

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXIII

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

63. ÉVF.

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1939

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

A Budapesti Philologiai Társaság 1939-ben.

Tiszteletbeli tagok:

- Amandos Konstantin* egyet. tanár, Athén.
Balogh Jenő b. t. t., ny. miniszter, Budapest.
Bees A. Nikos egyet. tanár, Athén.
Chatzidakis N. György ny. egyet. tanár, Athén.
Császár Elemér egyet. tanár, Bpest.
Csengery János ny. egyet. tanár, Bp.
Dörpfeld Vilmos ny. egyet. tanár, München.
Gyomlay Gyula ny. egyet. tan. Pécs.
Hóman Bálint m. kir. vallás- és közokt. miniszter.
Kukules Phaidon egyet. tanár, Athén.
Kornis Gyula áll.-titk. egy. tan., Bpest.
Melich János egyet. tanár, Budapest.
Petz Gedeon ny. egyet. tanár. Bpest.
Pinfér Jenő tanker. kir. főigazgató. Budapest.
† *XI. Pius pápa, Ratti Achille* a vatikáni könyvtár v. prefektusa, Róma.
Sir Stein Aurél, archaéologiai felügyelő, London.
Szász Károly volt képviselőházi elnök, Budapest.
Szinnyei József ny. egyet. tan. a Magy. Tud. Akad. főkönyvtárosa, Bpest.
† *Vári Rezső* ny. egyet. tanár, Budapest.
† *Werner Adolf* zirci apát, Zirc.
Wilhelm Adolf egyet. tanár, Bécs.

A Társaság tisztviselői:

Elnök: *Láng Nándor* Első titkár: *Pukánszky B.* Pénztáros: *Lelkes István.*
 Alelnökök: *Eckhardt S.* Másodtitkár: *Jirka Alajos.* Ellenőr: *Finály Gábor.*
 és *Huszt József.*

Számvizsg. biz.: *Bariska Mihály,* Szerkesztők: *Eckhardt Sándor*
Nagy Ferenc, Travnik Jenő, és *Huszt József.*

Választmányi tagok:

<i>Alföldi A.</i>	<i>Gálos Rezső</i>	<i>Kövendi Dénes</i>	<i>Schmidt Henrik</i>
<i>Alszegehy Zsolt</i>	<i>Garda Samu</i>	<i>Kristóf György</i>	<i>Schwartz Elemér</i>
<i>Antal Imre</i>	<i>Gulyás József</i>	<i>Lám Frigyes</i>	<i>Staud Géza</i>
<i>Balogh József</i>	<i>György Lajos</i>	<i>Magaryné Techert M.</i>	<i>Szabó Miklós</i>
<i>Bárczi Géza</i>	<i>Gyulai Agost</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Szidarovszky János</i>
<i>Belohorszky F.</i>	<i>Hankiss János</i>	<i>v. Mészáros Ede</i>	<i>Szinnyei Ferenc</i>
<i>Birkás Géza</i>	<i>Heinlein István</i>	<i>Módi Mihály</i>	<i>Tamács Lajos</i>
<i>Császár Ernő</i>	<i>Horváth Endre</i>	<i>Molnos Lipót</i>	<i>Thienemann T.</i>
<i>Darkó Jenő</i>	<i>Horváth János</i>	<i>Moravcsik Gyula</i>	<i>Vayer Lajos</i>
<i>Egry Gyula</i>	<i>Ivánka Endre</i>	<i>Pap Károly</i>	<i>Victorisz József</i>
<i>Fest Sándor</i>	<i>Kardos Tibor</i>	<i>Papp Ferenc</i>	<i>Wagner József</i>
<i>Förster Aurél</i>	<i>Karsai Géza</i>	<i>Prácsér Albert</i>	<i>Waldapfel József</i>
<i>Friml Aladár</i>	<i>Kemenes Illés</i>	<i>Pröhle Vilmos</i>	<i>Zlinszky Aladár</i>
<i>Gábel Asztrik</i>	<i>Koltay-Kastner J.</i>	<i>Pukánszky Kádár J.</i>	<i>Zolnai Béla</i>
<i>Gáldi László</i>	<i>Koszó János</i>	<i>Rados Tamás</i>	<i>Zsigmond Ferenc</i>

Az Egyetemes Philologiai Közlöny dolgozótársai 1939-ben:

<i>Angyal Endre</i>	<i>Gulyás József</i>	<i>Marót Károly</i>	<i>Sipos Lajos</i>
<i>Bach Vera</i>	<i>Hári Ferenc</i>	<i>Mollay Károly</i>	<i>Szabó Árpád</i>
<i>Bence István</i>	<i>Heinlein István</i>	<i>Moravcsik Gy.</i>	<i>Szabó Mihály</i>
<i>Borzák István</i>	<i>Horváth Endre</i>	<i>Nagy Ferenc</i>	<i>Szemerényi ^{Ornald}</i>
<i>Eckhardt S.</i>	<i>ifj. Horváth János</i>	<i>Otrokocsi G.</i>	<i>Szidarovszky János</i>
<i>Elek Oszkár</i>	<i>Huszt József</i>	<i>Nagy Gábor</i>	<i>Tomás Jenő</i>
<i>Fischer Endre</i>	<i>Ivánka Endre</i>	<i>Nagy Sándor</i>	<i>Travnik Jenő</i>
<i>Finály Gábor</i>	<i>Kenéz Ernő</i>	<i>Pukánszky Béla</i>	<i>Ullmann István</i>
<i>Gábel Asztrik</i>	<i>Láng Nándor</i>	<i>Pukánszkyne</i>	<i>Vargha Anna</i>
<i>Gáldi László</i>	<i>Lovass Gyula</i>	<i>Kádár Jolán</i>	<i>Visy József</i>
<i>Graf András</i>	<i>Macartney C. A.</i>	<i>Simon Sándor</i>	<i>Waldapfel József</i>

TARTALOM.

ÉRTEKFZÉSEK.

	Oldal
<i>Borzsák István</i> : Martialis, a római öntudat költője	143
Martial und das römische Nationalbewusstsein	152
<i>Gáldi László</i> : Argirus históriája az oláh irodalomban	153
Le conte d'Argyrus dans la littérature roumaine	172
<i>Heinlein István</i> : Megjegyzések Sulla diktatúrájához a római államrend fejlődése szempontjából	301
Bemerkungen zur Diktatur Sullas	346
<i>Giuseppe Huszti</i> : Poesia di Piattino Piatti su Janus Pannonius	15
<i>Ernest Kénéz</i> : Le problème du style dans la critique romantique (1815— 1830)	249
<i>Lovass Gyula</i> : A középkori Párizs-eszme	36
L'idée de Paris au moyen âge	56
<i>Pukánszky Béla</i> : Magyar-német szellem a Szepességen	25
Deutschungarische Geistesart in der Zips	35
<i>Simon Sándor</i> : Horatius és a fabula Aesopea	1
De Horatio fabularum Aesopearum imitatore	13
<i>Szidarovszky János</i> : A latin nyelvrokonság kérdése	129
Zur Frage der lateinischen Sprachverwandtschaft	143
<i>Ullmann István</i> : Synaesthesiák az angol dekadens költészetben	173
Synaesthesia in the English Decadents	181

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

<i>Bach Vera</i> : Ismeretlen Petőfi-vers nyomában?	195
Une poésie inconnue de Petőfi?	196
<i>Eckhardt Sándor</i> : Egy régi magyar verstöredék	375
<i>Elek Oszkár</i> : Savoyai Jenő a francia költészetben	197
Eugène de Savoie dans la poésie française	206
<i>Graf András</i> : Újabb adalékok a Szent László leányára vonatkozó bizánci szövegekhez	74
Nouvelles contributions aux textes byzantins relatifs à la fille de Saint Ladislas	76
<i>Gulyás József</i> : Ismeretlen Petőfi-vers?	373
Une poésie inconnue de Petőfi?	374
<i>Marót Károly</i> : „Kultische Motivverschiebung“ und „Praedeismus“	181
<i>Nagy Ferenc</i> : Grammatikus és grammatika	57
Grammaticus and grammatica	65
<i>Otrókócsi Nagy Gábor</i> : Kódexirodalmunk szelleméről	369
L'esprit de la littérature hongroise médiévale	373
<i>Nagy Sándor</i> : Gróf Kuun Géza	84
Le comte Géza Kuun	89
<i>Szabó Árpád</i> : Circumferre	191, 194

	Oldal
<i>Tomasz Jenő</i> : A L'Association Guillaume Budé és a klasszika-filológia ..	350
L'Association Guillaume Budé et la Philologie Classique	364
<i>Vargha Anna</i> : Bartholomaeus Frakfordinus Pannonius	65, 73
<i>Waldapfel József</i> : A magyar végek lengyel költője	76
Un poète polonais, soldat de la Hongrie au XVI ^e siècle	84

HAZAI IRODALOM.

<i>Balogh Károly</i> : Lovagköltők. (<i>Travnik Jenő</i>)	213
<i>Barcsay-Amant Zoltán</i> : A komini éremlelet a Kr. u. III. századból. (<i>Finály Gábor</i>)	94
<i>Brazília üzen.</i> Mai brazil költők. Rónai Pál fordításai. (<i>Gáldi László</i>)	389
<i>Corvina</i> . Rassegna Italo-Ungherese. N. S. Anno I. 1938. (<i>Szabó Mihály</i>)..	222
<i>Ernusz Johanna</i> : Adrianus Wolphardus. (<i>Vargha Anna</i>)	207
<i>Ernyey József és Karsai (Kurzweil) Géza</i> : Német népi színjátékok. II. köt. (<i>Pukánszky Kádár Jolán</i>)	382
<i>Ladislás Gáldi</i> : Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes. (<i>Horváth Endre</i>)	210
<i>Gondolatok az egységes német köznyelvi ejtés körül lefolyt vitáról.</i> (<i>Mollay Károly</i>)	98
<i>Gyóni Mátyas</i> : Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. (<i>Macartney C. A.</i>)	92
<i>Hajnóczy Iván</i> : A kecskeméti görögség története. (<i>Graf András</i>)	209
<i>Ianus Pannonius költeményei</i> Hegedüs István fordításában. (<i>ifj. Horváth János</i>)	206
<i>Jeney János</i> : Cicero és Szent Ambrus erkölestana. (<i>Ivánka Endre</i>)	375
<i>Karácsony Sándor</i> : A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja. (<i>Bence István</i>)	378
<i>Laureae Aquincenses memoriae V. Kuzsinszky dicatae.</i> (<i>Láng Nándor</i>) ..	90
<i>Charles Molnár</i> : Charles-Louis Chassin historien français de la Hongrie. (<i>Bach Vera</i>)	105
<i>Moskovits György</i> : Lucius Cornelius Sulla, Róma diktátora. (<i>Fischer Endre</i>)	93
<i>Otrokocsi Nagy Gábor</i> : A misztika kódexirodalmunkban. (<i>Gábel Asztrik</i>)	95
<i>Nagy Tibor</i> : A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. (<i>Fischer Endre</i>)	376
<i>Somos Jenő</i> : Baudelaire és az új magyar líra. (<i>Sipos Lajos</i>)	101
<i>Studi e Documenti Italo-Ungherese della R. Accademia d'Ungheria di Roma.</i> I—II. (<i>Szabó Mihály</i>)	106
<i>J. Szalay</i> : Grammaire française à l'usage des Hongrois. (<i>Gáldi László</i>) ..	102
<i>Zolnai Béla</i> : Szóhangulat és kifejező hangváltozás. (<i>Gáldi László</i>)	379

KÜLFÖLDI IRODALOM.

<i>Heinrich Bauer</i> : Jean-François Marmontel als Literarkritiker. (<i>Kenéz Ernő</i>)	398
<i>J. Bidez et A. B. Drachmann</i> : Emploi des signes critiques, disposition de l'apparat dans les éditions savantes de textes grecs et latins. Conseils et recommandations par —. Edition nouvelle par A. Delatte et A. Severyns. (<i>Moravcsik Gyula</i>)	111
<i>P. Christophorov</i> : Ivan Vazov. La formation d'un écrivain bulgare. (<i>G. L.</i>)	123
<i>N. N. Condescu</i> : La légende de Geneviève de Brabant et ses versions roumaines. (<i>Gáldi László</i>)	121
<i>Pericle Ducati</i> : Le problème étrusque. (<i>Szemerényi Oswald</i>)	230

	Oldal
<i>Görög könyvtárak és levéltárak magyarországi vonatkozásai.</i> 1. Ἀρχαῖοι βιβλιοθήκαι καὶ βιβλιοθήκαι Δυτικῆς Μακεδονίας, 2. Μιχ. Ἀθ. Καλινδέρη: Σημειώματα ἱστορικά. (<i>Horváth Endre</i>)	390
<i>Bartolomeo Nogara: Gli Etruschi e la loro civiltà. (Szemerényi Oswald)</i> ..	230
<i>Mario Praz: Storia della Letteratura Inglese. (Ullmann István)</i>	241
<i>Hermann Riefstahl: Der Roman des Apuleius. Beitrag zur Romantheorie. (Borzsák István)</i>	113
<i>Benedetto Riposati: M. Terenti Varronis de vita populi Romani. (Borzsák István)</i>	227
<i>Al. Rosetti: Istoria limbii române. I. Limba latina. II. Limbile balcanice. (Gáldi László)</i>	245
<i>Kr. Sandfeld: Syntaxe du français contemporain. II. Les propositions subordonnées. (Gáldi László)</i>	118
<i>Otto Seel: Römische Denker und römischer Staat. (Hári Ferenc)</i>	223
<i>Pietro Sella: Glossario latino emiliano. (Gáldi László)</i>	237
<i>K. Slechta: Goethe in seinem Verhältnis zu Aristoteles. (Visy József)</i> ...	109
<i>Hermann Tiemann: Das spanische Schrifttum in Deutschland von der Renaissance bis zur Romantik. (Angyal Endre)</i>	116
<i>Erich Trunz: Dichtung und Volkstum in den Niederlanden im 17. Jahrhundert. (Angyal Endre)</i>	239
<i>Un cinquantennio di studi sulla letteratura italiana 1836—1936. Saggi dedicati a Vittorio Rossi. (Gáldi László)</i>	243
<i>Walther von Wartburg: Die Entstehung der romanischen Völker. (Gáldi László)</i>	396
Társasági ügyek	124
Beküldött könyvek	247, 399

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Abbo 37
 Abel Jenő 19—24 pass. 68, 69
 Abréval moine de Fleury-sur-Loire 37
 Acher, Johannes 72
 Acsády Ignác 200
 Ady Endre 101
 Aeschines 264
 Ailloud, H. 354
 Aimon 37
 Aischylos 359
 Albertini, E. 361
 Alcuin 39
 Alexander Béla 31
 Alexandri 161
 Alfarche, Guzmán de 117
 Alfonso, duca di Calabria 15
 Alföldi András 91, 92 106, 222, 312, 399
 Alkaios 197
 Altheim, F. 183
 Amadis-regény 117
 Amari Mihály 85
 Ambrosius (Lam) Sebestyén 27
 Amburbium 191—92, 194—95
 Ammianus 90
 Amyot 161—62, 266
 Anakreon 144
 Ancelet-Hustache, Jeame 95
 Angol humanizmus 241—42
 Angol költészet 173 skk.
 Angol-olasz irodalmi hatások 241
 Animismus 186
 Antonius Julianus, rhetor. 143, 144
 Apáczai Csere Mihály 240
 Apáti Ferenc 240
 Apollonios Dyscolos 62
 Appianus 94, 301, 304, 308—11, 315—18, 320, 323, 326, 328, 331, 340—42, 347
 Appius Claudius 63
 Arany János 31, 32, 169, 386
 Arbenz 69, 71—73 pass.
 Archilochos 5, 7, 13
 Architrennius 48
 Aremberg, Leopold Philippe 202—3
 Arianismus 377
 Aristonikos 40, 59, 61, 62, 64, 109—111 pass. 227, 279, 291, 355
 Arndt 240
 Arntz 130, 132
 Asbóth, Joan 391
 Ascoli, Georges 88, 198
 Assisi Szent Ferenc 370
 Athenaios 62
 Aue, Hartmann von 220
 Augustinus 188, 190, 228
 Babits Mihály 101, 220, 222
 Babrios 1, 11
 Baker 322, 329
 Balassa József 158, 238
 Balassi Bálint 77, 78, 80, 82, 108—9
 Ballagi Mór 85
 Bally, Ch. 379
 Balzac zöo
 Barac János 153—162, 167—70
 Baranyai József 392
 Barbi, M. 243—4
 Bartholomé l'Anglais 41, 47
 Bartucz Lajos 90
 Basarab Mátyás 211
 Basoches, Guy de 38—9, 47—48
 Báthory Zsigmond 80
 Batteaux 274, 276
 Battiany, Josephus 391
 Bauch, Gustav 68
 Baudelaire 174
 Beatrice d'Aragona 108
 Becket, Thomas 48
 Belleth, Joh. 191, 194
 Benkő József 159, 160
 Benz E. 97
 Beöthy Leó 88
 Bequignon, Y. 361—62
 Béranger 144, 267
 Berard, V. 362
 Bernát, Clairvauxi 370
 Bertholet, A. 181—183, 185
 Bertolini 24

- Bertoni Giulio 237
 Berzsenyi D. 199
 Bessenyei Gy. 164
 Beth, K. 98
 Betti, Ugo 222
 Betz, A. 90
 Bezzola 244
 Bickel E. 189
 Bickersteth, Johanna 106, 196
 Binet 180
 Bion 5, 7, 13
 Birth, Th. 150
 Bismarck 301
 Bisticci, Vespasiano da 23
 Blois, Robert de 47
 Blum, Léon 360
 Blumauer 163, 164
 Bocskay 388
 Bogdan-Duica, G. 154—159, 163—164
 Boileau 204, 206, 250, 253, 264, 277, 291, 297, 399
 Bainville, Jaques 302
 Boissier, G. 150
 Bolgár irodalom 123
 Bonald 257, 269
 Bonaventura 370
 Bonfante 136, 138, 140
 Bonfini 23
 Bonneval, Claude Alexandre 201—3
 Bonomi Oreste 222
 Bontempelli Massimo 222
 Bonn F. 130
 Borja, Juan de 117
 Bormioli Mario 108
 Borne E. 97
 Borneque H. 357
 Bornemissza János 67—69
 Bosco Umberto 243
 Bouglé C. 361
 Boulanger, André 361
 Bousset W. 182
 Bouvier, Gilles de 48
 Böhme 240
 Brai, Nicolas du 40
 Brandolino, Aurelio Lippo 108
 Braunschvig Marcel du Bos 399
 Bray R. 253
 Bredero 239
 Breton, Guillaume de 40, 47, 52
 Brie Fr. 179
 Briem E. 181
 Brinckmann 215
 Brun A. 244
 Brunetiere 250, 290, 292, 294, 398
 Brunsmid J. 94
 Bruttianus 147, 152
 Buck C. D. 192
 Budai-Deleanu János 162—168, 172
 Budenz József 88
 Buffon 299
 Bullinger Henrik 27
 Buonamici 232
 Buonarrotti, Michal-Ange 284
 Burdach 215, 220
 Burian, Johannes 392
 Bury, Richard de 43
 Butavand 233
 Butzer, Martin 72
 Bücheler 192
 Cacoveanu István 170, 172
 Caesar, Julius 53, 63, 189, 224, 272, 302, 303, 310, 316, 320, 323, 326, 328, 336, 337, 338, 340, 347, 348
 Caffieri 197
 Calderon 117, 239
 Calinescu G. 169, 170
 Calpurnius 151
 Calvin J. 350
 Calvus 144
 Camariano A. 155
 Camoes 389
 Campistrom 198
 Candellaria 191, 192, 194
 Cantemir 211
 Capella Martianus 59
 Capinius Martinus 208
 Carafa Diomede 108
 Carbo Lodovico 16
 Carcopino J. 94, 301, 303, 310, 311, 319, 323, 324, 328, 330, 331, 332, 333, 335—338, 340, 348—550
 Carducci 244, 381
 Carvalho, Vincente de 385
 Cassagne A. 283
 Castelletti Cristoforo 108
 Casti 103
 Castillejo, Cristóbal de 116
 Catullus 144, 147, 226
 Cato 192, 295
 Celle, Pierre de 48
 Celsius Julius 52
 Celtis Konrád 208
 Centum-nyelvek 129—130
 Chacer 241
 Champeaux, Guillaume de 38
 Charron 266
 Chassin, Charles-Louis 195—197, 373
 Chateaubriand 253—255, 268, 278, 280—281, 290—293

VIII

- Chénier André 197, 257, 263, 267, 281
 Chénier J. 295
 Cherchi Luciano 222
 Childebert püspök 36
 Chopin 178
 Cicero 52, 223, 224, 226, 227, 255,
 272, 308, 310—311, 324, 333, 335,
 349, 353, 355—357
 Cinna 144, 303, 311
 Claudianus 194
 Claudius császár 151
 Clichtoveus 95, 372
 Clovis 36
 Cobban 339
 Cocchia 190
 Condillac 292
 Constans 356—357
 Constantinus II. 377
 Copeau 359, 361—362
 Corneille 250, 256, 267, 295
 Cornides Dániel 86, 160, 161
 Coromaldi Adriano 108
 Corrozet Gilles 39, 48
 Corssen 230
 Cortsen 232
 Corvino Matthia 20, 108
 Couto Ribeiro 389
 Csáky 392
 Csalog József 90
 Csépan István 400
 Csokonai 163
 Csutsay Georgius 392
 Crecelius 72
 Creizenach W. 69
 Croiset Móric 351, 352, 364
 Cromwell 301
 Cuq Ed. 357
 Curtius 130, 143
 Cybeleus Val. 67—69
 Czahrowszki Adám 77—84

 Dákó-román kontinuitás 246
 Danielsson 230
 Dante 263, 273
 Danzel Th. W. 185
 Drachman A. B. 111
 Debrunner 135
 Decke 230
 De Gubernatis Angelo 85
 Dekadens költészet 173 skk
 Delacroix 283—284
 Delille 227, 280—282, 287—288, 290
 Delorme, Joseph 260, 270, 286—299
 Demetrios Phalereus 13, 62
 Demokritos 148
 Demosthenes 264
 Denis Mich. 66—68, 70
 Densusianu Aron 169, 245
 Deschamps Emile 272—293
 Deschamps Eustache 43, 44, 49—51
 Des Granges, Ch. M. 9, 249
 Deubner, Ludwig 182, 183, 185, 190
 Dickens 242
 Diderot 250, 261, 262, 274, 276
 Didymos 64
 Dietmar v. Aist 220, 221
 Dikaiarchos 226
 Dio Chrysostomos 62
 Diodoros 62
 Diogenes Laertios 5, 58, 60
 Diomedes grammaticus 63
 Dionysos 5—7
 Dionysios samosi 234
 Dionysios Areopagita 96
 Dionysios Halicarnasensis 233—234
 Dionysios Thrax 62
 Domitianus 147, 149, 225
 Dorat Alfréd lord 174—176, 178—
 179
 Downey 179
 Downey Erneszt 174—180
 Dromard 176
 Drusus 92
 Du Belley 269
 Du Bos 275—276, 285
 Ducos M. 353
 Dudics András 23
 Dufour 355
 Dugonics A. 155
 Duruy 322
 Duvergier de Hauranne 257, 264

 Ebel 130, 143
 Éber Antal 222
 Eckhardt Sándor 78, 102, 108, 153,
 251, 372, 400
 Edlich, Bruno 399
 Ehrenberg Victor 322
 Ehrismann G. 214—216
 Eichler F., 91
 Eisenberg Péter 384
 Eminescu Mihály 169—173
 Ennius 4—5
 Enyedi Adorján (Adrianus Wol-
 phardus) 208
 Epigramma 145
 Epikuros 150
 Erasmus 26, 68
 Ernout, A. 140, 352, 354, 355, 362
 Eschenbach, Wolfram v. 214, 216

- Esterházy Pál 107
 Estienne Henri 218
 Esztergomi ásatások 108
 Etruszk kultúra 232
 Eutropius 397
 Ewald Henrik 85
- Fabretti, A. 230
 Facius, Bartholomeus 72
 Faguet 205, 249, 399
 Falk, Hjalmar 177
 Farina 231
 Farinelli, Arturo 116
 Farnabius 146
 Farnell 190
 Fejér Gy. 87
 Fénelon 256
 Ferdinánd I. 116, 384
 Fest Imre 32
 Fialho Octavio 389
 Filimon 161
 Fischer Dániel 29
 Fischer O. 179
 Fiumi L. 244
 Flaubert 174
 Flower Desmond 175
 Florus Ann. 141
 Folkierski 399
 Fontius, Bartholomeus Venetus
 71—73, 20
 Forgách Adám 395
 Fornario, Vincenza Maria 109
 Fowler 182, 190
 Francia-magy. irod. kapcsolatok 101
 Francia nyelv 102 sk., 118 sk.
 François A. 252
 Fränkel E. 233
 Frankenstein Frank Bálint 28
 Frazer J. G. 118, 189, 190
 Freemann 322, 329
 Fremersdorf T. 91
 Friedländer 145
 Fries C. 115
 Frölich 321, 329
 Frölich Dávid 28, 29, 35
 Fuggerek 385, 388
- Gál József 33
 Gabelenz Gy. 85
 Gagé Jean 361
 Galeazzo Maria 16
 Galienus 40
 Galletti 243—44
 Gallus Péter 32
 Gamillscheg 381
- Gampo Victor 72
 Garland Jean de 40
 Gautier Théophile 174—75, 179,
 282, 299
 Gazuly G. László 223
 Gellius 4, 143—44, 334
 Gelzer 311, 328, 334, 336, 341
 Gemelli Agostino 222
 Gentile Giovanni 241
 Geréb László 206
 Gerevich T. 222, 223
 Gerge'y pápa IX. 40
 Georgiev 129, 143
 Giacinto Silvio 222
 Giesecke 311
 Giglioli, Giulio Quirino 106
 Gilbert 182, 197
 Ginnecken 177
 Girardin, Saint-Marc 270
 Glatz Ede 33
 Goelzer H. 354, 355, 357
 Goethe 117, 181, 284
 Gosnet, Pierre de 54
 Gosztonyi J. 96, 372
 Gracchusok 341, 344—45
 γραμμα 57, 58
 Grammont 381
 Graur A. 380, 382
 Grav. Dorian 179
 Grabmann M. 97
 Guardia, Anita della 19
 Guarino Battista 16—21, 24—25
 Guarino Veronese 20, 22—23
 Guevara 117
 Guillebert de Metz 51, 52
 Guillelmus Armoricanus 40, 55—56
 Guiraud 284
 Gulyás József 159, 160
 Gyertyaszentelő 191
 Gyulay Konstancia 84
 Hadrianus 152, 153, 223
 Hagiorites Nikodemos 74
 Hagymási Bálint 67, 68, 69
 Hain Gáspár 29
 Halder Konrád 85
 Hanuy Ferenc 70
 Happ József 98—101
 Hardy 342
 Haris Pál 390, 394
 Hartung 182
 Harveng, Philippe de 38
 Hashagen J. 371
 Hausen, Fr. v. 214
 Hauteville, Jean de (= Architren-
 nius) 39

- Havet 355
 Haywood 311, 312, 324, 334
 Hazai görögség 209—10
 Hazlitt 241
 Hegedüs St. 21, 206, 207
 Heieck L. 97
 Heinze R. 227
 Helbig 231
 Hellanikos 234
 Hensch Aurél 31
 Herakleitos 226
 Heraut, Henri 381
 Herbig 230, 232, 233
 Hercules Ferrariae dux 16
 Herder 117
 Herennium, Auctor ad 63
 Herodianos 62, 64
 Herodotos 9, 225, 233, 234, 236
 Hesiodos 7, 13
 Hetiták 231
 Hetita nyelv 134 skk.
 Heuzy Jaques-Leon 358
 Hincó Sebastianus 69
 Hieronymus 225
 Hirt 130, 132, 135, 141, 142, 380
 Hoffmann 258, 286
 Holland költészet 239 k.
 Hóman Bálint 106, 108, 201, 222, 223
 Homeros 66, 147, 151, 277
 Homerosi hymnusok kiadása 353
 Homo 301, 303, 309, 326, 330, 337
 Hooft 239
 Horatius 63—4, 85, 147, 197, 224, 226, 255, 273—275, 291
 Hortensius (Gärtner) Bálint 27
 Hortensius 144
 Horváth Henrik 107, 222
 Horváth János 67, 69, 70, 107, 371
 Houdard, Le Motte 197, 198
 Hugo, Abel 250, 282
 Hugo, Victor 258—9, 267—70, 272—3, 175, 282, 284, 286, 288, 289, 297, 298
 Humanizmus 206 skk.
 Humanizmus, angol 241—242
 Humanizmus, magyarországi 26, 66—74
 Humbert Jean 353
 Humboldt Vilmos 85
 Hunfalvy Pál 85, 87
 Hunyadi János 105
 Jacob P. L. 266
 Jankovich Miklós 67
 XXII. János pápa 44
 Janus Pannonius 15—25
 Jandun de Jean 44, 51
 Ihne 321, 322, 329
 XI. Ince 198
 Ince, Szárazajtay-Kálmán 222
 Innocentius III. 191, 194
 Innocentius XI. 106
 Johansdorf, Albrecht von 220
 Jókai 105, 109
 Jorga 160, 397
 Joubert 299
 Jouffroy 296
 II. József 34, 163, 391
 Irodalomszemlélet, római 144 skk.
 Irodalmi kapcsolatok, magyar-oláh 153 skk.
 Isabelle de Bavière 52
 Juhász Györgyike 91, 101
 Justinus 234
 Juvenalis 151
 Kallimachos 144, 147—148, 151—152
 Kaluzniacki E. 185
 Kandakuzinosz Andronikos 210
 Kantakuzenos 353
 Karácson I. 21
 Kardos Tibor 66, 107, 244
 Karneades 226
 V. Károly 52, 53, 116, 118
 Karstein 141
 Karthauzi Névtelen 372
 Keleti istenek 228
 Keller Ottó 85, 189
 Kelták 130
 Kemény József 67
 Kemény Vilma br. 89
 Kerecsényi Dezső 67
 Kerényi Károly 5, 6
 Kereszténység védőbástya 81
 Keresztury Dezső 222
 Kiss Katalin 91
 Kiszely Georg. 392
 Klaproth Gyula 86
 Klebelsberg Kunó gr. 106
 Klein Sámuel 32
 Klesch Dániel 27
 Kliegel Tivadar 32, 34
 Knieza 107, 125, 223, 398
 Konstantinos Porphyrogenn. 93
 Kopernikus 110
 Kossuth L. 34, 105, 108
 Kosztolányi D. 101, 222, 381
 Kövári László 160
 Kövi Imre 31
 Középkori latin 237 skk.

- Krahe 129
 Krater 61, 62
 Kraus, Carl v. 214, 215, 216, 218,
 219, 221
 Kréta-mykénei kultúra 235
 Kretschmer 135
 Krompecher Kornél 31
 Kuhn 130
 Kun László 86
 Kun nyelv 86, 88
 Kunics Ferenc 384
 Kurfess A. 180
 Kuun László gr. 84
 Külpe Oswald 179
 Kürenbergi 214, 216—217

 Lachmann 354
 Laevius 144
 La Faye 198
 Lafay 355—356
 La Fontaine 83, 291
 La Harpe, Jean-François 251, 261,
 263, 269, 271, 277, 294—296, 399
 II. Lajos 69, 70
 XI. Lajos 47, 54
 Lám Frigyes 31—32, 34
 Lamartine 166, 173, 264, 267, 269,
 299
 Lang Andrew 228
 Lange 310
 Langlé Ferdinand 266
 Lanson G. 198
 Lanzani, Caroline 94, 326, 330
 Lanzi Luigi 230, 235
 Larsson 177
 Last Hugh 329
 Latte K. 190, 224
 Lau Thaddaeus 323
 Laudivius 18
 Lauranza 16
 Leeuw, Van der 181
 Lefas 357
 Lemaire 364
 Lemaire-kiadmányok 351
 Lemercier 255, 282
 Lemmi Adriano 108
 Lemnosi felirat 231
 Lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok 76 skk.
 Leo Fr. 151, 354
 Lepidus, M. Aemilius 334, 336—338,
 349
 Levi E. 244
 Levi M. A. 322, 329, 340
 Lévy-Bruhl 357

 Leutwein 301, 340
 Licinianus Gronius 334
 Lichtenstein, Uurich von 215, 217,
 220
 Lietzmann H. 214
 Lindner Ernő 30, 31
 Lindroth H. 382
 Lionard 197
 I. Lipót 117, 198—199, 205
 II. Lipót 197
 Lipsius 240
 Liturgia-történet 191
 Livius Drusus 341
 Livius 224, 226—227, 233—234, 272,
 322—323, 341, 344
 Lohenstein 117
 Loisek János 30, 31
 Loofs 377
 Lorrain, Claude 286—287
 Lote F. 381
 Lotharingiai Károly 198
 Lottner 130, 142—143
 Louis XIV. 197, 205
 Lucanus 226
 Lucilius 4—6, 11, 192, 195, 226
 Lucretius 145, 226, 352, 354
 Lucullus 312
 Lukianos 113 skk., 146
 Lukillios 145—146, 151
 Lukios 113
 Lupu Vazul 211
 Lustrare 192
 Lustrum 191—194
 Luther Márton 66
 Lüers Friedr. 214
 Lüers Grete 97
 Lykurgos 344

 Macedonius László 67
 Magia 191
 Magnon Ch. 270
 Magyar-oláh irodalmi kapcsolatok
 153 skk.
 Magyarországi görögség 209—10
 Magyarországi humanizmus 206 skk.
 Magyarországi latinság 206 skk.
 Maigrot J. B. 198
 Malherbe 266, 271
 Mallarmé 174
 Maly Jean 352, 356—357, 359, 363,
 366—368
 Manin Daniel 105
 Marcel Etienne 51
 Marcello Jacopo Ant. 21

XII

- Marius 223, 302—303, 305, 307—308,
 310—311, 313, 325
 Marivaux 284
 Marlowe 241
 Marmontel Jean-François 250, 261,
 275—277, 294
 Marot Clement 54, 191
 Marouzeau J. 358
 Marsille de Padou 44
 Marstrander 135
 Marussig Pietro 222
 Massmann, Hans Ferd. 34
 Mator Lobivar 389
 Matriarchatus 232
 Maugham Somerset 180
 Mazon Paul 352, 354—355, 359,
 362—63
 Mazzoni G. 243—244
 Meillet 130, 132, 134, 138—140
 Meiser Ladislaus 392
 Melanchton 26
 Melczer Jakab 29—30
 Meleagros 151
 Memmius 144
 Menandros 151
 Mercier L. S. 262—263, 278
 Mercy Claude Florimond 202
 Méricée 289
 Messala M. 333
 Messerschmidt 333
 Metastasio 163
 Metellusok 332, 335, 349
 Metz, Guillebert de 56
 Meyer E. 231
 Michaut G. 298
 Michelet 105
 Michiels, Alfred de 262, 289, 296,
 299
 Miczkiewicz 105
 Migliorini 243—244
 Miller Joh. 118
 Milton 174, 253
 Minnesang 213 skk.
 Molt M. 115
 Mommsen 228, 301, 306, 310,
 313—315, 317, 322, 324, 343
 Montague 197
 Montaigne 261—262, 266, 271
 Monin H. 105
 Monmouth, Geoffray de 52
 Montecuccoli 395
 Montefeltro, Federico du 15, 16
 Montesquieu 329
 Monteverdi 243
 Moravcsik Gyula 74, 76, 92, 209
 Moreau P. 252—253
 Mornet D. 261
 Morris W. 176
 Morungen, Heinrich v. 218—219,
 221
 Moskovits György 326, 330
 Munatius Gallus 150
 Munro 311, 312, 326, 336, 340, 344
 Müller Günther 215, 216
 Müller Miksa 85
 Münzer S. 341
 Myrsilos 234
 Nagy Károly 37, 39, 41
 Navarre Octave 355
 Naumann 380
 Neckam Alex 38, 39, 41
 Negrazzi Jacob 169
 Negruzzi 161
 Neidhart v. Reuenthal 214, 217, 219
 Németség, magyarországi 382 skk.
 Nero 151
 Nettetment A. 259, 272
 Neumann Friedr. 215, 216
 Neumann Hans 215—216
 Niebuhr 130, 329
 Nikanor 64
 Nilsson, M. P. 182
 Nisard 143, 150, 364
 Nodier Charles 257, 265, 271,
 279—280, 291
 Nogara Bartholomeo 230
 Nonius 192, 229
 Nordau 180
 Norden Ed. 146—47, 151, 229, 354
 Numa 149
 Octavianus 326
 Oehl W. 371
 Oláh nyelv 245 skk.
 Oláh ponyvairadalom 172
 Olasz irodalom 243 skk.
 Olasz szindarabok 222
 Opitz 117, 239
 Örmény nyelv 136—138
 Orosius 52
 Ortiz R. 244
 Oscus-umber nyelv 130 skk.
 Ossian 145
 Összehasonlító irodalomtörténet 241
 Otrokócsi F. Ferenc 87, 160, 240
 Otto, W. F. 183, 190
 Ovidius 188, 194—195, 226, 355,
 357, 366
 Ovidius-tordítások 156

- Paganon, M. 353
 Pálffy János gr. 203, 206
 Palissot 399
 Panaitios 226, 375
 Panskoucke-kiadványok 351, 364
 Paoletti Manlio 222
 Párizs-etimológiák 55 sk.
 Paracelsus 240
 Pascal 267
 Pascu G. 156
 Pauli 230
 Pausius Antal 385
 Pfister F. 189
 Phaedrus 7, 9, 12, 147
 Philippe le Bel 42
 Philips, Stephen 174—180
 Philodemos 151
 Photinos 377
 Phryg nyelv 135—36
 Péczeli József 394
 Pedersen 135—39
 Pelaeus, Thomas 208
 Pelaez, M. 243
 Persius 151
 Petit-Pont, Adam de 38
 Petöfi 31, 32, 105, 144, 373, 375,
 195, 196
 Petrarca 108, 241
 Pettazoni, L. 231
 Pianigiani 244
 Piatti, Piattino 15—25 pass.
 Pidal, R. Menendez 244
 Pidinger, Wolfgangus 72
 Pieterszoon, Cornelis 239
 Pietizmus 27
 Piganiol 324
 Pilcz Gáspár 27
 Pindaros 147, 197
 Pintor F. 243
 Pirandello 382
 Pirro, Nicola de 222
 Pisan Christin de 41
 Piso Jakab 69
 Platon 39, 40, 57, 58, 148, 224, 226,
 352
 Plautus 65, 151, 192, 195
 Plautus-utáztatok 64—65, 69
 Plinius 23, 234, 356
 Plutarchos 5, 94, 182, 303—5,
 307—8, 311, 324, 328, 331
 Pluto 191
 Polybios 59, 60, 187, 188, 323, 324,
 339
 Pompeius 223, 302, 322, 326, 331,
 338, 345, 349
 Pompignan, Lefranc de 197, 198
 Porcellio 16
 Poseidonios 226
 Pott Ágoston 85
 Pottier Ed. 350
 Pougens Ch. 267
 Pourrat P. 97
 Pray Gy. 87
 Preller 190
 Presles, Raoul de 51, 52
 Preuss, K. Th. 187, 188
 Prépostvári Bálint 79, 80
 Prévost, Marcel 356
 Probus 151
 Prohászka O. 222
 Propertius 226
 Proserpina 191
 Proust 179
 Puech, Aimé 352
 Puscarin 398
 Pythagoras 148
 Pythagoreusok 179
 Quintilianus 13, 23, 64, 147, 149,
 291
 Rabelais 55, 228, 266
 Racine 197, 198, 250, 255, 262, 264,
 267
 Radnóti A. 107
 Radu, C. 163
 Rákóczi Ferenc II. 209, 210
 Rákóczy Zsigmond 79
 Ranke 321
 Ratzenberger Ferenc 32
 Reche Ottó 139
 Regnier 266, 270, 271
 Reimar der Alte 214, 216, 217, 219,
 221
 Rembrandt 239
 Remus 149
 Rémusat Ch. 250, 259, 264, 269, 270
 Reuchlin, Joh. 66, 68, 70, 73
 Rhetus, Joh. Marius 70
 Rimbaud 174, 381
 Rivarol 261, 263
 Rivaud, A. 363
 Róma kozmopolitizmusa 152
 Római hivatástudat 148—9
 Római irodalomszemlélet 144 skk.
 Román irod. 121 sk.
 Ronsard 261, 266, 268, 270, 271, 282,
 294
 Rose, H. J. 183
 Rosenthal Léon 283, 285

XIV

- Rostovzeff 327
 Roucher 197, 277
 Rouget de l'Isle 195
 Rousseau J.-B. 199—206 pass., 258
 Rutebeuf 55
 Rutilius Namatianus 356
 Rüdiger, Horst 227

 Sabbad'ni R. 24
 Sachs, Hans 385
 Saint-Pierre, Bernardin de 263,
 276, 278, 280, 281
 Sainte-Beuve 198, 259, 260, 261, 266,
 268, 270, 271, 282, 283., 287, 288,
 289, 290, 293, 298, 299
 Salisbury Jean de 48
 Sallustius 52, 224, 226, 227, 303—306,
 309, 311
 Sándor pápa IV. 41, 45, 46
 Satem nyelvek 129—130
 Saviotti, Gino 222
 Saxius 16
 Schelling 117
 Schlegel W. 117, 253, 254, 279
 Schleicher 130
 Schmidt József 131, 142, 143
 Schneider, Adam 116
 Schnell, Hugo 240
 Scholcz Frigyes 31
 Schott Vilmos 85
 Schrader 129
 Schrauf K. 69
 Schrijnen 133, 142
 Schumann Ottó 214
 Schur, W. 224, 344
 Schütz Antal 222
 Schwartz E. 98, 99, 100
 Schwartz Gyula 93, 324, 329, 343,
 344
 Schwendtner 138
 Scipio kör 226
 Scipio Nasica, P. 333
 Scott, W. 242
 Sémi-nyelvek 85 sk.
 Senart, Emile 358
 Seneca 151, 226
 Serpilius György 27
 Servius 192, 194, 195
 Seuse, Henrik Armand 372
 Shakespeare 239
 Siber, Heinrich 310, 326
 Siciliano, Italo 45
 Sidonius Apoll. 90
 Siebs, Theodor 99, 100
 Sieg-Siegeling 132, 133, 137

 Silius Italicus 149, 151
 Simioni 15, 16
 Simone, Saverio de 222
 Sisenna 304
 Sismondi 253, 254
 Sittig 230
 Sokrates 150
 Soltau, W. 315, 347
 Sommer 232
 Sophokles 147
 Sourian 177
 Specht 131, 140, 141, 143
 Stael, Mme de 254, 263, 279, 287
 Stanislaides, Daniel 391
 Statius 148, 151
 Stählin O. 112
 Stein, A. 91, 324, 334
 Stendhal 250, 263, 284, 299
 Stobaios 5
 Stoicismus 375—76
 Stöckel Lénárt 384, 385
 Strabon 21
 Strassburger 341
 Strehler 180
 Strozza, Tito Vespasiano 16, 19
 Suetonius 228, 303, 328, 354
 Suovetaurilia 189, 192
 Syme, R. 91
 Symons, Arthur 174—76, pass. 178,
 179, 180
 Syngolus, Michael 37

 Szabó Arpád 13
 Szarka János 161
 Szatira, római 4—13, pass.
 Szatmári György 66
 Szekfű Gyula 200, 201, 376, 400
 Szemere Bertalan 105
 Szent Ágoston 52
 Szent István 108, 222
 Szent Lajos 50

 Tacitus 151, 224, 225, 226, 227, 272,
 343
 Taine, H. 9
 Tamás Lajos 107, 160, 245
 Tanstetter, Collimitius 72
 Tardy György 80
 Tasso-epigonok 108
 Tassoni 163, 166
 Tauler 240
 Taurinus, Stephanus 208
 Tavasi-Teichgräber Lajos 34
 Techertné Lovass R. 381
 Teleki László 105

- Teleki Sándor gr. 195—197
 Teleki Sándorné 373
 Tennyson 174
 Terentius 151
 Terramare-kultúra 235—36
 Tertullianus. 356
 Terzi, Johan. 391
 Teza Emil 85, 88
 Theodosius, Nagy 199
 Theokritos 151
 Thewrewk Emil, Ponori 85
 Thiele, G. 150
 Thicnemann Tivadar 68, 98
 Thiesse Léon 264
 Thomas 193
 Thomas d'Irland 41, 50
 Thomasius 27
 Thomsen W. 86
 Thorakonymus (Cabateus) Mátyás 27
 Thukydides 58
 Thurzók 388
 Tiberius 91, 92, 324, 329
 Tibullus 193, 195, 226, 357, 366
 Till Eulenspiegel 156
 Tokhár nyelv 132—33, 136 sk.
 Torkos Sámuel 392
 Tormes, Lazarillo de 117
 Tours, Grégoire de 37
 Török háborúk 198
 Török nyelvészet 86
 Traianus 152, 173, 397
 Trausch 68, 69
 Trede, Th. 182
 Trogus, Pompeius 234
 Trahard, M. P. 249
 Trombetti 233, 235
 Troyes, Chrétien de 41
 Tröster János 28
 Turenne 201
 Τυρσηνοί 231, 234
 Tyrannis 301 sk.
 Ujházy, Andreas 392
 Ujházy, Anton 392
 Ulászló II. 67, 82
 Uldaricus Budensis 208
 Urbán pápa, V. 42
 Ursacius 377
 Usener, H. 190, 191, 195
 Ursinus Velius 66, 67, 68, 69, 71
 Vadianus, Joach. 69—74, 208
 Vagans költészet 214
 Vahlert, Karola 183
 Valens (Arianus) 377
 Valerius Maximus 304
 Valesius Probus 64
 Vámbéry Ármín 87, 88
 Varcolier A. 284
 Várdai Fernec 208
 Vass, Johannes 392
 Vega, Garcilaso de la 116
 Vega, Lope de 117
 Velus Longus 64
 Velleius Paterculus 307
 Vendryes 132, 135, 139
 Vergilius 9, 147, 148, 151, 192, 193, 195, 224, 226, 274, 277, 278, 286, 355
 Verlaine 174
 Vernet, F. 96, 97
 Vesserau J. 356
 Vetter, F. V. 371
 Victor, Marius 61
 Viennet, J. P. G. 256, 258
 Vierkandt, A. 185, 191
 Vigny, A. de 259, 271, 284
 Villanova kultúra 234—36
 Villemain 197, 250, 268, 293, 298
 Villeneuve 356
 Villon, François 45, 55
 Vitet, L. 284—85
 Vitéz János 108
 Vlad Tepes 163 sk.
 Vogelweide, Walther von der 214, 216
 Voigt 20
 Vondel, Joost van den 239, 246
 Voltaire 197, 198, 203, 204, 205, 206, 250, 261, 262, 269, 277, 295, 399
 Vörösmarty Mihály 166, 173—76, pass.
 Waldapfel József 108
 Walde 130, 134, 135
 Walther 217—21, pass.
 Waltzing, Jean Pierre 356
 Wide Sam 182
 Wietoris Jonathan 391
 Wilde Oscar 173—76, 180—81
 Wilamowitz 186
 Wilms H. 95
 Wirsung Christoph 117
 Wissowa G. 190, 191, 195
 Wittchen János 34
 Wittmann W. 115
 Wundt W. 174, 177

XVI

Würzburg, Konrad von 212
Zambaldi 244
Zamoyski János 80
Zaviras György 211, 393—94
Zeiler 376
Zenon 148
Zichy Carolus 391
Zimmer 132, 134
Zippel W. 98

Zirker O. 97
Zola 180, 259, 260, 273
Zolnai Béla 400
Zolnai Gy. 381, 382
Zweig, Stefan 178
Zsigmond lengyel kir. 82

Xanthos 234
Xenophon 58—59

HORATIUS ÉS A FABULA AESOPEA.

A cím látszólag érdektelen problémát takar: olyant, amelylyel a mai filológiának lényegét és lényegest kutató igyekvése közepett talán nem is érdemes foglalkoznunk. Hogyha azonban átesünk azon a száraz megállapításon, hogy Horatius sermóiba 6 állatmese van beszöve, továbbá, hogy a költő vagy 10 helyen céloz egy-egy közismert aesoposi fabulára, és e nyers ténynek nekiszégezünk egypár kérdést, akkor hamarosan kiderül, hogy vizsgálódásunk nem teljesen fölösleges. Hiszen az a körülmény, hogy Horatius állatmeséket és rájuk irányuló célzásokat fűz és fűzhet sermóiba, némi új fényt vagy legalább is új oldalról jövő világosságot vet mind a horatiusi sermóknak, mind magának a költőnek — lényegére.

I.

Az említett 6 aesoposi mese és az a 10 hely, ahol a költő egy-egy mindenkiismerte mesére utal, sorjában a következő:

A) *Egész terjedelmükben beszótt mesék:*

1. *Rana rupta et bos.*¹

Absentis ranae pullis uituli pede pressis
Unus ubi effugit, matri denarrat, ut ingens
Belua cognatos eliserit: illa rogare,
Quantane? num tantum, sufflans se, magna fuisset?
'Maior dimidio.' 'num tanto?' cum magis atque
Se magis inflaret, 'non si te ruperis' inquit,
'Par eris.' (Sat. II. 3. 314—320.)²

2. *Mus rusticus et mus urbanus.*

...olim
Rusticus urbanum murem mus paupere fertur
Accepisse cauo, ueterem uetus hospes amicum...

¹ Az idézett helyek Keller—Holder: Qu. Horati Flacci Opera, vol. II., Jenae, 1925. szerint.

² Babrios 28. (Ed.: F. G. Schneidewin, Fabulae Aesopeae, Lipsiae, 1901.)

... Tum rusticus 'haut mihi uita
 Est opus hac' ait et 'ualeas: me silua cauosque
 Tutus ab insidiis tenui solabitur eruo.'
 (Sat. II. 6. 79—117.)³

3. Uolpecula et mustela.

Forte per angustam tenuis uolpecula rimam
 Repserat in cumeram frumenti, pastaque rursus
 Ire foras pleno tendebat corpore frustra.
 Cui mustela procul 'si uis' ait 'effugere istinc,
 Macra cauom repetes artum, quem macra subisti.'
 (Epist. I. 7. 29—33.)⁴

4. Ceruos, equos et homo.

Ceruos equom pugna melior communibus herbis
 Pellebat, donec minor in certamine longo
 Implorauit opes hominis frenumque recepit;
 Sed postquam uictor uiolens discessit ab hoste,
 Non equitem dorso, non frenum depulit ore.
 (Epist. I. 10. 34—38.)⁵

B) Csonka mesék:

1. Leo aegrotans et uolpes.

A római nép, ha megkérdezné — mondja Horatius —, miért
 nem osztozom nézeteiben:

Olim quod uolpes aegroto cauto leoni
 Respondit, referam: 'quia me uestigia terrent
 Omnia te aduersum spectantia, nulla retrorsum.'
 (Epist. I. 1. 73—75.)⁶

2. Cornicula furtiuus ornata coloribus.

Celsust figyelmeztetni kell: eredetit írjon és óvakodjék
 [... tangere...]
 Scripta, Palatinus quaecumque recepit Apollo,
 Ne, si forte suas repetitum uenerit olim
 Grex auium plumas, moueat cornicula risum
 Furtiuus nudata coloribus.
 (Epist. I. 3. 16—20.)⁷

³ E mesének — részben mert terjedelmes, részben mert elemzésére később visszatérünk — csak kezdő- és végsorait iktattuk ide. — A mese megvan Aesoposban: Halm, 297. (Fabulae Aesopeae Collectae, Lipsiae, 1929.)

⁴ V. ö. Halm 31. (A róka és a faoduba rejtett hús.)

⁵ Halm 175.

⁶ Halm 246.

⁷ Halm 204.

C) *Allatmesére célzó helyek:*

1. Asinus in pelle leonis.

... censorque moueret
 Appius, ingenuo si non essem patre natus:
 Uel merito, quoniam in propria non pelle quiessem.
 (Sat. I. 6. 20. skk.)⁸

[Lucilius ausus est]
 Detrahere et pellem, nitidus qua quisque per ora
 Cederet, introrsum turpis.
 (Sat. II. 1. 64. sk.)

... uidet hunc omnis domus et uicinia tota
 Introrsum turpem, speciosum pelle decora.
 (Epist. I. 16. 44. sk.)

2. Lima et anguis.⁹

... me
 Cum magnis uixisse inuita fatebitur usque
 Inuidia, et fragili quaerens illidere dentem
 Offendet solido.
 (Sat. II. 1. 75. skk.)

3. Leo uenans et uolpes.¹⁶

'... in cicere atque faba bona tu perdasque lupinis,
 Latus ut in circo spatiere et aeneus ut stes,
 Nudus agris, nudus nummis, insane, paternis?
 Scilicet ut plausus, quos fert Agrippa, feras tu,
 Astuta ingenuum *uolpes* imitata *leonem*.'
 (Sat. II. 3. 182—186.)

4. Uolpes et coruos.¹¹

... plerumque recoctus
 Scriba ex quinqueiuro *coruom* deludet *hiantem*,
 Captatorque dabit risus Nasica Corano.
 (Sat. II. 5. 55. skk.)

... *tacitus* pasci si posset *coruos*, haberet
 Plus dapis et rixae multo minus inuidiaeque.
 (Epist. I. 17. 50. sk.)

5. Gryllus et formica.¹²⁸ Halm 333.⁹ Halm 146.¹⁰ Halm 41. — Lásd Némethy G.: A róka és az oroslán meséje Horatiusnál, EPhK, 1902. XXVI. évf., 741. l. skk.¹¹ Halm 216.¹² Halm 295.

... sicut

Paruola (nam exemplo est) magni formica laboris
Ore trahit quodcumque potest atque addit aceruo,
Quem struit, haud ignara ac non incauta futuri.
Quae, simul inuersum contristat Aquarius annum,
Non usquam prorepat et illis utitur ante
Quaesitis patiens... (Sat. I. 1. 32—38.)

Condo et compono, quae mox depromere possim.
(Epist. I. 1. 12.)

6. Rana rupta et bos.

Rupit Iarbitam Timagenis aemula lingua,
Dum studet urbanus tenditque disertus haberi.
(Epist. I. 19. 15. sk.)

Crescentem tumidis infla sermonibus utrem.
(Sat. II. 5. 98.)

II.

A Horatius sermóiba füzött állatmesék (és állatmesékre utalások) láttán önként felvetődik ez a kérdés: hogyan, milyen alapon, mi jogon kerül az állatmese, ez az egyébként önálló ókori irodalmi *γενοσ* egy másik önálló műfajba, a satirába? — E probléma megoldására induljunk el egyelőre *kivülről*, az irodalom-történet-fölkínálta adatokból.

Amikor Horatius aesoposi fabulákat szó sermóiba, nem művel forradalmi dolgot, csupán csak követi a római satira-írás hagyományát. Gelliustól tudjuk, hogy már *Ennius* fölhasználta az állatmesét satirája gondolatmenetének élénkítésére. A *Noct. Att. II. 29. 17.* alatt¹³ prózára bontva olvashatjuk a búbospacsirtáról meg a földművesről szóló *Ennius*-mesét. A tanulságtartalmazó sorokat *Gellius* szóról-szóra idézi.¹⁴ — *Lucilius* satira-töredékeiben szintén találunk állatmesét. A *Sat. XXX. 980—989.*¹⁵ — töredékesen bár, de jól kivehetően — a beteg oroszlán és a róka meséjét tartalmazza.¹⁶ Egy másik töredék (*Sat. XIX. 561. sk.*) a hangya és a tücsök fabulájának nyomát mutatja:

*sic tu illos fructus quaeras, aduersa hieme olim
quis uti possis ac delectare domi te.*

(A „sic“ szócska visszamatat az elveszett sorokban volt mesére, mely nyilván a télire gyűjtő szorgalmas hangyáról szólt.)

¹³ Ed.: J. C. Rolfe, *The Attic Nights of Au. Gell.*, 3 köt., London—New York, 1927.

¹⁴ *Hóc erit tibi argumentum sémper in promptú situm: Né quid expectés amicos, quód tute agere póssies.*

¹⁵ Marx: *Lucilii carminum reliquiae*, 2 köt., Lipsiae, 1904.

¹⁶ A fragmentumot lásd az értekezés V. részében!

Luciliuson¹⁷ (és Enniuson) kívül a sermőíró Horatius ihletői közé tartozik még Bion Borysthenes, Archilochos és Róma „rusticus stoicus“-ai.¹⁸ Valamennyiükre jellemző az állatmese kedvelése. — *Bion*, akiről Horatius a satiráit „sermones Bionei“-nek nevezte el,¹⁹ állítólag szívesen mondott el diatribáiban egy-egy fabula Aesopeát.²⁰ Sajnos, a Diogenes Laërtios-, Stobaios-, Plutarchos-megőrizte töredékek²¹ között egy sincs olyan, amelyben állatmese volna. — *Archilochos* töredékei közül a 39.²² (Diehl 48)²³ a darazsak, a foglyok és a paraszt, a 86. (Diehl 89.) a sas meg a róka, a 89. (Diehl 81.) a majom és a róka meséjét tartalmazza, természetesen csak „nyomokban“. Nem érdektelen, hogy a sermőíró Horatius vidékre vitt „kézikönyvtárban“ Archilochos is helyet kap (Sat. II. 3. 11. sk.). — Ami végül a római *rusticus stoicus*-okat illeti, költőnk jól ismeri őket is. Ugy látszik, bőven volt alkalma e torzonborz, csapzott-szakállú, lázas tekintetű, „útszéli“ bölcsek propagandabeszédeinek hallgatására. A Damasippos-satirában (Sat. II. 3.) művészi módon utánozza a Crispinusok, Fabiusok, Stertiniusok előadó stílusát.²⁴ A Damasippos szájába adott prédikációban egy állatmese is elhangzik: a Rana rupta et bos fabulája. A szakállas bölcse és mesével akarja lehűteni Horatius állítólagos nagyra-törését: „an quodcunque facit Maecenas, te quoque uerum est | tanto dissimilem et tanto certare minorem?“ (Sat. II. 3. 312. sk.)

III.

Miért szőtt és szöhetett Horatius állatmeséket sermóiba? — „Mert ugyanígy tettek azok, akik a római satira megteremtésében ihletői voltak.“ Ez a felelet csak elodázása a lényegre-tapintó megoldásnak. Mi alapon került bele — folytathatjuk a kérdezést — az aesoposi mese Lucilius, Archilochos, Bion és a római népszerű filozófusok satiráiba, satiricus írásaiba, beszédeibe? A feleletadó gondolatmenetnek *belülről* kell elindulnia.

Ha lehet a társadalmat felosztani hatalmasokra és gyengékre, gazdagokra és szegényekre, elnyomókra és elnyomottakra,²⁵ bizonyára lehet *elégedettek*re és *elégedetlenek*re is.

¹⁷ Kerkai: Quomodo Horatius Lucilii vestigia presserit, Budapest, 1917.

¹⁸ Cicero: Epist. XV. 19. 1.

¹⁹ Epist. II. 2. 60.

²⁰ Arnim, RE. III. 1., s. v. Bion Borysth. — Stemplinger, RE. VIII. 2., s. v. Horatius.

²¹ Lásd Mullach: Philos. Graec. Fragm., vol. II., Paris 1881., 423—429. l.

²² Bergk: Anth. Lyr., Lipsiae, 1868.

²³ Anth. Lyr. Graeca, Lipsiae, 1925.

²⁴ E. Norden: Röm. Lit. (Gercke—Norden: Einl. in die Altert. wsch., Leipzig—Berlin, I. 4., 1927³.), 55. l.

²⁵ Hóman—Szekfű—Kerényi: Egyetemes Történet, I. k.: Az ókor tört., Bp., 1935., 188. l. sk., 193. l. sk. így tesz a Hesiodos-kori görög társadalommal.

Elégedettekén értjük azokat — akár jómódúak, akár türelmes szegények —, akik azt óhajtják, hogy a meglévő társadalmi rend továbbra is fönmaradjon. Ők a világban a „status quo nunc“ megmerevítői, azaz megmerevíteni akarói. Hegy-szerű, téli nagy nyugalmuk ennek a mozdulatlanságnak éppen az ellenkezőjét váltja ki a szemben lévő táborból, az elégedetlenekből. Ezek — lehetnek szegények vagy gazdagok — a változás várói. A környező világról kedvezőtlen a véleményük. Szívük örökösen keserű lében forog. És ami a szívükön, az akar lenni ajkukon is. Amint a görög ókor „Pentheus-kori“ asszonyait a téli hegyek fagyos merevségének láttán megszállta Dionysos, úgy mozdítja rohanó, ostromozó, panaszkodó, bíráló, boncoló szóáradatra az elégedetlen nyelveket egy-egy dionysosi pillanat, az elégedetlenek egy-egy bizalmas, boros, felszabadító, ünnepi együttlétele. Támadó szóhadjáratot indítanak, nyíltan vagy titokban, az elégedettek büszke vára ellen. Lerontani ezt a várat! — ez a céljuk. Észközüik a gúny hangja... ez a gúnyolódás hol szelíd — alig több öreges zsörtölődésnél, hol meg vad, nyers, maró, mint a fogalommal vált „acetum Italum“.²⁶

Elégedetlenek — örök emberi kategória. Am az elégedetlenség szó- vagy bírsbeli megnyilatkozása erősen függ valamely nép, pontosabban: valamely föld népének lélek-εἶδος-ától, és ezen belül az éppen megszólaló elégedetlenek társadalmi helyzetétől. Bennünket most természetesen csak Görögország és Itália érdekel az elégedetlenség megnyilatkozásának módja tekintetében.

Az elégedetlenek hangjának minősége és erőssége aszerint változik, hogy milyen az elégedettek magatartása a gúnyval szemben: letorkoló-e vagy nem-törődöm. A magamagát Fatum-eszköznek tekintő, a Fatum akaratát tüzzel-vassal, Aeneas pietásával megvalósítani akaró *római respublica* nem kedvez a szabad szókimondásnak. A vasszerkezetet alkotó római elégedettek, ha odakünn terjeszkednek is, de benn — épp a terjeszkedés érdekében — körmük szakadtáig hűek önmagukhoz és magukon keresztül a mos maiorumhoz. Ez a vasszerkezet agyongázolja a versus Fescennini kritizáló próbálkozásait és még születése előtt megöli a római „ókomédiát“. — Csakhogy Dionysost, az elégedetlenek szóra bátorítóját éppoly kevéssé lehetett végleg eltemetni, mint magát az elégedetlenséget: a koporsóból is kitört és eget kért. Új, szelídebb, írásos formát keresett és talált is, előbb a tapogatózó Enniusnak, majd a római ég alatt szokatlanul merész Luciliusnak²⁷ és végül Horatiusnak satiráiban.

Görögországban, a csodálkozók, a mindig újat várók és újra-török, a jó értelemben vett született forradalmárok hazájá-

²⁶ Dionysos és a görög ó-komédia, valamint a római irodalmi satira viszonyáról lásd Kerényi Károly: *Satira és satura*, EPhK., Bp., 1933., 83—94. l. és 212—221. l.

²⁷ Norden, i. m. 16. l.

ban az elégedetlenség Dionysossszal telített talajából szabadon nőhetett a szókimondás fája. Teljesen kibontakozott mivelta jól szemlélhető a senkit és semmit nem kímélő ókomédiában és Archilochos harapós, sőt halálba kergető iambusaiban. Mindazáltal Hellasban sem volt mindegy: *ki az, aki beszél*. Archilochos elégedetlen, mert származását tekintve a hatalmasok és a rabszolgák rétege között lebeg. A szegénység elkeseríti, és éppen azért, mert ereiben arisztokrata vér is csörgedez: jobban meri pattogtatni iambus-ostorát.²⁸ Bion hangja már egészen más: tréfás-ízű kritikáinak félénk szelídsége mögött ott kísért a rabszolgasorból származás emléke... Stílusa nem vad, mint Archilochosé, hanem χάρις-szal telített, viszont elégedetlensége is másfajta: merőben filozófusi; igaz, rabszolgaként kezdte életét, de ura jóvoltából fölszabadult, vagyont kapott, Athénbe mehetett filozófiát tanulni; pártfogói között nem kisebb embert találunk, mint Antigonost, tehát anyagi léte biztosítva volt és így nem lehetett nehéz mosolyogva, fölényes filozófusként végigtekintenie a vétkes embertípusok seregén. Így jutunk, a bioni hangnem közvetítésével, az aesoposi fabulához. Ez a legegégedetlenebbek és egyben a leggyengébbek és legfélénkebbek satirája: a rabszolgáké. Öbennük is működik Dionysos, belőlük is fel-feltör a panaszkodó kritika szava, de ez a kritika csak a sebek csendes fölfakadása és megkönnyebbülése. A mese szereplőinek állatalakja óvatosan takargatja a véleménymondó kisembert. Nagyon ideillenek Phaedrus szavai:

Seruitus obnoxia,
quia quae uolebat non audebat dicere,
affectus proprios in fabellas transtulit
calumniamque fictis elusit iocis.

(Phaedr. 43. Epil., 10—13., ed. Havet pag. 45.)

Ezzel nem akarjuk azt állítani, hogy az állatmese ab ovo „satira“ volt; annyi azonban bizonyos, hogy amióta a fabula Aesopea fölbukkant a görög *irodalomban* (Hesiodos, Ἑρπυα 202. skk.), azóta — az aesoposi népkönyv-tartalmazta meséket szintén ideértve — határozottan támadó éle is volt.

Elégedetlenség és ennek kinyilvánítására sarkaló Dionysos: íme, a satira, a bioni diatribé, az iambus és — Aesopos meséinek, ennek a félénk kis-satirának — közös anyaföldje. Ez a közös talajból eredettség magyarázza szerintünk: miért, quo iure et qua ratione került és kerülhetett az aesoposi fabella a görög meg a római satiricus műfajokba.²⁹

²⁸ Hóman—Szekfű—Kerényi, i. m. 198. l. sk.

²⁹ L. Havet: Phaedri Augusti Liberti fabulae Aesopiae, Paris, 1895., p. 256. a cél tekintetében lát az állatmese és a satira közt rokonságot: eundem utrumque genus finem petit, ridentem dicere verum.

IV.

Az előbb azt kerestük, mi alapon jutott az állatmese a satirába és a vele rokon ókori műfajokba általában. Szükítsünk egyet a kérdésen: mi keresnivalója van a fabula Aesopeá-nak *Horatius sermóiban*? — A satirák és a levelek a költőnek igazán a lelkéből lelkedzett alkotásai. Belőlük, akárcsak egy művészi mozaikból, a költő arcképe, több: maga az eleven költő néz reánk... fekete fürtjeivel és szemével, mosolygó kövérdekségével, ezernyi örömeivel, mérgelődésével, gondolataival, ötleteivel, világszemléletével. — Miért szerette Aesopos meséit? Úgy hiszszük azért, mert az aesoposi fabellák világszemléletében a magáéra ismert. Vegyük csak szemügyre a beszótt meséket: mennyire bennük van az aurea mediocritas életfilozófiája.

Függetlenség, ez költőnk életeleme. Sem vagyonnak, sem embernek, sem a római népnek nem akar rabszolgája lenni. A vagyont illetőleg a hangyát teszi meg követést-érdemlő példának; ez ugyanis gyűjt, de élvezi is szorgalmának gyümölcsét: et illis utitur ante quaesitis patiens... (Sat. I. 1. 37. sk.) Nagyon igaznak vallja a Cervus, equos et homo meséjének tanulságát: Sic qui pauperiem ueritus potiore metallis, | Libertate caret, dominum uehet improbus atque | Seruiet aeternum. (Epist. I. 10. 39. sk.) A függetlenség rajongója lévén, szinte hajlandó visszadni Maecenasnak mindazt, amit tőle kapott, mert olyanformán érzi magát, mint a jóllakott s a magtárban rekedt uolpecula. „Hac ego — mondja — si compellor imagine, cuncta resigno.“ (Epist. I. 7. 34.) Midőn a római nép érdeklődik, miért nem tart vele a költő, miért nem vall az övével azonos nézeteket, a beteg oroszlán barlangja előtt álló, előrelátó róka szavaival felel: „quia me uestigia terrent | Omnia te aduersum spectantia, nulla retrorsum.“ (Epist. I. 1. 74. sk.)

Horatius meg akar maradni Horatiusnak. Esetleg fölbukkanó nagyravágásáért elmondhatja önnön-okulására Damasipposszal a Rana rupta et bos meséjét, ezzel a tanulsággal: „An quodcunque facit Maecenas, te quoque uerum est | Tanto dissimilem et tanto certare minorem?“ (Sat. II. 3. 312. sk.) Hasonló ok miatt mondja önmagáról és magamagának: „censor... moueret | Appius, ingenuo si non essem patre natus: | Uel merito, quoniam in propria non pelle quiessem.“ (Sat. I. 6. 20. skk.) — Az arany középszer méltó dicsérete a két egér meséje. Vajjon melyik egér álarca mögött búvik meg a költő? Aligha lesz beleolvadás, ha azt mondjuk: mindkettőé mögött. A városért lelkesedő, hedonista-cynicus elveket valló mus urbanus is, meg az egyszerűségbe, csendességbe, izgalomtól-mentességbe visszakívánczó falusi egér is lehet Horatius lelkének jelképe. Mintha e mesében a város és a falu, a „strepitus“ meg a „procul negotiis“ közt ingadozó költő leszámolna önmagával — a vidék nemesítő csendje felé irányuló jobbik énjének javára.

Aesopos meséi — mondanivalójukat és szellemüket (Dionysos és az apollóni fegyelmezetség egyensúlya!) tekintve — jól

beléillenek Horatius sermóiba, viszont a sermók szerves alkotórészei Augustus korának, a mos maiorumba kapaszkodó, rend-és béketeremtő új saeculumnak. Apollón istennek ebben az új aranykort ígérő római világában a költők, elsősorban Vergilius és Horatius, igazi vates-ekké emelkednek. Ők az újjászületés útjának kijelölői.³⁰ A sermók sem l'art pour l'art íródtak. Bennük a költő arbiter morumként az új embereszmény megrajzolására vállalkozik.³¹ Ezirányú tevékenységébe halkan és szerényen beleszólnak az aesoposi fabulák is. Eszünkbe jut most a Herodotosban olvasható történet: Aesopost a delphibeli Apollo papjai elteszik láb alól. Az isten megharagszik és Aesoposért vérdíjat követel. . .³² Kell-e szebb és szellemibb vérdíj annál a megtiszteltetésnél, hogy Augustus princepsége alatt, amikor „iam regnat Apollo“,³³ a régi mesemondó újra szóhoz jut, mégpedig az egyik birodalom-építő vatesnak, a dionysosi agresszivitást Apollónnal fékező-nemesítő Horatiusnak sermóiban?!

V.

Befejezésül még egy kérdés: a Horatiustól „gyalogos“-versekbe foglalt állatmesék mennyit érnek az esztétika mérlegén? Más szóval: ha a költő rászánta volna magát a fabella- $\gamma\epsilon\nu\omicron\varsigma$ római földbe plántálására, mint később Phaedrus, hová kellene helyeznünk az állatmeseírók rangsorában? E kérdésre a hat beszótt állatmesében fölcsillanó meseíró készség alapján igyekszünk vázlatos feleletet adni.

Taine³⁴ és Des Granges³⁵ megállapításaira támaszkodva, a következőkben szabhatjuk meg az állatmese-írás művészi voltának föltételeit: 1. Legyen az állatmesében örökérvényű tanulság (moralitas); tehát a mese ne az író személyes sérelmeinek szócsöve legyen, hanem az örök emberi sors tükröződjék benne. 2. A szereplő állatok legyenek természetesek, vagyis valódi környezetükben mozogjanak, és „szavaik meg tetteik“ legyenek összhangban „jellemükkel“. 3. Hiba, ha vagy az állattól nem látni az „állatbőr“ alatt lappangó embert, vagy pedig az állat anynyira embernek van rajzolva, hogy az állatalak merő díszletté válik. (Belső feltételek!) 4. Az állatmese irodalmi köntösének lelke a csattanós rövidség; 20 művészi sor többet mond száz fecsegő strófánál. E rövidség azonban ne vezessen száraz színte-

³⁰ Fr. Altheim: Röm. Rel.-geschichte, III. Bd.: Die Kaiserzeit, Berlin—Leipzig, 1933., 67. l. skk.

³¹ Norden, i. m. 55. l.

³² Her. II. 134., Plutarchos: Mor. 557. (Ed. G. N. Bernardakis, Lipsiae, vol. III. 1891.)

³³ Verg., IV. Ecl., 10.

³⁴ Taine: Lafontaine et ses fables, 1853. (Magyarul Geöcze Sarolta fordításában, Bp., 1909.)

³⁵ Ch.-M. Des Granges: Histoire de la Littérature française, Paris, 1933.²⁹ 550. l. sk.

lenségbe. 5. Legyen a fabula párbeszédese, drámai. A tanulsg-tartalmazó történetecskét meg kell játszani az állatszereplőkkel. (Külső feltételek!)

A Horatiustól sermókba fűzött állatmesék természetesen megtartják azt a *tanulsgot*, amely bennük volt kezdettől fogva. Legfeljebb ez a tanulsg új színt és elevenséget kap annak következtében, hogy a fabella nem önmagában áll, hanem bekapcsolódik a sermók mondanivalójába. *Természetes állatábrázolásra* csak az vállalkozhatik, aki alaposan ismeri az állatok természetrajzát. Horatius falun töltötte gyermekéveit és nyaranta a falut férfikorában is gyakran fölkereste. Valószínűleg ismerte Apulia és a sabinföld faunájának főbb képviselőit. Az állatábrázolásban nem az a fontos, hány vonással rajzolja meg a költő egy-egy állat képét, hanem az, hogy a vonások találóak legyenek. Horatius akár egyetlen vonással is élénk tudja varázsolni a szóbanforgó állat jellegzetes képét. Amikor például a békáról azt mondja: „*sufflans se*“, tüstént magunk előtt látjuk, sőt a hangfestő sziszegő és fúvó mássalhangzók hatására *halljuk* is a maga-magát fölfúvó varangyot. Kitűnő a szűk nyíláson besurranó „*tenuis*“ uolpeculáról és a szorgalmas, cipekedő hangyáról (*ore trahit, quodcumque potest atque addit aceruo*) készült pillanatfelvétel is. A két egér leírását szóról-szóra ideiktatjuk: (Sat. II. 6.)

[mus rusticus]

85. Aridum et ore ferens acinum *semessaqua lardi*

Frusta dedit...

88. Cum pater ipse domus palea porrectus in horna

Esset ador loliumque, dapis meliora relinquens.

[mus urbanus]

106. Ergo ubi purpurea porrectum in ueste locauit

Agrestem, ueluti succinctus *cursitat* hospes

Continuatque dapes, nec non uerniliter ipsis

Fungitur officiis, *praelambens* omne quod affert.

... cum subito ingens

112. Ualuarum strepitus lectis excussit utrumque.

Currere per totum pauidi conclaue, magisque

Exanimis trepidare, simul domus alta Molossis

Personuit canibus.

Horatius az állatok környezetének ábrázolásában is művészek bizonyul. Egy-két vonással, de mégis elképzeltetően tudja vázolni a színteret. Így például: befelé vivő állat-lábnyomok a beteg oroslán barlangja előtt; egy szűk repedés a gabonahambár falán; dúsfüvű mező, rajta egymás szomszédságában legel a ló meg a szarvas; agyontaposott békaporontyok a réten... A két egér meséjében részletesebb a környezetfestés: a mezei egér lakása „*cauos pauper*“, a sarokban borsó (*cicer sepositus*) és zab,

féligragott szalonnadarabkák; a városi egér „in domo locuplete” lakik,

rubro ubi cocco
Tincta super lectos canderet uestis eburnos,
Multaque de magna superessent fercula cena,
Quae procul exstructis inerant hesterna canistris.
(Sat. II. 6. 102—105.)

Horatius fabelláiban a művészien jellemzett állatalakok, a ravasz róka, a magát fölfúvó béka, a sovánnyá éhezett s éppezért meggondolatlanul falánk uolpecula és i. t., valamennyien egy-egy *embertípus* szimbólumai. Az állatalakok és a velük jelzett ember-típusok általában ugyanazok, mint a megfelelő aesoposi mesékben. A városi egér alakja azonban új vonásokkal gyarapodott: ³⁶ nemcsak a finnyáság jellemzi, hanem a hedonista-cynicusok és az ál-epicureisták gondolkodásmódja is:

‘quid te iuuat, . . . amice,
Praerupti nemoris patientem uiuere dorso?
Uis tu homines *urbemque* feris praeponere siluis?
Carpe uiam, mihi crede, comes; terrestria quando
Mortalis animas uiuont sortita, neque ulla est
Aut magno aut paruo *leti* fuga: quo, bone, circa,
Dum licet, in rebus iucundis uiue beatus,
Uiue memor, quam sis aevi breuis.’
(Sat. II. 6. 90—97.)

Ami a *rövidséget* illeti, Lucilius — akit Horatius szigorúan megbírál hömpölygő bőbeszédűsége miatt³⁷ — az állatmesék megfogalmazásában is „lutulentus”-nak mutatkozik. Figyeljük meg rokonértelmű szókkal és pleonasmusokkal terhelt sorait:

leonem
aegrotum ac lassum
tristem, et corruptum scabie, et porriginis plenum
inluuies scabies oculos huic deque petigo
conscendere
deducta tunc uoce leo: ‘cur tu ipsa uenire
non uis huc?’

‘sed tamen hoc dicas quid sit, si noenu molestum est.
quid sibi uult, quare fit ut intro uorsus et ad te
spectent atque ferant uestigia se omnia prorsus?’
(Sat. XXX. 980—989. ed. Marx.)

³⁶ Aesopos (Halm, 297.) fabulája merőben elbeszélő jellegű. A két egér nem társalog. Babrios (108. Schneidewin) meséje hosszadalmas; az egerek társalgása tele van mitológiai képekkel.

³⁷ Sat. I. 4. és 10.

Mennyivel csiszoltabb és tömörebb Horatius előadása:

Quodsi me populus Romanus forte roget, cur
 Non ut porticibus sic iudiciis fruar iisdem,
 Nec sequar aut fugiam quae diligit ipse uel odit:
Olim quod uolpes aegroto cauta leoni
Respondit, referam: 'quia me uestigia terrent
Omnia te aduersum spectantia, nulla retrorsum.'
 (Epist. I. 1. 70—75.)

Horatius kevés, de találó szavakba tömöríti fabelláit. Meséi mindössze 3—6 hexameterre terjednek. Kivétel a két egér meséje: ez 38 sornyi terjedelmével valósággal állat-novellává szélesedik.

A *párbeszédes*-ség tekintetében: a *Ceruus, equos et homo* fabulájában a költő nem szólaltatja meg az állatokat. Ugyanezt kell mondanunk az idegen tollakkal ékeskedő holló meséjéről is. A *Uolpecula* és a *mostela* meséjében az egyik állat — a *mostela* — már megszólal; vele mondatja el a költő a mese tanulságát. A beteg oroszlán és a róka fabulájában majdnem megjelenik a dialógus. Azért mondjuk: „majdnem“, mert bár Horatius nem szólaltatja meg az oroszlánt, helyesebben az oroszlán szavait *mutatis mutandis* a *populus Romanus* szájába adja, a róka felelete sejteti, mit kérdezett az oroszlán. A költő állatmesei *párbeszédalkotó* művészete a *Rana rupta et bos* meséjén mérhető le. Ez a fabula mindössze 6 hexameternyi. Az első három sor a színteret s a helyzetet vázolja:

Absentis ranae pullis uituli pede pressis
 Unus ubi effugit, matri denarrat, ut ingens
 Belua cognatos eliserit: illa rogare,

a következő három hexaméter elének adja az életben maradt békafi és szülője *párbeszédét*, s a *párbeszéd* utolsó mondatába oly ügyesen van beiktatva a tanulság, hogy külön „haec fabula docet“-szerű sorokra már semmi szükség sincsen:

Quantane? num tantum, sufflans se, magna fuisset?
 'Maior dimidio.' 'num tanto?' cum magis atque
 Se magis inflaret, 'non si te ruperis' inquit,
 'Par eris.' (Sat. II. 3. 314—320.)

Annak alapján, amit Horatius állatmeseíró művészetéről mondtunk, megállapíthatjuk, hogy költőnk nem marad el azok mögött, akik az ókorban Aesopos állatmeséinek versbefoglalásával próbálkoztak. Sőt bátran mondhatjuk: a római írók közül Horatius méltóbb lett volna a *fabella*-révoς elhódítására Paedrusnál. Augustus libertusának meséi ugyanis híjával vannak két alapvető követelménynek: a *párbeszédes* szerkezetnek és az örökérvényű moralitásnak, egyéb fogyatékoságukat nem is bolygatva. Phaedrus állatalakjai legtöbbször monológizálnak, és az író személyes sérelmeinek adnak hangot. — Tudtunkkal Hora-

tiusnak nem volt szándéka az állatmesének külön műfajképpen művelése, jóllehet kedvelte a fabula Aesopeát. Ő a „nagy“ műfajok híve volt; mint költő a Melpomene védősége alatt lévő fenséges lírát ültette át latin talajba, mint irodalompolitikus várta a művészi nagy-epos világrajöttét — Vergiliustól, és megírta *Ars Poëtica*-ját a római dráma remélt megszületésének előkészítésére.³⁸ Nem bíbelődhetett kis műfajjal — állatmesével — az *Imperium Romanum* vatese . . . Mindamellett csak úgy mellesleg, talán nem is szándékosan példát mutatott, hogyan kellene és hogyan *kell* a mindenki-ismerte³⁹ aesoposi meséket új köntösbe öltöztetni, elkopott tanító tartalmukat új, érdekkeltő életre kelteni.

Simon Sándor.

*

De Horatio fabularum Aesopearum amatore.

In sermonibus Horatii sex fabulas Aesopeas locosque vel decem, alios aliis alludentes fabulis, inveniri quis est, qui nunquam animadverterit. Quibus fabellis et versibus „alludentibus“ ante oculos positus omnium primum quaerendum est, qua ratione, quo iure fabula Aesopea, litterarum γένος hoc „sui iuris“ locum obtinere potuerit: in genere quodam — ut facile putatur — longe alio, satiris scilicet. Ad quam quaestionem adiuvante litterarum antiquarum historia ita respondendum videtur: Horatius fabulas sermonibus inserit, cum Ennius et Lucilius, qui prima satirae Romanae iccerunt fundamenta ac poëtae nostro sermones scribenti exemplo fuere, simile fecerint. Immo Bion quoque et Archilochos, quorum volumina Horatius diu noctuque versabat, haud raro opera sua, Bion diatribas, Archilochos iambos, fabulis variabant Aesopeis. Nec „rustici philosophi“ Romae degentes omittendi: et illi

³⁸ Szabó A.: Hor. és a hell. irodalomtudomány EPhK., Bp., 1935., 225—234. l.

³⁹ Az állatmese ókori elterjedtségére vonatkozólag röviden még ezeket kívánjuk megjegyezni: A görög nép ajkán élő állatmesékből egyet-kettőt Hesiodos és Archilochos főlemel az irodalomba. A népi állatmese-termés javát a Kr. e. V. sz.-beli Vita Aesopi gyűjti össze. E Vita különféle változatait a IV. sz.-ban Kr. e. Demetrios Phalereus, athéni tyrannus, recensió alá véteti. A sophisták tankönyveket szerkeszteni Aesopos meséiből és tanítványaikkal olvastatják. Ettől kezdve a rhetor-iskolák alapvető tantárgyai közé tartozik az állatmese-szövegek boncolgatása (v. ö. Quintil.: *Inst. or.*, I. 9. 2., ed. Halm, Lipsiae, 1868.). Az állatmese új életre keltői a hedonista-cynicusok (Bion!), majd az ő példájukra a cynicus-stoikusok: népi anekdotákban, hasonlatokban, példákban gazdag előadásmódjuk kapva-kap a csattanós-moralitású fabellákon. — A rómaiaknak nem voltak eredeti állatmeséik (semmi nyom!). Ennius, Lucilius, Horatius, Phaedrus állatmeséi aesoposi eredetűek. Az állatmese elterjesztői: görögszármazású rabszolgák, a Vita Aesopi, a rusticus philosophusok s a fabella-kedvelő görög auktorok. — Hausrath, RE. VI. 2., s. v. Fabel; Helm: RE. XII. 1., s. v. Kyniker; Schantz—Hosius: *Gesch. d. röm. Litt.*, II., München, 1935.⁴, 454. l.; Schmid—Stählin: *Griech. Litt. gesch.*, I. 1., München, 1929., 672. l. skk.; Crusius, RE. II. 2., s. v. αἰῶνος; Ueberweg—Praechter: *Grundr. d. Gesch. d. Philos. des Altertums*, Berlin, 1920., 173. l. 457. l.

in orationibus saepissime fabellarum sale utebantur. Quod dilucide e Sat. 3. libri II. eminet, in qua poeta arte maxima modum dicendi illorum imitatur.

Atqui — ut inquirere pergamus — qua ratione scripta Lucilii, Archilochi, Bionis philosophorumque Romanorum cynico-stoicorum fabellas exceperunt? — Huius problematis solvendi causa dividamus homines societatis antiquae in „rebus contentos“ et „non-contentos“. Contentos dicimus, qui eo ipso, quod sorte sua sunt contenti, nolunt status atque ordo societatis et reipublicae a maioribus traditus mutetur. Non-contentos autem nominamus novis rebus studentes, quorum mentem animumque taedet status qui est reipublicae et societatis. Hi non-contenti — movente et solvente eos Dionyso Lyaeo — contentis „bellum“ inferentes, nepheleoccygiam illorum diruere sibi proponunt. Pro armis utuntur verbis carminibusque malis.

Vim huius „ideae iambicae“ minuunt vel augent partes contentorum, quippe qui vel opprimant, vel solummodo derideant non-contentos impetum in se facientes. — Respublica Romana, quae fati ad unguem obtemperans omni ex parte est servatura mores maiorum, vehementissime obsistit, quominus versus Fescennini et in universum „mala carmina“ libere grassentur. Dionysos tamen se omnino opprimi aegerrime patitur: animus Dionysicus tempore labente formam quaerit atque invenit novam eamque Romanam in satiris Ennii, Lucilii, Horatii.

In Graecia e primis ideae iambicae originibus „comoedia vetus“, quae ausa est et „pellem detrahere“, fere impune nascitur vigetque. Nihilominus in Hellade quoque multum refert, quis sit, qui viros societatis „democraticae“ Graecorum verbis salsis aggrediat. E. g. Archilochos, patre nobili, serva matre natus, quia est „semi-nobilis“, magis vocem tollere audet. Bion autem libertus in diatribis minime ardet; in proceres haud invehitur: solum de typis hominum vitiatissimus est verum dicturus. Nunc venimus ad Aesopeam fabulam, quae reddita est satira ad usum pauperrimorum servorumque, id est hominum minime sorte sua contentorum. Hoc genus satirae — ut ita dicam — servile, est caeteris multo placidius: palam „verum dicere“ timet, propterea pelle animalium, quae partes in fabellis agunt, tegit timide quidem, attamen arte quadam et astute veritatem.

Quae cum ita sint, fabula Aesopea eo, quod (saltem inde a temporibus Hesiodi, Archilochi) aliquantulum mentis animique Dionysici in se continet, ita tamen ut frena huius ab Apolline („serve, nosce te ipsum: servus es!...“) restringantur, aptissima est facta, quae acceptissima esset scriptoribus satirarum Dionyso plenis, praesertim autem illis, qui — ut Horatius quoque — temporibus „Apollineis“ vixerunt.

Sermones Horatiani iure putantur aetati Augustae omnem partem proprii: ipse poeta se praestat sacerdotem Musarum Apollinisque tunc „regnantis“. Horatius, aevi huius „Apollinei“ vates, ad satiras atque epistulas componendas non solum a Dionyso, sed etiam — immo multo magis — ab Apolline inflatur. Inde est, quod fabellae ut quae ex harmonia quadam Apollinis et Dionysi aequae ac poetae nostri sermones natae sint, aptissime se immiscent satiris epistolisque Horatii, arbitri morum dulce ridentis.

Fautor „aureae mediocritatis“ placita „philosophica“ in fabellis latentia suis simillima esse forsitan conspexerit. Summam enim philosophiae Horatianae e fabulis insertis facile colligere potes: homo ab avaritia liber, primoribus reipublicae minime subiectus, beluae multorum capitum, populi scilicet iudicia contemnens laudatur fabulis de formica magni laboris, de cervo, equo et homine, de volpecula et mustela ac de leone aegroto et volpe. Aurea mediocritas imprimis

laudibus effertur in fabula muris rustici et muris urbani. Sub mure urbano Horatius iuvenis, porcus adhuc e grege Epicuri latitat, ex ore autem muris rustici poeta senescens atque urbis strepitum pertaerast loquitur.

Reliquum est, ut fabulae, quas Horatius sermonibus inseruerat, ex artis scribendi praeceptis aestimandae esse videantur. Ad fabellas artificiose componendas requiruntur: 1. studium morum (moralitas), 2. animalia naturae suae convenienter ficta, 3. typi hominum male moratorum sub „pelle“ singulorum animalium latentes. 4. brevitatis loquendi, 5. compositio drammatica, h. e. res, quae in fabella aguntur, ne ab ipso enarrantur poeta, sed alternis exprimentur animalium sermonibus. — Fabulae Horatiane studium morum, quod in illis iam apud Aesopum inerat, retinent quidem, ita tamen, ut vetus documentum morale eo ipso, quod fabellae versibus sermonum sese iniungunt, novo quodam colore augeatur. — Artificem se praestat poeta in depingendis quoque secundum naturam animalibus. Nonnunquam vel unico lineamento imaginem animalis, de quo agitur, propriam procreat (v. g.: „sufflans se“ sc. rana; „tenuis“ uolpecula per rimam angustam cumerae repens. Iam murem rusticum et urbanum pluribus quidem, sed haud superfluis describit coloribus. — Quod ad typos hominum animalibus significatos attinet, mus urbanus — ut ceteros praetermittamus — a Horatio nova quadam indole inducitur: more enim philosophorum cynico-stoicorum verba facit:

... in rebus iucundis uiue beatus,
 Uiuue memor, quam sis aevi breuis.

(Sat. II. 6. 96. sq.)

— Lucilius etiam in fabellis conscribendis, teste fragmento Sat. XXX. 980—989., ed. Marx, lutulentus; contra fabellae Horatii constant ex hexametris 3—6 laudanda arte ac breuitate compositis. — Quam sollers et facetus poeta noster fabellas „drammaticas“ versibus includat, optime ad oculos demonstratur fabula de rana rupta et bove.

Ratione habita de omnibus, quae de Horatio, „fabellarum scriptore“ dicta sunt, iure concludimus longe digniorem Phaedro fuisse Horatium, qui γένος Aesopeum in Latium induceret. At vates Imperii Romani, quippe qui ad maiora litterarum genera colenda fovendaque sit natus, Aesopos Romanus evadere haud potuit. *Alexander Simon.*

POESIA DI PIATTINO PIATTI SU JANUS PANNONIUS.

Fra i manoscritti vaticani si trovano le poesie del milanese Piattino Piatti (Platinus Platus), in un elegante manoscritto in pergamena del secolo XV, registrato col n. 713 della biblioteca d'Urbino. Giusta la lettera dedicatoria, il poeta offriva a un tempo il volume ai suoi due protettori cioè al duca d'Urbino, Federico da Montefeltro, e al duca di Calabria, Alfonso.¹ Arguiamo l'e-

¹ Dà un ampio indice del codice *Stornajolo, Codices Urbinales Latini*, II, p. 253 e segg. Dallo scritto del Simioni, il più recente biografo di Piattino Piatti, appare evidente che l'autore ha avuto solo notizie indirette del codice (dalle opere di Guasti e Zannoni). Cfr. *Simioni, Un*

poca della raccolta da una delle proposizioni della dedica: „Annum jam quartum profugus immo proscrip-tus erro.“ Dai dati biografici del nostro poeta sappiamo che il signore di Milano, Galeazzo Maria l'aveva fatto mettere in prigione, da dove, dopo quindici mesi di sofferenze, uscì soltanto nella seconda metà del 1470. Dopo la sua liberazione, passò la maggior parte della sua vita in Ferrara. Nel 1474, epoca in cui scrisse la dedica, come ci risulta dal testo della lettera, Piattino Piatti s'apprestava ad andare in Francia, perchè credeva che il soggiorno in terra italiana non gli avrebbe apportato niente di buono.² Di questo progettato viaggio in Francia non ne fece però nulla, almeno per quel momento, perchè Federico da Montefeltro, forse appunto in cambio del volume offertogli, accolse il poeta nella sua corte, ove rimase per circa tre anni.

Piattino Piatti arrivò a Ferrara nel gennaio del 1471. Gli accenni al riguardo rivelano che si rifugiò alla corte del duca Ercole come un profugo, e che considerò Ferrara come un rifugio: „Praelclare mecum actum arbitror — scrive in una delle sue lettere — quum et illius (sc. Galeacii Mariae) manus effugi et ad inclytissimum Herculem Ferrariae ducem me recepi, cuius in aula tutus ut in portu quiesco.“³

Il poeta, come attesta anche la raccolta, si dedicò tutto alla vita letteraria ferrarese, allora molto viva, e in breve entrò in relazione con gli scrittori locali più significativi del tempo, quali Tito Vespasiano Strozza, Battista Guarino, Lodovico Carbo, ecc. Per colui che volesse avere un'immagine completa della vita letteraria ferrarese intorno al 1470, la raccolta di Piattino Piatti sarà fonte indispensabile.⁴ Del resto a noi interessano poi prima di tutto i rapporti stretti con Battista Guarino.

umanista milanese, P. P., *Arch., Stor. Lomb.*, XXXI, fasc. III, p. 287. Fra gli studiosi più antichi enumerano le edizioni e i manoscritti di P. P., *Argelati (Bibl. Scrip. Mediol. MDCCXV.)* e *Saxius (Hist. Literario-typogr. Mediol. MDCCXLV)*. Il citato articolo del Simioni dà la più completa enumerazione. Porcellio, in una sua poesia storico-letteraria, ricorda P. P. suo discepolo. Cfr. *Lauranza, Poeti e oratori del Quattrocento in una elegia inedita del Porcellio*. Memoria letta all'Accademia dal dott. V. L., *Atti della R. Acc. di Archeol. Lett. e Belle Arti*, Napoli XXIV.

² f. 1. „Cum extra Apeninum (et Alpes in marg.)... propediem ut spero profecturus sim in Heduum fines me recepturus: ibique militarem operam Karolo duci Burgundiae fortissimo ac universae Galliae Principum gloriosissimo diuturnam fidelem et pro virili parte strenuam navaturus, existimavi, etc.“. Sui legami di P. P. colla Francia v. *Saxius op. cit.*, p. 270.

³ *Simioni*, op. cit., p. 50.

⁴ Nella raccolta troviamo solo sei poesie a Tito Vespasiano Strozza (ff. 9b, 21a, 21b, 48a, 72b, 76b). Altrettante poesie sono rivolte a Battista Guarino (ff. 31a, 33b, 34a, 34b, 35b, 36a). È noto che al principio del secolo XVI. erano già apparse due edizioni delle elegie e degli epigrammi di P. P.

Il ricordo di queste relazioni con Battista Guarino oltre che nelle sue poesie, lo troviamo anche nelle tre poesie che l'edizione del 1496 delle opere di Battista ci ha tramandato.⁵ La prima di esse, dal titolo *Ad Platinum militem et poetam de morte uxoris consolantem*, dal nostro punto di vista non dice molto. Un po' più interessante è la seconda, *Ad Platinum militem et poetam*, che parla encomiasticamente del talento poetico di Piattino Piatti. La terza, dal titolo *Ad eundem Platinum*, per i suoi riferimenti ungheresi, è degna della maggiore attenzione. Per far comprendere quanto sto per dire, credo necessario riprodurre qui appresso la poesia, abbastanza corta del resto, tratta dalla rarissima edizione modenese:

*Accipe Pannonii relegenda poemata vatis,
In quis sensa, sonos, lucida verba notes.*

*Ne sic naturam prisco languescere foetu
Credas, ut nequeat nunc quoque ferre bonos,*

*Rustica Baptistae cecinit quae Musa Guarini,
Accipe non doctis auribus apta legi:*

*Sed ne tranquillis abeant tibi segnia rebus
Otia: Gorgonei fama, Platine, lacus,*

*Nec minus horriferis bellorum cognite divis
Martia cum posita suscipis arma lyra:*

*Nam pulchrum magni morem sectatus Achillis
Pieriis refoves pectora fessa modis.*

*Sic tecum dempta mulcetur casside Mavors:
Sic audit saevas docta Camena tubas.*

*Infestum sic te recta qui fugerit hasta,
Laudat festinae tinnula plectra manus.*

a) *Epigrammatum et elegiarum libri duo apud Alex. Minutianum pridie Kalendas Septembres anno a Christiano natali 1502;*

b) *In hoc volumine continentur elegiae cum epigram. veteribus et novis Platini poetae patricii Mediolanensis impressum Med. per Gotardum Ponticum, quartodecimo calendas Maii 1508.* Poichè non mi è riuscito rintracciare dette rare edizioni (invano le ho cercate a Milano), non mi è stato possibile determinare quanto del materiale del codice in parola sia stato riprodotto nelle edizioni stampate.

⁵ Mi sono servito dell'esemplare della Biblioteca Vitt. Em. di Roma (70, 7, A. 30): „Habes candide lector Baptistae Guarini divinum poema et Bucolicum carmen pulcherrimis characteribus Mutinae impressa a diligentissimo calchographorum M. Dominico Rocociolo anno domini MCCCCLXXXVI. decimo quarto kalend. octobris“.

*Haec lege pacato, vates fortissime, vultu,
Inde tuis posces commoda temporibus;*

*Nam tibi crede meos communes esse libellos,
Sive cupis veteres noscere, sive novos.*

Dalla poesia intanto rileviamo che Battista Guarino aveva dato in prestito o in regalo al Piattino, perchè le legesse, oltre che le sue bucoliche, anche le opere del Pannonius. Coglieva in pari tempo l'occasione per raccomandare con calde parole alla sua attenzione le opere del poeta ungherese. Nella conclusione accentuava poi che la sua biblioteca, sia per gli scrittori antichi, sia per i moderni, era sempre a sua disposizione.

Da questo segue, senza bisogno di alcuna speciale dimostrazione, che la poesia di Piattino Piatti del Vat. Urb. Lat. 713, f. 34 a. b. non è che la diretta risposta ai versi su riportati. Il testo, nella sua redazione integrale, è il seguente:

AD BAPTISTAM GUARINUM.

*Et legi et stupui sublimia carmina vatis
Pannonii: erudit quem patris arca tui.*

*Hunc aluit pater ille tuus, qui prisca retexit
Lumina, qui linguae lux utriusque fuit,*

*Unde perillustres centum prodisse poetas
Mille pares Crispo Pythagoraeque liquet.*

*Legi — inquam — et stupui cum praeceptore poetam
Pannonium: nostris vatibus invidiam,*

*Nec minus obstupui tua carmina, digna Guarini
Successore: patrem iam superante sacrum.*

*Sive canas elegos: seu te delectet avena
Haud Nasone minor Tityrus alter ades.*

*Legi Pana tuum: quem mittis in astra Leontem,
Legi et pastores, Tyre beate, pios.*

*Quaeve tuo scribis resonantia carmina Iano
Iani carminibus non leviora puto.*

*Et quae nescio quis pauper Laudivius a te
Et Tribraachus vates ambo tulere, probò.*

*Singula miranti placuit dare carmen, ut index
Esset opisque datae iudiciiue mei.*

*Tu Baptista vices quantumvis exige nostras,
Te colo: dabo tibi remque caputque meum.*

*Et quoniam utilium non sunt fastidia rerum,
Nam praeclara facit copia cara magis:*

*Da veniam, simul affer opem, nec desere, vates
Optime et orator, perge iuvare Platum.*

Questa poesia di Piattino Piatti parla con molti dettagli delle opere letterarie che l'autore ha ricevuto da Battista Guarino, e cioè, oltre alle poesie di Janus Pannonius, che sovraccarica di grandi lodi, di qualche opera di Battista, facilmente determinabile. Così per esempio il „quem mittis in astra Leontem“, si riferisce a quella poesia di Battista Guarino, in cui probabilmente il figlio grato piange la morte del padre;⁶ il „pauper Laudivius“ indubbiamente riguarda la poesia dal titolo „Ad Laudivium“ che si trova anche nell'edizione modenese; il „Tyre beate“, permette di dedurre che fra le poesie regalate ci fosse anche il carne pastorale „Baptistae Guarini Bucolicum carmen. Collocutores Eclogae Corydon et Tyrus“, che pure si trova nell'edizione di Modena; l'espressione invece „Quaeve tuo scribis resonantia carmina Jano“ si riferisce alle poesie scritte a Janus Pannonius.⁷

Prima di continuare, occorre brevemente accennare alla questione del tempo in cui vennero scritte le due poesie su riportate. La raccolta di Piattino Piatti, come abbiamo visto, venne probabilmente messa insieme nel 1474. In ogni caso quindi le due poesie debbono essere state scritte prima di quest'epoca. La determinazione del „terminus post quem“ non offre difficoltà alcuna: Piattino Piatti si stabilì a Ferrara alla fine del 1470 o sui primi del 1471; dobbiamo dunque assolutamente prendere le mosse da una epoca posteriore. Possiamo porre forse come terminus ante quem il 27 marzo 1472, data della tragica morte di Janus; mi sembra assai inverosimile che Battista Guarino o Piattino Piatti, se avessero scritto le poesie dopo la detta epoca,

⁶ Cfr. *Anita Della Guardia, Tito Vesp. Strozzi*, p. XXIII.

⁷ Nell'edizione modenese sono le seguenti: „Ad reverendum Janum Pannonium episcopum Quinqueecclesiensem et poctam egregium“ (Non ita muneribus, etc.); „Ad Janum Pannonium Episcopum Quinqueecclesiensem“ (Non minus antiquis, etc.). Fra esse si può leggere la redazione essenzialmente diversa della prima poesia nel *Cod. Marc.*, cl. XII, 135, dove del resto troviamo anche due poesie di Battista Guarino dirette a Janus Pannonius, che non sono comprese nell'edizione modenese: „Eiusdem carmen ad Janum, quod sibi promissum librum non incipiat (Scribere te nostrum dixisti, etc.)“, e più in là, in una pagina appiccicata a parte, la poesia senza titolo che comincia con „Jane pater, multi donum suscepimus auri“, v. *Abel, Analecta*, p. 4 e segg., 146 e segg. Non possiamo determinare quali fra le poesie scritte a Janus siano state comprese nella raccolta che Battista Guarino inviò a P. P.

avrebbero passato sotto silenzio la triste fine di Janus.⁸ Il carteggio poetico dunque con ogni probabilità si svolse fra il gennaio del 1471 e il marzo del 1472.

Cerchiamo ora di determinare quali fra le poesie di Janus abbian fatto parte della raccolta inviata a Piattino Piatti. Data la mancanza di notizie, sarebbe difficile rispondere in maniera particolareggiata alla domanda; sembra certo però che, nella raccolta data in prestito, il primo posto fosse occupato dal panegirico di Guarino Veronese.⁹ Oltre che il testo della poesia di Piattino Piatti, ci sono altre circostanze che stanno a confermare la nostra asserzione.

È noto che il panegirico su Guarino fu redatto solo verso la fine del 1469 in forma definitiva e che Janus inviò quest'opera a Battista Guarino a Ferrara, non molto tempo prima dello scambio di poesie di cui s'è parlato.¹⁰

È certo pure che Janus cominciò la prima redazione di questa sua poesia a Ferrara, e che là stesso la terminò;¹¹ non c'è

⁸ *Béla Iványi, Egy 1526 előtti ismeretlen kéziratok formuláskönyv. (Un formulario manoscritto sconosciuto, anteriore al 1526), Tört. Tár (Collez. Stor.), 1904, p. 529. Századok (Secoli), 1918, p. 550-51. Della morte Battista Guarino probabilmente fu informato da una lettera da Firenze, in data 19 aprile 1472, di Bartolommeo Fonzo, suo ex-allievo, il quale a sua volta aveva appreso la triste notizia al suo ritorno da Roma: „Reliqua erant et intra et extra urbem adhuc quaedam veterum monumenta, quae tibi singula explicassem, nisi me ad te ea libentissime nunc scribentem adversus nuntius enecasset. Nam vir clarissimus Johannes Histrigonicus archiepiscopus a Mathia Corvino rege comprehensus est, et Janus Quinqueecclesiensis episcopus vir doctissimus et poeta clarissimus in ipsa fuga interiit (Bibl. Naz. di Firenze, Cod. Pal. Capp. 77. Bibl. Univ. di Bologna, Cod. Lat. 2382). Cfr. l'edizione di Lad. Juhász: Barth. Fontius Epist. libri III, Szeged, 1931. Epist. I. I. epist. 16. p. 12.*

⁹ *Silva Panegyrica ad Guarinum Veronensem praeceptorem suum. J. P. Poemata, ed. Teleki, p. 1 e segg.*

¹⁰ *Abel, Analecta, p. 214.*

¹¹ Le opinioni degli studiosi sono assai discordi sull'epoca in cui fu compiuta la poesia. Secondo *Albrecht (Tito Vesp. Strozza, Ein Beitrag für Geschichte des Humanismus in Ferrara, Leipzig, Teubner, 1891, p. 43.)* Janus avrebbe scritto questa sua poesia immediatamente dopo il 1° ottobre 1450: „ein Gedicht, das (nach v. 714 sqq.) bald nach dem Tode des Markgrafen Leonello (1 okt. 1450) verfasst sein muss. Voigt è della stessa opinione, in base allo stesso dato: *Die Wiederbelebung des Kl. Alterthums, I^o, p. 547.* Il *Sabbadini* tratta in più luoghi della questione, ma nemmeno lui è venuto a risultati definitivi. Nel suo lavoro dal titolo: *La scuola e gli studi di Guar. Ver.* (p. 2), pensa che la poesia sia stata finita nel 1454. Insiste su questo anno anche nella sua critica sull'opera di Reforgiato (*Gli epigrammi di Giano Pannonio, Catania, 1896, Giorn. Stor. d. lett. it., XXVIII, p. 232*), però secondo lui Janus in quel tempo s'era già stabilito a Padova: „A Padova scrisse il panegirico di Guarino nel 1454“. In seguito mutò opinione: „Vedremo che Giano lasciò Ferrara nel 1453 e in quell'anno stesso prima di partire volle elevare un imperituro monumento di gratitudine e di ammirazione al maestro nel *Panegyricus*. La sua compo-

dubbio infine, che solo dopo molti anni, in Ungheria, condusse a termine l'ultima e forse terza redazione.¹² Il lavoro, in mezzo ai molti affari pubblici, anche per la scemata vena poetica, procedeva assai lentamente; coloro che ne erano informati, come per esempio, Battista Guarino, ne attendevano con impazienza il compimento, che avvenne però solo nel 1469, due anni e mezzo prima della morte di Janus.¹³ Per quanto è a nostra cognizione, fin'oggi i manoscritti ce ne hanno conservata solo questa redazione definitiva.

Quanto è stato detto sull'ultima redazione fatta in Ungheria, vien confermato da dati irrefutabilmente sicuri, che si traggono dalla lettera di ringraziamento diretta in data 13 dicembre 1469, da Battista Guarino a Janus. Poichè Janus compose originariamente quest'opera a Ferrara, la ritoccò forse a Padova, e già prima del

sizione è certamente posteriore all'ottobre 1450, perchè vi si accenna alla morte di Leonello (1° ottobre 1450, v. 714-5). D'altra parte Guarino attendeva a tradurre Strabone (vv. 732-6). Ora noi sappiamo che la traduzione comessagli da Niccolò V. era già avviata nel marzo 1453; e dal 1453 non si può uscire, perchè il *Panegyricus* fu composto a Ferrara" (*Epistolario di Guarino Veronese*, III, p. 440). Nella stessa opera, qualche pagina prima (434), il *Sabbadini* afferma che al tempo dello spozializio delle due figlie di Guarino, Janus era a Ferrara, perchè in occasione di ambedue i matrimoni scrisse un epitalamio. Nel *Libera-epithalamium*, Janus accenna chiaramente al panegirico di Guarino, composto nel 1453; e questo perciò è l'anno delle nozze di Libera". Secondo *Karácson*, Janus avrebbe scritto la poesia quando era già in Ungheria, e quindi dopo il 1458. Secondo *Stefano Hegedüs* (*Guarinus és Janus Pannonius*, Budapest, 1896, p. 33), la poesia fu composta fra il 1455 e il 1458.

¹² Probabilmente la seconda redazione fu approntata mentre Janus studiava a Padova, immediatamente prima che scrivesse il panegirico su Jacopo Antonio Marcello. A questo accennano i seguenti versi della prefazione:

*Hunc igitur patri iungent mea plectra Guarino
Dignus et ille suo, dignus et iste, loco.
Jure fuit primus, tribuit qui carmina nobis,
Qui favit studiis, iure secundus erit.*

.....
*Nuper laeta meae plausit Ferraria cannae,
Auribus en vestris nunc graviora damus...*

Janus inviò quest'opera anche a Guarino Veronese (epigr. I, 73):
*Commendas et amas, Guarine, nostrum
Quem de te tibi misimus libellum...*

Janus dunque, in questa occasione non si trovava a Ferrara, ma verosimilmente a Padova.

¹³ *Abel, Analecta*, p. 212: "... sed multo certe gravior, quod Panegyricum in parentis nostri laudem versibus a te conscriptum et iam pridem a nobis exoptatum secum attulit...". Non è escluso che una delle poesie di Battista Guarino (*Eiusdem carmen, quod sibi promissum librum non incipiat, Abel, Analecta*, p. 148-49) abbia egualmente sollecitato il *Panegyricus*.

1460 anche il vecchio Guarino l'aveva letta e raccomandata ad ognuno, è impossibile che Battista, il quale viveva del culto del padre, non abbia conosciuto questa, prima ed eventualmente anche seconda redazione; e del pari è impossibile che esistessero per lui, nella vecchia redazione della poesia, dei particolari ignoti. Invece, già nell'esemplare inviatogli nel 1469 c'erano parti, che Battista lesse con sorpresa e dunque per la prima volta. Tali parti, oltre al prologo, che Battista mette in speciale rilievo, potevano essere anche altre; Battista stesso dice di aver letto più volte la poesia e di avervi sempre trovato qualcosa di nuovo: „Delectatus sum mirifice prologi illius concinnitate, poematis vero tum ordinem, tum verborum elegantiam, tum versuum resonantiam amplexatus, rerum autem varietatem, doctrinae magnitudinem, sententiarum gravitatem copiamque ita admiratus fui, ut saepius relegendum volumen in manus sumpserim, nec tamen unquam relegerim, quin novum aliquid laudandum stupendumque deprehenderim.“¹⁴ Battista poteva scrivere così, solo di un'opera letteraria che nelle sue parti più importanti venisse solo ora a conoscere per la prima volta! Indubbiamente una parte nuova era anche la lode rivolta a Battista per cui questo lo ringrazia in maniera particolare: „Ego vero, quod meum nomen in poemate ipso non reticendum esse duxeris, gaudeo et serio triumpho, cum tantum mihi tribueris, ut mei memoriam nulla obscuratura est oblivio...“¹⁵ Janus dunque dovette introdurre questa parte nella poesia, sicuramente dopo il 1454, dopo Ferrara cioè, anche per il fatto che la prolusione bolognese di Battista, di cui troviamo accenni, avvenne nel 1455, circa un anno dopo quindi della più tarda presumibile epoca in cui sarebbe stata ultimata la prima redazione. La cosa più importante di tutto ciò, per il nostro punto di vista, è che l'opera in parola di Janus costituiva, nella sua nuova forma, una novità letteraria al momento dell'arrivo di Piattino Piatti a Ferrara.

Battista s'affaticava con gran zelo a diffondere la novità fra i suoi conoscenti. Già nella lettera di ringraziamento afferma che il valore dell'opera di Janus è stato riconosciuto dai competenti: „Quid de facilitate loquar et ea, quam Graeci ἐνάρτυριαν appellant? quae cum maxima sit et orationis et poematis virtus, a me tamen solet in plerisque saeculi nostri scriptis desiderari; tua vero ita dilucida, ita tersa, ita latina sunt, ut ad incorruptam antiquitatem proxime accedant. Non hoc meum tantum iudicium est, sed et omnium, quorum in poemate examinando auctoritas alicuius ponderis aestimari possit.“¹⁶

Diffondendo la poesia in una più vasta cerchia, Battista cercava di raggiungere due scopi: mantener viva la fama del

¹⁴ Abel, *Analecta*, p. 213.

¹⁵ Abel, *Analecta*, p. 214-15.

¹⁶ Abel, *Analecta*, p. 213-14.

padre e la gloria poetica di Janus. Non intendo ora spiegare minutamente quanto stesse a cuore a Battista la fama paterna mentre il vecchio Guarino era ancora in vita, e forse ancor più dopo la sua morte.

Nella poesia in parola di Janus, vide anzitutto uno scritto atto a diffondere ed accrescere la fama di Guarino Veronese, come lascia comprendere nella lettera di ringraziamento: „Amavi enim pariter et magnopere probavi animi tui erga praeceptorem eximiam gratitudinem, qui ingenii tui ac doctrinae primitias¹⁷ eius laudibus dedicare voluisti, multoque praestantius id muneri genus esse iudicavi, quam quod aut Nero princeps in Senecam ante eius necem contulit, aut Plinius Quintiliano locandae filiae gratia misit. Ea siquidem momentanea, caduca, brevi duratura tempore fuerunt. Tuum vero tale est, ut cum ab omnibus aetatis nostrae doctis viris omni ex parte commendetur, eius famam omnes quoque excepturi sint anni consequentes...“

E più risolutamente esprime questo stesso pensiero in seguito: „Quo fit, ut cum in parentem nostrum non parum laudis collatum esse antea iudicarem, quod nobilissima haec Ferrariensis civitas marmoreum ei sepulcrum tamquam acceptorum ab eo beneficiorum testimonium in Beati Pauli templum faciendum locasset, multo certe nunc maiorem ei gloriam tuo hoc opere, quod nec ulla aetas abolere poterit et in omnes orbis terrarum partes facile disseminabitur, accessisse putem.“¹⁸

E Battista, anche quando si affaticava a diffondere la fama di Janus, non pensava che alla gloria del padre. Janus era il discepolo rappresentativo della scuola di Guarino, era di lui che il vecchio Guarino si vantava a preferenza degli altri. Un passo attendibile di Bonfini ricorda che Guarino Veronese considerava Janus come il più eminente dei suoi discepoli: „Praeceptor eius saepe dicere solebat, se nullum adhuc ex Italis peregrinisque discipulum habuisse, qui praestantia, docilitate foecunditateque ingenii cum Ioanne Pannonio conferri posset.“¹⁹

Innumerevoli dati ci dicono che il giudizio del maestro veniva in generale condiviso anche dai contemporanei.²⁰ Ed anche gli studiosi moderni considerano in generale Janus come uno dei più sorprendenti fenomeni della scuola del Guarino. Secondo

¹⁷ Da questa espressione appare chiaro che anche Battista Guarino sapeva che il *Panegyricus* era un'opera giovanile di Janus, il che però naturalmente non esclude la possibilità di ulteriori ritocchi.

¹⁸ Abel, *Analecta*, p. 212, 214.

¹⁹ *Rerum Ung. Decad.*, IV, lib. III.

²⁰ Fra questi il più importante è il giudizio dato da Vespasiano da Bisticci (ed. Bartoli, p. 222): „Era di meraviglioso ingegno e attissimo alla prosa e al verso, ma al verso aveva grandissima facilità. Era fama della sua virtù, non solo in quello Istudio, ma per tutta Italia non si diceva altro che di questo giovane. Sogliono i più di questo oltramontani avere poco ingegno; costui superava non solo gli oltramontani, ma non era Italiano che s'accostasse al suo ingegno...“.

il Sabbadini, Janus è „uno dei convittori più famosi“, con cui sarebbe interessante fare una conoscenza più intima.²¹ Secondo il giudizio del Bertolini „nel numero dei convittori occupa il primo posto Giano Pannonio“.²² Per Reforgiato, Janus è „una figura notevolissima del Rinascimento... e merita veramente il titolo che gli viene attribuito di principe dei poeti del suo secolo...“²³ Battista Guarino non errava dunque, quando, dal suo punto di vista, pensava di rendere un servizio alla memoria del padre, accrescendo la gloria di Janus. Questa sua idea spiegherebbe l'ardore con cui nella lettera scritta a suo tempo a Ioannes Bertucius, respingeva le osservazioni di Petrus Campanus, che diminuivano Janus: Battista difendeva in Janus non solo il ricco vescovo di Pécs, che lo ricolmava di donativi, ma in pari tempo anche il miglior discepolo di sue padre.²⁴

Dall'anzidetto, appare chiara ai nostri occhi la situazione. Piattino Piatti, dopo il 1470, entra come uomo nuovo nell'ambiente letterario di Ferrara, in cui una delle individualità direttive era in quel tempo Battista Guarino, degnissimo erede spirituale della scuola del Guarino dalla gloriosa tradizione. Battista onorò della sua amicizia il poeta venuto da lontano e cercò quasi di introdurlo nelle tradizioni della poesia latina ferrarese. A tale scopo, oltre le proprie poesie, trovò adattissime le opere di Janus Pannonius, che viveva nella lontana Ungheria e ch'era stato forse già un po'dimenticato. Fra queste opere metteva in prima linea il panegirico su Guarino, non solo perchè era considerato come una novità letteraria, ma perchè poteva mostrare nel contempo nel modo più evidente cosa significasse, per la cultura ferrarese e in generale per quella umanistica universale, l'attività del vecchio Guarino.²⁵ Piattino Piatti, com'è possibile rilevare dalla risposta, comprese perfettamente il segreto pensiero dell'amico: la sua poesia è una glorificazione del poeta ungherese, ma è anche una fine glorificazione del maestro che aveva saputo educare questo miracolo di poesia. Delle sue lodi fa parte anche allo stesso Battista. È significativo però che per Piattino Piatti la lode più grande era quella di far rilevare come le poesie di Battista in lode di Janus, non stessero per

²¹ *Vita di Guarino Veronese*, Genova, 1891, p. 139.

²² *Guarino da Verona fra letterati e cortigiani a Ferrara, 1424-1460*, Bibl. dell'Arch. Rom., S. I. 1, p. 70; ivi stesso a p. 71: „Il Pannonio era tra i più intelligenti e vivaci...“.

²³ *Gli epigrammi di Giano Pannonio*, p. 31.

²⁴ *Abel, Analecta*, p. 203-211.

²⁵ Poichè il ricordato manoscritto veneziano (Cod. Marc. Cl. XII, 135.) contiene oltre a numerose poesie di Battista Guarino anche il panegirico su Guarino di Janus Pannonius, si potrebbe sollevare la questione se questo non sia appunto il manoscritto che Battista Guarino inviò a P. P. Un'occhiata al testo del manoscritto non rafforza questa ipotesi, dato che mancano dalla raccolta le poesie ricordate singolarmente da P. P.

niente al disotto delle poesie dello stesso Janus. Tutto sommato, questa corrispondenza poetica mostra in maniera evidente, che Janus, nonostante che da quasi due decenni avesse lasciato Ferrara, teatro della sua gloria giovanile, per merito soprattutto del suo fedele amico Battista Guarino, era ancor sempre una personalità di conto nella vita letteraria ferrarese, che pure nel frattempo aveva subito tanti agitati cambiamenti.

Giuseppe Huszti.

MAGYAR—NÉMET SZELLEM A SZEPESSÉGEN.

Az utóbbi hónapok eseményhullámszáma újból időszerűvé tette a szepesi németiség mai állami elhelyezkedésének s ezzel a sajátosan szepességi német szellem mibenlétének kérdését. Valóban a nyolc és félszázados magyar—német együttélésben kialakult és ennek az együttélésnek a jegyeit mutató szepességi német szellem, vagy pedig ez a németiség csak a hatalmas német néptest elsatnyult, életnedvét vesztett része, s ezért bővebb figyelemre alig méltó. A kérdésnek ilyen formában való felvetése talán kissé éles, de mindenesetre az eleven közfelfogásból adódik. A magyar közvélemény családi hagyományokon, társadalmi kapcsolatokon és újságcikkeken kívül, főként a szépirodalom segítségével alkotta meg magának a becsületes, dolgos, megbízható, hazájához megingathatatlan hűséggel ragaszkodó, magyarul is „cipszer“-nek becézett szepesi német képét, és a félig ismeretlennek kijáró romantikával vette körül; a német közvélemény viszont — nyilván a „volksdeutsch“ irányú, politikai célú tudomány hatása alatt — alig tudott egyebet a szepesi németekről, mint azt, hogy népi öntudat nélkül tengődő, a magyarságban és tótországban felolvadó néptöredék, és legfeljebb a „mintaszerű“ erdélyi szászokkal való fájdalmas összehasonlításra adott olykor alkalmat.

Kérdésünkre a szepességi német szellemi élet vizsgálata útján próbálunk feleletet kapni. A szellemi életnek néhány olyan mozzanatát vesszük szemügyre, mely a Szepességen kívül a magyarsággal egy hazában élő németiség népi öntudatának erősödéséhez és művelődési törekvéseiben az államalapító néptől való elkülönüléséhez vezetett. Vajjon hatásuk ugyanaz volt-e a Szepességen is? Csak szerény vázlatot adunk: keretünk szűk és az előmunkálatok is hiányosak. De meggyőződésünk, hogy ezt a keretet a további kutatás új tartalommal töltsi ugyan meg, lényegileg megváltoztatni azonban aligha fogja.

1. A magyar—német együttélés zavartalan nyugalmát először a reformáció terjedésével fellépő vallási kérdés ingatja meg. Jelentőségét a népi öntudat szempontjából nem szabad túlbecsülni, hiszen a német polgársággal egyidejűleg a magyarság jórésze is csatlakozott a reformációhoz, másrészt a németiség

tekintélyes hányada távol maradt tőle. Tagadhatatlan azonban az is, hogy ez a csatlakozás németiségünknel egyúttal hatalmas népi műveltséggel való szorosabb kapcsolatot is jelentett, s könnyebben adódott a magyarságtól való szellemi különválás, különélés lehetősége. Ezt legszembetűnőbben az erdélyi szász fejlődés bizonyítja:¹ az evangélikus „Landeskirche“ a szász szeparálódás legmaradandóbb, legéletképesebb biztosítékának bizonyult; túlélte a királyi privilégiumokat, a szász univerzitást, a világháborút, Erdélynek Nagyromániába való bekebelezését, a legutóbbi évek szenvedélyes belső harcait, s ma úgyszólván egyetlen látható szerve a minden szászok egységének. A szász ember számára a német kultúra a reformáció óta lesz az a kiapadhatatlan forrás, amelyben saját műveltsége is gyökerezik, ez idő óta törekednek a szász értelmiség kiemelkedő alakjai minden erejükkel arra, hogy a hatalmas német kultúrfolyamból legalább egy vékony erecskét saját földjükre is elvezessenek, s a vallási és művelődési kapcsolatok szálaiból lassanként — már a XVI. század primitív nacionalizmusa mellett is felismerhetően — kialakul a „völkisch“ eszmekör alapszövedéke. Hasonló elkülönítő szerepe van a reformációnak — bár jóval szerényebb mértékben — a nyugatmagyarországi németsegnél is. A XVI. és XVII. század fordulóján kialakult mintaszerű egyházi és iskolai szervezetek Sopronban meg Pozsonyban, különösen fejlődésük első két évszázadában a német műveltség hatékony ápolói, és a XIX. század folyamán itt nevelkednek a német népi öntudat legjobb készütségű irodalmi harcosai: a Steinackerek, Schrőerek, és Schmidtek.

Vajjon megvolt-e a reformációnak a magyar—német együttélést lazító irányzata a Szepességen is? A reformáció térfoglalása a Szepességen a legbonyolultabb kérdések egyike, és bizonyos részleteit ma is homály fedi. Mai tudásunk szerint annyi bizonyos, hogy a protestantizmus első évtizedei sehol sem fognának annyira össze a latin szellemmel, és — ami ezzel összefügg — a reformáció lutheri formája sehol sem érvényesült olyan nehezen, szenvedélyes harcok árán, mint éppen a Szepességen.² A hazai humanizmus kutatóinak szép feladata lesz felfedni azokat a szálakat, melyek a szepességi protestantizmus első képviselőit egyrészt a Dudics András Érasmus eszméit valóra váltó boroszlói köréhez, másrészt Melanchthonhoz és wittenbergi híveihez fűzték; s ezeket a szálakat ismerve bizonyára helyesebben ítéljük meg majd a lutheri protestantizmus érvényesülését akadályozó erőket is. Mert a lutherizmus igazi ellenfele a Szepességen jó felszázadon át nem a katolicizmus, hanem a Melanchthonból kiinduló és Kálvin-féle sodródó kryptokálvinizmus volt.

¹ V. ö. A szászok és az erdélyi gondolat c. cikkemet. Különny. a Történeti Erdélyből. Budapest, 1936.

² Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. I. Budapest, 1922.

Ez a kryptokálvinizmus viszont a magyar kálvinizmussal is szoros kapcsolatban állott. A svájci reformátorokkal közvetlenül érintkező magyar prédikátorok a szepesi németiség körében is terjesztettek több alapvető kálvinista munkát, leginkább Bullinger Henrik Kolozsvárott kinyomatott szertartáskönyvét,³ és a szepesi német kryptokálvinizmus apostolai, Thorakonymus (Caba-teus) Mátyás, Pilcz Gáspár, Ambrosius (Lam) Sebestyén és Hortensius (Gärtner) Bálint a magyar kálvinizmushoz fordulnak szemleli fegyverekért és a magyar kálvinizmus táborában, Sárospatakon keresnek menedéket. Mindez a magyar—német együttélés szempontjából nem lehetett közömbös. A szepességi protestantizmus további alakulásából tudjuk, hogy a XVI. század utolsó éveiben a kryptokálvinista mozgalom elcsendesedik, és a lutheranizmus uralma megszilárdul. De bármilyen csekély jelentőséget tulajdonítunk is a kryptokálvinizmus próbálkozásainak és a magyar kálvinizmussal való kapcsolatainak, annyit mindenesetre el kell ismernünk, hogy hatása alatt a reformációnak a magyar—német együttélést lazító erői a Szepességen nem érvényesültek olyan mértékben, mint Erdélyben vagy akár a nyugati határszélén. Megállapításunkat igazolja a szepesi német protestáns irodalom fejlődésének néhány mozzanata. Feltűnő ebben a fejlődésben a lutheri hitvallás lényeges — igazán német — jegyeinek, a misztikumnak és az érzelmi elemnek csaknem teljes hiánya, s ezzel szemben a protestantizmusnak a latin szellemhez közel álló magyar formáját is jellemző racionalista elemek gazdag kibontakozása. Igaz, vannak kivételek: az iglói születésű Klesch Dániel, a XVII. század félelmes termékenyséű, szertelen, barokk képzeletű prédikátora titokzatos látomásaival, apokaliptikus jövendöléseivel, végletes chiliazmusával túltesz valamennyi kortársán; de Klesch szinte patológikus jelenség, s mint egy-két hasonló hajlamú társa exulánsként, lelki egyensúlyában megrendülve menekült a misztikához. A szinte beláthatatlanul gazdag szepességi német vallásos irodalom azonban általában az értelemhez szól elsősorban: a pietizmusnak, a lutheri protestantizmus jellegzetesen német, érzelmi változatának a Szepességen nincsen igazán talaja, inkább nagy ellenfelei támadnak, mint Serpi-lius György, Thomasius nagy tanítványa. Ez a vallásos irodalom oktat, magyaráz, rendszerez, szónoki lendület vagy költői hangulat helyett is majdnem bibliai filológiát ad. A józanságával, megfontoltságával ma is feltűnő cipszer áll mögötte: nem szereti a homályt, a tisztázatlan gondolatot, a szenvedély kilengéseit, a képzelet szeszélyes játékait, s még a lírában is konkrétumokhoz, tájhoz, mondához, anekdotához fúzi mondanivalóját. A szepesi német vallásos irodalomból olyan embertípust ismerünk meg, amely lelkialkatában legalább olyan közel áll a tisztántúli kálvinista magyarhoz, mint német fajtestvéréhez. De gondolatsorun-

³ V. ö. Ráth György: Bullinger Henrik és a magyar reformáció. Irodalomtörténeti Közlemények, 1896.

kat már is tovább fűztük a megengedettnél: elégedjünk meg azzal, hogy a reformáció a Szepességen nem lazította a magyarság és németiség együttélését, és inkább elősegítette, mint akadályozta egy sajátos magyar—német szellem kialakulását.

2. Az egy hazában élő magyarság és németiség elkülönülésének második fontos tényezője a XVII. század folyamán fantasztikummal telített eredetkutatások révén megerősödött történeti tudat. Népek és nyelvek eredetét az európai tudomány a humanizmus óta növekvő előszeretettel kutatta. Ez a humanista studium a XVII. század folyamán főként a német egyetemek hatásként nálunk is elterjedt, s különösen a szepesi és erdélyi német értelmiségnél igen termékeny talajra talált. Az eredetkutatások érzelmi és közvélemény-alakító hatása azonban merőben eltérő a két telepítési terület németiségénél. Az erdélyi szász eredetkutatók fejtegetéseiben kezdettől fogva van bizonyos elhárító és közvetve támadó gesztus a másik két erdélyi nációval, a magyarral és a székellyel szemben. Bármennyire száraz tárgyyszerűsége törekednek is, fejtegetéseikből minduntalan kicsendül a származásbeli felsőbbrendűségnek tudata, s ezzel hallgatólagosan bizonyos lenézés mindennel szemben, ami nem szász. Ebben a tekintetben a dús képzeletű Tröster János, aki az erdélyi szász dialektust az angol és holland nyelvvel azonosítja, a hamelni patkányűző mondájának naív hívei és a józan kritikai érzékű Frankenstein Frank Bálint királybíró meglehetősen egy nézetben vannak. Az eredet és származás kérdésének sajátos „tisztázása” természetesen újabb kötelékkel kapcsolja a szásztságot a nagynémetiséghez, táplálja a faji öntudatot, de egyben elősegíti az elkülönülés folyamatát. Mennyire más az eredetkutatásokból táplálkozó történeti tudat hatása a szepesi németiségnél! A magyarsággal való együttélés szempontjából szinte szimbolikus jelentőségű az a körülmény, hogy éppen az első szepesi német eredetkutató, Frölich Dávid, a késmárki matematikus alkotja meg 1641-ben kiadott „Der Uralte Deutsch-Ungarische Zipse-rische und Siebenbürgische Landszmann” című tanulmányában a „Deutschungar” fogalmat és nevet,⁴ amely ma is immár csaknem háromszázados hagyomány erejével fejezi ki a magyarsággal egy hazában élő németiség közösségtudatát: népi különvalóságát, sajátosságát, és nemzeti összeforrottságát az államalapító és államfenntartó magyarsággal. A „Deutschungar” fogalmat és nevet az erdélyi szászok, a nyugatmagyarországi, később a délidéki németek is átvették. De náluk a magyar-német együttélés feszültségeinek megfelelően a fogalom súlypontja időnként erősen eltolódik: a népi hovátartozást jelentő „Deutsch” fogalomrész olykor szinte elnyomja az „Ungarisch”-t, a viszonyfogalomnak az egységes és osztatlan magyar nemzet fogalmába illeszkedő tagját. A szepesi németiség szellemi életében ezzel szemben

⁴ L. „Deutschungar” c. cikkemet. *Deutschungarische Heimatsblätter*, 1931, 81—91. l.

Frölich Dávid „Deutschungar“ fogalma a közösségtudat legerősebb hullámzásai közepette is megőrzi eredeti, feszültségnélküli, harmonikus egyensúlyt jelző tartalmát. A késmárki professzor semmiben sem áll távolabb a fantasztikumtól, mint erdélyi szász kortársai:⁵ a szepesi és erdélyi németeket Gethertől, Noé unokájától származtatja, a Boszporusz melletti és a Krim félszigeten élő németességgel bizonyítja, hogy egyenesen keletről, együtt jöttek Magyarországra, és a szepesiek közelebbi származását szemléltető Gepidia-Gepusia-Chepusia-Scepusium fejlődési sor felállításával is teljesen kora filológiai ábrándjainak rabja. Ez azonban nem lényeges; a fontos az, hogy szemléletében a hangsúly a Szepességre és a németességnek a magyarsággal való együttélésére esik, s így közvetlen meg közvetett követőinél és ezeken keresztül a közvéleményben nem *német*, hanem sajátosan *szepesi* öntudatot ébreszt és erősít, mely a magyar földhöz tapadva a magyarsággal nem kerül összeütközésbe. Ennek az öntudatnak Frölichhez fűződő, naív megnyilatkozását látjuk Hain Gáspárnál, a szepesi hagyomány és polgári erkölcs szigorú őrénél: a löcsei krónikás erősen elfogult mindennel szemben, ami nem a Szepességről való, de egyben többször sikerült lírai költeményekben ad kifejezést a hazát Isten büntetéséből ért sok csapás fölött érzett fájdalmanak. Ezt az öntudatot ápolják a XVII. és XVIII. század polihisztorai: a szinte fogalommal lett löcsei Spielemberg-nemzetség tagjai, tudós orvosok, mikor szűkebb hazájuk természeti kincseit ismertetik, vagy a késmárki Fischer Dániel, mikor a pestisről írt munkájában óriási történelmi, teológiai megfilozófiai anyagot hoz össze, és magyar orvosi egyesület alapításáról ábrándozik a természettudományok ápolására és a Tátra egészségügyi kiaknázására. Az ingatag alapon mozgó származtatási elméletek helyett a történetkutatók is egyre inkább az új hazára fordítják figyelmüket. S amint népüknek az új hazában való elhelyezkedését és történetét kutatják, felismerik és felismertetik az államalapító magyarsággal való együttélés szükségességét és kellekeit: így az eredetkutatásokból kinőtt népszerű történetpolitikai irodalom a magyarsághoz való közeledés, a magyarsággal való érzelmi összeforrás hatékony tényezője lesz. A barokk polihisztorizmus képviselőitől láthatatlan szálak vezetnek a német államismereti iskola tanítványaihoz, akik a XVIII. század végén és a XIX. század elején már németességüktől függetlenül, öncélúan is törekednek a magyar föld és magyar történelem megismerésére. Persze, szemléletük középpontjában változatlanul a Szepesség, a szepesi ember áll, és változatlanul képviselik és táplálják a szepesi öntudatot is. Sőt, mennél inkább kialakulnak a modern nacionalizmus formái, annál nagyobb lesz ennek az öntudatnak közösségalakító ereje. Ennek az öntudatnak szolgálatában adja ki Melczer Jakab 1806-ban már első önálló, címé-

⁵ V. ö. Weber Arthur: A szepesi nyelvjárástanulmányozás története. NPhD. XIX. Budapest, 1916.

ben is jellemző munkáját „Der ungarische Zipser Sachse in seiner wahren Gestalt“. Melczer a Szepességet szinte a világ közepének érzi, és ettől az érzéstől áthatva próbálja megrajzolni a „cipszer“ ember lelkialkatát. Természetes, hogy munkája tele van elfogult túlzásokkal, bár néhány találó megjegyzése a szepesi német polgár képzelethiányáról, józanságáról és hagyománytisztelőtől a mai olvasó figyelmét is megragadja. A mi szempontunkból a legérdekesebb az, hogy a szepesi öntudatnak ez a fáradhatatlan élesztője — többi munkája is elsősorban szűkebb hazájának multját tárja fel — 1820-ban megjelent költeményeiben⁶ éppen úgy a régi magyar dicsőség emlékeit idézi fel példadasként a jelen számára, mint a korabeli magyar költők. Jénai tanulmányveiről, a nemesi felkelésről és a napoleoni háborúk egyéb eseményeiről írt költeményeiben világosan megfigyelhető, miként hatalmasodik el rajta a magyar nemzeti érzés, s hogy ez az érzés miként olvad össze szepesi öntudatával. Ugyanezt az egységbe olvadást látjuk a szepesi öntudat valamennyi irodalmi képviselőjénél a XIX. században. A nacionalizmus előretörésével fokozott hangsúly esik erre az öntudatra, s mindarra, ami vele összefügg: a helytörténeti, mondai, nyelvi hagyomány kultuszára. A lokálpatriotizmus sokféle változatában a XIX. század harmincas éveitől kezdve a szepesi németiség szellemi életének legjellemzőbb jegye, és hasonlíthatatlanul erősebben érvényesül, mint Magyarország bármely más németlakta vidékén. Lehet, hogy ebben a lokálpatriotizmusban, a szepesi öntudat túlhangsúlyozásában olykor a magyarság hatalmas vonzóerejével szemben is van valami öntudatlan védekező szándék a népi jelleg megmentésére; de az öntudat mindig megőrzi *szepesi* jellegét, sohasem válik *német* öntudattá. Hirdetői, élesztői mindig megtalálják az utat a magyar nemzeti közösségbe is, és a legnemesebb kultúrközvetítő munkát végzik a magyarság számára. A teljesen német műveltségű Asbóth János késmárki tanár már a XVIII. és XIX. század fordulóján arra buzdítja leveleiben tanítványait, hogy szóban és írásban tökéletesen tanuljanak meg magyarul, mert — mint mondja — csak úgy szerezhetünk igazán érdemeket hazánk felvirágoztatásában, ha magyar nyelven ültetjük át hazai talajba a külföldi, jelesen a német művelődés valódi kincseit.⁷ Ezt a feladatot a szepesi öntudat irodalmi képviselői a XIX. században a magyar irodalom német nyelven való ismertetésével oldják meg. Lindner Ernő szűkebb honfitársai ítélete szerint a Szepesség legnagyobb német költője; tájnyelven írt dalait⁸ a szepesiek ma is éneklik, költői mondafeldolgozásait, anekdotáit mindenki ismeri. S a szepesi öntudatnak ez a legtökéletesebb megteste-

⁶ Gedichte. Kaschau, 1820.

⁷ V. ö. „Patrióta“ és „hazafi“ c. értekezésemet. Budapesti Szemle, 1933.

⁸ L. Zéperscher Liederposchen von Lëndners Ernst von Keisenmark. Dritte Auflage, besorgt von Johann Loisch, hg. vom Zipser Verein in Budapest. Keszmark, 1928.

sítője, akit első verskötete megjelenésekor Bodenstedt és Schefel a német tájköltészet nagy reménységeként üdvözölt, mint a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárosa fejezi be pályáját, magyar népdalokat, Petőfi dalait szólaltatja meg felsőszepesi tájnyelven, lefordítja Arany, Gyulai, Lévy, Garay és Szász Károly költeményeit, és a magyar irodalmat egész sor tanulmányban ismerteti, telve találó, ma is időszerű megfigyelésekkel a magyar-német kapcsolatokról. Linderhez legközelebb áll Scholcz Frigyes,⁹ akinek egyik dala a szepesi németiségnek szinte himnuszává lett:

Der Gott, der unsere Väter einst
In dieses Land geleitet,
Der hat für uns und Kindes Kind
Das Heimatland bereitet!

Das ist die schöne Zipser Mark
Bekränzt von den Karpathen!
Dort oben grünt der schöne Wald,
Im Tale reifen Saaten.

Nincs itt egyetlen hang sem, mely német népi öntudatra mutatna. A Szepességet magasztalja a költemény minden sora, a szülőföld szeretetére és megbecsülésére buzdít. S amilyen odaadással képviseli Scholcz a *szepesi* öntudatot, ugyanúgy utasítja vissza a nyolcvanas években a *nagynémet* köröknek a német iskolaegyesület által kezdeményezett beavatkozását a magyar állam belső ügyeibe „Studienfahrt zweier Schulvereiner aus Spree-Athen“ című kis eposzában. A beavatkozás ürügye a magyarországi németiség állítólagos elnyomása: Scholcz tehát a Szepességre vezet két birodalmi német kiküldöttet, hogy közvetlen szemlélet útján győződjenek meg erről az „elnyomásról“. A vendégeket mindenütt szívesen fogadják, s csodálattal szemlélik a Szepesség tájszépségeit meg lakóinak harmónikus, boldog nyugalmát; megmagyarazzák nekik a cipszerek hazaszeretetét és a magyarsághoz való őszinte ragaszkodásukat. Végül is be kell látniuk, hogy alaposan tévedtek; a magyarság nem romlásba vitte a szepesi németeket — mint ők hitték —, hanem új életlehetőségeket, új eszményeket adott nekik. Scholcz kis eposza a szepesi öntudat és a magyar nemzeti érzés harmónikus egybeolvadásának újabb változatát mutatja. Hasonló változatokat bőven találunk a többi szepesi tájköltő műveiben is: akár a felsőszepesiek,¹⁰ Götz Rudolf, Weber Rudolf, Alexander Béla, Krompecher Kornél, Kövi Imre, Hensch Aurél, akár a „gründlerek“

⁹ V. ö. Lám Frigyes: A gründlerek irodalma. A Szepesség. Szerk. Loisch János. Budapest, 1926, 133. s. kk. II.

¹⁰ L. Loisch János: Felsőszepesi költők. A Szepesség. Budapest, 1926, 62—94. l. — Johann Loisch: Rudolf Weber, ein Zipser Volksdichter. Budapest, 1925. — Zépschercher Liederbronn. Gedichte in Zipser Mundart von Rudolf Weber. Zweite Aufl. Kesmark, 1938.

vagy „mánták“¹¹ Kliegel Tivadar, Klein Sámuel, Gallus Péter, Ratzenberger Ferenc¹² verseit olvassuk — az élöket nem nevezük meg —, mindig érezzük a lokálpatriotizmusnak, a szülőföld iránt való szeretetnek és a magyar nemzeti közösséghez való ragaszkodásnak szükségszerű összetartozását, megingathatatlan egyensúlyát.

Ez az egyensúly nem változik meg a szepesi német értelmiségnek a magyarsághoz teljesen hasonlult, a szülőföldtől külsőleg elszakadt irodalmi képviselőinél sem. Közülük jellemző példaként hadd említsük meg Fest Imre gazdaságpolitikust, az osztrák-magyar kiegyezés egyik fontos szereplőjét. Fest írói munkássága lényegileg ugyanazon erők találkozását mutatja, mint a tájköltőké.¹³ Lefordítja Petőfi költeményeinek nagy részét, részleteket a Toldi-trilógiából, lelkes hangú költeményekben hódol Petőfi és Arany emlékének, de „An die Zips“ című költeményében hamisítatlanul, változatlan hagyományhűséggel hirdeti a szepesi öntudatot is:

Die Städtchen, blühend hingestreut
Wie Blumen auf dem Feierkleid,
Sie bergen Menschen, treu und gut,
Der alten Sachsen echtes Blut,
Das für sein neues Vaterland
Einsteht mit Gut und Herz und Hand
Das deutschen Fleiss
Mit Ungarsinn zu paaren weiss.

A magyarságot és németiséget összefogó szepesi szellemnek alig van meggyőzőbb irodalmi megnyilatkozása, mint ez a néhány verssor. De nem halványul el a szepesi öntudat sajátosan szepesi színezete a legújabb tudományos irodalomban sem, a helytörténeti, nép-, nyelv- és irodalomtudományi munkák tekintélyes sorában, amennyiben szerzőik a szepesi németiség fiai. Ezt a körülményt nem szabad lebecsülnünk: a magyarországi németiséget illető kutatásokat jórészt a háború után hatalmas erővel feltámadt német népi öntudat ösztönözte és segítette a nyilvánosságra, s a szepesi németiségre vonatkozó, szepesi német szerzőktől való kiadványok és munkák — a budapesti szepesi és felvidéki szövetség értékes publikációit nem számítva — részben „szudétánémet“, „kárpáti német“ vagy egyéb német gyűjteményekben és folyóiratokban jelentek meg, olyan gyűjteményekben és folyóiratokban, melyekben a népi öntudat olykor a tudományos tárgyilagosság rovására is érvényesült. Ebben a légkörben és környezetben a szepesi öntudat a legerősebb próbát

¹¹ V. ö. Lám Frigyes: id. h. 95—150. l.

¹² Iba Péag ond Tol. Grëndla Gedichte von Franz Ratzenberger. In Auswahl hg. von Dr. Julius Gréb und Dr. Johan Loisch. Kesmark, 1935.

¹³ Gedichte. Budapest, 1884.

állotta ki, mikor megőrizte hagyományos, a magyarsággal közösséget kereső jellegét, és nincs okunk attól tartani, hogy disszimilációs folyamatot segít elő, míg hirdetői valóban a szepesi némettség fiai maradnak. A szepesi öntudat legszintelenebb változatát képviseli végül a tudomány és az irodalom keretein kívül a magyarságba teljesen beleolvadt, a csonkaországban köztünk élő szepesi értelmiség, amely szülőföldjéhez való ragaszkodásából, családi tradícióiból ma is valóságos kultuszt űz, de amelyben német származásának emléke már csak naív külpolitikai orientáció, vagy egyre halványuló kultúrshimpátiák alakjában él tovább. A XVII. század naív eredetkutatásaiból kiinduló történeti tudat tehát a szepesi németsegnél nem *német* népi, hanem *szepességi* öntudattá formálódik, amely változatos fejlődése folyamán a magyarsággal szemben nem elkülönítő erő, hanem a magyar-német szellem kialakulásának fontos tényezője.

3. Az egy hazában együtt élő magyarságot és németséget egységbe forrasztó, de egyben élesen szétválasztó folyamat a XIX. század derekán a legerősebb, mikor a magyar nemzeti mozgalom páratlan lendülete önmagától arra kényszeríti német értelmiségünket, hogy népi és kulturális hovátartozásának súlyos kérdésében döntsön. Más összefüggésben¹⁴ megpróbáltam rámutatni arra, hogy a nemzetiségi eszme különös fejlődése a monarchia határain belül németiségünk számára voltaképpen csak egy utat hagyott nyitva: a magyarsághoz való csatlakozás útját, s ez az út a németiség jórésznél előbb vagy utóbb a teljes beolvadáshoz vezetett. Németiségünk csekélyebb része azonban éppen a magyar nemzeti mozgalom lendületében eszmél rá német népiségére, s ez a réteg politikai gondolkodásában és műveltségében természetesen egyre jobban eltávolodik a magyarságtól.

A szepesi németsegnél teljesen hiányzik a népi alapon való különválás folyamata — Glatz Ede, a német öntudat élehangú publicistája a negyvenes években csak származására nézve szepesi, — igaz, hogy a beolvadás sem olyan mértékű és ütemű, mint például a pest-budai német polgárságnál, ami egyébként természetesen. A szepesi németiség beolvadásának jellegét kezdetben olyanféle típus példázza, mint a zeneszerző Thern Károly: műveltségében, nyelvében, hagyományaiban teljesen német marad, de megzenésíti Gál József „Peleskei nótárius“-át, egész sor ma is élő magyar nótát ír, és a reformkor íróival együtt elkeszedeik a magyar költészetért és színházért. Sajátságos vonása azonban a szepesi fejlődésnek a politikai asszimiláció nagy szerepe, s általában a politika hatása a magyar-német szellem kialakulásában. A történeti folytonosságot kereső szemlélet a politikának ezt a hatását vizsgálva önkéntelenül felfigyel a szepesi német közösségtudat alakulásának egyik jellegzetes tünetére, a felvilágosodás korában: a Szepességen nem látjuk a naív hazaszeretetnek és a dinasztikus hódolatnak azt a sajátságos egybe-

¹⁴ „Patrióta“ és „hazafi“. Budapesti Szemle, 1933.

olvadását, melyet a magyar haza más részeiben letelepedett németiség közösségtudata mutat. A haza fogalmához itt nem tapad a dinasztikus rajongás érzelme. Míg a nyugati széleken, Pest-Budán, a Bánátban, sőt Erdélyben is a XVIII. század derekán valósággal burjánzik a dinasztíát dicsőítő alkalmi költészet,¹⁵ addig a Szepességen jóval később csak néhány II. Józsefet ünneplő költeménnyel találkozunk, s ezek is a felvilágosodás művelődés- és szociálpolitikai törekvéseit meg a tolerancia eszméjét ünneplik, nem pedig az uralkodó személyét. Fontos jelenség ez, mert azt mutatja, hogy a szepesi németiség az uralkodóház és a magyarság egymással gyakran szembenálló törekvéseiben kezdettől fogva nagyobb fogékonyságot mutatott a sajátosan magyar szándékok iránt. Ennek a fogékonyságnak meggyőző bizonyítéka a politikai asszimilációnak — Magyarországot egyébként németlakta területeihez viszonyítva — szokatlanul nagy mértéke. A nacionalizmus magasabbrendűségének felismerése sajátos módon vegyül liberális eszmékkel és így fokozza a szepesi német értelmiségnél a magyar nemzetközösséggel való egybeforrás vágyát. Magyarnak lenni haladást, reformvágyat, szabadságszeretetet jelent, míg a németiség fogalmához az osztrák reakció, maradiság és gáncsvetés jegyei tapadnak. Ez a felismerés szólal meg Wittchen János leibiczi lelkész halkszavú, hazafias lírájában,¹⁶ ez a felismerés lendíti Tavasi-Teichgräber Lajost a magyar szabadságharc vezető kultúrpolitikusainak sorába, ez a felismerés tükröződik a filozófus Haberern Jónáthán szellemi fejlődésében.¹⁷ „Vor allem bin ich Ungar mit der ganzen Glut meiner Seele“ — írja Haberern Jonathán Hans Ferdinand Massmann neves germanistának 1851-ben Londonból — majd rámutat magyarságának gyökereire: protestáns liberalizmusára, haladásvágyára és a magát németnek mondó bécsi kormányzat reakciós politikájára. A szepesi magyar-német szellem fejlődése szempontjából tipikus jelenséggel állunk itt szemben: a magyarsághoz való tartozás, a vele való teljes összeforrottság tudatát a szabadságharc és az abszolutizmus élménye alakítja ki. Ennek az élménynek az ereje természetesen nemcsak az irodalom síkján mutatkozik: az az öreg gründler, aki 1848-ban a szabadságharcban megsebesülve elmegy Debrecenbe, hogy ott Kossuthot szónokolni hallhassa, s aki emlékeitől nekitüzesedve oktatja ki a költő Kliegl Tivadart,¹⁸ hogy amint csak egy Isten van, úgy az egyetlen nagy ember Kossuth Lajos — megindítóan bizonyítja a magyar szabadságharc dinamikájának társadalmi

¹⁵ V. ö. Polczer Ágota: Hazai német alkalmi költészet a dinasztia dicsőretére 1740—1790. Budapest, 1930.

¹⁶ Liebe, Ernst und Scherz. Gedichte. Leutschau, 1839. — Karpathenblumen. Neueste Gedichte. Leutschau, 1843. — Pflingstrosen. Leutschau, 1848.

¹⁷ J. Haberern: Natur- und Lebensbilder aus der Zips. Budapest, 1926.

¹⁸ V. ö. Lám Frigyes: id. h. 123—124. l.

és műveltségi korlátokon áttörő hatalmas asszimilációs hatását. A honvédség soraiba siető szepesi némettség tömegei, s a városi kancelláriákban ülő szürke beamterek állhatatos passzív ellenállása a bécsi hatalmaikkal szemben a magyar-német szellemet formáló erők hatását tekintve a szepesi némettség magyar-hűségének, a nemzeti közösséggel való egybeolvadás vágyának tetőpontját jelzik.

A kiegyezés után a liberális államgondolat jobbra külsőleges, a társadalmi emelkedés vágyától táplált asszimilációs vonzóerőivel a szepességi magyar-német szellem fejlődésében nem hoz új formákat. A további alakulásban ennek a szellemnek a fennmaradása egyre inkább a szepesi öntudat sorsához fűződik. Ma is úgy érezzük: ennek az öntudatnak a hordozói vannak hivatva arra, hogy ezt a szellemet és vele együtt Frólich Dávid „Deutschungar“-gondolatának harmónikus, feszültség-nélküli, magyar-német életközösséget kifejező tartalmát a szepesi némettség közösségtudatának fájdalmas vajúdásain keresztül a jövő számára megőrizzék.

Pukánszky Béla.

*

Deutschungarische Geistesart in der Zips.

Der Aufsatz behandelt die Frage nach dem Vorhandensein einer besonderen deutschungarischen Geistesart in der Zips und versucht ihr Wesen zu erfassen. Verf. greift einige Momente aus dem deutschen Geistesleben in Ungarn heraus, die ausserhalb der Zips vielfach zur Stärkung des deutschen Volksbewusstseins und zur Lockerung der deutschungarischen Lebensgemeinschaft beitragen. Es fragt sich, ob sie auch in der Zips die gleiche Wirkung hatten.

1. Die erste geistige Strömung, die in ihren weiteren Auswirkungen allmählich das Volksbewusstsein erweckte und damit das Zusammenleben des Deutschtums und Ungartums lockerte, war die Reformation. Dies zeigt sich namentlich bei den Siebenbürger Sachsen, aber auch bei dem Deutschtum in Westungarn. In der Zips setzt sich die lutherische Form der Reformation, — die für das Deutschtum in Ungarn fast ausschliesslich in Betracht kommt — nur sehr langsam und erst nach leidenschaftlichen Kämpfen durch. Erasmus und Melanchthon, nicht Luther gelten für die Zipser Vorkämpfer der Glaubensbewegung als höchste Autoritäten auch in kirchlichen Fragen und das Luthertum hat sich zunächst mit dem Kryptokalvinismus, nicht mit dem Katholizismus auseinanderzusetzen. Die Zipser Kryptokalvinisten aber suchen bei dem ungarischen Calvinismus Anschluss und Beistand. Auch nach dem endgültigen Sieg des Luthertums in der Zips tritt ein rationalistisch-kalvinischer Einschlag im religiösen Schrifttum und im kirchlichen Leben hervor. Der engere Zusammenhang des Zipser Protestantismus mit dem ungarischen Calvinismus hat zur Folge, dass die Reformation auf das Zusammenleben des Deutschtums und Ungartums nicht lockernd wirkt, sondern eher die Ausbildung einer besonderen deutschungarischen Geistesart fördert.

2. Einen bedeutsamen Anteil an der Absonderung des Deutschtums und Ungartums hatte das durch die Herkunftsforschungen des XVII. und XVIII. Jh.-s erweckte historische Bewusstsein. Auch dieses nimmt in der Zips eigenartige Formen an: der Kesmarker Mathematiker David

Frölich prägt 1641 den Namen „Deutschungarisch“, und gibt damit den Herkunftsforschungen unwillkürlich eine Richtung, dem Ungartum gegenüber nicht das Trennende, sondern das Verbindende zu suchen. Aus diesen Forschungen entwickelt sich kein deutsches, sondern ein eigenartiges Zipser Bewusstsein, das stets nach engem Anschluss an das Ungartum strebt. „Der ungarische Zipser Sachse in seiner wahren Gestalt“ von Jakob Melzer (1806) ist ein typischer Ausdruck dieses Zipser Bewusstseins. Seine Träger — Ernst Lindner, Friedrich Scholz, Rudolf Götz, Rudolf Weber, Aurel Hensch u. a. m. — machen den Lokalpatriotismus zum kennzeichnendsten Zug des Zipser deutschen Schrifttums; bei aller Treue zur engeren Heimat und zum angestammten Volkstum haben sie doch zugleich auch für das Ungartum stets liebevolles Verständnis und vermitteln seine bedeutendsten dichterischen Werte durch Übersetzungen an das Deutschtum. Diese Haltung zeigen in ihren Werken auch die aus der Zips gebürtigen Wissenschaftler von heute, ja auch die im Ungartum vollkommen aufgegangenen Söhne der Zipser Intelligenz. So fördert auch das historische Bewusstsein in seinen weiteren Auswirkungen die Entwicklung der deutschungarischen Geistesart in der Zips.

3. Eine ernste Auseinandersetzung zwischen Deutschum und Ungartum beginnt im zweiten Viertel des XIX. Jh.-s, als die Schwungkraft des ungarischen Nationalismus der gebildeten deutschen Oberschicht den seelischen Zwang auferlegt, sich in der Frage der kulturell-volklichen Zugehörigkeit zu entscheiden. In der Zips führt auch diese Auseinandersetzung nicht zu Reibungen und Konflikten. Wohl zeigt die kulturelle Angleichung in der Zips nicht jenen Schwung, wie in anderen von Deutschen bewohnten Landesteilen, umso stärker dagegen ist die politische Zugkraft des Ungartums. Nicht vor allem das Ungartum und der ungarische Geist selbst, sondern die liberal-fortschrittliche Richtung der ungarischen Politik bekundet hier ihre Anziehungskraft. Zahlreiche literarische Zeugnisse — Gedichte von Johann Wittchen, die Tätigkeit des Kulturpolitikers Ludwig Tavasi-Teichgräber, die Briefe des Philosophen Jonathan Haberern u. a. m. — sowie die begeisterte Teilnahme der Zipser Intelligenz an den ungarischen Freiheitskämpfen 1848—49 zeigen diesen Weg der politischen Angleichung, die vielleicht am stärksten die Ausbildung einer besonderen deutschungarischen Geistesart in der Zips förderte.

B. Pukánszky.

A KÖZÉPKORI PÁRIZS-ESZME.

1. A párizsi öntudat kezdetei.

Mindennemű Párizs-eszme, vagy Párizs-mítosz kialakulásának egy párizsi öntudat a feltétele. Ilyenről a meroving időkben még alig beszélhetünk.

Szent Genovéa legendája beszél ugyan Párizsnek a frankok által való megtámadásáról; Genovéa ennek elhárításával lesz a város védszentje; de bármilyen városeszme jelentkezzék is itt, az a későbbi lelkivilágot tükrözi, a nyolcadik századét, amikor a legendát lejegyezték.

Párizsnek ebben az időben csak a királyok számára van jelentése és jelentősége. Clovis székvárost csinál belőle, Childe-

bert püspöki székesegyházat épít a szigeten. Párizs bírása — legalább is *Grégoire de Tours* szerint¹ a meroving királyoknak mintegy hatalmuk elismerése és biztosítéka. Nagy Károlynak Párizs még dicső napokat lát, de a karolingok már eltávolodnak tőle. A párizsi öntudat első jeleit a normannok ellen védekező város mutatja. A 846-os támadással kapcsolatban *Aimoin* elmondja, hogy *Ragenarius* a támadók vezére magával viszi Párizs kulcsait, hogy azzal bizonyíthassa Horich normann hercegnek, hogy elfoglalta ezt az igen híres várost. *Foulques* reimsi érsek azt írja Kövér Károlynak, hogy ha Párizs elesik, elvesz az egész birodalom.² Ugyanígy ad nagyobb jelentőséget a 885-i „párizsi háborúnak“ (*bellum parisiacum*) tudós énekese, *Abbo*, a *Saint Germain des Prés* diákonusa latin hőskölteményében: Lutetiát támadja mindenki — írja —, aki Franciaországot akarja. *Abbo* leírja az ostromot, a pusztítást, elsorolja a védelmezők neveit, akik küzdöttek a drága város védelmében. Egy közöttük, *Eudes*, a Capeting dinasztia megalapítója lesz.

A normannok által felgyújtott, tönkretett várost egy másik szerzetes is megénekli, *Abréval* (moine de Fleury-sur-Loire.) a régi fény, béke és nagyság letüntét siratva. *Abréval* néhánysoros szövegében³ éppen úgy mint *Abbo* „regina micans“ kifejezésében, vagy *Michael Syngelus*nak 800 körüli, Párizsra írt soraiban⁴ tisztán felismerhetők a bibliai reminiscenciák. Az igazi Párizs-eszme azonban csak két század múlva, az Egyetem fejlődésével karöltve bontakozhat ki.

¹ *Historia Francorum*. I. VII. c. XXVII. traduction d'*Auguste Longnon*. *Bulletin de la société historique de Paris*. 1877 p. 104—5. Vers l'an 587 „un prétendu fils de Clotaire, Gondevald est arrivé de Constantinople et veut regner sur les Francs. Il n'a encore parcouru que les régions d'outre Loire, il réside à Toulouse et malgré la distance où il se trouve des rives de la Seine, on voit qu'il ne sentira véritablement roi que le jour où il occupera la ville royale de Childebert et de Charibert: „Je suis fils du roi Clotaire — disait-il à l'évêque de Toulouse; — je vais recueillir des maintenant une partie de son royaume et j'irai rapidement jusqu'à Paris pour y établir le siège de mon autorité.“

² *Marcel Poète*: L'enfance de Paris. — Paris 1908 — p. 123, 140.

³ „Que dirais-je de Paris, cette ville capitale, autrefois si célèbre par sa gloire, par ses richesses et par la fertilité de son territoire, dont les habitants vivaient dans une parfaite sécurité et que je pourrais à juste titre appeler le trésor des rois et le lieu où s'assemblaient les nations? N'est-elle pas maintenant un morceau de cendres plutôt qu'une ville fameuse?“

Libri miraculorum St. Benedicti apud *Duchesne* I. III. p. 446.

⁴ „O ville de Paris, que tu est heureuse et plus que toutes les villes, que, si tu leur cedes en la masse de bastiments, tu ne leur cedes pas en valeur, puis que tu possedes un thrésor qui n'a point de prix“. (ez a „thresor“ szent Dénes relikviája) — idézve *François Gerson*: *Sainte Apologie pour Saint Denys Areopagite* — Paris 1642. p. 23.

2. A vallási Párizs-mitosz.

A párizsi Egyetem története a kolostori iskolák történetével kezdődik. *Abélard* is húszéves korában, 1099-ben, a *Notre-Dame* kolostori iskolájába lép, mert a kor híres mesterét *Guillaume de Champeaux*-t akarja hallgatni. Itteni tanulmányait befejezve *Melun*-ben, majd *Corbeil*-ben nyit iskolát. Párizsba jöve már a tanítványok ezreit vonja magával Szent Genovéa hegyére. Az egykorú levelekben és iratokban, amelyek *Abélard* tanítását dicsérik, szó sincs még Párizsról. Az iskola hírneve tisztára a tanító személyéhez van kötve. Így aztán, amikor a *Sens*-i concilium után *Abélard* kénytelen visszavonulni *Cluny*-be (1140), Szent Genovéa hegye is elnéptelenedik egy időre. *Guy de Basoches* 1175 körül említést sem tesz róla, csak a *Cité* iskoláit dicséri. *Guy de Basoches*, amolyan csavargó diák, aki egy magánlevelében valami rokonát csalogtja Párizsba: „Jöjj, örvendezz nekem és a hely hírességének!” Ír a „szigetről”, ahol a hét szabad művészetet tanítják: — „In hac insula perpetuum sibi mansionem septem pepigere sorores, artes videlicet liberales et intonante nobilioris eloquentia thuba decreta leguntur et leges. Hic fons doctrinae salutaris exuberat et quasi tres rivos ex se limpidissimos ad prata mentum irriganda producens dividit tripliciter intellectum sacrae paginae spiritalium, in historicum, allegoricum et moralem.”⁵

Az angol származású *Alexandre Neckam*, aki *Adam de Petit-Pont* katedrájának volt örököse, *De laudibus divinae sapientiae* (1180.) című művébe beiktat egy Párizs-dicséretet. E szerint is a szigeten vannak az iskolák, ott szórakozik sétálva a filozófusok hada: „Secana Parisius geminos divisus in arcus ambit... Pallas artibus ornat eam [insulam]... ingenuas tradit locus ille fideliter artes... illic se recreant spaciando philosophorum agmina...”

Guy de Basoches csak általánosságokban dicséri a minden más városokat felülmuló Párizst, *Neckam* dicsérete tudósabb. Erős párizsi kultúröntudat dolgozik benne.

Quidquid caldei, quidquid docuistis *Athene*,
 Quidquid *Roma* potens tradidit, atque *Pharus*
 Accepit, docuit, urbs haec feliciter auxit.
 Hic fons doctrinae semper habundat aquis...⁶

*Neckam*nál látjuk első jelét *Párizs és az Egyetem azonosításának*. Hogy ez az azonosítás *Neckam* idejében köztudat lehetett, azt az is bizonyítja, hogy *Philippe de Harveng* egy majdnem egykorú levelében tiltakozik ellene: „Non enim Parisiis fuisse, sed Parisiis honestam scientiam acquisisse honestum est.”⁷

⁵ Bulletin de la Soc. hist. de Paris. 1877. p. 38.

⁶ Bulletin de la Soc. hist. de Paris. 1858. p. 153.

⁷ Ad Engelbertum. Ep. 4. Édition de Douais — 1621., p. 19. *Pierre de Celle* egy 1164-ből való levele is figyelmeztet Párizs veszélyeire.

Neckam versére különösen jellemző kereszténység és latinitás egy sajátos keveréke. A középkornak ez az időszaka nem vesztette el egészen kapcsolatait az antiquitással, sőt, biztos többsége tudatában gyakran használt antik képzeteket. *Alcuin* is azt írja, hogy Nagy Károly új *Athént* alkotott Párizsban, melyet annyival kell többre becsülni a réginél, amennyivel Krisztus tanítása tökéletesebb Platónénál.⁸

Guy de Basoches leírásában *Ceres* és *Bachus* díszítik Párizs hegyvidékét. Neckam *Galienus* és *Pallas* neveit említi. Tud a római-kori Párizs emlékeiről is: *Juno* templomának helyére szent Vincének (helyesebben szent Germain-nek) emeltek templomot. Romok bizonyítják, hogy a rómaiak cirkuszt is építettek. (Rue Monge.) A thermák palotája a Szajna alatt alagúttal volt összekapcsolva a Montmartre-ral. A vers végén még a breton legendák Artus királya is előkerül.

Ugyanilyen kereszténység-antiquitás keverék jelentkezik az *Architrennius* (Jean de Hauteville, 1184?) Párizsra vonatkozó soraiban. Jean de Hauteville Párizsban tanult s a XVIII. fejezet Párizs dícséretén kívül műve egy más részében az ottani egyetemi hallgatók szomorú helyzetén is siránkozik. A Párizsra vonatkozó sorokat *Gilles Corrozet* fordításában adjuk:

„Paris pour vray est la maison royalle
Du dieu *Phoebus* en splendeur radiale;
C'est *Cyrrea* pleine de bons espritz,
Trés vigoureux, faisant divers escriptz;
Grèce de pris en livres florissantes,
Inde en estude et en poétes *Rome*,
Athènes lors en maint très savant homme,
Roziér mondain, baulme du firmement
Universel, de Sion l'ornements.⁹

A kultúra zavaros, de a tanult klerikusok öntudata egyre erősödik. Az anyaszentegyház világos doktrínáival képes megoldani a legnehezebb, legsötétebb kérdéseket is, „az angyalokat is megkülönbözteti rangjuk, számuk és hatásuk szerint“ — örvendezik Neckam. A csodálatos tudomány árnyékában új világ keletkezik, a klerikusok és tudósok nemesebb világa. Párizs — *nutrix philosophiae* — az a hely, ahol ez az új világ leginkább megvalósul, azért és ennyiben Párizs a nemes példa a középkori klerikusoknak: „*Exemplar terris nobile semper erit*“ — mondja Neckam.

„Boldog város, a tudományok városa (*civitas litterarum: Cariatsepher*), ahol a szent könyvek misztériumai megfejtettek“, — írja *Philippe de Harveng* († 1183) két, párizsi tanuló-

⁸ *Du-Boulai*: Hist. Univ. Parisiensis. Paris. 1665. p. 100. *Alcuin*ról viszont *Gérard d'Auvergne* *Historia figuralis* c. művében (1271—76) azt írja: „Iste Brito scientia vitaeque praeclarus qui et sapientiae studium de Roma Parisius transtulit“. (Gaston Paris: *Mélanges* P. 1912. 270.)

⁹ *La Fleur des Antiquitez*... Paris. 1532.

hoz írt levelében¹⁰ *Cariatsepher* egyébként az első tipikus megjelölések egyike, amellyel Párizst illetik. Köztudatot jelent, tanulók és tanítók között szájról-szájra terjed s nemsokára egy pápai bulla, IX. Gergelynek 1231-ben az Egyetemhez és a királyhoz küldött bullája hozza vissza, mintegy megszentelve: „Parisias, velut altera *Cariatsepher* civitas litterarum clara claret“.¹¹

Guillaume le Breton krónikája, amely az egyetem korporatív-jellegének elismerése után nem sokkal keletkezett, a tudományok párizsi tekintélyét páratlannak mondja a földön.

„En celi tens florissoit à Paris philosophie et toute clergie et y estoit le estudes des VII. artz si granz et en si grant auctorité que l'on ne trouve pas qu'il fust onques si pleinier ne si fervenz en *Athènes* ne en *Rome*, ne en nulle des parties du monde.“¹²

Ő is az antiquitással hasonlítja össze a párizsi „tudósságot“. Az antiquitás mintegy a párizsi kultúra mértéke. Ezt a várost — hirdeti *Nicolas du Brai*, — melyet „irrigat fons et origo sophiae“, Athén csak régiségével mulja felül.¹³

Jean de Garland *Accentuariuma* szerint Párizs épp úgy táplálja a filozófusokat, mint Athén; Párizsban mindazt meg lehet tanulni, amit Aristoteles, Platon és Galienus tanítottak.¹⁴ Az írástudó papok Párizsa így cicomázza fel magát néhány közismert görög névvel. Párizs ebben az értelemben az Egyetemre, illetve a kulturális élet külön világára vonatkozik, a tudománnyal foglalkozók összességére. A tanultság öntudata néha nyíltan rátapint a társadalmi elkülönülés gondolatára. Ebben is antik példák után halad. Egy *Platon* államberendezését másoló tervet alkot 1034-ben *Gérard*, Cambrai püspöke,¹⁵ egy szerzetes, *Omon* pedig 1245-ben, *Image du monde* című kéziratában a párizsi társadalmat a papok fennhatósága alá helyezi, ismét a platonai gondolatot alakítva át:

„Clergie régne maintenant dans Paris, comme jadis dans *Athènes*, La société est composée de trois classes: clergé, chevaliers et gens

¹⁰ Ep. 3. „Felix civitas in qua sancti codices tanto studio revolvuntur et eorum perplexa misteria superfusi dono spirituo resoluuntur, in qua tanta lectorum diligentia, tanta denique scientia scripturarum ut in modum *Cariatsepher* dici possit merito civitas litterarum. — Éd. de Douais. 1621. p. 14—18; Ep. 20. Habes quam incolis *Cariatsepher* civitatem litterarum... p. 91—92.

¹¹ *Ars. M. A.* 21. a. (t. IV.)

¹² *Guillelmus Armoricanus* szövegét a *Les Grandes Chroniques de France* (publié par *J. Viard.* t. VI, Paris 1930. p. 288—89.) fordításában adjuk.

¹³ „quo solo veteres excedit Athenas...“ 1228 idézve *Du Boulay*: *Hist. Universitatis Parisiensis.* t. III. p. 114. Párizs és az antikvitás kapcsolatát az is erősíti, hogy bizonyos felfogás szerint, a „clergie“, sőt a „chevalerie“ is Görögországból és Rómából jöttek Párizsba. Így véli a *Les Grandes Chroniques de la France* egy helye (t. I. p. IV.) is.

¹⁴ *Accentuarium.* 1234. *Scheler.* *Lexicographie lat.* p. 8.

¹⁵ *Histoire de l'Église Gallicane.* t. VII. p. 267.

de travail. Le devoir de la classe du clergé est d'enseigner les deux dernières et de leur apprendre ce qui déplaît à dieu pour qu'elles l'évitent. Le devoir de celle des chevaliers est de défendre les deux autres; le devoir de la troisième est de travailler pour fournir aux deux premières de quoi vivre honnêtement."¹⁶

Később a sorbonnista *Thomas d'Irlande* jóvoltából az Athénből jövő *Saint Denis* teszi Párizst „a tudományok anyjává“ Athén mintájára. Az Egyetem Rómából került Párizsba, Nagy Károly idejében s négy alapítója volt „à savoir *Raban, Claude, Alcuin* et *Jean*, surnommé *Scot*“.¹⁷ Az Athénnal való összehasonlítás különben még *Christine de Pisan*-nál és *Bartholomé l'Anglais*-nél is megtalálható¹⁸ és már Chrétien de Troyes a XII. században a görög és római „clergie“ örökösének mondja Franciaországot (Cligés).

A XIII. század közepére esik a kolduló rendek és a theologiai fakultás küzdelme. Az Egyetem a vesztes, de hírneve, ha lehet, csak megnagyobbodva kerül ki a harcból. A pápák, ugyanis, akik általában a kolduló rendeknek kedveznek, valahányszor az Egyetemet valamilyen engedményre akarják rábírní, mindig elhalmozzák tiszteletük jeleivel s a díszítő jelzők tömegével. Ezeknek a dícséreteknek leggyakrabban visszatérő formája Párizsnak a paradicsomhoz való hasonlítása. Először *Neckam*-nál jelentkezett, *Garland*, mint saját ötletét, szerepelteti egy versében, amelyet saját vallomása szerint tanítványaival is megismertetett. Bármikor is keletkezett, a XIII. század közepén már az egyetemi köztudatnak része, mert 1253-ban az Egyetem belefoglalja abba az egyháznagyoknak küldött hivatalos levelébe, melyben a kolduló rendek követelései ellen tiltakozik.¹⁹

IV. Sándor pápának két bullája is átveszi, valószínű az Egyetem leveléből a *Paris-paradis* összehasonlítást. Mindkettő elmarasztaló ítéletet tartalmaz az Egyetemre nézve s talán éppen viszonzásul és engesztelésül használja azokat a kitételeket, amelyekkel az Egyetem magát kitüntetni igyekezett. Az 1255-ből való az Egyetemet a paradicsomban lévő élet fájához

¹⁶ Notices et extraits de mns. du bibl. du roi. t. V. p. 257.

¹⁷ *De tribus sensibus sacrae scripturae*, 1310. Hist. litt. de la France. t. XXX. p. 405—406. *Thomas d'Irlande* tévedése nyilvánvaló, de mivel dolgozatunk nem tényeket kutat, hanem köztudatot, a tévedésre sem itt, sem máshol nem célunk rámutatni.

¹⁸ Hist. litt. de la France. t. XXX. p. 360.

¹⁹ *Excelsi dextera Paradisum voluptatis olim plantavit Parisius venerandum gymnasium litterarum. Unde sapientiae fons ascendit qui in quatuor facultates... quasi in quatuor Paradisi flumina distributus per quatuor mundi climata derivatus universam terram irrigat et infundit. Du Boulai*; Hist. Univ. Parisiensis. t. III. p. 255.

hasonlítja,²⁰ az 1256-ból való szerint pedig tanításai a paradicsomi folyókhoz hasonlóan termékenyítik az egész földet.²¹

A középkornak a formuláriumok iránti előszeretétét figyelembe véve úgy tetszik, hogy ezek a pápai bullák összefoglalják bizonyos értelemben mindazt, amit a párizsi Egyetem tudósai s a szentatya környezetének papjai a párizsi Egyetem jelentőségéről összeírtak. Ezeknek a bulláknak bizonyos megmerevedett kifejezései hosszú időn át sablónszerűen visszatérnek minden Párizsra vonatkozó latin szövegben, sőt nem egy tipikus kifejezése a későbbi francianyelvű Párizs-dicséreteknek is innen veszi eredetét.

A paradicsom-képzeten kívül a tudománynak folyóhoz, vagy bő forráshoz való hasonlítása kapcsolódik itt Párizshoz:

„Haec quippe fecundae eruditionis parens ad irrigandum sterilem orbis faciem fluvios de *fontibus sapientiae* salutaris cum impetu foras mittens...“ — mondja az első bulla; „de Parisius itaque *fons* limpidus *scientiarum* emanat, de quo potant cunctarum populi nationum...“ találjuk a másodikban. V. *Urbán* pápa egy bullája szerint „*praeclarum Parisiense studium* tamquam paradisi flumen salutarium dogmatum per climata orbis terrae... diffusum est“ (R. Boterei Lutetia).

Philippe le Bel 1312-ben adott privilégiumát, ötven évvel később valószínű a pápai levelekből kialakult gyakorlat befolyásolja:

„Ad aquas veniunt, vivi fontes fluente sumentes, ubique rivi derivant, ex quibus mundus sui diversis partibus irrigatur.“²²

Jean de Gerson (chancelier de l'Université, 1363—1429.) két levele ugyanezeket a gondolatokat ismétli nagy alaki hasonlósággal.²³

A francia szövegekben a „fontaine, puis, source“ kifejezések térnek vissza állandóan.

„C'est la cité sur toutes couronnée,
Fontaine et puis de sens et de clergie“ —

²⁰ Quasi lignum vitae in Paradiso Dei... est in sacra Ecclesia Parisiensis studiis disciplina. *Bullarium Romanum*, t. III. p. 353.

²¹ Parisius peritiae summae sinus de suae scientiae summa plenitudine replens Orbem... rigat documentorum suorum fluentis Paradisi omnem terram. *Du Boulai*: Hist. Univ. Parisiensis. t. III. p. 331. A fordulat mintha az egyetem levelének lenne mása.

²² *Du Boulai*: Hist. Univ. Parisiensis. t. IV. p. 165.

²³ „Universitatis Parisiensis, immo nihil erravero si eam apallavero paradisum voluptatis... in quo est fons scientiae in quatuor scientiarum flumina condivisus irrigans universam superficiem terrae...“ „Aspicitur quippe tamquam coruscus, quidam sol spiritualis Ecclesiasticam machinam irrigans... videtur insuper quasi fluvius ille paradisi in quatuor partes divisus...“ Mindkettő idézve *Rudolphi Boterei Lutetia*. Paris. 1611. p. 20.

mondja *Eustache Deschamps*.²⁴ — A *Complainte de Paris* 1436-ból való szövege is a latin gyakorlatra visszamutató szavakkal fejezi ki Párizs vallásos-tudományos jelentőségét a párizsi Ádám pap fogalmazásában,²⁵ hasonlóan a *Calendrier des Bergers*-ben szereplő névtelen, XV. századi költeményhez.²⁶

Az említett tipikus, közhelyszerű kifejezéseken kívül még a szójátékok szerepére kell rámutatnunk a Párizs-eszme történetében. Láttuk, hogy a Párizs-paradicsom hasonlat, amely volta-képpen egy Paris ∞ paradis (ófr. pareis!) szójátékon épül, a pápai bullákon át, hogy jut el hivatalos szövegekbe. A *College de Navarre* alapító leveléből (1305 március 25.) újabb példát idézhetünk. A szöveg szerint a párizsi Egyetem úgy tekinthető, mint a skolasztikus boldogság új paradicsoma. A Párizsban tanuló *Richard de Bury Philobiblion*-jában (1344) is megvan szójátékunk: „Paradisum mundi Parisius”.²⁷ Ez a szójáték az inspirálója egy korai *Bataille d'Enfer et de Paradis* című, amolyan bor és víz vitához hasonló középkori költeménynek. Valójában inkább *Párizs és Arras* vitája. A vetélkedő pokol és paradicsom ugyanis bajnokokat választanak maguknak, a pokol Arrast, a paradicsom Párizst. Természetesen *Paradis* és bajnoka, *Paris* lesznek a győztesek.²⁸

A szójátékdivat legerősebben szól *maistre Lanfranc*-nak, a párizsi Egyetemen tanult milánói orvosnak franciául és latinul is megírt Párizs-dícséretéből. A *szójáték-iz* különösen a latin szövegben igen erős:

²⁴ Edition de Crapelet. p. 25. A „la fontaine de clergie“ kifejezés a *Les Grandes Chroniques de la France*-ban (t. I. p. 4.) minthogy a krónika amúgyis latinból való fordítás, természetesen latin gyakorlatra megy vissza.

²⁵ De science huys
Es et le puys
Dire le puis
Qui point ne fault,
Tu es *fontaine*
Dont vive vaine
Est toujours pleine
Et sans default.

G. Raymond: *La Complainte de Paris*. Paris 1900. vers 97. et ss.

²⁶ O Paris, souveraine et digne
Source de science divine,
Comme Sainte Théologie
De réale Philosophie
Et sept Arts liberaux ensemble
Tu a l'honneur, et si me semble
Qui veult les sciences avoir,
En toy les doit venir sçavoir...
(E. Boulmier: Etienne Dolet, p. 79.)

²⁷ Paris. Cocheris 1856. ch. VIII.

²⁸ A versezet kb. 1250 táján keletkezett. *Hist. litt. de la France*. t. XXXIII. p. 219.

„Paris, terre de paix et d'estude, Paris pour le siege de la majesté royale, pour l'excellence de toy, pour l'abundance de biens, pour l'intelligence des philosophes, pour la suermontance des theologiens tu peuls estre dite Paradis. (*merito Paradisus nuncupari potes*) Paris, royale cité sans per (*sine pari*), Paris, Parisius, c'est à dire juste, (*Partis inscius*), car tu scés trouver le juste en toutes sciences, (*Paris scius*), car en toy chascun use de son droit, Paris, engendrans les clerks (*scientes pariens*) car tous jours conceptions les negligens en ton ventre aux dernières sages; de mal à moy qui tant de temps ay perdu sans véoir ton très honorable et très saint estude.“²⁹

Van utalás a szójátékra a Párizs jelentőségét kibírhatalan részletességgel és lapossággal megverselő francia nyelvű, *Les cinq lettres du nom de Paris* című tautogrammatikus akrosztikonokban is.³⁰

A *La complainte de Paris* is visszatér a paradis-szójátékra. De itt már nem bizonyos, hogy a szójátékot vallásos-kulturális értelemben érti a szerző;³¹ laikus értelmezés is lehetséges, éppen úgy, mint Eustache Deschampsnak a párizsi nőt leíró versében: a párizsi nő jól öltözik, selyemruhákat hord, csupa kedvesség: „un mondain paradis“.

A Paris-paradis formula *Jean de Jaudun* Párizs-dícséretével kapcsolatban fordul még elő. *Jean de Jaudun Marsille de Padou* barátja volt, a *Defensor pacis* című, a pápai főhatalmat támadó, XXII. János által elítélt iratot közösen készítették. *Jean de Jaudun*, 1322 körül, úgylátszik visszavonult Senlis-ba, talán, hogy az üldözést kikerülje, talán, hogy tanításait nyugodtabb környezetben terjeszthesse. Mint a *College de Navarre* magiszterének, eltávozása nem történhetett egészen észrevétlenül. Kap is egy levelet, amelyben arra biztatják, hogy vallja csak be: Párizsban élni, ez annyi, mint *lenni* abszolút értelemben, (simpliciter) másutt élni, az csak annyi, mint *történetesen, véletlenül lenni* (secundum quid). Az egyetemi körök gúnyolódására egy körlevél félemben válaszol, mely hivatalos formulával kezdődik (noverint universi...) s Senlis védelmét és dícséretét tartalmazza. Az egyetemiek közül valaki, aki magát *Dictator*-nak nevezi, erre egy legtúlzottabb modorban írt Párizs-dícsérettel felel. Ebben a Paris ∞ paradis szójáték, mint valami lexikális megszállottság kísért. Először egy kollégiumról beszél, mely „velut alterum voluptatis castissime paradisum“,³² Párizs annál inkább megérdemli szerinte, hogy paradicsomnak nevezzék.³³ A dícséret vége

²⁹ A francia szöveget lásd: Hist. litt. de la France. t. XXIII. p. 742. a közbeiktatott latin részeket: *Le Roux de Lincy: Les Historiens de Paris.* p. 440.

³⁰ *Le Roux de Lincy: Les Historiens de Paris.* p. 400.

³¹ „Paris doit etre | et dame et maistre, | Car c'est terrestre | vraie paradis“ o. c.

³² *Le Roux de Lincy: Les historiens de Paris.* Paris 1867. p. 24.

³³ „et signis ac virtutibus digne Paradisi nomine meruerit insigniri“. l. o

felé azokat a barbárokat szidalmazza, akik Lutéciának „Paradis“ elnevezését „Paris“-ra rontották.³⁴

A *Dictator* szövege zsúfolt, a dicséret túlhajtott és erőszakolt, fölkiáltásokkal (o militandis ecclesiae civitas admiranda!) s körmönfont figurákkal teli. De a IV. Sándor pápa bullái körül kialakult stereotip kifejezéskincs nyomai még felismerhetők benne: az Egyetem kulturális jelentőségét így írja körül: „Sapientia vero nutritur studio litterarum, quo non solum regnum praedictum irrigatur et fecundatur verum et paradisum ecclesiae generalis cuius alveus illa civitas... immo civitatum mater et domina antedicta“.³⁵

Jean de Jaudun-nak, Senlis lakójának (Silvanectus) válasza jóval egyszerűbb, de terjedelmében sokkal nagyobb. Ő túlzás nélkül, de részletesen, az igazságnak megfelelően igyekszik meghatározni Párizs jelentőségét. A felelet négy részre oszlik; az első két rész foglalkozik a vallásos és kulturális Párizs bemutatásával. Az egyetemmel kezdi (de laude studiis parisiensis),³⁶ a négy kar mindegyikének megdicséri hírességét és szorgalmát. Párizs vallási jelentőségét egyházi épületeinek szépsége és nagysága is bizonyítja. Ő adja az első pár soros leírást a Notre-Dameről (p. 12. terribilissima ecclesia Virginis Dei Genitricis Mariae), csodálkozik a tornyok magasságán s a díszítések gazdagságán. Különösen a *Sainte Chapelle* ejti még bámulatba: „in eam subingrediens, quasi raptus ad celum se non immerito unam de paradisi potissimis cameris putet intrare“. Ez a kép később is vissza fog térni a Ste-Chapelle-ről írt ismertetésekben.

A pápai bullák szövege, másfél, két évszázadon át befolyásolja a Párizs-eszme fejlődését. A bullák körül kialakuló gyakorlatnak legjellemzőbb vonása és legnagyobb jelentőségű fordulata, hogy szakít az antik képzetkörrel. Az anticitásnak olyan, szinte a renaissancehoz hasonlítható tisztelete, amilyen az 1170—1250 közötti forrásainkban mutatkozik, itt már nem található meg.³⁷

Az új kifejezéskincs bibliai-vallásos jellegét a már elsorolt formulák is bizonyítják. De a többi, e korban gyakran használt

³⁴ „quae cum epenthesi permutandis concurrerent facile Parisium in Paradisum converterent cum igitur in tuis visceribus habeas, o! mater unde tibi mediri poteris, barbarismo precipere digneris super premissis permutandis, cur non re, sed solum nomine a Paradiso discrepes... o. c. p. 26, 27.

³⁵ *Le Roux de Lincy*: o. c. p. 26.

³⁶ o. c. p. 6.

³⁷ A XII-ik század latin renaissance-ról pl. *Róbert Bossuat*: *Le Moyen Age*. Paris 1936. c. mű III. fejezete: *La littérature courtoise*. *Italo Siciliano* (François Villon. Paris 1934. VII. fejezet: Villon et le Moyen Age) magát a latin renaissance kifejezést nem fogadva el a latin tradíciók állandóságáról beszél. A Párizs-eszme fejlődésében az antik képzetek megszűnése, vagy legalább is jelentékeny megfogyása mindenestre észlelhető.

fordulat is vallási eredetű. A városok városa kitétel Jeruzsálemtől, illetve Rómától száll át Párizsra (Tractatus de laudibus urbium Parisius — a Dictator szövegének címe). A „mater“ kifejezés eredetileg az Egyház jelzője (Anyaszentegyház!), később az egyetemet veszi át; Párizs „mater studiorum“ mondja a Susception de la Sainte Croix című himnusz).³⁸ *Jean de Gerson* a Sermo in die purificationis-ban (1400): „Universitas Parisiensis cathedra est ubi sedet veritas et praeclarissima est mater studiorum“. „Tu a en toy, c'est vérité, La grande mère Université“.³⁹ A Dictator szövege is Párizsra alkalmazza: „Valeat igitur illa alma mater Parisius, amena patria...“⁴⁰

A kifejezésnek egy része a XV. században, amint említettük, francia szövegekbe is átkerül, de éppen úgy, mint a „paradis“-val való hasonlat, egyházas jellegét nem tudja megtartani, elvilágiasodik.

3. A laikus mitosz.

A Párizs-eszme laikus elemeit sokszor nehéz elválasztani a vallásiaktól. Témák és szemléletmódok itt még nem különültek el eléggé. Ha azt mondjuk, hogy a Chanson de geste-ek inkább laikus szemléletről tanuskodnak, ez az általánosítás egyrészt érthető a hősi éneknek a vallási ideáloktól egyre jobban elváló lovagi ideálja és lovagi életszemlélete révén, másrésztől nem is teljesen igaz, mert a chanson de geste-ek íróit is elsősorban az egyházi kultúra befolyásolja s a későbbi, sokszor igazán laikus, chanson de geste-ek Párizs leírásai, említései is figyelembe veszik a vallásos eszmét, vagy legalább is a vallási élet rekvizitumait.

A „chite grand et large“nak,⁴¹ mely „long fu et lée“⁴² a „les grand clochiers levés“-ek⁴³ természetes díszei; a Párizsba érkező utas őket látja meg és „le palais et les riches iglises“-t.⁴⁴ A Narbonne-iak is „Paris voient, le mirable cité et mainte iglisse et mainte clochier levé, ses abaies de grant nobilité...“⁴⁵

Vallásos és laikus elem már csak történeti vagy gazdasági kapcsolataik miatt sem választhatók szét mindig. Párizs kulturális fellendülését például sokban kedvező gazdasági helyzetének köszöni. Ezt IV. Sándor pápa bullája is megállapítja.⁴⁶ Bar-

³⁸ Histoire littéraire de la France t. XXII, p. 128.

³⁹ Calendrier des Bergers, E. Boulmier: Étienne Dolet, p. 79.

⁴⁰ Jean de Jaudun: Éloge de Paris. 1856, p. 36.

⁴¹ Anseis de Carthage, vers 9196.

⁴² Doon de Maience, p. 186.

⁴³ Girard de Viane, p. 47.

⁴⁴ Moniage Guillaume, vers 4751.

⁴⁵ Les Narbonnais, vers 1871 et ss.

⁴⁶ „Hunc profecto amoenitatis et commoditatis locum universe artes de totius Orbis ambitu sibi habitaculum communiter elegerunt et consideratis caeteris mundi mansionibus quasi deliberatione concordii suam fixerunt ibi immobilem stationem, 1256. Du Boulai: Historia Universitatis Parisiensis, t. III. 331.

tholomé l'Anglais pedig Párizs kedvező fekvését, jó gazdasági helyzetét mind csak a tanulók, illetve a tudomány szempontjából értékeli:

„La ville est riche et puissante, la paix y règne, l'air et l'eau y conviennent à ceux qui s'adonnent à la philosophie, la vue des champs, des prairies et des montagnes rafraîchit les yeux fatigués par le travail; les étudiants y trouvent des rues et des maisons appropriées à leurs habitudes; elle suffit également aux besoins de toutes les autres classes de la société. En un mot, elle l'emporte sur toutes les autres villes.“⁴⁷

De szétválasztásra és elkülönítésre legkevésbé azok a szerzők törekedtek, akiknek műveiből a Párizs-eszme kialakulását mi összeállítani igyekszünk. Legtöbbször műfajszerűen kialakult Párizs-dícsérettel van dolgunk, melyben a szerző vallási és laikus elemet természetszerűleg kever, mert teljességre törekszik — s különbséget vagy rangsort nem keres.⁴⁸ A *világi Párizs* értékelése, amint látni fogjuk, egyidejű a vallási eszme megjelenésével. De a világi szemlélet túlnyomó volta sem akadályozza például a chanson de geste-ek szerzőit, hogy a vallási-kulturális Párizsról megemlékezzenek. *Robert de Blois* Beadous-a Artus király lovagjainak hírnevét és elsőbbségét a Párizsban tanult papok hírnevéhez és kiváltságos helyzetéhez hasonlítja.⁴⁹ A hősi énekek főszereplői néha Párizsban járnak iskolába.⁵⁰

A laikus Párizs-eszme első eleme Párizs politikai jelentősége. *Guy de Basoches* is fontosnak látja megjegyezni, hogy királyi székhelyen van.⁵¹ „Parisius... quod caput est regni...“ — mondja *Guillaume le Breton*. A *Les Grandes Chroniques de la France* elmondja, hogy „Louis le jeune d'Orliens s'en vint à Paris, qui est siéges roiaus, car la souloient li anciens rois faire lor assemblées et lor parlement por traiter de l'ordenance du roiaume et de sainte Église“.⁵² A monthléry-i vereség után XI. Lajos azt mondja, hogy ha ő vonulhat be előbb Párizsba „il se sauveriot et avec sa couronne sur la tête“. (Comines. livre I. chap. IX.) *Bedford* herceg szerint Párizs bírásától „despend cette seigneurie“.

⁴⁷ Hist. litt. de la France, t. XXX, p. 361.

⁴⁸ Egészen szokatlan *Robert d'Auxerre* Chroniconjának az a helye, ahol a vallási-kulturális jelentőséget nagyobbak tartja: Joannes Rex Parisius urbem quidem egregiam ob dignitatis Regiae sedem sed Doctorum in omni scientia preeminentium frequentia plus insignem venit... *Du Boulai*: Hist. Univ. Parisiensis, t. III, p. 10.

⁴⁹ Vers 2081.

⁵⁰ Baudoin de Sebourc például Noyonból Párizsba megy: „as escolles vaurai aprendre une lichon“ (II. ch. XIX. vers 1146), később „de Paris venons | Et si ont tant appris as escolles“ (II. ch. XX. vers 338.) cf. Bédier: Les fabliaux, p. 390. A Flamenca-ban Nicolas is Párizsba készül tanulni.

⁵¹ Bull. de la Soc. hist. de Paris. 1877, p. 38.

⁵² Paris, 1930. t. VI, p. 3.

(Rymer X. 420. 21, 32.) *Gilles de Bouvier* Relation-ja részletesen leírja Franciaországot, de Párizsról csak annyit jegyez meg, hogy ez „la maitresse cité du royaume“, a szigeten van a királyi palota, mely a kereszténység legnagyobb ilyen épülete, és a parlament. (Zeller—Luchaire: Louis XI. et son gouvernement. Paris. 1888. p. 70.) Párizs, a királyi székhely mintegy Franciaország szimbóluma. Ilyen értelemben használják a fabliaux-k a közmondásszerű „de Paris jusqu'à l'Angleterre“ kifejezést.⁵³

A laikus Párizs-kép és Párizs-eszme egy másik vonása a környék termékenységére, gazdaságilag kedvező voltára épül s lassan a *Parisis* csodás bőségének legendás hitévé válik.

Jean de Salisbury-nek egy 1164-ben Thomas Becket-hez írt levele már a „párizsi bőséget“ emlegeti. Ugyanakkor *Pierre de Celle* figyelmeztet Párizs veszélyeire, de elismeri, hogy Párizst mindenki a gyönyör helyének tartja, minden virágok kertjének s a gazdag aratás földjének. *Guy de Basoches* elámul a nagy árutömegen, amit a Grand-Pont-on lát.⁵⁴ *Architrennius* is a föld termékenységét dicséri:

„Tres habondante en vivres et breuvaiges,
Riche en beaux champs et fluvieux rivaiges,
Fécunde en vins, douce en ses citoyens,
Fertile en bled et en maints d'aultres biens...“⁵⁵

Párizs ég, föld, víz nyújtotta javakban felülmul minden várost, hirdeti egy névtelen verselő.⁵⁶ *La dit du Lendit rimé* elszámolja Franciaország legfőbb vásárhelyeit:

„Premier est Paris amenteue
Qui est du monde la meillour,
Si li doit on porter honneur...“⁵⁷

A *le Roman de la Poire* is áradozva beszél a vidék gazdagságáról:

„rien ne fault que li cors demande
bonne char et nete viande;
clers sont li vin et bon li pain,
et li airs atrempez et sain...“

⁵³ Cf. *P. Champion: L'avènement de Paris. Paris, 1934. p. 126. „de Paris jusqu'en Aingleterre“ (Rutebeuf: De frère Denise, Montaiglon-Raynaud: Recueil des fabliaux 1877. III. p. 263.)*

⁵⁴ „pons ille, qui magnus dicitur densus, dives, emax, fervet, suspirat, abundat mercibus; ecce parem non habet iste locus...“ o. c.

⁵⁵ *Gilles Corozet: Les antiquitez de Paris. Paris, 1532.*

⁵⁶ „Super omnes obtines urbes principatum
Fecundans jocalibus stallos civitatum
Que reddentes debitum tibi famulatum
Per terram et Sequane remittunt meatum,
Quidquid eis contulit aer, aqua, pratum...“
Hist litt. de la France, t. XXII. p. 104.

⁵⁷ *Franklin: Rues et Cris de Paris au XIIIe siècle, P. 1874.*

Nem lehet hát csodálni, ha ott „sont le genz lies et gaies“,⁵⁸ hiszen a természet olyan adakozó, olyan jóakarató és kényeztető, hogy ott még szent Hippolit „qui fut dur que ayman“ sem lenne soká „ermite“.⁵⁹ „De tous les biens de ceste mortel vie (Paris) a plus qu'autres citez n'ont“, — vallja Eustache Deschamps — „tuit estrangier l'ament et ameront, | Car pour deduit et pour estre jolis, | jamais cité tele ne trouveront“.⁶⁰

A kedvező körülmények Párizsban már korán bizonyos urbanizmust teremtenek. Egy XIII. sz. eleji népdal apácája siránkozik, hogy becsukták a kolostorba s kéri szerelmesét, hogy jöjjön érte:

„Quil me vaigne querre
En ceste abaie,
S'irons a Paris
Meneir boine vie.“

„Et en Paris menoye bonne vie...“ — mondja Charles d'Orleans is.⁶¹ Mintha Párizsban már ekkor is „jó életet“, „nagy életet“ lehetne vinni.

Egy Ovidius-utánczat, *La clef d'amour du maître Élie* dicséri a párizsi nők szépségét:

„Pour trouver et choisir une maitresse, le meilleur endroit du monde est assurément Paris. Tu trouveras — dit-il à son disciple — les dames et les demoiselles en grand nombre soit dans l'île ou elles se promènent, soit dans les prés de Saint Germain où elles vont pour „caroler“ ou bien au „parvis“.⁶²

A *la Roman de la Poire*-ban Amor gyors lován, mely „plus courant qu'oiseau ramage“ Párizsba érkezve azonnal a nők dicséretéhez lát:

...„Et les pucelles et les dames,
ce sont les fleurs ce sont les jamez
de toutes celles qui sont nées;
que s' el poient estre nées
selont leur pris et leur honor
li pris de France seroit lor
voire de tot le mont néis.“⁶³

⁵⁸ „Laetitia populi“ Salisburynél: *M. Poète: L'Enfance de Paris*, Paris. 1909, p. 275.

⁵⁹ Hist. litt. de la France XXII. 874—75.

⁶⁰ Édition Crapelet, p. 25.

⁶¹ A népdalt lásd: *Histoire littéraire de la France*, t. XXIII, p. 826, *Charles d'Orléans: CCCCXXXV*. v. 12. Egy fabliau a hős nagy örömeinek kifejezésére azt írja, hogy olyan boldog volt, mintha megkapta volna ajándéku Párizs városát. *Recueil des fabliaux*, II, 228.

⁶² *Histoire littéraire de la France*, t. XXIX, p. 458.

⁶³ *Histoire littéraire de la France*, t. XXII, p. 874—75, *Colin Musset* egy versében azt mondja szerelmeséről: „c'est por la meillor ki soit jusc'a Paris“. (II, 24.)

Ezek a XIII. századi versrészetek a bourgeoisie fejlettebb állapotára látszanak mutatni. 1230 körül kezd, általános vélemény szerint, a polgári osztály megerősödni. *Szent Lajos* 1226-ban egy feudális koalíció ellen a polgárok segítségét veszi igénybe. Párizsba is a polgárok alkotta kíséret védelme alatt vonul be. A *Livre des Métiers* ad igen érdekes indikációkat ennek az erősödő polgári osztálynak ismeretéhez. A mesteremberek korporációkba tömörülnek s a kereskedelmi bíraskodás az ő kezükben van. *Eustache Deschamps* *Sur les beautés de la ville de Paris* című versének harmadik szakasza ezeknek a mesterembereknek, polgároknak a dicsérete.

„Li valet et li bourgeois
Sont franc, vaillant et courtois.“...

mondja Amor a *Le Roman de la Poire*-ban.

A Párizs-képekben helyet kap a polgárság is. A Magyarországból érkező Blanche-flor királyné a Montmartre csúcsáról letekint Párizsra, nemcsak a templomok tornyait látja, a királyi palotát és az erődítéseket (*mainte tour, mainte sale, ... de Mont-leheri la grand tour quarnelée...*), de a polgárházak füstölő „cheminée“-it, a kerteket és a szőlőket is (*d'une part et d'autre mainte vigne plantée...*).⁶⁴ Thomas d'Irlande, már a várost is a lakosság társadalmi helyzetének megfelelően osztja fel:

„La ville de Paris est comme Athènes divisée en trois parties l'une celle des marchands, des artisans, du populaire qu'on appelle la Grande ville, la magna villa, l'autre celle des nobles hommes où est la cour du roi et l'église cathédrale, qu'on appelle la cité, la troisieme est celle des étudiants et des colléges qu'on appelle l'Université.“⁶⁵

A Párizs-öntudatot s a Párizs-szemléletet ettől kezdve a polgári osztály is befolyásolja. Párizs már nem azonosítható csak az Egyetemmel, súlyát már nem csak királyi székhely volta adja meg. A hasonlíthatatlan, az egyedüli Párizs lassan kialakuló hite ezeket már a laikusváros jelentőségével kapcsolja össze szoros egységbe; a „*Paris sans pair*“ köztudat, melynek tartalmát keresni, elemeit szétválasztani senkinek sem jut eszébe.

A gondolat a XIII. században tűnik fel. A Romania egy cikke (XI, 579—81.) az „est Paris absque pari“ vagy „pare“. XII. századi formulából akarja eredeztetni, mint tudós tévedést, a trójai Párizsra vonatkozó szójáték átvételeként. Nem bizonyos azonban, hogy az 1133-ból való *Hildebert*nek tulajdonított *De Excidio Troiae* olyan közismert volt s ily hosszú ideig tartó hatást gyakorolt. Olyan latin előzményeket ismerünk, melyek a XIII. század közepe óta hangoztatják a város összehasonlít-

⁶⁴ Adenet le Roi: *Berthe aux grands pieds* vers 1960 et ss.

⁶⁵ *De tribus sensibus sacrae scripturae*, Traduit dans Hist. litt. de la France, t. XXX, 399.

hatatlanságát. Említettük máshelyütt Lanfranc adatait. „Parisius... quae villa prevalet omni“ — mondja egy ekkori glossza is.⁶⁶ „Ne set cité qui tant li pleise, car nule à li ne s'apareille.“⁶⁷ 1277-ből való az a latin vers, ahol a gondolat először kezd szó-játékszerűen alakulni: „Urbs nulla te audeat tibi comparare...“⁶⁸ A Dictator szövege is a formula szójátékvoltára mutat: „Parisius quem *parem* non novit hactenus in orbe nec *parificari* meretur aut merebitur“. A latin szójátékot igyekeznek átmenteni az említett Eustache Deschamps-vers refrainje is: „Rien ne se peut *comparer* a Paris.“ A Romania cikke egy toulousi verselőtől a XIII. század végén így idézi: „Et ven s'en a Paris, car Paris es ses par...“ *Eustache Deschamps*tól: „Paris sans per qui n'os onques pareille.“⁶⁹ A „Paris sans pair“ nemcsak irodalmi formula, de köztudat, melynek a középkoron s a renaissance-on át igen hosszú élete lesz. A város hivatalos jelmondatai közé kerül be, paizsokra és pecsétekre írják.⁷⁰ A Complainte de Paris (1436) is csak verses formája miatt fejezi ki máshogy a gondolatot.⁷¹

Jean de Jaudun az első, aki a laikus elemet tudatosan a Párizs-dícséret részévé teszi. Az Egyetem és a templomok leírásával nem merül ki nála Párizs leírása. Beszél a *Palais*-ről, amely a szigeten van: „in illa monarchia Francorum illustrissima sedes.“ Kifejezi csodálatát a város nagysága iránt; annyi ház van Párizsban, hogy azokat megszámolni annyit jelentene, mint egy ember hajszálait számolni össze. Leírja a vásárteret (Les halles, aulae Campellorum), beszél a mesteremberek nagy számáról (de artificis manualibus), a népről (de conditionibus populi), a Szajnárról s a rajta való szállításról és kereskedelemről (de fluvio parisienci vocato nomine proprio Secana). Mindez hozzátartozik szerinte ahhoz, ami Párizst naggyá teszi franciák és idegeknek előtt.

A laikus elem valódi betörése mégis *Raoul de Presles* és *Guillebert de Metz* nevéhez fűződik. A *La Description de la ville de Paris* jellegzetességeit a történeti helyzet magyarázza. Pestissel és háborúval teli évek és Etienne Marcel forradalmának le-

⁶⁶ Hist. litt. de la France, t. XXX, p. 296.

⁶⁷ *Le Roman de la Poire*, Hist. litt. de la France, t. XXII, p. 874.

⁶⁸ Somnium eiusdam clerici. Hist. litt. de la France, t. XXII, p. 104.

⁶⁹ *Godeffroy* idéz egy „pariser“ ígét *comparer* értelemben (Dictionnaire de l'ancienne langue française 1938. t. V. p. 770.).

⁷⁰ *Geodeffroy*: Le cérémonial François, Paris 1649, p. 238 így írja le XII. Lajos bevonulását Párizsba:

„Et après veindrent Messeigneurs de la ville... et devant eux les archers et arbalestriers de la dite ville en hocquetons argentez ou avoit en escript en lettres d'or: „Paris sans pair.“

⁷¹ Vers. 145 Paris au monde
N'a seconde.

verése után 1358. aug. 2-ától a trónörökös, a későbbi V. Károly haláláig (1380) a város nyugalmat és békét élvez. Nagyarányú gazdasági fellendülés következik be. V. Károly uralmát Párizs történetében általában aranykornak szokás tartani; fénye és pompája jellemzésére a történeti munkák gyakran említik, hogy csupán a rózsaszín kalapokra eső adó 10.000 frankot jövedelmezett évente a királynak. Ebben az aranykorban él és ír *Raoul de Presles* (avocat général 1314—1382). Író és historikus. Latin allegóriát ír V. Károlynak, s egy mesés történeti gyűjteménye kétszer is megjelenik nyomtatásban halála után. 1317-ben lefordítja *Szent Agoston De civitate Dei*-jét. A fordítás ötödik könyvének XXV. fejezetéhez kapcsolt kommentárban leírja Párizs városát. Ez a leírás az alapja, vagy az egyik alapja *Guillebert de Metz* kéziratának. A *Description* első két fejezete Raoul de Presles könyvét szószerint másolja, a III. és XII. fejezetek szabadon kivonatolják Raoul de Presles anyagát; a XII.-től XVII.-ig terjedő fejezetek a különböző krónikák átírásai (idézi a *Chronique de Saint Denis*-t), s az eredetinek nevezhető rész csak a XX. fejezettel kezdődik.

De az eredetinek nevezhető rész sem egyszerre íródott. A könyv első része 1434-ből van datálva, a második 1407-ből. Egyhelyütt mint szemtanú beszél Isabelle de Bavière 1385-ben történt koronázásáról,⁷² a XX. fejezetben az 1400-as évről tesz említést, a Pont de Notre-Dame-on épülő házakkal kapcsolatban meg 1422-öt emlegeti: „que ceste description fu faite“.⁷³

Guillebert de Metz 1370 és 1440 között lakhatott Párizsban. Láta az V. Károly alatti boldog időket, látta az angol uralmat, mely 1414-ben kezdődött; az ő idejére esik a *duc d'Armagnac* párthíveinek meggyilkolása, a nagy pestis és 1427 rettenetes napjai. Könyve írása közben — ha 1407-et és 1434-et veszünk határral — a boldog idők ragyogása már csak emlék. Érthető az öreg másoló meghatottsága: „Grande chose estoit Paris... quand la ville estoit en sa fleur“.⁷⁴

A történeti rész elsősorban Raoul de Preslesre támaszkodik s a középkori hagyományok fantasztikus halmazát gyűjti össze. Mindkettőnek érdeklődése, a történeti síkon belül is, laikus jellegű. Külön fejezetet szentel a „François“ népnévnek (*Hue de Saint Victor*: In exordio rerum) Párizs nevének (trójai monda: Guillaume le Breton!) a druidákról (Julius Caesar nyomán) a Julius Caesar-kori Párizsról (Julius Celsius nevű kommentátoron át) s a Loi salique-ról is beszél. Idézi *Sallustiust*, *Geoffroy de Monmouth* művét, *Orosiust*; *Cicerot* is a középkorban szokásos „*Tullius*“ néven. A középkori francia történet mondái sem isme-

⁷² Édition *Le Roux-de Lincy*: Les historiens de Paris, p. 86.

⁷³ O. c. p. 55. cf. Abbé *Dufour*: Les historiens de Paris. Préface du vol. III.

⁷⁴ O. c. p. 82.

retlenek előtte: szól az „*oriflambe*“-ról, s egy utcával kapcsolatban megemlíti: „là fu la maison Bernard des Fossés où Guillaume de Orenge fu logié quand il desconfit Ysoré qui faisoit siège devant Paris“. (p. 20.)

A laikus városképhez tartozik, hogy csodálja a „Les halles, contenant l'espace d'une ville de grandeur“. (p. 65.) A falak is a laikus várost védelmezik. Olyan szélesek, írja a középkori legendák közismert fordulatával „qu'on y menoit bien une charette dessus“. (p. 59.)

A laikus jelleg mégis legjobban az V. Károly alatti boldogkor szórakozásainak, hétköznapjainak néhány Villonra emlékeztető kis leírásában nyilatkozik meg:

„Item la belle saumiére, la belle bouchiére, la belle charpantiére et autres dames et damoiselles, la belle herbiére et celle qu'on clamoit la plus belle et celle qu'on appelloit belle simplement... La prince d'amours qui tenoit avec lui musiciens et galants, qui toutes manières de chanchons, balades, rondeaux, virelais et autres dicties amoureux savoient faire et chanter et jouer d'instrumens melodieusement.“⁷⁵

Ezidőtájt keletkezett Adam pap verse: „Le lay en complainte fait pour la bonne ville de Paris.“ 1436-ban az angolok a párizsi lakosságot nagyobb kölcsön nyújtására kényszerítik. Adam pap ezzel kapcsolatban panaszolja el a városnak, mint politikai és emberi közösségnek sérelmeit. Idéztük már az Egyetemre vonatkozó sorait; a laikus fájdalomla még nagyobb:

„Paris, cité,
D'auctorité,
Prosperité
De toy s'eslongne... (vers 81).
Cité sans fiel,
Doulce comme miel,
Nulle soubz ciel
Sy ne te vault,
Touts biens y naissent
Et fleurs y croissent
Dont se accroissent
Tuit ly plus hault... (vers 92.)
Paris par m'ame
Doit estre dame
Car elle est jame
Et noble et chiere... (vers 128 et sst.)...
Paris où maint
Biaux jeus remaint
Et maintes festes... (vers 198 et sst.)

Tekintély és jólét elhagyta a várost, pedig éppen laikus

⁷⁵ Cf. P. Champion: Splendeur et misères de Paris. Paris, 1934, p. 136.

szempontból ezeknek minden feltétele megvolna. A játékok és ünnepélyek emlegetése is világi szellemre mutat.⁷⁶

Hogy a vallási-kulturális Párizs-mítosz veszít jelentőségéből a XV. században, azt a politikai viszonyok nagymértékben érthetővé teszik. A százéves háború pusztítja Franciaországot, a városok különösen ki vannak téve a hadakozó felek kegyetlenségének. A háborúskodás veszélyezteti az egyetemi oktatás menetét. A közerkölcsök általában leromlanak, a papság is nagymértékben elveszti tekintélyét és méltóságát. Az egyetemi hallgatók számára az egyetem megközelítése is nehézségekbe ütközik. A bordeauxi püspök egy 1439-ben kelt levele elég nyíltan szól az akkori állapotokról:

„Ceux qui sont disposés à rechercher la perle de la science, ne peuvent plus se rendre en sécurité aux Universités, beaucoup en s'y rendant ont été pris, incarcérés, depouillés de leurs livres et de leurs biens, mis à rançon et parfois, à mort.”⁷⁷

Ilyen állapotok között a laikus mítosznak még inkább lehetnek fellobbanásai. Egy-egy győztes csata, egy-egy király bevonulása Párizsba feltüzeli a reménységet s legalább Párizs régi hatalmát és fényét emlékezetbe idézi.

1461-ben a bevonuló XI. Lajost a laikus Párizs-eszmével fogadják:

„Pres de l'église Saint Lazare un héraut à cheval revetu des armes de la ville présente cinq dames richement ornées portant sur leur robes les cinq lettre formant le mot *Paris*, où on lisait aussi symboliquement: Paix, Amour, Raison, Joie et Sureté...” ...„Les quelles dames et chascuns par ordre avoient personnage tous compilez à la signification des cinq lettre faisant Paris... qui toutes parlerent au roi ...”⁷⁸

A szimbolikus szavak közül egy sem vonatkozik az egyetemre!

Egy 1500 körüli incunabulumban van egy Clement Marotnak, vagy Pierre de Gosnet- (Grognet?)-nek tulajdonított Blason de Paris:

Paisible demaine,
Amoureux vergier,
Repos sans dangier,
Justice certaine,
Science haultaine,
C'est Paris entier.⁷⁹

⁷⁶ Hasonló gondolatot fejez ki egy másik „complainte” is: *Chronique de Monstrelet* éd. Duet-d'Arcq. LXXXI, p. 176.

⁷⁷ *H. Bourrellet: La vie du Quartier Latin*, Paris, 1936, p. 39.

⁷⁸ *Journal de Jean de Roye*. Paris, 1894, p. 25. Pour l'explication des lettres formant Paris: *Messenger des sciences de Gand. M. de la Fous-Melicoq*. p. 115.

⁷⁹ *Le Roux-de Lincy: Les historiens de Paris*, p. 512.

Ennek is csak utolsóelőtti sora magyarázható az Egyetemre. Az a Párizs-kép, amelyet egyes fabliaukban⁸⁰ Rutebeuf vagy Villon verseiben jelentkezik, természetesen egyoldalú, irányát a műfaj, vagy költőik életkörülménye határozza meg, bizonyos mértékig azonban az általuk nyújtott vonások is a laikus Párizs-eszme kereteibe tartoznak s a világi Párizs-mítosz további alakulását segítik elő. A kocsmák, gonosztevők, csavargók Párizsa az ő kezdeményükön a renaissance városképekben s Rabelaisben teljesül ki.

4. A Párizs-eszme és a Párizs-etimológiák.

A Párizs helynévre vonatkozó középkori etimológiák még nincsenek összeállítva, de az ismeretes anyag is elég ahhoz, hogy ennek az etimologizálásnak a Párizs-eszme kialakulásával való összefüggéseire rámutathassunk. A középkori nemzetrév-, városnév-etimologizálás szavak alaki hasonlósága alapján öndicséretre keres jogot, vagy dicső ősoket és rokonokat igyekszik feltalálni: említettük, hogy a *Dictator* Paris nevét a paradicsom elnevezéséből származtatta. Ugyanígy az egyházi Párizs-eszmével, illetve az Egyetemmel kapcsolatos az egyik legtipikusabb etimológiai kísérlet, amelyet egy XIV. századbéli görög szójegyzékre írt fel egy klerikus: „Parisius dicitur a ‚pari‘ — quod est ‚de‘ et ‚isis‘, ductio, quasi villa introductionis quia multi introducuntur ad artes liberales.“

A laikus Párizs-eszme a frank népnév etimológiájához hasonlóan Párizs nevében lakói bátorságára, vakmerőségére keres utalást. Párizsban a görög paraesia (= vakmerőség⁸¹) szót, Lutetia-ban a bátorságnak értelmezett lutositas-t keresik. Ezt az utóbbi etimológiát szívesen állítják szembe a lutum (= sár)-ból való származtatással.

A trójai frank monda fejlődésével Paris a trójai Páris nevével kapcsolódik össze. Erre a kapcsolatra legrégebb adatul Guillelmus Armoricanust szokás idézni.⁸² Ugyanez az etimológia van *Joannes Parisiensis* Memoriale historiarumában. Amíg Guillelmus Armoricanus Lutetiát a sárral kapcsolja össze,⁸³ egy 1400 táján keletkezett kézirat, *La fondation de Paris* című költemény egyenesen hangsúlyozza, hogy Párizst száraz helyre építették a frankok elődei:

Sans trop souffrir travail ne paine
En meilleur, du fleuve de Saine...
Aubirent une cité
Belle et plaisante a terre seuche
Ke puis apelleront Lutesse...⁸⁴

⁸⁰ Recueil des fabliaux, III, 145, Des trois dames de Paris

⁸¹ *Jean Paris. Duchesne. Hist. Fr. Script. Paris, 1636. I. 128.*

⁸² *Eckhardt Sándor: Sicambria. Bp., 32. l.*

⁸³ *Quam Lutetiam a lutositate loci vocaverunt... u. o.*

a frankok „qui apres y vindrent“ a város nevét megváltoztatták

Lutesse son nom müerent
Paris la nommerent à joye
A l'honneur de Paris de Troye.*

Ha az egyház a középkor második felében az antik képzeteket ki is szorítja a Párizs-dicséreték anyagából, a történeti, laikus Párizs-eszme az eredetmondákon át időről-időre mégis köztudatban tartja az antiktást s Guillebert de Metz művében, az egész középkori Párizs-gondolat összefogásában, a trójai Párizshoz kapcsolódó Guillelmus Armoricanusból idézett etimológia is helyet kap.

Lovass Gyula.

*

L'idée de Paris au moyen âge.

La condition la plus importante de la formation d'une idée de Paris est la fierté consciente de ses habitants d'être Parisiens. C'est après les attaques repoussées des Normands, au IXe siècle, que nous trouvons la première fois les traces d'une certaine „conscience parisienne“, patriotique et religieuse qui s'exprime en des termes bibliques.

La véritable idée de Paris a un caractère d'abord religieux et culturel et sa formation est parallèle à l'évolution de l'Université. L'identification de Paris avec l'Université commence entre 1170 et 1250. On compare le rôle de Paris aux anciens foyers culturels de l'antiquité. Les clercs reconstruisent le plan de l'État modèle de Platon: au lieu des philosophes, c'est la „clergie“ parisienne qui gouverne le monde. La conscience ecclésiastique se revêt de l'habillement antique, les divinités Grecs pullulent à Paris; nous sommes au milieu de ce mouvement intellectuel du XIIe siècle qu'on qualifie quelquefois de „renaissance“.

Cette tendance latinisante est brusquement interrompue quand la querelle des ordres mendiants et de la Faculté de Théologie force le pape Alexandre IV d'intervenir. Autour d'une comparaison Paris — paradis, jeu de mot, né dans le milieu écolier, appliqué par l'Université dans les textes officiels et repris par le pape, on voit se développer une sorte de formulaire qui crée et fixe une série d'expressions contenant l'éloge et l'idée de Paris. Tous les textes, de caractère ecclésiastique, latins ou français, postérieurs à cette date sont influencés par le style biblique des bulles papales. Notre étude cherche à établir le sort de quelques expressions typiques (fons sapientiae, alma mater etc.) qui dérivent de ces bulles, et l'influence de quelques jeux de mots dans la formation de l'idée de Paris.

Auprès de l'idée ecclésiastique un mythe laïque ne tarde pas à se développer. Il se compose de plusieurs éléments divergents. Le prestige de Paris, siège royal, la fertilité du Parisis s'y mêlent. Mais la véritable idée laïque est créée par l'avènement de la bourgeoisie et

* Mindez az önexaltáció céljait szolgálja, de érezhető a Párizs-kultusz valamennyi tanuságán a francia ember elégedett gyönyörúsége, ha a nagy városról beszél.

⁸⁴ Bibl. Nat. Ms. n. a. 22.216; 289. kk.

par l'agrandissement de la ville. L'idée laïque se condense dans le jeu de mot: „Paris sans pair“ — dont notre étude essaye de tracer le développement.

C'est Jean de Jaudun qui introduit consciemment l'élément laïque dans l'éloge de Paris et la Description de Guillebert de Metz en donne le complet résumé. Vers la fin du moyen âge, à cause des troubles de la guerre de cent ans le développement de l'idée de Paris se ralentit, surtout le mythe ecclésiastique culturel tombe en décadence. La continuité du développement de l'idée laïque de Paris est plus au moins assurée par les fabliaux et par l'oeuvre de Villon.

La partie finale de l'étude cherche les concordances de l'idée et des étymologies du nom de Paris.

Jules Lovass.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Grammatikus és grammatika. (Szómagyarázat.)

Egyáltalán nem esetleges, elszigetelt jelenség, hogy valamely közkeletű szónak — kivált, ha az terminus technicus jellegű — a jelentését magában érthető, lezárt egységnek tartjuk. Úgy érezzük: értelmezése a mérvadó, megítélésre hivatott köröktől s a megfellebbezhetetlen nyelvhasználatról egyaránt megnyugtatóan függ. Mégis ritkán tudjuk: minő eredetű egy-egy ilyen szó, a köztudatban való meggyökeredzése után hányféle s milyen jelentésváltozásokon ment keresztül, és vég-eredményben mi a pontos, hiteles értelme?

Talán nem is annyira mindig rajtunk múlik ilyenirányú, tételszerű megállapítások lehetősége, mint inkább azon, hogy alig akad műszó, melynek alaki és tartalmi elemei, fejlődésrétegei egy akármilyen széles ismeretkör határvonalain át ne hatolnának. Viszonylag célszerű anyaggyűjtésre alkalom elsősorban ott nyílik, ahol a megállapodottság foka minden tekintetben legközelebb van a kiteljesedéshez. Ez, a klasszikus antikvitás világa, olyan érték-igazolás, amelynek önmagában van a záloga.

A klasszikus műszavak rengetegéből választott példánk: *grammatikus* (és innen *grammatika*). A szó jelentése közismert: *nyelvtan-i*. A szó eredete tudvalevőleg görög (γραμματικός³) és a megfelelőleg szokásos latin végződéssel *grammaticus*³. A görög -(i)κό- melléknév-képző a főnévvel kapcsolatosan általában valami sajátságot, képességet, rátermettséget, hozzáértést jelent. Γραμματ-ικό-ς tehát közönségesen az, aki ismeri a betűket (γράμματα).¹ Elemi fokon a betűk rendszerbe szedése a *grammatika* (γραμματική τέχνη).²

A *grammatikus*, ill. *grammatika* szó gyökere mindenestre γράμμα; ez pedig γράφω (= égratigner, graver, écrire, dessiner) ige γράφ- tövéből származik.³ Γράμμα alapjelentése eszerint az írás elemeként a *betű*;

¹ Jellemzi a γ ρ α μ μ á τ ω ν εἰδησις (Sext. Emp. Adv. gramm. 44.224.); mint hasonló készülségű nőről, a kerkyrai Agallistról mondja Athenaios: γραμματική (I. 14 D.).

² Platon, Kratylós 431 E: ταῦτα τὰ γ ρ á μ μ α τ α, τὸ τε ἄλφα καὶ τὸ βῆτα καὶ ἕκαστον τῶν στοιχείων, τοῖς ὀνόμασιν ἀποδιδόμεν τῆ γ ρ α μ μ α τ ι κ ῆ τέχνῃ.

³ Boisacq: Dict. etym. de la langue grecque. 155. l.

rendszerének megismerése hamarosan elterjedt.⁴ Azok, akik a betűket megtanulták — egykorú felfogás szerint — a látásnak különleges, kettős tehetségével voltak megáldva: nyilvánvalóan a külső (szemmel való) és belső (lelki) látásnak együtteséről van szó.⁵ A betűket nem ismerő (ἀγράμματος) analfabéta szemléletesen érzékeltető párhuzam szerint — olyan, mint Múzsák adottsága híján a botfülű.⁶ A μουσική pedagógiailag egy vonalban állott a betűismerettel.⁷

A γράμμα szó alapértelmezésének mindenképen az írás lényegéből kell kiindulnia. Következésképp γράμμα(τα), akárcsak a latinban *littera(e)*, gyakran a. m. *levél*.⁸ A szó árnyalatilag eltérő jelentései közül legtalálhatóbb kétségtküvül: a könny, valószínűleg a σύγγραμμα > γράμμα átvitel alapján.⁹ Nem egyszer szakkifejezésként is szerepel γράμμα. Így jogilag hivatalos listákat (=ἀπογραφαί) vagy írott törvényeket,¹⁰ mértanilag geometriai ábrát (=διάγραμμα),¹¹ képzőművészetiileg festményt, metszetet (=γραφή) és zeneileg hangjegyeket¹² jelent. Mindebből ugyancsak kidomborodik a közösen jellemző vonás: az *írásheliség*.

A betűk birodalmában való tájékozottság eleinte, az epikus korban, csupán az olvasásra szorítkozott. A grammatikus tehát akkortájt: olvasnitudó egyén. Írni és pedig helyesen írni, kevesen tudtak; ez a γραμματεὺς (= scriba) feladata volt. A grammatika még Platon,¹³ sőt helyenként Aristoteles¹⁴ értelmezése szerint is a betűrendszernek első-sorban olvasás útján elsajátított, empirikus ismerete, egyszerűval olvasottság. Az irodalmi műveltség foka különben mindenütt az olvasók számával van egyenes arányban. Írókat is azután nem kis mértékben az olvasóközönség nevel. Τραμματικός elsőségesen az, ki a betűrendszer

⁴ V. ö. pl. Xenophon, Pol. Lak. 2. 1.: ... ἐδίδασκες γράμματα. A római irodalomban csak Apuleiusnál: *Olysatrum thyrsu molli, cavo atque celso, velut scripturis notato, quas Graeci grammata vocant* (Herb. 107.).

⁵ Menandr. Sentt. 20. 336: διπλοῦν ὀρωσιν οἱ μαθόντες γράμματα.

⁶ Plutarchos, Mor. 405 A: μουσικῶς κινουῦντι τὸν ἄμουσον ἢ γραμματικῶς τὸν ἀγράμματον.

⁷ V. ö. Platon Pol. II. 376 E, Phaid. 60—61., Io 530 A és Aristophanes Hipp. 188—9.

⁸ Pl. Thukydides VIII. 50: πέμπειν γράμματα. Xenophon, Eph. II. 5.: τοῦτο τὸ γράμμα λαβοῦσα, Hell. 7.: φέρων τὰ γράμματα. Anth. Pal. XII. 202. γράμμα σὸν εἶδον, ὁ μοι δεῦρο μολεῖν σ' ἔλεγεν; a tragédia-költőknél passim.

⁹ Xenophon, Apomn. IV. 2. 1.: γράμματα ποιητῶν τε καὶ σοφιστῶν. Polybios II. 56. 2.: ἵνα μὴ τὸ ψεῦδος ἐν τοῖς γράμμασιν ἰσοδυναμοῦν ἀπολίπωμεν πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Kallimachos Epigr. 24. 4.: Πλάτωνος ἐν τὸ περὶ ψυχῆς γράμμ' ἀναλεξάμενος, Epigr. 6.: Ὀμήρειον γράμμα. Anth. Pal. IX. 184.: γράμματ' Ἀνακρείοντος. Plutarchos Caes. 60.: γράμματα Σιβύλλεια. Innen γράμμα az egyházi irodalomban: szent könny, vallásos irat, pl. Eusebios H. E. 10. 4. — V. ö. Dittenberger: Die Chronologie der platonischen Dialoge. Hermes XVI. 324.

¹⁰ Platon, Nom. IX. 858 E. és Aristoteles, Pol. 3.

¹¹ Diogenes Laërt. VIII. 12.

¹² Anth. Pal. XI. 78.: γράμματα τῶν λυρικῶν Λύδια καὶ Φρύγια.

¹³ Theait. 207 B: οἰομένους δὲ γραμματικοὺς εἶναι καὶ ἔχειν τε καὶ λέγειν γραμματικῶς. Pol. III. 402 B: οὐ πρότερα ἐσόμενοι γραμματικοὶ πρὶν οὕτως ἔχομεν; V. ö. Soph. 253 A.

¹⁴ Pol. VIII. 3. 1337 B. 24., Top. VI. 5. 142 B. 31.

olvasásával tisztában van, azaz irodalmi anyag tudomásulvételére egymagában képes.¹⁵

A szó kezdeti jelentését fogalmazó kor azonban máris magában hordozta a teljesebbikét, sőt előrevetette árnyékát a végső értelmezésnek is. Aristoteles e kitétele: *ἐὰν καὶ γραμματικὸν τι ποιῆσῃ καὶ γραμματικῶς*¹⁶ sejtteni engedi, hogy a grammatikus eladdig passzív szerepe szűnőfélben. Az igazi tudás bizonyos mértékű aktivitást feltételez: az olvasás tevékenysége ekként mihamar kiegészült az írásával. Míg régebben a grammatikus beérte a jól olvasás készségével, azaz kizárólag a betűk jellegének és hangok kiejtésének ismeretére törekedett, a grammatika újabb irányzata megkövetelte azonfelül a helyesírás pontosságát, vagyis otthonos tájékozottságot a nyelv egész területén.¹⁷ Ennek a kezdeményezője Theagenes (Kr. e. VI. sz.) volt, folytatói pedig a peripatetikusok, főleg Aristoteles. Az írás-olvasásnak ettől fogva egyenértékű, elválaszthatatlan egységét megvilágító sorok: „De vajjon melyiket tartod inkább grammatikusnak (γραμματικώτερον), azt, aki szándékosan nem ír s olvas helyesen vagy, aki akaratlanul? ... Nemde hát inkább nevezed grammatikusnak azt, aki ismeri a betűket (τὸν ἐπιστάμενον γράμματα), mint a tudatlant?”¹⁸

A grammatikust az olvasásban, ill. írásban az ú. n. grammatistḗs¹⁹ képezte ki. Ez utóbbi társadalmilag rendszerint alacsonyabb származású egyén volt s elemi oktató-számba ment. Amde, míg a γραμματιστής mindvégig megmaradt a mesterségbeliség szűk korlátai között, a γραμματικός koronként mind magasabb műveltségre tett szert s nemcsak elérte, hanem felül is múlta egykori tanítóját, megszerezvén az irodalom önálló megértéséhez, sőt műveléséhez szükséges grammatikai tudást (τὴν γραμματικὴν ἐπιστήμην).²⁰ Ennél fogva γραμματιστική kizárólag az alsófokú oktatást fedő kifejezés maradt, γραμματική viszont a grammatikusok átfogó műveltsége lett, egyszersmind alapköve egy azontúl is fejlődő, tudományos rendszernek.²¹

Valóban: ugyanakkor, midőn *grammatikus* állandósult elnevezése az olvasni-írni tudó, irodalmilag művelt embernek, máris többet jelent; jelöli a *grammatikában*, mint újonnan alakult tudományágban elmélyedő kutatót. Csakhamar lenézik a grammatikában járatlan embert (ἄνθρωπον ἀπειρον ... γραμματικῆς).²² Komoly hivatás lett az új tárgy-

¹⁵ Xenophon, *Apomn.* IV. 2. 1.: *καταμαθῶν γὰρ Εὐθύδημον τὸν καλὸν γράμματα πολλὰ συνειλεγμένον ποιητῶν τε καὶ σοφιστῶν τῶν εὐδοκιμητάτων καὶ ἐκ τούτων ἦδη τε νομίζοντα διαφέρειν τῶν ἡλικιωτῶν ἐν σοφίᾳ καὶ μεγάλας ἐλπίδας ἔχοντα πάντων διοίσειν τῷ δύνασθαι λέγειν τε καὶ πράττειν.*

¹⁶ Eth. Nik. 2. 3.

¹⁷ Schol. Dionys. Bekk. An. 729.: *ἡ μὲν γὰρ περὶ τοὺς χαρακτήρας, καὶ τὰς τῶν στοιχείων ἐκφωνήσεις... γραμματικῆ λέγεται παλαιὰ ἡ δὲ περὶ τὸν ἑλληνισμόν... νεωτέρα.*

¹⁸ Xen. Comment. 4. 2. 20.

¹⁹ Másként γραματοδιδάσκαλος (<γραμματῶν διδάσκαλος). — Platon, *Euthyd.* 279 E: *περὶ γραμμάτων γραφῆς τε καὶ ἀναγνώσεως οἱ γραμματισταὶ, Prot.* 326 D: *οἱ γραμματισταὶ τοῖς μήπω δεινοῖς γράφειν τῶν παιδῶν ὑπογράφαντες γραμμὰς τῆ γραφίδι, Charm.* 159 C: *πότερον οὖν κάλλιστον ἐν γραμματιστοῦ τὰ ὅμοια γράμματα γράφειν ταχὺ ἢ ἡσυχῆ; I. még Nom.* VII. 812 A. V. ö. Anth. Pal. XI. 401. és Plutarchos Mor. 59. F.

²⁰ Aristoteles, *Top.* VI. 5.

²¹ V. ö. Martianus Capella III. 229.

²² Polybios X. 46. 7.

kör művelése, mert ἡ γραμματικὴ... χρήσιμος πρὸς τὸν βίον — Aristoteles szerint.²³

Az ókori grammatikusok űzte grammatika természetszerűleg azon a ponton emelkedett önálló érvényű szak magaslatára, ahol szervesen beléilleszkezhették a neki megfelelő nagyobb tudománykörbe. Mint-hogy írás-olvasási készsége révén alapos nyelvismeretre elsőknek a grammatikus tett szert, szükségképpen a grammatika a közvetlen kiinduláspontja mindennemű nyelvtudománynak. A határvonalat meghúzni, ahol γραμματικὴ még ismeret, ill. már tudomány, nem könnyű. Ez, a történetileg fontos tény akkor következhetett be, mikor a grammatika tárgya öncélúságán túlmenően életszerűvé vált az irodalomban, azaz megszólalt. Az antik irodalom tudvalevőleg az elhangzott szó erején épült. Ismeretes, hogy a görög írók és költők írásba foglalt mondani-valóikat élőszóval mutatták be, adták elő, mert az elhangzott szónak a holt betűnél jelentősebb hatóerőt tulajdonítottak. Az irodalom ízét-zamatát, gyönyörködtető szépségeit a közönség első sorban a hallás útján fogta fel. Az írásművek tehát élőszóelőadásban hangzottak el, hallgatóság előtt szólaltak meg. Az ilyen irányelvet ápoló íróművészek között is öntudatosan hangadó egyéniség a maga korában Isokrates: nála csakugyan a zenében fogant nyelv eszköze volt az írás.²⁴ Ez kellett a grammatika tudományos pályafutásának megindulásához: az irodalom megszólaltatása.²⁵

Éppenséggel a grammatikára hárult az az elsőrendű feladat, hogy az irodalmi alkotásokat életre hívó nyelv elemeire világot derítsen s így közreműködjék az irodalomelmélet kialakulásánál is. Ezt a feladatot határozta meg Aristoteles a következőképpen: ἡ γραμματικὴ πάσα θεωρεῖ τὰς φωνάς.²⁶ Innen is kiderül, hogy a grammatikának, mint függetlenül tudományszaknak a fejlődéstörténete a nyelvi hang- és alak-tannal kezdődik. Eleitől fogva érvényesül egyúttal eredeti jellege, az élő beszédnyelvet rögzítő írásbeliség: γραμματικὴ ἐστὶν ἕξις παντελῆς ἐν γράμμασιν.²⁷

A kifejezésre méltó gondolat értelmét szinte megjeleníti a Kr. e. V. században mind nagyobb tért hódító *grammatikai* nézet: a betűelemekből (stoicheia = grammata) alakulnak a szótag-komplexusok s ezekből mintegy systema a nomen vagy verbum. A szavak már Demokritos elképzelésében úgy jelennek meg, mint érzéki hatást keltő, hanghordozó szobrok. Az írásos egységeket általában a jó- és rosszhangzás alapján különböztette meg egymástól; ez az ő szenzualisztikus felfogása περὶ εὐφώνων καὶ δυσφώνων γραμματῶν.²⁸ Hiába szűrődött át ez anyagrendszer a szofista Protagoras nyelvszemléleti relativizmusán, alig volt életképes. Platonnak kellett jönnie egyedülálló műbölcséletével, hogy felfedje a grammatika dinamikus hatóerejének fontosságát: Πλάτων πρῶτος ἐθεώρησε τῆς γραμματικῆς δύναμιν.²⁹ A filozófus író valóban az irodalom összetevő, alkotó elemeinek mindenható erejéből indult ki, περὶ γε γραμμάτων δυνάμεως καὶ συλλαβῶν καὶ ῥυθμῶν

²³ Pol. VIII. 3. 1003 B. 25.

²⁴ Polybios 32. 6. 5.: οὗτος ἦν μὲν γραμματικός τῶν τὰς ἀκροάσεις ποιουμένων.

²⁵ V. ö. Aristophanes, Eccl. 1651.: ... τῶν γραμμάτων εἰρηκότων...

²⁶ Metaph. III. 2. 1003 B. 20.

²⁷ Schol. Dionys. Bekk. An. 725. 20.

²⁸ Diogenes Laërt. IX. 48.

²⁹ Diogenes Laërt. III. 25.

καὶ ἀρμονίῳ.³⁰ A nyelv — szerinte — emberi elme-alkotás, de megfelelő összhangban a dolgok természetével (φύσει-θέσει). E grammatikai nézet kútfeje a természetességben fogant műelmélet.³¹ Platonnak egész vonalon egyeztető nyelvfelfogása újat abban hozott, hogy a nyelvet képzetek hangalakokban való megnyilvánulásának s a beszédet dinamikus jelenségnek tekintette.

Aristotelesnek a nyelv állapotát, fejlődését érintő munkái főleg logikai vonatkozásúak. Ezért, grammatikus véleménye szerint, a beszéd-nyelv az emberi közösség természetétől független, gondolati jelrendszere.

Stoikus álláspont alapján a nyelv anomalia terméke (Chrysippos), a grammatika pedig olyan tudomány, amely az írók megértésére szolgál és az emelkedett nyelvi kifejezésformát az erkölcsi normákkal telített gondolkozásmód felé irányítja (Ariston).³² A stoikusok határozottan állást foglalhattak minden, őket érdeklő kérdésben — fejlett ítélőképességük révén: ezért ők számítanak az első kritikusoknak. A Stoa pergamoni iskolájának virágkorában főalakja, Krates csaknem fölébe is helyezte a műkritikát a grammatikának. Kiegyenlítő erejű volt a logos megbecsülése (philologia).

Ezentúl a grammatika, noha nagyjából független érvényű tudományszak maradt, elvesztette öncélúságát. A kritikai és más szempontok felülkerekedése művelődési téren a Kr. e. IV.—III. század fordulóján egy időre legalábbis csökkentette a grammatika addig döntő jelentőségét. A grammatikusok azonban idejekorán belátták, hogy tudományszakuk elengedhetetlen nyelvtani vázát szükség szerint új tartalmi jegyekkel kell módszeresen kiegészíteniök. E felismerés nyomán vált a grammatika, eleve kitűzött önhasznú tevékenységén messze túl, esz-közzé az irodalomtudomány számára.

A grammatika, mint elemző irodalomtudomány — tudjuk — Alexandriában érte el fejlődése legnagyobb fokát. Itt hatoltak a grammatikusok legmélyebben az irodalmi nyelv elemei közé. A grammatika, jöllehet az írás retorizálódásával lett életszerű és lendületes, Alexandriában igazán az *irodalom* közhasznú tudományága. Az alexandriai iskola hívei ugyanis ragaszkodtak az írásbeli tények erejéhez s nem engedték ki lábuk alól a hiteles szövegek szilárd talaját. A grammatika e szerint az irodalomban gyümölcsötvetett tudós készség, miáltal a legtöbb felmerülő nyelvi probléma megoldható.³³

A grammatikus tárgyával való foglalkozásának a főrészei ekkortájt (Kr. e. III.—II. század) a következők: olvasás révén megismerő (ἀναγνωστικόν), kifejtve magyarázó (ἐξηγητικόν), helyesen rendszerező (διορθωτικόν) és bírálva megítélő (κριτικόν). A kritikus eleintén önálló működési köre így olvadt belé a grammatikuséba s lett annak követett szempontjai között egyike a legfontosabbaknak. A grammatikus kétségkívül alapvető, nyelvilleg elemző tevékenységéhez szükségképen járult a

³⁰ Hippias maior 285 B.; V. ö. Hippias minor 368 B és Phaidr. 267 A.

³¹ L. 2. jegyz.; v. ö. Phileb. 18 BD,

³² Mar. Victor 1. 1. 6.: *ut Aristoni placet, grammatica est scientia poetas et historicos intelligere, formam praecipue loquendi ad rationem et consuetudinem dirigens.*

³³ Schol. Dionys. Bekk. An. 728, 27: γραμματική ἐστὶν εἰς θεωρητικὴ τε καὶ καταληπτικὴ τῶν κατὰ πλείστον παρὰ ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῖσι λεγομένων, δι' ἧς ἐκάστην λέξιν τῷ οἰκείῳ κόσμῳ ἀποδιόντες εὐκατάληπτον ἐξ ἀπίρου κατασκευάζουσιν. V. ö. Dionys. ap. Sext. I. 57.: ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον τῶν παρὰ ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῖσι λεγομένων.

tökéletesítő, irodalmilag csiszoló kritika, mert hiszen a grammatika tudosa nem pusztán a betűkkel, hanem azok nagyobb összefüggéseivel is foglalkozott; ezekkel (irat, könyv) szemben pedig állást kellett foglalnia.³⁴ Végeredményben ilyen elgondolás alapján állottak a pergamoni iskola feje, Krates, mellette az alexandriaié, Aristarchos és még többen mások τῶν ὑστερον γραμματικῶν κληθέντων, πρότερον δὲ κριτικῶν, sőt maga Aristoteles is, akitől a kritikát és grammatikát együtt eredeztették.³⁵ E kettős irányvonal találkozásánál vált jelentőssé az ókori irodalomtudomány. A kifejezően ítélőképes tudás és egyszerű nyelvi megértés eszközeinek egyidejű birtoklása a tudományos haladás érdekében építőművészt és mesterembert egyaránt szükségelt.³⁶

Az irodalomtudós grammatikusnak ekként nem a nyelvi alakulatok kifejtése az egyedüli feladata, hanem az írás mélyén rejlő tartalmi jelkép megítélése is.³⁷ Az irodalomelméleti grammatika eljárása mindenesetre kezdettől fogva analitikus volt, ám a kritikai álláspont fokozatos térhódítása már előhírnöke a később bekövetkezett szintézis módszerének.³⁸

A görögök révén egyfelől majdnem kész nyelvtani rendszer állt az irodalomtudomány rendelkezésére (hangtan: Herodianos, alaktan: Dionysios Thrax és mondatan: Apollonios Dyskolos), másfelől kibontakozott az a műbölcséleti háttér, mely az irodalmat magasabb, filozófiai szemszögből értékeli és bírálja (halikarnassosi Dionysios: a Fenségről, phaleroni Demetrios [?]: a Kifejezésmódról).

A görög irodalomtudomány egységes egészébe épp úgy beléartozott a nyelv elemeivel foglalkozó grammatika, mint akár a műbölcséleti igazságok alapján értékelő kritika. Ez a hatalmas átméret nagyrészt azzal magyarázható, hogy a görög irodalomelmélet az elemeket (betű-hang) szervesen beléartozóknak vélte a nagyobb összefüggésekbe (szó, szólam, mondat, beszéd), tehát az alakba öntött tartalom művészi egységével együtt megbonthatatlanak tartotta a rá vonatkozó tudását is.

Grammatikus és grammatika synchronikus értelmezése, továbbá történeti útja a görögök nyomán hasonló a rómaiaknál. Korán kikris-

³⁴ Schol. Dionys. Thr. in Vill. Anecd. II. 172.: εἴρηται δὲ γραμματικῆ ἐκ τῶν γραμμάτων, οὐ τούτων μέντοι τῶν γραμμάτων, ἀλλὰ τῶν συγγραμμάτων ἢ γραμματικῆ γὰρ περὶ αὐτά... πρότερον δὲ κριτικῆ ἐλέγετο καὶ οἱ ταύτην μετιόντες κριτικοί. Ἀντιδῶρος δὲ τις κόμμεως συγγραμμεὸς λέξιν ἐπέγραψεν Ἀντιδῶρου Γραμματικοῦ λέξις· καὶ ἐκ τούτου ἢ ποτε κριτικῆ γραμματικῆ λέγεται καὶ γραμματικοὶ οἱ ταύτην μετιόντες.

³⁵ Dio Chrysost. or. 53.

³⁶ Athenaios V. 222 A.: καὶ τὸν μὲν κριτικὸν πάσης, φησί, δεῖ λογικῆς ἐπιστήμης ἔμπειρον εἶναι, τὸν δὲ γραμματικὸν ἀπλῶς γλωσσῶν ἔξηγητικὸν καὶ προσωδίας ἀποδοτικὸν καὶ τῶν τούτοις παραπλησίων εἰδήμονα παρὸ καὶ εὐκίεμαι ἑκείνων μὲν ἀρχιτέκτονι, τὸν δὲ γραμματικὸν ὑπέρει. V. ö. Schol. Dionys. Thr. 673.

³⁷ Diodoros III. 4.: οὐ γὰρ ἐκ τῆς τῶν συλλαβῶν συνθέσεως ἢ γραμματικῆ παρ' αὐτοῖς τὸν ὑποκείμενον λόγον ἀποδίδωσιν, ἀλλ' ἐξ' ἐμφάσεως τῶν (μετα)γραφομένων. — Igy állapíthatta meg Athenaios Kalliasról, hogy írt: γραμματικὴν τραγωδίαν (VII. 276 A.).

³⁸ A fogalomjelölések közti különbségre I. Lehrs: De discrimine vocabulorum φιλόλογος, γραμματικός, κριτικός. Appendix zu Herodiani scripta tria. 379—401. l.

tályosodott a római grammatika önálló, nyelvi jelentősége, de túlnyomórészt — irodalmi példákon.

A római irodalom első személyisége, Appius Claudius verses közmondáskönyvével párhuzamosan az elméletnek is utat tört: grammatikusként a hangtanban s helyesírásban honosított meg újításokat (r bevezetése s helyett, z elvetése). Nála ugyanis — mint az Ókorban gyakorta — a művészi tehetséggel csaknem egyidejűleg fejlődött ki a tudós hajlam is. A költő Enniust is foglalkoztatták grammatikai kérdések; grammatikus névrokonával egyébként is nyilván azonos.³⁹ A római grammatika első jellegzetes képviselője, Aelius Stilo, a régi római nyelvemlékeket (12 táblás törvények, Salius-papok énekei) látta el magyarázatokkal és eredményes kutatásokat végzett a mondattan területén.

A grammatikát a megkülönböztetett műelmélet fokára a rómaiaknál Auctor ad Herennium emeli, midőn így szól: *in arte grammatica dilucide discimus* (IV. 2.). Utalás ez egyszersmind a tudomány szak egykori képző erejére. A grammatika irodalomelméleti jelentőségét Cícero méltatja elsők: *in grammaticis poetarum pertractatio, historiarum cognitio, verborum interpretatio, pronuntiandi quidam sonus*.⁴⁰ A grammatikának az irodalomtudománnyal való azonosítása Varrónál tűnik fel leghatározottabban: *ars grammatica, quae a nobis litteratura dicitur, scientia est eorum, quae a poetis, historicis oratoribusque dicuntur ex parte maiore; eius praecipua officia sunt quattuor... scribere, legere, intellegere, probare*.⁴¹ Az itt felöltő *litteratura* szó — az irodalomnak ma is elterjedt neve — nem egyéb, mint a görög γραμματική szószerinti átültetése latinra. Jóllehet művelője eredetileg ugyancsak a nyelv elemi jelenségeivel foglalkozott első-sorban, mindenkor az irodalom szolgálatában. A grammatikussal szemben támasztott követelményeknek (írni, olvasni, megérteni, bírálni) Varro a maga részéről is érvényt szerzett. Legnagyobb művében, az *Antiquitates*ben nyelvi megfjtésekkel siet segítségére a tárgyi megértésnek. Híve annak a stoikus felfogásnak, hogy az *etymologia* (= *veriloquium*) megvilágosít. A tisztázott fogalmak közt is keresi a legrégebbeket, legeredetibbeket. Varro a grammatika célját abban látta, hogy művelője, kiindulva a betűelemekből, a szótanon és beszédszerkezet ismeretén keresztül haladva, bizonyos lelki tartalom birtokában, eljut a hibák elkerüléséig (*ad evitanda vitia*).⁴²

A régi grammatikai kérdés — analógia vagy anomália terméke a nyelv? — Caesarnál merült fel újra. A történetíró szerint a nyelvben megfelelő szabályosság uralkodik (analógia elve). A grammatikus Nigidius Figulus viszont az erővel párosult értelemnek (*vis et ratio*) tulajdonította a nyelv fejlődését.

A grammatikusok működéséről legtalálóbban Horatius nyilatkozik az elégia eredetire célozva: „a grammatikusok vitatkoznak s még mindig bíró döntése alatt van a per”.⁴³ E közmondásos tétel grammatikusokon mindenesetre tágabb kört ért a pusztán nyelvtudósoknál: műbírálókat, esztétikus-kritikusokat. Figyelemreméltó Horatius egyéni felfogása a grammatikusokkal szemben: *non ego, nobilium scriptorum*

³⁹ V. ö. A költő és grammatikus Ennius. E. Ph. K. 1938: 88. sk.

⁴⁰ De orat. I. 42 (187).

⁴¹ Frg. 234. Fun.

⁴² Diomedes Gramm. I. 426. 32.

⁴³ Ars poet. 78.

*auditor et ultor, grammaticas ambire tribus et pulpita dignor.*⁴⁴ Ez az öntudatos hang azé a költőé, aki természetadta tehetségének és művészi tudásának géniuszából táplálkozva az olvasót egyaránt gyönyörködteti és tanítja. Költői műelméletében hangsúlyozza, hogy „szabad volt és mindig szabad lesz fémjelezve a jelenkor jegyével bevezetni szót”.⁴⁵ A szókincs gazdagítására való a görög nyelv. A szavak is életet élnek. Az elavult szók olyanok, mint a lehulló falevelek; helyükbe újak nőnek. — Ilyenek az Augustus-kori római költő grammatikus nézetei. Végeredményben nyitva hagyja a kérdést: *natura fieret laudabile carmen an arte?*⁴⁶

Alig egy emberöltővel utóbb alkalmazza Valerius Probus az alexandriai szövegkritika és -kiadás módszerét és szerkeszti Verrius Flaccus a legnagyobb latin szótárt. Mindez elárulja, hogy a grammatika tárgyának tulajdonképeni magva, a nyelvrendszerező munkásság, mindig termékenyítő erejű volt. Bizonyos átmenetet jelent a fejlődéstörténetben Ateius Praetextatus egyénisége: „rétor a grammatikusok közt és grammatikus a rétörök közt”.

A császárok derekán nyeri az ismeretlan az ókori grammatikus feladatkörének talán leghívebb fogalmazását ifj. Seneca révén. A grammatikusok e szerint általánosan a nyelvi kifejezés őrei: *custodes Latini sermonis.*⁴⁷ Részletezve: *grammaticus circa curam sermonis versatur et, si latius evagari vult, circa historias, iam ut longissime fines suos proferat, circa carmina.*⁴⁸ A grammatika egykori fokozatai tehát: nyelvelmélet, majd a prózai, végül költői irodalom tudománya.

Nemcsak a római irodalomtudományból, hanem a latin nyelv egészéből is kiváló helyet biztosít a grammatikának Quintilianus: *aliud esse Latine, aliud grammatice loqui.*⁴⁹ Vallotta, hogy a római irodalomban is különleges a grammatikus hivatása: *possis illud grammaticum, hoc rhetoricum magis dicere.*⁵⁰ Szemében az *ars grammatica* görögös volt;⁵¹ római létére a görögben látta minden nyelvi és fogalmi rendszer alapját.⁵²

A grammatikának ugyancsak görög eredetére utal, de irodalomtudományi háttérének teljes kiemelésével, Suetonius: *appellatio grammaticorum Graeca consuetudine invaluit, sed initio literati vocabantur... qui a Graecis grammatici nominentur.*⁵³

Amint a görög-római grammatika a Kr. u. II. század körül elérte kiteljesedését, kezdte levetni funkcionális mezét. Elvesztve lassanként többértelműségét, visszaöltözött egyszerű eredetidejébe: a nyelv elemi rendszertanába. A görög „négyes kommentár” grammatikusai (Didymos—Aristonikos—Nikanor—Herodianos) még az irodalom szolgáltatásban tették nyelvbéli megállapításaikat, a római Velius Longus grammatikája is még az irodalom hatalmára (*litterarum potestas*) következ-

⁴⁴ Epist. I. 19. 39—40.

⁴⁵ Ars poët. 58—59.

⁴⁶ Ars poët. 408.

⁴⁷ Epist. 95.

⁴⁸ Epist. 88. 3.

⁴⁹ Inst. orat. I. 6. 27.

⁵⁰ Inst. orat. IX. 3. 2.

⁵¹ V. ö. Inst. orat. II. 1. 4.: γραμματική, *quam in Latinum transferentes litteraturam vocaverunt.* L. 41. jegyz.

⁵² Inst. orat. I. 5. 54.

⁵³ Gramm. 4.

tegett a betűhang (*littera*) fontosságából, ámde a célirány mindinkább tisztán nyelvelméleti volt.

A tartalmilag s főleg alakilag klasszikus kultúrájú európai nemzetek nyelvében a grammatika szó ma kizárólag nyelvi jelentésű.⁵⁴ Így tért vissza fejlődése során a görög szó időleges irodalomtudományi értelmezésén keresztül eredetéhez: a nyelvhez. Nagy Ferenc.

*

Grammaticus and Grammatica.

The meaning of most technical terms is regarded an obvious, closed unity. Yet we seldom know: what the origin of such a word is, what sort of changes its meaning has undergone and finally what its exact meaning is. From the mass of classical terms we have chosen the word „grammaticus“ (and from it „grammatica“). Its origin is Greek and it came into general use with the usual Latin ending. Its primary meaning implies the knowledge of letters and is connected with the essence of writing in its most diverse variations too. The knowledge in the realm of letters was first confined to reading only, this activity, however, was soon completed with that of writing. At the same time when „grammaticus“ became the accepted name of a literally educated man, who can read and write, it denotes the student of „grammatica“, this new branch of science.

The „grammatica“ of the ancient „grammatici“ became a separate branch of learning when it was accepted by the higher scientific circles. As the „grammaticus“ could learn languages most intensely on account of his knowledge of letters, „grammatica“ became the starting point in all kinds of linguistics. „Grammatica“ contributed to the development of the theory of literature which shows the elements of the language used in literary works. As a branch of analytical science it flourished in Alexandria. It had been analytical at the beginning but the growing importance of criticism became the herald of the method of synthesis. „Grammatica“ belonged just as well to ancient literary science as criticism which uses philosophical truth. The Ancients thought that the elements were organically connected with the bigger units and also the corresponding science was held indivisible.

In the European languages with a formal classical culture the word „grammatica“ has only a linguistic meaning. So the word analyzed has returned in the course of its development to its original meaning.

F. Nagy.

Bartholomeus Frankfordinus Pannonius.

Bartholomeus Frankfordinus¹ Pannonius a XVI. századeleji magyar humanizmus kisebb jelentőségű, de mégis említésreméltó alakja volt. Érdeme abból áll, hogy Gryllus című vígjátékával Magyarországot is bekapcsolta abba a mozgalomba, amely a XVI. században az elvesztettnek hitt 12 plautusi darab feltalálása után, az újkomédia utánzására irányult.²

⁵⁴ A német *Grammatik* és olasz *grammatica* = nyelvtan; *grammatical* angolul a. m. nyelvtani, franciául a. m. nyelvileg helyes.

¹ Levelében ő maga Frankfordinusnak nevezi magát.

² Karl Reinhardstoettner: Plautus spätere Bearbeitungen. Leipzig, 1886, 83. l.

Életéről, sajnos, csak igen keveset tudunk és azt sem közvetlen forrásból. Művei³ alapján megállapíthatjuk, hogy a XV. század végén, illetve a XVI. század elején élt. Rokona egy bizonyos Mihály kalocsai prépost és székesfehérvári kanonok volt.⁴ Közele ismeretségben állt Ursinus Veliuszal,⁵ és Szatmári György pécsi püspök humanista köréhez tartozott.⁶ 1522-ben Selmezbányán tartózkodott, ahonnan levelet írt N. György körmöcbányai jegyzőhöz. Ugyancsak ez a levele bizonyítja, hogy Lutherral kapcsolatban állhatott s jól ismerte Cordatus Konrádot, aki a bányavárosokban a reformáció érdekében erős agitációt fejtett ki.

Humanistákat legelőször Michael Denis⁷ említi, aki az 1516-ban megjelent homerosi *Batrachomyomachia*-fordítás kiadójának, Bartholomeus Frankfurter Pannonusnak, valamint az évszám nélkül megjelent Gryllus c. komédia és a *Dialogus inter Vigilantiam et Torporem c. altercatio* szerzőjének, Bartholomeus Pannonusnak személyét azonosította és az utóbbi két munka kiadásának idejét az ajánlólevelekben található adatok alapján 1516—21 között állapította meg.⁸ Ugyancsak

³ Homeros: *Batrachomyomachia* Reuchlin-féle fordításának II. kiadása 1516-ban, Bécsben, ajánlólevéllel és ajánlóverssel Mihály kalocsai prépost, székesfehérvári kanonokhoz, valamint Ursinus Velius ajánlóversével u. a.-hoz.

Gryllus c. komédia Brandenburi György őrgrófhhoz intézett ajánlólevéllel.

Dialogus inter Vigilantiam et Torporem c. altercatio Szatmári György pécsi püspökhöz írt *dedicatio*val; e két utóbbi egybekötve, évszám nélkül, Bécsben jelent meg.

Levél 1522-ből N. György körmöcbányai jegyzőhöz.

⁴ I. *Batrachomyomachia* *dedicatio*it. — Alighanem ő az a Michael, *utriusque iuris doctor, praepositus Colocensis*, akihez 1529—30-ban Oláh Miklós 4 levelet intézett, s akitől híreket kért a törökökre vonatkozólag. (Ipolyi Arnold: Oláh Miklós levelei, *Monum. Hung. Hist. Diplom.* XXV. Bp. 1875. 15, 93, 104—5 l.)

⁵ Ursinus Veliusnak a *Batrachomyomachia*-fordítás kiadásához mellékelt ajánlóverse Mihály kalocsai prépost, székesfehérvári kanonokhoz.

⁶ I. A *Dialogus* ajánlólevelét.

⁷ Michael Denis: *Wiens Buchdruckergeschichte*, Wien 1782. 152—153, 334. l.

⁸ Michael Denis id. m. 334. l. — Bartholomeus Gryllus c. komédiáját Brandenburi György őrgrófnak ajánlja. Ebben a levélben II. Lajost királynak mondja. Ulászló viszont 1516-ban halt meg, tehát a levél 1516 után kelt. — A *Dialogus* ajánlólevele Szatmári György pécsi püspökhöz szól, akit 1521-ben esztergomi érsekké neveztek ki, s így a levél ezen időpont előttről szól. A két határidőpont tehát 1516 és 1521. — A későbbi kor irodalomtörténései közül az Apponyi-katalógus (*Apponyi Hungarica* I. 142.) megemlíti, hogy csak 1516—21 között jelenhettek meg a munkák, mégis az 1520-as évi kiadványok közé sorolja azokat. Fraknói Vilmos (A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században, Budapest, 1873, 350. l.) és Szilágyi Sándor (A magyar nemzet története IV. Bp. 1896. 556. l.) hasonlóképpen járnak el, de mindketten csak a *Dialogus*-ra vonatkoztatják, a Gryllusról egyáltalán meg sem emlékeznek. 1516-ban állapodtak meg Szabó—Hellebrandt (R. M. K. III./1. 67—68. l.), aki Fraknóit is megemlíti; a Kardos Tibor összeállításában megjelent Magyar Renaissance Írók Gyűjteménye (Magyar Irodalmi Ritkaságok XXIX.

Denis véleménye szerint Bartholomeus rokona Mihály jogtudor, kalocsai prépost és szerkesfehérvári kanonok azonnal a Mihály vikáriussal, akinél vendégségben lévén Macedonius László és Hagymási Bálint a víz- és borivás előnyeiről vitatkoztak, amely vitát azután Hagymási Declamatiojában⁹ meg is örökölték.

Ezen adatokra támaszkodva említik azután Bartholomeust a későbbi kor kutatói és csak néhány újabb adattal járulnak hozzá az eddig felsoroltakhoz.

Mindazt, amit az utókor Bartholomeus Frankfordinus Pannonius éltéről és munkáiról tudni vélt, a legteljesebben Horváth János foglalta össze humanizmusról szóló művében.¹⁰ A fentiekén kívül még megemlíti, hogy humanistánk állítólag pozsonyi származású és Ursinus Velius pártfogója lett volna, valamint, hogy a fentemlített Batrachomyomachia-fordítás az ő munkája, és hogy az ehhez a munkához csatolt ajánlólevélben Bornemissza Jánost magasztalja.

Ami a származás kérdését illeti, erről sajnos, semmit sem tudunk. Semmiféle adatunk nincs, amelynek alapján születési helyéül Pozsonyt¹¹ jelölhetnénk meg. Felvetődött az a gondolat is, hogy külföldi származású lett volna,¹² de ezt sem lehet alátámasztani. Véleményem szerint talán családja Frankfurtból származott, de ő maga már magyar földön született és ezért használja úgy a Frankfordinus, mint a Pannonius melléknevet.

Születési éve szintén ismeretlen. Az egyetlen utalást korára Ursinus Veliusnak a Batrachomyomachia fordításához kapcsolt ajánlóversében találhatjuk, ahol humanistánkat „iuvenem modestum“-nak ne-

füz. Bp. 1934. 104. l.), azután Fögel József „II. Ulászló“ c. munkájában (Bp. 1913. 79. l.), ahol azonban csak a Dialogus említi. Ugyancsak ő másik munkájában (Quomodo rex Wladislaus II., Bp. 1911. 24. l.) a Dialogus megjelenési évét 1517-re teszi. 1517-ről beszél Jankovich Miklós (A magyarországi játékszínéről, Hírnök, 1837. I. évf. 50. sz.) is, aki viszont csak a Gryllust említi. Nagy Sándor (A tanodai dráma előzményei hazánkban, I. T. K. 1895. 456. l.) a két munkát különválasztja. A Dialogus megjelenési évét Denis után 1516–21 között állapítja meg, a Gryllusét azonban teljesen hibásan 1515-ben Mayer Anton: Wiens Buchdruckergeschichte (Wien, 1882–83) 38, 89 és 149, valamint Denis munkájának 137. és 201. lapjaira hivatkozva. Ugy Mayer, mint Denis azonban az említett helyeken Chelidonium: Voluptatis cum virtute disceptatiojéről beszélnek. Nagy Sándor tehát tévesen Bartholomeus nevével jelzi a Chelidonium munkájára vonatkozó forrásokat, amely munkáról művének ugyanazon oldalán beszél.

⁹ Valentinus Cybeleus: Declamatio de Vini et aquae potioribus, An. N.-ban kiadva. 128–177. l.

¹⁰ Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása, Bp. 1935. 258–259. l.

¹¹ Jankovich Miklós id. m.; Nagy Sándor id. m.; Klimes Péter: Bécs és a magyar humanizmus, Bp. 1934, 67. l.; Horváth János id. m.

¹² Kemény József gróf: Tört. és irod. kalászkok, Bp. 1861. 68–69. l. (U. a. Új Magyar Múzeum, 1857. évf. 7. füz. 337–338. l.) „A tanulási vágy nemcsak a tudományokat hozta hazánkba, de honfitársaink tudományos híret is terjesztette külföldön, úgyhogy azok tudós munkák ajánlásával siettek műveltebb honfitársainkat megtisztelni.“ Ezek között említi Bartholomeus Frankfordinus Pannoniust is. — Kerecsényi Dezső: Humanizmusunk helyzetképe Mátyás után és Mohács előtt. I. T. Bp. 1934., 74. l.

vezi. Ennek alapján arra gondolhatunk, hogy kb. az 1490-es években született. Ez a körülmény már magában gyanússá teszi azt a feltevést, amelyet először Thienemann Tivadar¹³ említ, hogy t. i. Bartholomeus Frankfordinus Pannonius Ursinus Velius pártfogója lett volna, és teljesen megdönti az a körülmény, hogy erről sem Ursinus Velius ajánlóverse, sem a Thienemanntól idézett munka¹⁴ sem mond semmit. Ugyancsak itt kell megemlékeznünk Thienemann másik megjegyzéséről,¹⁵ amely szerint Bartholomeus kalocsai prépost lett volna. Ez a feltevés rokonával, Mihállyal, való összetévesztésből keletkezhetett.

Hogy humanistánk rokona, Mihály jogtudor, kalocsai prépost és székesfehérvári kanonok azonos lenne azzal a Mihály pécsi vikáriussal, — mint ahogy Denis véli,¹⁶ — akinek asztalánál az a nevezetes vita történt, amelyet azután Hagymási Bálint megörökített, nagyon kétes. Bartholomeus Batrachomyomachia kiadása, amelyet Mihálynak ajánl, 1516-ban jelent meg s úgy az ajánlólevél, mint az ajánlóversek Mihály jogtudor, kalocsai prépost és székesfehérvári kanonokhoz szólnak.¹⁷ Hagymási Declamatiojában pedig, amely 1517-ben jelent meg, Mihályt pécsi vikáriusnak nevezi.¹⁸ Minthogy Hagymási munkájának ajánlólevele 1517. január 12-én kelt, az említett lakoma időpontja az 1516-os év vége felé lehetett. Ebben az évben jelent pedig meg a Batrachomyomachia-fordítás is. Miképpen lehetséges tehát, hogy sem Bartholomeus, sem Ursinus Velius meg nem emlékezik Mihály jogtudor, székesfehérvári kanonok és kalocsai prépost pécsi vikáriuságáról, éppúgy, mint Hagymási sem említi Mihály doktor, pécsi vikárius másik két tiszt-ségét?

Az utókort erősen foglalkoztatta az a kérdés, hogy az 1516-ban megjelent és Bartholomeus Frankfordinus Pannonius ajánlólevelével ellátott Batrachomyomachia-fordítás az ő műve-e, vagy csak a Reuchlin-féle fordítás második kiadása.¹⁹ A vitát eldönti az a körülmény, hogy ez a kiadás a Reuchlin-féle fordítással szószerint egyezik, s így nem lehet más, mint a nagy német humanista munkájának második kiadása.

Végül nem felel meg a valóságnak, hogy Bartholomeus a Batrachomyomachia Mihályhoz intézett ajánlólevelében Bornemissza Jánost,

¹³ Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus, Minerva, 1924. 32. l. Horváth János id. m. 258. l.

¹⁴ Gustav Bauch: C. Ursinus Velius, Ungarische Revue, 1889. 26. és 233. l.

¹⁵ Thienemann Tivadar id. m.

¹⁶ Denis id. m. 153. l.

¹⁷ "... Michaeli, utriusque iuris Doct. ac Praeposito Colocensi et Canonico Albae Regalis."

¹⁸ Val. Cybeleus: Declamatio... A. N. 142 l. "Memini cum nuper Quinqueecclesiis in domo Reverend. dni Michaelis Doctoris, Vicarii, inter coenandum quaedam inter nos disceptaciunculae tractarentur."

¹⁹ A Batrachomyomachia-fordítást Bartholomeus művének gondolják: Trausch: Denkblätter... 55. l.; Abel Jenő: Die classische Philologie in Ungarn, Bp. 1878; és id. m. 94. l. j.; Horváth János id. m. Reinhardstoeckner id. m.; Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom tört. Pest, 1862. II./66. l.; Szilágyi Sándor id. m. 556. l.; Klimes Péter: id. m. 60. l. — Szinnyei József (Magyar írók élete és munkái, I./643—644. l.) tévesen azt mondja, hogy a Batrachomyomachia Bartholomeus Frankfordinus Pannoniusnak lenne ajánlva. — Reuchlin művének ezekkel szemben azonban csak Gustav Bauch id. m. és az Apponyi Catalogus mondja.

II. Lajos magyar király nevelőjét, dícséri. Ez az adat Trauschnál²⁰ szerepel először, aki szerint itt Bornemissza neve alatt Piso Jakabot kell értenünk. Trausch nyomán Piso Jakab életével kapcsolatban Abel Jenő²¹ is megemlíti ezt, és mulatságosnak tartja. Horváth János pedig a magasztalást Bornemissza János nevével hozza kapcsolatba. Valójában azonban a *Batrachomyomachia* ajánlólevelében elő sem fordul Bornemissza neve. Ezzel szemben Denis, amikor Bartholomeus rokonának, Mihály jogtudornak, személyét meghatározni igyekszik és azonosítja azzal a Mihály pécsi vikáriussal, akit Hagymási Bálint említ, Hagymási munkájával kapcsolatban a következőket mondja:²² Im Werkchen selbst ist der Lobspruch interessant, den er dem greisen Erzieher des jungen K. Ludewigs, quem tota Pannonia, quia vino careat et abstemius sit, Bornemissa vocat, erteilet. Ez a megjegyzés tehát nem a *Batrachomyomachia*ra, hanem a Hagymási-féle Declamatióra vonatkozik, ahol Bornemissza nevének ezt a magyarázatát meg is találhatjuk.²³

Az eddig felsoroltakat kiegészíthetjük még a következő adatokkal:

Creizenach: *Geschichte des neueren Dramas* c. munkájában²⁴ említi humanistánkat, s felveti a kérdést, hogy vajjon nem azonos-e azzal a Bartholomeus de Francfordiával, aki 1490-ben Krakkóban baccalaureus lett?²⁵ Ezt eldönteni az eddig ismert adatok birtokában teljesen lehetetlen. De amennyiben elfogadjuk, hogy humanistánk a *Batrachomyomachia* megjelenése idején még fiatal ember volt, úgy azonosságról szó sem lehet. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy ő az a Bartholomeus Franck. Budensis, aki Schrauf feljegyzése szerint 1515-ben Bécsben magister volt.²⁶ Ezt látszik bizonyítani az a körülmény, hogy szoros kapcsolatba került az ép ebben az időben Bécsben tömörült humanistákkal, s innen származhat ismeretsége Ursinus Veliuszal is, akivel való barátságát nemcsak a kiváló humanistának Mihályhoz intézett ajánlóverse, hanem egy Joachimus Vadianushoz írt levele is bizonyítja, melyben így emlékezik meg Bartholomeusról: „Salutas Sebastianum Hinceo, archidiaconum, admoneasque, ut suis in litteris magistrum Bartholomeum Francforder, iucundissimum mortalem, meo nomine peramice, quoties scripserit, salutet.”²⁷ Creizenach feltételezi, hogy a bécsi kör és legfőképpen Ursinusszal való ismeretsége ösztönözhette a magyar humanistát Gryllus című Plautust utánzó komédiájának megírására, minthogy Ursinus is írt 1516-ban egy plautusi vígjátékot, a *Zelotypust*, amely sajnos elveszett.²⁸ Feltételezhető azonban az is, hogy Bartholomeusra Vadianusszal való barátsága hatott, hogy a *Batrachomyomachia*

²⁰ Trausch id. m.

²¹ Abel Jenő: *M. hum. és a D. T. T. Bp.* 1880, 94. l.

²² Denis id. m. 152–153. l.

²³ Val. Cybeleus: *Declamatio etc.* Kiadva A. N. 142. l.

²⁴ Wilhelm Creizenach: *Geschichte des neueren Dramas.* Halle, 1901. II. 52. l. és jegyz.

²⁵ Muczkowsky: *Statuta...*, Cracoviae, 1849. 107. l.

²⁶ Schrauf Károly: *Magyarországi tanulók külföldön; A bécsi egyetem anyakönyve.* Bp. 1902. 51. l.

²⁷ Arbenz: *Vadianische Briefsammlung.* I. 223. l. 124. levél St. Gallen, 1890.

²⁸ Arbenz: *Vad. Briefs.* I. 221. l. 124. levél., Creizenach id. m. II. 52. l.

myomachia Reuchlin-féle fordítását újból kiadja. Az első kiadás²⁹ ugyanis 1510-ben Vadianus érdeme, és ő írta ahhoz az ajánlólevelet is, amelyben Reuchlin szerzőségét említi³⁰ és idézi Martialis következő epigrammáját: „Perlegi Maeonio cantatas carmine ranas Et frontem nugis solvere disce meis“, amelyet azután Bartholomeus is belevesz Mihályhoz intézett ajánlólevelébe.

Ami a *Dialogus inter Vigilantiam et Torporem* c. munkáját illeti, már Denis említi,³¹ hogy ezt a magyar humanista esetleg Vadianus „*Gallus pugnans*“-a hatására írta volna, s szerinte a *Dialogus* egy idézete is ezt látszik bizonyítani.³² Ez a feltevés azonban bizonytalan, minthogy ebben az időben Budán, II. Lajos udvarában a kakasviadatok nagy közkedveltségnek örvendtek³³ s így Bartholomeusra maguk a játékok hathattak.

Bartholomeus Frankfordinus Pannonius nevével még leginkább azon írók munkáiban találkozhatunk, akik a protestantizmus Magyarországon való elterjedéséről írtak. Ugyanis Bartholomeusnak 1522-ben Selmezbányán kelt és N. György körmöcbányai jegyzőhöz intézett levelét mint bizonyítékát tekintik annak, hogy az új vallásnak a Felvidéken az 1520-as években már sok híve volt, s ezek közé tartozott humanistánk is.³⁴

Legvégül szólnunk kell még arról, hogy a *Batrachomyomachia* címlapján a cím és a szerző neve után a következőket olvashatjuk: „*Sequitur aliud carmen iocis et facetiis refertissimum.*“ Ez a beírgert vidám vers azonban elmaradt. Felvetődött az a gondolat,³⁵ hogy ez a megjegyzés másik két művére, a komédiára és a dialogusra vonatkoznék, ez azonban nagyon kétséges. Talán inkább arra gondolhatnánk, hogy ez a *Batrachomyomachia*-fordítás a kor szokása szerint más, hasonló tárgyú munkákkal volt összefűzve, s azok után következett. Ebben az esetben a „*carmen*“ szó magára a *Batrachomyomachia*ra vonatkoznék. Ezt a feltevést látszik alátámasztani az is, hogy a *dedicatio* nem a mű elején, hanem a végén helyezkedik el.

Ezen adatokon kívül érdemlegest humanistánkról senki sem említ. Újabbban azonban sikerült a vadianusi levélglyüjtemény három levelé-

²⁹ Megjelent Bécsben, Vietorisnál évszám nélkül. Az ajánlólevelet Joachimus Vadianus intézte Joh. Marius Rhetushoz, 1510-es keltezéssel.

³⁰ „... Quod a Capnione Phorcensi metaphraste foeliciter est congestum...“

³¹ Denis id. m. 334. l.

³² „... per hoc immensum, horridum, sanguinarium, cruentum, gallorum gallinaceorum proelium.“

³³ Denis id. m. 334. l.; Denis: Die Merkwürdigkeiten des k. k. garellischen Bibliothek, Wien 1780, 251—52. l.; Főgel József: II. Lajos udvartartása, 1917. 108. l.

³⁴ Bunyitay Vince: Egyháztörténeti emlékek, Bp. 1902. I. 57. l.; Hanuy Ferenc: A lutheranizmus Magyarországon a mohácsi vész előtt, Kath. Szemle 1906. 258. l.; Payr Sándor: Cordatus Konrád budai pap... Ösvény, 1928. 29. l. — Bartholomeus Frankfordinus Pannonius ezt a levelet „*ex Babylone reversus*“ írta. Ezzel kapcsolatban Bunyitay, Hanuy és velük együtt Horváth János arra gondoltak, hogy a Babylon elnevezés alatt Rómát, a reformáció híveinek szemében pusztulásnak indult „*pogány*“ Rómát kell értenünk, s hogy humanistánk ebben az időben Rómában járhatott. Ez a következtetés azonban nem látszik eléggé megokoltnak.

³⁵ Szabó—Hellebrandt: id. m.

ről³⁶ megállapítani, hogy azokat Bartholomeus Frankfordinus Pannonius írta Ioachimus Vadianushoz.

Mikor az Arbenz által kiadás alá rendezett Vadianus-levélgyűjteményben utánanéztem annak a levélnek, amelyet Ursinus Velius intézett Vadianushoz, és amelyben Bartholomeust említi, megragadta figyelmemet, hogy közvetlenül az Ursinus-levél után következő levél írója Bartholomeus F., a levél pedig Budáról kelt. Bár Arbenz a levél írójának Bartholomeus Fontiust mondja, mégis érdekelt személye, s utánanéztem a többi levélnek is, amelyeket Arbenz szerint Fontius intézett Vadianushoz. A négy levél közül három Budán kelt, kettő 1518-ban, a harmadik évszám nélküli, de a vonatkozások alapján szintén 1517—18-ban, a negyedik,³⁷ amely Bernből szól, 1533-ban. A három Budán kelt levél írójának neve Bartholomeus F., Bartholomeus F. P., illetve Bartholomeus F. M., a bernié Bartholomeus Fontius Venetus. Arbenz a jegyzetben Fontius személyének meghatározásánál először Bartholomeus Fontius Venetusról beszél,³⁸ akinek neve az 1530-as évek levelezésében gyakran előfordul, s akitől 1533-ban kelt levél származik. De minthogy ez utóbbi levélben az előbbiekkal semmiféle vonatkozást nem talál,³⁹ ezt a feltevést elveti és a levelek írójának Bartholomeus Fontiust, Mátyás király könyvtárosát mondja.⁴⁰ Ez a megjegyzés rögtön gyanússá tette előttem Fontius szerzőségét, hiszen Mátyás király könyvtárosa már 1513-ban elköltözött az élők sorából. Arra gondoltam, hogy úgy a név kezdőbetűi, mint a levelek keltének időpontja és a Vadianusszal való kapcsolat is lehetővé teszik, hogy a levelek írójában a magyar humanistát keressük. Gyanúmat mégjobban megerősítette az a bizonytalanság, amellyel Arbenz a továbbiak során is Fontius személyét meghatározni igyekezett. Miután ő maga is észrevette, hogy ez utóbbi feltevése sem állja meg a helyét, felveti a kérdést, hogy nem lehetne-e Bartholomeus Fontiusnak, Mátyás király könyvtárosának hasonló nevű fiára gondolni.⁴¹ Minthogy arról nincs tudomásunk, hogy Bartholomeus Fontiusnak fia lett volna, s minthogy a legújabb kutatás bebizonyította,⁴² hogy Vadianus Bartholomeus Fontius Venetusszal csak

³⁶ E. Arbenz: Vadianische Briefsammlung, I. 213—14. l., 224—24. l. St. Gallen, 1890. és III. Nachträge 166—67. l. St. Gallen 1900.

³⁷ Arbenz id. m. V. 122 l. St. Gallen, 1903.

³⁸ Arbenz: id. m. I. 214. l. „Von Barth. Fontius sind drei Schreiben (wovon eines in Bremen) aus den Jahren 1518 bis 1533 in unserer Sammlung.“

³⁹ Arbenz: id. m. VII. (1913) 178. l. „Es scheint sich um zwei verschiedene Persönlichkeiten dieses Namens zu handeln, Der im Frühjahr 1518 aus Ofen an Vadian schreibende B. Fontius ist wohl von dem mit Butzer im Beziehung stehenden B. Fontius Venetus zu unterscheiden, der am 17. Mai 1533 von Bern aus an Vadian schreibt, ohne jede Andeutung von frühern Beziehungen zu Vadian.“

⁴⁰ Arbenz id. m. III. 167. l. „Barth. Fontius war damals Bibliotheker des Königs Matthias von Ungarn.“

⁴¹ Arbenz id. m. VII. 178. l. „In dem ersten B. Fontius den aus Florenz stammenden Bibliotheker des Königs Matthias Corvinus von Ungarn zu sehen, läge nahe genug; doch wäre dieser B. Fontius nach Ch. Joechers Allg. Gelehrten-Lexicon schon im J. 1490 gestorben (mint tudjuk, Fontius nem 1490-ben, hanem 1513-ban halt meg). Handelt es sich etwa um einen gleichnamigen Sohn?“

⁴² Joh. Ninck: Arzt und Reformator Vadian, St. Gallen, 1936.

az 1530-as években ismerkedett meg, amikor az Butzer Martin strassburgi reformátorral St. Gallenben felkereste őt, az Arbenz által Fontiusnak tulajdonított 4 levél photókópiáját bekértem a st. galleni, illetve a brémai könyvtárból, úgyszintén megszereztem Bartholomeus Frankfordinus Pannonius 1522-ben N. György körmöcbányai jegyzőhöz írt levelének photókópiáját is a körmöci levéltárból. Ezzel egyidejűleg a brémai könyvtár felhívta figyelmemet, hogy Goldast, a náluk található évszámnélküli levelet a gyűjteményhez csatolt registerben Bartholomeus Faciusnak tulajdonította, s Goldast alapján ugyanez a véleménye Crecelius professzornak is.⁴³ Erről a levélről azonban a másik két Budán kelt levélben található vonatkozások alapján már Arbenz megállapította⁴⁴ és mi is megerősíthetjük, hogy a másik kettőt megelőzve valószínűleg 1518 elejéről származik. Minthogy pedig Facius már 1457-ben meghalt,⁴⁵ Goldast feltevése téves. A Fontiusnak tulajdonított 4 levél photókópiáját összehasonlítva nyilvánvalóvá vált, hogy a három Budáról írt levelet más kéz írta, mint az 1533-ban kelt brémai levelet s így Bartholomeus Fontius Venetus szerzősége teljesen megdőlt. De ha a 3 levelet a körmöcbányáról érkezett kópiával vetjük össze, az azonos kézírás annyira feltűnő, hogy kétségkívül megállapíthatjuk: az 1518-as években Budáról Vadianushoz intézett három levél írója, Bartholomeus F. Bartholomeus F. P., illetve Bartholomeus F. M., nem más mint a magyar humanista, Bartholomeus Frankfordinus Pannonius.

Nem mellőzhető annak megemlítése, hogy a három levél egyikének fedőlapján a címzés alá más kézírással Bartholomeus Fontius neve van felírva, — ezt egyébként Arbenz is említi,⁴⁶ — a felzet jobb sarkába pedig egy *tertia manus* Bartholomeus Fontius Medicus nevet jegyezte. Ezek a feljegyzések, amelyek bizonyára a könyvtár, illetve a levelek későbbi rendezőitől származhatnak, akik a magyar humanistáról semmit sem tudtak, okozhatták, hogy Arbenz oly kitartóan ragaszkodott Fontius személyéhez, ámbár ő maga is érezte, hogy feltevése nem állja meg a helyét.

Ami a levelek tartalmát illeti, a Bartholomeus Frankfordinus Pannoniusról tudottakat bár csak kis mértékben, de mégis gyarapítják. Megerősítik azon feltevést, hogy a bécsi humanista körrel közvetlen ismeretségben állott, bizonyítják a Vadianusszal való kapcsolatot és megismertetik barátait, Collimitius Tanstettert, Johannes Achert, Victor Gampot és Wolfgangus Pidingert. Minthogy mind a három levél Budáról kelt, megállapíthatjuk, hogy Bartholomeus 1517—18-ban Budán tartózkodott.

Az évszámnélküli levél, amelyet elsőnek tekinthetünk, humanista szabadszájúsággal írt baráti csipkelődéseket tartalmaz. Megtudjuk ebből, hogy humanistánk Budán ludi magister lehetett, minthogy iskolai

⁴³ Crecelius: Briefe an Vadian, Alemannia, birlingeri folyóirat, II. l. 53. l. Bonn, 1874.

⁴⁴ Arbenz id. m. I. 225. l. „...wie aus den Eingangsworten und aus der Bemerkung über Wolfgang Pidingen hervorgeht... das vorliegende Schreiben wird wohl in die ersten Monate des Jahres 1518 zu setzen sein...“

⁴⁵ Ch. Joehers Allg. Gelehrten-Lexicon, Leipzig. 1750.

⁴⁶ Arbenz id. m. III. 214. l.

ügyekkel kapcsolatos elfoglaltságáról tesz említést,⁴⁷ s alighanem magister-ségét jelzi az M. betű is az egyik levélen⁴⁸ a neve mellett.

A második levélben, amelyet 1518. március 12-én írt, felkéri Vadianust, hogy egy szokatlanul szomorú esetet, egy anyának és eladósorban levő lányának egyszerre bekövetkezett halálát énekelje meg. Ebből arra következtethetünk, hogy ő nem érzett magában megfelelő tehetséget a versíráshoz, s így a költészettel nem igen foglalkozhatott.

A harmadik levélben (kelt 1518. április 21-én) egy munkáját küldi el Vadianusnak és kéri őt, hogy azt nézze át és a szükséges simításokat végzze el rajta.

Ha feltesszük, hogy ez a Vadianushoz küldött munka nem más mint a Gryllus c. komédia és a Dialogus, úgy ezeknek kiadási idejét 1519-ben állapíthatjuk meg az eddigi különböző feltevésekkel szemben. Ludi magistersége, valamint e két munka igen primitív volta viszont arra enged következtetni, hogy úgy a komédiát, mint az abban az időben oly nagy közkedveltségnek örvendő dialogust a tanuló ifjúság számára előadás céljából írta, s így ez a két darab a magyarországi iskolai drámának előfutára lehetett.

Vargha Anna.

*

Die Abhandlung besteht aus zwei Teilen. Der erste enthält sämtliche Angaben, die einerseits aus den Werken von Bartholomeus Frankfordinus Pannonius, andererseits als Ergebnisse der bisherigen Forschungen bekannt sind. Nachdem die Angaben von dem Gesichtspunkte der Glaubwürdigkeit aus streng geprüft wurden, kann das Leben des ungarischen Humanisten im folgenden zusammengefasst werden:

Bartholomeus Frankfordinus Pannonius wurde um das Jahr 1490, allem Anscheine nach aus einer von Frankfurt nach Ungarn eingewanderten Familie, geboren. Sein Anverwandter war ein gewisser Michael praepositus Colocensis und canonicus Albae Regalis, dem Bartholomeus die von Joh. Reuchlin gefertigte Übersetzung der Batrachomyomachia Homers, die der ungarische Humanist im Jahre 1516 zum zweitenmal herausgegeben hat, widmete. Im Jahre 1515 war er Magister in Wien, wo er mit Ursinus Velius, Joachimus Vadianus und auch mit anderen Humanisten, die ihn dann zum Schreiben veranlassten, Bekanntschaft machte. 1552 war er in Schemnitz, von wo er einen Brief an Georgius N., Notar in Kremnitz geschrieben hat.

Der zweite Teil weist von 3 Briefen der Vadianischen Briefsammlung nach, dass diese — wie die Handschrift bezeugt — nur Bartholomeus Frankfordinus Pannonius schreiben konnte, und nicht — wie Emil Arbenz, der Herausgeber der Sammlung meint — Bartholomeus Fontius Venetus, oder Bartholomeus Fontius, Bibliothekar des Königs Matthias von Ungarn, oder der Sohn dieses, auch nicht Bartholomeus Facius, wie es Goldast im Register der Briefe Vadians erwähnt. Auf Grund der Briefe kann die Verbindung des ungarischen Humanisten mit dem Wiener Humanistenkreis als erwiesen betrachtet werden. Bestimmt ist, dass er sich im Jahre 1518 in Ofen aufhielt, wo er ludi magister war. Insofern die Voraussetzung, dass das in einem seiner Briefe erwähnte Werk, das er dem deutschen Humanisten Joachimus

⁴⁷ Ep. I. „... adeo enim istis tempestatibus sordidis passim distrahor scolasticis negotiis, ut nec tempusculum quidem mihi aut amicis supersit.

⁴⁸ Ep. 3.

Vadianus zur Durchsicht zusandte, mit seinen Arbeiten, von denen wir Kenntnis haben, also mit der Komödie „Gryllus“ und mit dem Streitgedicht „Dialogus inter Vigilantiam et Torporem“ identisch ist, kann man die bisher zwischen 1516—21 bestimmte Ausgabzeit auf das Jahr 1519 setzen.
Anna Vargha.

Újabb adalékok a Szent László leányára vonatkozó bizánci szövegekhez.

Az Irenére (Szent László király leányára), Komnenos János bizánci császár feleségére vonatkozó görögnyelvű életrajz még fel nem használt kéziratokra Moravcsik professzor úr volt szíves felhívni figyelmemet. E kéziratok közül azokat, amelyek az athéni nemzeti könyvtárban és a Spárta mellett levő év Θεράπναις kolostorban vannak, 1938 nyarán a Chariseion-alapból nyert ösztöndíjam révén alkalmam volt eredetiben tanulmányozni. E tanulmányaim eredménye a következő néhány adalék:

Az Irene-életrajz és a Pantokrator-monostor alapításáról szóló költemény még felhasználatlan kéziratok közül, melyeket felsorol Moravcsik Gyula: „A magyar történet bizánci forrásai“ 209. lapján, a cod. Atheniensis suppl. 435-nek jelenlegi jelzete: cod. Atheniensis 2435; ez egy XV. századból való synaxarion március—augusztus óra s tartalmazza az életrajzot és a költeményt. A „még számozatlan“ kasztoriai származású menaion-kézirat most az athéni nemzeti könyvtárban van 2654. sz. alatt; a XV. századból való, tartalmazza a költeményt és az életrajzot. Az Athen. 551 (1384-ből) csak az életrajzot adja. A Spárta mellett levő év Θεράπναις (a nép között csak „Αγία Σαράντα néven ismert) monostorban az 54. számú, XIV. századból való menaion tartalmazza az életrajzot és a 2. számú XII. századból való kézirat pedig a költeményt. (Az utóbbiak leírásához l. N. Βέης: κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδικῶν τῆς ἐν Θεράπναις μονῆς, Ἀθῆναι 1904).

Ha a Parisinus Coislinianus 223 szövegét, amelyet Delehaye után Moravcsik Gyula adott ki „Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor“ c. tanulmányában (48. és köv. l.), a jelzett görögországi kéziratokkal, összehasonlítjuk s ugyanakkor az említett tanulmányban közölt (alul petitttel szedett) Nikodemos Hagiorites-féle Synaxaristes újjörög paraphrasisát is figyelemmel kísérjük, a következőket állapíthatjuk meg.

A paraphrasis bevezető sorai után következő bekezdés Ἐπρεπεν-¹ τὸν σὺζυγον-ig a Paris. Coislinianus 223-ban teljesen hiányzik, míg a szóbanforgó valamennyi görögországi kéziratban megtalálható. Ez a nyilván eredeti bizánci szöveg, amelyen a Synaxaristes is alapul (l. Moravcsik Gy. id. kiad. 48. l. lent), a cod. Athen. 551-ben a következőképpen olvasható (F. 255b): Εἰς τὴν μεγίστην ταύτην καὶ ὑπερκειμένην τῶν πόλεων¹ μὴ κάλλει μόνον ἔργων φθορᾷ χρόνου παραδιδόμενων κομᾶν² καὶ διηγήμασι παλαιῶν ἀνδρῶν ἀρετῆ διαβεβοημένων τέρπεσθαι καὶ χαίρειν, ἀλλὰ καὶ τῆ ἀοιδίῳ βασιλίῳ καὶ κτητορίῳ τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος μᾶλλον ἐγκαυχᾶσθαι καὶ καλλωπιῆσθαι τοῦτο μὲν ὅτι τῶν παλαιῶν ἐκείνων τῷ χρόνῳ ἀμαυρωθέντων ἀσυντελῆς τοῖς φιλοθεάμοσι καὶ ἡ ἐκ τοῦ των τέρψις

¹ Itt az állítmány hiányzik. Értelme kiegészítve: „Ehhez a nagy, más városokat túlszárnyaló városhoz illik...“; Athen. 2435, Athen. 2654 és Ther. 54-ben a szöveg Ἐδεῖ-el kezdődik. Ennek felel meg a paraphrasisban: Ἐπρεπεν.

² Κομᾶν (valamennyi kéziratban) = 'haját növesztetni, büszkélkedni'; paraphr.: στολιζῆται.

ἐγεγονέι τοῦ κάλλους αὐτῶν ἑναποσβεσθέντος· ἀλλ' οὐδὲ εἰ καὶ ἀνακαίνισιν ἐδέξαντο, ἱκανὰ ταῦτα πρὸς τέρψιν ἔδοξαν ἄν³, παρὰ τοῦτο γὰρ καὶ ἀμελέτητα προϋκείντο⁴. Τῶν γὰρ ἕξ αὐτῶν κρηπίδων παρ' αὐτῆς τῆς αἰοιδίου βασιλείσης ἀνεγερθέντων, νεύσει καὶ γνώμῃ τοῦ κρατίστου βασιλέως καὶ εἰς⁵ δόξαν καὶ εὐχαριστίαν τοῦ δοξάσαντος αὐτὸν ἐφορευτοῦ τοῦ Παντοκράτορος θεοῦ καὶ σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καλλόνῃ καὶ φαιδρότησ, ἥς ἡ μεγαλόπολις αὐτῆ σεμνύνεται.⁶ καὶ τὰ τῷ χρόνῳ γηράσαντα καὶ ἀμαυρωθέντα ταῖς ἐκ τούτων πεμπομέναις ἀκτίσι κατηύγασάν τε καὶ κατελάμπρυναν. τοῦτο δὲ⁷ ὅτι καὶ τὰς ἀρετὰς πάσας προσλαβομένη⁸ παιδόθεν καὶ δοχεῖον τῶν ἀγαθῶν γενομένη, παρὰ τοῦτο γὰρ καὶ τῷ θεοустέπτῳ καὶ πορφυρογεννήτῳ βασιλεῖ συναφθεῖσα, κόσμος ὤραθη. — Irene etényeinek korai megnyilvánulásait leírva a paraphrasis megint kéziratunkat követi. (F. 256a), ahol ezt olvassuk: (Εἰρήνη), ὡσπερ τὰ τῶν φυτῶν εὐγενῆ, ἔδειξεν, ὅποιαν ἄρα τὰ κατ' αὐτὴν τὴν ἀπόβασιν δέσζηται· τοῖς κρείττοις μάλλον προκόπτουσα ἢ τῷ χρόνῳ τῆς ἡλικίας κατάδηλος γέγονεν.¹⁰ εἰώθε γὰρ ἡ ἀρετὴ τοὺς ταύτην μειόντας¹¹ κ' ἄν ἐν γυνία καὶ παραβύστῳ κρύπτωται, καὶ ἀνακηρύττειν. — A Coislinianus f. 268b-től (ed. Moravcsik 21. sor) az Athen. 551 f. 256a megint eltér: οὐκ ἔληγε... ταῖς πρὸς τὴν βασιλείον ἀρχὴν ἀγαθαῖς μεσιτείαις τῶν ἐπιδομένων ἀντιλαμβανομένη. („nem szűnt meg a császári trón elé való jószág közvetítéssel segítségére jönni az arra reászorulóknak“). Ther. 54. ugyanígy. A paraphrasis diá τῶν μεσολαβήσεων fordítása a μεσιτείαις változtatnak felel meg. A Coislinianus meσίτης-e helyett Athen. 2435 és 2654 προστάτης-t ír. — A Coislinianus szavainak (id. kiadás 49, 23) Athen. 551 f. 256a-n ez felel meg: ἀλλὰ καὶ ἐν ἐλεημοσύναις ἔχαίρει <μάλλον> διδοῦσα ἢ λαμβάνουσα. Paraphr.: χαιρούσα δὲ περισσότερον εἰς τὸ νὰ διδῆ αὐτῆ... παρὰ εἰς τὸ νὰ λαμβάνῃ παρ' ἄλλων. — A Coislinianusból hiányoznak az Athen. 551 f. 256a következő szavai: ἀλλὰ εἰ καὶ μειδιάμα τι προσελθεῖν ἔξ ἑαυτῆς ἔμελλε, καὶ τοῦτο σωφρονιζόμενον ἦν. Paraphrasis: ἀλλὰ καὶ ἄν ἔπροπε νὰ μειδιάσῃ, τὸ μειδιάμα τῆς ὠφελε νὰ εἶναι σεμνότατον. — A Coislinianusból (id. kiadás 50, 46) a megfelelő helyen hiányzik az a megjegyzése az Athen. 551. f. 256b-nek, hogy Nikephoros, mint egy új Beseleel még alvásra sem enged időt magának: ὡς μὴδὲ κατὰ τὸ ἀρκοῦν τοῖς ὀφθαλμοῖς ὕπνον παραχωρήσαι μὴδὲ τοῖς κροτάφοις ἀναπαύσεως. Paraphr.: ὡστε οὐδὲ ὕπνον ἔδιδεν ὁ αἰοιδμος εἰς τοὺς ὀφθαλμοῦς του, οὐδὲ εἰς τοὺς κροτάφοις του. — A Coislinianus (50, 62) szövege az Athen. 551 f. 256b-ben így hangzik: ἠκηκόει τοῦ βασιλέως... ἅπαν τὸ βουλευτὸν αὐτῆ περατώσαι. Paraphr.: ἠκουσε τοῦ βασιλέως... ὅτι θέλει ἐκτελέσῃ τὴν αἰτησιν καὶ ἐπιθυμίαν τῆς.

E görögországi kéziratok egybevetése alapján kiderül, hogy ezek egymáshoz valamennyien közelebb állnak, mint a Parisinus Coislinianushoz, amellyel szemben — úgy látszik — az eredetibb szöveget őriz-

³ Ther. 54.: ἔδοξεν ἄν?

⁴ A kódexben olvasható αὐτῆ μέλητα corruptela helyett javasolnám az ἀμελέτητα (= 'gondozatlanul') olvasást.

⁵ A kódexben εἰ olvasható nyilván εἰς helyett.

⁶ Értelmé: „mert a dicső császárnő által feltámasztott alapoké (azokból ered) ... az a szépség, amellyel a főváros ma dicsekszik“.

⁷ A τούτο μὲν ... τούτο δὲ periódusnak (Ther. 54.-ben τότε δὲ) felel meg a paraphrasisban ἄφ' ἐνός... ἕξ ἄλλου δέ.

⁸ Athen. 2654: προσβαλλομένη.

⁹ A kódexben olvasható συνήφθη helyett helyesebbnek látszik így.

¹⁰ „Világos volt, hogy gyorsabban haladt lelki javakban, mint korban.“

¹¹ Athen. 2654; Ther. 54: μειόντας (= az erény útjain járókat). A kódexünkben található μεν ἰόντας romlás lehet.

ték meg, továbbá, hogy az úgjörög paraphrasis is ezeknek szövegén alapult.

(Budapest.)

Graf András.

Nouvelles contributions aux textes byzantins relatifs à la fille de Saint Ladislas.

M. J. Moravcsik a signalé dans son livre: „Les sources byzantines de l'histoire hongroise“ (en hongrois, Budapest 1934. p. 209.) quelques manuscrits de le biographie d'Irène, fille de Saint Ladislas, roi de Hongrie, épouse de l'empereur byzantin Jean Comnène. Ces manuscrits, cependant, n'ont pas été utilisé encore pour le constitution du texte. J'ai eu occasion, au cours de l'été 1938, d'examiner quelques-uns de ces manuscrits, notamment le ms. 551 (de 1384), 2435 (du XV siècle), 2654 (du XV siècle) de la Bibliothèque Nationale d'Athènes, et le ms. 54 du monastère dit év Θεράπυαις près de Sparte. Tous ces manuscrits présentent un texte plus originaire que celui du Parisinus Coislianus 223. C'est le texte de ces mss. grecs sur lequel est basée la traduction néohellénique de Nikodémos l'Agiorite.

(Budapest.)

André Graf.

A magyar végek lengyel költője.

„Mondd, zengő kobzom, tud-e valamit a te énekszód! [Ismertesétek, zengő húrok, a helyes, a kedves életmódot! Egyik ember kereskedéssel tölti életét, a másik eszével ér el hasznot, amaz nyomorúságában gazdálkodáshoz szokott s úgy jut pénzhez. Saját magát mindenre kötelezi, aki karjával szolgálja hazáját: egészségét rontja korai kárával. Isten és jó hírnév a jutalma. Hasztalan vár gondoskodást, igen gyöngye figyelmet, ámde annyiban szabad, hogy ki mit akar, azt veszi magának. Tanács enged tanácsnak(?), mondd, ki érez ennél különbet.] *mi lehet szebb dollog a vitéznél, mi a végvidéknél, hol mikor a jég elolvad, látni beláthatatlan mezőket ifjú fűbe öltözötten, kivirult tölgyerdőt, mindenféle madarat, állatok megszámlálhatatlan nyáját s halak megfoghatatlan rajait? Ott forgatja halászatva a paraszt hálóját, ott ló vadat az arra felkészült ügyes vadász, ott evez csónakjával a kikerülhetetlen sziklazuhatagokon át a polentán élő szegény Dnyeper-menti kozák — nem félelem nélkül; ott táboroz nehéz fegyverében a zsoldos, hideg ég takarja, eső, harmat melegíti. Vagy strázsára megy onnan vagy sovány ebéd után a lovaglótéren próbálja lovát, vagy kopjavetéssel gyűrűt nyer vagy könnyű fölszerelésben erdő alján meglapulva az ellenség fala alá siet, *hírnévért*, néha nyereségért. *Mikor pedig jön a riadó*, robogva táborba száll fényes zászlók alatt zengő dob- és trombitaszóval. Ott vívja az ifjúság könnyű harcait, majd *vérben gázol* lovával. Egyiknek éles kardja vért csorgat még a mente ujjára is, egy másiknak levágott fejét szablya vitte le válláról. Amaz golyótól találva esett le, mást vasas dárda ölt meg, emennek gyorsröptű nyilvessző állt meg a dereka közepén, az seb nélkül esett ugyan le, de a lovak agyontaposták. Az egyik fél legyőzetvén szégyen nélkül visszavonul s a győztes hátulról könyörtelenül mér rá súlyos sebeket [vérengző szívvel űzi halálra. Aztán megter büszke zsákmánnyal, visz magával előkelő foglyokat. Ezeket várakba küldik, aztán levágják fejüket s ijesztésül karóra tűzik, ijesztésül is, meg győzelmük emlékéül is. Amint a szerencse körbe jár, tőlük is könnyen elpártol, s néha azok jutnak bajba, akik győztek, mert a siker-től megrészegetve azt hiszik, hogy az ő szerencsájük már nem változik. Mikor ott vágat a maga vidékén, nem gondolva, hogy verembe*

zuhanhat, amaz, hogy kiköszörülje a csorbát, rendbe áll; látván a mohó zsákmányolással foglalkozók rendtelenségét, hátra támadja ellenségét s félig már nyert is. Fejüket vesztik s ostobaságukért halállal fizetnek. Az a fél pedig, amelyet már legyőztek, rendben üldözi a megriasztott népséget, holttesteket rak halomba Fortuna méltó jutalmaképen. Temegetlen *testük undok madarakat hizlal, csontjukat vadállat hordja szét* a föld mélyedéseibe. Ott nem ura a szerencsének a vitéz, bármint üt ki a dolog. Karjával öl, karjával szerzi hírét, kartól pusztul nyomorultul. *A vitéz ember jutalma éhség; fáradtság, fagy a mulatsága; tiszta eső és zavaros forrás az itala, étele, palotája — szűk kalyiba, ágya — kaszálatlan fű, halál, öldöklés az ő munkája*, mint a ragadozó farkasoknak.] Isten, ki véded a vitézi nép ügyét, egy szegény zsoldos kér Téged, jutalmazd meg ezért a nyomorúságért az égben. Amen.“

Ez az értelme — legbővebb változatában — egy XVI. századi lengyel éneknek, amely a lengyel-orosz végvidék és az ottani határvédő zsoldosok életének dicséretét zengi. Első pillanatra szembeszökő a végek magyar dicséretével, Balassi méltán híres katonanékekével való rokonsága — egyes mozzanatokban annyira, hogy kételkedni sem lehet történeti összetartozásukban. De olyan különbség is van a két költemény közt életlátás és formálás dolgában egyaránt, hogy eredetiség és „imitatio“ történeti viszonyát érték szemében nem okozhatott volna csalódást vagy Balassi értékelésének csökkenését, ha történetesen a lengyel ének bizonyult volna korábbiak. Ezúttal azonban kétségtelen, hogy megfordítva áll a dolog, s Balassi költeménye a magyar költészet „export“-jának, világirodalmi hatásának korai példája.

Egy lengyel katonai, aki a magyar végeken is vitézkedett s ott ismerkedett meg a végvári vitézek közt elterjedt kiadatlan énekkel, talán költőjével is, a maga szülőföldjének, a lengyel-orosz határvidéknek dicséretévé költötte át (egy kézírata *Duma ukrainna* címet ad neki). Ebben a lengyel énekben erősebben zsoldosi lelkület szólal meg, mint magyar mintájában: a hírnév mellett nyíltan hangoztatja a zsákmány ösztönző szerepét is, másrészt a küzdelmükért meg nem fizetett katonák nyomorúságát, s ahol Balassi a vitézi feladatokkal elfoglalt harcosok önfeledtségét festi éhség, szomjúság, fáradtság, nagy hévség említésével, a lengyel énekben ez a hely is inkább nyomorúságok emlegetésének hangzik. (Balassi életében s leveleiben nagy a fontossága a vitézi sors ez elemének, de a vitézi életről szóló költeményeinek lelkesedését egyszer sem bontja meg). A végső fohász sem a vitézi munkában való támogatást kéri Istentől, hanem túlvilági kárpótlást a zsoldosi nyomorúságért. Az átlengyelesítés nem csupán átköltés, hanem érdekes többlet, mert a magyar költeményben nincs külön tájrajz: a lengyel költő a maga szülőföldjét is meg akarja örökíteni s így nemcsak a vitézi élet színhelyeként, hanem különleges és változatos táj-jellegével s népségével jelenik meg a költemény elején a Dnyeper vidéke, halászaival, vadásaival, a zuhatagokon átcsónakázó szegény kozákjaival (ez a tájrajz legjellegzetesebb része; az ottani kozákok neve „zaporog, zaporozec stb.“ is erre utal), aztán tér rá a határt őrző zsoldosok életére.

A lengyel ének a fentínél lényegesen rövidebb változatban (a legfőbb eltérést a fordításban zárójeltek tüntetik föl) már 1599-ben, öt évvel Balassi halála után, legalább harminchattal istenes és vitézi énekeinek feltételezett legrégebb kiadása előtt, nyomtatásban is megjelent Czahrowski Adam verseinek második kiadásában. E kötet címe: *Rzecz Rozmaite Adama Czahrowskiego z Czahrowa Schlachcica Polskiego Uczynione w Taborzech y w Ziemi Węgierskiej y Horwackiej*

tam z rozmaitym szczęściem mieszkając Począwszy od Roku 1588 do Roku 1596. Przytym są y Threny. (Czahrovai Czahrowski Adám lengyel nemes különféle dolgai, melyeket a táborokban vitt véghez, Magyarországán is, Horvátországban is, mikor változó szerencsével ott lakozott 1588-tól 1596-ig. Továbbá vannak itt siralmas versek is.) 1937-ben Mikulski Tadeusz kitűnő kritikái kiadásban bocsátotta közre ezt a csak egyetlen teljes és egy csonka példányban ismeretes verseskönyvet.¹ Eckhardt Sándor volt szíves rá figyelmemet felhívni s példányát rendelkezésemre bocsátani. Mikulski kiadásának 126—130. lapján olvashatók a végvidéki ének kézirati változatai is; az a változat, melyen a fenti fordítás alapul, a kórniki könyvtár egy kéziratából való. Mikulski, mint Eckhardtnek írt leveleiből kitűnik, kiadása megjelenése óta maga is rájött a lengyel versnek Balassiéval való rokonságára (Eckhardt két franciayelvű Balassi-tanulmányából ismerkedett meg B. költészetével). Ő határozottan Czahrowski versének tartja s azt hiszi, hogy a bővebb kézirati változatok utólagos idegen toldások következtében jöttek létre. A Balassi énekével való összehasonlítás azonban arra az eredményre vezet, hogy a többletet ugyanaz írta, aki a magyar költemény hatása alatt az egészet. A Czahrowski-féle szövegből hiányzó hosszabb részletben több mozzanat van ugyanis, amely ugyancsak Balassi verséből származik. A legfontosabb a következő versszak visszhangja:

A nagy széles mező s a szép liget-erdő *sétáló palotájok,*
Az utaknak lese, kemény harcok helye tanuló oskolájok,
Csatán való *éhség, szomjúság, nagy hévség, fáradtság multságok.*

A magyar és lengyel szöveg viszonyára különösen jellemző az a finomabb jelentésárnyalatokat nem értő idegennél könnyen magyarázható, tőle talán éppen értelmi javításnak érzett ellaposítás, hogy nála a szegény vitézeknek nem jut más *palota*, mint a nyomorult kozák viskó („kotara“).

Azt sem tartom egészen kétségtelennek, hogy valóban Czahrowski a szerző. Ahhoz nagy önmegtagadást kellene föltételeznünk, hogy saját költeményének egyszer már megírt s részben különös gonddal színezett terjedelmes szakaszait pusztán műérzékéből, mértéktartásból kiadta volna, viszont az ellen is akad érv, hogy ő maga bővítette volna utólag versét. Czahrowski kötete végén egy Woltaz Kristóf nevű, személy szerint nem ismert, akkor is a harctéren vitézkedő bajtársához szóló versében megvallja, hogy véletlenül a kezébe került kéziratából tizenkilenc verset fölvetett a maga kötetébe. Már pedig a végvidéki ének azok közé a versek közé tartozik, amelyek Czahrowski verseinek — Magyarországáról való hazatérése után, nem sokkal a másodiknak sajtó alá rendezése előtt megjelent — első kiadásában még nem voltak benne. Éppen nem lehetetlen tehát, hogy Czahrowski Woltaznak versét rövidítette meg, egyben a hangulati egységet is helyreállítván: elől elmaradt a vidék festését megelőző bölcselkedés (a kötet megelőző darabja is így jobban illik előhangul ez énekhez: szülőföldjéhez, a podóliai vidékhez fordul benne, mielőtt az ottani életet dicsőítene), a végén pedig a legszebb élet előre bejelentett dicséretét állítja helyre; persze ez után a végső fohászbán a nyomorúság említése kevésbé odaillő. Az elhagyott

¹ Adam Czahrowski: *Treny i rzeczy rozmaite.* (1597) Opracował Tadeusz Mikulski. (Biblioteka zapomnianych poetów i prozaików polskich XVI—XVIII. w. II. 5.) Warszawa, 1937. XV + 148 l.

rész helyébe kerülő pár sor² az elhagyott nélkül nem is egészen érthető kivonat. Mindezek ellenére nem merném határozottan eldönteni, Woltaz írta-e az éneket s Czahrowski rövidítette meg vagy Czahrowski írta mindkét alakban, még pedig azért nem, mert Woltazról azon kívül, amit Czahrowski mond róla, csak annyi ismeretes, hogy egy Ilias-kivonata jelent meg ugyanabban a nyomdában, ahol egy évvel utóbb Czahrowski versei, s így ott is juthattak ennek kezébe az övéi. Czahrowskinak a magyar végeken s éppen Egerben való vitézkedéséről viszont elég bőven értesülünk verseiből.

Czahrowski a Báthory halálát követő választási harcban Miksa főherceg oldalán vett részt s az 1588. januárjában vívott döntő ütközet s magának Miksának fogságba jutása után jónak látta a Habsburgok területére menekülni. A magyar végvárak állandó szükségletén s otthoni pártállásán kívül személyi kapcsolatok is azzal biztathatták, hogy ott megélhetést és hírnévszerzésre alkalmat talál. Miksa lengyelországi vállalatában magyar vitézek is részt vettek. Legfőként Prépostvári Bálint³ szervezte őket udvari megbízásból. Lehet, hogy éppen ő biztatta most Czahrowskit, hogy álljon a magyar végvárak szolgálatába. Czahrowski 1588 szeptember 16-án Egerben írja egyik, szinte büjdosása irányelvét (a sorsnak büneivel megérdemelt bármely fordulata esetén állhatatosan előre!) hirdető versét (28.). Prépostváriak az északi végeken Lengyelországból való visszatérte után vezetőszeret jutott: először kassai főkapitány lett, de már ekkor is foglalkozott a gazdátlan Eger ügyeivel, s rábízta az egri főkapitánnyá kiszemelt Rákóczy Zsigmonddal való tárgyalást is; 1591-től ő az egri főkapitány. Mi sem lehetett számára könnyebb, mint Miksa egy lengyel párthívet a híres egri vitézek közé bejuttatni. Három héttel az említett vers kelte után (október 8.) vívták a győzelmes szikszói csatát az egriek Rákóczy vezetésével alatt több más város őrségével együtt (a Prépostvári főrendi kinevezéséről szóló irat ebben a győzelemben is döntő szerepet tulajdonít neki). Ebben a harcban több versének tanúsága szerint részt vett Czahrowski is; az egri őrséggel vívott harcai közül még egy szolnoki rajtaütést említ. A magyar végekhez fűződő személyes reményegekben azonban csalódott. A végvári vitézek fénykora elmúlt már: az udvar nem fizette a zsoldot, a magyar vitézek nyomorogtak, s elégedetlenségükből Bécsben pártütés és árulás vádját kovácsolgatták, helyüket egyre inkább németekkel töltötték be a fontosabb pozíciókban. Ezek, ha ők sem jutottak zsoldhoz, bőségesen kárpótlták magukat a magyar lakosság kifosztásával; ezért is lehettek megbízhatóbbak a véreiket kímélő magyar kapitányoknál és vitézeknél. Czahrowskinak becsületére válik, hogy a magyar vitézek sorsában osztozott. Negyven lovassal vállalt szolgálatot, eleinte néha ötvenig is felvitte, mint írja, de aztán mindenét kénytelen volt elvesztesgetni, mert nem kapott semmit zsoldra, ellátásra. Hogy ezért magyar parancsnokát vádolja hálátlansággal, megtevéstéssel, nagyon is érthető: annyira nem élhette a magyar életet, hogy egészen elhítte volna, hogy a főkapi-

² Értelme: „Azonközben zsákmányra gyűlvén a kimerült vitézek, magukhoz térnek fáradságukból, hálát adnak érte Istennek, megköszönvén néha a nyereséget, néha veszteséget is (!). Bármelyik részre áll is hát a szerencse, mindig áldott légy Urunk!” Egy másik kézirati változatban ez is hiányzik; a Kórnicki-kéziratban előbb már itt leírták a végső fohászt, aztán áthúzták s a fenti hosszabb részletet írták elébe.

³ Róla I. Takáts Sándor tanulmányát Régi magyar kapitányok és generálisok c. kötetében.

tálynak sincs miből fizetnie. Éppen a szikszói győzelem után röviddel a vitézkedésre való alkalom is nagyon megcsappant, minthogy az udvar féltette a békét. De a vihar előtti szélcsőnd nem tartott soká. A délvidéken, török kezdeményezésre történtek a hosszú háborút kirobantó események — s ekkor Czahrowski is ott van; bizonyára a nyugtalanság első hírére ment oda, hogy a felvidéken elvesztett reményeiért kárpoztlást szerezzen: már 1591-ben Kanizsán írja gazdája hálátlanságát panaszló versét. 1593-ban aztán megkezdődött a nagy háború. Ekkor nagyobb versciklusban az ország fölszabadítására szólít föl minden keresztényt s külön a császárt, a magyar vitézeket, az idegen zsoldosokat, a lengyel királyt, a lengyel rendeket és vitézeket s végül Istent. A háború kezdetén részt vett egy fehérvári és egy esztergomi harcban: az előbbi valószínűleg az 1593 október 28-án kezdődött nagy ostrom, az utóbbi lehetett az 1594-i, melyben Balassi hősi halált halt, de épp így lehetett a következő évi. Az előbbi esetben megismerkedhetett személyesen is Balassival (öccsével, Ferencsel, mint Tardy György Historia Szikszoviensis-éből kiderül, Szikszónál együtt harcolt már). Mindenfelé megpróbálta szerencséjét, s így történt, hogy amint kanizsai verse szerint alig volt Horvátországban vár, amelyben ne lett volna, Eger eléstét sirató verse szerint az egy Ecsed kivételével valamennyi magyar várbán megfordult. Reményei sehol sem váltak be, s miután értesült róla, hogy otthon kegyelemben részesültek, akik annak idején Zsigmond király ellen harcoltak, közel kilencévi távollét után, 1596-ban hazatért. Annak igazolására, hogy száműzetése ideje alatt nem hozott szégyent hazájára és a lengyel lovagságra, kinyomatta verseit (Posnanban, 1597 júniusában). A nagy kancellárnak, Zamoyski Jánosnak ajánlotta őket, ifjúkori botlásáért bocsánatot s támogatást kérve. El is juttatott hozzá egy példányt, de a nyomtatással elégedetlen volt s ezért mindjárt új, átrendezett, javított és bővített kiadást tervezett. Ehhez most már Zamoyski támogatását is sikerült megnyernie, s így jelent meg két évi próbálkozás után Lwówban (Lemberg) az a kötet, amely Czahrowski versein kívül minden megkülönböztetés nélkül Woltzzeit, továbbá Czahrowski családját egy Mikolaj nevű tagjának két versét is magában foglalja. Magyarországról való távozásakor talán még arra is gondolt, hogy Báthory Zsigmondnál is szerencsét próbál, aki 1595-ben lépett be a török elleni háborúba (Prépostváriának eleinte nevezetes összekötő szerepe volt), s egy magyar könyvecskét írt hozzá. Otthoni kedvező fogadtatása után ezt a mintegy egy ívnyi kéziratot is Zamoyskihoz juttatta el lengyel versei második kiadásának kéziratával együtt, hogy csak az ő jóváhagyása esetén nyomassa ki. E kézirat további sorsa ismeretlen.

A magyar olvasó számára nem lehet érdektelen, ha Czahrowskinak Magyarországgal bővebben foglalkozó verseit egyenként is szemügyre vesszük (a számok Mikulski kiadásának a második kiadás rendjét feltüntető sorszámai).

A 6-at Kanizsán írta, tanulságos például a vitézek számára. Panasz annak hálátlanságára, akinek ígéreteiben bízza hazáját elhagyta. A büntetést Istenre bízza s csak azt kéri tőle, hogy érdemét ne hagyja feledésbe menni: jóhírének tanúi azok az ütközetek, melyeket Szolnoknál és Szikszónál az egri vitézek sorában s másutt is a magyarokkal együtt vívott; de Horvátországban is bárki megmondhatja, hogyan szolgált szablyájával, csaknem minden végvárat végig vitézkedve. Saját költésén állandóan 40, néha 50 lovat is tartott, s mindig odasietett, ahol a pogány trombitája megharsant. Jutalmul — mindenét elvesztette, s ekkor aztán volt alkalma meggyőződni, mennyire nem lehet bízni bará-

tai segítségében. Így járt magyar ismerőseivel is, akik egykor így udvaroltak neki:

Kegyelmednek en vram eoremest zolgalok,
Velled zoksyghes helen elek es megh halok.⁴

Ezen nem is csodálkozik, hiszen saját édestestvérei is cserbenhagyták. Bizodalma csak Istenben van.

A hosszú hadjárat toborzójaúl írt ciklus összetartozása az első kiadás sorrendjében világosabb, mert a másodikban már erősebben számolt a lengyel érzékenységgel. Az első idetartozó költemény (13.) két előzőleg elmondott meséhez fűződik, melyeket 1593. március 12-én egy török fogolytól hallott — a török egységről s a keresztény egyenlenségről. Ebben a versben olvashatók Czahrowski legmelegebb sorai Magyarországnak, a kereszténység védőbástyájának pusztulásáról: „Könyörületes Isten, tekints Magyarországot gyászos siralmára... nézzétek, szomszéd fejedelmek, a megkínzott magyar földet, valamint népét, micsoda rohamot állt ki idáig a gyalázatos pogány ellenében. Határai erős köfalatok nektek, déli, nyugati, északi országoknak egyaránt. Ha ezek a falak felétek ledőlnek, bizony súlyosan, gyalázatosan elborítanak.“ Részletezi várai, városai, lakói pusztulását; meg kell, hogy indítsa ez mindenki szívét, a fejedelmekét, királyokét is. Szálljanak mind táborba a pogány ellen, jó egyetértésben annak a nagy monarchának oldalán, aki velük együtt örömet-bánatot kész elviselni. Ehhez a „győzhetetlen“ monarchához, II. Rudolf császárhoz fordul a 16. költemény: „üljön lóra „skanderbégi és sándori lelkével“, mutatkozzék katonái előtt s öntsön ezzel lelket beljűk, hadai vezére maga Isten lesz. (Jellemzően jut kifejezésre a remete-császárban való általános csalódás abban a két sorban, amelyet csak a második kiadásban töltött be Czahrowski: „Csakhogy ne töltsd hiába idődet Prágában, kijöven onnan, tekintsd meg néped táborát!“) — „De Ti is, híres, tisztelt vitézek, kik pogány vére áhitoztok, miként magam tanúsítom, hiszen veletek együtt nem egyszer áztattam pogányok vérében kardomat, tapostam is tetemeiken nevezetes helyeken, tanúskodhatom is vitézségekről, bátor szívetekről, harcban való ügyességtekről“ — szólítja meg aztán a magyarokat (20.) s inti, becsüljék meg kegyes uralkodójukat, aki most velük és értük harcba száll, hogy Isten is győzelemre segítse őket a pogány ellen. A szomszédok azt a hírt terjesztik róluk, hogy megbízhatatlanok, a pogányok ajándékaira vágyódnak. Ha egyesekről igaz volna is ez, ő tudja, hogy a szomszédok általánosítása igazságtalan. Igyekezzenek ők maguk felkutatni és megbüntetni a bűnösöket, hogy jóhírust visszanyerjék, s az uralkodó és az egész sereg nagyobb kedvvel legyen segítségükre. — 21. Az idegen vitézeket üdvözlőlvén, reményét fejezi ki, hogy lovagokhoz méltóan viselkednek; ne fosztogassák a meggyötört magyar népet, hanem éljenek zsoldjukból tisztességesen. Tartsanak össze, tartsanak fegyelmet, akkor nem kell félniük a török nagy számától; a győzelem, miként Skanderbég példája is igazolja, nem

⁴ Annak, hogy e két magyar verssort határozottan valami Czahrowskihoz szóló üdvözlő versből való idézetnek tartsuk s benne a végvárok lovagi kultúrájának újabb bizonyítékát lássuk, útjában áll az, hogy formájuk, a vágás 13-as, azonos Czahrowski versével, egyben az ő verseinek, de általában a régi lengyel költészetnek leggyakoribb formája, az egykorú magyar költészetben viszont aránylag ritka, Balassinnál is éppen csak egy lengyelből fordított, lengyel nótára írt zsolttaré.

a számtól függ, már pedig a legvitézebb törökök elestek Szikszónál, Sziszeknél, Fehérvár alatt meg a perzsa háborúban. Istenben bízva induljanak a harcba. Zsigmond lengyel királyt is kéri (17.), vegyen részt a háborúban a maga és országa jóhíre érdekében, de védelmére is; a lengyel országgyűléshez szóló felhívásában (18.) részletesen szól a lengyelek és magyarok közös királyának, a várnai Ulászlónak szerencsétlen sorsáról; a lengyel vitézekhez szólva (19.) azt mondja, hogy a magyarok legfőképp bennük reménykednek; ne higgyenek a töröknek, ha most velük békességben van is, nem tudhatják, Magyarország után mikor fordul ellenük. E három utolsó verset felhasználja arra, hogy a maga számára bocsánatot kérjen. (Ezeket a második kiadásban előbbre teszi.) Végül a ciklus zsoldárszerű záróversében (14.) Istenhez, a keresztények „hadnagyához”, hetmanjához fordul, kéri, segítsen s vessen véget a keresztény vérontásának.

Eger elestéről (1596 október 13.) két költeményt ír Czahrowski. Az első (22.) mintha csak előhang volna a szorosan „siralmak” (lamentatio, lamento) műfajához tartozó másodikhoz: Eger nevének szójátékszerű értelmezésével azt írja, hogy a macska addig lesekkedett az egérre, amíg meg nem kaparintotta; kiengedni már aligha fogja. Már pedig — fordul a lengyel rendekhez — Eger volt Lengyelország felé a legerősebb kapu, jól őrizték tehát most már Krakkót s készüljenek föl Lengyelország védelmére, mert Egeren túl komoly akadály nincs az ellenség útjában. *Eger és a híres egri vitézség sirafásában* (23.) abból indul ki, hogy bármennyire sajnálja magát Egert, Lengyelország kapuját, még inkább búsul az egri vitézekért, Magyarország tüköréért (v. ö. Balassi búcsúénekében: „Egriek, vitézek, végeknek tüköri), a vitézek iskolájáért (u. o. „vitézló oskola”), amely a pogány kezétől epusztult. Mindenki siratja veszésüket, aki csak tudott róluk. Ha Egert visszaszerzik is egyszer, olyan vitézei nem egykönnyen lesznek megint. Magyarország minden végvári vitézének legjava voltak ők, szüntelenül vitézi munkában éltek s nagy hírnevet szereztek. Tanúja ennek ő, ki gyakran látta őket nevezetes helyeken: nem nézték, hol sűrű, hol ritka a pogány sora, ütközetre szállván helyt álltak, bár kevés segítségben volt részük. Vitézi életre szoktatták a következő nemzedéket is. Most családostul vérukkal pecsételték meg hősiességüket. Eger eleste máris több várat rántott maga után. Ezzel kapcsolatban bemutatja Czahrowski az egész északi végvárövezetet: a felsorolás alapos helyrajzi tájékozottságról tanúskodik;⁵ részletesebben szól az 1593-ban visszaszerzett Fülek jelentőségéről, melyről a török-magyar köztudat azt tartja, hogy akié, azé a környező várak egész sora is. E felsorolás kapcsán jegyzi meg azt is, hogy Ecsedet kivéve valamennyiben megfordult. Eger kivételes jelentőségét valamennyi közt nem fekvése és falai adták meg — ebben erősebbek is vannak — hanem a falak védőinek vitézsége. A török császár ereje ellen fölmentő sereg nélkül nem állhatott meg. Megemlíti ezzel kapcsolatban Győr szégyenletes elvesztését is. Itt is kimondja, hogy nem remél addig eredményt, jó rendet a hadseregben, amíg maga a császár nem mozdul. Az Eger felmentésétől elkéső sereg szerencsétlen (mezőkeresztési) ütközetét is érinti; erre is az erdélyi fejedelemnek kellett Miksa főherceget kényszerítenie. — Ezt a verset Czahrowski már Poznanban írta; az is lehet, hogy már otthon értesült is a leghíresebb magyar végvár elestéről, amelyhez őt személy szerint is legszebb magyarországi emlékei fűzték. Mikulski

⁵ Mikulski Szyrok-ot (Sirok) tévesen Szirák-nak értelmezi.

azt hiszi, hogy Eger elestének döntő része lehetett még Czahrowski hazatérésének elhatározásában; ennek azonban a költeményben nem látom nyomát.

Otthon írta már azt a Magyarországhoz szóló versét is (52.), amelyben legkeservesebben panaszolja a magyarok hálátlanságát. Vádjait azonban enyhíti egyrészt az, hogy csak Magyarország egyes gondviselőire, tutoraira érti, másrészt, hogy honfitársai előtt akarja igazolni magát, akik őt nagyravágyással, nyughatatlansággal, másrészt korhelységgel, kártyázással stb. vádolták, látván, mily nyomorúságosan tért vissza Magyarországról. Azt mondja nekik, hogy otthon rabszolga is szívesebben volna, mint a magyaroknál szerződött vitéz; ott az ember nem kaphatja meg, amit megiszolgal, csak a sült galambot lehet várni. „Virtus et cochlearia raro inveniuntur in te, Hungaria” — idézi. Végül mégis azzal búcsúzik: „Isten áldjon, erényes ország, hamis emberek vannak benned, de Te magad becsületes vagy”; megbocsát mindent, csak másoknak beszél csalódásairól, sőt bocsánatot is kér a bírálattól, amelyre Magyarország az ő szolgálatait megvető patrónusainak hálátlansága kényszerítette.

Külön érdekessége még Czahrowski verskötetének, hogy három török foglyoktól hallott, keleti mesét közöl, prózában és verses átdolgozásban is. (Újabb közvetlen bizonyítéka ez a keleti kultúráknak a pusztító török hadak útvonalán beáramló hatásának, amely nem ér ugyan fel a mór hódítás hajdani közvetítő szerepével, de kivált a magyar s általában a középeurópai szellemiség kialakításában tartalmi és formai szempontból egyaránt számottevő, nemcsak az értékek pusztításának és a fejlődés gátlásának, valamint a lelki szorongatásnak negatívuma folytán, hanem pozitíve is.) A három mese közül kettőt Ferhát koppányi bégtől, Szelim szultán unokaöccsétől hallott Czahrowski, mikor az Pozsony várában raboskodott, 1593 március 12-én, a harmadikat Győrött Musztafa csasztól, akit Fehérvár alatt fogtak el. Az első a farkasok ellen védekezni készülő kutyák marakodásáról s a farkasok fegyelmzett egységéről szól (értsd a keresztényekre és a törökökre); ez Aesopus (267.) óta ismeretes a nyugati irodalmakban is.⁶ A másik, a hétfejű és a hétfarkú sárkány meséje, arab és perza változatokban régebből ismeretes, legkorábbi eddig ismert nyugati változata azonban csak La Fontaine I. 12. meséje: ott is, mint itt, a szultán egy embere alkalmazza urára és a keresztény fejedelmekre. Musztafa csasz meséje a részességében a macska karmaiba jutó pacsirta cseléről szól: hálaimára szólítja föl s így menekül karmaiból. Ennek a különféle állatokról elterjedt mesetípusnak Bolte-Polivka II. 206—10. számon tartott európai változatai közül egy litván mese a leghasonlóbb. Ezt a mesét Musztafa egy magyarra alkalmazta, akit ő vásárolt meg s a haláltól is megmentett, s aki aztán hálátlanul cserbenhagyta.

A magyar-lengyel szellemi kapcsolatok érdekes emlékének új kiadásáért annál inkább hálás a magyar tudomány is, mennél nehezebben hozzáférhetők számunkra a régi lengyel könyvek. Mikulski jelzi kiadása bevezetésében, hogy Czahrowski pályája és költészete monografikus feldolgozásával is foglalkozik; attól újabb tanulságokat remélhetünk. De egyébként is sok olyan feladat van a XVI. és XVII. század magyar és lengyel irodalomtörténetében egyaránt, amelynek megoldásához a lengyel és a magyar tudomány együttműködése vihet közelebb. E tekintetben is érdeklődéssel várjuk az ifjú lengyel kutató további munkás-

⁶ L. Mikulski utalásait a 138. lapon.

ságát, aki Czahrowski versein és a végek dícséretén át jutott el a magyar és lengyel szellemi kapcsolatok története iránti mélyebb érdeklődésig. *Waldapfel József.*

Un poète polonais. soldat de la Hongrie au XVIe siècle.

M. Mikulski a réédité récemment les poésies d'un poète polonais oublié qui a lutté vaillamment contre les Turcs dans les forteresses hongroises. On peut établir que ce poète soldat, Adam Czahrowski connaissait et démarquait les poésies du grand poète hongrois Valentin Balassi, notamment celle où Balassi glorifie la vie périlleuse des soldats magyars. (Il se peut d'ailleurs que cette pièce soit l'oeuvre d'un autre poète: Christophe Woltaz, dont les vers ont été insérés dans le recueil de Czahrowski.) Dans un grand nombre d'éloges Czahrowski fait l'éloge de la prouesse hongroise, déplore la perte des forts, surtout celle d'Eger, porte de Cracovie, et invite l'empereur-roi Rodolphe à venir défendre en personne le pays hongrois et à mettre fin aux conflits sanglants entre les princes chrétiens. Bien qu'il reproche aux Hongrois de l'avoir laissé partir sans argent, l'admiration pour les soldats hongrois de ce vaillant Polonais qui a transcrit dans son recueil deux vers hongrois de sa façon, se dégage de toute son oeuvre. Joseph Waldapfel.

Gróf Kuun Géza.

A magyar tudományosság tavaly ünnepelte gróf Kuun Géza születésének százéves fordulóját. A nagy magyar tudós sokoldalú tudományos munkássága mellett főleg nyelvésznek vallotta magát; e téren dolgozott legkitartóbban a szerzett európai hírnevet; nyelvészeti tanulmányai vezették egyéb nagyobb tudományszakjainak; a magyar őstörténetnek, az egyetemes ősvallástörténetnek és a történeti néprajznak a művelésére is.

1838. december 28-án Nagyszebenben született. Atyja gróf Kuun László, anyja gróf Gyulay Konstancia volt. Nyelvtelhetségét atyjától örökölte, ki 5—6 élő nyelvet beszélt s nyolcvanadik éve felé fogott a svéd nyelv tanulásához; írói készségét a Gyulay-ösöktől, kik mint magasrangú katonák pihenő napjaikban naplókat és emlékiratokat írtak. A hunyadmegyei Dédácson nevelkedett, középiskoláit Pesten járta és Nagykörsön végezte be. A nyelvek iránti hajlama korán jelentkezett. Még a családban megtanulta anyanyelvén kívül a németet és franciát, a falusiaktól a románt; nevelőitől a latint és görögöt s még tanulókorában az olaszt és az angolt. E nyolc nyelvet szóban és írásban tökéletesen kezelte. Hamarosan fölébredt benne a keleti nyelvek iránt való érdeklődés is. Egyik gyermekkori barátja tudós atyjának könyvtárában egy héber pentateuchust pillantott meg. Olyan hatást gyakorolt rá az ódon tekintetű könyv, hogy ellenállhatatlan vágya támadt nyelvét megtanulni. „Biztosan mondhatom, írja, hogy a keleti nyelvek iránti érdeklődésem ezen pentateuchus meglátásánál kezdődik.“

Kedvező anyagi körülményei lehetővé tették, hogy pályáját teljesen hajlamai szerint válassza meg. A minden külső leköötöttségtől független tudós életpályáját választotta s futotta meg páratlanul lelkiismeretes és gazdag munkássággal.

Egyetemi tanulmányai kizárólag a tudós pályára készítették elő, főleg a nyelvészetre. 1855. október 15-én iratkozott a pesti egyetem

bölcsészeti szakára, hol három évig nyelvészeti, történeti és régészeti előadásokat hallgatott.

A classica-philológiát a tiroli származású Halder Konrádtól hallgatta. Halder németül adott elő, de magyarul igen jól tudott, hiszen kevéssel azelőtt Erzsébet bajor főhercegnőt, utóbb dicső emlékü királynénkat tanította a magyar nyelvre. A magyar igealakok gazdagságára ő hívta fel először a figyelmet. Kora színvonalán álló tudós volt, a classica-philológiának első tanára Pesten, ki „német létére arra tanította, hogyan kell a classicus tudományokat a magyar javára értékesíteni, a tudományos módszert a magyarra alkalmazni s magyar philológiát teremteni“. De nagy tudománya és meggyerő egyénisége mellett sem volt népszerű. Olykor hallgatója sem volt. Az 1855/56. tanév elején hosszabb ideig egyetlen hallgatója volt. Két évvel később hallgatói között volt Ponorí Thewrewk Emil is, a magyar classica-philologia megteremtője. Már e két kitűnő tanítványára gyakorolt hatásából is következtetve, jeles tanár lehetett.

Gróf Kuun Gézának egyetemi tanulmányaihoz csatlakozott a magánszorgalomból folytatott keleti nyelvészet, főleg a héber (Ballagi Mór nyelvtanából) és szír nyelvek alapos tanulmányozása. Ez utóbbit annyira megkedvelte, hogy első nyelvészeti dolgozatai némelyikét Philosyrus névvel írta alá.

A keleti nyelvek iránti érdeklődése vitte 1858 őszén (Szilády Áron társaságában) Göttingába, a keleti nyelvtudományok Európaszerte híres középpontjába, hogy Ewald Henrik híres sémi nyelvtudós előadásait hallgassa.

A sémi nyelvek egész körére (héber, arab, szír, föníciai) kiterjedő nyelvtanulmányait kevéssel utóbb török-perzsa tanulmányokkal egészítette ki.

Bár élete folyamán sokat és sokfélét tanult és dolgozott, legkedveltebb tanulmányköre mindvégig a nyelvészet maradt. Mint maga írta: „Pott Agoston, Humboldt Vilmos és Müller Miksa nyelvtudományi művei jelölték ki tanulmányaimnak a követendő utat, melyről ugyan a határos vidékekre olykor kirándultam s a munkát azokon is megpróbáltam ugyan, de mindig úgy, hogy a nyelvészettel egy vagy más tekintetben a régi összeköttetést mindig megtartottam.“

Tudós baráti körében a legnagyobb számban nyelvészek voltak. Így a magyarok közül Télyfy Iván, a görög nyelv egyetemi tanára, az új görög nyelv buzgó terjesztője, Ballagi Mór, sémi nyelvtudós, Hunfalvy Pál, finn-ugor nyelvtudós, akinek folyóirataiban közölte sok nyelvészeti dolgozatát. A külföldiek közül: Keller Ottó, prágai egyetemi tanár, híres classica-philologus, Horatius avatott kiadója, Schott Vilmos, az altáji nyelvészet egyik megalapítója, Gabelentz György, jeles összehasonlító nyelvész, De Gubernatis Angelo gróf, firenzei, majd római egyetemi tanár, indiai nyelvész s szellemesen sokoldalú tudós, kit a legmelegebb baráti viszony fűzött gróf Kuun Gézához s kedvéért hazánkba is ellátogatott; Amari Mihály keleti nyelvész és olasz történetíró, politikus, utóbb miniszter, Teza Emil, páduai egyetemi tanár, philologus stb.

Kuun Géza mint író nyelvészeti munkákkal lépett fel. Első dolgozatai a sémi nyelvek alak- és mondattanát fejtegetik. Ilyenek: *A sémi névi módról.* (Magyar Nyelvészet, 1857. Első dolgozata.) *A héber 'eth partikulárról.* (Nyelvtud. Közlemények, 1865.) *A sémi névszó számviszonyai.* (U. o., 1868.) *A sémi mássalhangzókról és megjelölésük módjáról.* (Akadémiai felolvasás. Értekezések a nyelvtud. köréből, 1872.) *Az új arab nyelvről s annak különbségeiről az ó-arabtól.*

(Nytud. Közl., 1865.) *Assyr szók hasonlítása.* (U. o., 1866.) E szorosan vett nyelvtani dolgozatokkal kapcsolatban sémi nyelvű feliratokat is ismertet. Így Cyprus szigetének phoeniciai felírásait (Nytud. Közl., 1868), azután Mesa moabita király emlékkövének, az első héber nyelvemléknek szövegét (Akadémiai Értesítő, 1872).

A hetvenes években kezdte meg török-perzsa nyelvtanulmányainak feldolgozását. Első ilyen dolgozata olasz nyelven jelent meg: *Sopra il conjunctivo delle lingue Turche.* (A török nyelv conjunctivusáról, Rivista Europea, 1871.) Továbbiak: *Adalék a volgai bolgárok nyelvéhez.* (Ethnographia, 1896.) *Egy újabb adalék a z és r hangcseréhez a volgaparti bolgár nyelvben.* (U. o., 1898.) *A bessenyő népnév kétféle kiejtése Kazwininál.* (U. o., 1896.) *Kritische Beiträge zur uraltaischen Philologie.* (Westöstliche Rundschau, 1897.) Ez utóbbiban elismeréssel adózik Thomsen dán tudósnek, ki megfejtette a Jeniszei és Orchon folyók partjain talált s a Kr. e. VIII. századból származó türk nyelvű feliratokat, a legrégebb török nyelvemlékeket.

Keleti nyelvtanulmányainak legértékesebb eredményei: keleti szövegek tudományos kiadásai. A művek, melyeket tudományos apparátussal világ elé bocsátott, a hazai nyelvtudományt is érdekelték.

Első nagy szövegkiadása, mellyel egyúttal európai hírnevet is szerzett magának, a *Kun- vagy Petrarca-kódexnek* tudományos kiadása volt. E nevezetes kódexet Petrarca hagyományozta 1362-ben a velencei köztársaságnak. Az elején levő bejegyzés szerint 1303-ban készült s tartalma kún szók és szövegek latinbetűs átirással s oly bőségben, hogy belőlük e kihalt nyelv teljes képe összeállítható. Génuai olasz hittérítők készítették, de dolgoztak bele németek is. Mintegy 17 kéz írása különböztethető meg benne. Génua város kereskedelme ekkortájt virágzásának tetőpontján volt; kereskedői sűrűn érintkeztek a Krimben és Dél-Oroszországban a Volga mellett lakó kúnnokkal. E kereskedők részére gyakorlati célból készült e kódex, a kún nyelv egyetlen irodalmi emléke. Klaproth Gyula, a XIX. század elejének híres orientalistája egy részét lemásoltatta s kiadta. Kiadásába tömérdek hiba csúszott. Hazai tudósaink közül Cornides Dániel történettudós foglalkozott vele, ki 1770-ben kivonatot készített belőle. A kódex pontos kiadása és nyelvi megfejtése lassanként tudományos szükségérvet lett, melynek többen kifejezést is adtak. E szükségérzetet elégítette ki gróf Kuun Géza tudományos kiadása. 1873-ban találta meg egy velencei tartózkodása alatt a Szent Márk-templom könyvtárában s elhatározta, hogy lemásolja s kiadja.

Ösztönözte a feladat nehézsége s biztatta a szükséges előismeretek (török, perzsa, latin, olasz, német nyelvek) teljes bírása. Erősen vonzotta a feladat, hogy a köztudat által faj- és nyelvrokonainknak tartott s nemzetünkbe olvadt kúnok nyelvét megfejtse. Hiszen ezek annyszor belejátszottak történetünkbe kezdve a honfoglaláson, a cserhalmi diadalon, a tatárjárás szomorú idején keresztül Kún László idejéig. De e nemzeti szemponton kívül bizonyára még családi szempont is ösztönözte. Ha a családnévnek van valami jelentősége, akkor az ő székelyföldi eredetű családja távolabbról kún eredetű, vagy legalább is vonatkozásban volt a kunokkal.*

Heil dir, Graf Géza, aus dem Hause Kuun,
Abstammend von dem Volke der Kumanen,

* Erre vonatkozólag gróf Kuun Géza Emlékkönyvében e sorokat találjuk egyik külföldi látogatója tollából:

Das einstens zittern machte selbst Byzanz.
Bei Gott! Es waren tapfer wilde Ahnen!
Und doch, was wüssten wir von ihrem Leben,
Wenn Du den Codex nicht herausgegeben?

Hat évet szentelt e nagyszabású feladatnak. Már 1873-ban jelezte az *Akadémiai Értesítőben*: „A velencei Marcianában őrzött kun-perzsa-latin kódexet lemásolta... s minél előbb szeretné, a kun szövegeket magyar fordítással kísérve közrebocsátani.“ Ettől kezdve többször is ellátogatott Velencébe, tanulmányozta a kódexet, kutatásainak eredményét marosnémeti tuszkulumban dolgozta föl s végül 1880-ban a Magyar Tud. Akadémia útján kiadta.

Kiadásának címe: *Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis, notis, et compluribus glossariis instruxit Comes Géza Kuun, Acad. Scient. Hung. Sodalis*. Budapestini 1880.

Latin nyelven írta. Mint az *Előszóban* jelzi, két okból. Egyik az, hogy az efajta munkákat a tudósok előtt közkeletű nyelven kell írni, a másik, hogy a kódex tartalma is részben latin.

Művének beosztása a következő. Első a terjedelmes, 134 lapos bevezetés, ahol szól a kódex keletkezéséről, fennmaradásáról, eddigi kiadási kísérleteiről, azok hiányairól, a kun nyelv hovatarozásáról, a magyar és külföldi tudósok idevonatkozó véleményeiről, a kun nyelv egyéb maradványairól, a fennmaradt kun Miatyánkról, a kunokra vonatkozó középkori héber, arab és perzsa kútfőkről; a kunok történetéről, műveltségéről; a Kun-kódex nyelvéről, latin, perzsa és német nyelvelemerőiről; a kódex kézírásairól és hibáiról; kifejezi eredeti véleményét, hogy a kódex több lapján előforduló olasz verstörédek magának Petrarcanak fogalmazványai; végül áttekintést nyújt a kódex változatos tartalmáról.

Azután jó a kódex szövegének pontos, Hunfalvy Pál szerint, mintegy „fényirati“ közlése, melyben van többi közt abécé-rendű szótár, szógyűjtemény egyes fogalomkörök szerint; kun nyelvű szövegek Lukács evangéliumából; legendák, énekek, rejtvények; kun-német, kun-latin szójegyzékek, olasz költeménytörédek stb.

A bő jegyzetekkel kísért szövegkiadást két kitérés követi (a rejtvényekről s a gót szavakról) s kun-latin, perzsa-latin, német-latin és középkori latin szótár zárja be.

A nyelvtudomány hazai és külföldi tekintélyei a legteltesebb elismeréssel fogadták a munkát. Több méltatója benne látta tudományos munkásságának legfőbb, mindenestre legnagyobb hatású alkotását.

A kun nyelv az ő tudományos megállapítása szerint, melyet a tudós világ (nálunk Hunfalvy és Vámbéry) elfogadott, a török egyik dialektusa, mely régiesebb a mai oszmanlinál, de a török nyelvek egységéből nem üt ki. Ezzel megdöntötte a magyar és kun nyelvi egység hitét, melyet régebbi tudósaink, Pray, Jerney, Fejér, Ötrockosi és mások tápláltak.

Az ily nagy tudományos feladatok természetesen minden részletükben megoldhatatlanok. A latinbetűs átírás nem mindig pontos, egyes szók többféle értelmezést engednek, a már kihalt nyelvjárás csak a rokon nyelvjárások segítségével rekonstruálható s mindezek mellett még a legtekélyesebb módszerrel is marad kétértelmű, avagy éppen értelmezhetetlen szövegrész és szó. E nehézségekkel a tudós kiadó is tisztában volt. Megkapó szerénységgel mondja előszavában: „Kérlek,

nyájas olvasó, bocsásd meg művem hiányait és hibáit, melyek bizonyára számosak és súlyosak...“ S ha nem minden megállapítását fogadta is el a tudomány, ha egyes értelmezései azóta el is avultak, mindenesetre jogos önérettel írja ezt is: „Erősen hiszem, hogy legalább némely nehéz kérdés megoldásában közel jártam az igazsághoz.“

E műve annyira a szívéhez nőtt, hogy azután sem szünt meg vele foglalkozni. Így keletkeztek a következő dolgozatai: *Additamentorum ad codicem Cumanicum nova series* (Bpest, 1883). *Quinquaginta aenigmata Cumanica ex codice Cumanico* (Bpest, 1888.) *A kunok nyelvéről és nemzetiségéről* (Akadémiai felolvasás. Értekezések a nyelvtudományok köréből 1885). Ebben újabb történeti és nyelvi bizonyítékokat hoz fel a kunok töröknyelvűsége mellett. *Újabb adatok a Petrarca codexhez* (U. o. 1894). Ebben Teza Emil páduai egyetemi nyelvésztanár, személyes jóbarátja nézetével szemben ragaszkodik azon feltevéséhez, hogy a kódex olasz költeménytörédei Petrarcatól származnak. *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus* (Giornale della Società Asiatica Italiana 1889). *Addimenta zu dem germanischen Glossar des Codex Cumanicus* (Korrespondenzblatt, Nagyszében 1891).

Gr. Kuun Géza keleti (arab és perzsa) szövegkiadásai, fordításai és értelmezései, melyeket a M. T. Akadémia emlékszerű művében, a *Magyar Honfoglalás Kútjában Keleti Kútfők* cím alatt közölt, már a magyar őstörténet és néprajz mezejére vezetnek.

A szoros értelemben vett keleti nyelvészet köréből aránylag nem sokszor rándult ki más nyelvészeti területre. Ilyen a *Compluti polyglottáról*, a Ximenez spanyol bíboros által Alcalá de Henaresben (latin neve Complutum) a tudósok egész csapata által készített többnyelvű bibliáról szóló ismertetése (Keresztény Magvető 1875). Gyakoribbak általános nyelvészeti dolgozatai. Ilyen *A gyökök elmélete* (Nyelvtud. Közl. 1867). Ez volt akadémiai székfoglalója. Ugyancsak a gyökökkel (azok természetével) foglalkozik másodelnöki minőségben tartott akadémiai megnyitójában.

Foglalkozott a nyelvtudományok történetével is. Idevágó dolgozatai: *Egy fejezet a keleti tanulmányok történetéből* (Ker. Magvető 1883). *Adalékok a keleti nyelvek, irodalmak és utazások történetéhez* (U. o. 1892—94). *Keleti tanulmányok és heidelbergi tudósok* (U. o. 1895). Figyelemmel kísérte s ismertette a magyar és külföldi szakirodalom termékeit. Így Ascoli árja-sémi nyelvtanulmányait, Budenz, Thury József, Wolf György munkáit. Bírálta 1875-ben Beöthy Leo fiatal tudós *Juda, Izrael* és *Aram* című munkáját, melyben a szerző az assyr ékírások alapján fejtegeti a két zsidó állam viszonyát Damaszkuszhoz. Megállapította, hogy a szerző sikeresen állította össze a Biblia és ékírások között az egyezést. Olasz folyóiratokban ismertette a magyar nyelvészek munkásságát. Így a *Rivista Europea*-ban Vámbéry elméletét a török-magyar rokonságról (1871), a *Bolletino Italiano degli studii orientali* c. folyóiratban ismertette az 1876—78. években megjelent, keleti nyelvtudományokkal foglalkozó magyar dolgozatokat; a *Giornale della Società Asiatica Italiana*-ban Budenz József ugor tanulmányairól értekezett (1887—88) stb.

Gr. Kuun Géza sok tudományos, egyházi és közművelődési társulatlban játszott vezetőserepet, ezek közül főleg nyelvészeti munkásságával kapcsolatos a M. T. Akadémiában való működése. 1867. január 30-án választották a nyelv- és széptudományi osztály levelező tagjává, 1883. május 17-én a rendes tagság mellőzésével tiszteleti, 1904. május 13-án igazgatósági taggá. 1901. május 10-től három évre másodelnök lett.

Kezdetről végig igen élénk részt vett az Akadémia életében és pedig elsősorban a nyelvészet terén. Felolvasásokat tartott, bírált, elnökölt. Ő volt az ünnepi felolvasó az Akadémia első Körösi Csoma-ünnepélyén (1900. április 30), melyet Duka Tivadar alapítványából azután minden harmadik évben tartott az Akadémia. Ez alkalommal br. Eötvös Lóránd elnök melegen emlékezett meg a felolvasó érdemeiről is. „Mikor Körösiről emlékezünk, úgymond, örömmel utalhatunk arra, hogy a tudományszakot, amelynek épületéhez ő alapköveket rakott le, azóta sem hanyagolták el... s már első alkalommal is oly szerencsések vagyunk, hogy egy tudós társunk beszédét fogjuk meghallgathatni, kit a nyelvtudomány alapos művelőjének ismer az egész világ.”

1892. október 3-án indítványt nyújtott be az Akadémiához egy önálló „Keleti nyelvészeti bizottság” szervezése iránt. „A nyelvtudományi bizottságnak körébe rendelt feladatok oly sokoldalúak, mondja, a nyelv- és irodalomtudomány oly tág körét ölelik fel, hogy a hazai tudományosság fejlesztése érdekében időről-időre annak a szüksége áll be, hogy a tudományok egyes szakaszai önálló érvényre jussanak és hogy e szakok ápolása és művelése külön bizottságokban nyerjen központot... Ha tekintetbe vesszük azon hivatást, mellyel hazánk épp a keleti tudományok fejlesztésére nézve bír, sajnálattal tapasztaljuk, hogy bár ezidőszert nem szűkölködünk már erre képes munkaerőkben, a keleti tudományok terén aránylag mily elenyésző csekély, mily kevésé tervszerű tevékenységet fejt ki Akadémiánk. S ez annál szembetűnőbbé válik, ha egyéb akadémiák kiadványait nézzük...” Időszerűnek tartotta, hogy egy bizottság alakuljon, „mely egyrészt a hazánkban e téren elérhető munkásságot központosítaná, másrészt arra ösztönözni volna hivatva”. Sajnos, e terv, bár többen pártolták, nem ment teljesedésbe.

A gondolat azonban annyira szíven fekdött, hogy végrendeletileg 8000 koronát hagyományozott az Akadémiának, hogy azt alapítvány-szerűen kezelje mindaddig, míg 20.000 koronára nem nő, akkor aztán kamatait a keleti nyelvtudomány fejlesztésére fordítsa. Sajnos, alapítványa a pénz értékének leszállásával semmivé vált, de ez nem csökkenti érdemét.

Közéleti kitüntetései között voltak olyanok is, melyeket nyelvészeti munkásságával érdemelt ki. Diszdoktora volt a kolozsvári egyetemnek, tiszteletbeli doktora a leydeni (holland) egyetemnek; a Deutsche Morgenländische Gesellschaftnak rendes, a prágai Wissenschaftlicher Verein für Volkskunde und Linguistik-nek, az olasz Ateneo di science e lettere di Bassano és a helsingforsi Finn-ugor Társaságnak tiszteleti, a Società Elleno-Latina örökös tagja volt.

Gr. Kuhn Géza 1870-től marosnémeti (Hunyad megye) kastélyában lakott. Ide hozta 1885-ben nejét, br. Kemény Vilmát, ki minden tekintetben méltó volt hozzá. Itt fogadta barátait, kik a világ minden tájáról jöttek látogatására. Innen járt Kolozsvárra és Pestre az általa vezetett irodalmi és tudományos társaságok üléseire s innen indult minden évben olaszországi útjára.

Munkában és eredményekben gazdag életét 1905. április 10-én fejezte be Budapesten. Hamvai a kolozsvári temetőben nyugszanak.

Nagy Sándor.

Le comte Géza Kuhn.

L'année 1938 fut le centenaire de la naissance du grand orientaliste hongrois. Il débuta par des études sémitiques. mais son principal

titre de gloire fut l'édition d'importants textes orientaux. L'édition critique du Codex Cumanicus a éternisé son nom. Il s'attacha avec passion à ce travail, puisque sa famille transylvaine tire aussi son origine de cette race cumane disparue et assimilée en partie par les Hongrois, dont l'unique vestige littéraire est ce texte dû à des missionnaires et voyageurs italiens (1838—1905).

A. Nagy.

' HAZAI IRODALOM.

Laureae Aquincenses memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae. (Dissertationes Pannonicae II. 10.) Budapest, 1938. 4°, 344 lap 86 képtáblával. Ár: 40 pengő.

A székesfőváros és a Pázmány-egyetem régiség-tani intézete Kuzsinszky Bálint 50 éves közszolgálati és tudományos működésének megünneplésére emlékkönyvet adtak ki, amely a külföldön is jól ismert Diss. Pann.-sorozatban jelent meg. Oda is illik, hisz' e sorozatnak nagyvonalú program alapján szerkesztett kitűnő kiadványai ugyanazokat a tudományzakokat szolgálják, amelyeknek Kuzsinszky élete művét szentelte volt. A szép emlékkönyv megjelenését az ünnepelt, sajnos, már nem érte meg, nem olvashatta tisztelőinek és tanítványainak neki ajánlott dolgozatait, amelyekről jelen ismertetésünk szól.

A. Betz (Bécs) „Illyrisch-Keltisches aus dem ager Carnuntinus“ címen két I. századbéli sírkő fölíratának finom elemzésével értékes bizonyosságokat szolgáltat Carnuntum vidéke bennszülött lakosságának illyr-kelta voltáról és új adatokkal gyarapítja a kelta névkutatást. *Csalog József* „Húnkori sír Szekszárdon“ című cikkében az 1935-ben Szekszárdon föltárt sírnak lovasnomádjellegű leletegyüttesét húnknak minősíti. *Bartucz Lajos* e sírlelet koponyáján kimutatja („A szekszárdi húnkori sír csontvázának antropológiai vizsgálata“) a torzítás nyomait, leírja rajta ennek a Jordanes, Ammianus és Sidonius Ap. tudósításaiból ismert hún szokásnak módját, majd összevetvén a koponyát a hasonló leletekkel, megállapítja azt a fontos tény, hogy Magyarország, a húnok egykori hazája, Európára nézve kisugárzási központja a mesterségesen torzított koponyáknak. A kötet legterjedelmesebb tanulmánya *A. Breliché* (Róma) „Aquincum vallásos életéről“. Kiváló munka. Az aquincumi vidék vallásosságát nem történeti fejlődésében, hanem mintegy keresztmetszetben rajzolja meg három, lényegük szerint elválasztott csoportra osztván a vallásos élet jelenségeit. Az elsőt az őslakosság illyr-kelta gondolatkörének a római vallásba való belevegyülése, a tájhoz és néphez kötött helyi kultuszok (élükön Silvanusszal) adják, amelyeknek központja az eraviscus telep. A másodikat a talajtól függetlenül az imperialis gondolat határozta meg, mely a katonaságot és polgárságot áthatotta és a capitoliumi istenek, Mars, Victoria, Fortuna, Hercules és a császár kultuszában nyilvánult. Végül a legváltozatosabb csoport, melynek alapját a sokoldalú, az antik embernél minden vonatkozásában a vallással összekötött élet adja. A városi élet vallásos kivetülése Aquincumban, Kelet és Nyugat metszéspontján, a más városokénál is gazdagabb volt. A vallás és kultusz helyi megnyilatkozásának magyarázatában mindig az egész antik vallás értelmezésére törekszik. Ha tudós fantáziájának röptét nem is követhetjük mindenben, el kell ismernünk, hogy fejtegetései sok ponton megkapóan újszerűek és eredetiek, mindvégig pedig rendkívül érdekesek és gondolatébresztők. *R. Egger* (Bécs) „Ein neuer Germanenstein“ c. cikke a quad Tudrus I. századbéli sír-

főíratából történelmi szempontból fontos következtetéseket von le a Lajtavidek népességének átrétegződésére vonatkozólag. *F. Eichler* (Bécs) az újjárendezett bécsi múzeumi anyag felülvizsgálata alapján értékes javításokat, toldásokat és kiegészítéseket ad („Nachlese zu den Sigillaten aus Brigetio in Wien“) Juhász Györgyikének a brigetói sigillatokról írt, a külföldi kritikától is elismeréssel fogadott művéhez. Nagy Lajosnak főíratokból nyert megállapítását, hogy a II. századtól kezdve Nyugatról, főleg Kölnből ipari termékek nagy importja folyt Pannoniába, *F. Fremersdorf* (Köln) most („Rheinischer Export nach dem Donaauraum“) szilárd alapokra fekteti, amennyiben a pannóniai múzeumok anyagából összeállítja a kétségtelenül kölni, trieri és rajnai gyárakból eredő üveg-, terrakotta-, sigillata- és émail-árak gazdag sorozatát és egyben pontosan meghatározza ennek a nagymértetű kereskedelemnek útvonalait. *Garády Sándor* „Az aquincum—brigetioi római út“ három részletének az óbudai aranyhegyi árok mentén való föltárásáról számol be. *Kiss Katalin* „A Pacatus-féle aquincumi fazekasműhely gyártmányainak időrendje“ című szép dolgozatában Kuzsinszkyknak a tőle feltárt gyártelepről kiadott alapvető publikációjához ad értékes kiegészítéseket s fejleszti tovább eredményeit. Stilisztikai, technikai és tipológiai elemzés alapján szétválasztja a műhely termékeit; kimutatja, hogy az ismert Pacatus mellett és előtt még egy másik mester is dolgozott ott; rendet teremt a termékeny és eredetibb Pacatus hagyatékában olyképen, hogy három periódusba osztja szét műveit. Fejtegetéseit kitünően szemléltetik a sigillatáknak mesterek, stílus és időrend szerint 44 táblán csoportosított pompás reprodukciói. *H. van de Weerd* és *P. Lambrechts* (Gand), „Note sur les corps d'archers au Haut-Empire“: fölvázolják az eddigi hiányos földolgozások pótlására a római hadtörténetben egyre fontosabb szerepet vivő különböző íjászcsoportoknak császárkori rendjét szervezésük és állomásaik szerint, kiemelve feltűnően nagy számukat Pannoniában. Aztán megrajzolják a Keletről szedett, de mindig itáliai tisztek alá rendelt csapatok fegyverkezésének és mozgékonyságának döntő befolyását a római taktika átalakulásában. *C. Praschniker* (Wien) finom kis cikke: „Ein neugefundener Jünglingstorso aus Aquincum“ egy Óbudán talált férfitorsoról megállapítja, hogy az több hasonló virumumi szoborral típusa, anyaga (alpesi márvány), technikai és formai sajátosságai szerint szorosan egyezik, azaz a virumumi szobrászműhely munkája, továbbá, hogy valószínűleg Apollót ábrázolja. *B. Saria* (Ljubljana): „Emona als Standlager der Legio XV. Apollinaris“ Emona történetének egy zavaros, sokat vitatott problémáját oldja meg, bebizonyítván, hogy a város Augustus idején és Tiberius uralmának kezdetén volt a legio XV. Ap-nak táborhelye és hogy e legiónak Carnuntumba való áthelyezése után, még Tiberius alatt lett colonia. *A. Stein* (Prága) „Zu den Kaiserdaten in der Mitte des III. Jhs“ címen egy régen folyó vitának érveit fejt ki újra, igen szabatosan, anélkül azonban, hogy a kérdéses dátumokat véglegesen tisztázná. Ezt megteszik most Alföldinek cikkei a Berytusban és a Journ. of R. Studiesban. *R. Syme* (Oxford) „The first garrison of Trajan's Dacia“ c. kitűnő tanulmányában az eddigi gyöngébb vagy erősebb hipotézisek helyett, rendkívül becsületesen és amellett igen szellemesen, a maga egészében latolgatva a hadtörténelmi helyzetet, megállapítja a Domitianus—Trajanus korabeli hadirendet a Duna mentén. Adataink hézagossága ellenére is szilárd alapra helyezi a kutatást és azt lényeges pontokon előbbre viszi. Nagyfontosságú eredményre jut *Szilágyi János* „Aquincum és EK-Pannonia katonai megszállása“—ról írt tanulmányában: az aquincumi Dunaszakasz római megszállásának idejéről vitatott összes eddigi fölvetések helyébe biztos dátumot ad. Egy Óbudán nemrég előkerült épületfőíratrövedék nagyon hiányos

kezdőszavainak kitűnően megalapozott, palmaris kiegészítésével kideríti, hogy Tiberius császár fia, Drusus, 19—20 tájt ala-val táborát építtetett Aq-ban. Ha akkor már állandó tábor épült vidékünkön, világos, hogy a foglalás számára még korábbi időt kell felvennünk, azaz minden más értelmezés helyett a Közép-Dunára kell érteni Augustus szavát: protulique fines... ad ripam fluminis Danui.

Az utolsó cikket: „Tonmodel u. Reliefmedaillons aus den Donauländern“ a kötet szerkesztője, *Alföldi András*, írta, akinek ily tárgyú értekezését Kuzsinszky annak idején doktori disszertációjul fogadta el. Most, mondja, tanítójára való kegyeletes emlékezése jeléül itt terjeszti elő ismét az egész anyagot új földolgozásban. Ebben aztán mesteri módon tárgyalja a dunavidéki agyagminták gazdag csoportjának külön jellegét, rendeltetésüket a kultusz- és a magánéletben, ábrázolásaiknak (belcértve az alexandriai istenképeket) összefüggését a jan. 3-i császár-ünnepel; továbbá császárszimbolikájukat, a képmotívumok eredetét és művészi értékét, amihez a 28 kitűnő táblán szemléltetett érdekes anyag-nak magyarázatos jegyzéke járul.

Az *Aquincumi babérágak*, melyeket a szerkesztő és munkatársai a tartalmas kötetben Kuzsinszky emlékének szenteltek, mindenképen méltók az ő nagyérdemű munkásságához.

(Budapest.)

Láng Nándor.

*

Zur Feier der 50-jährigen wissenschaftlichen Tätigkeit des um die Erforschung Aquincumens und der Römerzeit Pannoniens hochverdienten (kürzlich verstorbenen) Professors V. Kuzsinszky gab die Hauptstadt Budapest in Verbindung mit dem Archaeol. Institut der Pázmány-Universität obige Festschrift heraus, für die eine stattliche Reihe ungarischer und ausländischer Fachgenossen wertvolle Beiträge lieferten: Betz, Egger, Eichler, Praschniker (Wien), Fremersdorf (Köln), A. Stein (Prag), Saria (Ljubljana), Syme (Oxford), Brelich (Rom), van de Weerd, Lambrechts (Gent); Alföldi, Bartucz, Garády, Kiss, Szilágyi (Bpest) und Csalog (Szekszárd). Die Besprechung würdigt die mannigfachen und wichtigen Ergebnisse der einzelnen Arbeiten für die Denkmälerkunde, Religion, Kultur und Geschichte Pannoniens und der Nachbarprovinzen.

Ferd. Láng.

Gyóni Mátvás: *Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. — Ungarn und das Ungarum im Spiegel der byzantinischen Quellen.* [Magyar-Görög tanulmányok. Οὐγγροελληνικαὶ Μελέται 7.], Budapest, 1938. 8°, 120 l. IV tábla.

Moravcsik professzor már összegyűjtötte azokat az adatokat a bizánci írók műveiből, amelyek a magyar történetre vonatkoznak (A magyar történet bizánci forrásai, Bp. 1934.); az ő munkája azonban csak futólag érinti azokat a tudósításokat, amelyeket ezek az írók Magyarországról és lakói jellemzésére vonatkozólag nyújtanak. Tanítványa, Gyóni Mátvás vállalkozott e hézagpótló munkára s igen érdekes és értékes művet írt. A korszak, amelyet felölel, a X. századtól a XVI.-ig bezárólag terjed, a terület pedig a történelmi Magyarország területe, kivéve Horvátországot. Az anyag több fejezetre oszlik: tárgyalja magát a földet különös tekintettel a határmegjelölésekre, a magyarok és egyéb itt lakó népfajok ethnikai jellegét, tulajdonságait, életmódját, politikai szervezetét és harcmódot. A műhöz teljes onomastikon csatlakozik az összes források hiánytalan jegyzékével. A forrásjegyzék — amennyiben meg tudjuk ítélni — teljesen kimerítő.

A szerző nemcsak a tulajdonképeni történeti műveket, hanem a leveleket, okmányokat, szentek életét és stratégiai műveket is bevonta kutatásai körébe. Ami az egyes forrásokat illeti, a szerző mindegyiket gondosan áttanulmányozta. A munkában kevés kifogásolni való akad. Talán tanácsos lett volna bővebben kitérni arra a modern kritikai irodalomra, amely a bizánciak tudósításait kommentálja vagy bírálja, az ide vonatkozó utalások terén kissé szűkmarkú. Ugy szintén növelte volna az egyes tárgyalat tudósítások értékét, ha a szerző párhuzamba állította volna azokat a nem bizánci írók hasonló tárgyú tudósításaival. Ugy is felfoghatjuk azonban a dolgot, hogy mindez már meghaladta volna a mű célját. Ami a tárgyalat anyagot illeti, talán egyetlen kifogásunk, hogy több idézet élénkebbé tette volna a munkát s egyes ritka vagy kevésbé ismert források esetében megtakarította volna az olvasónak azt a sok időt és fáradságot, amibe az illető munka felkutatása kerül. Nem Gyóni hibája, ha fáradozásainak gyümölcsei némi csaldást keltenek az olvasóban. Az új vagy kevésbé ismert anyag, amelyet itt összegyűjtött, nem sok fényt derít a magyarságra és országukra. Konstantinos Porphyrogenetos továbbra is megmarad a legérdekesebb forrásnak e téren. Csak Chalkokondylesnek van sok századdal később olyan mondanivalója, amely érték dolgában a bíborbanszületett császárhoz fogható. A többi író tudósítása általában töredékes és sok helyen bizonytalan jellegű. Ez azonban mit sem von le Gyóni elismerésre méltó művének értékéből.

(Oxford.)

Macartney C. A.

In this interesting work G. collects all information to be found in the Byzantine sources of all kinds from the 10th to the 16th centuries relating to the territory and inhabitants of Hungary. The materials classified under territory, ethnical character of the inhabitants, their qualities, manner of living, political organisation and military methods. The list of sources is quite exhaustive, and some reference is also made to modern critical literature on the subject. A complete onomasticon of Magyar names appearing in Byzantine sources is appended.

(Oxford.)

C. A. Macartney.

Moskovits György: *Lucius Cornelius Sulla, Róma diktátora.* Pécs, Haladásnyomda, 1938. 8°, 50 l.

L. Cornelius Sullának, az államférfinak és embernek a személye az utóbbi évtizedekben gyakran állott a tudományos érdeklődés homlokterében. Az a szinte misztikus homály, amely személyét körülvette az ókorban, már az antik emberek érdeklődését is feléje irányította, korunk kutatói pedig főleg a római alkotmánytörténetben betöltött szerepének a tisztázására törekedtek. Ebben a tekintetben értékes megállapításokat tett már a magyar Schwartz Gyula egy több mint 40 évvel ezelőtt megjelent tanulmányában és a problémák, amelyek Sulla körül tornyosultak az ő korában, azóta nem sokat módosultak. A legfontosabb kérdések, amelyek Sulla körül még ma is tisztázásra várnak: milyen viszonyban áll a Sulla-féle diktatúra az előző diktatúrákhoz és a későbbi monarchikus kormányformához? Milyen célt szolgáltak Sulla törvényei? Mi készítette Sullát a diktatúráról való lemondásra?

Moskovits értekezése, mely portrait-t akar festeni Sulláról, az államférfiről és emberről, nem hatol bele ezeknek az előbb felvetett

kérdéseknek részletes, tudományos szempontoktól irányított vizsgálataiba, hogy a még vitás problémák valamelyikére megnyugtató megoldást adjon. Ez azonban nem is célja. A modern tudományos irodalom gazdag ismeretével karképet akar adni, amelyben Sullának az államférfinak, de elsősorban az embernek az egyénítésére törekszik. A mai emberhez közel akarja hozni hősének a személyét, hogy fel tudja mérni erényeit s el tudja ítélni hibái miatt, de mindennekelőtt megismerje az embert, aki — bár büszkén hirdette a felsőbb hatalmakkal való kapcsolatait — mégis csak húsból, vérből való ember volt, másrésztől meg akarja eleveníteni azt a kort, amelyben ez az érdekes személyiség élt, küzdött és meghalt.

Azok az értesülések, amelyek Sullára vonatkozólag Plutarchosnál és Appianosnál, a két legfontosabb forrásnál találhatóak, egymásnak sok tekintetben ellentmondóak és az egyéb forrásokban található adatok sem nyújtanak mindenben megbízható felvilágosításokat a diktátor személyére vonatkozólag. Moskovits nem gyakorol megfelelő szelekciót a források adatai között, de határozott történeti érzéke és az az értékes történetírói képessége, melynek segítségével át tudja élni egy régen letűnt, mozgalmasságában csak a mi korunkhoz hasonló történeti periódus küzdelmes történetét, lehetővé teszi számára, hogy mindvégig érdekes, korhű portrait-t fessen Sulláról, az államférfiről és az emberről. Helyesen látó történeti érzéke akkor sem hagyja el, amikor egymással szembenálló tudományos felfogások között kell állást foglalnia. Bár olvasta Carcopino Sylláját, nem fogadja el ennek Sulla lemondására vonatkozó fejtegetéseit, hanem amellet a nézet mellett foglal állást (hasonlóan Lanzanihoz, akinek a munkáját pedig nem ismerte), hogy a diktátor azért mondott le tisztéről, mert feladatát elvégzte. Kár, hogy Moskovits, miként a vele e tekintetben egynézetet valló kutatók, annak a taglalásába már nem bocsátkozik, hogy valóban befejezettek tekinthette-e Sulla azt a missziót, melyet mint dicator rei publicae constituendae et legibus scribendis magára vállalt. Ennek a vizsgálata azonban túl messze vezetne volna attól a célkitűzéstől, amelynek keretében inkább Sullát az embert, mint a rövidéletű alkotásokat visszatekintő államférfi képét akarta megfesteni.

Moskovits György értekezése örvendetes gyarapodását jelenti a hazai ókori történeti irodalomnak. Remélhetőleg a szerző személyével még újabb értekezések kapcsán is találkozhatunk. *Fischer Endre.*

Die Dissertation von Georg Moskovits „Lucius Cornelius Sulla Diktator von Rom“ entwirft mittels Angaben aus antiken Quellen und mit Hilfe des einschlägigen Schrifttums ein klares Bild über Sulla den Staatsmann und Menschen. Verfasser schildert zugleich in interessanter Weise die römische Gesellschaft des ersten vorchristlichen Jahrhunderts. Endre Fischer.

Baresay-Amant Zoltán: *A komini éremlelet a Kr. u. III. századból.* J. Brunšmid előmunkálatai felhasználásával feldolgozta — *The Hoard of Komin (Antoniniani of the 3rd century A. D.)* Budapest, 1937. (Diss. Pann. Series 2, No. 5.)

A magyar- és angolnyelvű előszó (3—3 lap) és az ércmészövegek indexe (5 lap) után 63 szöveges-képes tábla adja az eredetileg 19.755 darabból álló 1918. évi komini (Horvátország, Zágráb vármegye) éremlelet leírását. A táblák 1308 érem megkülönböztető ábrázolását és verdejegyét tüntetik fel, külön rovatban adva az irodalmi vonatkozósa-

kat. A munka nem olvasásra, hanem éremtanulmányozás céljára készült és bő anyagánál fogva meg is fogja találni elterjedését.

A leletben a Kr. u. 251—276. évekből, 26 év alatt 19 császár és császárné (Trebonianus Gallus, Volusianus, Valerianus, Mariniana, Gallienus, Salonina, Valerianus jun., Saloninus, Postumus, Quietus, Macrianus, Tetricus, Victorinus, Claudius, Quintillus, Aurelianus, Severina, Vaballathus és Tacitus) érmei vannak; néhány korábbi darabot (Caracalla óta) a szerző csak mellékesen említ meg.

A táblákon az érmeek nem a császárok, hanem a pénzverdék szerint vannak csoportosítva, lehetőleg emissiók szerint, s ezért értékes történeti adatokat szolgáltatnak a szóban forgó időszakról.

Finály Gábor.

*

The work of Mr. Z. B—A appeals primarily to the interest of numismatists, but it deserves to be studied by philologists, by reason of the historical data (from Trebonianus Gallus up to Tacitus, 251—276. a. D.) of the issues of the different mints. The introduction is written in English and Hungarian, the 63 tables represent the drawings of 1308 coins. The whole hoard contained 19.755 coins. Gábor Finály.

Otrokócsi Nagy Gábor: *A misztika kódexirodalmunkban.* Debrecen, 1957. A Debreceni Református Kollégiumi Tanárképző kiadása, 8°, 92 l.

A misztika középkori irodalmunk legkényesebb témája. Igazi feldolgozóra még nem akadt. Kisebb tapogató tanulmányok, disszertációk után (Fábián I. Vigilia 1936, II. 53.; Vas Olga: A misztika hatása kódexirodalmunkra. Bp. 1937.) *otrokócsi Nagy Gábor* dolgozata tárgyának alapos kidolgozásában nagyon alkalmas arra, hogy vitát támasszon e mindenképen kényes és hajszalvékony felfogásokon libegő kérdésről. Gondosan kiállított értekezésének elején a misztika fogalmáról beszél és a misztikus élmény lélektani gyökereit mutatja be. Talán nem lett volna felesleges hangsúlyozni azt, hogy a *misztikus*, a szimbolikus és allegorikus fogalomnak volt rokonértelmű szava. Így Gersonnál már nemcsak gyakorlati, hanem spekulatív misztikus teológia terminológiája is előfordul. Amaz a szemlélődéssel beöntött, emez a tudományos vizsgálódással megszerzett istenismeretet jelentette. Az aszkézis szó ugyanis ismeretlen a középkorban, helyette *exercitia*-t használnak. Az aszkézissel az *Imitacio Christi* volt egyenértékű. Krisztus által Istenhez való emelkedés az aszkézistől a miszticizmus felé kigyózó utat jelentette, míg Krisztus által Istennel való egyesülés végre az igazi miszticizmus fogalmával esett egybe.

Megyarságunknak a XIV. századi misztikával való érintkezését a szerző Erzsébet hercegasszonynak, III. Endre lányának a tőssi zárda lakójának életkörülményeivel támogatja. Szabad legyen megjegyezni, hogy az idézett *M. Oehl* mellett jobban felhasználhatta volna *H. Wilms O. P. Das Beten der Mystikerinnen nach den Chroniken der Dominikanerklöster zu Adelhausen, Diessenhofen, Engeltal, Kirchberg, Ötenbach, Tösz, Unterlinden und Weiler.* Freiburg, 1923. munkáját. Szivesen láttuk volna *Jeanne Ancelet-Hustache* nevét: *La vie mystique d'un monastère des Dominicaines au moyen-âge d'après la chronique de Tösz*, Paris, 1928.

A középkori misztika ismertetése után a renaissance misztikára tér át. Mindkettőnek egy a célja a szerző szerint, csak más uton akarnak az isteni egyesülésig eljutni. (21. l.) A renaissance a tudás felfo-

kozásával szeretne az igazság részesévé lenni. Ezért gondolja O. N. G., hogy az érsekújvári-kódexben a csillagjósolás mint bűnnélküli tudomány jelenik meg. Am sem ez, sem *Clichtoveus* a párizsi sorbonne-i doktor barátsága *Gosztonyihoz* nem jelentette a platonizmusnak való teljes behódolást. *Clichtoveus Lefèvre*, a híres humanista véleményét teszi magáévá, amelyet ez *Dionysios Areop.* kommentárjában írt: *Et tempora nostra a factione platonica summopere cauta esse debent.* (Theol. Vivific. 106 a.) Ezt a felfogást *Gosztonyinak* küldött kis értekezésében meg is ismétli: „unquam versatus sum in libris platoniorum legendis: neque eos evolui... quia non sapiunt stomacho meo.” (N. Muz. Cod. lat. 348. 13 l.)

A misztikus út ismertetésében taposott ösvényen halad. A *via purgativát*, *illuminativát* és *unitivát* különbözteti meg. (24. l.) Nem más ez, mint a kezdők, haladók és tökéletesek mesgyéje. A *dionysios-i* felosztás helyett *Szent Bernátra* támaszkodva, szólhatott volna a *homo carnalis, rationalis és spiritualis* fajtájáról, avagy *Ruysbroeck* meleg csoportosításával a szolgákról, barátokról és fiakról. Világosabban kimutathatta volna, — ami az éles elmével megirt sorokból azért kiolvasható — milyen lelki méltóságra emelkedtek a kódexek anyagával rendelkező beginák, apácák, főkötős atyafiak. A misztikus út ismertetésében el kellett jutnia természetszerűleg az unio mystica-hoz. Nem merném azonban a szerzővel megkockáztatni azt a megállapítást, hogy az unio mystica-ra vonatkozó szövegrészeket nem értették volna meg fordítóink. Hiszen maguk az átélt egyesülés kiváltságos alanyai is szinte hebegnek a tapasztaltak szavakba öntésekor. *Szent Mechtild* mondását idézem csak: Minden amit elmondtam, pusztá szél ahhoz képest, amit nem tudok kifejezni. (*F. Vernet: La spiritualité médiévale*, Paris, 1929. p. 147.) Ha ezek a nagy szentek nem tudtak mindent kifejezni, hogyan követhetjük fordítóinktól, hogy hüen adják vissza az eredeti hajszaifinom árnyalatokat.

Dolgozatának a *passzív misztikáról* szóló fejezete mindenben megérdemelné a részletesebb ismertetést. Szerinte a fordítók olyan szövegeket választottak ki, amelyek *Krisztust* legkézzelfoghatóbb, legemberibb alakjában állítják be. Kérem, nyugodtan lehet-e ebből arra következtetni, hogy a transzcendentalizmus kihalóban van és a realizmusba való torkollás olyan veszedelmes iramban jelentkezik a kódexíróknál? Hisz éppen az oly szívesen fordított *Suso* állította, hogy *Krisztus* embersége által emelkedhetünk fel oda, ahol ő tiszta istenségében trónol. A *passzív misztika* éppen azt mutatja, hogy még a *Summa* lelkülete is elevenen izzik, *Krisztus* embersége alkotja az Isten felé vezető utat. (*F. Vernet o. c. 119.*) *Mále* a nagy francia művészettörténész nem túloz, amikor *Szent Ferenc* szenvedés iránti rajongását elevenen látja izzani a XIV. és XV. századi misztikusoknál is. „Chez tous les grands mystiques du XIVe et du XVe siècles.” A szenvedés gondolatának elvont tisztaságát mutatja, hogy pirkad már a *Szent Szív* kultuszának hajnala. Milyen gyönyörűséggel adja vissza a *Winkler kódex* (289. l.) *Szent Bernát* szavát, szinte hangosan hirdetik fordítóink: *patet arcanum cordis per foramina corporis.* „Jó énnéköm — mondja a *Winkler-kódex* — Uram *Krisztussal* lennöm, és ő velem megmaradnom, és ő benne három hajlékot csinálnom: egyet az kezébe, mást az lábaiba, harmadot és szönetlen valót az oldalába, ott akarok nyugodnom, és alonnom, ennön (ennem) és innom... ott én szólok édesködvén, vigadozván ő szívének.” Az a lélek, aki ide szokandik és itt édeskedik, *Krisztus* patikájában találhat vigasztalást. Micsoda felülemelkedésről tanuskodik, amikor a traktus végén így kiált fel: „Isten beli nagy édeseséges gondolat”.

A természetmisztika, az érzelmesség vallása, a skolasztika és misztika viszonya képezi megállapításainak kiemelkedőbb és széles látókört feltáró fejezeteit. Végső következtetését, miszerint a szubjektív valláosság „eretnek“ állásfoglalása beférkőzött volna kódexeinkbe, óvatosan fogadnám. Például: a hit által való megigazulás dogmáját véli felfedezni a Székelyudvarhelyi-kódex halálról szóló elmélkedésében. E vitás részben a haldoklótól azt kérdik: hiszi-e, hogy meheszen az örök életre, nem az ő tulajdon érdemeiért, de csupa csak az édes Jézus Krisztusnak kénjának érdemének miatta. (Sz. U. kx. 292. l.) Korántsem kell itt az egyedül igaz hit által való üdvözülés gondolatát köszönteni. (84—85. l.) És pedig azért nem, mert pár sorral feljebb a 291. lapon a halál pillanatában a gyónáson kívül a bűnöket egyedül eltörölő *tökéletes bánatról* van szó. A traktus írója éppen erre akarja olvasóját hangolni. Bánja meg bűneit a haldokló „nem a halálnak, vagy pokolnak, avagy az utolsó ítéletnek a félelméből, de csak szeretetből bánkódjék“. Később határozottabban kifejeksi, nem az ideigvaló büntetés félelméből, „de csupa csak az isteni teljes igaz szeretetből“ kell megbánni a bűneinket, hogy az üdvösség kapuján áthaladjunk. Az idézett mondatból nem is világlik ki az egyedül üdvözítő hit gondolata. Ebben csak Krisztusnak fő-, mondhatnám, szerzői érdeme, meritum excellentiae van hangsúlyozva, mert a mi érdemünk csak *kölcsön érdem*, meritum participatum. Az érdemszerző cselekedeteket éppen az ötödik kérdés említi és a kódex nem tagadja, hogy a megigazult ember a kegyelemmel végbevitt jöttetek által valósággal érdemeket szerez Isten előtt. (V. ö. Schütz: *Dogmatika, Bp. II., III. l.*, 114.) A következő megállapítása furcsábban hangzik: „érdekes azt is megjegyezni, hogy a középkorvégi kolostori irodalmunk közönsége előtt még a predestináció gondolata sem volt egészen ismeretlen“. Nem kell azt gondolni, hogy a kolostorok lelki vezetését ellátó elektorok erről nem beszéltek. A predestinációt már Szent Agoston is hittételként kezelte.

Irodalma nagyobb részt német munkák felsorakoztatásában áll. Nagy előszeretettel idéz a misztikáról csak átmenetileg megemlékező nagyobb teológiai compendiumokból, amelyek helyett inkább a problémáikhoz szorosabban vágó részletmunkákat szívesebben olvastuk volna a jegyzetek között. Különösen az újabb francia munkákról emlékeztethetünk volna meg. P. Pourrat: *La spiritualité chrétienne. T. II. Le moyen-âge*. Paris. 1924.; F. Vernet: o. c.; L. Gougaud: *Dévotions et pratiques ascétiques du moyen-âge*. Paris. 1925. Ha pedig nem akart ilyen nagyobb munkákra utalni legalább a középkori misztika bibliográfiáját 1933-ig felsoroló Grabmann-t említette volna meg. M. Grabmann: *Geschichte der katholischen theologie*. Freiburg (Br. 1933, 315—321.). A franciskánus misztikáról O. N. G. a 91. lapon ír. Atnézhetne volna: Benz E. *Die Geschichtstheologie der Franciskanerspiritualen des 13. und 14. Jahrhunderts nach neuen Quellen*. Zeitschrift f. Kirchengeschichte, 1933 (52). A misztikus nyelvről szólva (82. l.) további részletkutatót indíthatott volna meg, ha felsorolja Lüers Grete: *Die Sprache der deutschen Mystik des Mittelalters im Werke der Mechtild von Magdeburg*, München, 1926. Zirker O. tanulmánya esetleg ösztönzést adott volna analóg magyar tárgyra: *Die Bereicherung des deutschen Wortschatzes durch die Spätmittelalterliche Mystik*. Jena, 1923.

A Nagyszombati-kódex Seuse fordításának tavaszleírásában találóan értékeli az „esztétikai szempontot“ (62. l.) Azért nagyon helyén való lett volna utalni Heieck L. erlangeni értekezésére: *Das Verhältnis des Aesthetischen zum Mystischen, dargestellt an Heinrich Seuse*. 1936. A sokat vitatott realizmus előretörését másik oldalról E. Borne: *Humanisme et mystique, Études Carmélitaines*, 1935 világíthatná meg.

A fejlődő városi élet és az érzelmes vallásosság kérdésére vonatkozólag az idézett *K. Beth* és *Thienemann*-tanulmányok mellett megferne *W. Zippel* 1935-ös értekezése: *Die Mystiker und die deutsche Gesellschaft des XIII. und XIV. Jh. Leipzig, 1935.*

Otrokóci Nagy Gábor protestáns felfogású, komoly munkája bepillantást engedett abba a mély áramlatba, amely a kódexirodalomban lappang és felszínre terelhető. Ezeknek az édességes érzéseknek az elemzése fogja alkotni egykor a megírandó vallásos érzés történetében, a középkori magyarság lelki arcát őszintén feltáró könyv első lapjait.

Gábrriel Aszfrik.

*

Gabriel Nagy de Otrokócs: *La mystique dans l'ancienne littérature hongroise.*

Dans son ouvrage sur le mysticisme dans la littérature médiévale hongroise l'auteur a entrepris d'extraire des textes hongrois les passages qui font allusion à la vie mystique des couvents de notre pays, afin de démontrer que dès le début du XVIe siècle il y a dans notre littérature mystique un courant d'inspiration protestante. Nous ne saurions consentir à cette thèse, car il ne nous semble pas que même dans les plus petits détails la littérature hongroise du moyen âge se soit écartée de la tradition catholique.

A. Gabriel.

Gondolatok az egységes német köznyelvi ejtés körül lefolyt vitáról.

Amióta *Schwartz Elemér*-nek „A német köznyelvi ejtés iskoláinkban“ c. műve¹ megjelent, az egységes német köznyelvi ejtés középiskolai tanításának régen kísértő kérdése végre napirendre került. Ismertetések² kívül 100 kibocsátott kérdőívre visszaérkezett 72 válasz foglalkozott a végleges megoldással. *Schwartz Elemér* külön kiadványban³ tért ki a magyar tanárság megjegyzéseire és mindazoknak felelt, akik az egységes magyarországi ejtés megvalósítása vagy csupán a helyesejtési tervezet egyes részletei ellen emelték fel szavukat. A helyesejtési tervezethez az említettek kívül *Happ József* is hozzászólt egy rövid ismertetés,⁴ majd egy bővített kiadásban megjelent előadás⁵ keretében.

Happ József nem teszi helyesen, hogy ezt a lényegében és részleteiben is tudományos kérdést politikai térre viszi át. Teljesen elhibázottnak tartja *Schwartz Elemér*nek azt az alapelvét, hogy a magyarországi német helyesejtési tervezet kidolgozásánál „mind a magyar szájalkatot, mind kisebbségeink, jelesen a hazai német kisebbségek beszédapparátusát“ is figyelemre kell méltatni“.⁶ *Happ* szerint „annak, aki már bekapcsolódott, vagy legalább is bele akar kapcsolódni a magyar kultúrközösségbe, még ha bölcsője német nyelvjáróterületen

¹ Budapest, 1938.

² *Lazicius Gyula:* Egyet. Phil. Közl. LXII (1938), 120; *Schilling Rogér:* Néptanítók Lapja LXXI (1938), 146; *Losányi Gyula:* Orsz. Középisk. Tanáregy. Közl. (1938), 245.

³ Az új német helyesejtés a magyar tanárság kritikájának tükrében, Budapest, 1938.

⁴ A helyes német ejtés iskoláinkban. Magy. Középiskola XXXI (1938), 263—5.

⁵ V. ö. Az egységes német kiejtés magyar szempontból, Budapest, 1938.

⁶ A német köznyelvi ejtés iskoláinkban, 33.

ringott is, le kell vetközítettetnie e jellegzetességet, annak a magyar nyelv tökéletes ismerőjének kell lennie, vagyis fonetikailag is, persze szív és lélek szerint is, magyar anyanyelvűnek kell éreznie magát, és így nála is a magyar nyelv szempontjából kell az egységes német ejtés kérdését vizsgálat alá venni. A kétkulacsosság elvének nem tudunk szószólói lenni, már csak azért sem, mert német nyelvszigeteink nem erőszakos hódítás útján lettek a magyar haza közösségének teljesen egyenrangú tagjai.⁷ Happ itt nyilvánvalóan kisebbségeink *fiziológiai* adottságait (nyelvi alaphelyzet, az anyanyelv által létrehozott szájalkat) téveszti össze az államhűségnek *lelki* alapjaival. A szerző maga is németajkú, amint a veszprémmegyei Béb község német nyelvjárásának hangtanáról írt értekezése⁸ mutatja. Ha valaki gyermekkorában először németül, horvátul vagy tótul tanult meg, később legfeljebb sajnálhatja, fájlalhatja, szégyelheti ezt, de változtatni már nem tud rajta. Megtörtént tény ez, amelyet az illetőnek el kell fogadnia akkor is, amikor már minden idegszála a magyar műveltséghez köti. Hogyan is követelhetők meg, hogy — Happ szerint — még „*fonetikailag*” is magyar anyanyelvűnek kell érezni magát“. Szívből kívánjuk, legyen a magyar nyelv tökéletes ismerője, legyen magyar emberré szív és lélek szerint is, de tarthatjuk-e „kétkulacsos“-nak, mert bölcsője véletlenül német, horvát vagy tót nyelvjáróterületen ringott? Fenti soraira különben Happ magyartalanságokkal bőven teletűzdelt értekezésével maga cáfol rá legjobban.

Nem követünk el tehát hazaárulást, ha német helyesejtési tervetünk kidolgozásánál nemcsak magyar-, hanem német-, horvátajkú stb. tanítványainkra is gondolunk. Pedagógiai szempontból pedig ez az egyetlen helyes eljárás, mert egészen bizonyos, hogy németajkú tanulóknak a művelt német köznyelv elsajátításánál nem támadnak ugyanolyan nehézségek, mint magyar- vagy horvátajkú társának. Különbös is ez a kérdés gyakorlatban oly kevés alkalmazkodást tesz szükségessé, hogy ebben csak a szórszálhasogató láthat nagyfokú és említésreméltó ki-vételezést.

Happ József, ugyanúgy, mint Schwartz Elemér, a magyarországi egységes ejtés zsinórmértékéül a müncheni Német Akadémia szabályzatát⁹ fogadta el, de nyelvjáróterületeinkre és a magyar-osztrák művelődéstörténeti kapcsolatokra való tekintettel hajlandó az osztrák-bajor mintakiejtés¹⁰ javára engedményeket tenni. Viszont tudjuk, hogy a Schwartz Elemér által tekintetbevett hazai német nyelvjárásaink nagyobb részét a felsőnémet nyelvjáróterülethez tartoznak.¹¹ Happnak fentemlített tévedése tehát nyelvészeti szempontból sem állja meg a helyét. Erre a tévútra nyilván az vezette, hogy mindenáron mást akart mondani, mint Schwartz Elemér. Így nem csodálkozunk azon sem, amikor feleslegesen 8 lapra terjedő s a magánhangzók időmennyiségéről szóló fejezetekben elveti a súlykot: „Schwartz nem tartja okvetlenül szükségesnek az egységes nyelv részére felállított szabályok pontos betartását az időmennyiség tekintetében. Sajnos, nem szabja meg pontosan a kívánt határt. A kánon által felállított szabályokat nem is veszi

⁷ Magy. Középisk. XXXI, 265. V. ö. még i. m. 9.

⁸ Budapest, 1915.

⁹ Siebs Theodor, Deutsche Bühnenaussprache. Hochsprache, Köln, 1930.¹⁵

¹⁰ Luick, Karl, Deutsche Lautlehre, Leipzig—Wien, 1932.

¹¹ Itt jegyezzük meg, hogy a nyugatmagyarországi német nyelvjárások nemcsak „rokonai” az osztrák-bajor nyelvjárásoknak, amint Happ gondolja (i. m. 7.), hanem valóban bajor nyelvjárások is.

át, hanem ő maga ad — mint mondja — az irott vagy nyomtatott szövegből könnyen levonható szabályokat. Persze, lényegében egyeznek a Siebs-féle szabályokkal“ (i. m. 19. l.). Ezzel szemben Schwartz Elemér egészen mást mond és a tanulók öntevékenységének figyelembevételével világosan fejt ki kétségtől helyes pedagógiai álláspontját: „A magyar iskolai viszonyokat szem előtt tartva, az időtartam kérdésében nem mehetünk el oly messze, mint a színpadi nyelv, hanem a lényegét szem előtt tartva, oly szabályokat kell felállítanunk, amelyek az irott vagy nyomtatott szövegből könnyen levonhatók.“¹² Schwartz ezután a magánhangzók hosszúságára 5 szabályt állít fel, amelyet utóbb e sorok írójának indítványára 3 szabályba vont össze.¹³ Happ viszont Siebs-nek kizárólag *előadóművészek számára*¹⁴ alkotott szabályait kivonatolja és a német szavak hosszú időmennyiségére 8 *általános* és 6 „*önkenyes*“ szabályt állít fel. Ezt a játékot azután az idegen szavak, majd a rövid időmennyiség tárgyalásánál megismétli.

E pedagógiai tévedés mellett meg kell említenünk azt a tárgyi hibát, amelyet a magánhangzók zártságáról és nyíltságáról szóló fejezetben követ el. Happ ugyanis a magyar nyelvben megkülönböztet egy „félíg nyílt“ s egy „teljesen nyílt“ e hangot. Példáiból kitűnik, hogy a „félíg nyílt“ e hang tulajdonképpen középső nyelvvállással képzett *zárt* e (*te, le*),¹⁵ a „teljesen nyílt“ e hang pedig alsó nyelvvállással s az előbbinél egy fokkal hátrább képzett *nyílt* e hang (*ez, be, kerek, erre, merre*).¹⁶ Ugy sejtjük, szülőföldjének, Veszprém megyének magyar nyelvjárása vezette erre a tévútra. Veszprém megyében köztudomás szerint az előbbi nyílt e-nél egész fokkal nyíltabb s ugyancsak egy fokkal hátrább képzett *ä* hangot is ejtenek, amely a hátsó hangrendbe is átcsaphat, úgy-hogy illabiális a (*á, sőt ä*) lesz belőle.¹⁶ Vagyis Happ a nyelvjárás hangrendszerét alkalmazza a magyar művelt köznyelvre is: nála tehát a palatális-illabiális sor (*e, ä, i*) egy fokkal mélyebben, *ä*-vel kezdődik. Az utóbbi hangot tartja „teljesen nyílt“ e-nek (szerinte például az *ez, be, kerek, erre, merre* szavakban), az egy fokkal zártabb e-t pedig „félíg nyílt“ e-nek (szerinte például a *te, le* szavakban). E nyilvánvaló tévedésének következménye, hogy nem tudja a német nyílt e-t (jele Schwartznál: *e*) a magyar nyílt e-vel azonosítani (Schwartz i. m. 36. l.: *eke, ver*); ezért jut arra a téves gondolatra, hogy a magyar és a német nyílt e azonosítása esetén „a német *Ecke* szó ejtése egyeznék a magyar *eke* szóval“ (i. m. 24. l.)¹⁷ Pedig maga állítja: „A magyar itt alsó nyelvállással képzett hang, a német pedig középsővel.“ Csakhogy az *eke* ejtése nem *äkä* (vagy *äkä*), az egy fokkal magasabban képzett *Ecke* alsó e-je tehát nem „félíg nyílt“ e, hanem *zárt* *ë* (*ëka*).

Happ József dolgozatának egyéb szempontjaira itt nem térünk ki: ezeket nagyjából a kérdőívekre válaszoló tanárság is felvetette s Schwartz Elemér maga felelt rájuk. Az elmondottak alapján úgy vél-

¹² A német köznyelvi ejtés iskoláinkban, 37.

¹³ Az új német helyesjtés... 37—8.

¹⁴ V. ö. *erre Siebs*, i. m. 4.: „Es wäre aussichtslos, hier für Schule und Leben die Bühnenaussprache, die auf Fernwirkung und völliges Zusammenstimmen aller Redenden und auf Darstellung starker Affekte berechnet ist, in ihrer ganzen Eigenart fordern zu vollen...“

¹⁵ Happ példái.

¹⁶ V. ö. *Hörger Antal*, *A magyar nyelvjárások*, Budapest, 1934, 32.

¹⁷ V. ö.: „Még r előtt (*Ernte, Kern, Wärter, Härte*) sem annyira nyílt, mint a magyar nyílt e (Happ i. m. 24); „De mivel a magyar szavakban *lényegesen alacsonyabb* nyelvvállással képezzük...“ (i. h. 28).

jük, hogy középiskoláink számára kidolgozandó mintakiejtés alapjául mind nyelvészeti, mind pedagógiai szempontból Schwartz Elemér tervezete¹⁸ a legmegfelelőbb.

Mollay Károly.

*

Gedanken über die Frage des deutschen Hochsprache-Unterrichtes in Ungarn.

Elmar v. Schwartz wirft in seiner neuesten Schrift (A német köznyelvi ejtés iskoláinkban, Budapest, 1938) die Frage eines einheitlichen deutschen Aussprache-Unterrichtes in den ungarischen Mittelschulen auf und legt einen Entwurf der ungarländischen Musteraussprache vor. Er hält als Ziel die Bühnenaussprache (Th. Siebs) und das Richtigerprechen der Deutschen Akademie im Auge, und passt die von diesen aufgestellten Regeln sehr vorsichtig der ungarischen Artikulation an, nimmt aber auch die ungarländischen deutschen Mundarten in Betracht. Nach dem Erscheinen seines Entwurfes sandte er 100 Fragebogen in die verschiedenen Gegenden Ungarns und befragte, wie sich sein Projekt im Unterricht bewähre. Auf die Einwendungen der Sprachlehrer antwortet er in einer zweiten Schrift (Az új német helyesejtés a magyar tanárság kritikájának tükrében, Budapest, 1938) und stellt die endgültigen Regeln der ungarländischen Musteraussprache fest.

Mit derselben Frage beschäftigt sich inzwischen auch Josef Happ (Az egységes német kiejtés magyar szempontból, Budapest, 1938) und behauptete, bei dem Entwurf einer ungarländischen Musteraussprache dürfen die deutschen Mundarten aus nationalpolitischen und sprachwissenschaftlichen Gründen nicht berücksichtigt werden. Verfasser dieser Zeilen weist nach, das diese Auffassung so von sprachwissenschaftlichem, wie von pädagogischem Standpunkte aus falsch ist.

Karl Mollay.

Somos Jenő: Baudelaire és az új magyar líra. Pécs, 1938, 181 l.

Somos Jenő munkája doktori értekezésnek készült, de széles területet átfogó tanulmánya ítéleteinek higgadtságával és anyagának gazdagságával kimagaslik az ilyenféle munkák közül. Nemcsak Baudelaire életművét ismeri a legapróbb részletekig, hanem otthonosan tájékozódik az egész legújabbkori francia és magyar költészetben. Alaposan ismeri Szilágyi Géza, Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Tóth Arpád és Juhász Gyula egész költészetét és így világosan látja az összefüggéseket a francia költő és magyar követői művében. A felsorolt íróknak Baudelaire-hez való kapcsolatairól érdekes részleteket olvashatunk. Ilyen fejezetei közül is kiemelkedik Ady Endrének és a *Fleurs du Mal* szerzőjének rokonvonásairól írott kitűnő fejtegetése. A rokonítást a Baldensperger-féle összehasonlító iskola tanításai szerint az „influence par la personne morale et intellectuelle, influence par des sujets et des idées, influence par la technique” kapcsolatban keresi. Nem akar mindenáron hasonlóságot kimutatni, nem hajszolja a „hatásokat”. Tóth Arpádnál pl. egy sornyi egyezést sem tud felhozni. De a hasonló lelkeségű írók rajzában mégis lépten-nyomon kiteljesedik a nagy francia költő hatása. Somos Jenő munkája az újabb Baudelaire-kutatás világos összefoglalása és betetőzése. Értékes munkáját örömmel üdvözljük.

¹⁸ V. ö. Az új német helyesejtés... függelékét.

Az élvezetes olvasmánynak is beillő tárgyat ügyes előadásban mutatja be a szerző. Kár, hogy nem szakít tudományos prózáknak hagyományos jármával: a szükségtelen idegen kifejezések alkalmazásával. Irjunk végre magyarul tudományos művekben is!

Sipos Lajos.

*

Jenő Somos: *Ch. Baudelaire et la poésie lyrique hongroise moderne.*

L'auteur étudie dans ce travail l'influence de Baudelaire sur les poètes hongrois modernes. Géza Szilágyi, Endre Ady, Mihály Babits, Dezső Kosztolányi, Árpád Tóth et Gyula Juhász sont des lecteurs fervents du poète français et en subissent l'influence fascinante. Ce travail est une contribution précieuse aux recherches relatives à l'auteur des Fleurs du Mal.

Louis Sipos.

J. Szalay: *Grammaire française à l'usage des Hongrois.* Bibliothèque de l'Institut Catholique de Pannonhalma, Pannonhalma, 1938. 228 l. 8°.

Csekély és aránylag kevésbé változatos nyelvtani irodalmunkban örvendetes jelenség Szalay Jeromos főiskolásoknak szánt francia nyelvtana, mely sok elmélyedésről, nagy francia tudásról és jó megfigyelő képességről tesz tanúságot. Gazdag példaanyag alapján mutatja be szerzőnk az új francia nyelv legfontosabb sajátosságait s figyelme kiterjed a modern nyelv leírásán kívül a klasszikus nyelv legfontosabb tényeinek megállapítására is. Sajnos, nem sorolja fel külön mindazon *irodalmi* munkákat, melyekből példáit merítette, de rövid lapozás után is megállapíthatjuk, hogy a feldolgozott anyag megbízható, sokszínű s előnyösen egészíti ki azokat a példákat, melyeknek forrása maga a beszélt nyelv, állandó fordulataival, megsontosodott „cliché“-ivel. Tény- és adatszerűen igen nagy anyagot ölel fel ez a 228 lapos munka. Őszintén sajnáljuk, hogy a tájékozódást bizonyos beosztásbeli sajátosságok itt-ott megnehezítik.

Mielőtt ezekre rátérnénk, utalnunk kell a tudományos dokumentáció néhány hiányára. Feltűnő például, hogy sehol sem történik utalás Damourette és Pichon monumentális művére (*Des mots à la pensée*), melynek elvitathatatlan érdeme a mai francia nyelvhasználatnak hajszálpontos, szinte minden részletre kiterjedő elemzése. A folyóiratokban elszórt, de sokszor igen értékes anyag is hiányzik s Sandfeld mondattani tanulmányai, melyekre alább még utalunk, sem szerepelnek a mű forrásai között. Mivel magyaroknak írott könyvről van szó, az is meglepő, hogy Eckhardt Sándor Újfrancia leíró nyelvtanának út-törő szempontjait sem használta fel. Nyelvtanunk második kiadásában, melynek megjelenését minél hamarább óhajtjuk és reméljük, igen nagy szükség lenne mindeme források figyelembevételére és egy összefoglaló bibliográfiára, mely a részletek iránt érdeklődőt útbaigazítja.

Mindennél jelentősebb azonban a sajátosságos beosztás, melyre fentebb már céloztunk. Sz. J. szakít hangtan, alaktan, mondattan természetes tagozódásával s a hangtant egészen mellőzve, előbb nem az alaktant, hanem a mondattant tárgyalja. Így hamarabb ismerkedünk meg a nyelvi alakok *funkciójával* s csak azután magukkal az *alakokkal*, ami kétségtelenül megzavarhatja nemcsak a kezdőt, de a nyelvtani rendszerekben már járatos hallgatót is. Mindezen újítások *elvi alapjai* tárgyalás alá sem vétetnek (a 4 l-on mondottak elméletileg alig tisztáznak valamit) s az eredmény az, hogy egyes tipikusan alak-tani kérdések (például a melléknévi határozók képzésmódja) teljesen

átkerülnek, minden indokolás nélkül, a mondattani részbe (90. kk. 1.). Magának a mondattannak szerkezeti váza is bővebb magyarázatra szorul: nincs ugyanis első pillantásra feltétlenül evidens egyenrangúság az ilyen kategóriák között: *Le verbe. Déterminants (adverbaux et adnominaux). Interrogation. Négation. Ordre des mots et mise en relief.* Az is vitatható, miért kell ezt az alaktani ismeretekre nem épülő mondatant egy igen rövid, szóképzésszerű „Lexicologie“ c. fejezettel bevezetni s miért kerül éppen ebbe az utóbbiba az „Origine et formation de la langue française“ c. általános tájékoztatás? A „Lexicologie“-ban ez csak akkor lenne helyén, ha rövid áttekintést tartalmazna a francia szókincs egyes rétegeiről, származásuk szerint. Erről azonban Sz. J. munkájában jóformán szó sem esik (v. ö. mégis a 13. l.-pal, itt azonban a felsorolásból teljesen hiányzik a régi germán elemek említése).

E struktúrabeli ingadozás legsúlyosabb következménye kétségtelesen az, hogy a mondattanban sincs pontos megkülönböztetés fő- és mellékmondat között. Sz. J.-ra, mint maga is bevallja (4. l.), Brunot felfogása hatott s ezért indul ki nem magából a kifejezésből, hanem bizonyos szemantikai kategóriákból. A „Compléments de But“ c. fejezetben együtt van például minden (határozószó, attributum, mellékmondat, stb.), aminek csak valami köze is van a cél képzetéhez. Így a fő- és mellékmondat kategóriabeli különbségei teljesen elmosódnak s a mellékmondatok nagy rendszerének párhuzamosságai sem domborodnak ki.

Általános megjegyzéseinket még néhány konkrét részlettel szeretnők kiegészíteni.

7. l. „La proposition purement nominale ne se rencontre en français que dans les constructions (propositions) participiales.“ Szerzőnk egyetlen példát idéz csupán (*lui vivant, vous n'aurez rien*) s figyelmen kívül hagyja nemcsak az „infinitif de narration“-t (l. Eckhardt, Ujfr. leíró ny. 161. l.), hanem mindazt, amit már A. Lombard próbált rendszerbe szedni (Les constructions nominales dans le français moderne, Uppsala, 1930, 236 kk. 1.). S mit csináljunk az ilyen, a mai nyelvben egészen banális mondatokkal: *A mon tour de te rappeler la présence de maman dans cette maison*, P. Sabatier—Ch. Oulmont, Tu crois avoir aimé, Petite Illustr. 1938. okt. 1. 9. l., *fini le temps des jeunes filles séduites*, u. o., 13. l.

13 kk. 1. A szóképzéssel kapcsolatban nem történik utalás az *élő* és *holt* képzők közti *alapvető* különbségre (ez fontosabb lett volna, mint a *dérivation propre* és *d. impropre* szerencsétlen terminológiájú megkülönböztetése). Maguk a példák is sokszor vitathatók. *-il, -ile* semmiesetre sem eleven francia képző a *fragile-, puéril-*féle szavakban; Nyrop is csak egyetlen ilyen típusú, igazi francia továbbképzést említ (*fournil* III. 128 l.). *Puéril*-ben az *-il* latin képző és nem francia! Éppen így *escadrille* és *flottille* sem francia továbbképzés, hanem a spanyol *escuadrilla* és *flotilla* átvétele (Bloch-Wartburg, Dict. Etym. I. 267, 304 l.). Az *-isme* képzővel kapcsolatban is különbség teendő *catéchisme* és... *socialisme* között! S szó esik-e valahol a *substantif postverbal*-ok nagy tömegéről? Sz. J. csak „*dérivation régressive*“-ről beszél (13—4 l.). Ennek egyik esete lenne az igéből visszaképzett névszó, melyet nem lehet egy kalap alá fogni az *aristocratie* > *aristocrate*-féle esetekkel.

30 l. A „*passé simple*“ és „*passé composé*“ elnevezések félreértésre adhatnak okot s morfológiailag sem fedik a tényállást, hiszen az imparfait is egyszerű múltidő s a „*passé composé*“ is összetett múlt.

50—1 l. A *subjonctif* használatához értékes, de itt fel nem használt adalékok vannak Thomasson egyik cikkében (Die neueren Spra-

chen, XLIV. 95 kk. l.), hol világosan kitűnik az eltérés *je voulais qu'il vienne* és *je voulais qu'il vint*, valamint *je voudrais qu'il vienne* és *vint* között. A főmondat által látszólag nem indokolt mellékmondati subj. imparfait-ra ugyanott pompás példa ez a Valéry-idézet: *Les philosophes ne me donnent jamais le sentiment qu'ils communiquassent quelque puissance véritable.*

51 l. Az „infitif objet“-val kapcsolatban érdemes lett volna utalni *suffire de*, *suffire à* és *suffire pour* egymásmellettiségére és értelmi árnyalataira.

77 l. *Dans* praep.-nál a magyar tanuló figyelmét fel kell hívni a *dans la prairie*-típusú gallicizmusokra.

121 l. Az egyeztetés esetei között itt sincsen meg az *on est seuls*-féle szerkezet, mely az írott nyelvben is előfordul *nous sommes seuls* helyett, de amelyről a nyelvtanítói hagyományok még nem igen vettek tudomást.

200 l. A „*temps surcomposé*“-k elemzése igen rövid s funkciójuk sincs behatóan tárgyalva (v. ö. L. Foulet, Romania, 1925).

216 l. *Àme*-ban az „*accent circonflexe*“ természetesen nem egy régi **asme* alakra, hanem *anme*, *alme*, *arme* változatokra utal (latin *anima!*).

Megjegyzéseink számát könnyen szaporíthatnók, s a szakirodalomból számos kiegészítést tehetnénk még. A *que* mint célhatározói kötőszó nem csupán imperativus után fordul elő, hanem kérdő főmondat nyomában is (pl. *Peux-tu me prendre avec toi, que nous cautions?* Bourget, idézi Sandfeld, Syntaxe du français contemp. II. 402 l.). Nem akarjuk azonban tovább részletezni ezt a máris hosszú ismertetést, melynek adalékai semmiképp sem csökkenthetik Sz. J. kiváló szakértelemmel megírt munkájának értékét és pedagógiai jelentőségét. Ha szerzőnk a világosság és rendszeresség követelményeinek fokozottabb mértékben tesz eleget, műve sokáig az egyetemi hallgatók és a nagyközönség közkinccse marad.

Gáldi László.

*

Le manuel récent du RP. J. Szalay, qui est destiné aux étudiants hongrois „et à tous ceux qui ont passé par l'enseignement français dans les écoles secondaires“ (p. 3.), contient beaucoup d'observations justes et pénétrantes. Malheureusement le groupement des faits, qui est visiblement influencé par le système de Brunot (La Pensée et la Langue), prête souvent à la critique. On ne comprend pas trop pourquoi l'auteur a laissé délibérément de côté la phonétique et pourquoi il a placé la syntaxe avant la morphologie. Par suite de ce renversement peu motivé, la syntaxe est pleine de détails essentiellement morphologiques. Le système des subordonnées n'est pas suffisamment mis en relief. Quelques faits qui jouent un rôle très important dans le français contemporain (temps surcomposés, phrases nominales, etc.), ne sont analysés que d'une façon trop sommaire. On souhaite qu'une seconde édition permette à l'auteur le plus tôt possible de combler ces lacunes évidentes.

Ladislav Gáldi.

¹ Zavaróan hat a sok sajtóhiba, melyekről az *Additions* és *Corrections* c. függelék sem emlékezik meg. Ilyenek *pitoresque* (16 l.), *réservé* (23 l. jegyz.), *tolèrera* (47 l.), *frippon d'enfant* (114 l.), *galicial* (sic! *glacial* h., 168 l.), hogy *un sacré personnage* és *une personnage sacré* (156 l.) sajtóságos un és *une* váltakozásáról ne is beszéljünk. Az ilyen kevésbé feltűnő eltérések jobban megzavarják az olvasót, mint a *subordonnées*-féle durva *accenthibák* (40 l.). *C'est à dire* (3, 130 l.) helyett természetesen *c'est-à-dire* irandó.

Charles Molnár: *Charles-Louis Chassin historien français de la Hongrie. Avec une étude historique et des lettres inédites.* Debrecen, 1938. 8°.

Szerző tanulmánya tárgyául a magyar szempontból legjelentősebb francia historikus működését választotta, ki a magyar kortársak legkitűnőbbjeivel, Kossuthal, Klapkával, Irányival, Szemere Bertalannal és Teleki Lászlóval tartott fenn baráti kapcsolatot. 1840—48 között a Collège de France-on Michelet, Quinet és Mickiewicz körül csoportosult fiatal történészek úgy látták, hogy a szabadságáért harcoló Magyarország céljai azonosak a francia ideálokkal. Nemzetünk iránti szimpátiájukat ez magyarázza. Michelet irányította Chasson érdeklődését a magyar ügyek felé, ki maga is készült megírni Magyarország történetét. Saját jegyzeteit adta át a fiatal tudósnak, ki a Michelet-féle történészemlélet alapján foglalkozott históriákkal. A tanulmány Michelet hatását ugyan megemlíti, de nem mutat arra, mit vett át Chassin nagynevű mesterétől.

A tanulmány legérdekesebb része a Chassin főművével, a *La Hongrie, son génie et sa mission* c. munkával foglalkozó fejezet, melyben az 1789-es eszmékért lelkesülő francia tudós történészemléletét vázolja. Ez a könyv nagyarányú demonstrációnak készült a liberális eszmék szolgálatában, melyek Chassin szerint a magyar történelmi karakter legjellemzőbb vonásai. A magyar nemzet misszióját abban jelöli meg, hogy a Nyugatnak tett szolgálataival a XIX. századi civilizáció létrejöttét lehetővé tette. Chassin a pánszláv veszedelemtől félti Európát és ennek megakadályozására helyesnek tartotta volna a multban a fuziót a fajrokon török néppel, a 48 utáni években pedig egy nemzetiségi alapon álló dunai konföderációs állam születését kívánja... Legnagyobb sikerét Hunyadi Jánosról írt könyvével érte el Chassin. A nagy hadvezér alakjának megrajzolásában Michelet Jeanne d'Arc-ját vette mintául, ki a nagy történész szemében nemzetét, annak multját, sőt jövőjét is szimbolizálta, Chassin pedig Hunyadiban látta a harcos kereszténység és a magyarság inkarnációját.

Chassin terjedelmes oeuvre-jében kicsiny, de nagyon jelentős helyet foglalnak el a magyar irodalmi vonatkozású írásai. Jósika és Jókai több novelláját adja ki franciául és Petőfi leglelkesebb propagátora. De, mint a romantikus historiográfia képviselője, Petőfiben elsősorban a demokratikus eszmék apostolatát és nem a nagy lírikust látta. Petőfi-monográfiájában a költő regényes életrajzát és a szabadságharc történetét úgy mondja el, ahogyan a költő versein át tükröződnek.

Az utolsó fejezetben ismerteti a szerző Chassint, mint a francia mult historikusát. A francia tudós ugyanis az 1860-as évektől kezdve, a magyar ügyek jobbrafordulása után nem írt több magyar tárgyú tanulmányt. Elveihez, világszemléletéhez hű maradt, Daniel Manin és Edgar Quinet biográfiáin kívül terjedelmes munkák hosszú sorában foglalkozik a francia forradalom nem egészen felderített momentumaival. Amint a pozitivisták historiográfia kezdett teret hódítani, Chassin az irány lelkes követője lett, Vendée könyvtáraiban és levéltáraiban több évtizeden át folytatott kutatásokat, hogy munkáihoz összegyűjtse a nagyterjedelmű dokumentációs anyagot.

Az ismertetett gondolatmenet M. K. dolgozatának vázlata; bibliográfiájában H. Monin és Kont Ignác Chassinre vonatkozó cikkeit idézi, de nem említi a szegedi egyetemen 1935-ben kiadott Chassin-disszertációt, melynek eredményein semmiben sem megy túl. Szerző idézeteinek nagy részét, és pedig szám szerint huszat, olvashatjuk néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányomban. Szemere Bertalannak 1856. április 16. keltezésű Chassinhez intézett leveléből közöl

egy részletet, melyet kiadatlanak mond, holott megjelent dolgozatom 83. oldalán. Ugyanez mondható Bickersteth Johanna két leveléről, melyeket tanulmányom 76. és 77. oldalain már publikáltam, Chassin egyik levelét, melyet Quinethez intézett (1859. február 27) Monin alapján közlöm (a 28. oldalon), M. K. viszont csupán a kéziratra hivatkozik. Az *Articles de journaux et inédits* fejezet *La Hongrie en 1857, Voyage de l'Empereur d'Autriche* (Revue de Paris, 1857) c. Chassin-tanulmányt és a kiadatlan, újságcikknek szánt *Les événements du 24 avril 1849* c. cikket meg sem említi. A francia tudós iratainak egy része van csak a Magyar Tudományos Akadémia birtokában, a Bibliothèque Nationale és a Bibliothèque de la Ville de Paris is őriz Chassin-leveleket, illetőleg jegyzeteket. Ezekből idéz több részletet a dolgozat szerzője, bár a lényegesebb levelek már ismertek Monin nagyterjedelmű tanulmánya (*Deux historiens de la Révolution, Quinet et Chassin*) és egy rövidebb cikke (*Dix-huit lettres de Quinet à Chassin*) révén. Utóbbi tanulmányról M. K. dolgozata nem tesz említést.

A Molnár-disszertáció megírását Chassin franciatárgyú tanulmányainak bővebb ismertetése indokolta tette volna, vagy ha az Akadémián őrzött több száz eddig csak részleteiben kiadott levél alapján ismertette volna a francia történész kapcsolatait a 48-as emigránsokkal.

Bach Vera.

*

Le chapitre le plus important de cette thèse de doctorat est celui qui s'occupe de l'ouvrage principal de Ch.-L. Chassin: La Hongrie, son génie et sa mission. Cet ouvrage voulait être un manifeste du libéralisme qui, selon Chassin, fut un des traits les plus caractéristiques de l'histoire hongroise. Il voit la mission de la Hongrie dans sa contribution au développement de la civilisation du XIXe siècle, par les services qu'elle a rendus à l'Europe occidentale. — M. Ch. Molnár s'occupe encore d'un roman de Chassin et de ses travaux concernant la littérature hongroise, ses traductions de Jókai, Jókai et Petőfi. Il a fait la biographie romancée de ce dernier. — Dans le dernier chapitre l'auteur essaie de donner une idée générale de l'oeuvre entière de Chassin. La documentation de cette thèse est loin d'être complète et originale surtout en ce qui regarde les articles de journaux et la correspondance en partie inédite de Ch.-L. Chassin.

Vera Bach.

Studi e Documenti Italo-Ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma diretti da *Eugenio Koltay-Kastner*. I. Annuario 1936. Roma, 1937—XV. II. Annuario 1937. Roma, 1938—XVI.

A Római Magyar Akadémia alapításának tizedik évfordulóját minden ünnepségnél méltóbb módon teszi emlékezetessé az akadémiai évkönyv megindítása. Koltay-Kastner Jenő igazgató az előszóban ismereti a kiadvány célkitűzéseit, Kegyeletes megemlékezés illeti Klebelsberg Kunó grófot, akinek alapító tevékenységét szervesen tetőzi be a meginduló kiadványsorozat. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter kívánságára évenként folytatólagosan közli az akadémia irányítása mellett dolgozó kutatók munkáját.

Az első kötetben *Giulio Quirino Giglioli* (*La Pannonie e l'Impero Romano*) rövid szintézisben vizsgálja Pannónia történeti szerepét a római birodalom szempontjából, gyümölcsöztetve a magyar szakirodalom eredményeit is. (Alföldi.) *Szabó Mihály* (*Il Papa Innocenzo XI e la liberazione di Buda dal Turco*) a Vatikáni Levéltárból közli

Buda 1686-i visszafoglalása alkalmából a pápai udvarhoz érkező kiadatlan üdvözlő és köszönő leveleket. A magyar nemzet háláját Esterházy Pál nádor tolmácsolta latin nyelvű hódoló iratában. Említést érdemel a Raguzai Köztársaság különösen megleghangú levele is. A raguzaiak hivatkozva arra, hogy a török hódítás előtt a magyar király pártfogását élvezték évi adó fejében, a pápa közbenjárását kéri a régi jogállapot visszaállítása érdekében. *Gáldi László (Le Romanisme Transdanubien)* Pärvan, Puşcariu, Drăganu román őstörténeti megállapításaival szemben kijelöli a pannóniai latinság helyét a nyugati neolatin nyelvek fejlődéstörténetében. A románok pannóniai jelenlétét, — amint ezt főleg Tamás és Kniezsa eldöntötték, — a román álláspont hívei helytelen etimológiai megfelelésekre építették. Pleidell nézete szerint a magyar honfoglalásig nyomon kísérhető a pannóniai latinság egyes elemeinek továbbélése; Gáldi a társadalmi megoszlás alapján a nyelvvel összekapcsolt városi, illetve pásztorélet szórványos kontinuitását tételezi fel. Meglep érvelésének sokoldalúsága és szintézisének átfogó ereje. Tanulmányát egy ilyen külföldi sorozatban nemzeti szempontból is nyereségnek tekinthetjük, különösen akkor, amikor Seton-Watson könyve (*Histoire des Roumains de l'époque romaine à l'achèvement de l'unité*, Paris, 1937.) még mindig nem vesz tudomást a magyar álláspontról. *Radnóti Aladár (Vasi di bronzo romani nel Museo Profano del Vaticano)* a Museo Profano római bronzemlékeinek egy jellegzetes csoportját teszi vizsgálat tárgyává. Felismeri bennük a Pontini-mocsarakból származó XVII.—XVIII. századi lelet darabjait és összevetve a Vatikáni Levéltár kéziratok leltáraival, igazolja a lelet hitelességét. A katonai és házi felszerelési tárgyak és főzőedények a Kr. u. első század első feléből maradtak ránk és részben az ismeretes capuai gyárakból, részben északitaliai műhelyekből származnak. *Horváth Henrik (Transdanubien als kunsthistorische Provinz)* egy régebbi tanulmányából indul ki, amelyben a pannóniai antik művészi elemeknek a románkori építőművészetben való továbbélését vizsgálta. (Ung. Jahrb. XVI. 1). A földrajzi fekvés, Itália nagyobb közelsége és formaalkotó energiáinak erősebb kisugárzása, a klasszikus műveltséggel átítatott talaj rányomja bélyegét a következő művészettörténeti korszakokra is. *Fischer Endre (Contributo alla storia del movimento dei popolari)* véleménye szerint a császárkori „populares” mozgalma nem fogható fel egyszerű politikai pártnak, mert a város-állam idejémult eszméjével szemben az intézmények demokratikus szellemű megreformálására törekedett, hogy alkalmasak legyenek a nem római, főleg itáliai elemek befogadására. A magán- és a közélet minden ágában tervezett újításai a régi város-államnak itáliai nemzeti állammal való helyettesítését célozták. *Kardos Tibor (Che cosa fu l'umanesimo ungherese?)*, a címben feltett kérdésre kimerítő választ ad saját kutatásai, illetve a hazai és külföldi szakirodalom alapján. Horváth János, Huszti József műveiben és Hóman—Szekfű Magyar történetében alapvető feldolgozások is rendelkezésre állottak. Kiemeli a magyar humanizmus gyakorlati, mondhatnók állami jellegét. Az irodalmi műfajok vizsgálata támasztja alá ezt a megfigyelést: az állambölcselet, a jogtudomány, a retorika, az epistolográfia, a politikai beszéd és a történetírás körén kívül idesorozhatjuk a történeti tárgyú elbeszélő költészetet, a panegiricus-irodalmat, a politikai vonatkozásokkal telített drámát és a hazafias lírát. Csupán a vallásos és a szerelmi költészet nem illik a gyakorlati élet irodalmi formái közé. *Iván János (II. Lipót politikájának firenzei gyökerei)* meggyőzően fejtegeti, hogy II. Lipót uralkodói rendszerének alapja már toscanai évei alatt kialakult, különösen áll ez békeszándékára és alkotmányos engedményeire. *Mayer Erzsébet (Un opuscolo dedicato a*

Beatrice d'Aragona, Regina d'Ungheria) Diomede Carafa *Instrukcione del bon cortesano* c. művét közölte, amelyet Giovan Marco Cinico Beatrix királynőnek dedikálva nyomtatott ki. A szövegkiadás az ősnymotatványnak egy firenzei és egy nápolyi kézirattal való gondos egybevetése alapján készült.

Az *Annuario* II. kötetét (1937.) *Koltay-Kastner Jenő* Leopardi halálának századik évfordulója alkalmából írt tanulmánya vezeti be (*La fortuna di Leopardi in Ungheria*), mely e folyóirat hasábjain jelent meg először (EPhK. 1937, 334).

A következő három tanulmány a Szent István-év emlékét őrzi. *Lancz Kálmán* (*Santo Stefano Re Apostolico*) Szent István uralkodói jellemvonásait rajzolja meg. Kiemeli, hogy térítő munkája Magyarország kulturális és politikai megújítását eredményezte. *Luttor Ferenc* (*Santo Stefano e Roma*) széleskörű, hivatott értelmezéssel bizonyítja, hogy Szent István római kapcsolatai mindennekfelett egyházi jellegűek; a kereszténységet mint életcélét vette át a germán vagy bizánci politika teherététele nélkül. A koronázás időpontját illetően Hóman Bálint megállapítását (1000, karácsony) fogadja el és erősíti meg. *Takács Lajos* (*L'Ungheria, gli Ungheresi ed il culto di S. Stefano nei poemi eroici Italiani del Seicento*) a XVII. századi Tasso-epigonok magyartárgyú eposzait teszi tüzetes vizsgálat tárgyává és A. Constantini, M. Rossetti, Federigo Nomi műveiből idézi a felújuló Szent István-kultuszra valló adatokat.

Gáldi László (*Problemi di geografia linguistica nel rumeno del Settecento*) a XVIII. századi román szókincs szokatott vizsgálat alapján a magyar, török, illetve latin, görög átvételekre vonatkozólag kettős törvényszerűséget állapít meg. A Fanariota-korban török-görög vezetés alatt élő Havasalföld és Moldva területén a török jövevényszavak az anyagi kultúra köréből, a görög átvételek pedig a szellemi élet területéről származnak. Az erdélyi oláh nyelvben azonban az első területet magyar kölcsönszavak, az utóbbit pedig latin nyelvi elemek képviselik. *Nagy Zoltán* (*Gli scavi del palazzo reale Arpadiano di Esztergom*) az esztergomi ásások eredményeit ismerteti különös tekintettel az olaszországi képzőművészeti kapcsolatokra. *Mario Bormioli* (*Giuseppe Carosini*) újabb adatokkal igyekszik igazolni, hogy Carosininak előkészítő szerepe volt a magyar-piemonti szövetség létrejöttét illetően. *Mayer Erzsébet* (*Un umanista italiano della corte di Mattia Corvino. Aurelio Brandolino Lippo*) nézete szerint valószínűleg 1849-ben Brandolino Mátyás király udvarába, Vitéz János veszprémi püspök közvetítése révén. A király betegsége alkalmából írt munkáját és a *De comparatione rei publicae et regni* c. humanista állambölcseleti művét köszönhetjük budai tartózkodásának, ahol zavartalanabb jólét és munkalehetőség nyílt számára, mint megelőzőleg a pápai udvarnál. *Adriana Coromaldi* (*Adriano Lemmi attraverso il suo carteggio con Kossuth*), Kossuth és Lemmi levélváltását dolgozta fel. Elsősorban Lemmi fáradozásának tulajdonítja, hogy Kossuth Mazzinihoz csatlakozott. *Trencsényi-Waldapfel József* (*Le fonti italiane della poesia di Balassi*) a *Credulus* és *Julia* c. Balassinak tulajdonított pásztorjáték-töredékben felismerte Cristoforo Casteletti Amarillijének magyar fordítását, illetve átdolgozását. Felvetődik most már a kérdés, hogy az életrajzi bizonyíték elesése után még mindig Balassit kell-e szerzőjének tartanunk? Ezt a kérdést még nem tekinthetjük egyenlőre eldöntöttnek. *Trencsényi-Waldapfel* meggyőzőnek látszó érvelése ellenére sem. Balassi kétségtelen olasz forrásaként Petrarcat ismertük eddig Eckhardt Sándor kutatásai nyomán. A szerző újabb megfelelései még nem látszanak meg-

nyugtatóan igazolni Balassi költészetének uralkodó olaszos alapszínezetét és a közvetlen olasz hatás feltételezett mélységét. Vincenza Maria Fornario (*L'„Alleanza“*, giornale italo-ungherese di Milano) megírja, hogy Helfy Ignác hat éven át (1862—67) szerkesztette ujságját az olasz kormány havi 250 lírás támogatásával. A magyarországi eseményekről az ellenséges osztrák hírszolgáltatás ellensúlyozására közvetlenül tájékoztatta az olasz közvéleményt. Politikai szerepe mellett irodalmi jelentősége abban állott, hogy az Olaszországban ismeretlen magyar írókat, köztük Jókait tolmácsolta olasz nyelven. Szabó Mihály.

*

Per l'iniziativa del Prof. Eugenio Koltay-Kastner e per la disposizione di S. E. Valentino Hóman si inizia la raccolta degli Studi e Documenti Italo-Ungheresi. Nel 1° volume (Annuario, 1936.) vi è inserita una breve sintesi di Giulio Quirino Giglioli dedicata alla Pannonia, antica provincia romana. Ladislao Gáldi chiarisce la questione delle latinità transdanubiana, mentre Arrigo Horváth si accinge ad indagare gli elementi pannonic ed italici nello sviluppo delle arti figurative. Michele Szabó illustra le lettere di felicitazione giunte al Papa Innocenzo XI. nell'occasione della liberazione di Buda dal Turco. Aladár Radnóti è riuscito felicemente ad identificare i vasi di bronzo del Museo Profano coi pezzi di un ritrovamento derivato dalle Paludi Pontine. Andrea Fischer ha riesaminato i motivi che provocarono il movimento dei „populares“. Tiberio Kardos definisce l'umanesimo ungherese quale umanesimo di stato. Secondo il parere di Giovanni Iván, Leopoldo II. salito al trono cercò di realizzare le idee di governo costituzionale e pacifico abbracciate durante il suo soggiorno in Toscana. Elisabetta Mayer pubblica il testo del Bon Cortesano di Diomede Carafa dedicato a Beatrice d'Aragona.

*Nel II° volume dell'Annuario Eugenio Koltay-Kastner tratta la ricca e varia fortuna di Leopardi in Ungheria. C. Lancz e F. Luttor rievocano la sublime figura di S. Stefano, mentre il trattato di G. Takács e quello di A. Baumgarten si riferiscono ad alcuni ricordi letterari del suo culto. M. Bornioli, V. M. Fornaio, e A. Coromaldi danno un contributo prezioso alla storia dell'emigrazione ungherese. Si legge con interesse l'articolo di Zoltán vitéz Nagy sugli scavi di Esztergom. G. Trencsényi-Waldapfel ci dimostra in modo evidente che il frammento dal titolo *Credulus e Julia* attribuito a Valentino Balassi è una rielaborazione dell'Amarilli di Cristoforo Castelletti.* Michele Szabó.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

K. Slechta: *Goethe in seinem Verhältnis zu Aristoteles.* (Frankfurter Studien zur Religion und Kultur der Antike.) Frankfurt a. M., 1938. 136 l.

A kultúrfilozófiában éppen úgy, mint a történetfilozófiában felbukkan időnkint az individuális és kollektív tudományszemlélet ellentéte. Kétségtelen, hogy az egyes tudományos, vagy művészeti jelenségek előkészítője, csiráztató melegágya az *egyetemes néplelek*, de megtermékenyítője és formaadó energiája mindig egy-egy átfogó-tekintetű *individuum* szokott lenni. Ez utóbbi tényező kidomborításával vizsgálja a szerző Aristoteles és Goethe szellemrokonságát. Működési körük külső kezei szerint távol esik egymástól a racionális természetbölcsé-

letnek és fogalmi logikának ókori Kopernikusa, továbbá a metafizikai távlatokba néző Goethe. A kultúrjelenések hullámverését figyelő szerző azonban több eszmei és formai kapcsolatot talál a két „klaszszikus irányzat“ megtestesítője között. Aristoteles és Goethe érdeklődési sugara mint gyújtópontban egyesül a közös emberszemléletben és természetlátásban. E tartalmi, belső egyezések mellett rámutat Slechta arra a nyelvi úttörő munkára, amelyet Aristoteles is, Goethe is végzett, hogy az általuk felszínre hozott fogalmaknak szakkifejezéseket teremtsenek.

Aristoteles óta Goethe kísérte meg az európai lélekbúvárok között az embernek mint pszichológiai individuumnak új, eszmei hátteret adni, vagyis lelki életformáját megrajzolni. Embereszménye a klaszszikus kalokagathiának szoborba kívánczozó modellje. Vagyis a humanitás őserőiből táplálkozó lény, akinek egyéniségét a διάνοια és ἀρετή elegyedési receptje határozza meg.

Goethe irodalomszemléletének teoretikus kialakulása szintén Aristotelesre vezethető vissza. Már 18 éves korában kezdte sejtetni és értékelni azt a kultúrmissziót, amelyet Aristoteles jelent az irodalomtudomány elméleti megalapozásában. A szofisztikus retorika, majd az erisztika az irodalmi műfajok egészséges fejlődését sem megindítani, sem irányítani nem tudta. Ezeknek elméleti alapvetését vállalta tehát magára Aristoteles. Kár, hogy a szerző éppen ezeknél a hatást-kimutató fejezeteknél lesz túlságosan pozitívista. Egy-egy aristotelesi kezdeményezés originális erejét ugyanis maradéktalanul csak a kor művelődéstörténeti állapotának rövid felvázolásával lehetett volna igazi jelentőségében érzékeltetni. Az általános érdeklődésű goethei lélek lázas ambíciójából azonban a legfinomabb rezonálásokat is meg tudja éreztetni szerencsésen összeválogatott idézeteivel. A Poetika olvasása tisztázta a fiatal Goethe előtt a költészet elvi tartalmát és transzcendens körvonalait. E műben Aristoteles szembeállítja a költészetet a történetírással, s az előbbi tárgyát az általános, egyetemes érvényű eszmeiségben (καθολον) jelöli meg, szemben a történetet idiografikus ((καθ' ἑκαστον) jellegű tárgykörével. Ezzel az örökséggel indul Goethe is. A modern történetfilozófia ugyan módosított Goethe óta ezen az állásponton. Gondoljunk csak a történeti értékelméletnek egyetemes érvényű principiumaira, ahol az általános jellegű megállapítások kerülnek előtérbe. A XVIII. század tudomány szemlélete azonban inkább csak a kronológiai rendszerezőt látta a történelemben, s így érthető, hogy a filozófushajlamú Goethe a költészetet érezte közelebb a bölcséleti régiókhoz.

Az aristotelesi gondolatvilág jellemző tételét fedezi fel a szerző Goethének abban a törekvésében, hogy a művészetet és tudományt, a szemléletet és képzetet szintézisbe foglalva, ezek közös forrásához jusson el. 1824-től kezdve szinte kizárólagosan tudományelméleti kutatásokra szentelte Goethe idejét. S ekkor fordult fokozott érdeklődéssel az aristotelesi poetika teleológiája felé, és így került a német romantika irodalma a görög ráhatások sodrába. Aristoteles katharsis-tana oly mély etikai átszíneződést hozott Goethe irodalomszemléletébe, hogy ő — a görög felfogást kiszélesítve — a drámának ezt a tisztító hatását kiterjesztette a költészet minden ágára. Természetszerűleg csatlakozik ehhez a költészet erkölcsi hatásának (moralische Wirkung) elvi boncolása, mely gyökérzetét még Aristotelesben találta meg, de tartalmának kibővítéséhez Pindaros éppúgy hozzájárult, mint a drámaírók, sőt a hellenista és sztoikus irodalomestétikusok is. A szerző iparkodik mind-azt gondos forráskutatással Goethe művészi érték szemléletére visszavezetni, mely szerint az (író)-művész inspirációját csakis a tiszta esz-

tétikai és erkölcsi ideál öncélúságából merítheti. Az irodalmi élet számos területéről gyűjti össze Slechta azokat a tartalmi és formai problémákat, amelyek az antik talajból sarjadva, Aristoteles értékszűrőjén megtisztulva, elméletileg vagy metodikailag termékenyítették meg a német klasszicizmus célkitűzéseit.

A filológiának nemrég tisztázott kérdése a *περ χωμδτων* című irat szerzőségének megállapítása. Prantl bizonyításai szerint ez a mű egy Aristoteleshez közelálló iskolának felfogását tartalmazza a színek élettanáról, melyet Goethe a színesztétika alapvetéséhez részleteiben is felhasznált. S ezen a ponton jutunk el a tudományos problémáktól a természet világába. Különösen bő szemléleti anyaggal igazolja a szerző Aristoteles és Goethe természetszemléletének belső rokonságát. A természet mindkettő számára egy nagy egység, mely a jelenségeknek nemcsak kerete, hanem materiális oka is. Természetfilozófiájuk közös jellemvonása az örök titokzatos fejlődés feltételezése. Változás és kiteljesülés az iránymutató mérőföldkövei ennek a tökéletesedési folyamatnak. Erre mutat az Organikus és Anorganikus szerves kapcsolata: az Anyag örök alakulása a végső Forma felé. A tartalmi egyezés mellett módszertani rokonságot is találunk: a természeti tünemények megértésében Goethe is, mint Aristoteles, a tiszta empirizmus eszközeit fogadja el. Aristoteles minden tétele az elméleti tapasztaláson épült fel. Ezt választja Goethe is természetszemléletének alapdogmájául. (Die Phänomene sind selbst die Lehre.)

Két dolgot szerettünk volna még a szerzőtől hallani: az ősnemződéstan aristotelesi álláspontját, továbbá az etikai kapcsolatokat a *Nikomacheia* és a *Faust* között. Ez utóbbi kifejtését azonban a szerző most készíti a Goethe-Társulat folyóirata számára. Itt jegyezzük meg, hogy a természet és emberszemlélet horizontja Aristoteles és Goethe óta új távlatokat nyert a mi Prohászkanknál (Isten és Világ, Föld és Ég). Hálás és tanulságos téma volna hazai filológusaink valamelyikének a pogány és keresztény természetbölcselet e két reprezentánsa között megvonni az eszmei párhuzamot. Visy József.

Nach dem äusseren Charakter ihrer Tätigkeit liegen Aristoteles und Goethe fern von einander: Die Entwicklung der Kulturerscheinungen betrachtend stellt jedoch Verfasser bei ihnen mehrere inhaltliche Übereinstimmungen in der Naturauffassung und der kulturellen Bewertung der Menschheit fest. Den prinzipiellen Standpunkt Goethes über die Dichtkunst hatte die Poetik und die Katharsislehre von Aristoteles vertieft. Slechta sammelt mit einer überlegenen Beherrschung der Quellen jene aristotelischen Angaben, die die Literatur der deutschen Romantik angeregt hatten.
J. Visy.

Emploi des signes critiques, disposition de l'apparat dans les éditions savantes de textes grecs et latins. Conseils et recommandations par J. Bidez et A. B. Drachmann. Édition nouvelle par A. Delatte et A. Severyns. Union Académique Internationale. Bruxelles-Paris, 1938. 8°, 50 l.

Az antik szövegek átszarmazásának sajátos természete következtében a klasszika-filológia nemzedékek munkája folyamán kialakította a szövegkiadás methodikáját és technikáját, amelynek alapelve az, hogy a kiadás ne csak az illető munka eredeti szövegét igyekezzék a rendelkezésre álló összes eszközök segítségével megközelíteni, hanem hogy egyben a szövegviszsaállítás munkájában felhasznált egész anyagról, tehát magáról a szövegahagyományról is hű képet adjon az olvasónak

s így lehetővé tegye számára az ellenőrzést. Ez utóbbi célt szolgálja az ú. n. apparatus criticus. Hogy azonban ez utóbbi a szöveg olvasásával kapcsolatban rögtön gyors és könnyen áttekinthető tájékoztatást nyújtson, szükségessé vált bizonyos methodikai elvek és eljárások alkalmazása és ezzel együtt bizonyos rövidítések és jelek bevezetése.

Ha azonban az utolsó félszázad görög és latin editio-it áttekinthetjük, azt látjuk, hogy methodikai eljárás és kritikai jelek használata tekintetében nagy eltérések mutatkoznak. Ahány kiadás, annyiféle eljárás és jelölés, egészen egyéni kezdeményezésekről nem is szólva, mint amilyen volt pl. Wilamowitz tömör apparátusa a „ δ η : Hermann“, ami annyit jelent, hogy a szöveg hagyomány δ η -t őrzött meg ugyan, de Hermann javította azt s a kiadó ezt az emendatiót illesztette be a szöveg megfelelő helyére. Természetesen ennek kitalálása annak a számára, aki e wilamowitzi formulát nem ismeri, nem könnyű. De az egyéni eljárási módok különbözőségén kívül még fokozta a zavart az a tény, hogy az egyes szöveg-fajták kiadásaiban ugyanazon jelek más és más értelemben szerepeltek. Így pl. a < > jel a középkori kéziratok és papyrusok alapján történő szövegkiadásokban rendszeren a kéziratokban hiányzó s a kiadó által beszúrt szavak jelölésére szolgál, míg a feliratos emlékek publikációjában ugyanezt a jelet az interpolatiók, illetve athetisisek számára foglalták le. Éppen ezért már régóta felmerült annak szüksége, hogy a görög és latin szövegek kiadása terén bizonyos egyöntetű methodikai és technikai eljárás alakuljon ki s ennek következtében a kiadások apparátusa azonos elvek követése és azonos jelöléseknek azonos értelemben való használata folytán uniformizálódjék. E tekintetben sokat jelentett már O. Stählin úttörő „Editionstechnik“-je is (Leipzig—Berlin 1914²), amely hasonló elgondolások alapján készült.

A kérdés megoldását 1928-ban a belga Akadémia kezdeményezésére az Akadémiák Nemzetközi Szövetsége (Union Académique Internationale) vette a kezébe, amely Bidez javaslata nyomán bizottságot alakított a kérdés tanulmányozására. E bizottság munkájának eredményeként jelent meg 1928-ban — a szerkesztők nevének feltüntetése nélkül — a fenti címen jelzett munka első kiadása. A bizottság azóta tovább folytatta a kérdés tanulmányozását s a kiváló dán hellénista, Drachmann halála után két belga szakember (A. Delatte és A. Severyns) vette kezébe az új kiadás előkészítésének munkálatait. Külföldi szakemberek észrevételeinek és javaslatainak felhasználásával — magyar részről Förster Aurél vett részt a munkában — készült e második, lényegesen javított kiadás, amely egyes részletekben nemcsak módosítja az első kiadás technikai tanácsait, hanem itt-ott azokkal szembe is helyezkedik. Ilyen például a variánsok ortografiájának problémája. Az első kiadás a Krumbacher-féle elv álláspontjára helyezkedve, a variánsoknak modern helyesírásban való közlését javasolta. Ez az elv azonban a kézirati anyagnak — ha nem is meghamisítását —, de bizonyos fokú deformálását jelenti s lelkiismeretes kiadó nehezen tudja magát rászánni. A második kiadás a szerintünk is egyedül helyes alapra tért vissza, amidőn — természetesen a pusztán ortográfiai variánsok felsorolásától most is óva intve — abban az esetben, ha más okból kifolyólag az apparátusban közölni kell kézirati variánst, azt tanácsolja, hogy azt abban az alakban reprodukáljuk, ahogy a kéziratban olvasható. Újítás az is, hogy közelebből meg nem határozható kezek javításainak jelzésére az x indexszel ellátott betűjeleket javasolja, továbbá, hogy a sorszámnak az apparátus minden egysége előtt való kitételéről lemond. Általában az egész munka megfogalmazása világosabb, mint volt korábban s az új kiadás sok olyan részletekre vonatkozólag is ad útbaigazítást, amelyekről az első kiadásban még nem volt szó.

Aki akár antik, akár középkori görög vagy latin szöveg kiadásához fog, annak munkáját e kis könyv áttanulmányozása nagymértékben megkönnyíti, mert minden lényeges kérdésről tájékoztat. A tanácsok követése egyben lehetővé teszi, hogy a jövőben a jelek használata terén bizonyos egyöntetű eljárás alakuljon ki. Természetes azonban, hogy a könyv nem merítheti ki a gyakorlatban előforduló összes lehetőségeket. Minden szövegnek más és más volt az élete, a sorsa és így esetenként változnia kell a módszernek, kiadói eljárásnak és ennek megfelelően az apparatus criticus technikai kiállításának is. Amint a tudomány egyéb területein is a helyes módszer és eljárás minden egyes esetben az anyag természetéből adódik s amint az előre megállapított módszer ráerőszakolása az anyagra rendszeren tévedésekre vezet, úgy a szövegkritika és kiadástechnika terén is minden szöveget egyénien kell kezelnünk s az adott esetnek megfelelően kell a módszertani és kiadástechnikai eljárást megállapítani. Az Akadémiák Nemzetközi Szövetségének e kiadványa útbaigazításaival nagyon megkönnyíti e munkát, s kívánatos, hogy minden kiadó áttanulmányozza tanácsait és legalább is a jelölések egyöntetű használata tekintetében alkalmazkodjék azokhoz.

(Budapest.)

Moravcsik Gyula.

*

Cet ouvrage, publié par l'Union Académique Internationale en une édition augmentée et remaniée, donne des renseignements très détaillés sur tout ce qui concerne les questions d'ordre technique et méthodologique de la critique des textes. Bien que l'édition de chaque texte pose des problèmes nouveaux qui demandent une méthode spéciale, il serait désirable que les éditeurs — surtout par rapport à l'utilisation des signes critiques — tiennent compte des conseils généraux qui sont contenus dans le présent volume.

(Budapest.)

Gy. Moravcsik.

Hermann Riefstahl: *Der Roman des Apuleius. Beitrag zur Romantheorie.* Frankfurt a. M., 1938. (Frankfurter Studien zur Religion und Kultur der Antike 15.) 133 l.

„...s én Apuleiust óraszámra, de Cicerót nem olvasám“, mondta liceumi éveiről Puskin. Csakhogy ez régen volt. Ma bizony nagyon kevesen olvassák, azok is csak olcsó szórakozásból, — különben pedig a filológusok *curiositas*-ának menthetetlen áldozata. (Nemcsak Lucius fizetett rá a *curiositas*-ra.) Felületes olvasói vagy nem találnak benne semmit, vagy megbotránkoznak rajta. A másik részről pedig már felhasználták mindenre: jogtörténetre, mesekutatásra, vallás- és művelődéstörténeti, vagy vulgáris latin nyelvészeti kérdések megvilágítására. Mikor írta regényét? Honnan vette az anyagát? Milyen műfajhoz tartozik ez a különös alkotás? Hogyan függ össze Lukios és Lukianos műveivel? Ezek a kérdések foglalkoztatták majdnem egy évszázad filológusait. Nagyon érdekes, nem tagadjuk, Apuleius forrásait kinyomozni, más írótól való függését megállapítani, de ezzel még nem értjük meg magát a művészi alkotást.

Kortársai közül sokan, majd később, a középkorban általában varázslónak tartották. Boccaccio óta gyönyörködtek novelláiban, a XVIII. században szinte rajongtak érte, — a XIX. és XX. század tudósai pedig ítélkeznek fölötte: dagályos és rossz latinságú afrikai, nyughatatlan, kóborló vándorprédikátor, minden hájjal megkent, hiú rhe-

tor, stb. Lapozzuk fel közkézen forgó irodalomtörténeteinket, kevés kivétellel mindegyikben ezt fogjuk találni.

Lucius útja szimbólikusan az antik regény fejlődését példázhatja: sodródás a vallásosság felé. De a regény mégis művészi alkotás, nem pedig tolatkodó propaganda, több, mint közhasználatra szánt aretológikus írás. Azonkívül pedig valami új, és nem a késő ókor szétbomlásával együttjáró jelenség. Nem az eposz elkésett utódja, hanem önálló műfaj, mely nem is keletkezhetett volna a heroikus időkben, vagy a görögség klasszikus (polishoz kötött) korszakában, csak a késői (erotikus) századokban.

Szimbólum (nem pedig neveltető ötlet) a szamar-alak is: szimbóluma annak, hogy Lucius teljesen kiszakadt az emberi közösségből. Magános, gyökerétvesztett individuum, aki szemtől-szembekerült az egész világgal. Nincsen családja, otthona, nincs semmi határozott célja, nincs hite: egészen magára van hagyatva. Ez a magánosság hajtja a mágia felé, a mágia pedig betetőzi minden közösségtől való elrugaszkodását. De szamarokorában is *curiosus* marad, akármilyen helyzetbe sodorja is Fortuna. A végén még örül, hogy a szamarélet *etsi minus prudentem, multiscium reddidit*. Kielégíthette kíváncsiságát, megismerte a világot, melybe tapasztalatlanul, de éppen *ingenita curiositate* lépett be.

Élesen rajzolódna elénk a különbségek Apuleius és Lukianos között, ha a sokat vitatott, de tulajdonképpen irrelevans forráskérdés helyett a regényeket, hőseik sorsát, fejlődésük ábrázolását vesszük szemügyre. Lukianos munkája tárgyilagos pszichológiai kísérlet (Leibnizet is érdekelte, hogy szamarrestben lakozhatik-e emberi értelem), amelyet az író lehetetlen és komikus keretben ad elő. Ez azonban nem vonatkozatható általános érvénnyel minden ember életének kialakulására, mint Apuleius *Metamorphoses*-e. Azonkívül az egész történet Lukianos hősének életében egy különös epizód, melynek később semmi jelentősége nem lesz. Az Onos inkább novella, Apuleius műve pedig regény, melyben a műfaj minden jellemző sajátosságát megtaláljuk.

Az egész regényen valami fölényes ironia, gúnyoskedvű szellemesség vonul végig. Lucius látja a világ hitványságát, értéktelenségét, főlé is tud emelkedni, szánakozik is rajta. *Dii boni, quales illic homunculi...* (IX. 12.) Közel járunk az újkomédia világához: mintha Plautust halanók. Néha felháborodik az emberi bűnök és igazságtalanság miatt. A két állásfoglalás közti ellentét sajtáságos feszültséget teremt. Szándékosan bizonytalanságban hagyja olvasóit sok mindenről, úgyhogy sokszor nem tudjuk, hogy a valóság, vagy a mesék birodalmában járunk-e. Ennek az állandó (jellegzetesen barokk) feszültségnek a felismerésével talán elfogadhatóbb lesz sokaknak, hogy a korinthusi Lucius egyszerre csak madauraivá válik.

Ide tartoznak gondolkodásra készítő hasonlatai, művészi kiszámítottsággal elhintett célzásai is. Egészen egyéni Apuleiusban, hogy egyes motívumokat többször is előhoz; vagy azért, hogy előkészítsen valamire, amit fontosnak ítél, vagy pedig, hogy utólag hívja fel olvasói figyelmét már régebben előadott dolgokra. Ilymódon teremt meg a kapcsolatot a „betétek” és a főcselekvény között: regényében igen minden összefügg és minden a helyén van! Először csak praeludium-szerűen halljuk a motívumot, később dolgozza ki a témát teljesen. Jellemző ezekre a motívumegyezősekre, hogy nem közvetlenül halmozódnak egymás után (esetleg hosszú intervallum van közben), nem erőszakosan, tolatkodóan, inkább elrejtett célzások formájában jelentkeznek, továbbá, hogy alkalmazásuk nem merev schema szerint tör-

ténik. Kimutatható, hogy a regény három kiemelkedő pontja, (a Risus-ünnep, a korinthusi színházi jelenet és az Isis-körmenet) szervesen kapcsolódik egymáshoz. A regény egysége tehát hiánytalanul megvan, csak éppen a barokk zsúfoltság miatt nem láthatjuk első pillantásra olyan tisztán, mint egy klasszikus műben.

Riefstahl könyvének főérdeme nem az egyes részletek magyarázatában, hanem annak hangsúlyozásában (és sikeres gyakorlati alkalmazásában) van, hogy minden regény egyéni alkotás, mely alá van ugyan vetve a műfaj törvényeinek és messzevezető összefüggésben áll sok mindennel, de mégis végeredményben magábanálló, külön világot jelentő mű, melynek a lényegét, a lelkét meg kell találnunk, mielőtt valami mással összehasonlítjuk, vagy összefüggésekbe soroljuk. Lucius-t kell megértenünk, a II. századnak ezt a jellegzetes képviselőjét, aki gyökerét vesztette és a mágia titokzatos eszközeivel akarja valahol nyugalmát megtalálni. Nagy kötelekek felbomlásakor a költészet beszédes tanú. Különösen áll ez az ilyenfajta regényre, melynek problematikája éppen az, hogy az egyén az abszolút érvényűnek tartott világrend értelmében és jogszerűségében kételkedni kezd, kérdez, bírál, végül is egyedül marad és egészen új világot kell magának kialakítania. Lucius létformájának filozófiai kifejezése az újplatonizmus, vagy helyesebben: Apuleius az újplatonista filozófia existenciális alapját Lucius létformájában alakította ki művésziileg. És nemcsak a regényben találjuk ezt: Lucius-Apuleius egész munkássága ebben a szellemben fogamzott.

Örvendetes ez a könyv nemcsak az Apuleius-kutatás, hanem tudományunk megújhodása szempontjából is. Remélhetőleg a többi antik regényről is kapunk hasonló jellegű munkákat. Egyelőre azonban senki sem vállalkozik rá: *Riefstahl* műve majdhogyanem *vox clamantis in deserto*, ha az egészen új, Apuleiusszal foglalkozó munkákat végignézzük. A mult évben jelent meg *W. Wittmann* könyve: *Das Isisbuch des Apuleius*. Csak egy részletet dolgoz fel, nem az egész apuleiusi oeuvre-t, tehát más jellegű, mint *Riefstahlé*. *M. Molt* kommentárja az első könyvhöz (Ad Apuleii Madaurensis Metamorphoseon librum primum commentarius exegeticus. Groningen, 1938) régiszabású, érdektelen munka, semmi újat nem mond. *Franz Dornseiff* is foglalkozik Apuleiusszal egy új cikkében (*Hermes*, 73, 1938, 222—). Megtudunk sok érdekes dolgot, csak éppen Apuleiushoz nem jutunk közelebb. *Dornseiff* nyomán közöl néhány megjegyzést *C. Fries* (*Phil. Wochenschrift* 59, 1939, 62—; I. még 85—) annak bizonyítására, hogy Apuleiusnak korántsem olyan gazdag a képzelete, mint ahogy egyesek eddig hitték, viszont jól ismert sok régi mythost és népszokást. Tehát megint csak „összehasonlító mesekutatás” és hasonlók, de nem az író. Mindebből annál tisztábban világlik ki *Riefstahl* érdeme és eljárásának helyessége.

Aki Apuleius-t és regényének lényegét meg akarja ismerni, nem nélkülözheti ezt a kitérőt munkát. *Borzsák István.*

*

Als selbständiges und einheitliches Kunstwerk hat der Roman des Apuleius noch keine eingehende Behandlung und angemessene Beurteilung gefunden, sondern immer nur allen möglichen Nachbarwissenschaften „Material“ geliefert. Mit dem künstlerischen Verständnis des Apuleius war es daher bisher äusserst schlecht bestellt. Die Wissenschaft der beiden letzten Jahrhunderte beurteilte ihn ganz von oben herab, in den massgebenden Literaturgeschichten findet man nur leichtfertige und verständnislose Urteile über ihn vor. So war eine „Rettung des Apuleius“ unbedingt vonnöten.

R. will unvoreingenommen von dem Werk selbst ausgehen anstatt — wie man es bisher tat, — von seinen Quellen, Vorgängern usw., und überhaupt den antiken Roman werten, als Einsatz eines Neuen, nicht als Verfallserscheinung später Jahrhunderte. Er führt den aufmerksamen Leser zum Verständnis der angeblichen Widersprüche und Unstimmigkeiten in Apuleius' Roman. Der Hauptheld Lucius wird als völlig Entwurzelter, als vollkommen isoliertes Individuum vor uns gestellt, die Eselsgestalt überzeugend als ein dichterisches Symbol für die abstrakte Seinsweise des Menschen als Individuum und Subjekt gedeutet. Die Unterschiede zwischen Apuleius und Lukianos werden geklärt. Auch die witzige, überlegene Schilderung des Apuleius ist nach R. kein hohles Phrasengeklingel oder eitle Rhetorenkunst. Fein ist, wie R. die raffiniert erwogenen Kunstmittel zu deuten weiss. Er weist nach, dass die so oft als unorganisch verworfenen Einlageerzählungen die Höhepunkte der Handlung zu einer Einheit verbinden. („Verzahnung.“) Diese Art, durch weite Spannungen zusammenzufügen bezeichnet er treffend als barocke Eigentümlichkeit. Apuleius' Roman dient nicht nur der Ergötzung und Unterhaltung; er hat auch einen tiefen ethischen Sinn, ist ein künstlerisch gestaltetes Anschauungsbild der existenziellen Lebensgrundlage des Neuplatonismus.

All das bestätigt die Richtigkeit der Auffassung R.-s vom Wesen des Romans und die Fruchtbarkeit seines Gedankens (S. 115): „Jeder Roman ist ein individuelles Kunstwerk, zwar grossen Gesetzen unterworfen und in grossen Zusammenhängen stehend, doch jedesmal ein besonderes, komplexes Gebilde, dessen innerstes Zentrum gefunden werden muss, bevor es in Vergleich und Zusammenhang gestellt werden darf.“

Nur mit grösster Freude kann man im Rahmen der Besprechung dieser ausgezeichneten Arbeit erwähnen, dass auch die Forschungsergebnisse ungarischer Gelehrten, ja für Ausländer sehr schwer zugängliche ungarische Bücher und entlegene Aufsätze (mehrfach auch aus EPhK) nicht nur zitiert, sondern auch ausgewertet werden.

St. Borzsák.

Hermann Tiemann: *Das spanische Schrifttum in Deutschland von der Renaissance bis zur Romantik.* (Ibero-Amerikanische Studien 6.) Ibero-Amerikanisches Institut. Hamburg, 1936. 226 1.

Szerző, aki a spanyol-német irodalmi kapcsolatoknak egyik legtevékenyebb kutatója, e könyvében a hamburgi egyetem romanisztikai intézete és ibero-amerikai munkaközössége előtt tartott előadásait foglalta össze. Adam Schneider és Arturo Farinelli idevágó, inkább könyvészeti jellegű kutatásainak hasznos kiegészítése és szellemtörténeti ártérkelése a munka. Célkitűzését már a bevezetésben tömören megadja: Wie hat sich der deutsche Geist geformt an den Vorstellungen und Erlebnissen, die der spanische an ihn herangetragen hat, in lebendiger Auseinandersetzung? (10. 1.) Szóval nem pusztán mechanikus hatásokat, hanem eleven befogadást keres, a recepció útját vizsgálja.

Könyve három részre oszlik: renaissance és reformáció, barokk, a fölvilágosodástól a romantikáig. A renaissance a spanyol-német irodalmi kapcsolatok tükrében csak előkészíti a barokkot. Ekkor kezdődnek meg fűződni a szálak Bécs császári udvara és Spanyolország közt. V. Károlynak és I. Ferdinándnak jut e téren fontos szerep. A két legnagyobb spanyol lírikus, Garcilaso de la Vega és Cristóbal de Castillejo szoros kapcsolatba jutnak udvarukkal, sőt az utóbbi Bécsben telep-

szik le. A bécsi udvar erősen irodalmias ízű lovagi tornái is spanyol színekkel gazdagodnak. De a Bécestől távolabbeső területeken is érvényesül a spanyol szellem, így a reformációban, vagy Cristoph Wirsung Celestina-fordításában. A kapcsolatok első igazi csúcspontja azonban a barokk. A spanyol kései skolasztika (Suárez) nemcsak a német katolikus, de a protestáns egyetemeket is meghódítja a maga metafizikai alaposságával. Az udvari kultúra spanyol vonatkozásai is erősödnek. II. Rudolf és I. Lipót Bécsből Szilézia felé vezetnek a spanyol szellem útjai, Lohensteinhez és Opitzhoz. Münchenből indul ki Guevara népszerűsítése, s nagy elterjedésnek örvendenek Diego de Saavedra, Juan de Borja udvari-humanista emblematikus írásai is. A későbarokk „gáláns” embereszmény kialakításához pedig Gracián művei adnak hathatós indítást. Az Amadis-regények fordítása nyomán megindul a spanyol udvari regény- és pásztorköltészet benyomulása német területre, az udvari kultúrával szorosan összefüggő barokk humanizmus pedig a spanyol barokk tudományosság termékeit terjeszti. Fontos szerephez jut a német szellemi életben 1580 és 1730 közt a spanyol misztika. Alonso de Orozco, Juan de los Angeles, Diego de Estella, Alonso Rodriguez, Luis de Granada, Avilai Szent Teréz, Keresztes Szent János és a többi nagy misztikus írásai közel négyszáz latin vagy német kiadásban látnak Németországban napvilágot. Még protestánsok is, mint Harsdörffer, résztvesznek e misztikus művek népszerűsítésében. S német átdolgozókra, fordítókra lelnek a barokk Fortuna-konceptió népiesebb megnyilvánulásai: Lazarillo de Tormes, Guzmán de Alfarache, Don Quijote.

A fölvilágosodás első perceiben mereven szakít ezzel a világgal: lenézi Spanyolországot, mint az inkvizíció és vakbuzgóság hazáját. Kíváncsisága azonban mégsem felejt el a spanyolokat, Utleírások jelennek meg, többnyire francia és angol eredetű nyomán, ahol a fölvilágosodott Esz szellemes és frivol tanítványai a csodálkozó megvetés túlzásait ontják tollukkal. Hasonló álláspontot képviselnek a hispanisztikával foglalkozó német tudósok is. 1750 körül azonban fordul a szél. Ez évben a berlini akadémián egy spanyol tudós már védelemre kel a spanyol skolasztikának, Nagy Frigyes uralkodásának utolsó éveiben pedig, amikor az agg király maga is kezd elfordulni a francia művelődési eszménytől, Denina apát valósággal apológiáját adja a spanyol XVII. századnak ugyanez Akadémia falai közt. Denina már rámutat a fölvilágosodás túlzásaira és laposságaira, amelyekhez képest a mult talán sötét, de gazdagabb fantáziában és mélyebb. Góngora iránt egyébként már a német rokokó érdeklődött, most pedig a Sturm und Drang fölfedezi, Herderrel az élen, a spanyol románcok világát. A romantikában éri el aztán a spanyol irodalom németországi útja a második csúcspontot, főleg a calderonizmusban. Goethe és a romantikusok egyaránt érdeklődéssel fordulnak a nagy barokk drámaíró felé, sokan fordítják, Schelling pedig Calderón művei alapján fejti ki a keresztény sorsdráma elméletét. A két Schlegel egyaránt elragadtatott szavakkal adózik Calderón művészetének: neve egyideig még Shakespearet is elhomályosítja. Csak később, a romantika végén lép Lope de Vega az előtérbe.

Tiemann könyve olyan ügyes összefoglalás, amelyre a tudomány, elsősorban az összehasonlító irodalomtörténet, már régen várt. A német irodalomszemlélet számára új utak nyílnak e mű nyomán, s új mód-szerek adódnak, amelyekkel a német szellemiséget beilleszthetjük Európába. Különösen örvendünk annak, hogy rövidesen megjelenik folytatása: a spanyol-német irodalmi kapcsolatok kimerítő bibliográfiája.

Viszont sajnálattal kell észrevennünk a mű némely fogyatékoságát. Szerzőnk számára a recepció elsősorban, sőt csaknem kizárólag fordítást, átdolgozást, esetleg személyes kapcsolatot jelent, s elfeledkezik arról a mélyebb nyomokat hagyó szétgyűrűzésről, amely az ilyen spanyol művektől inspirált német irodalmi termékekben bukannya elő. Így érdemes lett volna megvizsgálni, mint tűnnek elő a német és németországi latinnyelvű vallásos irodalomban a spanyol misztika vonásai, mint termékenyíti meg a spanyol barokk dráma a XVII. századi délnémet jezsuiták, vagy a romantikusok színpadát, drámai etosát és világképét. A spanyol dráma szerepére a német barokkban csak egykét semmitmondó szóval utal, elfelejtve azt, amit e téren már előtte megállapított a tudomány. (Joseph Gregor a színpadi formákról, Johannes Müller a jezsuitadramáról.) Ezek a kérdések külön könyvet érdemelnének, s hiányuk igen fájdalmas. Túlságosan lenézi a calderonizmust is, s e nagy és mély író jelentőségét a csillogóbb, de sekélyebb Lope alá helyezi.

Tagadhatatlan viszont, hogy sok termékeny ösztönzést és indítást is ad Tiemann könyve. Magyar szempontból is érdemes vele foglalkozni. Szó esik benne Garcilaso fogságáról, ahová V. Károly vetette a magáról megfelelő lovagot. E lovagi fogság (inkább enyhébb száműzetés) helye a jegyzet szerint valószínűleg a Csallóköz szigete volt! Lehetetlen nem a sokban hasonló sorsú Balassira gondolni, s föltenni a kérdést: nincs-e a bécsi udvar révén valami kapcsolat közte és a spanyol petrarkisták művésze között? Ezen a nyomon kiindulva, a magyar kései humanizmus és barokk számos problémájára lehetne fényt deríteni. A Guevara-kultusszal kapcsolatban, amelyet szerzőnk nemrég elhunyt jeles romanistánk, Karl Lajos tanulmánya alapján (Revue hispanique, 1933.) ismertet, szó esik Pozsonyról és Győrről, mint a spanyol író elterjedésének térbeli és részben időbeli határaitól a XVIII. században. Akit az irodalom szélesebb összefüggései érdekelnek, haszonnal forgathatja ezt a nagy anyagismerettel és tudással írt könyvet.

Angyal Endre.

*

Verf., einer der verdienstvollsten Erforscher deutsch-spanischer Beziehungen, widmet diese in Buchform herausgegebene Vorlesungsreihe dem Weg des spanischen Schrifttums in Deutschland. Hauptphasen dieses Weges sind Barock und Romantik. Die Renaissance ist in der Geschichte der geistigen Rezeption nur Auftakt des Barocks. Die Aufklärung wieder ist Spanien gegenüber kritisch eingestellt und wird seiner Kultur vielfach ungerecht. Mit großem Fleiß ist Verf. am Werke, beschränkt sich aber leider fast ausschließlich auf geistesgeschichtliche Deutung der Übersetzungen und Bearbeitungen. Der eigentliche spanische Kultureinfluß, der sich in Originalwerken deutscher Verfasser äußert, kommt dabei etwas zu kurz. Dies berührt uns besonders bei der Mystik und beim Drama schmerzlich. Die Beurteilung des Calderonismus fällt auch zu negativ und ungünstig aus. Trotzdem ist aber die Arbeit in vieler Hinsicht anregend, und kann auch den Literaturforscher aus Ungarn vielfach interessieren.

(Budapest.)

Andreas Angyal.

Kr. Sandfeld: *Syntaxe du français contemporain. II. Les propositions subordonnées.* Paris, 1936. Droz. 490 l. 8°.

A kopenhágai egyetem kiváló romanistájának egyik legjelentősebb vállalkozása az a hatalmas monográfia-sorozat, melyben a mai francia

nyelv mondattani rendszerét óhajtja összefoglalni. Már néhány éve megjelent a névmásokról szóló első kötet s most itt van előttünk a második, mely az alárendelt mondatok bonyolult s nehezen rendszerezhető hálózatának adja aránylag világos, könnyen áttekinthető képét. Mielőtt a részletekre vonatkozólag tennénk megjegyzéseket, érdemesnek tartjuk néhány szóval jellemezni S. mondattani kutatásainak módszerét.

Mi az a nyelvi réteg, amelyet ő „français contemporains”-nek nevez? A mű végén levő bibliográfia, melyből az évszámok sajnálatos módon hiányoznak, azt mutatja, hogy ebben az esetben a „contemporains” jelzót elég tág értelemben kell vennünk. Együtt találjuk ugyanis itt Ohnet-t és Proust-ot, Zolát és Colette-et, Maupassant-t és Thérive-et. Ugy látjuk, a példák zöme a századforduló körüli irodalomból származik. Csak próza szerepel itt, mint általában S. minden művében s nemrég megjelent oláh mondattanában is. Sok adat forrása nem irodalmi, hanem irodalomtörténeti, nyelvészeti vagy más tudományos munka. Néhány mű révén szóhoz jut az alacsonyabb népnyelv is. Ez a szinkronikus és diakronikus szempontból is széleskörű válogatás teszi lehetővé a szerzőnek, hogy még a lehiggadtnak és teljesen kiforrottnak hitt francia nyelvben is jól éreztesse nemcsak a stíluskülönbségeket, hanem bizonyos fokig a nyelvi fejlődés irányát is.

Természetes, hogy az anyag gazdagsága, melynek határait szinte felesleges is volna tovább tágítani, még egymagában véve nem elegendő ilyen nagyszabású szintézishez. Ennél talán még fontosabb a kitűnő megfigyelő, válogató és csoportosító érzék, mely kevés mondattan-kutatóban van meg tökéletesebb fokban, mint a dán tudósban. Nem téved sohasem elvont kategóriákba, merev tipizálásba, hanem szigorúan ragaszkodik magukhoz a tényekhez s azokat hagyja teljes jelentőségükben érvényre jutni. Háttérbe szorítja nemcsak a saját elméleti megjegyzéseit, hanem más kutatók nézeteit is. Minden figyelmét a nyelvi jelenségekre koncentrálja s nem a nyelvészeti irodalomra, mely a tényekre vonatkozik. Ennek a módszernek kétségtelen hátránya az, hogy nem találjuk együtt S. könyvében az egyes itt tárgyalt kérdéseknek további irodalmát, de ezzel szemben nagy előnye, hogy a leíró szempont a maga teljes egészében érvényesül. Magyarázat csak anynyiban van, amennyiben ez maguknak a nyelvi tényeknek ma megfigyelhető állapotából szinte önkénytelenül adódik.

Talán legjobban akkor érzékeltetjük S. analízisének finomságát, ha egy fejezetét közelebről szemügyre vesszük. Vizsgáljuk meg azt a fejezetet, mely a feltételes mellékmondatokról szól (Propositions conditionnelles, 337 kk. l.). A legáltalánosabb *si* kötőszóval kapcsolatban Sandfeld gondosan utal a régies *que si* s a népnyelvi *si que* szerkezetekre, megállapítva mindkettőnek stílusértékét is. Pontosán körülhatárolja, mikor lehet a második *si* helyett *que kötőszót* alkalmazni s mikor nem; az elválasztó kritérium, úgy hisszük, teljesen megfelelő („si les propositions sont reliées à l'aide de *et, ou, mais on peut, au lieu de répéter si, mettre une proposition introduite par que*”, 338 l.). Azt is megtaláljuk, hogy az *et que*-vel bevezetett második mellékmondat sokszor nem új feltételt tartalmaz, hanem csak olyat, mely az első feltételhez kapcsolódik (pl. „troquerait son âme s'il en avait une et qu'il y crût...” „Jaloux, L'éventail de crêpe, 100).¹ Igen érdekesek azok

¹ Érdemes lett volna azonban kifejteni, hogy az ilyen *que* mellékmondatában subjonctif helyett néha indicatif is állhat (v. ö. Damourrette—Pichon, Essai de grammaire de la langue fr. V. 585 l.).

a példák, melyek azt szemléltetik, hogyan játszik át *si* után a *devoir* ige modális használatát temporális, futurumi funkcióba (pl. „*si nous ne devons pas faire mieux que nos prédécesseurs, inutile de les avoir renversés*“, Claretie, *Monsieur le Ministre*, 33 l.). A többi időhelyet-tesítés közül nemcsak a subj. imparfait szerepét tárgyalja Sandfeld behatóan (342 kk. l.), hanem utal az imparfait főmondati conditionnel-értékére is (pl. „*si tu avançais, je frappais*“, ami értékére nézve ezzel egyenlő: „*si tu avais avancé, j'aurais frappé*“). Ez a szerkezet romanisztikai szempontból is érdekes, mert nemcsak az oláhban van meg, hanem az olaszban is egészen közönséges (pl. „*se non istavo io alla porta, non si faceva niente*“, Goldoni, *Locandiera*, Soc. Editrice Tosc., 22 l.). Nagy figyelmet fordít S. mindig az állandó kifejezésekre, ezeket a conditionnel-lel kapcsolatban is részletesen tárgyalja. Nagy érdeme, hogy nem megközelítően sorol csak fel, hanem lehetőleg teljes felsorolásokat ad. Nem elégszik meg néhány fordulat megemléstésével (s utána egy kényelmes „*stb.*“-vel), hanem pontosan előszámlálja mindazokat a fordulatokat, melyekre példái vannak. Komoly hiányra nem is igen találunk, mindössze azt említjük meg, hogy a *c'est tout au plus* sível bevezetett mondatokban nemcsak imparfait és plusqueparfait állhat, hanem néha conditionnel is (pl. „*c'est tout au plus s'il aurait accordé la moitié de ce que je lui demandais*“, Eckhardt, Ujfr. leíró nyelvtan, 170 l.). A conditionnel-nek *si* kötőszó után való használata általában jól van összefoglalva, bár itt néhány helyen lehetett volna belsőbb kapcsolatot teremteni az egyes részletmegjegyzések között. A 343 l.-on jegyzetben megemlíti Sandfeld, hogy a népnyelv („*la langue populaire*“) néha használ conditionnel-t *si* kötőszó után is (pl. „*si tu voudrais, on travaillerais ensemble*“, Carco, *Equipe* 48 l.), de nem utal arra, hogy ez a szerkezet előfordul az irodalmi stílusban is akkor, ha a mondat feltételes funkciója már elhomályosult. Ilyen példát maga Sandfeld is idéz: „*Mais enfin, si ce serait un scandale... que de voir un Baudelaire en bronze, il faut bien que quelqu'un le dise*“ (Brunetière, *Nouv. Essais* 134 l.). A két megjegyzésnek, illetve a két idézetnek utalás formájában való összekapcsolása feltétlenül szükségesnek látszik.

Minden jó munka „*pium desiderium*“-ok egész sorozatát kelti fel az olvasóban. Vajjon mikor lesz a többi román nyelv jelenéről is ilyen gondos és pontos mondattani összefoglalás? Az oláh nyelvre vonatkozólag már megtette Sandfeld az első lépést, de például van-e hasonlóan alapos munka az olasz mondattan-irodalom oly kevésbé művelt területén? S vajjon mikor lesz nekünk olyan magyar leíró mondattanunk, melyben példák ezreiből ismernők meg a XIX. század nagy íróinak s a mai irodalmi nyelvnek mondattani szerkezeteit? Mikor látjuk együtt hasonlóan nagyszabású képpen a magyar mondattan rendszerét? Pedig oly cél volna ez, mely a nyelvművelés híveinek becsvágyát is méltán kelthetné föl, hiszen a nyelv elvégre nemcsak kiir-
tandó idegen szavakból s németes szólásmódokból áll.

Gáldi László.

*

Ce récent ouvrage du grand linguiste danois fait preuve, comme ses travaux précédents, d'une observation particulièrement pénétrante des phénomènes syntaxiques de la langue contemporaine. Malgré la richesse étonnante de sa documentation, l'auteur ne se perd jamais dans les détails, mais au contraire, il sait distinguer dans le désordre apparent des faits contemporains, les grandes tendances évolutives de la langue française. Il serait désirable que ce grand recueil d'exemples

bien interprétés servit de modèle à l'étude de la syntaxe des autres langues romanes et notamment de l'italien où l'on a beau chercher une bonne grammaire descriptive de la langue d'aujourd'hui.

Ladislas Gáldi.

N. N. Condeescu: *La légende de Geneviève de Brabant et ses versions roumaines.* Académie Roumaine. Etudes et Recherches. IX. Bucarest, 1938. 404 l., 9 kép és 3 térkép. 8°.

Mikor nemrégiben Tr. Bratu kis tanulmányával kapcsolatban említést tettünk az oláhokhoz német forrásból elkerült Genovéa-népkönyvről (v. ö. EPhK. LXI — 1937, 431 l.), nem is gondoltuk, hogy csakhamar egész monográfiát olvashatunk oláh szerző tollából erről az általánosan európai elbeszélésről. C. műve, mely előttünk fekszik, hatalmas, alapos szintézis, mely két, egymástól világosan elválasztott részre tagozódik: az elsőben C. sok szorgalommal és teljes tárgyilagossággal elemzi a történet eredetét és európai elterjedését, a másodikban pedig számot ad a motívum oláh hajtásairól. C.-ban igen erős a reális érzék, szeret biztosan ellenőrizhető tényekre építeni, talán ezért választja el témáját a folklórtól a kelleténél is élesebben („gardons-nous pourtant une fois de plus de glisser vers le folklore“, 315 l.). Határozottan tagadja bármiféle történeti mag létezését. Az egész Genovéa-históriát késői, XIV—XV. századi kompilációnak tartja, mely valahol Koblenztől nyugatra, Frauenkirchen környékén keletkezett. Az eredet kérdésén meglehetősen röviden siklik át s nem méltatja figyelemre se az erdei részletben megnyilvánuló franciskánus szellemet, amelyre Iorga nem egész helytelenül utalt, akármit mond is C. (312 l.), se a kapzsi és mohó Golo nevének tagadhatatlanul olaszos jellegét (v. ö. *gola, goloso*; az olaszosságot később csak Volger és Sadoveanu vette észre, 365 l.). Az európai filiáció problémái, ha nem is mindig önálló kutatások alapján, de jól vannak összefoglalva s az esztétikailag jelentősebb művek (Mme de Staël, Tieck, Hebbel feldolgozásai) részletes elemzésben részesülnek. Örömmel állapítjuk meg, hogy szerzőnk a magyar kutatásokat is szemmel tartotta: használta György Lajos tanulmányát („A Genovéa-legenda és népkönyv története“, Budapest, 1929), s egy-egy átdolgozást, mint például az Esterházyét (84 l.) és egy Pozsonyban, 1864-ben játszott Genovéa-operettet (298 l.) szélesebb európai keretbe állított. Legeredetibb természetesen az oláh változatok sereg-szemléje; itt sokszor az az érzésünk, hogy szerzőnk az első rész arányaihoz mérten túlságosan rövidre fogta mondanivalóját. Pedig Gaster kritikátlan megállapításai után (v. ö. *Literatura populara română*, Buc., 1883, 114—125 l.), melyek a legtöbb oláh irodalomtörténetbe változatlanul átmentek (v. ö. pl. Gh. Adamescu, *Ist. lit. rom.*, 73—4 l.). Szükséges lett volna egy jó és részletes összefoglalás, annál is inkább, mert több régi kéziratot Genovéa-fordításról van szó, mely a külföldi kutatók számára jóformán hozzáférhetetlen. C. azonban, híven az összehasonlító irodalomtörténet általános szempontjaihoz, nem hatol bele a részletesebb filológiai elemzésbe s csupán a legszükségesebb megjegyzésekre szorítkozik. Alig ad szövegszemelvényt az oláh fordításokból s azt sem fejti ki részletesen, mennyiben alakította át Sadoveanu 1910-ben a „Casa Școalelor“ számára az addig már számos kiadásban elterjedt Plesoianu-féle szöveget. Az oláh akadémia 3692. sz. kódexében levő XVIII. századi moldvai fordítást sem elemzi behatóan, pedig már az idézett hat sorban is akad egy olyan oláh szó (*evlavicos* 'ajtatos' < újböögöög εὐλαβητικός vagy oláh *evlavie* < εὐλᾱβεια és -icos képző),

mely eddig tudtunkkal nem volt más forrásból ismeretes.¹ Örvendünk, hogy legalább Sadoveanunak Pleşoianu francia-német eredetű szövegéből származó regényéről világos képet nyerhetünk. A „Măria Sa Puil Păduriu” (Öfensége az erdő fia) valóban érdekes mű s elfogultság nélkül szemlélve is a legjobb Genovéa-feldolgozások egyike. Rendkívül szellemesen írja le C. — jórészt magának Sadoveanunak közlése alapján —, hogyan próbálta a moldvai író az oláhsághoz fűzni a messzi német legendát. Siegfried udvari népe között elképzelt ugyanis egy oláh származású, András nevű sólymárt, kit a gróf nagybátyja, Konrád a magyarok ellen folytatott harcok során ismert meg. Ennek az Andrásnak leánya, Păuna német kereskedőhöz megy később férjhez s egyike lesz azoknak a telepeseeknek, kik a moldvai fejedelemség megalakulás idején megalapítják Baia városát. Mindez utólagos toldalék persze, az erdélyi szászok rajnai eredete nyomán, de kétségtelenül alkalmas arra, hogy az oláh olvasóban közelebbi érdeklődést keltsen Genovéa története iránt. Mindenesetre ügyesebb itt az oláh vonatkozások elképzélése, mint hajdan Alexandrinak „Fântâna Blanduziei” c. Horatius-drámájában, hol egy géta lánynak s egy gall ifjúnak szerelme szolgált az oláh-francia barátság előképéül. Nem lehet számunkra közömbös, hogy Sadoveanu Genovéa-regényében magyar vonatkozás is akad: az egyik hőhért, még pedig azt, aki elsőnek könyörül meg az elűzött Genovéán, Sadoveanu *magyarnak* képzeli és Béla néven szerepelteti. Ez a Béla később szerzetes lesz és Jeruzsálembé zárándokol. Szimpatikus egyénisége révén az oláh regényíró — saját vallomása szerint — ellensúlyozni próbálta azokat a híreszteléseket, melyeket az oláhok között a régi magyarok vadságáról tudatosan terjesztettek („Ce serait là, à en croire Sadoveanu, une réaction consciente contre certaines exagérations du nationalisme roumain, chargeant de parti pris les Magyars de toutes les férocités possibles”, 377 l.). Jóleső ez a rokonszenv annak az oláh regényírónak részéről, ki Moldvából származik, vagyis abból a tartományból, melyet magyar kultúrhatások a középkor óta a legjobban hatottak át.

Mindent összevéve, C. szép tanulmánya kétségtelen nyeresége a tárgy történeti kutatásoknak s hiába osztja némileg a szerző a „thématologie” jogosultságára vonatkozó aggályokat (4—5 l.), azt hisszük, minden irodalom történetére nézve fontosak az efféle vizsgálódások, melyek az európai szellem egy-egy sokévszázados táplálékára vetnek világot.

Gáldi László.

*

La belle étude de M. Condeescu témoigne d'une connaissance approfondie des diverses littératures européennes. On est heureux de

¹ Pleşoianu átdolgozásával kapcsolatban C. megemlékezik az *epistat*, „intendant” szó használatáról, melyet neológizmusnak vél. Ezzel szemben meg kell állapítanunk, hogy ez az újrögörög jövevény már 1783-ban előfordul (Urechîa, Ist. Rom. I. 502 l.), tehát 1838-ban már rég meglévő szó. Néhány görög elemet egyébként C. Altidalis-tanulmányában is kiásott (v. ö. Istoria lui Altidalis şi a Zelidiei, Acad. Rom. Mem. Sect. Lit. III. sor. 5. k. Bukarest, 1931).

voir que l'auteur, animé d'une impartialité absolument objective, a tenu compte aussi des versions hongroises et de leur filiation. Il est dommage que M. Condeescu, trop fidèle à ses buts de comparatiste, n'ait pas donné une analyse philologique de la langue des anciennes traductions roumaines manuscrites qui sont difficilement accessibles aux savants étrangers. A propos du remaniement moderne de M. Sadoveanu l'auteur fait ressortir les procédés grâce auxquels le romancier cherche à établir certaines relations entre la légende rhénane et les peuples centre-européens (Hongrois, Roumains, Saxons).

Ladislav Gáldi.

P. Christophorov: *Ivan Vazov, La formation d'un écrivain bulgare (1850—1921.)* Paris, Droz. 245 l. 8°.

Egyetlen bulgár írónak sem szenteltek még francia nyelven olyan alapos, beható és színesen megírt monográfiát, amilyen Chr.-nak, a Budapesten is jól ismert fiatal bulgár filológusnak jelen munkája. Chr., ki jelenleg a szófiai „American College“ tanára, sikeresen alkalmazta nemzete legnagyobb klasszikusára azt a biztos módszerességet, melynek titkait a párizsi Ecole Normale-ban töltött évek alatt sajátította el. Brunetière és Lanson pozitívizmusa volt Chr. legfőbb mestere, de minden kizárólagosságtól és minden merevségtől. Gazdagon árnyalt, ügyesen csoportosított adatközlésre épülnek reá az egyes fejezetek, melyekből nemcsak Vazov életműve és emberi alakja domborodik plasztikusan ki, hanem az egész bulgár szellemi fejlődésnek legújabb fejezete. Chr. nagy lépéssel vitte előre a bulgár irodalomtörténetírás s ugyanakkor az összehasonlító irodalomtörténetnek is értékes anyagot szolgáltatott: részletesen elemezte azt a sokrétű hatást, melyet a francia romantika és elsősorban Victor Hugo Vazovra gyakorolt. Emellett utalt természetesen a távolabbi összefüggésekre is, pl. arra a tényre, hogy a svéd Runeberg hazafias költészete is hozzájárult „Az elfeledettek eposzáinak“ végleges kialakulásához. Sajnáljuk, hogy az oláh irodalomtörténet párhuzamos eseményeit Chr. kevésbé vette figyelembe s nem elemezte azt a szellemi rokonságot sem, mely könnyen felfedezhető a bulgár Vazov s az oláh Alecsandri között. Reméljük azonban, hogy szerzőnk munkájának e részletét is hamarosan kidoigozza s így pozitív adalékot szolgáltat a balkáni mentalitás, a balkáni európaiasodás e két jellegzetes alakjának behatóbb megismeréséhez. S végül még egy kívánság: nagyon szeretnők, ha Chr. írná meg franciául a modern bulgár irodalom összefoglaló ismertetését. Képességei, széles látóköre s mély gyökérezetű francia kultúrája erre őt feltétlenül alkalmassá teszik.

G. L.

La belle monographie que M. Christophorov, professeur de l'„American College“ à Sofia vient de consacrer à Ivan Vazov, marque un progrès très sensible de l'histoire littéraire bulgare. Espérons que l'auteur, qui est parfaitement versé dans les méthodes de sa discipline et qui possède une vaste culture européenne, offrira bientôt aux lecteurs étrangers un „Panorama de la littérature bulgare contemporaine“. Personne, en ce moment, n'est plus qualifié que lui pour l'écrire. L. G.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

A Budapesti Philológiai Társaság LXIV. rendes közgyűlése.

a) *Jegyzőkönyv a Budapesti Philológiai Társaság 1939. évi január hó 25-én tartott LXIV. rendes közgyűléséről.*

Elnök: Dr. Láng Nándor.

Jegyző: Dr. Pukánszky Béla.

Jelen vannak: Alföldi András, Alszegehy Zsolt, Balogh József, Bárczi Géza, Bariska Mihály, Bassola Zoltán, Bielek Dezső, Boda István, Brisits Frigyes, Csengery János, Dengl János, Dercsényi Móric, Dittrich Vilmos, Dobrovits Aladár, Eckhardt Sándor, Édes Jenő, Egry Gyula, Elek Oszkár, Esztergomy Ferenc, Fábíán István, Finály Gábor, Förster Aurél, Friedreich Endre, Friml Aladár, Fest Sándor, Gaál László, Gábor Ignác, Galamb Sándor, Garda Samu, Grabits Lajos, Gráf András, Gréb Gyula, Hajnal István, Happ József, Keményfi János, Heinlein István, Heller Bernát, Horváth Endre, Horváth Károly Antal, Irsik József, Ivánka Endre, Jirka Alajos, Juhász Ervin, Kardos Tibor, Kárpáti Győző, Karsai Géza, Kemenes Illés, Kerecsényi Dezső, Kiss Aladár, Kiss Béla, Kniezsa István, Koncz Irén, Kornis Ferenc, Koszó János, Kovács Gyula, Kövendi Dénes, Kral Rudolf, Kundt Ernő, Kunszeri Gyula, Lám Frigyes, Laziciusz Gyula, Lengyel Miklós, Losonczy Zoltán, Lux Gyula, Madzsar Imre, Magyariné Techert Margit, Marót Károly, Máté Elek, Máté Lajos, Melich János, vitéz Mészáros Ede, Mező Ferenc, Módi Mihály, Moravcsik Gyula, Moravek Endre, Nagy József, Béla, Nagy Ferenc, Nagy Lajos, Nyitrai Nagy László, Nagy Pál, Nemes Tivadar, Németh Gyula, Németh Sándor, Ortutay L. Gyula, Oroszlán Zoltán, Országh László, Pais Dezső, Pápay István, Papp Ferenc, Paulovics István, Pázmán József, Perényi József, Petrich Béla, Petz Gedeon, Pintér Jenő, Pitroff Pál, Pongrác Aladár, Pornai Gyula, Pröhle Vilmos, Pruzsinszky János, Papp István, Pauka Tibor, Pukánszky Kádár Jolán, Rados Tamás, Rédey Tivadar, vitéz Réz Henrik, Sötér István, Sági István, Salamon Károly, Schwartz Elemér, Semjén Elemér, Sipos Lajos, Sipótz Pál, Solymossy Sándor, Staud Géza, Szabó Miklós, Szász Károly, Szegő Albert, Szemkö Aladár, Szerb Antal, Szidarovszky János, Szigeti Pál, Szinnyei Ferenc, Tamás Lajos, Tomasz Jenő, Tóth László, Thiemann Tivadar, Travnik Jenő, Trócsányi Zoltán, Trombitás Gyula, Várdai Béla, Vass Árpád, Vayer Lajos, Vézner Károly, Viszota Gyula, Vonház István, Wagner József, Waldapfel Imre, Waldapfel József, Zambra Alajos, Zibolen Endre, Zigány Miklós, Zimányi Dániel, Zombory János, Zolnai Béla, Zsigmond Ferenc és Zsirai Miklós.

1. *Elnök* üdvözlí a megjelenteket, majd a következő beszéddel nyitja meg a közgyűlést: „A lepergett munkaévet, melynek bezárása mai közgyűlésünk, a Szent István-év és az Augustus-bimillennarium jubileumainak jegyében kezdtük, a vége felé pedig megértük az elszakított Felvidék egy jelentős részének, vagy millió magyar testvérünknek visszatérését. A nemzet nagy örömeben mi is részt veszünk, ezért szenteltük mai közgyűlésünk mindkét előadását a Felvidéknek. Legyen szabad az ünnepléshez nekem is, egy idevonatkozó antik tanúságtétel föllevenítésével hozzájárulni. — Amikor köziróink és politikusaink Magyarország területének oszthatatlansága, integritása mellett kardoskodnak, egyfelől történeti jogainkra hivatkoznak, hogy ezer éve birtok és műveltük, védtük és fejlesztettük a Kárpátok övezte Dunamedencét,

másrészt utalnak geopolitikai egységére, hogy a természet maga formálta ezt a területet oszthatatlanná, egy nemzet, egy nép ideális életterévé, hazájává, és ehhez idézni szokták a nagy francia földrajztudóst, Reclust, ki az egységes adottságot klasszikus érveléssel kifejtette, megállapította, — de nem vesznek tudomást arról, hogy ennek az örök veszélynek kitett területnek szilárd összetartozását valamint fontos rendeltetését, a Nyugat civilizációjának Kelet ellen való védelmezésében már sok századdal a szentistváni birodalom megalapítása előtt fölismerte a nagy római filozófus-császár, Marcus Aurelius. Az ő idejében Dunántúl és Erdély földje tartozott a római impériumhoz és e két provincia, Pannonia és Dácia, nagy és döntő szerepet játszott történetében, mint a római uralom támasza, bástyája Észak és Kelet barbárjaival szemben. Az észak felől akkoriban féktelenül előretörő germánok Pannoniára zúdították a markomannokat és quadokat, keletről meg az oroszországi szarmaták ékelődtek a Duna-Tisza közelébe. Az irtózatossá germán nyomás ellen másfél évtizeden át kellett kemény harcokat vívnia Marcus Aureliusnak. E harcok érlelték meg benne azt a meggyőződést, hogy Róma hatalmát csak úgy biztosíthatja, ha uralmát a Duna-Tisza közére és a felvidéken a Kárpátokig kiterjeszti, azaz a történeti Magyarország néven ismert területet egységbe foglalja; ezért két új provinciát, Marcomanniát és Sarmatiát, akart itt szervezni. Meg is kezdte a felvidék megszállását, a római csapatok eljutottak Trencsénig; szándéka megvalósítását azonban egy keleten kitört lázadás és azután nemsokára bekövetkezett halála megakadályozta. Ha még csak egy évig élt volna, megszervezte volna a két új provinciát — mondja antik életrajzírója (Vita Marci, 24, 27). Ime, Marcus Aurelius világosan felismerte, hogy a Duna-Tisza medence a Kárpátok földjével együtt alkot szerves egységet és hogy csak e területnek egységbe fogása biztosítja fennállását, valamint rendeltetésének, Nyugat védelmének, teljességét. Amit mi is, véráztatta történelmünk szent jogán hiszünk s vallunk. — Ennek a hitünk igazát bizonyító antik tanúságtételnek föllevenítésével és abban a reményben, hogy a visszatért Felvidéken a philológiának, mint régen, ismét sok híve, barátja és munkása fog támadni s hogy új életre támadt magyar középiskolái tudományunknak új focijai lesznek, van szerencsém a Budapesti Philologiai Társaság 64. közgyűlését megnyitni."

2. *Kniezsa István* felolvassa „A cseh nyelv a Felvidéken“ c. értekezését.

3. *Pukánszky Béla* felolvassa „Magyar-német szellem a Szepességben“ c. tanulmányát. Elnök indítványára a közgyűlés mindkét előadónak köszönetet mond.

4. *Pukánszky Béla* bemutatja titkári jelentését. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi, köszönetet mond a Magyar Tudományos Akadémianak, a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztériumnak a Társaság támogatásáért, s a titkárnak működéséért.

5. *Travnik Jenő*, a számvizsgáló-bizottság elnöke előterjeszti a számvizsgáló-bizottság jelentését. A jelentés szerint a Társaságnak 1938-ban 8842.06 pengő bevétele és ugyanannyi kiadása volt. A közgyűlés a jelentést tudomásul veszi, Lelkes István pénztárosnak köszönetét fejezi ki működéséért és az 1938. évre a felmentést megadja. Ugyancsak Travnik Jenő előterjeszti az 1939. évi költségvetést, mely 10.300 pengő bevételt és ugyanannyi kiadást irányoz elő. A közgyűlés a költségvetést elfogadja.

6. *Elnök* elrendeli a szavazást a számvizsgáló-bizottság és a választmány megújítására, a szavazatok összegyűjtésére Módi Mihály és Wagner József választmányi tagokat kéri fel és a szavazás idejére a közgyűlést felfüggeszti.

7. *Elnök* újból megnyitja a közgyűlést és felkéri Módi Mihályt, hogy tegyen jelentést a szavazás eredményéről. A jelentés szerint beadott összesen 44 szavazat. 44 szavazattal a közgyűlés a számvizsgáló-bizottság tagjaivá Travnik Jenőt, Nagy Ferencet és Bariska Mihályt választotta meg. Választmányi tagokká ugyancsak 44 szavazattal a következők választottak meg: Alföldi András, Alszegehy Zsolt, Antal Imre, Balogh József, Bárcki Géza, Belohorszky Ferenc, Birkás Géza, Császár Ernő, Darkó Jenő, Egry Gyula, Fest Sándor, Förster Aurél, Friml Aladár, Gábel Asztrik, Gáldi László, Gálos Rezső, Garda Samu, Gulyás József, György Lajos, Gyulai Agost, Hankiss János, Heinlein István, Horváth Endre, Horváth János, Ivánka Endre, Kardos Tibor, Karsai Géza, Kemenes Illés, Koltay-Kastner Jenő, Koszó János, Kövendi Dénes, Kristóf György, Lám Frigyes, Magyaryné Techert Margit, Marót Károly, vitéz Mészáros Ede, Módi Mihály, Molnos Lipót, Moravcsik Gyula, Pap Károly, Pap Ferenc, Prácer Albert, Pröhle Vilmos, Pukánszky Kádár Jolán, Rados Tamás, Schmidt Henrik, Schwartz Elemér, Staud Géza, Szabó Miklós, Szidarovszky János, Szinnyi Ferenc, Tamás Lajos, Thienemann Tivadar, Vayer Lajos, Vietorisz József, Wagner József, Waldapfel József, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla, Zsigmond Ferenc.

8. *Elnök* üdvözi a megválasztottakat, a jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri Heinlein István és Kniezsa István tagokat és a közgyűlést be-rekeszti.

Kelt Budapesten, 1939. évi január hó 25-én.

Láng Nándor s. k.
elnök.

Pukánszky Béla s. k.
I. titkár.

Hitelestítik: Heinlein István s. k., Kniezsa István s. k.

b) *Titkári jelentés.*

Tiszelt Közgyűlés! Társaságunk élete az elmúlt esztendőben is a küzdelmes, de becsületes munka jegyében folyt. Minden erőnkkel azon voltunk, hogy az elénk tornyosuló nehézségek ellenére is továbbépítsük Társaságunk nemes hagyományait és a rendelkezésünkre álló eszközökkel megoldjuk a reánk háruló feladatokat. Társaságunk folyóiratának, az „Egyetemes Philologiai Közlöny“-nek terjedelmét az előző évekhez képest lényegesen növeltük, tartalmát gazdagabbá, változatosabbá tettük és a külföldi tudományos körök felé is igyekeztünk tovább építeni kapcsolatainkat. A Közlöny színvonalának emelésében a legnagyobb érdemeket fáradhatatlanul munkálkodó alelnök-szerkesztőink, Huszti József és Eckhardt Sándor szereztek: önzetlen, odaadó munkásságukért a Társaság osztatlan hálája illeti meg őket. De köszönettel kell megemlékeznünk Társaságunk másodtitkáráról, Jirka Alajosról is, aki a szerkesztés technikai teendőiben segített a két szerkesztőnek, valamint folyóiratunk minden egyes munkatársáról, akik minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül fáradoztak azon, hogy a „Közlöny“ mennél teljesebben feleljen meg rendeltetésének.

Felolvasóüléseink keretében az elmúlt évben is sikerült felvetnünk mindazokat a lényeges problémákat, melyeknek megoldására Társaságunk hivatva van és főképen sikerült a fiatalabb tudós-nemzedéket nagyobb mértékben szóhoz juttatnunk. Január havában tartott közgyűlésünkön Társaságunk elnöke, Láng Nándor emlékezett meg megnyitójában az elmúlt munkaévet keresztező két jubileumnak, Augustus születésének és a Szent István évnek jelentőségéről és a Társaságot érdeklő vonatkozásairól, majd Huszti József alelnök olvasta fel „Némethy Géza emlékezete” c. nagyszabású emlékbeszédét, végül Pukánszky Kádár Jolán mutatta be „A Nemzeti Színház korszakai” c. időszériu tanulmányát. Közgyűlésünkön kívül az év folyamán hét felolvasóülést tartottunk. Februárban Polednik Gyula „Egy propertiusi hely magyarázatához” és Gáldi László „Argirus históriája az oláh irodalomban” címen olvastak fel, márciusban Társaságunk vendége, Paul Lehmann müncheni egyetemi tanár tartott előadást „Vom Leben und Sterben der lateinischen Sprache im Mittelalter” címen. Áprilisban Schwartz Elemér „A német köznyelv és a magyar tanárság” és Szemerényi Oszvald „Az idg. liquida sonansok latin folytatása” c. értekezései szerepeltek ülésünk tárgysorozatán, májusban Dobrovits Aladár „Az Igazságból él. Adatok a görög és egyiptomi gondolkodás kapcsolatához” és Ullmann István „Képzetkomplikációk az angol dekadens költészetben” címen olvastak fel. Októberi ülésünk tárgyai Vajda László „Rétor, rétori műveltség és rétori életforma” és Papp János „Egy görögül verselő magyar költő” című dolgozatai voltak. Novemberben Staud Géza „Színháztudományi alapkérdések” és Gyóni Mátyás „Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében” c. tanulmányaikat mutatták be. Végül december havi ülésünkön Csengety János „Martialis a magyar irodalomban és az új teljes Martialis” c. tanulmánya mellett szemelvényeket olvasott fel teljes Martialisfordításából, utána pedig Fábíán István „Vidám szépprózánk stílusának kialakulása” címen tartott előadást. Felolvasóüléseinket tagtársaink és a közönség általában örvedetes érdeklődéssel fogadták.

Társaságunk anyagi helyzetéről a számvizsgálóbizottság jelentése nyújt tájékoztatást. Tagjaink és előfizetőink száma némi gyarapodást mutat az év első felében, ami kétségkívül Társaságunk buzgó pénztárosának, Lelkes Istvánnak köszönhető elsősorban, aki fáradhatatlanul kereste az utat és módot e legtermészetesebb jövedelmünk gyarapítására. Feltűnő hanyatlás állott be ellenben a tagdíjak befizetése körül az esztendő második felében; ez nyilvánvalóan összefügg az európai válságból eredő általános nyugtalansággal és bizonytalanságérzettel. Kérem Társaságunk minden rendű tagját, hogy áldozatkészségével, elsősorban pedig a tagsági díj pontos fizetésével segítse munkánkat. Jóltevőink közül elsősorban a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak és a Magyar Tudományos Akadémiának kell hálás köszönetünket kifejeznünk; mindkettő jelentős segélyben részesítette Társaságunkat, utóbbi azonkívül a hagyományos készséggel engedte át heti üléstermét felolvasóüléseink számára.

Fájdalmas kötelességünk megemlékezni súlyos veszteségeinkről is. Elvesztettük Kuzsinszky Bálintot, az ókori történelem és hazánk római-kori régiségeinek hervadhatatlan érdemű kutatóját, aki mint tanár is egész nemzedéket nevelt a magyar föld ókori emlékeinek feltárására és aki Társaságunk munkájában is, mint alapító, választmányi, majd tiszteleti tag és mint folyóiratunk munkatársa, mindig elevenen, tevékenyen vett részt. Elköltözött az élők sorából Zoltvány Irén bakony-

béli apát, Társaságunk választmányi tagja, Czuczor Gergely munkáinak érdemes kiadója, Guzmics Izidor életrajzírója és az irodalom és esztétika határkérdéseinek finomérzékű kutatója. Elvesztettük végül Karl Lajost, a francia filológia sokoldalú munkását. Halottaink emléket kegyelettel fogjuk megőrizni.

Tisztelt Közgyűlés! Az elmúlt esztendő nemzetünk minden tagját mélységes örömmel eltöltő és az isteni Gondviselés iránt örök hála-ra kötelező eseményt hozott: az erőszakkal elszakított Felvidék és vele együtt egy millió magyar testvérünk hazatért. A magyar igazságnak ez a hajnalhasadása módot ad arra, hogy az eddig idegen kultúra vérkeringésébe kényszerített felvidéki tanárság és egyéb értelmiség tevékenyen kapcsolódjék be a magyar tudomány munkájába. Természetes, hogy közreműködésére Társaságunk is erősen számít és a mi feladatunk, hogy hazatért társainkat mennél nagyobb számban nyerjük meg céljaink és törekvéseink számára. Ehhez a nemzeti művelődésünk szempontjából fontos munkához kérem Társaságunk minden egyes tagjának és a Társaságon kívül álló barátainknak szíves támogatását. Tisztelettel kérem, méltóztassék titkári jelentésemet tudomásul venni.

Pukánszky Béla, I. titkár.

A kiadásért felelős: Huszti József.

30.731. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest (F.: Thiering Richárd.)

A LATIN NYELVROKONSÁG KÉRDÉSE.

Altalánosan ismert, hogy valamely idg. nyelvnek az idg. nyelvcsaládban való helyzetének a megállapításánál hosszú évtizedeken át minden nyelvtudós, akár csak a nyelvi tények alapján állt, akár ezeknek az őstörténeti kutatások eredményeivel való összeegyeztetésére is törekedett, abból indult ki, hogy a kérdéses nyelv az ú. n. centum- vagy satəm-nyelvek körébe tartozik-e, azaz hogy az idg. palatalis *k* hang benne *k* zárhangként vagy *s*, *ś* fűvóhangként jelenik-e meg. Ezt az uralkodó elvet, amely az idg. nyelveket mindenekelőtt két nagy nyelvjárás-csoportra osztja, a legújabb időben többen iparkodtak áttörni, így legújabban igen határozottan a KZ. 64. évfolyamában, 1937-ben Georgiev „Eine gemeinsame Lauteigentümlichkeit des Albanischen, Phrygischen, Armenischen u. das Gutturalproblem“ c. tanulmányában. Szerinte a centum és a satəm nem jelent nyelvcsoportokat, hanem csak nyelvtörvényt, a minden idg. nyelvben ugyanabból az okból, de nem ugyanabban az időben érvényesülő palatalisatiót. Ha a dolog lényegében igazat is adhatunk Georgievnek, mégis Krahéval kell tartanunk, aki 1935-ben a Schrader-féle „Die Indogermanen“ átdolgozott kiadásában azt vallja, hogy a nyelvtörténet számára megtartotta az értékét a centum- és satəm-nyelvcsoporthoz való osztás, s ez a mi esetünkben azt jelenti, hogy az idg. nyelvcsaládba tartozó nyelvek legközelebbi rokonainak a megállapításánál tekintetbe kell venni, hogy a palatalisatio mikor és milyen alakban jelenik meg. Kétségtelen ugyanis, hogy egyéb nem alapnyelvi erezések a legtöbb esetben olyan nyelvek körében jelentkeznek, amelyek a palatalisatióban is egyezést mutatnak. S nem kell elfelejteni, hogy amellet az egyöntetű szabályszerűség mellett, ahogy főleg a zöngétlen palatalis hangok jelentkeznek a satəm-nyelvcsoporthoz valamennyi tagjában, a labiovelarisok labialis elemének a megtartásában vagy elveszésében is együtt tartanak a centum-, illetőleg satəm-nyelvek. Ennélfogva, ha az indogermán összehasonlító nyelvtudomány sok évtizeden át nem mellőzhette, a jövőben sem hanyagolhatja el a legközelebbi rokonság megállapításánál a palatalisatiót, tehát a latin nyelv helyzetének a tisztázásánál is elsősorban azoknak a nyelveknek a körében kell maradnunk és számot kell vetnünk mindazokkal, amelyekben nem változtak fűvóhangokká a palatalis hangok, kivéve természetesen, ha egyéb okok a legközelebbi rokonság felvétele ellen szólnak, mert fel-

tételezhető a zárhang megmaradása olyan nyelvekben is, amelyeket egyéb jelenségek a satəm-nyelvek körébe utalnak.

Az a törekvés, hogy a különböző emlékekben fennmaradt idg. nyelveknek egymáshoz való közelebbi viszonyát tisztázzák, igen korán nyelvességek feltevésére vezetett az idg. nyelvcsaládon belül, mégpedig hosszú ideig a Schleicher-féle törzsaelmélet szellemében. Nyelvesség kétségen kívül az ind és az iráni, továbbá bizonyára a balti és a szláv. Ezek mellett azonban bizonyos nyelvek egységét a centum-nyelvterületen belül is feltételezték. Így született meg a régieknek a latint a görögből származtató, a XVIII. sz.-ban Niebuhrnak a latint a görög és pelasgus keverékének valló elmélete késő utódjaul a görög és latin nyelvesség elve, amelyet az *e* és *o* hang megfeleléseire, v. ö. φέρω—fero, πόσις—potis, főleg a hangsúly háromszótagos törvényére hivatkozva Curtius vallott tántoríthatatlanul. Hamarosan kiderült azonban, hogy a görög műveltségnek óriási hatása a latinra félrevezette a nyelvészeket a nyelvi tények megítélésében.

Még nem ábrándult ki a nyelvtudomány a görög-latin nyelvességből, melynek századunkban is voltak igen komoly hívei, mikor két kiváló keltológus, Ebel, Bopp utódja a berlini egyetemen és Lottner a Kuhn- és Schleicher-féle Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung I—II. kötetében, tehát már 1858/59-ben, majd ismét Lottner a Kuhn-féle Zeitschrift VII. kötetében rámutatott arra, hogy feltűnő és igen jelentékeny közös vonások találhatóak az itáliában és a keltában s hogy ezeknek a germánal is szorosabb viszonyban kellett lenniök. Innen indult útjára és lett uralkodó elmélett az itáliai-kelta nyelvesség, azaz hogy az itáliai ág tagjai, egyrészt a latin-faliscusi, másrészt az oscus-umber önálló tagok ugyan a történeti korban, azonban nemcsak egymással, hanem a keltával is egységet alkottak a történetelőtti időben. Ennek az elméletnek hódolt még, ha nem is vallja határozottan a két nyelvág egységét, legutóbb is Hirt, de a később ismertetésre kerülő Walde-féle elmélet szellemében az „Indogermanische Grammatik“ I. kötetében (1927), továbbá a jelen évben, tehát halála után Arntz átdolgozásában kiadott „Die Hauptprobleme der idg. Sprachwissenschaft“ c. művében, mikor nem kételkedik a kelták és itáliaiak szoros összefüggésében, mert az itáliaiak kétségtelenül a Duna völgyéből, a kelták régi hazájából vándoroltak Itáliába. Hasonlóképen Meillet „Esquisse d'un histoire de la langue latin“ címen 1928-ban megjelent művében azt tanítja, hogy az indogermán és a latin között közbeeső fok az itáliai-kelta és az ősitáliai. Az itáliai-kelta nyelvesség érvei között legfontosabb az *o*-tövű nomennek *-ī* genitívus végzete és a *-r* medio-passivumi személyvégzet. A latin *viri*, óír *fir* < **uirī*, *maqi*, gall. fel. *Dannotali* genitívusnak ugyanis más idg. nyelvi megfelelőjét éppen úgy nem tudták megtalálni, mint a latin és óír egyes és többesszámú első és harmadik, az oscus-umber egyes és többesszámú harmadik személyű *-r* medio-passivumi személyvégzetének: lat. *sequor* — ír *-sechar*, lat. *sequitur* — ír *-sechedar*, lat. *sequimur* — ír *-sechemmar*, lat. *sequuntur* — ír

sechetar, osc. *sakarater* 'sacratur', umb. *herter* 'oportet', osc. *karanter* 'vescuntur', sőt az umber coniunctivusban egészen a latinnak megfelelően *-ntur* végzettel *emanitur* a latinban ismeretlen egyesszámú 3. személyű személytelen passivumi osc. *sakrafir* 'sacrato', umb. *ferar* 'feratur' mellett. A *-r* medio-passivumi végzetnek, mint itáliai-kelta újításnak azért tulajdonítottak döntő jelentőséget, mivel a századunk elejéig felfedett és grammatikailag megismert nyelvek között még csak az árjában találtak *r*-személyvégzetet, de ott a) csak többes harmadik személyben, b) activumban is, nemcsak mediumban: szanszkrit act. opt. többes 3. szem. *syur*, aveszta *hyārē* az *asmi* 'vagyok' igéből, med. többes 3. szem. praes. perf. skr. *duduhrē* 'fejték', praet. imperf. *aduhra*. Feltették, hogy az idg. alapnyelvben activumi és mediumi többes 3. személyű végzet volt, ami annál a körülménynél fogva, hogy az alapnyelvben nem vált élesen szét az activumi és mediumi ragozás, nem lehetetlen. Külön nyelvi újításnak látták tehát, hogy az itáliában és a keltában kiszorult az activumból, a mediumban pedig kiterjeszkedett az egyesszámú első és harmadik, valamint a többes elsőszemélyre. Ha az itáliában és a keltában, ill. ezeknek latin és óir ágában csakugyan megállapítható ez a nagyobbarányú, az oscus-umberben pedig részleges kiterjeszkedés, nem valószínű, hogy a latinban az activumból teljesen kiszorult a *r* személyvégzet. A perfectumi többes 3. személyű *-ēre* végzet (*fēcēre*) ugyanis erősen emlékeztet a skr. *aduhra* alakra, s a végzetek egyeztetése ellen az előbb mondottak szerint nem szólhat a szanszkrit medialis volta sem. Különben a latin praes. perf. act. egyesszámú elsőszemélyű végzete is mediumi: *fēcī* < **-ai*. Az is kétséges, hogy csakugyan a többesszámú harmadik személyből indult ki a ragozás, mert kiindulhatott az egyesszámú harmadik személyű személytelen passivumból is, azt pedig a latin alapján nehezen tehetjük magunkévá, amit Specht tételez fel a KZ. 66. kötetében „Sprachliches zur Urheimat der Indogermanen“ (1939) címen megjelent tanulmányában, hogy a perfectum medialis-intransitiv értelemben eredetileg csak activumi végzetű volt, tehát ebben a tekintetben az itáliai és kelta az árjával megegyezik.

Az itáliai-kelta nyelvegységről Akadémiánkban 32 évvel ezelőtt kiváló hazai indogermánistánk, Schmidt József is tartott igen alapos, az őstörténet eredményeivel is számotvető előadást „Az itáliai nyelvcsalád helyzete az idg. nyelvek körében“ címen (1907). Ő összeállította egyrészt az oscus-umber és a latin-faliscus egyezéseit, valamint az ezek és más idg. nyelvek között fennálló, de az alapnyelvi sajátságoktól eltérő közös vonásokat, és arra az eredményre jutott, hogy nem kell itáliai-kelta ősnyelvre gondolni, mert az egyezések történetelőtti szomszédság következményei lehetnek. Szerinte az itáliai és a kelta, továbbá az itáliai és a germán, végül az itáliai és a görög között található nyelvi egyezések csak azt mutathatják, hogy a történetelőtti időkben az itáliaiak a kelta, germán és görög törzsekkel huzamosabb ideig nyelvi érintkezésben álltak, mert e törzsek a szomszédságukban

éltek. E szomszédság következtében az itáliai közvetítő szerephez jutott a kelta és a germán között. Az itáliainak a keltával, germánal és göröggel való érintkezését vallja Hirtnek Arntztól átdolgozott „Die Hauptprobleme“ c. műve is (l. előbb a 130. lapon), de a kelta-germán egyezéseket idegen substratummal magyarázza, nem pedig az itáliai közvetítésével.

A *r* medio-passivumi végzet, mint az itáliai-kelta nyelvegység egyik bizonyítéka, azóta erős bírálatban részesült, mindenekelőtt Charpentier részéről. Ő „Die verbalen *r* Endungen der idg. Sprachen“ címen 1916-ban megjelent tanulmányában már a keleti Turkesztánban talált, Kr. u. az V—X. századból hagyományozott és általában tokhárnak nevezett nyelvet is bevonja vizsgálataiba. Ez a nyelv *A* és *B*-vel jelölt két nyelvjárásra oszlik, azonban mindjobban szaporodnak azok, akik abban a meggyőződésben élnek, hogy az *A* és a *B* nem is ugyanannak a nyelvnek két nyelvjárása, hanem két különálló, de szoros rokonságban álló ága az idg.-nak. Ha csakugyan két különálló nyelv, ami a *B* kellő feldolgozása előtt nem dönthető el, akkor csak az *A*-t illetheti ez a valószínűleg az ujjuroktól származó elnevezés.¹

Charpentier nem a nyelvek közelebbi rokonságát vizsgálja, hanem csak a *r* tartalmú személyvégzetet, s ezt árja-itáliai-kelta-tokhárnak, esetleg örménynek tartja és rámutat arra, hogy a görög-germán-albán és balti-szláv nyelvekben semmi nyoma. A tokhárt nem is külön nyelvként kapcsolja ide, mert mint annak-idején (Meilletnek az Idg. Jahrbuch I. kötetében a tokhárnak az itáliai-kelta és szláv-örmény között középállását valló véleményével szemben) több más nyelvész, ő is Közép-Ázsiába elvetődött kelta törzset lát a tokhárban, amely később Baktriában birodalmat alapított. Ha Charpentiernek nem is kifejezett célja a közelebbi nyelvrokonság kutatása, az itáliai-kelta nyelvegység egyik bizonyítékául szolgáló *r* végzetet mégis megbolygatja azzal, hogy az egyezéseket csak a *r* hangra vonatkoztatja, mert ez a hang a latinban suffixum, ellenben az írben infixum. Úgy találja, hogy az alapnyelvben a *-tai*, *-to*, *-ntai*, *-nto* medialis végzet (τρέπεται έτρέπεται, τρέπονται έτρέποντο) mellett volt egyszerű *r*, esetleg *ro*, melynek azután a személytelen passivumi osc. *loufir*, umb. *ferar*, ír *bethir*, bret. *bezer* 'man ist' a megfelelője, mondattani használatban pedig késő utódja — mint Zimmer már előbb tanította — a lat. *itur*, *curritur*. Tehát szerinte az egyesszámú 3. személyű alakból indult ki a medio-passiv *r* ragozás, míg előtte Vendryes „Les formes verbales en *r* du Tokharien et de l'Italoceltique“ Rev. Celt. 34. (1913) a régi elméletnek megfelelően a többes számú 3. személyből származtatja a többbit, de már a tokhár alapján, mert úgy találja, hogy ott az egyesszámú 3. személyű idg. medialis alakkal szemben feltűnően *-r* végzet van a többes számú 3. személyben. Ennek az ellentétnek a nyomát a Sieg—Siegling-

¹ A nép, mely e nyelvet beszélte, nem nevezhette magát Toxrínak, mivel nyelvében nem volt aspirata.

féle „Tocharische Grammatik“-ban (1931.) nem sikerült megtalálnom, azonban Schwentner „Tocharisch“ (Die Erforschung der idg. Sprachen) 1935. megbízhatósága folytán kétségtelen a *mrauskāte* 'mozog' — *mrauskantār* ellentéte.

Charpentier után Hermann Ede „Silbenbildung im Griechischen und in den anderen idg. Sprachen“ (1923.) című, a legtöbb hangtani kérdésre kiterjeszkedő munkájában is szétválasztja a latin és az ír alakokat, mert infixum van az írben, a tokhárban, az örményben, esetleg az oscus-umberben, de suffixum a latinban. Tehát az írén kívül a tokhár indic. egyes számú 3. szem. *yatār*, coniunct. *yāmtrā* 'csinál', többesszámú 3. szem. *ypantār*, coniunct. *yāmatnrā*, opt. egyesszámú 1. szem. *yāmimar*,² sőt az örmény *beriw*r is infixumot tartalmaz szerinte, mert az utolsót is *-tro* végzetről magyarázza. Hermann az *-o*-tövek *-i* genitívusát sem tartja bizonyító erejűnek, de nem tartja annak az eddigi említetlenül hagyott érvek közül az *ā coni.*-t (lat. *ferāmus*, ír *do-ber* < **do-berām*), a különleges felsőfok képzést (osc. *nessimas* 'proximae', kympr. *nesaf*, ír *nessam* 'proximus' < **nedh-se-mos*, lat. *ploirumē*, *plurimus* < **plō-is-mos*), a szókezdő *p*-nek a rákövetkező *q*-hez hasonulását (idg. *penque* = lat. *quinque*, ír *coic*), a *-tien* képző nagy szerepét az idg. *-ti*-vel szemben (lat. *mentio*, ír *air-mitiu* 'reverentia' **are-mintiu* — skr. *matīś*) sem, legfeljebb a *b* = idg. *bh* (**bheuā*-basisból) futurumképzést gondolja latin-ír újításnak. Csakhogy az utolsó igen kétséges, mindamelllett, hogy a latinban élő *-b*-futurum (*amābō*) eredetibb volta mellett szólhat, hogy athematikus aoristos régi coniunctívusának látszik. A latin futurum és praeteritum (*amābam*) alakokkal szemben ugyanis ír futurum (*no charub* < **carābō*), de osc. *b* (ill. *f*) praeteritum (*fufans* 'erant') áll, s ha a nyelvészek többsége a lat. *-b*-futurum eredetisége és a praeteritumnak az *erō*: *eram* alapján analogikus volta mellett hajlandó is állást foglalni, a kérdésnél meggondolásra késztet, hogy a lat. futurumképzéssel az ír csak részben van összhangban, s hogy a *-b*-futurum hiányzik a III. coniugatio igéinél, ellenben a praeteritumot ezek is *b* képzővel képzik. Az itáliai-kelta *-i*-genitívus erejét, ha nem is osztozhatunk Schrijnen feltevésében, hogy ez idegen az idg.-ban és idg. előtti óeurópai (alrod) nyelvből való, nagyon meggyöngítette, hogy Sommernek az illyrhez tartozó venetusban is sikerült feltalálnia, sőt Schrijnen szerint a messapusiban és a leptosisban is megvan (l. dolgozatom végén), a *-tien* képző elterjedésének a jelentősége sokat veszít azzal, hogy az örményben is gyakori, az *-ā*-coniunctívust pedig Hermann a Phil. Woch. 1927-iki évfolyamában a tokhárból is kimutatta. A tokhár mindazonáltal eltér az itáliai-tól és a keltától, mivel Sieg—Siegling „Toch. Gramm.“ 325. és 341. stb. I. szerint benne a coniunctívusi tövek csalódásig hasonlóak az egyszerű praesens imperfectumi alakokhoz, s alapjául szolgál-

² A tokhár példákat itt és a későbbiekben megbízhatóságuk miatt Sieg és Siegling Toch. Gramm.-ból vettem.

tak az optativusnak, verbale adiectivumnak s az ebből fejlődött verbale substantivumnak, sőt egyes esetekben ugyanazok az alakok a coniunctivus és az optativus képviselői.

Az itáliai-kelta nyelvegység tehát gyengén áll, de nem áll erősen ugyanazok miatt az adatok és érvek miatt a latin-ír nyelvegység elve sem, amely mellett Walde 1917-ben „Über älteste Beziehungen zwischen Kelten u. Italikern“ címen tartott rektori értekezésében szállt síkra. Ő abból indult ki, hogy nagy eltérések vannak egyrészt a latin és oscus-umber, másrészt az ír és a többi kelta közt, viszont alapvető elemekben jelentékeny egyezések állapíthatók meg a latin és az ír között, ami feltűnő rokonságát mutatja ennek a két nyelvnek. Szerinte a későbbi kelta és itáliai népek elődei egykori lakóhelyükön, az Alpoktól északra nem úgy csoportosultak, hogy egyfelől az írek és a britanniaiak, másfelől a latinok és sabellusok (= oscusok és umberek is) elejétől fogva egységes nyelvjárás-csoportot alkottak, hanem a legrégebb időben a latinok és írek elődei alkottak szorosabb nyelvjárás-területet, s csak miután ezek egy része délre vándorolt és Itáliában mint latin lépett fel, lettek az északon maradt ír-latin néprészek a későbbi keltává az ősbritanniaiakkal. Az össabellusok is elhagyták régi lakóhelyüket és leköltöztek délre az Apenin-félszigetre, de jóval később, mint a latinok. Ezzel magyarázza Walde az ír-latin és britanniai-oscus-umber nyelvi egyezéseket anélkül, hogy kísérletet tenne a tokhár elhelyezésére e nyelvcsaládban, jóllehet az a gyanúja, hogy a tokhár is abból a nyelvcsaládból való, amelyből az itáliai és a kelta. T. i. az *activumi praet.* többes 3. személyű latin *fēcere*, avestai *ānhā're* 'ülnek' alakoknak a B-ben megfelelő *weñār* (Schwentnernél *weñāre*) 'mondták' mellett a latin *opinor* stb. deponenssel egyenlősíthető deponensek ismerhetők fel benne: *nākāstār* 'gáncsol', *coni.* többesszámú 3. szem. *nākāntrā*, *indic.* egyesszámú 3. szem. *nāk-nāstār* 'eltűnik', s ezt még kiegészíthetjük azzal, hogy *activumi partic. imperf.*-a van: *nāksant* 'gáncsoló', továbbá mint az ólatinban, a tokhárban is jelentkeznek *coniunctivusok imperfectumi* tőképző elem nélkül: *lat. tango, venio* — *tagat, advenat*, *tokhár wārpnatār* 'érez' — *coni. wārpā(mtrā)* vagy *wārpā(māt)*, de ez utóbbit, bár már előbb Meillet is kiemelte, nem tartom nagyobb fontosságúnak, mivel véletlen is lehet, hogy a latinban és tokhárban a *coniunctivus* funkcióját felvevő *idg. iniunctivus* megőrizte régi alakját. Hogy az optativus is nasalis nélkül jelentkezik (*wārpitar*), a mondottak után nem meglepő.

Walde az ír-latint a britanniai-oscus-umbertől mindenkéül előtt a *r* alakok alapján választja el. Már Zimmer a KZ. 30-ban azt tartotta, hogy sem a britanniaiban, sem az oscus-umberben nem lehet szó deponensről, Walde pedig a *passivumi osc-umberter* végzetet is szembeállítja a latin *-tur* végzettel: *osc. sakarāter* — *lat. sacratur*, *osc. karanter* — *lat. vescuntur*, *umb. herter* 'oportet' (v. ö. ugyanott *heri* 'vult'), mert *-tur* végzet az oscusban egyáltalában nincs, az umberben is csak *coniunctivusban*: *eman-*

tur, terkantur 'suffragentur?'. További különbséget abban lát, hogy a *r* a *t* helyén lép fel, nem pedig mögötte: umb. *ferar* (coni. praes. imperf. egyszámú 3. szem.), osc. *sakrafir* (ugyanaz praes. perf.-ban), azaz ebben a nyelvjárásban eredetileg csak a latinból teljesen eltűnt magányos *r* volt (ez a személytelen passivum!), miként a britanniaiban is így virágozik, s csak később az egyes számú *-t* és a többes számú *-nt* végzettel kapcsolódva lett *-ter, -nter, -ntur* (személyes passivum!).

További bizonyítékokul a lat.-ír *b* futurumot, az oscus-umberből hiányzó *-o*-tővű egyszámú *-ī*-genitívust és többesszámú *-oi* nominatívust hozza fel: lat. Paul-Fest. *pilumnoe poploe*, később *populī*, gall *Tanotaliknoi*, ír *fir* < **uiroi* (azonban ugyanígy a gör.-ben *λύκοι*, óegyh. szláv *vlaci*, sőt gót *blindai*). Hangtani érvei közül egyáltalában nem meggyőzőek az *ŋ* és *ŋ̄* folytatásaira vonatkozó feltevései, de különben is tisztázásra szorulnak még az idg. sonans nasalisok és *m, n* kelta megfelelői, ezért ezeket bátran mellőzhetjük. Többet mondhat, hogy az ajakgömbölyítés-sel ejtett velarisek közül a zöngétlen megfelelője nem *p*, mint az oscus-umber-britanniaiban, tehát ha az ír nem is fedí egészen a latint, mert a labialis elemét minden helyzetben elvesztette (v. ö. *quinque — coic*), el lehet hinni, hogy az ír és a latin a hagyományos állapotot őrizi, de csak annyiban, hogy az idg. *q̄*-ből nem lett *p*. Természetesen ennek nagy súlya csak akkor volna, ha ugyanez állna a zöngés *ḡ* megfelelőiseire is.

Walde okfejtését és eredményeit Kretschmer (Glotta 11., 1921.), továbbá Hirt (Idg. Gramm. I. 1927. és Die Hauptprobleme I. 130. l.) meggyőzőknek tartotta. Az utóbbi azt gondolja, hogy Itáliában az indogermánok két raja telepedett le egymás mellett, s ez a két raj olyanforma viszonyban volt egymással, mint a gótok és langobardok a germán ágban. Kretschmerrel és Hirttel ellentétben Brugmann, majd jóval később, 1929-ben Devoto (Silloge Lingu. dedic. a mem. di Gr. I. Ascoli) a leghatározottabban elutasította Walde elméletét, Vendryes „Italique et Celtique“ Rev. Celt. 42. és Meillet „Esquisse d'un histoire de la langue latin“ (1928.) továbbra is kitarítottak az itáliai-kelta nyelvegység mellett, Marstrander pedig a Norsk Tidskrift for Sprogvidenskap-ban 1928-ban megjelent tanulmányában Debrunnernek az Idg. Forschungen 48. kötetében közzétett ismertetése szerint ezzel szemben is tagadó álláspontra helyezkedett.

A legközelebbi lépést a latin nyelv legszorosabb rokonainak a megállapítására Pedersen tette 1925-ben „Le groupement des dialectes indo-européen“ c. tanulmányában. Ez mintegy feleletnek látszik Pokornynak két évvel előtte „Die Stellung des Tocharischen im Kreise der indogermanischen Sprachen“ (Berichte des Forschungs-Institutes für Osten und Orient 3.) című és voltaképpen Charpentier ellen forduló értekezésére. Pokorny szerint ugyanis a tokhárokban thrako-phryg kimmeriaiakat kell látni, nyelvük thrák nyelvjárás s legközelebbi rokona az örménynek. Pedersen sem tagadja a phryggel való rokonságot, azonban a kisázsiai

Boghazköiben, a hethita királyok archivumában talált, a Kr. előtti II. évezred elejéről számos emlékből és legelőször az El Amarnából származó, az egyiptomi és az arzawai király közt váltott két Arzawa-levélből ismert, kényszerűségből hethita néven elnevezett nyelvvel is kapcsolatba hozza, sőt mindezeket még az itáliai-val és a keltával is. Vizsgálódásai arra a meggyőződésre vezetik, hogy az itáliai-kelta-tokhár-hethita és phryg igen régi időben összefüggő nyelvjárás-csoportját alkotta az idg. alapnyelvnek. Ha itáliai-kelta-tokhár-hethita-phryg nyelvegységre nem is gondolhatunk, kétségtelen, hogy legalább is az első négy kevésszámú, de igen sokat jelentő grammatikai sajáttságban megegyezik egymással. Azonban a nyelvi egyezések, mint egy helyen Pedersen is gondolja, azzal is magyarázhatók, hogy a többi nyelvből kivetszett alapnyelvi örökségek, ill. kifelései az ősnyelv egy öröklött csirájának. De ebből még nem kell messzemenő következtetéseket vonni, mint Pedersen teszi, sőt még azt sem, hogy az itáliai és kelta törzseknek a tokhárokkal és hethitákkal valamikor szorosabb érintkezésben kellett lenniök. Mert ha a sajátságok alapja ősnyelvi, akkor kifejlődésük külön-külön is végbemehetett analogikus úton. A legfeltűnőbb sajáttság, a *r* medio-passivumi ragozás ugyanis a négy nyelvágban sem egyezik tökéletesen, hiszen bizonyos mértékben már az oscus-umberrel és a britanniaival sem egyező latin és ír medio-passivumi ragozással szemben nemcsak a tokhár mutat eltéréseket, hanem ha a szakértői kénytelenek is bevallani, hogy ma még nem látják tisztán az egész medio-passivumi ragozást, annyit már felismertek, hogy a hethitában harmadik személyben jelentkező egyszámú *ki-it-ta-ri* 'tétetett' és többesszámú *ki-ja-an-ta-ri* mellett *-ta* és *-nta* végzet is lehetett (*-ri* nélkül), amely esetleg kapcsolatba hozható a görög -ται , -νται (καίται , κείνται) végzettel.

Mindezzel azonban nem akarom tagadni annak a lehetőségét, hogy a hethita közelebbi kapcsolatban lehetett a tokhárral, mint nemcsak Pedersen, hanem számos más nyelvtudós is hiszi. Ilyen kapcsolat mellett is fennállhatott az a lényeges különbség a vocalismusbán, hogy — legalább mai ismereteink szerint — a tokhár részben megőrizte az *o* hangot, a hethitában pedig beállt az *o* > *a* hangváltozás, hiszen ugyanez beállt a germánban is. De nem győz meg Pedersen sem a *r* végzettel, sem egyéb érveivel, hogy az itáliai-kelta-tokhár-hethita-phryg valamikor összefüggő nyelvjárás-csoportot alkottak. Az egyezések részben mint öröklött mag kifelései, részben Bonfantének „I dialetti indoeuropei“ címen (Annali del R. Ist. Orientale di Napoli IV.) megjelent, a nyelvjárás-csoportokat megtagadó s csak isoglossákat ismerő tanulmánya szellemében is megérthetőek. Ez utóbbival magyarázhatók esetleg a tokhár-hethita, sőt talán a tokhár-phryg sajátságok is, bár egyre szaporodnak a hívei a kétségtelenül centum tokhár és satəm thrák-phryg közelebbi rokonságának. Pedersen érvei közül a csekélyszámú tokhár-hethita szóegyezés, a *-sk*-imperfectum képzés kiterjeszkedése mindkét nyelvben nem sokat jelent.

Figyelemreméltó volna a heth. infin. *yar* képzőnek a tokhár -ora (Sieg—Sieglingnél -or) nomen verbalével való egyeztetése (heth. *i-ja-war*, Pedersennél *i-ja-u-wa-ar* 'tenni', tokh. B. *karyore*, ill. *karyor* 'vásárlás', *kársor* 'tudás'), főleg mivel Friedrich „Hethitisch u. Kleinasiatiscche Sprachen“ (1931.) szerint a heth. alak sem infin., hanem verbale abstractum, gerundium-féle, hiszen genitívusi alakját is megtalálták. Azonban itt az egyeztetés útjában áll a *w* hiánya a tokhárban, pedig ott ilyen helyzetben nem tűnt el (*štwar* 'négy'). De egészen elhibázott ezeknek a lat. *pācāri*, *scribier* infinitívusokkal egyeztetése s pusztán a képzelet szülöttének látszik.

A hethitát Pedersen a *r* suffixumon kívül csak a tokhár alapján fűzi az itáliai-keltához. Más közös sajátságra akkor még nem is hivatkozhatott, mivel nem álltak rendelkezésére az ajakgömbölyítéssel ejtett velaris nyhang nyomai a tokhárban és a hethitában. Azonban döntő bizonyítékoknak ezeket sem vehetjük, mivel mint idg. örökséget külön-külön is megőrizhették. A heth. *kuiš* tökéletesen megfelel a lat. *quis* névmásnak, de a gót *hvas*-nak is, sőt jelentésben mint kérdő- és vonatkozó névmás a latinon kívül a töle hangbelileg különböző oscus-umbernek is, holott ilyenként egyebütt csak az újfelnémetben szerepel („was mich betrifft“), továbbá elvéve a görögben és a litvánban, végül a tokhárban, de itt vonatkozóként nagyjából *ne* particulával: *kusne*. A tokhárban az idg. *q^u* nem jelentkezik egységesen, de a latinnak megfelelő hang itt is megtalálható: *ku* (vagy *uk* az A nyelvjárásban) és *kw* (vagy *uk* a B nyelvjárásban). Hogy ezen kívül más megfelelések is vannak, még pedig *k* (mint az írben és részben a lat.-ban is, v. ö. *secundus*): med. partic. *pakt-ām* (= lat. *coquo* < **pequō*), *p* (mint a görög-oscus-umber és britanniaiban): *lyipār* 'maradék' (v. ö. lat. *linquo*) és palatalis spirans: *šām* (A), *šana* (B) 'asszony' (v. ö. att. γυνή, ill. boiot. βαυά), könnyen megérthető, ha arra az óriási időkülönbségre gondolunk, amely a hethita, latin és tokhár emlékeket elválasztja egymástól. Az ajakgömbölyítéssel ejtett zöngés velaris nyhang, az idg. *g^u* a germánon kívül a hethitában és tokhárban őrződött meg legtisztábban, tehát e hangra nézve nagyon eltér az itáliaitól és a keltától: heth. *kuen-*, tokh. labialis elem nélkül *ko* (A) és *kau* (B) 'ölni' = idg. *g^uh* (gör. θείνω, lat. *offendō*) hangmozdulással és az aspiratio eltűnésével, de a labialis elem megőrzésével is tokh. A *kumsam* 'jövők' (gör. βαίνω, gót *qiman*).

Pedersen elmélete a mindenütt jelentkező *r* személyvégzetten kívül egyrészt a fentemlített tokhár és hethita, másrészt a tokhár és itáliai-kelta egyezésekre támaszkodik. Ilyenül hozza néhány szövegezésen kívül a -*tien* képzőt -*ti* helyett, mire a tokh. *kektseñā* 'test' szót idézi, de ez a képző forrásaim szerint az örményben is megvan, továbbá a latin *plantāgō*, *ferulāgō*, *cunilāgo*-val szerinte egyező képzőt tartalmazó *wifsako* 'gyökér' jelentésű főnevet, a 'kettő' jelentésű számnévnek *wi* (Sieg—Sieglingnél masc. *wū* fem. *we*) alakját, mely általában csak mint tízes számnév előtagja jelentkezik (dór *ἑκατη*, av. *vīsaiti*, lat. *viginti*), csak

még az ógall *Vocorii* alakban egyes (v. ö. *Tri-* és *Petrucorii*). Ezek azonban még azt sem igazolják, hogy a tokhár törzsek valamikor az itáliai és kelta törzsekkel érintkeztek vagy vándorlásuk közben ezekből levált néprészekkel keveredtek, mert ez esetben is nagyobb számú szőgyezés volna várható az itáliai-kelta és a rendkívül nagyszámú ind. jövevényiszóval gazdagodott tokhár nyelvben. Nem is igen akadtak követői Pedersennek e tekintetben, s mikor 11 évvel később, 1936-ban Hermann Albert „Tocharoi“ cikkében (Pauly—Wissowa—Kroll RE. VI.) a tokhárt az itáliai-keltához legközelebb álló nyelvnek mondta, Schwendtner a KZ. 65-ben bátran tarthatta túlhaladott álláspontnak.

A phryg Pedersennél is csak a tokhár útján jut rokonságba az itáliai-keltával, azonban ugyanezen a jögon ide vonhatta volna az örményt is. A szakemberek többsége ugyanis támogatva az ókori hagyománytól, hogy az örmények a phrygek leszármazottai, a thrák-phryg és örmény szorosabb rokonságát vallja, s ezt az örmény elszigeteltségét valló Meilletnek sem sikerült megcáfolnia, bár a phryg helyzetének a tisztázása a rendkívül szűken mért hagyomány következtében nagy nehézségekbe ütközik. A *r* személyvégzet a phrygnek megfelelően az örményben is megtalálható. Az örm. *berēr* Meillet „Esquisse d'un gramm. de l'arménien classique“ (1936.) 127. szerint a phryg $\alpha\beta\beta\epsilon\rho\tau\omicron\rho$ alakkal egyezik, ugyanitt $\alpha\delta\delta\alpha\kappa\epsilon\tau\omicron\rho$ lat. „afficitur“, örm. *beriw*r. Az a körülmény sem mond többet a phrygre nézve, hogy $\alpha\delta\delta\alpha\kappa\epsilon\tau\omicron\rho$ $\alpha\beta\beta\epsilon\rho\tau\omicron\rho$ és egyenlő jogúan $\alpha\delta\delta\alpha\kappa\epsilon\tau\omicron\iota$, $\alpha\beta\beta\epsilon\rho\tau\omicron\iota$ mellett a jelentés észrevehető különbsége nélkül $\alpha\delta\delta\alpha\kappa\epsilon\tau$ igealak is áll, mert a *r* személyvégzet kiterjedésében a phryg is mögötte marad a többi idevont idg. nyelvnek. Egyet azonban a kevés phryg hagyomány mellett is bátran állíthatunk, hogy ha a latin nyelv legközelebbi rokonait keressük, feltétlenül ki kell kapcsolnunk nemcsak az örményt, hanem a phryget is, sőt az itáliai-kelta-tokhár-hethita egyezések sem elegendők arra, hogy belőlük nyelvegyesre vagy legalább is szorosabb kapcsolatra következtessünk.

Az eddigiekkel szemben újabban olyan törekvés is kapott erőre, amely nem számolva kellőképpen az idg. népek történetelőtti vándorlásával, a történeti földrajzi helyzetnek megfelelően egyik részen az itáliait és a keltát, másik részen az indet és az iránit oldalágként kezeli a többi idg. nyelvvel szemben. A gondolat Meilletől származik, aki 1931-ben a Bulletin de la Société de linguistique de Paris 32. évfolyamában „Essai de chronologie des langues indo-européennes“ c. értekezésében pendítette meg először és tovább építője Bonfante az IF. 52. és 53. kötetében „Note sur la chronologie de la langue hittite“, majd „Encore de la place du hittite parmi des langues indoeuropéennes“ c. tanulmányában. Ez elmélet, szakítva Meilletnek korábbi feltevésével, hogy az áriák, görögök és örmények voltak az első elvándorlók, a nyugati és keleti szélső határ közé mintegy közepre, azaz Ázsiába helyezi az idg. őshazát és feltételezi, hogy innen történelvén az elvándorlás a szélső népek, tehát köztük a latin törzsek költöztek

el legkorábban, s így a még huzamosabb ideig ott maradtak közös újításaiban nem vettek részt, hanem megőrizték a legősibb sajátságokat. Ez a feltevés kétségtelenül tetszetős, ha az indogermániség földrajzi elhelyezkedését tekintjük a történeti korban, de semmivel sem okolja meg helyességét a történetelőtti időkben. Tudnivaló, hogy a rendkívül gazdag és a régiségtudományra, sőt embertanra is támaszkodó irodalomban az idg. őshazát illetőleg a legszélsőségesebb nézetek uralkodnak. S ha az embertan, helyesebben fajkutató jelentőségét az olyan fantasztikus elmélet, mint Reche Ottóé („Rasse u. Heimat der Indogermanen“ 1936.) valósággal neveltségességbe fullasztja, a régiségtudomány érveit nem lehet elmellőzni a kérdés eldöntésénél, mint Meillet teszi. De természetesen a régiségtudomány csak a nyelvtudománnyal közösen munkálkodva vezethet eredményre. Csakhogy a nyelvtudomány sem támogatja Meillet tanítását, sőt ez a legvilágosabb ellentétben áll a nyelvi hagyománnyal. Ki állíthatná, hogy a latin név- és igeragozás a legősibb? Ha pedig ennél többet jelentőnek tartjuk a vocalismust és a consonantismust, akkor a görögnek legalább is egyszerre kellett volna leválnia az itáliaival az alaprétegről, ami egyenesen ellentétben áll az elméletével.

Az elmélet magját Vendryes vetette el a *Memoires de la Société de linguistique de Paris* 20. kötetében „Les correspondances de vocabulaire entre l'indo-iranien et l'Italo-celtique“ c. tanulmányában. Ő a régi vallásos szókinccs nyomait találja egyes latin, kelta és vedikus szavakban, milyen pl. a lat. *credō* = skr. *śrad dadhāti* 'bízok, hisz', melynek alapja a **kred-* vmely dolog magikus erejét jelenti (v. ö. skr. *śrad asmāi dhatta* eredetileg = 'magikus erőt helyez bele', 'juttat neki', 'bízok benne') s megvan az ír *cretair*, kymr. *creir* 'szentek ereklyéi' szavakban is, amilyen továbbá a lat. *iūs* = skr. *yōh*, 'üdv, jólét' stb. Egyeztetései között vannak kétségesek, sőt egészen valószínűtlenek is, milyen pl. a lat. *lēx* = av. *rāzan-* 'parancs, rendelet', skr. *vajamānasya rājani*, az áldozó törvénye szerint, lat. *flāmen* = skr. *brahman-*. Ha az egyeztetések egy része kétségtelenül megállja is a helyét s többet is mond a latin *aurum* (< **ausom* az **aues*-basishoz) ólitv. *ausas*, óporosz *ausis*, tokhár *wäs* 'arany' és lat. *argentum*, óír *argat*, tokhár *ārkyant* (*ārki* 'fehér' származékszava), továbbá a tokhár *kule* (A), *kle* (B) és ír *caile* 'nő, asszony', kymr. *pl-ac'h* 'fiatal leány' megegyezésénél, amelyekre Pedersen hivatkozik, még nem lehetnek alappillérei az elmélet olyan kiépítésének, ahogy később, legutóbb Bonfantenál találjuk. Ő túlságosan sokat tulajdonít Meilletnek a *Memoires de la Société de linguistique de Paris* 21. kötetében (1920.) „Les noms du 'feu' et de l'eau" et la question du genre“ címen megjelent tanulmányának. Meillet itt rámutat arra, hogy a tűz és a víz elnevezésére két szó van az idg.-ban, s az egyik élőnek, a másik dolognak tünteti fel őket, amiből következik, hogy az idg.-ban megkülönböztették az élő (masc. és fem.) az élettelenről (neutr.). S ha el is fogadható, hogy az élő tűz, a himn. lat. *ignis*, skr. *agnih*, óegyhsz. *ognь* és a nő-

nemű litv. *ugnis*, valamint az élő víz, a nőnemű lat. *aqua* (gót *ahva* ófn. *aha*) régibb, mint a semleges élettelen gör. πῦρ, ὕδωρ, mert az utóbbiak egyszerűen a tűz és víz elem megjelölései, míg az elsők a tüzet és a vizet tevékeny erőknak mutatják, azaz ha meg is áll, hogy a két szélső területen található *ignis* és megfelelői, valamint a nyugati szélien élő *aqua* beletartoznak a régi vallásos szokincsbe, még nem lehetnek döntő jelentőségűek a történeti korban szélső nyelvek ősiségét valló elmélet helyessége mellett. S Bonfante nem tud meggyőzni a Bulletin de la Société de linguistique de Paris 33. kötetében (1932.) „Lat. sum, es, est” címen közzétett kis értekezésében sem, hogy a lat. *sum* < *som régibb, mint a gör. εἶμι, skr. *asmi*, s hogy általában a -*mi* személy végzet, mely még nincs meg a lat.-ban, későbbi az -o-nál, azaz a lat. *sistō* az eredetibb. Bonfante azzal, hogy az Indogermanische Forschungen 52. és 55. kötetében közzétett értekezéseiben (l. előbb) a hethita helyzetének a megvilágítása céljából több olyan isoglossát tud felmutatni, amelyek elkerülték a latint (pl. szóvégi *m* > *n* hangváltozás, az *ego* analogiájára **eme* az obliquus casusokban, a *r* > *ar* megfelelés, stb.) érdemes munkát végzett, ha mindjárt megfoghatatlan, miért volna a lat. *nōs* régibb, mint a heth. *wēs*, gót *wēis*, miért volna éppen a hethitára, *frigre* és örményre jellemző a hosszú *ē* zárt ejtése, mikor ez a latinra is igazolt. Azonban minden érdeme mellett is elfogultságából eredő hibát követ el, mikor egyes isoglossákban döntő bizonyítékokat lát a latin area relégata voltára és Meillet hatására semmibe sem vesz olyan lényeges sajtáságokat, milyen a medio-passivumi *r* és főleg az ajakgömbölyítéssel ejtett velaris ínyhang, pedig ez utóbbi feltételezhető ugyan az árjára, de ki nem mutatható benne, sőt az árja megfelel a többi satəmnyelvi folytatásnak. A hethita helyzetének a tisztázása végett a földrajzilag hozzá közelebb eső, egészen a germánokig terjedő nyelvekkel való egyezéseit veszi alapul, ellenben a latinnak és a keltának e nyelvcsoporthoz való viszonyában a latint és a keltát tőlük elválasztó sajtáságoknak tulajdonít döntő jelentőséget.

Meillet elmélete ellen a régiségtudomány eredményeire is támaszkodva Specht foglalt állást, mégpedig először 1932-ben az Ernout—Meillet-féle „Dictionnaire étimologique de la langue” bírálatában (Deutsche Literaturzeitung), majd a KZ. 62. („Zur Geschichte der Verbalklasse auf ē”, 1935.) és 66. kötetében („Sprachliches zur Urheimat der Indogermanen”, 1939.) közzétett terjedelmes tanulmányában. E dolgozataiban Meillet korábbi feltevéséhez csatlakozva azt tartja, hogy az árják, örmények és görögök hagyták el először az őshazát s csak ezek elvándorlása után, az újabb kőkorszaknak, tehát a 3. évezrednek a végén történt meg a zsinórkeramiainak nevezett idg. néptörzs kiterjeszkedése. Látnivaló, hogy Specht voltaképpen nem a latin nyelvrokonságot fessegeti, azonban tanulmányai belevágnak ebbe a kérdésbe is, mert a zsinórkeramiákat tartja a későbbi itáliaiak és kelták magvainak. A germánnal való egyezéseket a germánokkal való szomszédsággal, egyfelől az itáliai-kelta-germán és balti-szláv,

másfelől az itáliai-kelta és árja közt fennálló grammatikai és szókincsbeli egyezéseket a zsinórkeramiaiaknak a kelet felé kiterjeszkedésével, a későbbi baltiakra, szlávokra, sőt messze Dél-Oroszországba, az akkor ott élő árjakra való rátelepedésükkel, ill. egybeolvadásukkal magyarázza. Így zsinórkeramiainak tartja a latin *habere*, ófn. *habēn*, litv. *turēti*, óegyhszl. *imēti* típusal képviselt imperfectumi *-ē* igéket, míg ugyanez az *ē* nem imperfectumban közidg. Előtte már Hirt is rámutatott különböző helyeken az *ē* imperfectum feltűnő egyezésére a latinban és a germán ágbn, de ő még nem fűz hozzá olyan következtetéseket, mint Specht, viszont kiemeli, hogy ez a képzés a két nyelvágban ugyanazokban a szavakban fordul elő: lat. *habēre*, gót *haban*, ófn. *habēn*, lat. *silēre*, gót *anasilan*, lat. *tacēre*, gót *šahan*, ófn. *dagēn*, *vidēre*, gót *witan*, ófn. *giwizzēn*. Karstien ezeket a KZ. 65. kötetében (1938.) megtoldja a lat. *sedēre* — gót *sitan* megfeleléssel.

Nagy vonásokban ennyi történt eddig a latin nyelv legközelebbi rokonságának a tisztázásában. Látnivaló, hogy számos kísérlet mellett sem vezettek kétségbevonhatatlan eredményre a századunk eleje óta végzett tudományos búvárkodások a latin nyelv történetelőtti helyzetét illetőleg. Egész sora van ma is a megoldatlan kérdéseknek, s amire az egyik tudós esküszik, a másik komoly érvekkel tudja cáfolni. Ma sem tisztázódott, hogy a kis Rómából a világ urává lett latin nyelvű nép milyen idg. és nem idg. nyelveket beszélő népekkel élt sorsközösségben és a legszorosabb szomszédsági viszonyban, mielőtt átkelt az Alpeseiken és útját bizonyára többször és hosszabb időre megszakítva, sok száz kilométernyi úton át eljutott későbbi fővárosába. Nem tudjuk, milyen népeket győzhetett le és szívhatott fel magába, s milyen módon nyilvánulhatnak meg ennek nyomai nyelvében. De az is kétséges, hogy az Alpeseiktől északra, a mai Németországban őslakó volt-e az indogermán, tehát köztük a későbbi római. A zsinórkeramiai műveltség jelentősége nem tagadható ugyan, de túlbecsült is lehet, sőt még az sem áll minden kétségen kívül, hogy nyugatról a Specht-től feltételezett módon és irányban kellett kelet felé terjeszkednie. A megalith kultúrával való kapcsolata sem áll egészen tisztán, csak valószínű az utóbbinak az indogermánsága. Ma is csak annyit tudunk tehát, hogy a latin nyelv a centum-nyelvek csoportjába tartozik s legközelebbi rokonait illetőleg a kelta és a germán felé kell tájékozódunk. Helyét tehát ezek között kell keresnünk, a távolabb, messze keleten felfedett nyelvekkel való közelebbi rokonságát pedig, bármily csábító is a labiovelaris megőrzése és a *r* medio-passivumi végét kiterjeszkedése, kétséggel kell fogadnunk. De ha ennyi is a bizonytalanság, s ha még az is kétséges, hogy a régiségtudományi kutatásoknak a nyelvi, a szókincsre is vonatkozó eredményekkel való teljes összhangba hozása meghozhatja-e belátható időn belül a kérdés megoldását, kétségtelen, hogy mind pozitív, mind negatív irányban eredményeket tudunk felmutatni. Pozitív irányban mindenekelőtt, hogy a tokhár és a hethita megismerése, valamint

az örmény és phryg nyelvek terén végzett tanulmányok megmutatták az itáliai-kelta nyelvegységre döntő bizonyítéknak tartott *r* medio-passivumi végzetnek szélesebb körben való kiterjeszkedését, hogy felismerték az *-o* tövek *-i* genitívus végzetének a venetusban, sőt Schrijnen „Der lat. Gen. sing. van de *o* Stammen“ szerint (v. ö. Glotta XX.) a messapusiban és lepontosiban is genitívusként, az ó-indben a latin *multī facere*-féle szerkezetnek megfelelően adverbiumként való használatát, hogy az *ā* coniunctívust az írén és az itáliain kívül a tokhárban is megtalálták, még pedig az ólatinra emlékeztetően, hogy ráismertek a latin *-ūi*, *-vī* perfectum idg. magvára (v. ö. skr. *jajñāu*, örm. *caneaw*, lat. *nōvī*, tokh. *prakwā* ‘kértem’, gall *ieuru* ‘szentesített’, sőt angol-szász *cnéow*), hogy kitűnt az idg. labiovelarisoknak részleges, részben az írénél pontosabb egyezése a latin, tokhár és hethita nyelvben, sőt az utóbbi kettő erősen emlékeztet e hang megőrzésében a germánra is, végül hogy a latin és germán között, mint már nálunk Schmidt József és még jóval előtte Lottner a KZ. 7. kötetében s több helyen Hirt rámutatott, számos egyezés található, és ezek olyan jelentékenyek, hogy az utolsó Idg. Gramm. I. kötete (1927.) és a Hauptprobleméje (1939.) szerint csaknem elegendők volnának az itáliai-germán nyelvegység megokolására.

Negatív irányban az az eredmény, hogy a latin néhány sokat jelentő sajátosságban közelebb áll a keltához, még pedig ennek ír ágához, mint az itáliai rokonaihoz. Így a zöngétlen labiovelaris megfelelése lat. *qu* (*quattuor*, *linquo*) és *c* (*secundus*, *coctus*), ír *c* (*cia*), de oscus *p* (*pīs*) és kymr. is *p* (*pwyl*), viszont a zöngés az ír-britanniai-oscus-umber nyelvekben egyezik, de eltér a latintól: lat. *vīvus* — osc. *bīvus* (gót *qīus*), lat. *venio* — umb. *benust* ‘venérit’ — középír *béim* ‘lépés’, lat. *gravis* — kymr. *bryw*. Lehetséges, hogy a sonans *ŋ* megfelelése is egyrésről az ír-latin, másrésről a britanniai-oscus-umber nyelvekben egyezik. Kétségtelen, hogy a media aspiraták nem fedik egymást sem a latin-oscus-umberben (legalább is szó belsejében nem), sem a latin-keltában, hogy az írben van hangmozdulás, a latinban nincs (ír *sechitir* = lat. *sequuntur*, lat. *frāter*, skr. *bhrātar* = ír *brāthir*), s így a hangmozdulásra való hajlam tekintetében az ír közelebb áll a germánhoz, sőt az örményhez és a tokhárhoz is, mint a latinhoz, hogy a *r* medio-passivumi ragozásban is eltér a latin-ír az oscus-umber-britanniaitól s hogy az utóbbiakból hiányzik a *r* deponens, de van *r* személytelen passivum, végül — egyéb apróbb különbségeket elhagyva, — hogy az *-o*-tövéek egyesszámú genitívusi *-i* és a többesszámú nominatívusi *-oi* végzete is szembeállítja a latint az oscus-umberrel, azaz az itáliai ág többi tagjával.

Ha ezeket az eredményeket elfogulatlanul szemléljük, kétségtelennek kell tartanunk, hogy a mult század közepétől napjainkig kísértő nyelvegység elméletet sem a régiségtudománnyal kapcsolatban, sem ennek a figyelembevétele nélkül egyetlenegy tudósnak sem sikerült meggyőző érvekkel támogatnia, úgy hogy a hagyományozott európai nyelvek között nyelvegységek felvé-

tele nem áll szilárd alapon, sőt mai ismereteink szerint még teljesen jogosulatlannak mondható.

(Budapest.)

Szidarovszky János.

Zur Frage der lateinischen Sprachverwandtschaft.

Verf. behandelt die Bestrebungen, die sich zum Ziele setzten die Stellung des Lateinischen innerhalb der idg. Sprachen zu bestimmen. Einleitend erwähnt er, dass diese Bestrebungen bereits um die Mitte des 19. Jh.-s bei Curtius, Ebel und Lottner vorhanden sind, streift kurz die einschlägigen Studien des Ungarn Josef Schmidt, und zählt dann von Charpentier (1916) bis Specht (1939) die namhaften Forscher auf, die an der Förderung der Frage beteiligt waren. Obwohl diese, namentlich mit Hilfe der neuerdings entdeckten und erklärten idg. Sprachen zu zahlreichen wertvollen Teilergebnissen gelangten, sind die Forschungen zur Stellung des Lateinischen seit dem Jahrhundertbeginn dennoch als fruchtlos zu bezeichnen. Dass die Annahme der Spracheinheit aufgegeben werden muss, scheint zweifellos zu sein. Innerhalb der idg. Sprachen kann nur eine indisch-iranische und baltisch-slavische Spracheinheit in Frage kommen, doch ist weder die lateinisch-griechische, noch die lateinisch-keltische oder auch die lateinisch-irische Spracheinheit wahrscheinlich. Dagegen kommt gegenüber der Theorie Georgievs der Trennung der centum und satem-Sprachgruppen zweifellos eine grossé Bedeutung zu und die nächste Verwandtschaft des Lateinischen ist in der Richtung der centum-Sprachgruppe, vor allem in der des Keltischen und Germanischen zu suchen. Unberechtigt ist es bei dem gegenwärtigen Stand unserer Kenntnisse die im fernen Osten verbreiteten centum-Sprachen zu dem Lateinischen in nähere Beziehung zu bringen.

Johann Szidarovszky.

MARTIALIS, A RÓMAI ÖNTUDAT KÖLTŐJE.*

*Voilà si longtemps que ce pauvre
Martial est maltraité par les cri-
tiques qui ne le lisent pas!*

(Nisard.)

Gellius „Attikai éjszakái“-ban (19, 9) egy érdekes történetet olvashatunk. Antonius Julianus rhetort, az író idősebb barátját, a régi római irodalom kitünő ismerőjét (2: *rerum litterarumque veterum peritus*), vendégségbe hívják. Néhány Rómában élő görög is ott van. A lakoma végeztével (4) *pueri et puellae... iucundum in modum* ἡνακρεόντεια *pleraque et Sapphica et poetarum quoque recentium* ἐλεγεῖα *quaedam erotica dulcia et venusta cecinerunt*, tehát fiúk és leányok — igen élvezetesen, — több anakreoni és sapphói költeményt, azután újabb költőktől néhány bájos szerelmi elégiát adtak elő. Egyszer csak a görögök csipkelődni kezdenek a rhetorral. Azzal bosszantják, hogy vidéki ki-

* A Budapesti Philologiai Társaság 1939. április 19-i ülésén elhangzott felolvasás.

kiáltó (hispaniai ember volt), nem pedig szónok, ékesszólása csak dühös pörlekedésekre jó, és különben is annak a nyelvnek a mestere (7), *quae nullas voluptates nullamque mulcedinem Veneris atque Musae habere*. Megkérdezik tőle, mi a véleménye pl. Anakreonról, és hogy van-e római költő, aki olyan szépen gördülő, élvezetes verseket (*tam fluentes carminum delicias*) írt volna? Legfeljebb Catullusról, vagy Calvusról lehetne szó, mert Laevius zavaros (*implicata*), Hortensiusban nincsen semmi báj (*invenusta*), Cinna szellemtelen (*inlepidus*), Memmius pedig nehézkes (*dura*), és egyáltalán valamennyi római költő nagyon kezdetleges, műveikben hiába keressük a jóhangzást (7 : *deinceps omnes rudia fecerunt atque obsona*).

Julianus nem tudja túrtóztatni magát. Úgy érzi, hogy ezek a görögök fölüenykedésükkel családi tűzhelyét, hazája oltárait szentségtelenítették meg. A szokásos vádakkal próbál védekezni ellenük: szemükre veti könnyelműségüket, léhaságukat, elpuhultnak, férfiatlannak mondja valamennyiüket (8). De nehogy még bezonyítotttnak vegyék, hogy a rómaiak csakugyan teljesen műveletlenek, együgyűek és jellemző vonásuk csak az ἀναφροδισία, tehát a *venustas* hiánya, válaszképpen előad néhány régebbi költőtől. (9: *Sed ne nos, id est nomen Latinum, tamquam profecto vastos quosdam et insubidos ἀναφροδισίας condemnetis, ... audite ac discite nostros quoque antiquiores ... poetas amasios ac venorios fuisse.*) Négy epigrammát szaval el (10), *quibus mundius, venustius, tersius Graecum Latinumve nihil quicquam reperiri puto*, melyeknél — Gellius szerint, — szebb, bájosabb vers nincs az egész görög-római irodalomban.¹ A csattanó most már csak az, hogy a demonstratív céllal választott négy latin költemény közül kettő — Kallimachos-fordítás.²

Rendkívül jellemző ez a példa. Az antik ember, mégpedig hozzáértő, *litterarum veterum peritus*, érzése és legjobb tudása szerint eredetinek, sajátjának ismerte el, rómainak minősítette, a 20. század klasszikus filológusai pedig kimutatják róla, hogy az bizony nem egyéb, mint fordítás Kallimachosból. Itt valami tisztázásra szorul: tisztáznunk kell, mi is tulajdonképpen a görögség szerepe a római irodalomban. Valami egészen más, ellentétes, oda nem való, idegen elem, amely a római költők fogyatékos tehetségének kiegészítője, hiányaik palástolója, sőt egyedül időtálló, értékes a római alkotásban? Ha latin írókat olvasunk, vagy tanulmányozunk, csak azért tesszük, hogy közelebb jussunk a görög „eredetihez“, a hibátlannak, szeplőtlennek hitt winckelmanni, goethei ideálhoz? Ha lehet ezért is. De elsősorban saját magáért. Nem azért vesszük kezünkbe Petőfit, hogy pl. Béranbert ismerjük meg belőle, Aranyt sem azért olvassuk, hogy

¹ Ezekről az epigrammákról l. H. Usener: *Zu Gellius. Kleine Schriften*. 2, 1913, 59. Újabb J. Hubaux: *Les thèmes bucoliques dans la poésie latine*. 1930, 23.

² W. Kroll: *Unsere Schätzung der römischen Dichtung*. *Neue Jahrb.* 11, 1903, 3, 2.

Ossiant csodáljuk. Mert nincsen olyan költői alkotás, amely magán túl utalna bármire: befejezett egész minden sor, nincs benne sem több, sem kevesebb, mint amennyit írója akart. Lucretius nem azért írt, hogy műve olvasója majd az epikureus irodalomba mélyedjen, hiszen éppen az volt a célja, hogy mestere tanait ő foglalja költői, tehát végleges és megmásíthatatlanul érvényes formába.

Egyet megállapíthatunk: „görög“ és „római“ egyik sem olyan fogalom, mely kizárná, ellentétnek mutatná a másikat. Ha kezdettől fogva idegennek érezték volna a görögséget, nem épülhetett volna fel rajta és általa a jellegzetesen, sajátosságosan, semmi más nép, vagy kor irodalmával össze nem téveszthető római irodalom.

Lássuk közelebbről, mit jelent mindez Martialis megismerése szempontjából. Az epigramma eredetére, lényegére nézve, még későbbi differenciálódásában is igazán görög műfaj, tehát kétségtelen, hogy Martialist nem is lehetne elképzelnünk a görög epigrammairodalom alapos ismerete nélkül. Ez a tény sokakat egyoldalúan túlzó állásfoglalásra kényszerített. Nincs senki, aki ne hangsúlyozná, hogy Martialis milyen eredeti költő,³ de ugyanakkor sorról-sorra görög „párhuzamos helyekkel“ hozakodnak elő, — mintha bizony ezzel közelebb juthatnánk Martialis megértéséhez. Ha csak a felületen maradunk, csak a külsőségekre szorítkozunk, soha nem fogjuk helyesen megítélni a „Martialis és a görög epigrammairodalom közötti viszonyt“, — hogy sok disszertáció stereotyp címét idézzük. A „meggyőző hasonlóságokra“ való óvatos célozgatások után szokott jönni az a megállapítás, hogy van néhány martialisi vers, mely egész biztosan nem véletlenül egyezik Lukilliosnak az Anthológiában olvasható epigrammaival.⁴ Mielőtt tovább mennénk, csak azt jegyezzük meg, hogy írjon valaki másfélezer epigrammát, de legegységesebb ötletel, az önkéntelenül kínálkozó csattanók közül ne legyen szabad egyet sem értékesítenie, ha a görög anthológiában hasonló már van.

Friedländer, a múlt század legjobb Martialis-ismerője, összeállította ezeket az egyezéseket. Találomra választottunk közülük egyet. Eszerint Martialis 6, 19 (*in Postumum causidicum*) epigrammája nem más, mint Lukillios 84. versének másolata. Lássuk közelebbről mind a kettőt.

*Non de vi neque caede nec veneno,
sed lis est mihi de tribus capellis:
vicini queror has abesse furto.
Hoc iudex sibi postulat probari:*

³ Pl. L. Friedländer Martialis-kiadásában 1, 1886, 19, vagy a „Collection Budé“-ben H. J. Izaac 1, 1930, XXV. Teljesen elhibázott O. Autore kísérlete: Marziale e l'epigramma greca. 1937. V. ö. EPhK 62, 1938, 421.

⁴ Friedländer, 1, 19, 1.

*tu Cannas Mithridaticumque bellum
et periuria Punici furoris
et Sullas Mariosque Muciosque
magna voce sonas manuque tota.
Iam dic, Postume, de tribus capellis.*

Lukillios epigrammája így szól:

χοιρίδιον καὶ βοῦν ἀπολώλεκα καὶ μίαν αἶγα,
ὦν χάριν εἴληφας μισθάριον, Μενέκλεις.
οὔτε δέ μοι κοινόν τε πρὸς Ὀθρυάδαν γεγένηται,
οὔτ' ἀπάγῃ κλέπτας τοὺς ἀπὸ Θερμοπυλῶν.
ἀλλὰ πρὸς Εὐτυχίδην ἔχομεν κρίσιν· ὥστε τί ποιεῖ
ἐνθάδε μοι Ξέρξης καὶ Λακεδαιμόνιοι;
πλὴν κάμου μνήσθητι νόμου χάριν, ἢ μέγα κράξω,
ἀλλὰ λέγει Μενέκλης, ἀλλὰ τὸ χοιρίδιον.

A hasonlóságot már Farnabius is észrevette néhány száz évvel ezelőtt, de kommentárjában ő sem tér ki a lényegre. Azóta sem mulasztja el senki, hogy Martialis „munkamódszerét“ ne ezzel a példával világítsa meg. Ha mi is előhozzuk, nem azt akarjuk megjegyezni, hogy a hasonlóság ellenére mások a nevek, más a versmérték, vagy egészen más a beállítás, mert mindez csakugyan nem lényeges és nem döntő. De Lukillios Meneklese Othryadáról, a thermopyliai hősokrától, Xerxesről és a spártaiakról beszél, — pontosan a szerint az utasítás szerint, amelyet tréfas túlzással Lukianos ad a ῥητόρων διδάσκαλος c. iratában (18): λέγε ὅτι κεν ἐπ' ἀκαιρίαν γλώτταν ἔλθῃ... τὸ πρῶτον ἐμπεσὼν πρῶτον λεγέσθω, . . . ἔπειτα καὶ μὴ σιῶπα μόνον: beszélj csak, folyton beszélj, egy pillanatra el ne hallgass. Ha másról már nem tud, beszéljen a szónok a marathoni ütközetről, az Athos-hegyfok körülhajózásáról, a hellespontosi átkelésről, a médek nyilairól, melyek még a napot is elsötétítik, ὁ Ξέρξης φευγέτω καὶ ὁ Λεωνίδας θανατωθήτω καὶ τὰ Ὀθρυάδου γράμματα ἀναγινωσκέσθω καὶ ἡ Σαλαμὶς καὶ τὸ Ἀρτεμίσιον καὶ αἱ Πλαταιαὶ πολλὰ ταῦτα καὶ πυκνὰ . . . καλὰ γὰρ ἔστι καὶ εἰκὴ λεγόμενα.⁵

Mit tesz ezzel szemben Martialis? Még véletlenül sem említene egy görög nevet, vagy görög történeti eseményt sem. Mi-nek is említene, mikor Mucius Scaevoláról, a pún háborúkról, Mithridates legyőzéséről, Mariusról és Sulláról is beszélhet. Itt van a lényeg: tudatosan elhallgatja mindazt, ami csak görög, azt pedig, ami római, szándékosan kiemeli és hangsúlyozza. Ennek felismerésével továbbhaladhatunk.

Több helyen (pl. 9, 44, 4, v. ö. 10, 76, 6) annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a görög nyelv és irodalom ismerete nélkül költő nem lehet senki, görögül csak a paraszt nem ért (14, 58, 1). Nagyon is tisztában van a kifinomult görög ízlés

⁵ Az összefüggés megértéséhez l. E. Norden: Die antike Kunstprosa. 1², 1909, 264. Lukianos szerepéről 372. *Ventosa istaec et enormis loquacitas*, mondhatjuk Petroniusszal (sat. 2).

jelentőségével (*passim*, pl. 7, 69, 2), az „attikai“ nála annyit jelent, mint „izléses, finom, kicsiszolt“ (4, 86, 1), de kárhóztatja és gúnyosan támadja azt, aki egyoldalúan görög műveltségű (6, 64, 16). A római emberrel veleszületett csipős szellemességet egyesíteni kell az attikaiak finom választékosságával (1, 25, 3-; 1, 39, 3-; 3, 20, 9; 9, 3, 19). Szerinte (4, 23) a legkiválóbb, még Kallimachosnál is nagyobb epigrammairó (a különben nem is ismeretes) Brutianus, *qui si Cecropio satur lepore, Romanae sale luserit Minervae: illi me facias, precor, secundum* (6-).⁶ Egy alkalommal ugyan azt szeretné, ha csak Catullus előzné meg az epigrammairók közül (10, 78, 16: *uno... sim minor Catullo*), egyébként azonban önérzetesen magát tartja a legnagyobbnak nemcsak a rómaiak, hanem a görögök között is (9, praef. 5: *ille ego sum nulli nugarum laude secundus*). Vergilius még Pindarost is legyőzte volna (8, 18, 6), Varro pedig akár Sophoklessel felveszi a versenyt (5, 30, 1). Nem is érti, hogy miért törődnek a rómaiak annyira a görög költészet szent helyeivel, Pieriával és a Helikonnal (1, 76, 3-). Van római Helikon is! (10, 64, 3.) Ő ugyan jobban szereti és szívesebben éneklie meg hazáját, mint Thebait, Mykenét, a híres Rhodost, vagy a Ledája miatt nevezetes Lakedaimont (4, 55). Inkább nem dicsekszik holmi *carmen supinum*-mal, elől-ról-hátra és hátulról-előre olvasható versekkel (2, 86, 1), sem pedig Sotades hírhedt műfajával, a κραιολογία-val (2). Kallimachos erőltetett mesterkedéseit és hatásvadászó fogásait is elítéli (3: *Graecula quod recantat echo*; Kall. 30). Attis történetét sem írná meg galliambusokban,⁷ nem való az férfihoz (4-): és mégis költőnek tartja magát, még pedig nem is olyan rossz költőnek, — teszi hozzá (6: *non sum, Classice, tam malus poeta*).

A görög költészet hibáira, eltévelyedéseire különben is nem egyszer rámutat. Megénekelné, de csak körülírni tudja Earinust, Domitianus kegyeltjét, mert neve nem fér sehogyan sem a versbe. (9, 11, v. ö. 14, 57 „*myrobalanum*“: *quod nec Vergilius nec carmine dicit Homerus*, más példa pl. Horatiusból, sat. 1, 5, 87 *Aequum Tuticum helységről: quod versu dicere non est.*) A görögök persze, — *quibus est nihil negatum* (15), — könnyen segítenek magukon: egyszerűen Eiarinost mondanak.⁸ De ebben

⁶ Friedländer ad l.: „wenn er der griechischen Epigrammendichtung müde sich zur römischen gewendet haben wird“. Ha így értelmezzük, még erősebb színt kap Martialis kijelentése: „majd ha latinul ír, elismerem magamnál nagyobbak“.

⁷ V. ö. Quintilianus 9, 4, 6: ... *parvi pedes vim detrahunt rebus, ut sotadeorum et galliamborum et quorundam in oratione simili paene licentia lascivientium*; Sulpicia (Poet. Lat. Min. ed. Bachrens 5, 93) 4; E. Allain: Pline le Jeune et ses héritiers. 3. 1902, 393, 1 (Sotadea carmina); Norden 291.

⁸ Régi vitakérdés volt, hogy melyik nyelv a gazdagabb, kifejezőbb, l. pl. Phaedrus app. 28, 2: *Graeci loquaces... qui iactant se verborum copia*; Seneca contr. 10, 4, 23; *deinde ut ingenia ingenii conferatis et cogitatis Latinam linguam facultatis non minus habere, licentiae minus.*

már Homeros járt elől jó példával, mikor az ὅρατες ὅρατες-hez hasonló szabadságokat engedett meg magának (16; Lucilius is ugyanezt a példát hozza fel egyszer: *scribemus pacem placide lanum aride acetum*, ὅρατες ὅρατες *Graeci ut faciunt*, 354- Marx). *Nobis non licet esse tam disertis, qui Musas colimus severiores* (17-).

Költői tehetségét és érdemeit sokan azzal próbálják kisebbiteni, hogy könyvei jelentéktelenek, túl rövidek. Ezen könnyen segíthet: majd ő is elkezdni hajtogatni, hogy τὸν δ' ἀπαμειβόμενος (1, 45; v. ö. 9, 50). Az epigramma különben sem haszontalan játszadozás, — aki ezt gondolja, nem tudja, mi az (4, 49). Nem az játszadozik-e inkább, aki Tereusról, vagy Thyestes lakomájáról, Daidalosról, vagy Polyphemosról ír? *A nostris procul est omnis vesica libellis, Musa nec insano syrmate nostra tumet* (7-): az ő könyveiben nincsen nagyhangú dagályosság, Múzsája nem pöfeszkedik a görög tragédiák színészeinek uszályos ruhájában. Nemcsak versenytársát, Statiust akarja az ilyen megjegyzésekkel lekicsinyelni, hanem általában azt a költői irányt, amelyet Statius követett: a görög mythológiából vett tárgyak epikus feldolgozásának idejétmult divatját,⁹ amely különben sem méltó a rómaiakhoz. (L. pl. 5, 35; 8, 3; 9, 50; 11, 52, 17 és még számtalan helyen.) Az ő költeményeiben nem olvas az ember kentaurokról, gorgókról, vagy harpyiákról és egyéb csodás szörnyekről: *hominem pagina nostra sapit*, írásainak ember-ize van (10, 4). Ha olvasói nem magukra, nem a való életre kíváncsiak, akkor csak vegyék elő Kallimachos Αἴτια-ját (10, 4, 11-). Demokritost, Zenont, Platon műveit, melyeket senki sem olvas, és Pythagorast szinte borzadással említi (9, 47).

Büszke arra, hogy római költő (9, 97, 2; 6, 60, 1: *laudat, amat, cantat nostros mea Roma libellos*). Nagyon jellemző Róma szerepére, jelentőségére a harmadik könyv első epigrammája.¹⁰ Ezt a könyvet ugyanis Galliából küldte a fővárosba és fél, hogy majd kevésbé fog tetszeni, mint az első kettő, melyet Rómában, a világ fővárosában adott ki (3, 1, 5-: *plus sane placeat domina qui natus in urbe est, debet enim Gallum vincere verna liber*; v. ö. 12, praef. 6). Rómát — áhítatosan tisztelt mintaképének, Vergiliusnak¹¹ egy sorával (Aen. 1, 282) — máshol is a világ uraként magasztalja: *Romanos rerum dominos gentemque togatam* (14, 24, 1). Róma a világ legszebb városa (10, 103, 9: *moenia... dominae pulcherrima Romae*), össze sem lehet hasonlítani vele semmit (12, 8, 1-): *ferrarum dea gentiumque Roma, cui par est nihil et nihil secundum*.

„Csak hallgasson csodás pyramisairól a barbár Memphis, az assyrok se hánytorgassák fel Babylon roppant falait és Semira-

⁹ Minderről I. K. Preston: *Martial and formal literary criticism*. *Class. Phil.* 15, 1920, 340.

¹⁰ V. ö. Fr. G. Jünger: *Martial*. *Neue Rundschau* 49, 1938, 390.

¹¹ *Martialis Vergilius-tiszteletéről*: J. W. Spaeth, *Trans. Proc. Amer. Phil. Ass.* 61, 1930, 22.

mis függökertjeit, az ephesosi Artemis-templom miatt ugyan nem érdemelnek semmi dicséretet az elpuhult ionok, a delosi Apollon-templom sem méltó az említésre, sőt még a halikarnassosi mausoleum sem olyan világcsoda, mint amilyennek mondják: *omnis Caesareo cedit labor amphitheatro, unum pro cunctis fama loquetur opus*, — minden alkotás hátráljon a flaviusi amphitheatrum elől, mind helyett erről az egy műről beszéljen ezután a hirnév.“ Ezzel kezdődik a „látványosságok könyve“, és nem ez az egyedüli öntudatos és büszke római megnyilatkozás a gyűjteményben. (Hasonló pl. 8, 36: *regia pyramidum, Caesar, miracula ride etc.*) Domitianus új palatinusi palotájánál nagyobb, szebb, híresebb nincs a föld kerekéségén: *pars quota Parrhasiae labor est Mareoticus aulae? clarius in toto nil videt orbe dies* (8, 36, 3-). Az amphitheatrum előtt felállított óriásszobor messze felülmulja a rhodosi kolosszust (1, 70, 7-). A római cirkuszi játékok nagyszabású látványosságaihoz viszonyítva Herakles tizenkét munkája semmi (5, 65). *Jupiter* csak nevet azon a síremléken, amelyet a hazug krétaiak állítottak neki: mi az a Flaviusok római mausoleumához képest? (9, 34, 1-.) Ha a Vesuviusról azt olvassuk (4, 44), hogy Bacchus a nysai domboknál is jobban szerette, Venus pedig szívesebben tartózkodott azon a vidéken, mint kedves Spártájában, a költői túlzásból is érthetően csendül ki a római önérzet.

Amikor Silius Italicusról valami nagyon szépet akar mondani, azt írja, hogy művei a római méltóságot képviselik (7, 63, 2: *Latia carmina digna toga*). Quintilianus is működésével, mint *summus vagae moderator iuventae* (2, 90, 1), csak dicsőséget szerzett a római togának (2: *gloria Romanae, Quintiliane, togae*). Claudíának, ennek a Britanniából való asszonynak olyan a szíve, olyan a szépsége (11, 53, 2: *quam Latiae pectora gentis habet!*), hogy rómainak hihetné az ember. Lehetetlen, mondja egy másik helyen, amit egy lány könnyelműségéről beszélnek, hiszen római (7, 30, 7: *cum sis Romana puella*.) Szégyen és gyalázat, hogy Laelia, egy ősrómai család sarja, *Hersiliae civis et Egeriae* (10, 68, 6), úgy beszél, mintha ephesosi, rhodosi, vagy mytilenei volna: folyton görög szavakat kever beszédébe. (5: *κύριέ μου, μέλι μου, ψυχή μου congeris usque*.)¹² Felháborodik azon (10, 76), hogy egy költő (6: *cuius unum est, sed magnum vitium, quod est poeta*), aki nem is syriai, nem parthus, nem is kappadokiai, hanem Remus népéből való igazi római, Numa polgártársa (4: *de plebe Remi Numaeque verna*), nyomorogni kénytelen, ugyanakkor pedig minden szedett-vedett népség meggazdagszik Rómában. Festus betegsége miatt saját kezével vetett véget életének: *sanctam Romana vitam sed morte peregit dimisitque animam nobiliore rogo* (1, 78, 7-). Ez a vég méltó a római emberhez, nem a mérég, vagy az éhhalál (5-). Egy római asszony, Nigrina, hitvesi hűség dolgában felülmulja még Euadnét és Alkestist is, pedig ezek halálukkal tettek bizonyosságot szerelmükről (4, 75, 5-).

¹² Lucr. 4, 1160; Juvenalis 6, 185; L. Friedländer: Sittengeschichte. 1^a, 1910, 501.

Tehát nemcsak külsőségekben nagyobb Róma, mint a görögök, hanem gondolkozásban, felfogásban, életmódban is. Büszkén említi a *Romana simplicitas*-t. (11, 20, 10; 1, 39, 4: *vera s.*, 8, 73, 2: *nivea s.*) Munatius Gallusról azt jegyzi meg, hogy még a régi szabinoknál is egyszerűbb életet folytat (10, 33, 1: *simplicior priscis Sabinis*), jóságban, szeretetreméltóságban pedig Sokratest, vagy Epikurost (2: *Cecropium senem*) is felülmulja. Megelégedéssel és örömmel állapítja meg, hogy az arénában új életre kelnek a régi latiumi szokások *et pugnat virtus simpliciore manu* (8, 80, 3-).¹³ Epigrammáinak csipős hangját, szókimondását is kifejezetten római nemzeti szokásnak tartja. (1, praef. 1: *iocorum nostrorum simplicitas*; 4: *lascivam verborum veritatem, id est epigrammaton linguam*; 6: *epigrammata illis scribuntur, qui solent spectare Florales*.)¹⁴

A hosszú felsorolás talán elfogadhatóvá teszi ennek a kísérletnek legalább is a címét. Római öntudatról, a nemzeti érzés megnyilvánulásairól beszélni éppen Martialis költészetével kapcsolatban, — meglepő, gondolkozásra készítő vállalkozásnak tűnhetett fel sokak előtt. Láttuk azonban, hogy ilyenről igenis lehet beszélni, még hozzá legalább annyi joggal, mint az elretentő hízelgés és szennyos pornográfia elkoptatott vádjairól. Már pedig csak ezeket szokták hangoztatni azok is, akik olvassák Martialist, különösen pedig azok, akik nem.¹⁵ Nem Lessing-féle mentőiratot¹⁶ akartunk szerkeszteni, mert arra Martialisnak nincsen szüksége: évszázadok hosszú sora rá a tanúnk. Nem tagadjuk egy szóval sem, hogy *olyanok* is vannak epigrammái között. (*Non semper supercilia adducenda sunt*, mondta Turnebus.¹⁷) De a kulcs Martialis költészetének és a római irodalomban betöltött szerepének igazi megértéséhez nem azokban található meg.

Foglaljuk össze a dolgokat. A görögök utánzójának hírében álló Martialis nemcsak, hogy kétségbevonhatatlanul eredeti te-

¹³ A *simpliciore manu* kifejezéshez l. G. Thiele: Die Poesie unter Domitian. Hermes 51, 1916, 244.

¹⁴ V. ö. A. Kurfess: Invektivenpoesie des röm. Altertums. Jahresh. des Phil. Vereins Berlin 42, 1916, 187. Augustus *Romana simplicitas*-áról l. R. Heinze: Vom Geist des Römertums. 1938, 176 —. G. Boissier találó hivatkozása a „gall szellem megnyilatkozásaira“ (gauloeries): Tacite. 1903, 282.

¹⁵ D. Nisard: Études sur les poètes latins de la décadence. 1°, 1888, 365: „Je ne comprends guère, pour mon compte, la peur qu'on a de Martial, ni l'espèce d'indignation que son immoralité inspire à ceux qui ne l'ont pas lu.“ A mottóul választott mondat: 329. l. Hogy Nisardnak mennyire igaza van, mutatja Th. Birt példája is. Röm. Charakterköpfe c. könyvében többször nyilatkozik Martialisról: „dies kleine Menschlein, ... der schmiegsame Anbeter Domitians“ (267), „unerhört masslos schmeichlerischer Ton“ (262) stb. Kuriózumképen megemlíti (262), hogy M. a jogászokat sohasem támadja. Hát mindjárt a *non de vi...* (6, 19) nem *in Postumum causidicum* van címezve?

¹⁶ Kleinere phil. Abhandlungen (1771-ből. Cotta XV.).

¹⁷ Adversaria. 1564. VIII, 4.

hetség és jellegzetesen római költő, hanem még határozottan görögellenes is. Hogyan sorozható be ez a tény abba a folyamatba, melynek során Róma a görögséggel való megtermékenyítő érintkezése következményeképpen azzá fejlődött, aminek már két évezred ismeri és csodálja? A római irodalom klasszikus kiteljesedését Augustus korában érte el, amikor a görögségtől teljesen átítatva rácszmel feladataira, felismeri kifejtésre váró erőit és a rómaiság legbensőbb lényegét örökre érvényes formákban tudja megszólaltatni. Az ezüstkor nem más, mint ennek a tökéletes egyensúlynak a megbomlása, amennyiben a mintakép már nem a klasszikus görög, hanem az előző századi római irodalom. (A Statius apjának iskolájában olvasott auktorok között Homerostól Kallimachosig jóformán minden nevezetes görög költő szerepel,¹⁸ a fiú már nyűgnek érzi a görög tanulmányokat, pedig Neapolisban, ebben a görög városban nevelkedett. Vagy pl. Calpurnius és Silius Italicus már nem Theokritost, ill. Homerost, hanem Vergiliust tekinti követendő példának.) Az ezüstkori irodalomnak ezért kell értékben és minőségben szükségszerűleg alábbszállnia: a görögség pedig — éppen ezért, — csak még inkább érvényesül, sőt egészségtelenül túlsúlyra jut. (Seneca tragédiáival az eredeti görög darabok nyomában jár, a római feldolgozásokat nem is ismeri. Persius is pl. az Eunuchust nem Terentius, hanem Menandros szerint idézi. Claudius és Nero idejében a régi római irodalom teljesen feledésbe merül.¹⁹) Tetőfokát éri el ez a rejtett folyamat Nero graecomaniájában. De Probus tevékenysége, melynek pl. Plautus fennmaradását köszönhetjük, már a reakciót mutatja. A Flaviusok korát Róma győzelmének mondhatjuk a görögség felett. Ez a győzelem azonban nem volt — mert már nem lehetett, — teljes és végleges. Mindenesetre Martialis szerepét csak ebben az összefüggésben érthetjük meg²⁰ helyesen, hasonlóképpen Tacitus és Juvenalis burkolt, vagy nyílt görögellenességét, vagy az Annus Florus-féle kifakadásokat a „tengerentúli“ befolyás ellen.²¹ Nagy jelentősége van annak az eddig fel sem ismert ténynek, hogy Martialis epigrammaíró-elődei közül — akár szándékosan, akár nem, — állandóan csak a rómaiakat említi. Lukilliosékról, Philodemosról, vagy Meleagrosról soha egy szót sem

¹⁸ Silv. 5, 3, 146; I. E. Norden: Die röm. Lit. 67 (Einleitung in die Alt.-wiss. 1³, 1927).

¹⁹ Fr. Leo: Plautinische Forschungen². 1912, 26. Még Varro Sophokles idézése helyett római íróra hivatkozik (de I. L. 7, 3): *etiam Teucer Livii post annos XV ab suis qui sit ignoratur*; v. ö. de re rust. 2, 11, 11. „Die historische Bewegung ist auf der Gegenseite der Spirale angelangt.“ (Leo 27, 1.) Probusról I. Norden: Kunstpr. 255.

²⁰ A. Rostagni római irodalomtörténetében (Storia della letteratura latina⁶. 1938, 256) Martialist „igazi flavius-kori költőnek“ (il vero poeta dell' età flaviana) nevezi, de nem tudjuk meg tőle, hogy mi az.

²¹ V. ö. E. Norden: Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania³. 1923, 143. Annus Florusról 143, 2.

hallunk. A Kallimachosról szóló (4, 23) epigrammában szereplő Bruttianusról pedig nem is tudjuk, hogy ki volt.²²

De Traianus uralkodása voltaképpen erőszakos hátráltatása a dolgok szabad folyásának. Kevés olyan éles ellentét mutatkozik az egész római történelemben, mint éppen Traianus és utóda, a „*Graeculus*“²³ Hadrianus között. Szimbolikus jelentősége van a görögországi (olympiai, kretai és kyrenei) Hadrianus-szobrok páncélján látható relief-ábrázolásoknak; a római farkas mellett ott van az attikai palladium is.²⁴ Róma sorsa megpecsételődt: az *imperium Romanum* kozmopolita világbirodalomná lett.

Borzák István.

*

Martial und das römische Nationalbewusstsein.

Im allgemeinen pflegt man sich Martial als schmeichlerischen Hofpoeten oder als Dichter von Epigrammen zweifelhaften Wertes vorzustellen. Dieser kleine Aufsatz hat sich zum Ziel gesteckt zu beweisen, dass das Wesen von Martials Dichtung ganz anders zu denken ist.

Der rote Faden in seinen Epigrammenbüchern ist das stolze nationale Bewusstsein des Römers, wie es sich einem jeden unvoreingenommenen Leser kundgibt. Wohl anerkennt er die Bedeutung der griechischen Kultur, doch verschmäht er die selbstvergessenen Römer, die ihre Liebe und ihr Interesse nicht der eigenen Nation zuwenden, sondern den Griechen nachäffen. Auf die Fehler der griechischen Dichter weist er des öfteren hin. Er verurteilt ihre gekünstelte Effekthascherei und die unmännliche Denk- und Ausdruckweise, spricht unzähligemal geringschätzig über die dumme epische Behandlung von griechischen mythologischen Stoffen, die beispielweise dem Statius eigen, eines wahren Römers aber unwürdig sei. Seine Schriften, behauptet er, spiegeln das Menschenleben wider und sind nicht so abgeschmackt, wie z. B. die *Aitia* des Kallimachos. Stolz nennt er sich einen römischen Dichter, Dichter von Rom, der schönsten und grössten Stadt der Welt, Herrin aller Länder. Mit den unübertreffbaren, unvergänglichen Werken römischen Geistes und römischer Hand könne einfach nichts in der Welt verglichen werden. Auch an Edelsinn, Mut und Talent überrage Rom weit das Griechentum.

Die lateinisch zitierten Stellen im Text lassen hoffentlich auch den fremdsprachigen Leser den Gedankengang dieser Arbeit genauer erkennen. Hier noch nur soviel: Martial beruft sich oft auf seine römischen Vorgänger, griechische Epigrammendichter nennt er nie. Das einzige Gedicht (4, 23), wo die Epigrammendichtung des Kallimachos und eines gewissen Bruttianus erwähnt wird, bestätigt nur unsere Auffassung von seinem Antigracismus.

²² Plinius (ep. 6, 22) említi egy Bruttianust, de az azonosságot nem lehet bebizonyítani.

²³ Hist. Aug. v. Hadr. 1, 5: *imbutusque impensius Graecis studiis, ingenio eius sic ad ea declinante, ut a nonnullis Graeculus diceretur.* Philhellenizmusáról l. Norden: Kunstpr. 345, uralkodásának jelentőségéről E. Kornemann: Röm. Geschichte 80 (Einleitung in die Alt.-wiss. 3e, 1933).

²⁴ A. Hekler: Die Bildniskunst der Griechen und Römer. 1912, XL; 246a.

Wie ist dies nun zu verstehen? Bisher betrachtete man den Martial als den mit mehr weniger Glück arbeitenden Nachahmer der griechischen Epigrammatik und jetzt hört man von seiner ausgesprochenen Feindseligkeit gegen alles, was griechisch ist. Das überraschende Ergebnis wird klar, wenn der Dichter in den historischen Rahmen gestellt wird, wo er lebte und wirkte. Das Gepräge der Zeit der Flavii gibt die kräftige nationale Reaktion gegen die Gräkomanie der claudisch-neronischen Zeiten. Aber der Sieg dieser Reaktion sollte nicht dauernd und endgültig sein: das ist ersichtlich aus der ungeheueren, völligen Umwälzung auf allen Gebieten, in der Politik und im Recht, in der Literatur sowohl wie in der Religion und in der Kunst, die bald mit der Thronbesteigung Hadrians eintreffen wird. Als der merkwürdigste Repräsentant der flavischen nationalen Reaktion muss also Martial betrachtet und geschätzt werden, in seinem heftigen Antigracismus allein mit Tacitus oder Juvenal vergleichbar. *St. Borzsák.*

ÁRGIRUS HISTÓRIÁJA AZ OLÁH IRODALOMBAN.

Régóta ismeretes, hogy az oláh irodalom aránylag rövid történetében számos ténynek helyes megállapítása és pontos értékelése csak akkor lehetséges, ha figyelembe vesszük azokat a kapcsolatokat, melyek a magyar és az oláh irodalmat, legalább is egyes jelenségekben, évszázadokon át összefűzték. Ezen kapcsolatok közül néhányra már Eckhardt Sándor rámutatott „Az összehasonlító irodalomtörténet feladatai Középeurópában“ című alapvető tanulmányában¹ s a további kutatás feladata már most, hogy az ott megjelölt nyomokon elinduljon és a fejlődés szálait alapos részletmunkával széjjelbogozza. E téren még annyi a tennivaló, annyi a megoldatlan probléma, hogy joggal csodálhatjuk, aránylag mily kevésbé vonzza e kutatásterület a magyar tudósokat. Ha jelen témánknak eddigi magyar előzményeit vizsgáljuk, szintén alig találunk számbavehető feldolgozást. Három oláh Argirus-fordítás, illetve átdolgozás közül a legrészletesebb magyar irodalomtörténet is csak egyet tart számon, Barac János fordítását,² mellyel már 1891-ben Heinrich Gusztáv is foglalkozott a „Budapesti Szemlében“ megjelent „Argirus“-tanulmányában. Ő azonban Barac átdolgozását német fordításban ismerte s csupán az oláh költemény előszavát fordíttatta le magának közvetlenül oláhból. Erre vonatkozólag tanulmányában a következő megjegyzést teszi: „A rumén dolgokban egyik derék tanítványom, Branisce Valér úr volt szíves segítségemre lenni.“³ Csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a „derék tanít-

¹ Minerva, X (1930), 100—2. I. V. ö. Sulica Sz.: A magyar irodalom és művelődés hatása a román irodalom és művelődés fejlődésére. Szeged, 1937 (ld. erről írott ismertetésemet, Arch. Europae Centro-Or. III. 1937, 272—275. I.).

² Pintér J. Magyar Irodalomtörténete II. Budapest, 1930, 383. I.

³ Budapesti Szemle, LIX. (1889), 165. I. jegyzet.

ványt“, ki a brassói oláh gimnázium tanára és több oláh lap szerkesztője lett, négy évvel később, a memorandum-pör idején 24 sajtóperéből kifolyólag 1300 forint pénzbírságra és fogságra ítélték, melytől csak az 1896-ban kapott amnesztia mentette meg.⁴ Ami Heinrich kiváló és összehasonlító irodalomtörténeti szempontból is jelentős tanulmányát illeti, megállapítandó, hogy az oláh Argirus-kérdést nem intézte el véglegesen német közvetítéssel végzett összehasonlításaival. A probléma még közelebbi megvizsgálásra vár, annál is inkább, mert az utóbbi évek oláh kutatásai e téren érdekes és eddig ismeretlen anyagot hoztak napvilágra.

Argirus históriája mint magyar népkönyv a XVII. és XVIII. század folyamán páratlan népszerűsége emelkedett — ismeretes, hogy 1749 és 1849 között legalább húsz kiadásban forgott közkézen⁵, — s hogy az erdélyi, magyar és latin műveltségű oláhság körében sem lehetett ismeretlen, arra nem egy körülmény mutat. Legfontosabb mindenesetre az, hogy amikor 1800 körül Barac János, az alsófehérmegyei Alamor községben született fiatal tanító szép olvasmánnyal, közkedveltségre számító könyvvel akarja akkor még igen nagy százalékban írástudatlan népét rászoktatni az olvasás szeretetére, elsőnek Argirus históriáját dolgozza át könnyen perdülő, helyenként nagyon szépen hangzó, kedves, népies versekben.

Mit tudunk erről a Barac Jánosról, akit magyar részről még oly kevésbé méltattak figyelemre?⁶ Életrajzából kitűnik, hogy mint a legtöbb tollforgatással foglalkozó oláh ebben az időben, ő is papi családból származott. Számunkra különösen jelentős az a tény, hogy Barac előbb az enyedi református kollégiumban tanult, majd később Kolozsvárt jogot végzett, tehát minden alkalma megvolt arra, hogy egész ifjúságát magyar kulturális környezetben töltsse el. Ehhez a környezethez Baracot erős érzelmi kötelék, tagadhatatlan szimpátia fűzte, amint arról nemcsak egész működése, hanem ifjúkorában írt magyar versei is tanúskodnak. Érdekes megemlíteni, hogy oláh tudós, a nemrég elhunyt Bogdan-Duică közölte Baracnak ilyen verssorait:

Piros arczomat deríti
Magyar vér,

⁴ Diaconovici—Loga, Enciclopedia Română, Sibiu, 1898, I. 569. l.

⁵ Szinnyei, Magyar Írók, III. 1155—7. l.

⁶ Barac-kal a magyar irodalomtörténetben először, úgy látszik, Heinrich G. foglalkozott fentebb idézett tanulmányában, L. V. Fischernek „Argir und Helene“ című átdolgozása nyomán (megjelent 1888-ban, a „Rumänische Revue“-ben). A legjobb oláh Barac-monográfia szerzője G. Bogdan Duică (Ioan Barac, Academia Rom. Studii și Cercetări, XXII. Buc. 1933). Sokkal felületesebb, megbízhatatlanabb I. Colan, Viața și opera lui Ion Barac, Buc. 1928 (v. ö. Studi Rumeni, IV. 202—4. l.). V. ö. még Szinnyei, Magyar Írók, II. 543—4. l., Bitay, Világirod. Lex. I. 252. l.

Melly keblemet úgy hevíti
S híven vér.⁷

Egyik töredékében megpróbálta Barac magyarra fordítani az „Extra Hungariam non est vita“ jelígéjét.⁸ Egy másik versét pedig így kezdte:

Hangozz dalunk víg zengéssel
Édes, szép magyar hazánk.⁹

Érdemes kiemelni e néhány jellemző részletet annak az írónak ifjúságából, ki a fogarasi Felek községben, egészen népi környezetben, fordította le, mint a község tanítója, Árgirus magyar történelmét s aki később, amikor Brassóba került ügyvédnek és hites törvényszéki tolmácsnak, ott is magyar és német művek egész sorát ültette át oláhra. Művei jórészt kéziratban maradtak,¹⁰ de azok, amelyek megjelentek, igen nagy fontossággal bírnak az oláh népies irodalomban. A középeurópai irodalmi kultúra nagymértékű beáramlásával van itt dolgunk, mely annál jelentősebb, mivel a Kárpátokon túli vajdaságokban szépirodalom ez időtájt alig volt s a szórványosan jelentkező főrangú lírikusok verses termékei is többnyire kéziratban lappangtak.¹¹ Barac művei közt megtaláljuk Kártigám verses átdolgozását,¹² Ludas Matyi átültetését,¹³ Dugonics Ulisses-ének fordítását,¹⁴ Nagy Ferenc „Pártos Jeruzsálemét“,¹⁵ Bonyhádi Perczell Imre drámává átdolgozott „Atalá“-ját,¹⁶ hogy a „Mátrai vadászat“-ról¹⁷ s más,

⁷ Bogdan-Duică, i. m. 15. l.

⁸ Barac fordításkísérlete így hangzott: „Édes honnunkon túl nincs élet, Ha van élet, — itt az élet“.

⁹ Bogdan-Duică, i. h.

¹⁰ Barac élete folyamán csak a következő műveket tudta megjelenteti: Arghir și Elena (1801), Risipirea Ierusalimului (1821), Halima (1838—40), Tilu Buh-Oglindă (1840), Tragedia lui Samson (1846). Ezekről jó összefoglalás olvasható már Iorgánál, Ist. lit. rom. în sec. XVIII. II. 475. kk. l.

¹¹ A havasalföldi versíró bojárokról s azoknak görög kapcsolatairól érdekes adatokat közöl A. Camariano, Influența poeziei lirice neo-grecești asupra celei românești, București, 1935.

¹² Bogdan-Duică, i. m. 107—113. l.

¹³ Barac átdolgozásának címe: „Pepelea Gâscariul“. Az 1829-ben készült oláh munka csak 1916-ban jelent meg Aradon a „Semănătorul“ sorozat 8. számaként. Ennek részletes elemzésére külön visszatérünk. V. ö. Bogdan-Duică, i. m. 56—60. l. és Colan, i. m. 40—41. l.

¹⁴ Bogdan-Duică, i. m. 48—55. l. Az oláh kivonatos fordítás címe: „Rătăcirile lui Ulisse“.

¹⁵ A „Risipirea cea din urmă a Ierusalimului“ forrását Bogdan-Duică találta meg (i. m. 44. l.). A magyar eredeti Pozsonyban jelent meg, 1799-ben.

¹⁶ Bogdan-Duică, i. m. 135—137. l.

¹⁷ E költemény alcíme: „Cazimir și Leonora“. Egyes szereplők (Etelka, Ludwig) nevéből Bogdan-Duică — véleményünk szerint igen helyesen — arra következtet, hogy Barac eredetije németből fordított magyar mű lehetett (v. ö. i. m. 146—8. l.).

eddig még bizonytalan forrású művekről ne is beszéljünk. Ha ehhez hozzávesszük a németből készült átdolgozásokat — legismertebb közülük „Tilu Buh-Oglindă“, mely Till Eulenspiegel oláh változata¹⁸ — az Ovidius-fordításokat, valamint Hamlet első oláh átdolgozását,¹⁹ akkor világos előttünk, hogy Baracot, sokoldalú munkássága révén, igen fontos hely illeti meg az oláh nép európaiosodásának későn kezdődő, bonyolult történetében.

Ennek a változatos életműnek élén áll az oláh Argirus-história, mely nem 1800-ban — ahogy sokszor állítják,²⁰ — hanem 1801-ben jelent meg először Szebenben, Bart nyomdájában. Érdeemes megjegyeznünk, hogy az első kiadás pontos címe a következő: „Istorie despre Arghir cel frumos și despre Elena cea frumoasă și pustiita crăiasă“,²¹ ami magyarul ennyit tesz: „História a szép Argirusról és a szép Ilonáról, az elhagyott királynőről v. királykisasszonyról“. Már a második, 1809-ben Brassóban megjelent kiadásban azonban a cím így alakul: „Istoriia prea frumoșului Arghir și a prea frumoasei Elena cea măiastră și cu părul de aur“ s ez szerepel rendszeren a további kiadásokon is.²² Ez a két cím azért fontos, mert belőlük bizonyos kronológiai támpont nyerhető Barac közvetlen forrására vonatkozólag, vagyis megállapítható, milyen magyar kiadás feküdt az oláh fordító előtt. Ismeretes ugyanis, hogy csak 1781-ben jelenik meg Argirus címlapján a Tündér Ilona név, mely nyilván a történet hősnőjének egy közismert mesealakkal való azonosításából származik. Ennek a kiadásnak címében azonban még sem Argirusnak, sem Tündér Ilonának semmiféle jelzője sincs. Szinnyei még hat ilyen típusú kiadást ismer, amelynél jelző nem fordul elő.²³ 1794-ben ezt a magyar címet találjuk: „História ama szép ifjú Argirusról, Akleton királynak kisebbik fíjáról és amaz igen szép Tündér Ilonáról, az ő elválasztott kedves mátkájáról“. Sajnos, ennek a kiadásnak helye ismeretlen, de mivel szöveg szerint ez áll legközelebb az oláh Argirus címéhez s mivel a kronológia is pompásan egyezik — a magyar kiadás 1794-ből, az oláh fordítás 1801-ből való, — igen nagy valószínűséggel állítható, hogy Barac oláh szövegét vagy az 1794-iki magyar kiadás szerint készítette el, vagy valamelyik más ilyen típusú magyar kiadás szerint, mely még 1800 előtt jelent meg.

¹⁸ Bogdan-Duică, i. m. 79—87. 1. Jellemző tény, hogy Barac Ovidius-fordításaiban is magyar forrásból dolgozott: Viski T. Pál „Magyar Ovid“-ját (Kolozsvár, 1802) követte, bár ebben az előszó Viski nem a legkedvezőbbben nyilatkozott (v. ö. i. m. 130. l.).

¹⁹ Bogdan-Duică, i. m. 121—135. l.

²⁰ V. ö. pl. Pintér, i. h. Szinnyei (Magyar Írók II. 543. l.) semmiféle dátumot nem közöl. A címből kitűnik, hogy Szinnyei az első kiadást nem ismerte.

²¹ Bianu—Hodoș, Bibliografia românească veche, II. 421—2 l.

²² V. ö. G. Pascu, Istoria literaturii rom. din secolul XVIII. Iasi, 1927. III. 301. l.

²³ Szinnyei, Magyar Írók III. 1156. l., v. ö. Petrik, Bibl. II. 129. l.

Az egyes magyar kiadások szövegegyezéseiből és eltéréseiből, úgy látszik, nem lehet további kronológiai érvet kovácsolni. Egyrészt Barac sohasem *szószerint*, hanem csak *tartalom szerint* fordít,²⁴ gyakran kihagy és bővít, másrészt épp azok a sorok az I. rész szerelmi jelenetében, melyek kiadásról-kiadásra némi ingadozást mutatnak, teljesen hiányzanak Barac átültetéséből. Erre még röviden visszatérünk. Annyi azonban így is minden bizonyossággal megállapítható, hogy Barac magyar mintáját általában híven követte, de csak úgy, mint később is minden művében, a magyar tizenkettesek tömörségét könnyű veretű, népies nyolc szótagú sorokban oldotta fel, ami a sort sorral való fordítást majdnem lehetetlenné tette. Már a versforma csábitotta tehát bizonyos bőbeszédűsége, a szövegnek különféle betoldásokkal való felcífrázására. Sok esetben azért is bővített, magyarázott, mert szövegét teljesen érthetővé, a nép számára is hozzáférhetővé akarta tenni. Igaz, hogy a magyar szöveg mitológiai célzásait nem hagyta el, sőt néhol még szaporította is,²⁵ de ez csak azért történt, hogy e római mitológiát úgy tüntesse fel, mintha az az oláh népek megőrzött népi kultúrkincse lenne. Olyan részek, melyek teljesen Barac egyéni invenciójából származnak, aránylag ritkán fordulnak elő s terjedelmük együttesen alig több 200 verssornál. Ilyen részek, — hogy csak a legjelentősebbeket említsem, — a Múzsához intézett invokáció, mely az átdolgozásnak népi jellege mellett is bizonyos tudós színezetet ad, a csodafa leírása, a hősök jellemzése, a gonosz özvegy megátkozása s a lakodalom elbeszélése, mely, jellegzetes lokalizációs törekvéssel, nála valóságos oláh népi mulatsággá vált. Furulya és csimpolyaszó mellett ülnek a vidám vendégek és tréfás nótázás közben fogyasztják az izletesnél-izletesebb ételeket, amit az író tipikus dél-erdélyi németes oláhsággal így fejez ki: „Poslujnici aduc bucate Cu șmah bun amestecatē“.²⁶ Nyilvánvaló, hogy e sorban a *șmah* szó a német *Geschmack* szó átvétele, éppúgy, amint ahogy később a tányér „talerile“, vagyis *Teller*²⁷ és nem *tăier*, *tăner*, tehát *tányér*,²⁸ vagy nem *farfurie*, ami balkáni török szó.²⁹

Barac átdolgozásának egyik vezérelve bizonyos moralizáló, erkölcsnemesítő tendencia volt, mely arra ösztönözte, hogy ki-

²⁴ Bogdan-Duică ezt a módszert „enucleatio“-nak nevezi és a magyar pedagógiai rendszerrel hozza kapcsolatba, melyet Barac Enyeden és Kolozsvárt ismert meg közelebbről („nu se cetea *Livius*, ci un *Livius enucleatus*“; ilyen volt például Szilágyi Ferenc munkája, *Livius enucleatus*, in *usum juvenutis linguac latinae studiosae*, 1807).

²⁵ Ilyen például a lakodalmi jelenetben Bacchus említése („Bah pãharã ĩmplinește“, *Arghir și Elena*, 1831-es kiadás, 83. l.). Új *Medea* említése is, v. ö. Bogdan-Duică, i. m., 37. l.

²⁶ *Arghir și Elena*, 1931, 83. l.

²⁷ „Unii schimba Tãlerele, Alții plinesc Pãharele“, i. m., 84. l.

²⁸ *Tiktin*, Rum. Deutsches Wörterb. III., 1553. l.

²⁹ L. Șăineanu, *Influența orientală asupra limbei și culturalei române*, București, 1900, II., 168. l.

hagyja vagy átdolgozza mindazt, ami az olvasó képzeletére ingerlőleg hatna. Mondtuk az imént, hogy kihagyta az első ének nagy szerelmi jelenetét s annak tartalmát csak egészen röviden foglalta össze. Érdeemes megjegyezni, hogy erre a törekvésére már a különböző XVIII. század végi Argirus-kiadásokban is rábukkunk. 1789-ben például teljesen kihagyják a következő strófát:

Tied vagyok, ámbár szabad légy énvelem,
Többet már nem szólok akaratom ellen,
Mert énnekem sincsen kívánságom ellen,
Nekem is ám kedves a gonosz szerelem.

A 67. strófa első sora eredetileg ez volt:

Vénusznak szerelmes szép játéka után...

Ebből a XVIII. század ezt a sort alakítja:

Ily igaz szívbeli ígéretetek után...³⁰

A humanista módon szabad szellemű Argirus-história így símult tehát, már magyarul is, a kor józan polgári erkölcsseihez s az oláh átdolgozó e tekintetben sem vonhatta ki magát ama kultúrlétkörből, amelyben egész életét eltöltötte.

Félreértéseket, tévedéseket Baracnál alig találunk. A hattyúk megérkezésénél (nála „pávákról“ van szó,³¹ nyilván félt attól, hogy az egyszerű nép nem ismeri a hattyúkat) ezt a sort „Halhatatlan dolog im attól lett vala, Mert emberi szóval a hattyú szól vala“,³² így kezdi: „Minune *nemuritoare*“ vagyis „hallhatatlan csoda“, ami arra mutat, hogy az egykorú kiadásban egy *l*-lel írt *halhatatlan*, mai nyelven *hallatlan* melléknevet nem *hall* ‘audire’, hanem *hal*, *meghal* ‘mori’ igéből származtatta.³³ Első pillanatra azt is tévedésnek vélnénk, hogy az óriásnál megjelenő tündéreket s a közülük kilépő „sánta embert“ „*szatír*“-oknak nevezi.³⁴ Itt azonban lehetséges, hogy tudatos alakítással van dolgunk. A szöveg azt sejteti, mintha ezúttal ezek a tündérek nem lányok lennének,

³⁰ V. ö. Balassa József Argirus-kiadásával (Magyar Könyvtár, 578.), 43. l.

³¹ Bogdan-Duica, i. m., 36. l. L. még G. Poppu, Transilvania, XXII., 1891. 232. l.

³² Ezt a tévedést Bogdan-Duică nem vette észre, bár a „Minune *nemuritoare*“-kifejezéssel ő is foglalkozott, ld. i. m., 36. l.

³³ Megjegyzendő, hogy a régi magyar nyelvben *c* két ige helyesírási megkülönböztetése nem volt következetes, v. ö. Magyar Nyelvtört. Szótár, II., 1289. Hallhatatlan ‘unerhört’ esetében valószínűleg a mássalhangzó-előtti helyzet miatt volt szokásban az egy *l*-es változat használata. Mivel a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában az 1794-es kiadás jelenleg nem található, nem tudtuk megállapítani, mi volt a magyar eredetiben. Balassa kiadásában *halhatatlan* áll (12. l.).

³⁴ A magyar szöveg „sánta ember“-ének pontos oláh megfelelője „un *şchiop Satir*“ (1831. kiad., 38. l.), a tündérek neve „*Satirii*“ (u. o., 35. l.).

mint rendesen, hanem férfiak, tehát a keleti mesék szellemeihez hasonló alakok. Az erdei környezet s a „sánta ember“ vezethette Barac-ot arra a gondolatra, hogy belőlük kecskelábú, kisebb istenségeket, tehát szatirokat csináljon, annál is inkább, mert ő oláhul a magyar „tündér“ szót sohasem tudta visszaadni, sem a mű címében, sem a hatyú-jelenetben, sem ez alkalommal. Mindezek azonban a mű egészéhez viszonyítva kevésbé jelentős változtatások.

Barac átdolgozásával kapcsolatban nem terjeszkedhetünk ki e dolgozat keretében a szöveg többi részletére, s ez annál kevésbé látszik szükségesnek, mert ezt a feladatot Bogdan-Duică, Barac legkiválóbb oláh monografusa már kielégítően megoldotta.³⁵ Utalnunk kell azonban egy olyan kérdésre, melyet az oláh kutató nem méltatott figyelemre s ez az Argirus-históriának szimbolikus értelmezése, vagyis az a felfogás, mely szerint Tündér Ilona Erdélyt, Argirus pedig az azt meghódító Traján császárt jelképezné.

Magyar részről az a nézet olvasható, hogy „Barac Iuon 'Arghir și Elena' című művében, melyet Csura szerint 1880-ban írt“ — már ez is nyilvánvaló tévedés, hiszen a mű 1801-ben jelent meg! — „ugyanaz a nézet (t. i. az allegórikus értelmezés) van költői formába öltöztetve“.³⁶ Ez az állítás ilyen formájában el nem fogadható. Igaz ugyan, hogy a mű oláh alcímében történik utalás erre s hogy az előző is erre figyelmeztet: „Sokan olvassák Argirusnak magyar nyelven írott történetét, anélkül, hogy mást látnának benne, mint egyszerű mesét, azonban e történetben más, mélyebb értelem is kereshető“.³⁷ Következik ezután az allegória rövid kifejtése, mely azonban — és ez nagyon fontos — *csak az előszóban és a címben van meg, de az elbeszélés folyamán sehol elő sem fordul*. Külső máz ez csupán, melynek a történet magvához semmi köze sincsen s mely egyszerűen utólagos, tudálékos belemagyarázás. Honnan vette Barac ezt az allegóriát? Ómaga erre nézve semmit sem mond, de igen valószínűnek látszik, hogy a közvetlen forrás Benkő József „Transylvaniája“ volt. Mikor Bogdan-Duică erre utalt, azt állította, hogy az allegória először Benkőnél merül föl.³⁸ Ebből világos, hogy az oláh tudós nem ismerte a Benkőre vonatkozó magyar kutatásokat s így nem tud-

³⁵ Bogdan-Duică, i. m., 34. kk. l.

³⁶ Gulyás József, Irod.-tört. Közl., 1913, 451. l. Bitaynál is tévedés: „Barac anyagát jelképesen dolgozta fel“ (i. h.). Éppen a *feldolgozásról* nem lehet ezt állítani.

³⁷ Az első kiadás szövege szerint: „Mulți cetesc Istoriia lui Arghir cé în limba ungară scrisă fără de a socoti alt ceva lucru într'ansa de cât o próstă poveste: însă altă mai adâncă înțelegere să tâlcuiască supt aciastă poveste“, Bianu-Hodoș, i. m., II., 421—2. l.

³⁸ V. ö. „Cercetând catalogul bibliotecii liceului reformat din Aiud (al lui Farnos Dezső, 1905.) am găsit în el și pe Benkő, care a dat întâia oară acea explicare a lui Arghir, se și-a însușit-o Barac“, Bogdan-Duică, i. m., 12. l., jegyzet.

hatta, hogy e felfogás magva nemcsak Otrokócsi Fóris Ferencnél van meg,³⁹ hanem már a XVII. században megtalálható egy „Igazság bujdosása” című széphistóriában, melynek egyik példánya Sárospatakon, a másik Budapesten van⁴⁰ s hogy még jóval később, a XIX. század 50-es éveiben is felleljük ezt a legendát Kővári Lászlónál, „Erdély régiségeiben”.⁴¹ Nyilvánvaló tehát, hogy közel két századon át élő humanista tradícióval van dolgunk, mely a magyarországi humanisztikus műveltségű írók felfogásában meglehetősen mélyen gyökerezik. Tamás Lajos kitűnő művéről szóló ismertetésemben kiemeltem már azt a tényt, hogy itt tulajdonképpen a magyar humanista műveltségnek egyik oláh reflexéről van szó,⁴² mely a XVIII. század világába tökéletesen beállítható. Amint a híres erdélyi triász tagjai magyar humanistákra, magyar történetírókra támaszkodva alkotják Romániában mindmáig hivatalos álláspontként védelt teóriájukat,⁴³ amint Cornides éppúgy hisz a dunántúli *Blachi* oláh voltában, mint ma Drăganu — erről Cornides magánlevelei is tanúskod-

³⁹ Otrokócsi Fóris Ferenc, *Origines Hungaricae, Franequeare*, 1693, II., 66. l.

⁴⁰ Ld. Gulyás József, Benkő József becsülete, *Irod.-tört. Közl.*, 1913, 451—4. l.

⁴¹ Kővári László, *Erdély régiségei*, 1852, 21. l. Kővári a mondát Kecskékő várához fűzi, de Baracnál nyoma sincs efféle lokalizációnak. Kővári közli a magyar Argirusnak Piskolti-féle átdolgozását, de Barac szövege ezzel sem tart közelebbi rokonságot. Az egyes személyek nevében (pl. Filarinus, Filaren helyett, Baracnál Filaret) egyébként olyan különbségek mutatkoznak, mintha a tudálékos, sokat olvasott oláh átdolgozó más, humanista jellegű olvasmány-émlékeit is felhasználta volna.

⁴² *Egyet. Phil. Közl.*, LX., 91. l. Érdemes megjegyeznünk, hogy az oláh népmesékben Argirus alakja Barac feldolgozása előtt ismeretlen, tehát lehetetlen az allegorikus magyarázatot népi eredetűnek felfognunk. Már Hasdeu is így vélekedett: „Ciudata ideă de a vedea în acest romanț o alusiune la cucerirea Daciei de către Traian nu este romănescă, ci *aparține Ungurilor*”, *Etym. Magn. Rom.*, 1603. l. Hiába próbálta Colan az egész históriát az oláhok számára kisajátítani, elméletét nem sikerült meggyőző módon igazolnia. Többet ért volna, ha megszívleli Toldi Ferencnek több mint 80 évvel adott jó tanácsát: „Ha állana Benkő József nézete, mely szerint az Dácia Traján általi meghódításának jelképes előadása volna, úgy erdélyi, és pedig oláh kútfőre vethetnénk. De amennyire oláhaink meséi és mondái ismeretesek, azok között a jelen nem foglaltatik; különben is a tündérmesék nem tárgyalnak soha politikai eseményeket; s itt különösen a magyarázat erőltetett és izetlen”, *A magyar költészet kézikönyve*, Pest, 1855, 130. l. Ahol ma megvan az Argirus-história mint népmese (v. ö. Hasdeu, *Etym. Magnum Rom.*, 1606. l. és G. Giuglea—G. Vălsan, *Dela Româniî din Serbia, Buc.*, 1913, 229—45.), ott Barac rendkívül olvasott átdolgozásának hatásával számolhatunk.

⁴³ Ezt a tényt még Iorga is kénytelen elismerni, v. ö. *Histoire des Roumains de Transylvanie*, II., 185. l.

nak,⁴⁴ — úgy Barac allegorikus „dákoromanizmusa“ sem képzelhető el a magyar humanizmus ösztönzése nélkül. Természetes is ez, hiszen az oláh irodalom és tudománytörténet szempontjából az erdélyi triász igen sokban emlékeztet a magyarországi „deákos iskolára“ s a Barac-féle népies írók működése is joggal hasonlítható a Dugonics-típusú magyaros írók fejlődéstörténeti jelentőségére. Mindez természetesen a XVIII. századi magyar kultúra sugárzó erejének egyik jelentős mozzanata és kétségtelen bizonyossága.

A további fejlődés azt mutatja, hogy Árgirus históriája az oláhokra mély és maradandó hatást gyakorolt. E történet az oláhok körében mindmáig a legkedveltebb népkönyvek egyike maradt, s így érthető, hogy a XIX. század folyamán teljesen összeolvadt az oláh mesekinccsel. Hatása az irodalomban is megnyilvánul, hisz számos író van, nemcsak Erdélyben, hanem a Kárpátokon túl is, kinek Barac Árgirusa tartozott legkedvesebb ifjúkori olvasmányai közé.

Érdekes volna felsorolni Slavicinak,⁴⁵ Filimonnak,⁴⁶ Negruzzi-nak, Alexandrinak és sok más írónak erre vonatkozó véleményét. Ezeknél jelentősebb azonban az, amit Barițiu György mond. Szerinte ugyanis sok oláh csak azért tanult meg olvasni, hogy Barac műveit és főleg Árgirusát élvezhesse.⁴⁷ Kell-e egy ilyen nemes szándékú, a szó legjobb értelmében vett népművelő írónak ennél nagyobb elismerés az utókor részéről?

Az elmondottakból világos, hogy Árgirus története hamarosan általánosan ismertté lett nemcsak az erdélyi, hanem a Kárpá-

⁴⁴ V. ö. Cornidesnek Szarka János soproni tanárhoz 1780-ban írott levelével: „Pastores Romanorum in Hungaria fuerunt ante Hungarorum in Pannoniam adventum... Per Romanos itaque Rumunos, quo nomine se ipsos lingua sua appellat Valachi, Romanorum posterii indubitati, intelligendos esse, res ipsa loquitur“. E levelet kiadta A. Veres, Marele Serdar Gheorghe Saul, Acad. Rom. Mem. Sect. Lit. Ser. III. T. V. 1930—31. Mem. 4. 23. l.

⁴⁵ Slavici legkedvesebb gyermekkori olvasmányai közt említi. Heliade így emlékezik meg gyermekkori benyomásáról: „Amikor megláttam Árgirust, az éég szerettem volna ugrani örömben. Hip, hop! mondtam, gyerünk a mátkámhoz! Nekem is volt ostor a kezemben s csak azt sajnáltam, hogy nincs olyan bűvös ereje, mint az Árgirusénak“ (idézi G. D. Scraba, Ivan-Heliade Rădulescu, Buc. é. n. 18. l.)

⁴⁶ Ion Ghică mondja Filimonról egyik levelében: „Acela (vagyis „un copilandru nalt, rumen, sprintenel“) era tânărul Filimon care, deși aspirant la preoție, știa pe Arghir pe de rost din scoarță în scoarță“. ld. E. Lovinescu bevezetését Filimon „Ciocoi vechi și noi“ c. regényének új kiadásához (Bibl. Clasicilor Rom., 3. l.). Az Árgirus-história ókirályságbeli elterjedésére nézve l. még Hasdeu, Etym. Magnum Rom., 1602. l., Colan, i. m. 11. l. Barac átdolgozásának sikerét nemcsak a tőszyökeres népies hang segítette elő (v. ö. Hasdeu, i. m., 1603.), hanem az a körülmény is, hogy ilyen, Árgirus történetéhez hasonló, Melusina-típusú mesék igen gyakoriak az oláh népköltészetben (v. ö. L. Șăinenu, Basmele române, Buc., 1893, 205. kk. l.).

⁴⁷ V. ö. Bitay, Világírod. Lexikon, I., 252.

tokon túli oláhok között is. Így érthetővé válik az a tény, hogy Barac munkája távolról sem egyetlen nyoma Argirusnak az oláh irodalomban. Ebben a vonatkozásban elsősorban egy magányos íróról, Budai-Deleanu Jánosról kell megemlékeznünk, ki a XVIII. és XIX. század fordulóján dolgozott cigány tárgyú komikus époszán, a „Tiganiadá“-n. Mivel Budai e művel már a XVIII. század 90-es éveitől kezdve foglalkozott, azt mondhatjuk, hogy szigorúan időrendi szempontból nem is Barac, hanem Budai Argirus historiájának első oláh feldolgozója.

A magyaros nevű Budai-Deleanu érdekes, sokszínű alakjáról, melynek még nálunk senki külön tanulmányt nem szentelt,⁴⁸ ezúttal csak néhány jellemző adatot említünk. A költő 1760 körül született Hunyad megyében.⁴⁹ Ő is papi családból származott, mint Barac. Ez utóbbi azonban ortodox létére nem részesülhetett a görög-katolikus nevelés akkori lehetőségeiben és mindvégig Erdélyben élte le életét. Az unitus Budai viszont ugyanazon az úton indult el, mint az erdélyi triász tagjai: előbb Balázsfalván tanult, majd Bécsbe került a Szent-Borbála Collegiumba.⁵⁰ Érdekes megfigyelni és kiemelni azt a tényt, hogy míg a többi oláh ifjú figyel-

⁴⁸ Budai-Deleanu életére és műveire nézve a legrészletesebb összefoglalás Gh. Cardaş bevezetése a „Tiganiada“ új kiadásához (Buc., 1925.). Rövidebb, de érdekes és világos I. Pillat előszava egy szemelvényes kiadáshoz (Pagini alese, Ser. Nouă 11—12, Buc., 1935.), mely a legújabb tanulmányok eredményeit is felhasználja V. ö. még R. Ortiz, Enc. It. VIII., 22. l.

⁴⁹ Születési helye Csigmó (oláhlul Cigmău), hunyadmegyei, marosmenti község. E helyet maga Budai-Deleanu is említi, vö. Cardaş-kiad., 105. l., jegyzet. A Csigmó közelében levő római castrum maradványainak látása csak megerősíthette Budai-Deleanu nemzeti önérzetét. Budai-Deleanu nevével kapcsolatban megvizsgálandó lenne, nem lappang-e magyar eredet e magyaros hangzású név mögött. A Diaconovici-féle „Enciclopedia Română“ (Nagyszében, 1898, I., 620. l.) s ennek nyomán Cardaş (Bev. VII—VIII. l., jegyzet) arra figyelmeztet, hogy Lembergben Budai névalírása a következő változatokban fordul elő: Iohann Deleanul, Iohan Budai *de Banul*, Iohanes Budai *de banul*, Ian *de Banul*“. Ebből maguk az oláh szerzők azt következtetik, hogy Deleanul esetleg csak a „de Banul“ elírásából származik. Mennyi figyelmet érdemel ez az adat, nem merjük eldönteni. Cardaş úgy véli, hogy az „Enciclopedia Română“ cikkét A. Bunea, ismertebb oláh kutató írta, amiből az következne, hogy az adat megbízható forrásból ered. Annyi mindenesetre tény, hogy Biharban volt egy Budai-család, „bölcsei“ előnévvel, mely magát Magyar Bálinttól, Horvátország *bánjától* származtatta (Nagy Iván, Magyarország családjai, II., 250. l.). Nem lehetetlen tehát, hogy a Tiganiada szerzőjének genealógiája érdekes meglepetéseket tartogat magyar szempontból is.

⁵⁰ „Ein walachisches Wörterbuch hat auch Herr Joh. von Budai, einst Psaltes bey der Griechisch-Slavischen unirten Kirche bey St. Barbara in Wien ausgearbeitet, und es wäre auf Kosten des Allerhöchsten Hofes gedruckt worden, wenn sich Budai zur Beyfügung der deutschen Wörter hätte entschliessen wollen“, Engel, Gesch. Ung. Reiches, IV., 136. l.

mét főleg történeti és nyelvészeti tanulmányok kötik le, addig Budaiban erős érdeklődés nyilvánul meg II. József Bécsének olaszos szellemi élete és szépirodalma iránt.⁵¹ Budai sorra megismerkedik Blumauer, Metastasio, Casti műveivel és műveltsége körét egyre gazdagítva, hamarosan olyan irodalmi tájékozottságra tesz szert, mint senki sem kora oláh literátorai közül. Eposza előszavában valóságos világirodalmi áttekintést ad a komikus eposz fejlődéséről,⁵² melyet ő körülbelül akkor honosít meg a még egészen kezdetleges oláh irodalomban, amikor nálunk Csokonai Dorottyáját írja. Ez a széles látókör annyira az erdélyiek színvonala fölé emelte, hogy nem is tudott Bécsből való visszatérése után Balázsfalván megmaradni.⁵³ Csakhamar kivándorolt Galiciába s Lembergben élt, mint az ottani törvénytörvényész hivatálnoka, egészen haláláig.

Sajátságos tény azonban, hogy ez a távollét semmikép sem jelentett Budai-Deleanu számára szellemi elszakadást az oláhság sorsától,⁵⁴ ellenkezőleg, bizonyos távlatot biztosított az egész oláhság helyzetének világosabb, szabadabb szemléletére. A komikus eposz mintái nyugatiak, de az anyag, mely a mintákból átvett keretbe simul, tipikusan erdélyi jellegű. Az eposz tárgya: küzdelem a török ellen, Vlad, havasalföldi vajda vezetése alatt. Vlad, aki az oláh történelemből jólismert Vlad Ţepeş, vagyis Karóbahúzó Vlad havasalföldi vajdával azonos, itt valószínűleg nemcsak történelmi alak, hanem egyben II. Józsefnek allegórikus megszemélyesítője.⁵⁵ A török harcok ötletéhez is — Bogdan-Duică régebbi magyarázata szerint — hozzájárult II. József török

⁵¹ Budai-Deleanu osztrák kapcsolataival részletesen foglalkozott Bogdan-Duică „Despre Ţiganiada lui Budai-Deleanu: Partea I. Înrauririle germane“ c. dolgozatában (Convorbiri Lit. 1901, 485. kk. I.).

⁵² Említi a Batrachomyomachiát, Tassoni eposzát (La secchia rapita), Casti művét (Gli animali parlanti), Voltaire „Pucelle“-jét, stb., v. ö. Ţiganiada, Gh. Cardaş-kiad., 11—12. l. Olasz forrásaira nézve ld. C. Radu, Influenţa italiană în Ţiganiada, Focşani, 1925.

⁵³ A Balázsfalváról való távozást valószínűleg Bobb görög-katolikus püspök okozta, kinek a latinos triász többi tagjával is összeütközései voltak. Erre maga Major Péter is céloz egyik kéziratában: „Scrisu-v'am eu foarte bine, că toate acele urgii purced din culcuşul nevredniciilor de numele românesc, ce s'au incubat la Blaj“ (v. ö. Cardaş, i. m., VII., 1.). A Lembergbe jutás részleteire nézve v. ö. Bogdan-Duică, Conv. Lit., 1901, 439. kk. I.

⁵⁴ Budai-Deleanunak az oláhsággal való további kapcsolatairól sok tény tanúskodik: 1807-ben lefordítja anyanyelvére az osztrák büntető-törvénykönyvet (I. Iorga, Ist. lit. rom., XVIII., II., 300. l. és Engel, i. h.), 1815-ben Moldvába hívják tanárnak, a iaşi-i Akadémiához (Ţiriaciu, VII., 69.), 1820-ban pedig Toader Racoccea Budai biztatására adja ki „Crestomaticul românesc“ c. folyóiratát (v. ö. Lupaş, Anuarul Institut. de Ist. Nat., Cluj, I. 123—4.). A jozefinista Lemberg szellemi környezetére nézve I. Nagl-Zeidler, Deutsch-Österr. Lit.-gesch., II., I., 402. kk. I.

⁵⁵ Bogdan-Duică, Conv. Lit., 1901, 458. I.

háborúja.^{55a} A költemény szerint Vlad a törökök ellen a cigány-ságot is harcba szólítja s ennek a furcsa hadseregnek kapkodása, fejtelensége alkotja a komikus eposz igazi elemét. A cigányhad-sereg gondolata valószínűleg Blumauer „Aeneiséből” származik,^{55b} de itt az idegenből átvett eszme speciális oláh értelmezést nyert. A régebbi magyarázat szerint a cigányhad nyilvánvaló célzás az Erdélyben felállított oláh határőrezredekre, az újabb, nemzeti szempontokat érvényesítő felfogás szerint azonban csak általános utalás a XVIII. század harcképtelenné vált, elgörögösödött kárpátokontúli oláhságra.⁵⁵ Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy Budai-Deleanu művében is hazafias tendencia rejlik, mint később Arany cigány tárgyú eposzában. Mi valószínűbbnek tartjuk, hogy a hunyadmegyei szerző kifejezetten az erdélyi állapotokra gondolt. Emellett szól az a tény is, hogy a Tigania első feldolgozásában feltűnik Becskerek Istók, a magyar nemes Don-Quijoteszerű paródikus mása, aki mellé szerzőnk egy eleveneszű parasztot ad, nemesség és jobbágyság ellentétének kidomborítása végett. Igen sok olyan motívum van tehát a műben, mely minket közelről érdekel, már csak azért is, mert ugyanezek a motívumok jól ismertek a kor magyar irodalmában is. Az Arany—Budai-Deleanu párhuzamon kívül elég utalnunk arra a hasonlóságra, mely fennáll a Vlad vajda képében megjelenő II. József alakja és a Bessenyei Tarimenes-ében szereplő Mária Terézia között.

Ebbe a bécsies-magyaros keretbe, mely oly gazdagon tükrözi az osztrák-magyar kulturális légkörbe bekapcsolódó oláhság szellemi életét, van beleágyazva Argirus egyik részletének új feldolgozása, melyet magyar-oláh összehasonlító szempontból eddig még tudtommal senki sem méltatott figyelemre.⁵⁶

^{55a} I. m., 490. l.

^{55b} Bogdan-Duică a következő két versszakban véli felfedezni az oláh költemény alap gondolatát: „Um itzt mit Helfershelfern dich / Zum Kriege zu verbinden, / Wird jenseits meines Flusses sich / Ein Heer Zigeuner finden: / Denn von der Welterschaffung war / Das Römerländchen immerdar / Bewohnt von Raubgesindel. // Einst grasten Bruta nur umher / In diesem schönen Staate, / Wovon das Volk der Brutier / Den edlen Namen hatte; / Nun herrsch' in dem gelobten Land / Ein Fürst, Evander zubenannt, / Mit einem Heer Zigeuner“ (Blumauer, Eneis, VIII. könyv, 9—10. szak.). Az oláh alkalmazást még a „das Römerländchen immerdar“ kezdetű rész is elősegíthette. Ezzel kapcsolatban felvetődik az a kérdés, vajjon nem származik-e Arany „Nagyidai cigányok“ c. vígposzának alapötlete szintén Blumauerből? A magunk részéről igen valószínűnek tartjuk, hogy a középeurópai összehasonlító irodalomtörténetnek ez az érdekes magyar-oláh egyezése tulajdonképpen erre az osztrák forrásra, Szent Tiberiusnak, a Tiberis védőszentjének Aeneashoz intézett beszédére megy vissza. V. ö. Conv. Lit., 1901, 494. l.

^{55c} Ez a tendencia még jobban kidomborodik a „Trei Viteji“-ben, v. ö. Iorga, Ist. lit. rom. în sec., XVIII., II., 477—8. l.

⁵⁶ Az Argirus-epizódot Gh. Cardaş és I. Colan említi ugyan, de a költemény magyar eredetijéről meg sem emlékezik, l. „Tigania“, 1925, XXVIII., 1., Colan, Barac, 15—6. l.

A „Tiganiada“-nak két kidolgozása van, az első 1792-től 1800 utánig készült, a második 1812 előttről származik.⁵⁷ Mindkettőben megtaláljuk az Argirus-motívumot, csak más-más helyzetben. Az első kidolgozásban e rész a X. énekben van, ahol egy oláh bojár lakodalmán vándor lantos énekli el, az összegyűlt vendégek nagy örömére.⁵⁸ A második kidolgozásban, melyből hiányzik a külön költeményként másutt feldolgozott Becskerek Istók-epizód,⁵⁹ ez a rész a III. énekbe került, ahol egy elrabolt kedvesét sirató cigány hős adja elő Argirus bujdosását, mint az ő saját sorsához igen hasonlatos történetet.⁶⁰

Megjegyzendő, hogy az olasz kultúrájú Budai-Deleanu egészen pontosan érezte, úgy látszik, a magyar Argirus humanista jellegét. Ezért vezeti be az abból merített epizódot két ódaszerű, anapsztikus lejtésű⁶¹ részlettel, melyek közül az első a szerelemről szól, a második pedig a bor dicsőítéséről. Ezután dallamos, szépen zengő stancákban hallunk Argirus öngyilkossági kísérleté-

⁵⁷ A két kidolgozás keltének bonyolult kérdésére nézve I. Cardaş fejtegetését, i. m., XVIII. kk. 1.

⁵⁸ „Ospet la boierul Dănescul, dușmanul lui Vlad-Vodă. Țiganul Hrisa cântă la masă istoria Elenei și a lui Arghir“, séu Alexandria ai Țigănescă“, V. Oniț-kiad., Brassó, 1900, 166 kk. 1.

⁵⁹ Ebből „Trei viteji“ (Három vitéz) címmel Budai-Deleanu külön kis költeményt alakított, mely csak újabban jelent meg nyomtatásban (Bibl. Universală, 154—5, 1925). Új kiadását E. Grigoraș (Buc., 1928) rendezte sajtó alá.

⁶⁰ III. ének, 29—52. szak., Cardaş-kiad., 101—108. l.

⁶¹ E két lírai részletben nem ritkák az ilyen sorok:

~ ~ ~ ~ ~
 Tot ce sânte, să mișcă, viață,

~ ~ ~ ~ ~
 Tot ce-înverde, ce-înfloare și crește; III. 7.

E néhol tisztán anakreoni ihletű ódából kitűnnek még szabadabb lejtésű, de szintén anapsztikus jellegű sorok is:

~ ~ ~ ~ ~
 Să iubim! până în tinere, vine

~ ~ ~ ~ ~
 Sângele saltă și să răvarsă

vagy: Să iubim pân' Amor ne priesște

~ ~ ~ ~ ~ [] ~ ~ ~ ~ ~
 Pân' Vinerea ne poartă pe brață; III. 16—7.

Az ilyen, különösen dallamos részletek igen jellemzőek Budai-Deleanu tudatos alkotókészségére. Megjegyzendő, hogy az oláh eposz verselése általában igen figyelemreméltó alkalmazása az olasz eposzok meglehetősen szabad, de jambikus lebegésű stancáinak. Budai-Deleanu olasz mintáira nézve l. még R. Ortiz, Per la storia della cultura italiana in Rumania, Buc., 1916, 220. l. A versforma olasz eredetét maga Budai határozottan bevallja, l. Cardaş-kiad., 52—4. l.

ről.⁶² vagyis arról a jelenetről, hol a hős kardjába dőlné, hogy szenvedéseinek véget vessen, ha az idejekorán megjelenő jó szel-
leme ebben nem akadályozná meg. Miért választotta Budai-De-
leanu költeményébe „lírai intermezzo“-nak éppen ezt a jelenetet?
Nyilván azért, mert úgy találta, hogy ez illik legjobban korának
szentimentális hangulatához. Reménytelenül bolyongó, jellegzete-
sen romantikus hős lett itt — jóval Vörösmarty Csongora előtt,
— a renaissance Argirusából, kinek most halála előtt, a kor izlé-
sének megfelelően, hosszú monológban illik elbúcsúznia a világtól,
hogy az érzékeny hallgatóságot lehetőleg könnyekig meghassa.
Gyergyai hőse is beszél öngyilkossági kísérlete előtt, de őszinte
szomorúsággal, egyszerűen és meghatóan szól mindazokról, kiket
örökre elhagyni készül. Milyen keresetlen, tiszta tragikum van
ezekben a sorokban:

Én szép fejr testem, kit gyengén tartának,
A fúvó széltől is megoltalmaztanak,
Hol a te koporsód? Vadak elszagatnak.
Ki temet el téged vallyon s kik siratnak?⁶³

Ez az új, romantikus Argirus szüntelenül csak szerelmére
gondol s a maga számára csak azt kéri osztályrészül, hogy ha
már ő nem láthatja meg a kedvesét, legalább a természet s a
sziklák, melyek körülveszik, őrizték meg e nagy szerelem emlé-
két mindörökre. Lamartine „Le Lac“-jának egyik motívuma⁶⁴

⁶² Az epizód beszövéseinek mintája Bogdan-Duică szerint Tassoni
Secchia-jának egyik jelenete lehetett (VIII. ének, 45—64. szak), ahol
a vak Scarpinello Endimion és Diana szerelmét mondja el (Conv. Lit.,
1901, 485. l.). Mi úgy gondoljuk, általános eposzi hagyomány az efféle
lírai intermezzo (l. Aranyánál a Csodaszarvas regéjét, Zách Klára bal-
ládját stb.).

⁶³ Argirus, II. rész, 8. szak.

⁶⁴ V. ö. Lamartine-nál: „O lac! *rochers muets!* grottes, forêt
obscur! / Vous que le temps épargne ou qu'il peut rajeunir, / Gardez
de cette nuit, gardez belle nature, / Du moins le souvenir“ (Le lac,
49—52. s.). Lanson kritikai kiadásában csak Childe Haroldból (III.,
99—101.) idéz egy hasonló részletet, de hozzáteszi, hogy a Byron—La-
martine összefüggés alig valószínű („je n'oserais conclure de la ren-
contre que Lamartine connaissant dès ce temps-là le Childe Harold“,
éd. Grands Ecr., I., 140. l.). Kiemelendőnek tartjuk, hogy az 1820-as
évek francia kritikája túlságosan modernnek tartotta a „Le lac“-nak
ezt a részletét. „Et que direz-vous, plus loin“ — írja E. Dupaty —
„de l'invitation faite au ‚Lac‘ de garder le souvenir d'une nuit? Je ne
sais si ce souvenir restera dans la lune; mais je serais bien trompé
s'il restait dans la mémoire des gens du goût (Minerve lit. II. — 1821,
246. l.). Budai-Deleanunál megvan ez a motívum közel 20 esztendővel
Lamartine előtt, de az egyezés pusztán véletlen, a romantika természet-
érzésének jellemző megnyilatkozása (a hegy és a romantika viszonyá-
ról l. még D. Mornet, Le sentiment de la nature en France de J. J.
Rousseau à Bernardin de Saint Pierre, Paris, 1907, 259. kk. l.). Budai
romantikájáról E. Grigoraş írt: Budai-Deleanu, poet romantic, Conv.
Lit., 1925, 201—2. l.

csendül meg itt, ebben a XVIII. század végén írt, de sokáig⁶⁵ teljesen elfeledett vig eposzban. E sorok hangulatát talán legjobban maga a szöveg érzékelteti:

Majd könnyes szemét csillagig emelve
Mély sóhajtással így csendül szava:
O vágyam célja, szívemnek szerelme,
Drága Ilonám, halljad végre ma,
Hogy Argirusod halál küszöbén áll,
Búsonghatsz hősöd szörnyű végzetén már!

De talán soha sem jut el Tehozzád
Kegyetlen sorsom titka és jaja,
Hírét Tenéked soha meg se hozzák,
Hallja hát sziklák lelketlen fala
Minden bánatom, hisz tanumnak áll itt,
Tanumnak, hogy hű voltam mindhalálig.⁶⁶

A romantikus attitűdöt a búcsúzás szavai még jobban ki-domborítják:

Maradj hát szépen, friss jó egészségben
S ha egyszer mégis hallanod lehet,
Hogy pusztult híved érted hűségében,
Hullassad érte forró könnyedet
S mondd: Béke lengje körül csontjaid,
Argirusom, kit sorsod sírba vitt.⁶⁷

Az öngyilkosságot Gyergyainál és Barac-nál is egy névtelen, őrangyal-szerű jó szellem akadályozza meg. Budai-Deleanunál e nőalak neve Hermina. Nevét talán annak köszönheti, hogy *Hermes* sokszor mint az utazók gondviselője szerepel. Itt az eredetiben nőről van szó s ezért lesz *Hermesből Hermina*. Hosszú beszédet intéz Argirushoz és kilátásba helyezi neki, hogy célját csakhamar eléri.

Ennyi van az első feldolgozásban, az 1800-ig kidolgozott szövegben. Az 1812-es feldolgozásban az öngyilkossági kísérlet után

⁶⁵ Az 1800 körül írt költemény csak 1877-ben jelent meg nyomtatásban Iaşiban, Teodor Codrescu kiadásában. A „Prolog” és az „Epistolia inchinătoare” már 1875-ben napvilágot látott, a „Buciumul Românesc” I. és II. kötetében.

⁶⁶ „Ş'ochii lăcrămoşi rădicând la stele; / Cu suspin adânc, aşă graiu deschisă; / Tu țăntă a toate dorințelor mele / Ileana iubita, ah! să stii tu, zisă: Ca Arghinul tău e la pragul de moarte / Cum te-ar intrista jelnica lui soate!... // Dar poate că tu, nice odinioară / De a mele tâmplări triste și cumplite / Nu vei auzi nici vei ști doară: / Incai stăncele voiu neînsuflați te; / Jele să-mi asculte, marture să-mi fie / Ca fui credincios pân'la moarte ție” III. ének, 34—5. l.

⁶⁷ Az eredetiben: „Deci rămâni în veci dragă sânătoasă, Și deacă vei ști cumva odinioară, De fârșitu meu, de moartea jeloasă, O fierbinte incai varsă-mi lăcrămioară, Și zi: 'lin oase-ți pauseze Arghine ce cu tot te-ai jertvit pentru mine”, III. ének, 37. szak.

még találunk néhány szakaszt, mely Argirusnak a „nagy emberrel“ való találkozására vonatkozik,⁶⁸ kiből itt kifejezetten „Chiclop“ vagyis Cyclops lett.⁶⁹

Felvetődik már most a kérdés: milyen szöveg alapján dolgozott Budai-Deleanu, a magyar szöveg nyomán, vagy már Barac oláh átdolgozása szerint? Ezt a problémát pontosan megoldhatjuk. Az első kidolgozás forrása nyilván Gyergyai szövege volt. Budai-Deleanu ezt a kidolgozást már 1800-ban valószínűleg befejezte s Barac műve csak 1801-ben jelent meg. Semmi nyom se mutat arra, hogy a feleki tanító fordítását kéziratban ismerte volna, viszont Budai *saját maga vallja be a magyar szöveg használatát*.⁷⁰ Van ugyanis a „Tiganiadá“-nak ebben a részében egy strófa, mely nem 11, hanem 12 szótagú, tehát a magyar alexandrinnel egyező hosszúságú sorokból áll. Ehhez a szakaszhoz szerzőnk ezt a megjegyzést fűzi: „Ennek (t. i. a sorok hosszúságának) egyetlen oka bizony csak az, hogy így találta az író a régi eredetiben“ (nyilván ez Gyergyai szövege) „és nem akart rajta semmit sem változtatni a többi verssorok mértéke szerint“.⁷¹ Ennyit tudunk az első kidolgozásról. Mit állapíthatunk meg a másodikról? Vajjon 1812-ben sem ismerte még Budai-Deleanu az addig már több kiadásban megjelent „Arghir și Elena“-t? Erre is megfelelhetünk. Nemcsak ismerte, hanem fel is használta. Belőle vette az epizód elé beékelt invokációt (mely az első kidolgozásban nem volt meg) s mely nála is éppen úgy a Múzsához szól, mint Baracnál. Ez belső érv, melyet a szövegösszehasonlításból nyertünk.

⁶⁸ Gyergyai, Arg. 101. és kk. szak. Budai-Deleanunál a „nagy ember“ vagy „groaznic omoui“ (III. ének, 47. szak) vagy „omul grozav“ (51. szak).

⁶⁹ Olyan mithologizálás ez, aminőt fentebb már Baracnál is megfigyeltünk (v. ö. 25. jegyz.). Érdekes az a megjegyzés, melyet Budai-Deleanu fűz a cyclops említéséhez: „Acest feliu de oameni cu un ochiu în frunte erà urieși și poieții (sic!) cei de mult le zic *ciclopi* sau de pe grecie *chiclopi*. Trebuie a ști că povestea aciasta este făcută pe acei vremi, când Româniî încă erà păgâni și să închina la idoli; pentru aciasta vorbește de zâna Ermina, care au crescut pe Arghin. — M. P.“ (Cardaș-kiad. 108. l.)

⁷⁰ Erre a körülményre az oláh kutatók eddig egyáltalában nem voltak tekintettel. A magyar Argirus-história — úgy látszik — az erdélyi oláhok között már 1800 előtt is közkedvelt lehetett; Budai-Deleanu „povestea de obște iubită“-nak, „általánosan szeretett mesének“ nevezi (Cardaș-kiad. 105 l.).

⁷¹ Az egész idevágó megjegyzés a következőképen hangzik: „Nu să știe din ce pricină autoriul sau izvoditoriul Tiganiadei, au băgat aici cântarea aciasta, care îi alcătuită într' alt feliu de stihuri, care es afară din măsura celorlalți — fiind cu un picior, sau metru mai lungi. Cu adevărat altă pricină nu vede a fire afară de, că așa au aflat'o în *originalul vechiu*, și n'au vrut să o prefacă, după cealalalte vierșuri: mai vâros (recte: vârtos) socotind ș aciasta, că nu este fârșită, — ci numai începutul, pe cum să va vedea din cele ce urmează. — M. P.“ (i. h.).

De van kétségbevonhatatlan külső érvünk is. A II. kidolgozás 3. énekének 32. strófájához ugyanis hosszú jegyzetet írt Budai-Deleanu, melyben megjegyzi, hogy Tündér Ilonáról (oláhu Ileana Cosinzeana-ról) „mesélt egy feleki tanító is, de az másképp kezdődik”.⁷² Ezzel nyilván arra céloz, hogy Barac-nál megvan az egész mese, nemcsak annak egyik részlete. Egy másik utalás pedig így szól: „Barac nem úgy mondja el, ahogy itt van, hanem közönséges, nem tisztességesen kötött versekben”.⁷³ Ez egy „Eruditianu” álnéven írt, tudóskodó hangú megjegyzésben olvasható, melyhez rögtön egy másik is csatlakozik: „De már bocsánatot kérek, szép versek bizony azok s mindenki számára érthetők, olyan versek azok, amilyenek nálunk járatosak”.⁷⁴ Ez a jegyzet „Idiotis” neve alatt szerepel, tehát az egyszerű, tanulatlan paraszti ész véleményét tükrözi s mint ilyen, visszhangja annak az általános érdeklődésnek, melyet Barac kötetlen sorokban írt jámbor versezete az oláh nép körében keltett.

Legmagasabbra azonban kétségtelenül akkor emelkedett az oláh Árgirus szerencséje, mikor erdélyi vándorlásai során megismerkedett azzal az oláhok legnagyobb, legeurópaibb költője: Eminescu Mihály.

Minden jel arra mutat, hogy Eminescunak, ki négy-öt évet Erdélyben töltött,⁷⁵ a hatvanas évek vége felé keltette fel érdeklődését az erdélyi népies író Árgirus-fordítása. Barac előszavából tudnia kellett, hogy magyarból átdolgozott művel van dolga, de mivel látta, mily népszerű már ez a történet a nép körében, megpróbálta, hogy még népiesebbé, még tősgyökeresen oláhabbá tegye s hogy valósággal megalkossa így a hiányzó s azóta is semmiféle műköltői alkotással nem pótoltt oláh naív eposzt.⁷⁶

⁷² „Pentru aciastă Ileană, au povestit și un dascăl din Avrig; în Ardeal; dar într'alt chip începe” (Cardaș-kiad., 102. l.). Ez arra mutat, hogy Budai-Deleanu Barac átdolgozásának első, 1801-i kiadását használta; a második kiadás (1809) előszavát Barac már mint brassói tanító írja alá („dascăl normalicesc neunit la Brașov”, v. ö. Cardaș bev. XXVIII—XXIX. l.). Pintér (i. h., vö. 2. j.) tévesen tulajdonítja az első kiadást is Barac „brassói tanító”-nak. Barac ekkor még Feleken (Avrig) működött.

⁷³ „Nu cum să spune aici și (recte: ci) cu viersuri de obște, nu cu tot bine legate” (Cardaș-kiad., 102. l.).

⁷⁴ „Ba mă rog de ertare; că viersurile sunt frumoase și 'pă ințălesul fiește cui; adecă viersuri de ale noastre. — Idiotis” (i. h.).

⁷⁵ Eminescu erdélyi tartózkodásának eseménytörténetére nézve ld. G. Călinescu, Viața lui Mihai Eminescu, Buc., 1932, 110. kk. l. és az ott idézett bibliográfiát.

⁷⁶ Eminescunak ez a törekvése, melyet már Călinescu felismert (i. m., 165. l.), egyedül áll az oláh irodalom történetében. Heliade-Rădulescu „Mihaida”-ja, vagy A. Densușianu „Negriada”-ja (melyre talán Arany eposzai is hatottak, v. ö. Putnoky Miklós, Arany János Toldi-trilógiája és Densușianu Aron Negriadája, EPhK., XL., 1916, 367. l.), kifejezetten műeposzi kísérletek. Iacob Negrazzi „Miron și Florica” c. elbeszélő költeménye nem más, mint a „Hermann és Dorothea” halvány utánzata.

Eminescu egyik barátja, Cacoveanu István⁷⁷ figyelmeztet visszaemlékezéseiben arra, hogy a költőt nem az előszóban kifejtett dákoromán tendencia vonzotta e műhöz, hanem kizárólagosan a „szép mese“. „Il ispitise mult această frumoasă poveste“,⁷⁸ ahogy Cacoveanu mondja. A munka kezdete valószínűleg 1868–69-re esik, de kétségtelen, hogy a terv tovább is foglalkoztatta Eminescut, mivel a ránk maradt kéziratok töredék jóval későbbi keletű.⁷⁹ Milyenek indult ez az új átdolgozás, a legkiválóbb oláh stílusművésznek tollából?

Figyeljük meg a kezdősorokat. Gyergyainál az ünnepélyes lejtésű tizenkettősökből világosan kicsendül a deákos műveltségű szerző irodalmi tudatossága.⁸⁰ Barac-nál ezt a tömör kezdetet sajtószerű stíluskeverés váltja fel. Az ő invokációja „magasabban kezdődik“, eposzi ünnepélyességbe próbál emelkedni, de mégis visszazökken valami meleg családiasságba. Ihletője a „nagyon kedves Múzsza“ (prea drăgălaşa Muză), ki vigasztalásul (mângăiaoaşa) talán neki is csöppent „kevéske mézet“ („O puţinică miere“) fenséges hatalmából, hogy a fordító „érzéssel“ (cu simţire) adhassa elő Argirus bolyongásait.⁸¹ Ez a rokokós szerénykedés nem elégíthette ki Eminescut, aki most valósággal a népi énekmondó szerepében érezte magát. Megcsendítette hát a „Frunză verde“, a „Zöld levél“ motívumot, a népköltemények tipikus kezdősorát,⁸² hogy ez vezesse be a legszebb oláh népdalladának, a „Mioriţă“-nak ritmusában szerzett átköltését:

Frunză verde fag,
Dorule sărac,
Lăutar pribeag,
Vin, de-mi zi cu drag
Vin, de-mi zi în şir,
Tot din fir în fir,
Basmul lui Arghir,
Cel cu păr de fir,
Singur să mă mir...⁸³

⁷⁷ V. ö. Ştefan Cacoveanu, Eminescu la Bucureşti, Luceafărul, 1905, 59–64. l.

⁷⁸ I. h., 62. l. még G. Călinescu, Opera lui Mihai Eminescu, Buc., 1935, III., 208. l.

⁷⁹ Călinescu, Opera lui M. Eminescu, III., 209. l.

⁸⁰ „A Tündérországról bőséggel olvastam,
Olasz krónikából kit megfordítottam,
És az olvasóknak mulatságul adtam,
Magyar versek szerént énekbe foglaltam.“

⁸¹ Barac, Arghir şi Elena, 1–8. sor.

⁸² Ld. erről Moldován Gergely tanulmányát (EPhK., XXXIX., 1915, 81. kk. l.).

⁸³ Idézi Călinescu, Opera lui M. Eminescu, III., 209–10. l. — Eminescu Argirus-töredékének szövegét variánsaival együtt kritikai kiadásban közölte D. Murăraşu, M. Eminescu: Literatura populară, Craiova, é. n. 405–7. l. és 619–20. l.

A változtatások igen lényegesek. Nyoma sincs már itt a Múzsának, se más henyé mitológiai dísznek. Az igazi népköltő, a herderi értelemben vett népi szellemnek kifejezője nem üres szavakhoz fordul, hanem magát az oláh „dor“-t szólaltatja meg, azt a különös nosztalgiát, melynek nevét lefordítani sem lehet, s melyet néha a portugál népkölteménvek „saudade“-jával szoktak összevetni. A vágy mint „kóbor lantos“ lép elénk, hogy elmondja töviről-hegyire („din fir in fir“ vagyis „szálról-szálr“) Árgirus meséjét. Ez már az idegenből átvett anyag asszimilációjának jóval magasabb foka, sokkal költőibb eszközökkel, mint aminőkkel Barac dolgozott.

Milyen tárgyias, szinte prózai Barac-nál a királyi palota leírása! A földön járó jámbor nyárspolgár csak a sáncokig jut el, melyeknek stratégiai fontosságát minden ok nélkül emlegeti.⁸⁴ Eminescunál a kép felszárnyal a magasba és egetverő tornyok körvonalait idézi.⁸⁵ Barac „tündérkertje“ is feltűnő pontossággal, aprólékosan van leírva, de minden képzelő és elképzeltető erő nélkül.⁸⁶ Eminescu kertjét lehetetlen a leírás alapján pontosan felidézni, de mégis érezzük benne az igazi népies mesevilág naív derűjét. A verselés könnyed és oly hangzatos, oly tökéletes „poésie pure“, hogy a ringatóan lágy eufónia valósággal feledtetni a verssorok logikai értelmét.^{86a} E tisztán esztétikai hatáson túl is azonban a kert leírása számunkra igen jelentős. Van benne ugyanis két sor, mely arra látszik utalni, hogy Eminescu, bár magyarul nem tudott, ismerte, legalább is erdélyi barátainak szóbeli fordítása alapján, az eredeti magyar szöveget is. Gyergyai-nál a 7. strofában ezt a két sort találjuk:

Virága, mint ezüst, olyan színű vala,
A közepi pedig szép gyöngyszemmel vala.

Barac-nál gyöngyszemekről szó sincsen. Nála a csodálatos fa „ezüstös virágokkal ékeskedik s az egész földre szétszórja illatát“.⁸⁷ Eminescu viszont ezt írja:

Mere de aur mari
Cu sâmburii tari
De mărgăritari,

ami szó szerint ezt jelenti: „Nagy aranyalmák, kemény, gyöngyből való magokkal“. A kép átalakult kissé, de a lényeges az, hogy

⁸⁴ „O cetate Tare și meșteșugită, Și cu șanțuri întărită.“

⁸⁵ „Fost-a Împărat Mândru lumnat, Ce avea cetate Cu palate nalte, Cu turnuri de fier, Ce lovia în cer“, Călinescu, i. h.

⁸⁶ A kert leírása olaszos jellegét Baracnál is megtartotta, de itt egyes fanevek görögös alakban fordulnak elő (pl. *chedru*, *chiparos*), azért mert ezeknek elnevezése görög eredetire visszamenő szláv bibliafordítások révén került az oláhba.

^{86a} Călinescu, Opera, III., 211–2. l.

⁸⁷ „Alb la floare ca argintul Mirosind in tot pământul.“

a gyöngyök említése, mely Barac-nál hiányzott, Eminescunál ismét előkerül. Joggal tehető föl tehát, hogy Eminescu átdolgozását Barac nyomán tervezte, de közben felhasználta Gyergyai szövegét is, legalább prózában készült oláh nyersfordítás alapján.⁸⁸

Sajnos azonban, Argirusnak ez az utolsó átdolgozása mindössze 76 sornyi töredék, eltemetve az akadémiai Eminescu-kéziratok roppant tömegébe. A munka, mint Cacoveanútól tudjuk, bizonyos lelkiismereti gátlások miatt akadt meg. Eminescu, aki pedig korának kétségtelenül egyik legjobb folklóre-ismerője volt,⁸⁹ attól félt, nem ismeri eléggé a népielvet s nem tudja teljesen megőrizni a naív hangot.⁹⁰ Paraszti származású barátait biztatta, próbálkozzanak meg ők vele. A biztatás azonban eredménytelen maradt s Argirus ma is Barac fordításában él tovább az oláh ponyvairadalomban. Mégis jelentős az a kis irodalmi tradíció, melynek sorsát a fentebbiekben vázoltuk, mert rávilágít egy olyan neolatin jellegű humanisztikus közkinccs közép európai vándorlására, mely Olaszországból, Akleton király kertjének igazi hazájából magyar közvetítéssel jutott csak el a klasszikus hagyományok nélkül szűkölködő keleti román néphez, hogy ott a magyar szűrőn át keletre áramló európai műveltség valóságos szimbóluma legyen.

Gáldi László.

*

Le conte d'Argyrus dans la littérature roumaine.

C'est au XVIe siècle que ce conte — peut-être d'origine italienne —, qui reflète certaines traditions lointaines de la mythologie grecque, fut pour la première fois mis en vers hongrois par un poète nommé Albert Gyergyai, dont la figure reste encore entourée de mystère. Du XVIe siècle au XIXe, ce conte, plusieurs fois réédité et remanié selon le goût des diverses époques, eut une carrière brillante dans la littérature hongroise et fut connu aussi au peuple qui finit par le confondre avec l'histoire de la fée Tündér Ilona. En 1801 Jean Barac, poète roumain élevé dans un milieu hongrois, traduisit ce conte en roumain, et bientôt sa traduction, conçue en une langue simple et pittoresque, devint aussi populaire parmi les Roumains de toutes les provinces que le texte original l'avait été parmi

⁸⁸ Eminescu Budai-Deleanu feldolgozását még nem ismerhette, mert ez csak 1875-ben, tehát 5—6 évvel később jelent meg először nyomtatásban. Kronológiai okokból nem jöhet számba At. Marienescu prózai feldolgozása sem (Arghir și Ileana Cosinzeana), mert ez csak 1872-ben jelent meg Budapesten.

⁸⁹ A népköltészet igen nagy hatást gyakorolt Eminescu költészetére, amint arról „Doină“, „Ce te legeni codrule“, „Călin“ és sok más költeménye tanuskodik. V. ö. D. Murărașu, Influența porană în opera lui Eminescu, Lit. pop. 95. kk. 1.

⁹⁰ „Scrisese vre-o 50—60 de versuri del a început, dar întrerupse lucrarea. Ne îndemna pre noi cei ieșiți dela sate s'o facem; pentru că, vezi doamne, am avea mai la îndemână tezaurele limbii populare decât dânsul“, Șt. Cacoveanu, i. h.

les Hongrois. L'auteur de cet article est d'avis que Barac utilisa l'édition de 1794 du conte de Gyergyai. Il précise que l'explication allégorique suivant laquelle la belle fée représenterait la Transylvanie, et Argyrus, l'empereur Trajan, ne se lit que dans la préface de l'ouvrage de Barac, et qu'elle est, comme d'ailleurs bien des idées du „daco-roumanisme“, une invention des humanistes hongrois, désireux de décorer leur pays de traditions classiques. C'est encore avant la parution du poème de Barac qu'un autre poète transylvain, Jean Budai, auteur d'une épopée comique, la „Tiganiada“, donna en stances roumaines l'épisode de la tentative de suicide d'Argyus dont il fit, autour de 1800, une scène lyrique rappelant de très près l'attitude romantique du „Lac“ de Lamartine. Budai se servit pour son remaniement du texte hongrois de Gyergyai, ainsi qu'il nous le dit lui-même dans une note ajoutée à ce passage de l'épopée. Malheureusement cet épisode, comme le poème tout entier, ne fut édité que dans la seconde moitié du XIXe siècle, et dès lors, il ne put exercer aucune influence sur les contemporains. Vers 1870 Michel Eminescu, le plus grand génie de la littérature roumaine, s'avisa de remanier le texte de Barac, dans le genre des ballades populaires. Son poème aurait dû remplacer l'„épopée populaire“ inexistante des Roumains. Bien que ce projet ne fût jamais exécuté, le fragment qui nous est parvenu, permet de supposer qu'Eminescu connaissait non seulement la traduction de Barac, mais aussi l'original hongrois dont une image — les pommes d'or ayant une perle pour noyau — semble avoir pénétré dans son texte sans l'intermédiaire du poème roumain.

Ladislás Gáldi.

SYNAESTHESIÁK AZ ANGOL DEKADENS KÖLTÉSZETBEN.

1895-ben a londoni törvényszék kétévi fegyházra ítélte Oscar Wilde-t, Anglia legnépszerűbb íróját. Ez a páratlanul szigorú ítélet nem csupán a költő botrányos magánéletét és erkölcstelen világnézetét akarta megbélyegezni. Wilde legújabb életrajzírója, Renier,¹ úgy állítja be, hogy Wilde csak bűnbak volt, akiben elrettentő példát akartak fölállítani az Angliában fölbujánczott természetellenes hajlamok ellen. A mai kritika azonban, élén Ifor Evans-szel,² úgy látja, hogy Wilde csakugyan bűnbak volt, csak hogy egy sokkal tágabbkörű mozgalmat akartak benne, a vezérben, kipellengérezni: az angol dekadens művészetet.

Ez a hírhedt „dekadens iskola“,³ amely gyökeresen átérté-

¹ Oscar Wilde (Albatross, 1934): passim.

² English Poetry in the Later Nineteenth Century (London, 1933): 326.

³ A dekadensre vonatkozó összefoglaló munkák közül Ifor Evansé mellett a legfontosabbak: Holbrook Jackson: The Eighteen Nineties (London, 1927II); R. Le Gallienne: The Romantic '90s (London, 1926); T. E. Welby: The Victorian Romantics (London, 1929); A. J. Farmer: Le Mouvement esthétique et décadent en Angleterre, 1873—1900 (Párizs, 1931).

kelte a művész és a művészet hivatását, lényegében epigon jelen-ség: a századvégi francia szimbolizmusnak meglepően szolgai utánpótlása elméletben és gyakorlatban. Művészi hitvallásuk a Gautier- és Flaubert-féle „l'art pour l'art“, a minden erkölcsi szemponttól mereven elzárkózó szépkultusz. Mintáik a francia szimbolizmus vezérei: Baudelaire és követői, Verlaine, Rimbaud, Mallarmé. Költői programjuk ugyanaz, amelyet Verlaine „Art poétique“-ja foglal össze: érzéki és esztétikai benyomásokat, elmosódott hangulatokat szólaltatnak meg nem annyira szavakkal, mint inkább szavak zenéjével, „de la musique avant toute chose“. Kifinomult stílusművészetük minden technikai fogását francia mestereiktől tanulták el; tőlük vették át többek közt az ú. n. „synaesthesia“-t is, amelyet nálunk Wundt és Gombocz nyomán „komplikációs jelentésváltozás“-nak szokás nevezni.⁴

A mozgalom vezére Oscar Wilde volt, akit Le Gallienne találóan nevez „the incarnation of the Spirit of the 90's“-nek (i. m. 199). Még az életében is sok a rokonság Verlaine-nel; ugyanolyan botrányok miatt kerültek mindketten fogságba, és ez a bűnhődés mindkettőjükénél vallásos megtérést és irodalmi megújítást hozott létre, a „Sagesse“ és a „De Profundis“ vallásos ihletét. Az angol szimbolizmus esztétikai hitvallását is Wilde tette népszerűvé a Dorian Gray lapjain. Az ő művészetében is hatalmas szerep jutott a synaesthésiáknak, amelyről írtam egy tanulmányt az *Englische Studien* 72. évfolyamában.⁵ Wilde erős személyisége természetesen egyéni bélyeget adott a képzetkomplikációknak is. Hívei és utánpótlói e téren is az ő nyomain indultak el, de sokszor magán a mesteren is túljutottak. Éppen ezt a stilisztikai divatot szeretném tanulmányozni négy angol dekadens költőn. Ezek: Ernest Dowson, Stephen Phillips, Arthur Symons és Lord Alfred Douglas. Nem tartoznak a legnagyobb költői tehetségek közé, de talán éppen ezért jellemzőek a kor ízlésére és divatjára. Ernest Dowson nem sok költeményt írt, vagy-onát elherdálta, bohém kicsapongásokban élte ki magát és fiatalon meghalt tüdővészben. Stephen Phillips egyidőben nagy-sikerű drámákat írt Milton és Tennyson modorában; később ő is elbohémésedett. Ezzel szemben Arthur Symons a XX. század

⁴ A francia szimbolizmus synaesthésiáiról I. A. Schinz: *Literary Symbolism in France* (Publications of the Modern Language Association of America XVIII, 273–307) és V. Ségalen: *Les Synesthésies et l'école symboliste* (*Mercure de France* IV: 57–90). Az angol synaesthesia-irodalom alapvető monográfiája, amely azonban csak a praeraphaelitákig terjed: Erika v. Siebold: *Die Synästhesien in der englischen Dichtung des XIX. Jahrhunderts* (*Englische Studien* LIII.). Baudelaire angliai hatására I.: G. Turquet-Milnes: *The Influence of Baudelaire in France and England* (London, 1913).

⁵ *Synästhesien in den dichterischen Werken von Oscar Wilde* (*Englische Studien* LXXII, 1938: 245–56). Ebben a cikkben a synaesthesia-irodalom főbb repertóriumait (Mahling, Wellek, Argelander) is közöltem.

elején hátat fordított a költészetnek és kitűnő irodalomtörténésszé lett; többek között megírta a szimbolista mozgalom történetét és Oscar Wilde életrajzát. Lord Alfred Douglas nevét mindenki ismeri Wilde élettörténetéből; a Wilde és Douglas közt fennálló barátságból robbant ki Douglas apjának kezdeményezésére az a botrány, amely Wilde-t börtönbe juttatta.

A négy író t ezúttal nem egyenként fogom tanulmányozni, hanem az egész synaesthesia-anyagon fogom szemléltetni a dekadensek synaesthesiáinak lélektani és esztétikai természetét.⁶

I.

Az első benyomás, amely a dekadensek olvasásakor fölmerül, az, hogy tele vannak synaesthesiákkal. Természetesen vannak kisebb ingadozások tárgy és műfaj szerint: elbeszélő és drámai költeményekben ritkább a synaesthesia, mint lírikumokban; bölcselmi költeményekben ritkább, mint impresszionista leírásokban. De azért mindenütt fölbukkan a képzetkomplikáció, néhol mint kis hasonlat, másutt mint részletesen kidolgozott kép, megint másutt mint az egész költemény élményi alapja. Összesen 410-re rúg a négy dekadens költő synaesthesiáinak száma. Ez nagyon jelentékeny szám, mert az angol szimbolista költők nem voltak termékenyek. Olyan aprólékos mûgonddal csiszolgatták költeményeiket, amelyenre az Erzsébet-kor óta nem volt példa az angol irodalomban, ahogyan Desmond Flower, Dowson legújabb kiadója, találónan megállapítja (i. m. XII. k.). Valóságos „émaux et camées“-k ezek is, mint Théophile Gautiernak, a mozgalom egyik ősenek, híres költeményei. Ezért aztán keveset és lassan dolgoztak, úgy, hogy egy-két kötetbe belefér egész költői termésük; hol marad ezeknek a fáradt, betegesen túlfinomult formalistáknak a lendülete egy Victor Hugo vagy egy Vörösmarty erejétől? Már pedig Vörösmarty valamennyi költői művében együttvéve csak 230 synaesthesiát találtam, Oscar Wilde gazdag és sokágú verses és prózai munkásságában alig négyszázat. És ez a gazdag synaesthesia-anyag arányosan oszlik szét a négy költő közt, megfelel munkáik viszonylagos terjedelmének. (Dowson: 80; Douglas: 113; Phillips: 71; Symons: 146.) A kilencvenes évek költői stílusának egyik legállandóbban visszatérő, leitmotivszerű kelléke a synaesthesia.

Mint hogy ennyire általános stílus kellék, stilisztikai vizsgálata sokkal termékenyebb, mint a lélektani. Hiszen nem az egyén képzetalkatából, synaesthetikus szemlélésmódjából keletkezett, hanem a korizlés, az irodalmi divat diktálta. Itt is föl lehetne vetni azokat a kérdéseket, amelyek Wilde-nél, az új művészet

⁶ Az idézetek a következő kiadásokra vonatkoznak: Dowson: London, Cassell and Lane; Symons: London, Heinemann, 2k.; Douglas: London, Rich and Cowan (Sonnets, Lyrics); Phillips: London, Lane (Poems, New Poems).

meghonosítójánál, fölmerültek. Mennyiben jellemzőek a synaesthesiák a költő képzetvilágára? Milyen érzetek fordulnak meg a tudatában olyan gyakran, hogy más érzetek jellemzésére is fölhasználhatja őket? És milyen benyomásokat tart olyan fontosaknak, hogy idegen területekről kölcsönvett képekkel szemlélteti őket? Azonban a „honnan“ és a „hová“ kérdéseinek epigonoknál már nincs értelmük; a synaesthesia náluk nem apperceptív asszociáción, hanem bevett irodalmi formákon, jól bevált stilisztikai fogásokon alapul. Ezért a lélektani kérdések közül csak egyre, a legalapvetőbbre szeretnék kitérni, mert a stilisztikai értékelés is ebben fog gyökerezni: a képzetkomplikációk hierarchikus eloszlására.

A synaesthesiának ezt a rejtett törvényszerűségét egymástól függetlenül, Boyle-Mariotte-szerűen vette észre egy magyar és egy francia tudós, Gombocz Zoltán és Dromard.⁷ Ők úgy érezték, hogy az érzetkeverés akkor természetes, ha letről irányul fölfelé, ha alacsonyabb érzékterületekkel jellemzünk magasabbakat és nem megfordítva; pl. hővel hangot, hanggal színt: „meleg hang“, de nem „hangos melegség“, „csendes színek“, de nem „fehér csend“, mint Adynál olvassuk, vagy „fekete csend“, amint Wilde írja a Salome-ban. Ezt az a priori, inkább ösztönyszerű megérzést azóta igazolták a számszerű vizsgálatok Vörösmartynál és William Morrisnál, az angol praeraffaeliták egyik vezérénel, ahol 279 természetes komplikációval szemben csak 23 visszás példa állott.⁸ Wildenél is hatalmas többségben voltak a letről fölfelé irányuló átvitelek, de már tetemesen megnőtt a visszás esetek arányszáma, a „fekete csönd“ és „zöld szomj“-féle példák; 411-ből 77-et tettek ki. Érdekes, hogy a Wilde hatása alatt dolgozó dekadenseknél szinte betűről-betűre ugyanazt az eredményt találtam: 410 példából 75 visszás esetet. Ezeknek javarésze hallási területre átvitt látásképzetektől kerül ki; „silver kiss“ „ezüst csók“ (Symons II, 129, Intermezzo-Venetian Nights III.), „rhythmic flower“ (Symons 96, Décor de Théâtre II.), „greenly silent night“ „zölden csöndes éj“ (Phillips 12, Marpessa), „gaunt haggard laugh“ „szikár, ösztövérvetetés“ (Dowson 129, Of a Little Girl VI.). Azonban előfordulnak másirányú visszás átvitelek is: „golden heat“ „aranyos hőség“ (Symons II., 167, Spain), „shadowy incense“ „árnyas tömjén“ (Symons II., 36, Amor Triumphans III.), „sweet emblossomed breath“ „édes virágdús illat“ (Douglas 45, The Garden of Death), „audible odours“ „hallható illatok“ (Symons 4, The Opium-smoker). Ezek a visszás képzetátvitelések nagyon sokat megértetnek abból a szenvedő, nyakatekert affektációból, amelyben a dekadensek

⁷ Gombocz Z.: Jelentéstan (MTNyV I. 1926): 81 k.; — Dromard: Les Transpositions sensorielles dans la langue littéraire. (Journal de Psychologie IV, 492 k.)

⁸ V. ö. tanulmányomat: Synaesthetic Metaphors in William Morris (Angol Filológiai Tanulmányok II: 143—51.).

synaesthesiáinak egyik jellemző jegyét fogjuk fölfedezni és amely általában az egész költői iskolát olyan ellenszenvessé tette és teszi.

II.

Attérve mármost a stilisztikai vizsgálatra, mindenekelőtt világosan szét kell választanunk a synaesthesiák két válfaját. Ezeknek összekeverése rengeteg zavart okozott a jelentésstanban. A tudósok nagyrésze, élén Wundttal,⁹ hasonlósági névátvitelt láttak a komplikációban: a régi és az új képzet közt valamiféle fiziológiai, fizikai vagy hangulati hasonlóság van; a rikoltó hang épp olyan bántóan hat, mint a szemsértő, „rikító“ szín. Ezzel szemben egy kis csoport: Sourian,¹⁰ van Ginneken,¹¹ Larsson,¹² Hjalmar Falk¹³ és nálunk Lovas Rózsa (NyK. L.), egészen más lélektani tényből származtatták a synaesthesiát: a szemlélet egységéből. A szemléletben együtt fordul elő mindenféle érzéki benyomás; a virág színét látom, illatát érzem, felületét megérintem ugyanabban a pillanatban. Megtörténik aztán, hogy az egyszerre érkező benyomásokat nem mellérendelő, hanem alárendelő nyelvi szerkezetben foglalom össze; pl. ahelyett, hogy „hajának illata és sötétsége“, Dowson (37, *Terre promise*) ezt írja: „the fragrant darkness of her hair“ „hajának illatos sötétsége“, vagyis a kopulatív syntagma helyett alárendelő, attributív syntagmát használ. A „fehér csend“ sem egyéb, mint a „fehérség“ és a „csend“ egymás mellett, egy szemléletben jelentkező benyomásainak jelzős szerkezetbe való forrasztása.

Mindkét elmélet megállja a helyét, csakhogy két különböző lélektani tényre vonatkoznak. Mint a homonimiában, itt is különböző erők konvergens működése hozza létre ugyanazt az ercdőt; az első esetben hasonlósági képzettársításból születik a synaesthesia, a második esetben érintkezési képzettársításból.

Ilyen genetikai alapon lehet elkülöníteni a synaesthesia ketős szerepkörét is.

Az első csoportba tartoznak azok a jelentésátvittelek, amelyek a szemléleti benyomás egységét, a különböző érzetek szerves egészbe való összeolvadását érzékitik meg. Az „illatos sötétség“-en kívül még sok szép példa gyűjthető össze a dekadensekből: „a balmy eve . . . , odorous“ balzsamos, illatos este“ (Douglas 93, *When a King*), „the velvet warmth of fur“, „a prém bársonyos melegsége“ (Symons 163, *Bianca IV.*), „white and aching cold“ „fehér és fájó hidegség“ (Symons 68, *A White Night*); „the cold odour of earth“ „a föld hideg szaga“ (Phillips 84, *Christ in Ha-*

⁹ *Völkerpsychologie I*, 2 : 540—2.

¹⁰ *L'Imagination de l'artiste* (Párizs, 1901): 96.

¹¹ *Het Gevoel in Taal en Woordkunst* (Leuwensche Bijdragen X, 1912): 127—8.

¹² *Poesiens Logik* (Stockholm, 1922^{IV}): 114—5.

¹³ *Betydningslaere* (Kristiania, 1920): 61—3.

des); „the darkness that we feel is green“ „a sötétség, melyről érezzük, hogy zöld“ (Phillips 8, Marpessa).

Hogy az ilyen érintkezési synaesthesia milyen megkapóan tudja megszólaltatni egy egész helyzet sívár, kietlen hangulatát, arra példa Stephen Phillips „The Question“ (55) című költeménye. Ez jellegzetesen mult századvégi kérdést tárgyal, Ibsen „Kísérteitei“-nek kérdését: az átöröklött vérbaj pusztításait. Sötét éjjel zokog az anya és a fiú faggatja apját, mert betegnek érzi a saját fiatal testét. A kertet így írja le Phillips: „beneath the moonless night, this heavy stillness without light“ „a holdnélküli éjben, ebben a nehéz, fénytelen csöndben“. Ez a kétszeresen tömör (nehéz csönd, fénytelen csönd) kép szinte zenei finomsággal érzékíti meg a nyomasztó, ólomsúlyú külső és belső éjtszakát.

III.

Nagyon finom hangulati hatásokat lehet elérni a synaesthesiák másik csoportjával is. Itt a művész hasonlatban akarja gondolatát szemléletessé tenni; ezért egy rokonhangulatú képet kölcsönöz valamelyik érzékterületről. A művészetek szaknyelve már ősrégen él ezzel a „synaesthetikus metafora“-val: ilyenek pl. a zenében a dur és a moll. Némi erőltetettséggel még a szakácművészetbe is befurakodnak az ilyen átvitelek; Stefan Zweig nemrég megjelent Magellan-életrajzában találtam például a következő fura példát: „Zwischen dem krassen Dur und Moll von Sauer und Süß, von Scharf und Schal schwingen mit einmal köstliche kulinarische Obertöne und Zwischentöne“. (11. l.)

A dekadensekből rengeteg ilyen szemléltető synaesthesiát lehetne összegyűjteni: „her perfect body, Earth's most eloquent music“ „tökéletes teste, a föld legékesszólóbb zenéje“ (Symons 115, Idealism); „deep darkness... broods like an owl“ „a mély sötétség ráfekszik a tájra, mint egy bagoly“ (Dowson 102, A Last Word); „their prayers and penances are fragrant incense“ „imáik és vezekléseik olyanok, mint az illatos tömjén“ (Dowson 6, Nuns); „and knew the honey of thy sugar lips“ „ismerte cukorajkad mézét“ (Douglas: Sonnets 22, In an Aegean Port; maga Douglas megjegyzi, hogy ezt a képet Hafiz-tól vette át); „the hunter's cry wounds the deep darkness“ „a vadász kiáltása megsebzí a mély sötétséget“ (Douglas: Sonnets 53, Beauty and the Hunter); „unkind words that cut my heart like knives“ „barátságatlan szavak, melyek késként vagdalják szívemet“ (Douglas 103, When the King Comes; ezt a hasonlatot már Wilde is használta); „the garden dim with spice“ „illattól homályos kert“ (Symons II., 101, Sheba).

Hogy az ilyen hasonlatok milyen találóan ragadják meg a zenei hatások hangulatát, mutatja Symons (II., Amor Triumphans XII., 45) hasonlata Chopin zenéjéről: „Music pallid with ghostly tears, chill with the coming of rain, shuddering music“ „kísérte-

ties félelemtől sápadt zene, eső közeledtétől hideg, borzongó zene“.

Ezeket a szép hasonlatokat önálló szerepkörben is lehet alkalmazni. Bizonytalan, félig öntudatlan lelkiállapotokban, különösen félálomban illuzióknak és hallucinációknak vagyunk kitéve. Ilyenkor az érzéki csalódásokat a synaesthesia, az érzetkeverés, kongeniálisan fejezi ki. Hiszen voltak pszichológusok, pl. Oswald Külpe,¹⁴ a würzburgi iskola feje, akik az illuzió és a hallucináció mellett a synaesthesiát is az érzéki csalódások közé sorozták. Ezekben a kódós hangulatokban a pythagoreusok ősrégi képzetei elevenednek meg a szférák zenéjéről. Phillips egyik költeményében a csillagok énekelnek (43, To Milton-Blind). Dowson (96, Moritura) hallja a leáldozó nap és a hervadt virág dalát. Douglas egyik versében (20, Night coming out of a garden) a messizi fény hangjáról beszél; egyik szonettjében pedig (S. 37, Sois sage, o ma Douleur) ezt írja: „Night walks with velvet tread“ „az éjszaka bársonyos léptekkel halad“.

E téren a legszélsőbb példa Symonsnak „Music and Memory“ (48) című költeménye, ahol a synaesthesia csakugyan bele-torkollik az érzéki csalódásba. Elalvás előtt a távoli zene hangjai összeolvadnak a költő vizuális emlékképeivel, és a félálom bizonytalanságában képtelen különtartani a hangokat és a képeket: „Arca áttör az éjjeli zenén, arca a refrain; a fény, amely fényhulámokon énekel; a visszatérő emlék, zene a zenében“. Proust se tudná jobban jellemezni ezt az álomba süppedő tudatállapotot.

Azonban a synaesthesia nemcsak a lecsökken, hanem a fel-fokozott tudatállapotokat is szokta kísérni. Két kutató, O. Fischer¹⁵ és Downey,¹⁶ erősen hangsúlyozták az ópium és egyéb kábítószeres synaesthetikus hatását. Friedrich Brie „Exotismus der Sinne“ című monográfiájában tekintette át a múlt századi költők ópium- és hasiskultuszát, amely pl. Théophile Gautier „Club des Haschichins“-jában rengeteg synaesthesiát hozott létre. Dorian Gray ópiumbarlang-jelenetében is számtalan synaesthesia szerepelt. Ebből a szempontból érdekes pszichopathológiai tanulságokkal szolgál Symonsnak „The Opium-smoker“ c. költeménye, ahol a mérész komplikációk egész sora keletkezik: „Lágy zene, mint parföm, és édes fény, finom hallható illatoktól bearanyozva, halotti gyolcsba burkol engem“. A költő itt olyan hangulati értékeket aknáz ki a synaesthesiából, amelyeket sohasem ért volna el a hagyományos stilsztika eszközeivel.

¹⁴ Vorlesungen über Psychologie, hrsg. v. K. Bühler (Lipcse, 1922I): 176—8.

¹⁵ E. T. A. Hoffmanns Doppellempfindungen (ASNS 2, XXIII, 1: 1—22): 8—9.

¹⁶ Literary Synaesthesia (The Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods XI, 490—8): 497—8.

IV.

Sajnos azonban a synaesthesia nagy előnyei óriási visszaélésekre csábították a dekadenseket. Eddig csak olyan példákat látunk, ahol a synaesthesia vagy természetesen hatott, vagy legalább is helyénvaló volt, mint egy betegesen lecsökkent vagy fel-fokozott tudatállapot kifejezője. Ezzel szemben se szeri, se száma az erőltetett, nyakatekert komplikációknak, amelyek csupán az újszerűség és a különködés hajszolását szolgálják. Wilde-t finom stílusérzéke némileg megóvta az affektációktól, de követői túllóttek a célon és ezzel rossz hírbe keverték az egész eljárást. Nordau és Binet támadásait is ezek a túlzások hívták ki. Hogy csak egyet-kettőt idézzünk: „the green cool song” „zöld hús dal” (Symons 102: Intermezzo-Pastoral I.) „the sweetness of the world edged like a sword” „a világ édessége hegyes, mint a kard” (Phillips 99, Christ in Hades); „odours that like arrows dart” „illatok, melyek nyílként sebeznek” (Phillips 69, The New De Profundis); „flaming silence” „lángoló csönd” (Symons II., 48, Amor Triumphans I.); „heat was frail” „törékeny hőség” (Phillips 9, Marpessa); „feathered sweetness” „szárnyas édesség” (Dowson 9, My Lady April); „white music” „fehér zene” (Dowson 185, Pierrot); „scented billows of soft thunder” „lágymennydörgés illatos hullámai” (Symons 165, Bianca V.).

A dekadensek synaesthesiáinak fény- és árnyoldalai nagyon jellemzőek az egész mozgalomra. Ahogy egyik legújabb kritikuskuk, Strehler,¹⁷ megjegyzi, az őt érzéketlenül összeolvadt náluk egy hatodikba, a szépérzékekbe. Jellemző rájuk Arthur Symons valólmása, amelyet T. Earle Welby¹⁸ is idéz Symons életrajzában: nem a természetet írja le, hanem a művészetet; nem a természetes pirt, hanem a rouget; nem a vidéket, hanem a várost; nem a frissen kaszált széna illatát, hanem a parfümöt. Ezáltal rengeteg finomságot és értéket fedeztek föl. Viszont a túlzásba hajtott és a magánéletbe is átvitt esztétizmus végeredményben bomlasztóan, „dekadensen” hatott. A költészetet epigon utánzásba és merev formalizmusba süllyesztette ugyanakkor, amikor a nagyközönséget Ibsen társadalmi drámái és Zola munkásregényei izgatták. A költők egyéniségét pedig szenvedő, erőtlenséggé, dandykké ezen keresztül fáradt testű és fáradt lelkű bohémekké züllesztette. Somerset Maugham „Of Human Bondage” c. nagyszerű regénye megrázó karikatúrát fest ezekről az elesett dekadens költőkről, akik végül a nyomor elől az alkoholba menekülnek. Az egész korszak a maga túlfűtött esztétizmusával csakugyan megérdemli a „dekadens” nevet és minden külső csillogása mellett is csupán azért számíthat a fejlettebb ízlés rokonszenvére, mert

¹⁷ Der Dekadenzgedanke im „Yellow Book“ und „Savoy“ (Diss. Zürich, 1932): 8.

¹⁸ Arthur Symons, a Critical Study (London, 1925): 52—3; v. ö. F. Brie: Ästhetische Weltanschauung in der Literatur des 19. Jahrhunderts (Freiburg, 1921): 70—1.

szétszakíthatatlanul összeszövődik vele Oscar Wilde tüneményes egyénisége és tragikus életpályája.

Ullmann István.

Synaesthesia in the English Decadents,

This paper is a supplement to the author's study on Oscar Wilde's synaesthesias, published in vol. 72 (1938) of „Englische Studien“. It shows how the disciples of Wilde and of the French symbolists (Dowson, Symons, Phillips, Douglas) adopted synaesthesia as a stylistic device, devoid of any intersensorial association. They used it to express the peculiar atmosphere of a situation (Phillips: The Question), to illustrate the emotions aroused by music (Symons: Chopin), to suggest the illusions and hallucinations of the opium-smokers (Symons: The Opium-smoker) and the vague reveries we are subject to when falling asleep (Symons: Music and Memory). Unfortunately, the exquisite delicacy of synaesthetic metaphors tempted them to indulge in fantastic eccentricities. The extravagance of some of their affectations provoked the violent attacks of Nordau and Binet and contributed to discredit the whole movement.

St. Ullmann.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

„Kultische Motivverschiebung“ und „Praedeismus“.

Was wär ein Gott, der nur von aussen stiesse?

Ihm ziemt's die Welt im Innern zu bewegen,
Natur in sich, sich in Natur zu hegen...

Goethe.

I.

1. Einer Definition van der Leeuws¹ und einem Satze E. Briems² folgend, versteht Prof. A. Bertholet in seinem klassischen Vortrag „Über kultische Motivverschiebung“³ unter *Motivverschiebungen* die dem „unerhört konservativen“ Kultbrauch zugrunde gelegten, schwankenden und wechselvollen *Motivierungen*. Zwei Arten dieser werden in seiner „synoptischen Darstellung“ beschrieben und erklärt, „je nachdem der Anstoss dazu von aussen kommt oder durch innere Entwicklung bedingt ist“. So mögen zunächst von aussen, durch das Aufkommen einer neuen Religion, gewisse natürliche Verschiebungen der Kultmotivierung bedingt werden. Oft erscheint hiebei ein Götterkampfmythos: Apoll „tötet“ seine Vorgänger, den Drachen Python in Delphi

¹ Phänomenologie der Religion, 1933, 578. (Verschiebung:) „die in der Dynamik der Religion stattfindende Änderung der Bedeutung einer Erscheinung, während ihre Form dieselbe bleibt“.

² „Man hat Riten... vom ältesten Stadium bis zum jüngsten beibehalten, ihre Deutung hat sich aber durchaus verändert“ (1928) bei O. Weinreich, AR XXXIV, 1937, 161.

³ Sonderausgabe aus den Sitzungsberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Ph.-hist. Klasse, 1938, XVIII, Berlin, 164—184.

und — im Diskoswerfen — Hyakinthos in Amyklai.⁴ Sonst wird hiezu das reichste und bekannteste Material vom siegreich vordringenden Christentum in seinem Verhältnis zu dem besieigten Heidentum geliefert und Beispiele dieser Kontinuität zwischen griechisch-römischem Heroenkult und christlicher Heiligenverehrung liegen, reichlich und brauchbar, wenn auch oft zu formell interpretiert, namentlich seit dem grossen Standardwerk von Th. Trede, dem früheren Pfarrer in Neapel, vor.⁵ So haben u. a. den Platz der Dioskuren die Heiligen Kosmas und Damian eingenommen, aus Venus wurde in Süditalien eine christliche Santa Venere. R. Wunsch (1902) hat verzeichnet, wie sich im „Frühlingsfest der Insel Malta“ ein altes Adonisfest zunächst in ein Fest Johannis des Täufers, dann dieses wieder in einen Bittgang im Namen des hlg. Gregorius verschoben hat; W. Bousset (1913) vermutete, dass die Feier der altchristlichen Epiphanien durch eine Übertragung aus einem Kult des Dionysos entstanden sei; usw. Doch wie gesagt: kultische Verschiebungen können nach ihm auch auf dem Wege rein innerer Entwicklung entstehen. Unwillkürlich heisst uns eine angeborene Tendenz das Irrationale und Übersinnliche zu konkretisieren, ja es wöglich mit Namen und persönlicher Gestaltung zu begaben. Leicht denken wir hinter einer Tätigkeit den Täter, hinter der Potenz den Potenzträger (anstatt der δύναμις den δαίμων) und hinter dem Objekt seinen — göttlichen — Eigentümer. Allmählich wird die magische Stufe religiöser Entwicklung überwunden und immer mehr tritt „ein auf das Jenseits gerichtetes Denken“ in den Vordergrund. Dem Griechen würde der einfache Holzfetisch zum Szepter Agamemmons, dem Römer die einst unbekannte Lanze zur Lanze des Mars, der gewöhnliche Feuerstein erst „magisch“, dann zu Juppiter Lapis usw.⁶

2. Die dieser Zweiteilung zugrunde liegende, ein wenig weitgehend äusserliche Entwicklungsvorstellung Bertholets ist auf den inneren Zusammenhang seiner Gedankengänge mit jener Betrachtungsweise, namentlich der römischen Religion zurückzuführen, deren epochebedeutende Grundlinien nach Anfängen bei Hartung, Fowler, Gilbert, schon von Sam Wide, MP. Nilsson u. a., am klarsten und saubersten aber von Ludwig Deubner umrissen und als Grundanschauung auch des Bertholet—Lehmanschen Lehrbuchs propagiert wurden.⁷

Schon in der Lupercalia-Abhandlung hatte Deubner die These aufgestellt, dass „der Charakter des Ritus — wohlgemerkt: nicht der Ritus selbst“⁸ — sich im Laufe der Entwicklung des kommunalen Lebens wiederholt verschoben hat, ja verschieben musste; er glaubte u. a. den Zug der symbolischen Tötung mit folgendem Abwischen und Lachen bei Plutarch, Romulus 21 (aufgefasst als „kathartische Begehung in der Form der Wiedergeburt“), wie auch das gleichfalls nur von Plutarch Quaest. Rom. 61, 111 und Romul. 21 bezeugte Hundopfer (als „Doublette“ neben dem gewöhnlichen Bocksopfer) nicht mehr durch die innere Änderung der Zeiten und Formen des Lebens in Rom, son-

⁴ Vgl. auch Kronos und die Titanen, SMSR 1932, 65.

⁵ Das Heidentum in der römischen Kirche, Bilder aus dem religiösen und sittlichen Leben Süditaliens, 4 Bände, Gotha, 1889—1891.

⁶ Bertholet, 177 f. mit Wehrli, AR XXXI, 1934, 97.

⁷ Lupercalia, AR XII, 1910, 481—508; Zur Entwicklungsgeschichte der altrömischen Religion, Neue Jahrb. 1911, 321—335; Bertholet—Lehmann (= Chantepie de la Saussaye⁸) Lehrbuch der Religionsgeschichte, II. 1925 („Römer“); Die Antike II, 161 ff., usw.

⁸ Auf diesen Punkt kommen wir zurück.

dern nur durch eine gleichzeitige Übernahme aus griechischem Brauche erklären zu dürfen. Er wies auch desöfteren in seinen späteren Arbeiten nach, wie eine ziemlich grosse Zahl „zauberischer“, d. h. nicht an die Adresse einer Gottheit gerichteter Riten, sobald sich eine Vorstellung von höheren Wesen herausgebildet hatte, als für *diese* Wesen veranstaltet angesehen wurde. Indem aber Deubner nur mit einer kleinen Zahl von Göttern zu rechnen scheint, die aus den Bräuchen selbst erwachsen sein dürften (etwa Anna Perenna, Strenia, Pilumnus, Interdona, Deverra),⁹ so müssen selbstverständlich jene Götter entweder als von der (verwandten) Nachbarschaft neu übernommene, oder am wenigsten als durch fremde Vorstellungen veranlasste anzusehen sein. Es ist mit einem Wort klar: eine Religion, die sich von praedeistisch-magischen Riten „Schicht über Schicht“ bis zum Glauben an Segen spendende und Unsegen abwendende Dämonen und Götter mit der Zeit entwickelt haben soll, wird in ihrer klassischen Ausprägung gewisse, von aussen willkürlich sich einstellende „Ursachen“ d. h. ihre Vorstellung, zur Erklärung gewisser, sonst unerklärbar dünkender „Motivverschiebungen“, nicht entbehren können. „Praedeismus“ und solche „Motivverschiebungen“ postulieren sich gegenseitig und werden voneinander — selbstverständlich samt ihrem Schicksal — nicht zu scheiden sein.

Daher wird es wohl auch für die Frage der Motivverschiebung von Bedeutung sein, wenn u. a. eine Schülerin von F. Altheim und Wf. Otto, Karola Vahlert,¹⁰ scharf und fein nachwies, dass ein beim Bündnisritual zum Zweck eines Analogieritus gebrauchter Stein, sich *nie* über die Zwischenstufe des Fetischismus zum „höchsten, umfassendsten und geistigsten“ der römischen Götter, Juppiter, entwickelt haben mag. Ein solcher, an sich bedeutungsloser Stein „kann nicht zu etwas Neuem erwachsen, sondern es kann nur etwas Neues an seine Stelle gesetzt werden“.¹¹ Demnach also dürfte schon die für die Vertreter des Praedeismus grundlegende erste Phase nur in unserem modernen, mechanistischen Denken existieren: die schroff und ohne inneren Zusammenhang sich ablösenden Schichten dürften nicht tatsächlich-organisch, sondern nur unseren Denkgesetzen gemäss und durch diese zu einer artifiziellen Entwicklungsreihe verknüpft worden sein. Allerdings wollen wir uns mit den positiven Ausführungen Frl. Vahlerts nicht identifizieren, doch das Negative steht wohl fest. Die ganze „Schicht über Schicht“-Vorstellung der Praedeisten, diese allmähliche Entwicklung von der Stufe „Analogiezauber“ bis zu persönlichen Göttern, ist eine Mache. Sie ist ein artifiziell-gedankliches Gebäude, das selbstverständlich mancher Scheinpfeiler zu seiner Konstruktion und so u. a. auch der Voraussetzung bedurft hatte, dass es „Motivverschiebungen“ gibt und dass solche namentlich (auch) durch rein äusserliche Einflüsse verursacht sein könnten.

3. Allerdings hatte es nun Bertholet nicht direkt mit dieser „praedeistischen“ Theorie zu tun und wird sich wohl mit ihr auch deshalb nicht auseinandergesetzt haben. Trotzdem wäre es auffallend, hätte

⁹ Neue Jahrbücher 1910, 332. — Zur Sache vgl. Vf.: *Langue et Religion, L'Antiquité Classique* 1936, haupts. 256 ff.

¹⁰ Praedeismus und Römische Religion, Diss., Limburg a. d. Lahn, 1935, I. Kap.

¹¹ AaO. S. 24.

ein Forscher mit seinem feinen Gefühl, nicht auch Zweifel, Vorbehalt, ja Protest gegen eine Anschauung verlauten lassen, deren Konsequenzen nur allzu leicht mit einer lebendigen Vorstellung jener Wesentlichkeit in Kollision geraten mußten, die er durch das Wort „Motivverschiebung“ zu bezeichnen pflegt. Tatsächlich hat auch der Meister sehr viel gegen die eigene und für eine neue Anschauung getan.

Nicht nur, indem er mit Recht die im Begriff *Praedeismus* stekende temporale Bedeutung apriori nicht pressen wollte und dem „Zeitfehler“ dieser Theorie¹² auch in seiner Praxis (was sonst selten geschah) wenig Raum gelassen hat. Ja, er gesteht zunächst, es sei zu unterscheiden, inwieweit es sich „um Einwirkung einer neuen, d. h. von aussen gekommenen Religion handelt und inwieweit nur innere Entwicklung der schon vorhandenen zu Grunde liegt“,¹³ wenn z. B. der alte, von selber wirksame Regenzauber auf dem Lykaon später durch Priester des Zeus verrichtet, das ursprüngliche Seelenfest der Anthesterien in den Dionysoskult eingliedert, die Feier der eigentlich „adeistischen Lupercalien in Rom“^{13a} — sehr bezeichnend — bald mit Faunus, bald mit Inuus, bald mit Liber in Verbindung gebracht wurde. Doch auch anderseits hatte er, auch *das* wiederholt durchgeblickt (wenn er auch die weitgehenden Konsequenzen nicht gezogen hat), dass es sich hier überhaupt *nicht* um eine *reine* Motiv-, d. h. Motivierungsverschiebung handelte. Er sah es doch, dass der von den Kanaanitern übernommene Steinfetisch,¹⁴ sobald er zum heiligen Steine Jahwes — „Mazzebe“ — geworden war, neben dem ursprünglich nebensächlichen Opferfische, der jetzt als „Altar“ das Wichtigste wurde, bald vollkommen verschwand. Isis „mit ihrem Vordringen in die griechisch-römische Welt“ war ihm auch selbst eine andere geworden. In Kroatien wurde „aus dem alten Slawenbrauche des Schlages mit der Lebensrute unter christlichem Einfluss ein viel beliebtes, höchst modernes Herodesspiel“. Offenbar musste die Phantasie (er scheint es zu gestatten) auch Wesen und Attribute des alten Charons weit verschoben haben, bis es ihm gelang zum Charos der Neugriechen zu werden. Unbedingt anders gestaltet und betont wurden dann wohl auch die zum Opfer an Mars gewordenen, ursprünglich apotropäischen Suovetaurilien, oder die zu euergetischen Gaben an die Gottheit gesunkenen, ursprünglich magischen Aparchai des Getreides, in ihren verschiedenen Deutungsperioden ausgeführt, usw. In *allen* diesen Beispielen Bertholets handelt es sich schon parallel mit den Motivverschiebungen, auch um Wesensänderungen der Riten, bzw. der Gottheiten selbst. Zweifelsohne hat er demnach gelegentlich immer richtig gesehen, dass sich auch Bräuche und Wesen gewissermassen ändern, d. h. dass neben den Motivverschiebungen auch die Kulte selbst „verschoben“ sind.

So führte uns eigentlich schon er zur Schwelle zweier sehr wichtiger Erkenntnisse. Viel entschiedener, schärfer werden wir nun von

¹² Wir verstehen darunter den in der Zeit einsträngigen Entwicklungszwang.

¹³ AaO. S. 174.

^{13a} Zur Sache vgl. auch H. I. Rose, *De Lupis Lupercis Lupercalibus, Ex Mnemosynes Biblioth. Phil. Batavae volumine LX, 358—402.*

¹⁴ Sein Name Bethel (von der Stadt) wurde bekanntlich auch von den Griechen (βαίτλ oder βαίτϋςυλιον) und den Römern (baetulus) übernommen.

dieser Schwelle *erstens* die Berechtigung der Frage überhaupt bestreiten dürfen, ob eine gewisse „Verschiebung“ von aussen *oder* innen veranlasst sein dürfte. Ja, wir werden gar behaupten können, dass eine wahrhaft lebende Religion, ein echter Kultakt auch von aussen nur *dann* entlehnt werden mag, wenn er vorher mit Gehalt und Struktur einer, eigenen Impulsen folgenden Kulturgemeinschaft recht vereinbar war. Mit anderen Worten, dass auf religiösem, wie auch auf den übrigen geistigen Gebieten auch eine echte „Kulturentlehnung“, „als Kulturleistung gewertet“, durchaus einer Eigenschöpfung nahekommen muss,¹⁵ ja dass jede wahrhaftige Entwicklung apriori nur eine innere und aktive, nie eine äusserliche und passive sein kann. *Zweitens* aber wird von jener Schwelle auch die Einsicht bloss einen Schritt entfernt sein, dass es sich hier eigentlich nicht einmal so sehr um das Weiterleben einer schon vorhandenen, als um die völlige Neugeburt eines noch nie dagewesenen, sich immer anders gestaltenden Brauches handeln muss. Doch selbst hier hielt der Forscherblick Bertholetts nicht inne. Fast unwillkürlich hob er wiederholt auch die aktive Rolle des Etymologisierens¹⁶ und unseres kausativen Triebes, gehörig hervor. Ja, seine Praxis pflegte mit gutem Instinkt die Bedeutung eben auch der ihm so wichtigen „Begründungen“ dermassen hinter die der schöpferischen Lebenskräfte zurückzusetzen, dass solches Verfahren von einer mit „äusserlichen“ Motivverschiebungen arbeitenden Hypothese eigentlich gar nicht mehr zugelassen sein dürfte. Schliesslich wollte er, wenn er nur konnte, allem Anschein nach, sogar jener „entwicklungspsychologischen“ Theorie der Zauberei von A. Vierkandt¹⁷ gerne beistimmen, „wonach die Zauberhandlungen ihrem ursprünglichen Wesen nach“ gar nicht als logisch bestimmbare und diskutierbare Zweckhandlungen aufzufassen wären (was eine unerschütterliche Grundvorstellung der Praedeisten bildete), „sondern vielmehr als Ausdruck, u. zw. zunächst rein triebhafter Ausdruck bestimmter Gemütsbewegungen und Gesinnungen“.

All dies weist aber nur allzu deutlich auf die Unerlässlichkeit jener — von uns seit Jahren erforderten — radikalen Betrachtungsweise hin, deren Rahmen einzig geeignet sein dürften, alldem seinen natürlichen Platz und ein freies Durchdringen zu sichern, was durch die gewöhnliche Betrachtung — so richtig sie es auch meinte — unmöglich zu gehöriger Geltung kommen konnte und kann. So glauben wir die ganze neue, freiere und Freiheit schaffende Anschauung dafür, was Bertholet unter Motivverschiebung und Praedeismus *eigentlich* verstehen wollte, umso weniger gegen ihn oder auch gegen Deubner zu suchen, da doch unserer Betrachtungsweise gerade diese Beiden, bzw. ihre Schule, wichtigste Bausteine zugestellt haben.

¹⁵ Nach Th. W. Danzel (Gefüge und Fundamente der Kultur vom Standpunkte der Ethnologie 1930, 21; Symbole usw. 1930, 6 ff. und namentlich Zur Psychologie der altmexik. Symbole, S.-A. Eranos-Jahrb. 1937; 1938, 214. usw.) s. jetzt in meiner Arbeit „Amicitia“ (Acta Universitatis Szegediensis, 1939) §. 8. S. 58 f.

¹⁶ S. das nach Vasmer und E. Kaluźniacki angeführte, mir besonders lehrreiche Beispiel (vgl. unten Anm. 24.), dass Kosmas und Damin, diese „eroi taumaturgi“, Patrone der Ärzte usw., bei den Russen allerdings auch Patrone der *Schmiede* werden, weil im Russischen das an *Kozmá* anklingende *Kuzmec* den „Schmied“ bedeutet.

¹⁷ Die entwicklungspsychologische Theorie der Zauberei, Archiv für die gesamte Psychologie 1937 (98), 420—489, haupts. 424, 444. usw.

II.

4. In dieser Zeitschrift¹⁸ wies ich einmal darauf hin, dass man komplexe, vielfach schimmernde Riten, wie z. B. der des Kleiderwechsels im Hochzeitsbrauche, unrichtig etwa durch die Formel „Täuschung der drohenden Dämonen“¹⁹ oder ähnlich zu erledigen pflegt. Ich meinte dort, dass ein richtigerer Erklärungsversuch mehr nach den psychologischen Ursachen, als vernunftgemässen „Zielen“ orientiert sein sollte. Seither durfte ich auch wiederholt die deutlicheren Umrisse einer dementsprechenden Betrachtung unserer ganzen Geistesentwicklung vorzeichnen und auf eine ausführlichere Behandlung namentlich der kulturellen Bräuche gedenke ich bald einzugehen.

Kurz: das Geheimnis des geistigen Menschen besteht in seiner Fähigkeit mit gleicher Intensität innerhalb zweier, in steter Wechselwirkung sich berührender Geisteszustände zu leben. In seinen Äusserungen erscheint bald der logisch denkende, bald der emotionell-voluntaristisch sich behauptende Mensch nach aussen gekehrt, ohne dass der denkende auch lebend, der lebende auch denkend zu sein aufhören könnte. Selbstverständlich wird so ein verwickeltes Ineinander unzählige Schattierungen, ja — individuell betrachtet — *nie* ganz gleiche Geisteschöpfungen hervorbringen, das auch jeder nachträglichen reinbegrifflichen Kategorisierung („Religion“, „Magie“ usw.) widersprechen wird. Der Mensch mag nämlich sich und den Dingen nur solange restlos entsprechen, als er sich apriori instinktiv-sublogisch auslebt; die gedanklichen Ernüchterungen bedeuten zwar menschliche Verewigung und dienen auch jenen schöpferischen Zuständen zugleich zu Antrieb und Sinn, doch werden sie immer in dem Masse inadäquat sein müssen, in dem sie auch an Leben einbüssen. Jedenfalls lassen sich im allgemeinen zwei hauptsächlich Richtungs-polen menschlicher Schöpfungsweise, wenn auch mit unzähligen Zwischenstufen, unterscheiden: die praktisch-zielbewusst-logischen; und die eher des inneren Gleichgewichts wegen notwendigen „Beschwichtigungs“-Handlungen sublogischen Ursprungs, denen — als Motoren und Ursachen jeder künftigen Reflexion und logischen Bereicherung — doch eine, fast noch grössere Bedeutung zuzuzollen ist.

Gegen welchen Pol aber jene Handlungsweisen liegen sollten, die als „Bräuche“ geübt, d. h. von unserer Reflexion als solche verbucht zu werden pflegen, ist nun kaum fraglich. Ein Ritus²⁰ ist offenbar eine

¹⁸ Jhrg. 1929 zu 1915, 313 und 1917, 319 („Addenda recentiora ad Homerum Comparatus III.“), unterstützt auch durch Th.-W. Danzels ähnliche Gedanken.

¹⁹ Gegen den Unfug der „Wirtschaft mit den bösen Geistern“ s. schon oben 1921, 132. Richtig auch Wilamowitz, Der Glaube der Hellenen I, 1931, 281 (gegen E. Samter), doch er erkannte die geschichtliche Bedeutung und epochale Wirkung einer wissenschaftlichen Bewegung, wie der Tylorsche Animismus nicht und überschätzte somit einen persönlichen Einfall. Man vergleiche bloss E. B. Tylors berühmte Animismus-Kapitel XI—XVII (in der klassischen Übersetzung von Spengel-Poske, Die Anfänge der Kultur, 1873, I. 411—495 und II, 1—362).

²⁰ Als Ritus gilt uns nicht nur ein Festbrauch etwa, sondern u. a. auch die Nummern 3 oder 9; auch solche bieten eben „Lösungen“, die den verschiedensten Situationen in ihren mannigfaltigsten Abwandlungsformen „fix“ entspringen, die am stärksten widerhallenden Vorstellungen zu wecken vermögen.

Massnahme, die nach Erschöpfung des vernünftigen Denkens, die psychische Ohnmacht durch Ausdruckstätigkeit überwindend,²¹ mit einem nicht mehr logischen Sprung, d. h. eher schon „physiologisch“ einzusetzen pflegt. Er ist also alles eher als „Handlung mit *einem* Zweck“. Er ist ein typisch-sublogisches *opus operatum*, dessen gedankliche Bedeutung sich erst nachträglich und individuell-nebensächlich, *darum* zu klären sucht, weil die „Tat“ eben eine gewisse Entspannung, d. h. ein gewisses biologisches Gefühl der Selbstbefriedigung hervorzurufen pflegt, was wiederum die Reflexion anregte. Ist indessen jeder wahrhaftige Brauch apotiori dem Bereich jener sublogischen Handlungen zuzuteilen, deren Zwecke und Ziele nie klar waren, also auch in ihrem selbständigen Leben nicht ganz zu klären sind; und ist er auf einen nicht traditionell-historischen, sondern immer individuell-einmalig bedingten Ursprung zurückzuführen, dann begreifen wir schon, warum und wie er eigentlich in jedem Falle, ja von einem jeden Individuum anders empfunden und erklärt, in ähnlichen „Ohnmachtsfällen“ doch wieder im ganzen ähnlich auftauchen und bewusst-offiziell auch als jährliche oder periodische Begehung in „fixer“ Form festgehalten werden mag. Der Ritus *muss*, seiner Natur und Entstehung gemäss, zu gleicher Zeit eine ewig-natürliche, d. h. menschlich einzig wahre Handlungsweise des „Instinkts“ und eine zeitbedingt-veränderliche, d. h. immer nur individuell „annähernde“ des Verstandes sein: eben dadurch wird er ein „Ritus“. Bei dem Lichte einer solchen Ritenauffassung muss uns indessen tatsächlich nicht nur das eigentliche Wie jener Ähnlichkeit — bei den vorhandenen Verschiedenheiten —, sondern auch das Verständnis für jenes Wesen leicht klar werden, das hinter den inadäquaten Bezeichnungen wie 'Motivverschiebung', 'Praeicismus' usw. steckt.

5. Gehen wir vom Beispiel der römischen Prachtbegräbnisse, dieser kultischen Dramariten aus. Schon die Bemerkungen u. a. bei Polybios VI, 53 f. führen uns in die Mitte des Problems.

Was bedeutet eben, wenn der Historiker diesen Begräbnisbrauch als eine programmatisch-bewusst erziehende, anregende Einrichtung der Römer bezeichnet, οὐ καλλίον οὐκ εὐμαρῆς ἰδεῖν θέαμα νέω φιλοδόξω καὶ φιλαγᾶδω und durch die οἱ νέοι παρορμῶνται πρὸς τὸ πᾶν ὑπομένειν ὑπὲρ τῶν κοινῶν πραγμάτων, usw.? Nicht etwa, dass ein Begräbnis „ursprünglich“ nicht zu Ehren der Toten geschehe und dass nicht ein Gedanke an die Ahnen die rituelle Tat zu einem Begräbnisbrauch stempelte. Doch nicht auch, dass der von Polybios angedeutete griechisch-pädagogische Gedanke — an Stelle des denikalischen — der „erste“ Antrieb war. Das alles kann selbstverständlich nur bedeuten, dass wie der vor dem Akt am natürlichsten eingeschlummerte Gedanke an die Ahnen, apriori „eingeschlummert“, d. h. kein klarer war und jenen Akt auch nicht erschöpfte, so im Prinzip ein je-

²¹ Bezeichnend hatte R. R. Marett, *The Threshold of Religion*², Pref. XXXI, die Religion der Primitiven als „something not so much thought out as *danced out*“ aufgefasst. Solches aber gilt für eine jede natürliche Religion, wenn wir nur „Tanz“ in weiterem Sinne, d. h. überhaupt nur als eine sublogisch ausgeführte Ableitungsbewegung verstehen. Noch im alten Rom ist der Tanz im Anfang der natürlichste Ausdruck dafür, dass eine (innere) Lage keine vernunftmässige Lösung und so auch keinen abfassbaren Zielgedanken hat. Vgl. auch den posthumen Aufsatz von K. Th. Preuss, *Das irrationale in der Magie*, *Ztschr. f. Ethnologie*, 1939 (70) 272 ff. (279. usw.)

der nachträglich klärende Gedanke von Haus aus apriori schimmern, jedes „Erwachen“ naturgemäss anders und anders sein, d. h. auch andere und wieder andere Gedankenschattierungen erweckt haben muss. Die „Tat“ erfolgte ja nur, als und weil die verfügbaren logischen Gedanken unbrauchbar wurden und in diesem „Ausweichen“ mag im Begräbnissfalle allerdings (wohl nicht unbedingt) schon ursprünglich auch ein Schimmer des polybianischen Gedankens den Weg leichter gemacht und dann nachträglich die Handlung gewissermassen gerechtfertigt haben. Wo es keinen ursprünglichen, klaren Akt gegeben hat, werden natürlich auch seine Motivierungen nie ursprünglich-klar sein können. Der Gedanke musste also gar nicht Polybios' willkürliches Eigentum, das Ergebnis etwa des Sehens eines „distinguished foreigner“ gewesen sein; er scheint als ein apriori möglich-latenter „Gedanke“ dieses Kultbrauches, nach entsprechenden Ansätzen, zu jener Zeit eben der ziemlich hervorgekehrteste gewesen zu sein. Wie auch der hlg. Augustinus, selbst die Entstehung des Begriffes „Gott“ in diesem Sinn gesehen hat: Quæritur Deus ut inveniat, invenitur ut quærat, in ewigem Kreislaufe.

Doch das Erträgnis dieses Beispiels dürfte für uns überhaupt nicht mit der Feststellung erschöpft sein, dass bei Riten ein „eigentlicher Gedanke“ umso unerfasslicher sei, als es einen solchen auch am Anfang nicht gegeben hat; oder positiv ausgedrückt damit, dass immer mehrere (nur nie entsprechend viele!) Zweckgedanken, d. h. „Erklärungen“ aufzutreiben sein werden, wie auch J. G. Frazer u. a. tatsächlich, die sich logisch ausschliessenden Erklärungsalternativen oft ganz einfach nebeneinander zu stellen pflegte,²² so befremdend und willkürlich auch ein solches Verfahren ohne eine theoretisch-prinzipielle Begründung anmuten mag. Es leuchtet ein: der polybianische Gedanke muss als latenter „Mythos“ auch in der Kultübung selbst, apriori seine Spuren erkennbar gemacht haben, dann aber durch diese Züge ernährt, sich des weiteren zu einem aktiv wirkenden, ausgeführten oder offenen Mythos („Erklärung“) entwickelt²³ und als solcher wieder alle betreffenden Züge des apriori schimmernden Begräbnisdramas in diesem (hier) proreptischen Sinne, so verstärkt haben, dass die neue Ausführung des Ritus zu jener Zeit den Römern am natürlichsten eben die — polybianischen Vorstellungen zu erwecken vermochte. Solches heisst aber:

²² So weist er einmal z. B. (P. Ovidii Nasonis Fastorum libri VI, vol. IV. 1929., 74—109 zu V. 621) gegen frühere Erklärer, wie Mannhardt, Fowler, Wissowa usw. — jedenfalls sehr bezeichnend — nach, dass die Argei „represented the accumulated demons and ghosts of the whole year, including the spirits of all the human dead who had died in that time“, so dass dieser μέγιστος τῶν καθαρῶν (wie das Fest von Plutarch, Q. R. 86 bezeichnet wird) „an annual expulsion of evils“ sein dürfte; darauf aber setzt er fort: „Such, on this hypothesis, was the real meaning of the ritual of the Argei“... „But there is another and simpler explanation“ und erklärt jetzt, unmittelbar fortsetzend, das Ritual der Argei — eigentlich den Spuren von Hartung, Mommsen, Jordan, Ihering, Toutain usw. folgend — als „appeasing the river-god and inducing him to submit to the indignity of being bridged“ durch die Pontifices. Der Gedanke, dass es immer um tatsächlich andere Riten in anderer (nur im grossen und ganzen sich wiederholenden) Form handelte, kommt ihm nicht auf.

²³ Vgl. hiezu auch Preuss, 282 ff.; zu den Folgenden: SMSR, 1932, haups. 205 ff.

die bei der Verbundenheit (durch sublogische Übergänge) der beiden menschlichen Erlebnisebenen so bald eintretenden, logischen „Erklärungen“ vermögen unwillkürlich-allmählich auch auf die instinktiven Ausserungsformen rückzuwirken, ja einzelne Züge selbst offiziell festgehaltener Bräuche gar nicht unwesentlich umzugestalten. Daher stammt eben auch die aktive Rolle der sogen. Volksetymologie, d. h. der zufällig naheliegenden „instinktiven“ Assoziationen, die Rolle des sprachlichen „Mythologisierens“ auf Grund vermeinter Sinne, das selbst Götter und Opfergebräuche umzugestalten vermag.²⁴ Je komplexer eben, also tiefer ein Akt, umso selbständiger wird natürlich sein Leben und umso weiter und unberechenbarer werden auch die Grenzen von allerlei unlogischen „Assoziationen“ sein müssen.²⁵ Auch das Dogma der Unveränderlichkeit der Riten wird so nicht bestehen können, im Gegenteil: mit den Motivverschiebungen werden typisch und natürlich auch die Kultformen ändern müssen.

Spottlieder und Triumphbogen²⁶ beim Triumphzuge figurierten zu Caesars Zeit etwa, kaum noch „um die bösen Toten abzuschrecken und abzustreifen“, oder reinigend wie einst; doch (wenn auch von der Wissenschaft „unbemerkt“) waren auch die Ausserlichkeiten der Triumphe (Lied, Bogen usw.) bedeutend anders gestaltet. Die Opfer an Mars hatten mit den Suovetaurilien fast nur die Schweine gemein und die sogenannten Adonisgärten des heutigen Kypros pflanzen nur insoferne die uralte Tradition fort, als dieses Symbol sich den veränderlichen Auffassungen der Jahrhunderte und -tausende immer wieder anpassen, d. h. sich immer zeitgemäss zu regenerieren und so erklären zu lassen, geeignet sein durfte. Und so wird das „Kontinuitätsprinzip“ auch bei den übrigen, viel umstrittenen „Übernahmen“ immer viel we-

²⁴ Zur Götter und Bräuche formenden Kraft etymologischer Vorstellungen vgl. meine Hinweise, SMSR 1932, haupts. 207 ff.; Langue et Religion, L'Antiquité Classique 1936 (5) 257 ff. usw. Gute Beispiele zur „Einwirkung eines 'Wortspiels' auf Opfergebräuche“ sehe ich nachträglich auch bei O. Keller, Lateinische Volksetymologie und Verwandtes, 1891 (u. a. S. 113.: bei der *ovatio* wird ein Schaf — *ovis* — geopfert; in Griechenland wurden in späterer Zeit μήλα, Äpfel, statt μήλα, Schafe dargebracht, usw.); zur Umdeutung italisch-römischer Geschlechtsgötter durch Hilfe auch volksetymologischen Scheinwissens bei E. Bickel, Der altrömische Gottesbegriff, 1931, 57. Hierher gehört auch (s. jetzt Oroszlán-Dobrovits, Az egyiptomi gyűjtemény O. M. Szépműv. Múzeum, Vezető, Budapest 1939, S. 61.) wenn in Ägypten aus dem Gegengewicht-Amulet (*menit*), das „eigentlich“ ein „Kleidungsstück“ zur Balancierung des schweren Uzekht-Kragens, also eine königliche Auszeichnung war, („mit der Zeit“?) auch eine Totenzierde und ein Amulet zur Nahrung und Erhaltung des Toten werden durfte, das oft auch mit dem Bildnis der ihr Kind stillenden Isis versehen war; zweifelsohne weil der Name des Geräts den Ägypter leicht an *menat* (Amme) erinnert hat; usw.

²⁵ Für Adonisgärten z. B., anstatt Mitte Juni zu Weihnachten oder hlg. Lucia in die Krippe verpflanzt, vgl. Frazer, Adonis Attis Osiris 1907², 144 ff. 209. usw.

²⁶ Zur Sache vgl. auch F. Noack, Triumph und Triumphbogen, Vortr. d. Bibl. Warburg 1925—26, V. 1928, 147 ff. (mit Literatur) und F. Pfister, Die Religion der Griechen und Römer, Bursians Jhber. 229. Suppl., 1930, 383. usw.

niger, als andere innere und zeitliche Momente aufschlussgebend; so namentlich auch das christliche Abendmahl etwa *nicht* von der Theophagie abzuleiten sein, wie man dies kurzweg oft behauptet hat. Glücklicherweise erahnte Augustinus: „Res ipsa, quae nunc religio Christiana nuncupatur — d. h. die Religion katexochen — erat apud antiquos, nec deficit ab initio generis humani“;²⁷ denn der idealen Religion steht allenfalls das Christentum am nächsten, indem in ihm neben dem Dogmatischen auch das „Natürliche“ am vorteilhaftesten zu seinen Rechten kommt.

Auch die Ausführung der Riten geht also — allerdings ungeachtet der ständigen Allgemeinheit einer vollmenschlichen Geste — immer anders, immer aus der Gegenwart und den momentanen Umständen hervor. Echt-lebendige Bräuche werden, trotz ihrer anscheinlichen „Fortpflanzung“, immer eher *Revivals*, als *Survivals* sein.²⁸

6. Eine Motivierung jedoch, die nie „ursprünglich“ war und sein mag, ja *eine* Motivierung von etwas, das apriori nicht motivierbar war, wird sich selbstverständlich auch gar nicht „verschieben“ können. „Motivverschiebung“ als eine gedanklich inkommensurable „Übersetzung“ des fraglichen Wesens, ist ein ebenso irreführender Terminus, wie es auch die „Erklärungsprinzipien“ Praedeismus²⁹ und Survival sind. Falsche Vorstellungen erweckend werden diese höchstens zu praktischen Zwecken, nicht-glücklich zu gebrauchen sein, und eigentlich nur für die „leblosen“ Gebiete, d. h. dogmatische Religion und bewusste Magie gelten. Sie sind alle drei eben Träger evolutionistischer Gedanken, und zwar auf einem Gebiet, dessen wesentliche, lebende und in nuce schon apriori jede mögliche Auffassung enthaltende Produkte nicht dieser, letzten Endes begrifflichen Ebene entspringen, sondern in ihr höchstens weiter leben.

So wird man in der Zukunft immer auch schärfer unterscheiden müssen, wo — tatsächlich — eine neue satzungsmässige Religion einen überwundenen alten Kultbestand von aussen in sich aufgenommen hat

²⁷ *Retractationes* I, 13. Vgl. auch Lényeg és Gondolat, Széphalom Könyvtár Nro 2., 1927, 16 f.

²⁸ Vgl. Hagymány és Fejlődés, Társadalomtudomány 1935, 35 ff. und *Survivance*, Deuxième Congrès International d'Esthétique et de Science de l'Art, Paris, Alcan I, 1937, 276 ff. usw.

²⁹ Sobald das Auftauchen der einen oder der anderen Erklärung unberechenbar, also von der „Zeit“ (chronologisch) unabhängig ist, wird es natürlich auch einen primitiven, „unproblematischen“ Römer mit rein praedeistischer Auffassung in der Wirklichkeit nie gegeben haben können. Selbst Magie konnte ja, sogar in Rom nie ganz „mythenfrei“ gewesen sein. Vgl. auch die gegen (Wissowa), Farnell, Fowler, Latte, Deubner usw. neuerdings von Frazer (*Adonis*, Append. II.), WF. Otto (*Wiener Studien* 1912, 318 ff.; 1913, 62 ff. u. ö.), Bickel (aaO), C. Koch (*Der römische Juppiter*, Frankfurter Stud. XIV, 1937) usw. vertretene, einzig richtige Ansicht von der Unhaltbarkeit der Vorstellung eines mythenlosen Roms (auch als der Voraussetzung jener anfänglichen Stufe praedeistischer Auffassung); eine Ansicht, die noch für Preller, Usener (*Kl. Schriften* IV. 1913, 93 ff.), ja gewissermassen auch Wissowa (vgl. *Römische Sagen*, Ges. Abh., 129 ff.) selbstverständlich war (vgl. wohl auch Cocchia, *La Letterat. Lat. I/III*, haupts. I, 1924, 48 ff. u. passim mit seiner — mir bisher unbekanntem — *La Leggenda di Coriolano e le origini della poesia* in *Roma, Saggi filologici* 2, 1. Napoli, 1902).

und wo ohne kirchliche Sanktion, ja oft gegen die Kirche, ewige, natürliche Kulte von innen, d. h. als unmittelbare Augenblicksgestaltungen hervorgehen, bzw. hervorgegangen sind. So wird selbstverständlich auch die vormagische Magie im Sinne Vierkandts — d. h. das sublogische Erlebnis, das gedanklich dann auch als „Magie“ übersetzt werden mag — immer streng von der bewussten der Zauberer und Schamane etwa, fernzuhalten sein. Beide Fälle bestehen eben, und oberflächlich werden auch beide oft ohne Unterschied als Religion, bzw. Magie verbucht, doch sind sie dessenungeachtet zweifelsohne etwas ganz verschiedenes. Umgekehrt wird man aber auch gegen Versuche viel energischer zu kämpfen haben, die lebendige Religion von lebendiger Magie, ja auch Kulturvölker von Naturvölkern schärfer scheiden zu dürfen glauben und solches sich, wenn auch nur gelegentlich, doch vornehmen.

Karl Marót.

Circumferre.

Az EPhK. 1938. évf., 10—12. számában megjelent dolgozatomban kísérletet tettem egyebek között annak bebizonyítására is, hogy a rómaiak *lustrum* néven ismert szertartása eredetileg a nap körbenjárását utánzó *megvilágítási körmenet* volt. Mint egyik legfontosabb bizonyítékot, megemlítettem az *amburbium* ünnepet. Hivatkoztam H. Usenerre (Weihnachtsfest, 314) és G. Wissowara (RuKdR². 101; v. ö. azonkívül RE. I. 1817), akiknek felfogása szerint a római keresztény egyház „Gyertyaszentelő“ = *candelaria* ünnepe a pogány *amburbium* egyenes folytatása; azaz a keresztény ünnep gyertyás körmenete a pogány *amburbium*-ból átvett örökség. (A római *amburbium*-ot tudvalevőleg ugyanúgy február elején tartották, mint a keresztény *candelariát*.) Usener kiindulópontja e tétel megfogalmazásánál két különböző, de azonos tartalmú középkori liturgikus szöveg volt (Johannes Beleh és Innocentius III; v. ö. *Lustrum*, 46. jegyzet).

Időközben Ivánka Endre szíves közléséből megtudtam, hogy az egyházi liturgia-történet Usener és Wissowa felfogásától eltérőleg a *candelariát* nem a római *amburbium* folytatásának tekinti, hanem éppen csak késői, a Kr. u. VIII. században keletről importált szertartást lát. Ilymódon az általam felhozott argumentum egy sajnálatos középkori tévedésből kiinduló félremagyarázás lenne. — Nem érzem magam hivatottnak arra, hogy a liturgia-történet e különösen érdekes és fontos kérdésével részletesebben foglalkozzam, csak mint klasszikus filológus óhajtók állást foglalni e probléma egyik részletkérdésében.

Az Usener által idézett két középkori liturgikus szöveg¹ két

¹ Teljesség kedvéért újra idézem a két kérdéses szöveget: *Johannes Beleh* (XII. század), *ration. 81*: quare autem candelaria vocetur, aliam auctoritatem non habet, sed potius fluxum est ab antiqua consuetudine ethnicorum sive gentilium, erat enim antiquitus Romae consuetudo ut circa hoc tempus in principio februarii urbem lustrarent eam ambiendo cum suis processionibus gestantes singuli candelas ardentis et vocabatur illud amburbale. — *Innocentius III. serm. de sanctis XII* (Migne 217. 510a): quam (scil. Proserpinam a Plutone raptam) quia mater eius quaesisse credebatur, et ipsi ad commemorationem ipsius, facibus accensis in principio mensis urbem de nocte lustrabant, unde festum illud vocabant amburbale, cum

fontos megállapítást tartalmaz: 1. a *candelaria* a pogány *amburbium* christianizált formája. — 2. Az *amburbium* fáklás körmenet volt. E két állítás közül e helyen csak az utóbbival óhajtunk foglalkozni. A kérdés tehát az: vajjon elhíhetjük-e a középkori keresztény írónak, hogy a régi pogány *amburbium*, amit ő már csak hagyományból, talán harmad-, negyedkézből ismerhetett, tényleg fáklás körmenet volt? Megnehezíti e kérdés eldöntését többek között az is, hogy nemcsak az *amburbiumra*, hanem egyáltalán az antik *lustrumokra* vonatkozó forrásaink kétségbeejtően töredékesek és szűkszavúak. Nincs úgyszólván egyetlen antik forrásunk sem, amely minden kétséget kizáróan *expressis verbis* értesítene arról, hogy a római *lustrumok* leglényegesebb aktusa éppen a megvilágítási körmenet volt. És mégis minden kétség, minden kötelező philológiai skepsis ellenére azt hiszem, a fenti kérdésre igennel kell válaszolnom. Az *amburbium* tényleg fáklás körmenet, és a *lustrum*-szertartások leglényegesebb mozzanata a megvilágítási processió. Ennek bizonyítására tesztek az alábbiakban kísérletet, kiegészítésül legutóbb megjelent dolgozatomhoz.

Az egyik római *lustrumaktus* legrészletesebb leírását Catónak a földművelésről írott könyvében találjuk (141: *agrum lustrare sic oportet etc.*). Fáklyás körmenetről e leírásban nincs szó. Rögtön az első mondatokban találjuk azonban a *lustrumaktus* két fontos terminus technicusát: *circumagere* és *circumferre*. Az első terminus technicus *circumagere* az áldozati állatoknak, a *suovetaurilia*-nak körülvezetésére vonatkozik, amivel már egyszer részletesebben foglalkoztunk. Érdeemes lesz azonban a másik kifejezést, a *circumferre* igét is alaposabban szemügyre venni. Mindenekelőtt utalnunk kell arra, hogy e szónak *circumferre* „körülvinni“, „körülhordozni“ az archaikus latin nyelvben volt egy később teljesen háttérbe szorult *praegnans jelentése* is; *circumferre* mint kultikus terminus ugyanazt jelentette, mint *lustrare*. Ismerjük a *circumferre* igének ezt a régi jelentését többek között Nonius (p. 399 Lindsay) glosszájából is: *Circumferre est proprie lustrare*. Ebben az értelemben használja e kifejezést pl. Plautus egyik Serviusnál (Serv. Aen. 6, 229) megőrzött fragmentumában: *pro larvato te circumferam*; vagy egy másik helyen az Amphitruóban (775): *iube istam pro cerrita circumferri*. Ugyanez a kifejezés fordul elő Lucilius egyik szatirájában is (II 16): *tum farto omnia sunt circumlata*. Érdemes megemlíteni, hogy a latin *circumfero* ige umber megfelelője *afero*, *aferum*, *anferener* csakis *lustrare* értelemben ismeretes (v. ö. C. D. Buck, Gramm. of Oscan and Umbrian 328; a régebbek közül Bücheler, Umbrica 84 k.).

Hogy e *praegnans* értelemben használt *circumfero* igét grammatikailag is teljesen megértsük, Vergilius egyik erősen archaizáló mondatára kell gondolnunk (Aen. 6, 229):

Idem ter socios purā circumtulit undā
Spargens rore levi et ramo felicis olivae,
Lustravitque viros, dixitque novissima verba.

A *circumfero* igének tehát e *praegnans* jelentésében kettős vonzata van: egy *accusativus* és egy *ablativus*. *Accusativus*ba kerül a kultikus cselekmény *objektuma* (*socii*), az, akinek vagy aminek érdekében az

autem sancti patres consuetudinem illam non possent extirpare, constituerunt ut in honorem beatae virginis Mariae cereos portarent accensos.

aktust végrehajtják, és ablativusba kerül az eszköz (unda), aminek körülhordozása az aktus maga. Kérdés tehát, mit hordoztak körül a *lustrum* esetében? Annyi mindenesetre bizonyos, hogy e szó *circumfero* az áldozati állatok körülvezetését nem jelölhette.

Amennyire az itt számbajövő antik irodalmat én ismerem, úgy látom, erre a kérdésre a nagyszabású lustrumokra vonatkozó töredékeink nem adnak választ. Egyéb, kisebb jelentőségű privát lustrumokat kell tehát szemügyre vennünk.

Vergiliusnál a fent idézett sorokban leírt *lustrum* két ilyen tárgyat ismer: víz (unda, ros) és olajág (ramus felicis olivae).² Az olajág megfelelője az iguviumi táblákon *perca arsmatia = virga ritualis* (VI A 19). — Tévedés lenne azonban azt gondolnunk, hogy csakis e két eszköz, víz és olajág, illetve *virga ritualis* az, amire a *lustrum* jelölésére használt latin *circumferre* és umber *afero* igék utalnak. Hiszen már az iguviumi táblák is előírják — mint erre már legutóbb is utaltunk —, hogy a *lustrum* előkészítése után az aktust végző tisztviselő az állatokkal (*tures*) és tűzzel (*pure*) járja körül a *populus* sorait (*puplum*): I B 20. *Enumeq apretu tures et pure = Tunc ambito tauris et igne*. Az umber *afero = lustrare* ige tehát éppen a tűz körülhordozását is kellett, hogy jelölje. Sajnos, a meglehetősen szimpla umber *pir* szó nem ad közelebbi útbaigazítást arra, hogy milyen formában történt a tűz körülhordozása. Egyéb parallel umber kifejezések alapján (pl.: I B 12 *pir ahtimem ententu*) gondolhatnánk akár a horatiusi *prunae vatillumra* is (Sat. I 5, 36).

De térjünk vissza az archaikus latin *circumferre = lustrare* igéhez. Mint láttuk, emellett az ige mellett ablativusba kerül az eszköz, amivel a kultikus aktust végrehajtják. Később kiszorította ezt a kifejezést a *lustrare* terminus technicus. Természetes azonban, hogy a latin nyelv logikus és szigorúan konzervatív szellemének megfelelően a szintaktikai schema a változás ellenére a régi maradt. Ez azt jelenti, hogy az új terminus technicusnak megmaradtak ugyanazok a vonzatai, mint a régi *circumfero*-nak. A *lustrare* ige teljes grammatikai schemája: *lustrare aliquem aliquo* ugyanúgy, mint *circumferre aliquem aliquo*. Ablativusba kerül az ige mellett az eszköz, amivel a kultikus aktust végrehajtják. Ennek bizonyítására álljon itt két idézet Tibullusból:

I 5, 11: ipseque ter circum lustravi sulphure puro

I 2, 61: et me lustravit taedis.

Mindkét esetben az ablativus mutatja, hogy egy bizonyos eszköz körülhordozása volt az aktus lényege. A második idézet rögtön példa arra is, hogy égő fáklya is szerepelt a *lustrum*aktusban. (Természetesen nem tévesztendő össze a Tibullusnál leírt *lustrumok* az állam és közösség periódikusan ismétlődő *lustrumaival*. Minden különbség ellenére nyilvánvaló azonban, hogy az állam és közösség nagy *lustrumai* lebegtek szemei előtt annak, aki a babonához nagyon is közel álló

² Csak mellékesen jegyzem meg, hogy felfogásom szerint az idézett Vergilius-sorokban egy *harmadik* eszközzel is szó van. Mivel azonban e harmadik eszköz megnevezése *petitio principis* lenne, az olvasóra bízom, hogy e cikk elolvasása után egyedül találja meg ezt a harmadikat. Csak figyelmeztetésül teszem fel itt a kérdést: lehetséges-e a vergiliusi nyelvhasználat szerint, hogy a 231 sor szavai: *lustravitque viros* semmi újat ne mondjanak, csak az előző két sor értelmét rekapitulálják? Vajjon nem lenne ez pongyolaság? — különösen, ha a sor másik fele: *dixitque novissima verba* a leírást még tovább folytatja!

mentalitással lustrumot rendezett, hogy privát életének új, boldogabb korszakát nyissa meg, mintahogy az állam lustruma az új quinquenniumot készíti elő.) — A lustratiós szertartás három eszközzel találkozunk Ovidiusnál Medea és Aeson varázsjelenetében (Met. 7, 261):

terque senem *flamma*, ter *aqua*, ter *sulphure lustrat*.

A tűzzel, lánggal (*flamma*) való lustráláshoz Medea, mint az az előző sorokból kitűnik, *fáklyákat* használ. Hogy mennyire fontos volt a lustratiónál az égő fáklya, azt mutatja Claudianus kifejezése is: *fax lustralis* (VI Cons. Honor. 324 k.).

Már most próbáljuk meg feltenni a kérdést, mik lehettek a pszichológiai okai annak, hogy a *circumferre* igét, mint kultikus kifejezést a *lustrare* terminus technicus majdnem teljesen kiszorította? Azt hiszem, a feleletet nagyon egyszerű lesz megfogalmazni. A *circumferre* ige még mint *praegnans* kifejezés is túlságosan általános és tágkörű. Hiszen már a fentiek alapján is rekonstruálhatunk egy egész csomó olyan archaikus kifejezést, mint: *virgā*, *aquā*, *farto*, *sulphure*, *igne*, *taedā* vagy *face circumferre*. E kifejezés mellett tehát, a félreértések elkerülése végett, minden esetben pontosan meg kellett jelölni — legalább is a szakrális utasításokban — az eszközt, amivel az aktus végre-hajtandó. Viszont a *lustrare* ige mellett erre csak akkor volt szükség, ha e kifejezést átvitt értelemben használták. Hiszen valamit „megvilágítani“ csakis *tűzzel* vagy *égő fáklyával* lehetett, de semmi esetre sem vízzel, vagy virga ritualissal. — Felfogásunk szerint tehát *lustrare aliquem* mint kultikus kifejezés egyértelmű a rekonstruálható archaikus terminus technicussal: *taeda* vagy *face circumferre aliquem*. Ha a szövegekben a *lustrare* kultikus kifejezés mellett nem áll kifejezetten egy másik ablativus, oda kell értsük: *luce*, *igne*, *taedā* vagy *face*. Ez a grammatikai rekonstrukció az első pillanatra túlmerésznek látszik ugyan, de nem ismerek egyetlen klasszikus antik helyet sem, amely ennek ellentmondana. Ugyanez a felfogás a lustrum lényegéről tette lehetővé egyébként már Servius egyik rosszul sikerült, de nagyon tanulságos és sokatmondó etymológiai kísérletét is (Serv. Aen. 6, 229): *lustratio a circumlatione dicta est vel taedae vel sulphuris*. Ezek a szavak bizonyítják egyrészt azt, hogy Servius (vagy forrása) a *lustratio* szóban az éppen nem klasszikusan hangzó *circumlatio* terminus eltorzulását vélte felismerni, de másrészt azt is, hogy a *lustratio* leglényegesebb aktusát éppen a fáklyák, vagy más égő eszközök (a nap szimbóluma, v. ö. legutóbbi cikkemmel) körülhordozásában látta.

Az imént elmondottak értelmében tehát a római lustrumok leglényegesebb mozzanata a fáklyák, vagy egyéb égő eszközök körülhordozása, a *megvilágítás* volt. (Természetes, hogy ezenkívül egyéb lustratiós tárgyakat is körülhordozhattak; a *lustrare* szó ezekre azonban csak átvitt értelemben vonatkozhatnak.) Ha már most az egyik római lustrumról, az *amburbium*-ról két középkori keresztény szerzőnél azt olvassuk, hogy ez fáklyás körmenettel volt egybekötve, nem látom be, miért kellene az illetők szavahihetőségét kétségbe vonnunk? Csak azért talán, mert nem idéznek egy késő antik vagy klasszikus forrást? — Azt hiszem, nem lenne jogos e hyperkritika még akkor sem, ha *biztosan tudnánk*, hogy a másik kérdésben (*amburbium* ∞ *candelaria*) Johannes Belet és Innocentius III tévedtek.

(Frankfurt a/M.)

Szabó Árpád.

Einen Kardinalpunkt meiner Arbeit „Lustrum“ in Arch. Phil. 1938 N. 10—12 bildete der Versuch nachzuweisen, dass das lustrum eine

Beleuchtungsprozession war. Nach der vorgetragenen Auffassung soll die Sonne in der Rundprozession des Lustrumaktes durch brennende Fackeln oder durch herumgetragenes Feuer symbolisch zum Ausdruck gebracht worden sein. Als Beispiel habe ich die christliche Feier Lichtmesse erwähnt, die nach Usener (Weihnachtsfest 314) und Wissowa (RuKdR² 101 und RE I 1817) als die christianisierte Form des römischen Festes amburbium gelten soll. Die Lichtprozession dieses christlichen Festes ist nach einigen liturgischen Schriften des Mittelalters eine antike Erbschaft. Seitdem bin ich darauf aufmerksam gemacht worden, dass nach der Auffassung der kirchlichen Liturgiegeschichte die Lichtmesse mindestens teilweise orientalischen Ursprungs sein sollte. Demnach musste die Frage wiederholt gestellt werden, ob die Behauptung: der wesentlichste Teil des Lustrumaktes sei eine Beleuchtungsprozession, auch weiterhin aufrechterhalten werden darf. Die bejahende Antwort auf diese Frage glaube ich durch die Untersuchung des Terminus *technicus circumferre* zu erhalten. Das Wort *circumferre* ist in dem archaischen Sprachgebrauch mit *lustrare* gleichbedeutend; vgl. Plautus bei Serv. Aen. 6, 229; Plautus *Amphitruo* 775; Lucilius II. 16; Verg Aen. 6, 229; etc. Das entsprechende umbrische Verbum *afero*, *aferum*, *anferener* ist überhaupt nur in der Bedeutung *lustrare* bekannt. Zu dem Lustrumakt gehörte also nach diesem technischen Ausdruck notwendigerweise das Herumtragen gewisser Gegenstände. Unter den herumgetragenen Gegenständen werden Fackeln (Tibullus I 2, 61.), Feuer (Ovid. Met. 7, 261.) und Schwefel (Tibullus I. 5, 11.) mehrfach erwähnt. Selbst der antike Etymologieversuch bei Servius Aen. 6, 229 (*lustratio a circumlatione dicta est vel taedae vel sulphuris*) zeigt, dass als der wesentlichste Akt des Lustrumaktes die Beleuchtung durch Fackeln oder durch Feuer empfunden wurde.

(Frankfurt a. M.)

A. Szabó.

Ismeretlen Petőfi-vers nyomában?

Az első részletes Petőfi-biográfiát francia szerző, Charles-Louis Chassin írta 1860-ban (*Le poète de la Révolution hongroise: Alexandre Petoefi, Bruxelles—Paris, 1860*), pedig írója nem is irodalomtörténész, hanem historikus volt. Mint a liberális-demokratikus történet szemlélet képviselője, koncepciójának középpontjában a revolúció eszméje állott. A magyar történelem iránti érdeklődését (legfontosabb magyar tárgyú munkája: *La Hongrie, son génie et sa mission, 1856*) is az magyarázza, hogy a magyar habitus legkarakterisztikusabb vonásának a forradalmi eszmék tisztelétét tartotta. A történelmi érdeklődés vezette az 1848—1849-es magyar események és Petőfi történelmi szerepének megismerése felé. Petőfiben Chassin csak forradalmárt, magyar Rouget de l'Islet látott és a terjedelmes Petőfi-biográfiába (8°, 358 l.) főleg forradalmi versek fordítását és interpretálását szőtte bele. A magyar költőben látta a forradalom eszményének par excellence képviselőjét s költeményeit is úgy csoportosította, hogy ezek — felfogása igazolásául — a költő egyenesvonalú fejlődését mutassák ennek az eszmének a szolgálatában.

A kötetben mintegy száz Petőfi-vers fordítását találjuk. Ezek közt akadnak olyanok is, melyek nyomtatásban először itt jelentek meg. (Például: A szájhősök *Les héros en paroles* címen, 190. l. és az Erdélyi hadsereg A Bem címen 289. l.) Sikerült a műben egy olyan költeményt találnunk, melynek magyar eredetijét nem ismerik kiadásaink. Chassin szerint ez volt Petőfi utolsó verse, melyet Teleki Sándor gróf őrzött

meg és felesége, Bickersteth Johanna révén jutott a francia íróhoz. A vers hitelességét azért nehéz megállapítani, mert a ritmikus prózai fordítás csak tartalmát adja vissza. Inkább az aradi október utáni időre utal a láncok és az akasztott emberek szerepeltetése, s akkor talán egy emigráns magyar, talán Teleki Sándor költeményével van dolgunk. De ha nem Petőfi írta volna is, érdekel bírhat egy neki tulajdonított és költeményei közé tartalmilag könnyen beilleszthető vers.

Toast.

Amis, du vin! Il en faut dans la coupe
Pour égayer notre humeur nuageuse:
Ne gâtons point nos toasts par la tristesse,
Rassérénons nos coeurs qui se lamentent.

Du roi, premier citoyen de Hongrie,
C'est aujourd'hui qu'on célèbre la fête:
Il siérait mal au bon peuple hongrois
De ne pas boire à la santé du roi.

Pour que le toast soit bien digne de lui,
Versons du vin dans nos verres, — du rouge!
Puis jusqu'au fond vidons, séchons nos verres,
De peur de perdre une goutte de vin!

"Que le présent que tu daignes nous faire,
"Par le bon Dieu plus tard te soit rendu!...
"Les innocents sont rivés à ces chaînes,
"Sur tes deux mains que leurs chaînes se rivent!

"Puisse le sort t'accorder le bonheur,
"Tout le bonheur souhaité par ton peuple!...
"Que les démons visitent ton sommeil,
"O Majesté, roi des hommes pendus!

"Que ton lit soit un brasier enflammé!
"Que tous tes mets soient rongés par les vers!
"Que ta boisson soit le sang des martyrs!
"Et que ta chaise en échafaud se change!

"Ah! puisses-tu mendier comme ceux
"Dont par milliers tu volas tous les biens!
"Car tu ne fus jamais roi de Hongrie,
"Mais son voleur et son lâche assassin!

"Et quand après la punition juste,
"Ton âme enfin du corps s'échappera,
"Que l'ouragan disperse ta poussière,
"Et que pour croix ta tombe ait un gibet!"

Bach Vera.

Une poésie inconnue de Petőfi?

Charles-Louis Chassin, historien du passé hongrois, auteur de la première biographie détaillée de Petoefi, publia dans son ouvrage „Le poète de la Révolution hongroise, Alexandre Petoefi (1860)” un poème attribué an grand poète hongrois introuvable dans les éditions de ses

ouvres. La femme d'Alexandre Teleki, grand ami de Petoefi, avait donné le manuscrit de cette pièce à Chassin. On ne saurait prouver l'authenticité du morceau en question, car la traduction en prose rythmée ne reflète que le contenu du poème dont le ton reprend celui des poèmes révolutionnaires de Petoefi.

Vera Bach.

Savoyai Jenő a francia költészetben.

A halhatatlan emlékü hadvezér élete a maga korában két francia költőt sugalmazott: Jean-Baptiste Rousseau-t és Voltaire-t.

A XVII. század utolsó és a XVIII. század kezdő évtizedeiben Franciaországban Jean-Baptiste Rousseau (1671—1741) volt a legismertebb költő. A lantpengetők táborában valóban kimagaslik. André Chénierig nem akadt senki, aki értékben és népszerűségben versenyezhetett volna vele. Míg Louis Racine költészetében nemes választékosság, Roucher-ében halk érzelmesség, Gresset-ében kedves pajzánság, Gilbert-ében a gúny ereje ötlük fel, J.-B. Rousseau a figyelmet nyomatékosabb erővel tereli maga felé. Kivált ódáival, cantatáival és szoltárátdolgozósaival keltett nagy hatást.

Mikor J.-B. Rousseau-nak Caffieri készítette szobrát nézzük a versaillesi palotában, legott szembeötlük finomvonalú ajka, nyílt homloka a mosolygón révedező tekintete. A szobrász lélektől lelkezett költőt alkotott. Tagadhatatlan, hogy kortársai ilyennek látták.

Lady Montagu-nak nagyon tetszenek J.-B. Rousseau ódái, többre becsüli őket az angol költőkéinél. Claude-Joseph Dorat úgy említi, mint aki Pindaros nyomán jár.¹ A kor egyik legismertebb költője, Lefranc de Pompignan Rousseau halálára írott költeményében (*La Mort de J.-B. Rousseau*) azon kesereg, hogy benne Franciaország Orfeusát vesz-tette el, majd Alkaios és Pindaros szellemét szólítja meg:

Mânes d'Alcée et de Pindare,

.....
 Consolez son ombre célèbre
 Et couronnez votre rival.²

Lionard így magasztalja:

Rousseau chante les rois sur la lyre d'Horace.³

Voltaire, noha ellenséges viszonyban volt vele, *Le Siècle de Louis XIV*-ában arra törekedett, hogy tárgyilagosan írjon róla: a kor másik ódaköltőjével, La Motte Houdard-ral hasonlítja össze, nála tehetségesebbnek tartja, ódáit változatosabbaknak és színesebbeknek ítéli, a szoltáraiban nyilvánuló áhítatot és összhangot a nagy Racine *cantique*-jaival veti össze, epigrammáinak kidolgozottságát Marot mértékével méri (A. Colin-kiadásában, 582. l.).

A romantikus kor lírikusainak mélysége és ragyogása csakhamar háttérbe szorítja s így a kritikai ítélkezés is a nagyok árnyékába veti. Villemain, noha elismeri költeményei nyelvének választékosságát és összhangját, nem érzi bennök a lángész tüzeit és a hit lángját. Sainte-

¹ A *Poètes français* c. vállalatban, Veuve Dabo, 1821, 26. köt., 328. l.

² U. ott, 27. k., 127—132. l.

³ U. ott, 31. köt., 99. l.

Beuve is szerényebb helyet juttat neki: kiemeli, hogy a nagy Racine halála után kevésbé férfias, inkább jószándékú, mint tehetséges költők következtek, Campistron a drámában, J.-B. Rousseau és Louis Racine a lírában (1830-ban írta, I. *Portraits littéraires*-jét, I. k., 94. l). Gustave Lanson az élesszemű irodalomtudós, J.-B. Rousseau, Voltaire, Thomas, Le franc de Pompignan s Lebrun ódáit őszintesen nélkül valóknak tekintti, lényegüket a személytelen közhelyben látja (*Histoire illustrée de la litt. fr.*, II. k., 39. l). Másfelől Georges Ascoli, az újabb irodalomkutatók egyik legkiválóbbja, találoan utal erre a jelenségre: „Az irodalomtörténet nem feledheti, hogy majdnem egy félszázadon át a „nagy” J.-B. Rousseau-t Franciaország legjobb költői között emlegették”. (J. Bédier et P. Hazard *Histoire de la littérature française*-ének II. k.-ben, 55. l.)

Hü képet akartunk szolgáltatni az ítékezés változásairól, hogy lássuk, kivel foglalkozunk. Egy jelenség cáfolhatatlanul felénk világlik: J.-B. Rousseau *korának legkiválóbb odaköltője* volt, ilyenül is tekintették. Odáinak legbecsültebb hőse Savoyai Jenő herceg, ezért szövdnek ezekbe a költeményeibe a magyar-török harcok mozzanatai is.

Felmerül a kérdés, hogyan jutott J.-B. Rousseau Savoyai Jenő herceg körébe? 1707 táján történt, hogy La Motte-Houdard az Akadémia tagja lett; J.-B. Rousseau kétségbevonta, volt-e joga La Motte-nak Thomas Corneille örökébe lépnie? Mintha e nyilatkozatnak akartak volna nyomatékot adni, sötétben settenkedők egyes írókat becsmélő verseket hoznak forgalomba J.-B. Rousseau neve alatt. Először a Procope-kávéházban járnak kézről-kézre. La Faye nyersen lép fel Rousseau ellen, közmegevetésnek teszi ki. Ez Saurin-re hárítja a vádat. De hiába, a törvényszék bűnösnek nyilvánítja Rousseaut mind a gúnydalok szerzésében, mind Saurin rágalmozásában: számkivetésre ítéli. A svájci Soleurebe menekül, itt du Luc gróf párizsi követben meleg érzésű pártfogóra talál. Du Luc-öt Bécsbe helyezik, vele megy Rousseau is. Itt csakhamar az irodalomért lelkesedő Savoyai Jenő herceg környezetébe kerül, pártfogását élvezi, életét az ő bőkezűsége biztosítja neki.⁴

Hogy így Savoyai Jenő körébe jutott, önmagában is élénken magyarázza: a török kérdés, a maga zordon komolyságában, eleven erővel hat rá. Valóban, a török igától szabadulni vágyás hovatovább izmosodó erővel járja át a lelkeket. XI. Ince pápa sugalmazására megalkul a szentszövetség a tizennegyedik keresztes hadjárat megindítására: a cél a töröknek Magyarországból való kiszorítása.⁵ Lotharingiai Károly Budát visszahódítja 1686-ban, s egyéb diadalokkal is tetézi dicsőségét. Görögországban is nem egy kudarc éri a félhold katonáit.

J.-B. Rousseau egyik ódájában (*Ode XVI., tirée du psaume LXXV et appliquée à la dernière guerre des Turcs*) Istent dicsóíti: megtörte a lándzsa és a kard erejét, a háború tüzét kioltotta, az égi fény villáma szétszórta azokat, kik a fegyver elől kisiklottak. Lendületes szavakkal feddözik azok ellen, kik hazug árnyak felé indulnak. Szól Isten félelmetes hatalmáról. Tekintetere a föld megremeg, kegyelmével a leigázottakat megszabadítja. A hetvenötödik zsoldár igéjéből indul ki: „És a gonoszoknak minden szarvaikat lerontom, az igaznak szarvai pedig fel-

⁴ J.-B. Maigrot: *Illustrations littéraires de la France*, 147. l. — Villemain: *L'esprit de Pindare*, 412. l.

⁵ XI. Ince 1676-ban lett pápa. Nagy összeggel támogatja I. Lipótot a török ellen. Szemző László: *XI. Ince pápa és a török hatalom megtörése Magyarországon*, 1913.

magasztaltatnak.“ A törökök megalázására alkalmazza. Hidegen, noha a tenség hangjára törekvön éneklí meg vereségeiket.⁶

Savoyai Jenőhöz intézett ódájában (*Ode II. à M. le prince Eugène de Savoie*) úgy érzi, hogy illúzió kápráztatja, hatalmas istennő, vagy inkább „torz szörnyeteg“ rémíti: a Hírnév. Majd Savoyai Jenőhöz intézi szavát: kérdi, hogy ő, a „hősök mintája“, ezért a csélcsp Hírnévért dacolt volna-e ezer halállal tűzben, viharban s a harcok izgalmas forgatagában? Összehasonlítja az ámitó dicsőségre sóvárgókkal, hogy nagyságát jobban láttassa velünk. Bölcselkedik az Időnek hol teremtő, hol pusztító hatalmáról, az Emlékezésnek az elenyészés során való könyörületességéről, hogy erre az ítéletre jusson: az Emlékezet inkább teszi halhatatlanná Savoyai Jenőt, mint a százhangú istennő. Hosszas, vontatott elmélkedésekbe merül a görög hitrege alakjairól. De egyszerre torpanást érez: célozgató szavakkal azokra a diadalokra gondol, melyeket a francia származású Jenő herceg a franciákon aratott. Buzdítja a herceget, kövesse az istenek példáját. Majd magasztalja Lipót császárt, s kéri a herceget, szolgálja híven a jövőben is:

Puisse ta gloire toujours pure
A toute la race future
Servir de modèle et de loi,
Et ton intégrité profonde
Être à jamais l'amour du monde,
Comme ton bras en fut l'effroi.⁷

Az allegória és mitológia alakjai, az általános elvek, a bölcselkedő mozzanatok, a vértelen közhelyek beiktatása, az érzelmeknek latolgatással való lehütése s az ünnepeelt hős egyéni arculatának elködösítése általános szólamaival, mint J. B. Rousseau egyéb alkotásaiban, ezúttal is szembeötlík. Mennyire más lélek „mennýköve villog“ Berzsenyi Dániel ódáiban!

Serényebb figyelmet érdemel a keresztény fejedelmekhez írott költeménye (*Aux princes chrétiens*). Rámutat arra, hogy a törökök „álnok népe“ nemcsak Keleten hordozta meg zászlaját, leigázta Görögországot is, már Itáliára áhítózík. A keresztény fejedelmekhez szól: érzéketlen szemlélőkül akarják-e várni, hogy a vak végzet megismételje Bizánc véres napjait? Európa örök szégyenének tartja, hogy „a rablók népe“ oda fészkelődött, hol a nagy Theodosios uralkodott. Majd hszadalmasan szól arról, hogyan haladtak a törökök győzelemről-győzelemre messze földeken. Képzelete a kereszties hadjáratokra villan vissza. Hirtelen feddésre zordonodik Nyugat fejedelmeinek visszavonásai ellen. A közösen forralt bosszú elérkeztének idejét hirdeti:

L'aigle de Jupiter,⁸ ministre de la foudre
A cent fois mis en poudre
Ces géants orgueilleux contre le ciel armés,
Belgrade assujettie à leur joug tyrannique
Regrette encore le jour où le fer germanique

⁶ *Poètes français*, Veuve Dabo, Paris, 1821, VIII. kötet (J.-B. Rousseau költeményeit tartalmazza), 148—49. l.

⁷ U. ott, 144—153. l.

⁸ Célzás a császár katonáira („Allusion aux armes de l'Empire“) írja R. jegyzetében.

Renversa leur croissant du haut de ses remparts
 Et de Salankemen les plaines infectées
 Sont encore humectées
 Du sang de leurs soldats sur la poussière épars.

Esztelen és elkeseredett lelkű fejedelmük még egyszer megkísérti a sorsot. A költő megjósolja, hogy egy eljövendő Herkules rettenthetlen bátorsága kudarcba fullasztja majd „eszeveszett” terveiket; véres testükön utat vágva magának, azoknak a híres diadaloknak tanulómunkáját végzi el, melyeket a sors rendelt neki. A *zentai diadalt* így dicsőíti:

Le Tybisque effrayé de la digue profonde,
 De tant de bataillons entassés dans son onde,
 De ses flots enchaînés interrompit le cours
 Et le fier Ottoman sans drapeaux et sans suite
 Précipitant sa fuite,
 Borna toute sa gloire au salut de ses jours.

A török vezér hitvány nyájnak szidott seregével visszavonulásra fanyalodik:

N'imitons pas en vain les superbes lions,
 Un prince nous poursuit dont le fatal génie
 Dans cette ignominie
 De notre antique gloire éteint tous les rayons.

Gyors békére gondol. Más tájakra szeretné terelni a szultánok birodalmát összeomlasztással fenyegető veszedelmet.⁹

Zalánkeménben 1691. augusztus 10-én Lajos, bádeni örgróf arattott fényes diadalt Köprili Musztafa török fővezéren. A költő sem túloz, mikor az ellenség súlyos veresességét erős színekkel ecseteli. Az óda festette tiszai győzelem Savoyai Jenő herceg dicsősége.

Nem egyszer nézett már szembe a törökkel. Bécs felmentésekor (1683), Buda visszavívásáért (1686), a harsányi csatában (1687) hőiesen harcol, Belgrádban megsebesül (1687). Mindez csak indulás Zenta felé. Seregét Amhád szultán maga vezeti a Tiszán keresztül. A Lipót császár kinevezte fővezér, Jenő herceg, 1697. szeptember 11-én, Zichy és Batthyány segítségével, végzetes csapást mér reá. Ezt a Tiszán való étkelést s Jenő herceg ragyogó haditettét a francia költő eleven, festői képben rajzolja. Élénk figyelmet érdemel az a mozzanat is, hogy rámutat Jenő herceg *végzetes* lángeszére. Ez sem bókoló tömjénezés. A hadtörténet a zentai diadalt Jenő herceg stratégiai lángelméje remeklésének tekinti: villámgyors mozdulattal csap a Tiszán átigyekvő segre, a hídon fejvesztett zsúfoltság támad, a herceg katonáinak még az is sikerül, hogy a török jobbszárnyat elvágják a hidtól. A rémületes mézszárlás csak éjtszaka szűnik meg.¹⁰ A zentai ütközet diadal-

⁹ U. ott, 160—167. l.

¹⁰ L. Acsády Ignác, *Magyarország I. Lipót és I. József korában* (1657—1711), Szilágyi Sándor, *A magyar nemzet története* VII k.-ben, 500. l. „Maga a nap sem akart előbb lenyugodni, — írja jelentésében Jenő herceg — míg ragyogó szemével felségéd fegyvereinek teljes diadalát végig nem nézhette” (502. l.). Szekfü Gyula arra világít élesen, hogy bár a stratégiában még mindig a vég nélküli manőverezés és

mas vezetése a savoyai herceg leleményesen irányító elméjének dicsőséges munkája, ilyenek látja J.-B. Rousseau is.

Igy szövődik ebbe a francia ódába Magyarország történetének két jelentős mozzanata. Széles elmélkedések, buzdító szavak, csapongó képzetkapcsolatok fonalán tűnnek elénk. Nyelve máshol eléggé kimerítődött, itt azonban a zalánkeméni és zentai győzelmek rajzában frissebb színezésű.

Odát szentelt J.-B. Rousseau a *pétervárad*i csatának is (*Sur la bataille de Peterwardin*).¹¹ Szól az irtóangyalról; ez látta, hogy rettenetes éjszakában pusztultak el a szentségtörő nép katonái. Kérdezi, hol vannak a földnek azok a fiai, kiknek büszke légiói el akarták vetni a háború csóváit. Ezek a „vad szörnyetegek“ a megrémített Duna partja mentén haladtak már, merész vezérük kimerítette Thrácia fegyveres erejét s a „kettős Moesiáig“ lobogtatja zászlait.¹² A rémületés zászlóaljok barbár özönéhez csatlakoznak a tatárok is. Merészségük nem ismer határt. Ha nem nevezi is meg a karlócai békét, erre célozva írja: a törökök félelem nélkül bontják meg egy „csalárd és színlelt béke felesleges kötelékeit“.¹³ Szpáhiai csapatai szerteszét száguldanak. De közeledik utolsó hajnaluk:

Un prince dont le génie
Fut le destin des combats
Veut de votre tyrannie
Purger enfin nos États.

Visszaemlékezve a zentai csatára, hirdeti, hogy Jenő hercegnek még kezében van a reájuk sújtani kész villám. Tragikus erő komorodik a költő Zentára emlékeztető szavaiban: a halál húszezer áldozattal engesztelte ki a „vézes“ ősök bűneit. Hiába rejtőznek sáncárkaikba, sarkukban van Savoyai Jenő! A nap ragyog, rohamra pereg a dob, Jenő herceg vezérlete alatt vitézkedő württembergi herceg támadja már a törökök első oldalcsapatát. Amott *Mercy* viaskodik:

Mercy qu'un même ordre enflamme
Parmi les feux et la flamme
Force, dissipe, renverse,
Détruit tout ce qui traverse
L'effort de ses escadrons.

A császár katonái, az ádáz vihar ellenére is, a diadal biztonságával küzdenek. Csüggedés és félelem teszi komorrá az ellenség halódó reményét.

A költő szeme hirtelen más vitézre villan, Bonnevalra. Ez holtaktól övezve is, megálljt parancsol a törökök „gyilkos“ özönének. Az ellenség drágán fizet a hős vérenek minden cseppjéért.

kimerítés elve uralkodott, ehhez a hevesebb vérmérsékletűek, mint Gusztáv Adolf, Turenne, Savoyai Jenő nem igen ragaszkodtak, hevők döntő csatákra is serkentette őket (Hóman Bálint és Szeckfű Gyula, *Magyar történet*, VI. kötet, 54. l.).

¹¹ Id. kiadásban, 200—207. l.

¹² Moesia megfelel a mai Szerbiának és Bulgáriának.

¹³ A karlócai békét 1699. január 26-án kötötték meg a császár és a szultán, 25 évre. A péterváradi harcig csak 17 év telt el. Méltán tekinti a francia költő a törökök támadását rút esküszegésnek.

Az összeomlott had maradéka rémülten menekül:

Eugène a fait ce miracle,
Tout se rallie à sa voix.

Aremberg is gáncsolja ezeknek a „dühös szörnyeknek“ az erőfeszítését; sarkukba iramodva, a „halál diadalának“ áldozza fel őket.

Mindenki menekül s enged a császár fegyvereinek. A török vezért Belgrádba mentik, itt leheli ki lelkét. Tábora feltárul s az „új Trójában“ az ellenség összeharácsolt vagyona a császár katonáinak zsákmánya lesz. A költő hálát ad a hadak istenének, hogy az „illatos boltozatok“ a keresztények győzelmi énekeitől harsannak vissza. Arra buzdítja a hősokeket, hogy alázatos hálájuk lerovása után új buzgalommal új győzelemre induljanak. Így ejti sorát a *temesvári* győzelem dicsőítésének:

Temesvar, de nos conquêtes
Deux fois le fatal écueil,
Sous nos foudres toutes prêtes
Va voir tomber son orgueil.

Temesvár visszafoglalásának hadi jelntőségét Rousseau lendülő szavak áradó pátoszával fejezi ki. Savoyai Jenő emlékéét így magasztalja:

Par toi seul, prince invincible
Ce rempart inaccessible
Pouvoit être renversé.
Va, par son illustre attaque
Rompre les fers du Valaque
Et du Hongrois oppressé.

Az ódát a császárhoz intézett kegyes, hódoló szavakkal fejezi be.¹⁴

A költemény történeti háttére: a nagyvezér Pétervárad felé igyekvése, Jenő hercegnek a vár sáncaiból való váratlan kirohanása s a török seregre rácsapó támadása 1716. augusztus 5-én. A francia költő híven ragaszkodik ahhoz a mozzanathoz is, hogy a csatát a württembergi hercegtől indított balszárny kezdi, s hogy ezzel megbontja a janic-sárok rendjét.¹⁵ De élesen látja, hogy az irányító ész Jenő herceg, „ő tette a csodát“, s hogy az ő sugalmazó lelke érzik Mercy s *Aremberg* hősiségén is. Mercy vitézségét az igék climax-szerű egymásutánjának meglepő frissességével vetíti elénk, Bonneval s *Aremberg* hősi tusáját egy-egy festői képben eseteli.¹⁶ Fájdalommal érezzük, hogy a

¹⁴ U. ott, 200–207. l.

¹⁵ Marczali Henrik: *Magyarország története a bécsi kongresszusig, 1711–1815.* Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története, VIII. kötet, 156. l.*

¹⁶ Claude Florimond Mercy (1666–1734) 1683-tól kezdve éveken át harcol a török ellen. Savoyai Jenőnek kedvelt embere volt; nemcsak a pétervárad-i ütközetben tüntette ki magát, hanem Temesvár és Belgrád visszafoglalásakor, egyéb küzdelmekben is. Jenő herceg 1717-ben a töröktől megtisztított Temesvár kormányzójává teszi.

Claude Alexandre Bonneval (1675–1747) is vitézül harcol Savoyai Jenő oldalán a török ellen. Mint J.-B. Rousseau, ő is élvezi Jenő herceg jótékony pártfogását. Ahmed pasa néven 1729-ben törökké lesz,

magyar hősiség nem tudta sugalmazni. Hidegen hagyja Pálffy János gróf „rettenthetetlen” magatartása, Ebergényi vitézi helytállása.¹⁷

Ódájában a francia költő nagyjelentőségének tekintti Savoyai Jenőnek azt a hőstettét, hogy Temesvárt visszafoglalta a törököktől. Hirdeti, hogy csak Jenő herceg tudta megdönteni „ezt a hozzáférhetetlen védőbástyát”, s hogy az ő „ragyogó támadása” juttatta lélegzethez az elnyomott népet. Savoyai Jenő lelkének régóta dédelgetett vágya volt Temesvár visszafoglalása. Igazolja ezt már 1698-ban írott emlékirata. Sajnálatos, hogy a francia költő ezúttal is feledékeny: a vár körülzárására küldött, majd a belgrádi törökök felmentő kísérletét meghiúsító Pálffy vitézségéről szót sem ejt.

Rousseau ódájának szelleme híven simul Savoyai Jenő politikai álláspontjához. Azt fejezi ki, ami a hercegnek is elve volt, hogy a hódítás a császárnak tett szolgálat.

A török s tatár kegyetlenség megrázó emlékeinek látomásszerű felidézése, Jenő herceg és hívei hőstettei, a pétervárad, a temesvári győzelmek eleven rajzai Rousseau ódájának igaz értéke.

Még egyszer kínálkozott alkalma arra, hogy Jenő herceget ünnepelje. Miután a passzarovici békét megkötötték, új ódában üdvözli (*A M. le Prince Eugène de Savoie après la paix de Passarowitz*).¹⁸

Hangoztatja, hogy az esküszegő törökök immár három állam elvesztésével fizettek. Európa kétszer látta, hogy háromszázezer emberükkel a keresztény hadak soraiban a halált terjesztették, s kétszer szemlélte, hogy temetetlenül heverő katonái farkasok zsákmányai lettek. A török vért bőszégesen ontó Jenő herceget arra kéri, hogy annyi hőstette után, mintegy jutalmul, pihenjen már. Új tisztség vár reá: a kilenc múzsa báját keil összebékítenie a fegyverek dőrejevel.

Bőbeszédűen áradozik a hősokeket megörökítő költőkről. Egymás mellett dicsőíti a fenséges tehetségeket s a ragyogó hősvilágot s elmélkedik a múlandóságot eloszlató erőről. De a költő hovatovább sekélyes szölamok medrébe sodródik. Először burkoltan, de tagadhatatlanul rátartó büszkeséggel gondolt arra, hogy Jenő herceg dicsőségét az ő

a tüzésége vezetőjévé nevezi ki a szultán. De Törökországban is kalandornak bizonyul. Megalázások sora éri. Hiába törökszik vissza francia hazájába. Ex Turcia nulla redemptio. Megdőbentő szegénységben hűnyt el egy perai kolostorban.

J.-B. Rousseau neki is szentel egy ódát (*Ode III. à M. Le comte de Bonneval*). Így ünnepli:

Tu sus, loin de ton lieu natal
Triompher d'un astre infidèle
Et sous un ciel moins rigoureux
D'une Salamine nouvelle
Jeter les fondements. (Id. kiad.-ban: 159. l.)

Rousseau, az ódához fűzött jegyzete szerint, arra akart rámutatni, hogy Bonneval Lipót császárárt elhagyta XIV. Lajost: „A pétervárad csatában (ez az új *Salamis*) a vitézség csodáit művelte” (u. itt: 159. l.).

Léopold Philippe AreMBERG (1690—1754) is hősiessen küzdött a magyarországi hadjáratokban a török ellen. Nándorfehérvár ostromakor a gyalogosok jobbszárnyának élén állott. Kedvelte az irodalmat, Voltaire-rel jó barátságban volt. Valószínű, hogy J.-B. Rousseau a Jenő hercegen kívül az ő pártfogását is élvezte.

¹⁷ Marczali H., id. m., 156. l.

¹⁸ U. ott, 218—224. l.

költészete menti át az utókorra. Majd arra kéri a nagy embert, hogy isteni lángtól s hőstettek tüzétől fénylő lelke ne tagadja meg az ő „hűséges“ múzsáját hadd énekelje meg vitézségét s hite tántoríthatatlanságát:

Et mille autres vertus qui, mieux que vos victoires
Feront de nos histoires
Le modèle éternel de la postérité.

Homályos szólamaival annak a reményének igyekszik hangot adni, hogy a herceg a szellemi munkát bőkezűen támogatja. Kérdi, van-e még a leglappangóbb magányban is olyan titkos erény vagy félnék érdem, mely kisiklanék jóságos figyelme elől?

Valóban, a savoyai herceg nemcsak hadi lángelméjével tündökölt, szíve a művelődés ügyéért is melegen dobogott. Bécsi palotájában párjartítkó képgyűjteménye s gazdag könyvtára volt.¹⁹

Ez a jelenség a magva J.-B. Rousseau passzarovici békét ünneplő ódájának. De érdekes megfigyelnünk azt is, milyen kúsa szövés fonalán tűnnek fel benne a török ellen zúdított feddőzései, kitéregetései a hőstiszteletet megőrkítő költőkről, a háborúról és a dicsőségről. A békekötés hangulatával kitűnően fűződik össze az a mozzanat, hogy Jenő hercegnek most már bőséges alkalma nyílik majd az annyira kedvelt művészetek és irodalom pártolására. Másfelől kissé lehűti az olvasót a túlságos buzgalommal hízelgő modor s a nyelv cifrázott meszterkedése.

J.-B. Rousseau mestere Boileau volt. Boileau *Art poétique*-jében az ódától ragyogást, erélyt követelt, ég felé repülést, mitológiai vonatkozásokat, a hősiség és szerelem dicsőítését. Elvei mellett J.-B. Rousseau híven kitart, Boileau még az ódai kicsapongások mozzanatában is erősségül szolgál:

Le style impétueux souvent marche au hasard,
Chez elle²⁰ un beau désordre est un effet de l'art.

(*Art poétique*, Chant III., 71—72.sor.)

A kitéregető reflexiókba merült költő ódáiban hódolva ünnepelte Savoyai Jenőt. Hangja komoly, ünnepi, s ha olykor hideg és kieszt is, nem egyszer festői elevenséggel kapja meg a figyelt. Más képet nyújt J.-B. Rousseau nagy kortársa, Voltaire.

II.

Míg Rousseau ünnepi ódákat szentelt a törökverő hősnek, Voltaire szellemeskedő, csaknem pajtáskodóan pajzán episztolát intéz hozzá 1716-ban (*A M. Le Prince Eugène*).²¹

Azzal kezdi, hogy Savoyai Jenő még abban az udvarban is (a franciára gondol), hol az igazság kialudt, szeretetet tudott ébreszteni. Említi J.-B. Rousseau-t, ez — mint mondják — lantján megénekelte. Voltaire nem tudja, milyen hangot üssön meg. De mégis megtalálja:

¹⁹ Marczali Henrik, *Az absolutismus korában, Nagy Képes Világtörténet*, IX. kötet, 415. l.

²⁰ Az ódában.

²¹ *Poëtes français*, Veuve Dabo, 13. kötet, 14—16. l.

nagy az öröm a franciák között, hogy Jenő herceg a pétervárad-i csatában győzött a törökön. De szánt egy kis szúrást is a hercegnek: a franciáknak kedvére van az ő dicsősége, ha nem rovásukra megy. Célzás ez arra, hogy az örökösödési háborúban a francia származású Savoyai Jenő saját hazája ellen harcolt. Ötletes villanás az, hogy ott is örülnek Jenő herceg diadalának, hol csak nehezítésre volna ok. Mindez miért? Mert elbánt a törökkel. E fordulat nyomán a dévajtság szelleme incselkedik a költővel. Kívánja, hogy Vénus és a csaták istene nyissa ki előtte a szeráj kapuját, kísérvék a gráciák. A pajkos hang élénkül, fokozódik: tüntesse ki kegyével a legszerencsésebb szépséget, küldjön néhány cserkesz nót francia hazájába is. Arra is serkenti, hódítsa a maga hitére a hitetlen népet. Ha Jenő herceg jó útra tereli a törököket, bizonyára megkedvelik a bort, s nem zárják el többé asszonyaikat. Így búcsúzik tőle:

Adieu, grand prince, heureux guerrier,
Paré de myrte et de laurier,
Allez asservir le Bosphore.

Voltaire, híven költői faculté maitresse-éhez, a komoly tárgyat könnyebb oldalán fogja meg. A fiatal költő lelkét az az epikureus szellem hatja át, mely Vendôme herceg körében hódította meg. Voltaire epistoláiban fordultos könnyedség és eleven grácia ötlük szembe. Jellemző ez a Jenő herceghez írottra is. Ezúttal is a *poésie légère* olyan pajzán szellemű költőjének bizonyul, mint egyéb alkotásaiban.

Figyelmet érdemel még egy mozzanat. Faguet mesteri tanulmányában találóan jellemezte Voltaire-t: míg egyfelől arra törekszik, hogy eltíporja azt az alatta állót, ki nem hízeleg neki, másfelől alázatosan dicséri azokat, kik bármily címen felette ragyognak (*Dix-huitième siècle*, 1890, 201—202. l.). Így közeledik Savoyai Jenőhöz is, noha hűngja a dicsőítés ragyogó útjáról a tréfás könnyedség ösvényére siklik át.

Erett férfikorában nagyszabású *Le Siècle de Louis XIV*-ában komolyabban foglalkozik vele. Rámutat arra a jelenségre, hogy Jenő herceg, becsvágya szerint, nem tudott boldogulni XIV. Lajos mellett; lemondott hazájáról, I. Lipót császár szolgálatába lépett. Úgy jellemzi, mint aki hős volt mind a háborúban, mind a békében; emelkedett, bátor szellemével egyaránt jeleskedett a hadiéletben s a politikában; voltak ugyan hibái, de ezeket feledteti számos nagy cselekedete; megrendítette XIV. Lajos nagyságát s az ottomán birodalom erejét; megvetette a pompát és a gazdagságot. Arra is rávilágít, hogy a bécsi udvarban, amennyire tehette, pártolta az irodalmat.²²

*

Két francia költő találkozott Savoyai Jenő dicsőítésében. Mindkettőre jellemző az átérzést gondolati tartalommal pótló mozzanat, híven a kor szelleméhez. Az ünnepelelt módján az ünneplők lelkét is hidegen hagyják a dicső harcoknak az árva magyarság sorsával érintkező jelenségei.

Elek Oszkár.

*

²² Voltaire *Le Siècle de Louis XIV*-a 1751-ben jelent meg Berlinben, majd átdolgozva 1756-ban, végleges kiadása 1768-ból való. — Fentiek az A. Colin-féle 1874-i kiadásban, 288. l.

A könyv más helyén szó van Jenő herceg „híres csatái”-ról, a temesvári és belgrádi diadalokról (305. l.).

Eugène de Savoie dans la poésie française.

Le chantre français des exploits d'Eugène de Savoie était Jean-Baptiste Rousseau (1671—1741). Ses contemporains: Lefranc de Pompignan, Lionard, Voltaire appréciaient beaucoup ses odes héroïques qui vantaient les hauts faits d'armes du grand prince

Jean-Baptiste Rousseau jouissait de la protection d'Eugène de Savoie. Il s'acquitta de sa gratitude envers lui en des odes dont les rapports avec l'histoire de Hongrie méritent une attention particulière. Il en adressa une Aux princes chrétiens à qui il rappelle les plaines de Salankemen humectées du sang de soldats turcs et la victoire glorieuse de Zenta due au fatal génie d'Eugène de Savoie. Il est intéressant d'observer qu'à cet égard la vision poétique de J.-B. Rousseau cadre tout à fait avec la vérité historique.

Il consacre une ode aussi à la bataille de Pétervárad, dans laquelle Eugène de Savoie se distingua aussi brillamment qu'à Zenta (Sur la bataille de Peterwardin); dans la même ode il glorifie encore un autre exploit du grand homme: la reconquête de Temesvár. Il y chante aussi les soldats français du prince, mais il néglige les Hongrois, spécialement le comte Pálffy qui, par sa bravoure, déjoua les tentatives des Turcs de Belgrad pour délivrer Temesvár. Il fête la paix conclue à Passarowitz (A. M. le Prince Eugène de Savoie après la paix de Passarowitz), tout en exprimant son vœu que désormais le prince tourne son attention vers les travaux de l'esprit.

Le maître de J.-B. Rousseau était Boileau; il écrivait ses odes, selon les préceptes classiques; même dans ses digressions il suit le principe du beau désordre de l'Art poétique.

Voltaire, le maître de la poésie légère saisit la gloire d'Eugène de Savoie, naturellement par son côté léger. Son épître: A M. le Prince Eugène contraste dans son esprit égrillard évidemment avec le ton froidement scutenu et le style tarabiscoté de J.-B. Rousseau Voltaire désire que Vénus et les dieux des combats ouvrent devant le prince la porte du sérail et qu'il y accorde sa faveur gracieuse à une beauté qui sera certainement la plus heureuse. Plus tard il fit de lui un portrait fidèle dans son grand ouvrage historique, Le Siècle de Louis XIV.

Oscar Elek.

HAZAI IRODALOM.

Ianus Pannonius költeményei Hegedüs István fordításában Bp. Magyar Tud. Akad. 1938. 8°. XVIII + 238 lap.

Amint a kötet címe is jelzi, ez a kiadás nem foglalja magában Ianus Pannonius összes költeményeinek fordítását, hanem csak azokat, amelyek Hegedüs István fordításában részint már előbb is megjelentek szétszórtan, részint pedig Hegedüs kéziratai közt kiadatlanul hevertek mindeztideig. A kötet átlapozása után örömmel állapíthatjuk meg, hogy a magyar fordításban most először megjelent költemények száma jóval meghaladja a már ismert költemények számát. Eddig ugyanis a nagyobb költeményeken, néhány elégán és epigrammán kívül, melyek nagyrészt szintén az Akadémia kiadásában jelentek meg, Ianus költeszétének egyáltalán nem érdektelen része, mondhatnók nagyobb fele a szélesebbkörű olvasóközönség előtt szinte teljesen ismeretlen maradt. Más fordítótól is csak itt-ott jelent meg újabban egy-egy Ianus-költemény sikerületebb fordítása (Geréb László), úgyhogy az előttünk levő

kötet megjelentetése mindenképen indokolt, még akkor is, ha Hegedüs fordításain itt-ott már megérezzük az idő vastagát. Tudvalevő, hogy Ianus főerőssége éppen apróbb költeményeiben, epigrammáiban rejlik, ezekkel aratta leginkább kortársai elismerését is s éppen ezek voltak szélesebb közönségünk számára szinte hozzáférhetetlenek. Egy teljes Ianus-fordítás elkészítése még ez után is vállalkozóra vár, de annyi kétségtelenül megállapítható, hogy Hegedüs István most megjelent kötete elsősorban adja az olvasó kezébe Ianus költői termésének legjavát. A kötetet Huszti Józsefnek, akit a Tudományos Akadémia a kiadás gondozásával megbízott, előszava vezet be: tömör összefoglalásban ismerteti Ianus Pannonius változatos életét, irodalmi működését, kijelöli költőnk jelentőségét a humanizmus egyetemes történetében, rávilágít arra, mit jelent Ianus a magyar humanizmus további fejlődésében, s hogy mit jelentett századokon át a magyar Ianus külföld felé a magyar tudományosság propagálásában és elismertetésében. E kis tanulmányában Huszti nagy Ianus-monográfiájának (Ianus Pannonius, Pécs, 1930.) mintegy az eredményeit adja, megkímélve az olvasót a csak filológusokat érdeklő aprólékos részletproblémáktól, de még így is sikerült neki megérettetni mindazt, ami mindenkor a legnehezebb feladat, a költő Ianus rendkívüli egyéniségét.

A kötetben a már előbb megjelent fordítások is új köntösben lépnek eléink: a régebbi kiadások ma már nehézkesnek látszó ortográfiáját a maival cserélte fel — igen helyesen — a kiadó, hogy ezzel is közelebb hozza Ianusunkat a mai olvasóhoz. Ez a csekély változtatás semmi-lyen sem érinti Hegedüs szövegének hű közlését. Azért hangsúlyozzuk ezt, mert a kötet amellett, hogy valóban rég fennálló hiányt igyekszik pótolni a magyar irodalomban, még kegyeletes megemlékezés is a Magyar Tudományos Akadémia részéről a magyarországi latinságnak és a magyar humanizmus történetének, Ábel Jenő után egyik legbuzgóbb kutatója, Hegedüs István e téren szerzett kétségtelen érdemeiről.

Ifj. Horváth János.

Gedichte von Janus Pannonius, übertragen von *Stefan Hegedüs*. Budapest, 1938. 8°. XVIII + 238 l.

Rezensent hebt hervor, dass die Dichtungen des europabekannten ungarischen Humanisten Janus Pannonius den breiteren Schichten des ungarischen Publikums unzugänglich blieben, da sie — abgesehen von einzelnen Stücken — nicht in ungarischer Übersetzung erschienen sind. Auch die aus seinem Nachlass herausgegebene Übersetzung von Stefan Hegedüs enthält nicht sämtliche Gedichte Janus', wohl aber das Beste seiner dichterischen Leistungen. Die Herausgabe der Übersetzungen besorgte im Auftrage der Ungarischen Akademie der Wissenschaften Josef Huszti, der in seiner knappen Einleitung ein lebensvolles Bild über das Leben und Schaffen des grossen ungarischen Humanisten entwirft und darauf hinweist, welche Bedeutung Janus Pannonius über den ungarischen Humanismus hinaus in der Geschichte des gesamteuropäischen Humanismus zukommt.

Johann Horváth jun.

Ernuszta Johanna: Adrianus Wolphardus. Értekezések a magyarországi latinság köréből. Szerkeszti: Huszti József. I. k. Kiadja a budapesti kir. m. Pázmány Péter Tud.-egyetem Latin Filológiai Intézete, Budapest. Dunántúl pécsi egyetemi könyvkiadó és nyomda rt., 1939. 73 l. 8°.

A szerző értekezése első kötetként jelent meg egy olyan sorozatnak, amelyre a magyarországi humanizmus-kutatásnak már régen szük-

sége volt, s amely hivatva van arra, hogy a hazai latinságra vonatkozó munkákat könnyen hozzáférhetővé tegye az azok után érdeklődők számára. A sorozat megindítása Huszti József egyetemi tanárnak, a magyarországi humanizmus-kutatás irányítójának érdeme, akinek — mint szerkesztőnek — neve már magábanvéve is elég biztosítékot nyújt arra nézve, hogy a jövőben megjelenő értekezések komoly, alapos lelkiismeretességgel készült munkák lesznek. Erre enged következtetni Ernuszt Johanna dolgozata is, amely nagy tudományos felkészültséget árul el. Pontos, a legkisebb részletekig kiterjedő aprólékos gondolat kidolgozott munka egy alapjában véve nem túlságosan nagyjelentőségű humanistáról, aki nevét Janus Pannonius költeményeinek kiadásával örökítette meg.

Adrianus Wolphardus élete folyását és működését erősen befolyásolták kora politikai változásai. 1491-ben született erdélyi szász családból Nagyenyeden. Iskoláit Gyulafehérvárott végezte, ahol az irodalommal szívesen foglalkozó Udalricus Budensis kanonok első ízben hívta fel figyelmét Janus Pannonius költeményeire. Majd tanulmányai folytatására Bécsbe ment. 1509—12-ig tartózkodott az osztrák fővárosban, amely abban az időben a német tudományos élet középpontja volt. Az itteni humanisták közül először Celtis Konrád hatása jelentkezett nála. Nemzetisége révén kapcsolatba került Martinus Capiniusszal, a Bécsben tartózkodó erdélyi szászok vezérével, aki megismertette Joachimus Vadianusszal s ezzel egy életreszló meleg barátság létrejöttét segítette elő. Humanista szellemmel áthatva tért haza Wolphardus Erdélybe, ahol Várdai Ferenc gyulafehérvári püspök humanista köréhez csatlakozott. Itt találkozott ifjúkori mesterével, Udalricus Budensisszal és barátságot kötött az ugyancsak ehhez a körhöz tartozó Thomas Pelaeusszal és Stephanus Taurinusszal. Néhány évvel később mint kolozsmegyei archidiaconus tanulmányútra ment Bolognába, ahol jogi tanulmányokat folytatott. Hazatérése után a kárpáti medencében mindinkább terjedő nemzeti eszme az ízig-vérig szász humanistát is közelebb hozta érzésben a magyarokhoz; ennek következményeként nevét megváltoztatta s ezentúl csak mint Enyedi Adorján szerepelt. Egyházi pályáján gyorsan haladt előre, s bár a hitújítási mozgalmak reá is hatással voltak, mindvégig hithű katolikus maradt s mint gyulafehérvári püspökhelyettes halt meg 1543-ban.

Irodalmi munkássága, mint olyan emberé, aki nem veleszületett tehetsége, hanem csak a korszokás kényszerítő hatása alatt fogott tolat, a Miksa német-római császárhoz írt dicsőítő énekekkel, néhány elégiával és ajánlóverssel, valamint a Dózsa-féle parasztlázadásról írt kis ismeretlen munkájával már ki is merült. Élete legértékesebb alkotása Janus Pannonius néhány művének kiadása.

Az értekezésben a szerző különösen két körülmény hangsúlyozására törekszik, először, hogy Adrianus Wolphardus életének minden szakaszán végigvonul Janus Pannonius, a nagy magyar humanista-költő költeményeivel való beható foglalkozás; a másik, Adrianus Wolphardusnak az erdélyi szász közösségbe való tudatos tartozása. E két vezérfonal köré építette fel Ernuszt Johanna az egész értekezését, feldolgozva és szigorú kritikái vizsgálat tárgyává téve minden életrajzi és filológiai adatot, amelyhez csak hozzáférhetett. Megállapításai, szellem-történeti fejtegetései, valamint a dolgozat felépítése és élvezetes, könnyed előadásmódja mind hozzájárulnak ahhoz, hogy az olvasó pontos és eleven képet nyerjen Adrianus Wolphardusról és környezetéről.

Vargha Anna.

*

Johanna Ernszt: Adrianus Wolphardus. Studien zum Humanismus in Ungarn. Bd. I. Herausg. von Josef Huszti. Ausgabe des Instituts für lateinische Philologie der Kön. Ung. Peter Pázmány-Universität Budapest. Budapest, Dunántúl Universitätsverlag- und Druckerei A. G. 1939. 73 S. 8°.

Die Arbeit eröffnet eine Sammlung, die unter der Leitung des bekannten Altphilologen Josef Huszti die Arbeiten über den ungarischen Humanismus zusammenfassen soll. Das erste Heft über Adrianus Wolphardus, den Herausgeber einiger Schriften von Janus Pannonius ist ein verheissungsvoller Beginn. Verfasserin prüfte und forschte das ihr zugängliche Material auf seine Glaubwürdigkeit hin sorgfältig durch, und versuchte das Leben und Wirken des Wolphardus menschlich und geistesgeschichtlich zu erhellen.

Anna Vargha.

Hajnóczy Iván: A kecskeméti görögség története — ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ τοῦ Κετσκέμ. (Magyar-görög tanulmányok — Οὐγγροελληνικαὶ μελέται 8.) Budapest, 1939. 57 l. és 2 tábla.

A magyarországi görögség történetének megismerésében Hajnóczy Iván értékes levéltári kutatásai révén ismét jelentős lépéssel haladtunk előre; ez a munka — amint Moravcsik professzor előszavából is kitűnik — szervesen illeszkedik bele a Magyarországon letelepedett görögség életének feltárására irányuló munkálatok sorozatába. A hazai görögség történetének képe az egyes telepek és egyházközségek életrajzából fog kibontakozni; az első ilyen rendszeresen feldolgozott életrajz a most szóban forgó kecskeméti görögök községéé.

A XVII. század végétől a kizsákmányoló török uralom alatt álló Makedóniából (különösen Kozani, Sziatiszta városokból) hazánkba költöző és letelepülő görög kereskedők száma egyre növekedett. 1708-ból való a Kecskeméten már letelepedett 26 görög kereskedő szerződése, amely a kecskeméti görögök első írásos nyoma. Ugyanez évben bocsát ki II. Rákóczi Ferenc fejedelem védőlevelet számukra. Hajnóczy művéből láthatjuk, hogy a görögöknek milyen küzdelmei voltak a várossal, földesúrral, megyével, kincstárral megmaradásukért az 1791-es egyenjogúsítási törvényig (sőt ezen túl is) — bár a magyar vendégszeretet nemcsak megélhetésüket, hanem gyarapodásukat is lehetővé tette. Bár Kecskemét és környéke görögjeinek száma nem volt nagynak mondható (1782-ben 76 család 246 lélekszámban), a görög kereskedők vallási hagyományaik és régi kultúrájuk iránt való hűségüknek már kezdettől fogva templom és iskola felállításával akarták tanújelét adni. Görög szerzeteseket, tanítókat megtelepedésük óta hoztak is, a templom azonban csak évtizedes készülődések után, 1829-ben készült el. A kecskeméti görög iskolára vonatkozó első nyom már 1746-ból való, s a szerző a tanítók és papok jegyzékét is gondosan összeállította. A görögök, ha mint az régi kultúrnéptől várható volt, ragaszkodtak is a magyar művelődéstől távolosó forrásokból táplálkozó szellemi életükhöz, a többi nemzetiségtől eltérően — talán kis számuknál fogva is — önként töreksenek megmagyarosodni. A sírkövekből látszik, hogy már 1740-ben beszélnek magyarul. Magyarul szónokló papot kívánnak (kit nem egykönnyen találtak). Tanítóik közül Papp György különösen buzgólkodott a magyar nyelv tanítása terén. 1851-ben tiltakoznak az ellen, hogy a statisztika szerbeknek tekintse őket; mint görög válású magyarok, egyik nemzetiségi egyházhoz sem kívánnak csatlakozni. 1830 után (Görögország felszabadulása) egyébként bevándorlásuk megszűnik, s a görög kolóniák tagjainak leszármazottai nemzetiségüket

és nyelvüket tekintve, beolvadnak a magyar társadalomba. Nagykőrös 1865-ig különálló egyházának történetét is ismerteti a szerző. E kis egyháznak szegénysége folytán csak szerb pappai voltak. A sírfeliratok, e fontos kútfők, amelyeket függelékben közöl a szerző dr. Lukács Géza másolatában, jelenleg már a negyedszer áthelyezett görög temetőben találhatók Kecskeméten. A görögök művelődésére fényt vető kézirati és könyvvállomány katalógusa ugyancsak függelékben található a tanulmány végén. A görög kéziratok, mint a budapesti egyházközség tulajdonában lévők is, a XVII—XVIII. századból valók, a nyomtatványok közül is több azonos a budapesti görögök nyomtatványaival (a szerzők is nagy számban közösek). A görög kereskedők 1708. évi szerződésének átírását (ennek az okmánynak a Rákóczi-tól eredő védőlevéllel egyetemben facsimiléjét is közlésezi a szerző) Horváth Endre egyetemi m. tanárnak köszönhetjük a tanulmány minden jelentős adatát felölelő újjörög kivonatával együtt.

Hajnóczy Ivánnak a kecskeméti görögység történetéről szóló gondos és fáradságos tanulmányaért, amely a „Magyar—Görög Tanulmányok” sorozatában érdemes helyet kapott, hálásak lehetünk.

(Budapest.)

Graf András.

*

Τὸ ἔργο τοῦ I. Hajnóczy γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων τοῦ Kecskemét τῆς Οὐγγαρίας ἀποτελεῖ μιὰ ἀξιόλογη συμβολὴ στὴν ἔρευνα, γενικά, τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ἐποίκων τῆς χώρας μας, γιὰτὶ μποροῦμε νὰ ὑποθέσωμε, πῶς, ὡς πρὸς τὴν ὀργάνωση, οἱ ἄλλες κοινότητες δείχνουν ὁμοιότητα μὲ κείνη τοῦ Kecskemét.

Τὸ πρῶτο γραπτὸ ἔγγραφο τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸ Kecskemét εἶναι μιὰ συμφωνία μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων ἀπὸ τὰ 1708.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων τοῦ Kecskemét πολλαπλασιάσθηκε ἴσα μὲ τὸ 1830.

Ἐπιπλέον ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ κράτους ἡ ἀφομοίωσή τους πρὸς τὸ οὐγγρικό περιβάλλον ἔγινε πὸ γρήγορα χάρη στῆ συμπαθία ποὺ ἔτρεφαν πάντα γιὰ τοὺς Οὐγγρους, ποὺ ἔκανε νὰ διαμαρτυρηθοῦν ἐναντίον τῶν Αὐστριακῶν, ποὺ τοὺς θεωροῦσαν γιὰ Σέρβους. (1851.)

Ἦθελαν μόνον νὰ διατηροῦν τὴν παλαιὰ θρησκευτικὴ παράδοση καὶ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία.

Αὐτὴ τὴ θέλησή τους δείχνει ἡ ὕπαρξη τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ σχολείου, ποὺ ἔχτισαν καὶ κράτησαν μὲ μεγάλη θυσία καὶ μὲ πολλὰς δυσκολίες.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔγγραφα καὶ οἱ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές διατηροῦν τὴ μνήμη τῶν Ἑλλήνων τοῦ Kecskemét, ἐνῶ ἡ κοινοτικὴ βιβλιοθήκη ἀποτελεῖ μαρτυρία γιὰ τὴν παιδεία τους.

(Budapest)

A. Graf.

A fanarióta görögység és a román nyelv.

Ladislav Gáldi: *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes*. Budapest, 1939. Magyar-görög Tanulmányok 9. sz. 270 l.

Havasalföldön és Moldvában tekintélyes görög művelődési központokat teremtettek a török hódoltság idején nagy számban letelepült görög kereskedők és szerzetesek, továbbá a görögbarát vajdák és görög származású fejedelmek. Már Mihály vajdáról tudjuk, hogy anyja, Theodóra, görög nő volt. Magát a vajdát a görög Andronikosz Kanda-kuzinosz segítette trónra s udvarában is több előkelő görög viselt főhivatalt. Az öt körülvenő görög légkörről, egyebek mellett, a róla szóló görög históriás énekek is tanúskodnak. A görög iskoláktól és

nyomdákától táplált görög befolyás a XVII. században Basarab Mátyás és Lupu Vazul alatt tovább erősödött. Tetőfokát a XVIII. században, a fanarióták korában érte el (1711—1821).

A görögökkel való hosszú együttélés következtében a románlakta területeken, Erdélyen kívül, a görög lett az élite-nyelv tudományban, irodalomban s a műveltek társalgásában egyaránt.

Bennünket magyarokat különösen érdekel az a körülmény, hogy ennek a vajdasági görög kultúrának kisugárzásai a magyarországi telepések közé is eljutottak. A románlakta területeken élő görögségnek és hazai telepeseinknek érintkezéséről tanúsodó emlék például Κωνσταντίνος Καραϊωάννου vajdasági görög orvos „Θησαυρός Γραμματικής” című kétkötetes munkája, mely Budán (Egyetemi ny. 1796 és 1797) jelent meg Πολυζύης Κοντός pesti görög tanító kiadásában, Μουρούζης (Moruzi) fejedelem családjának szóló ajánlással. Adataink vannak arról, hogy a magyarországi görögök szellemi életének vezéralakja, Γεώργιος Ζαβίρας is tartózkodott Vláchiában. „Ιστορία του θησαυρού του Μάρια Τζέλ” című gúnyversezetét a bukaresti görög nyomdában készült kiadni 1786-ban.¹ Ugyanő görögre fordította a görögműveltségű Cantemir fejedelem egyik munkáját.² A hazánkba szakadt macedónoláh (arumén) Rosa újjörögnyelvű nyomtatványai is kifejezetten a hazai és vajdasági görög diaszpóra szellemi egységének jegyében láttak napvilágot. (Pesten, 1808 és Budán, 1809.)

Míg a hazai görögségnek a magyarországi környezetben természet-szerűleg csak passzív szerep juthatott s tevékenysége csupán a magyar és a nyugati kultúrák átvételére szorítkozott, addig a vele szoros kapcsolatban álló vajdasági telepések az őket körülvevő alacsonyműveltségű lakosokra mélyreható befolyást gyakoroltak. Erről tanúsodnak, egyéb bizonyítékok mellett, azok a szavak, melyek a fanarióta uralom idején kerültek bele — ha ideiglenesen is! — a román társadalom bizonyos rétegeinek a szókincsébe.

Gáldi László, csaknem 10 évi kutató és gyűjtő munkásságának eredményeit összefoglaló könyvében, ezt a nyelvi hatást vizsgálja. A hozzáférhető szövegek, a román és görög szótári és nyelvészeti irodalom alapján körülbelül 1300 román vendégszóról mutatja ki a fanarióta-kori görög eredetét.

Az egyházi élet terén (ἀρχidiaκονία, ἀρχιερατικός, ἀναστασιατάριον stb.), az állami életben (πολιτεία, διάδοχος, ἀναφορά, καταγραφή, νομοφύλαξ stb.), a társadalomban (πρώτη πεντάδα, εὐγενής, συντροφία, κερὰ μου, ἀλληλογραφία stb.), az iskolában (παράδοσις, σπουδάζω stb.), a könyvnyomtatásban (κειμενον, διορθώνω, βιβλίον stb.), a tudományokban (κράσις, σφυγμός, δύσπνοια, περιπνευμονία stb.), a kereskedelemben (ἀπόδειξις, ἔσοφλῶ stb.), az iparban (μυστήρι, πλανίζω stb.), tehát a vajdaságok politikai, szellemi és részben anyagi életének minden ágában érvényesült a fanarióta nyelvi befolyás ugyanakkor, midőn az erdélyi román-ság a magyar-latin kultúra hatása alatt állt. Gáldi számítása szerint körülbelül 150 fanarióta szó ma is él a román nyelvben, még pedig különösen olyanok, melyek eredetileg nem írott, hanem beszélt nyelvi átvételek voltak. Ez a tény bizonyos mértékben feltűnő, mert a gyűj-

¹ L. Magyar-görög tanulmányok, 3. sz. 59—61. l.

² „Δημητρίου Καντεψήρ Ἡγεμόνος τῆς Μολδαβίας Συμβεβηκότα ἄξιωματικὰ ἔργα τῶν ἐν τῇ Βλαχίᾳ Καντακουζηνῶν καὶ Βραγκοβάνων, μεταγλωττισθέντα ἐκ τῆς Γερμανικῆς γλώσσης, ἐξεδόθησαν τύποις ἐν Βιέννῃ τῷ 1795 παρὰ Μαρκίδαοις Πούλιου.” A könyv nyomtatott példányainak hollétééről nem tudunk. A kézirat egykorú másolatát a kecskeméti görög könyvtár őrzi.

teményben szereplő szavak legnagyobb része a görögben az antikizáló hivatali és egyházi nyelv körébe tartozik.³ E szavak görögországi életéről külön statisztikát lehetne felállítani, amelyből kitűnnék, hogy azok — az állami és társadalmi életben bekövetkezett változások következményeitől eltekintve — túlnyomórészt ma is használatban vannak.

Gáldi kimutatja, hogy a román nyelv szókészletébe átkerült fanarióta görög névszók (főnevek és mellénevek) többé-kevésbbé alkalmazkodtak a román hang- és alaktanhoz, de persze távolról sem annyira, mint az aruménban élőnyelvi bilinguizmus folytán meghonosodott megfelelő újgörög elemek (pl. παρτίδα > északi oláh *partidă*, de arumén *pártidă*, vagyis az utóbbi esetben érvényesül a hangsúlyelőtti a-ra vonatkozó a > ä hangtörvény). Az átvett igékkel, melyeknek alapformája mindig az aoristos, pontosabban az aoristos conjunctivusa, természetesen igeképzők kerültek, legalább is bizonyos időre, a román nyelvbe, s egyesek közülük sajátosság kifejező értéket nyertek (mint az *-osi* képző), illetve szórványosan mindmáig megőrződtek az ókirálysági alacsony népnyelvben, a diákok argot-jában stb. (ilyen igék *scuzarisi*, *iubarisi* az olasz-görög eredetű *-άρω* képzővel).

A nagy szorgalommal összegyűjtött és példás szakszerűséggel feldolgozott nyelvi anyag állománya újabb szövegek átvizsgálása után bizonyára gazdagodni fog s remélhető, hogy a további kutatások az egyelőre nyitott kérdésekre is meghozzák majd a feleletet. Ezúttal csak egy-két megjegyzésre szorítkozunk.

A 138. lapon olvassuk: „adipóton «antidote»... On peut se demander si en roumain adipoton n'est pas une erreur de copie au lieu de antidoton“. Felfogásunk szerint itt a görög műveltségű szerző tudatos contaminációs tevékenységével állunk szemben, aki a „zama viței“ („le jus de la treille“) tartalmába foglalt kettős sajáttságából (ποτόν = ital és ἀντίδοτον = ellenszer) kiindulva új összetélt: az ἀντίποτον-t alkotta.

147. lapon „andilándi... Etymologie: ? ἀντιλαμπή“. Mi inkább az Ἐπιλαμπή (mythol. és zoológiai szó) etymológiára gondolunk.

186. lapon „exierivosis (?) «recherche, investigation»... Etymologie probable: ἐξερεύνησις“. Valószínűbb etymológia: ἐξακριβωσις (= pontos kivizsgálás) az α hasonulásával. A román szó helyes alakja „exicrivosis“.

197 (és 132.) lapon: „iconomicos... «frauduleux». Ce changement de sens est très bizarre, mais il n'est pas difficile de l'expliquer par des motifs psychologiques, puisque la falsification d'un document... est toujours une action qui est mise au service des intérêts financiers ou économiques de quelqu'un...“ Nem magyarázható-e meg a jelentésváltozás az οἰκονομικός „olcsó“ alapjelentéséből? Hiszen a kereskedelemben is hozzászoktak ahhoz, hogy a drága áru egyúttal „valódi“, míg az olcsó (az οἰκονομικό) rendszerint „utánzat, hamisítvány“ (ψεύτικο) V. ö. „olcsó hírek“ (= hamis hírek).

249. lapon „sërta-fërta «de ci de là»... Et.: σύρτα-φέρτα... c'est un composé de συρτός «traînant» (ex. συρτά παπούτσια «pantoufles») et de φερτός «apporté»“. A görög kifejezés helyes etymológiája:

³ Megjegyzendő azonban, hogy néhány esetben találunk vulgáris-jellegű alaktani sajátosságokat is. Ilyen pl. az *-áδα* végzet a klasszikus *-ás* helyett (v. ö. román *protipendadă*), az *-ακας* forma a klasszikus *-αῖ* helyett (pl. *schevofilacă*) a sok *-άρω*-végű görög-olasz ige (a románban *-arisi*, pl. *interesarisi*) stb.

σὺρ' τα - φέρ' τα = vidd el, húzd el! — hozd ide!, jelentése: sürgés-forgás.

Gáldi bevezető tanulmányában állást foglal a fanarióta uralom értékelésének kérdésében is. Ő a fanariótákat rehabilitáló irányzat érvelését nem tartja mindenben meggyőzőnek s úgy véli, hogy munkájának bizonyos eredményei a másik tábor állításait támogatják. Ezzel szemben meggyőződésünk, hogy a fanarióta uralom ellen felhozott panaszok jórészt olyan politikai és szociális bajok váltották ki, amelyek részben azelőtt is megvoltak, részben a vajdaságokon kívül is fennállottak a Porta országaiban, sőt annak határain jóval túl is. A görögség elleni gyűlöletet a románság körében egyébként megmagyarázza az a különbség, amely egyfelől a pásztor és földműves, másfelől a kereskedő mentalitása közt általában észlelhető, továbbá az a görög fajt jellemző szellemi magasabbrendűség, amely a telepeseket Havasalföld és Moldva lakossága fölé emelte.

Gáldinak nagy érdeme, hogy a román nyelv-történet szempontjából hézgapótló munkát végzett és új adatokkal gazdagította a görögség balkáni expanziójának történetét.

Horváth Endre.

Νεοελληνικὲς λέξεις στὴ ρουμανικὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Φαναριώτικης Ἡγεμονίας. Ὁ κ. Α. Γάλδι συγκεντρώνει καὶ ἐξετάζει περὶ τὶς 1300 λέξεις ἑλληνικῆς, ποὺ μῆκαν στὴ ρουμανικὴ στὸ 18. αἰῶνα. Οἱ λέξεις αὐτὲς διαορίζονται σὲ διάφορες κατηγορίες. Ἡ πλουσιώτερη κατηγορία εἶναι ἡ κατηγορία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δανεικῶν λέξεων. Ἄλλες πολλὲς λέξεις ἀναφέρονται στὴ διοίκηση καὶ στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Πολλὲς ἐπίσης λέξεις σχετίζονται μὲ τὴν παιδεία, τὴν τυπογραφία, τὴ ἱατρικὴ, τὸ ἐμπόριο, τὴ βιομηχανία, τὴ διασκέδαση, τὸ ντύσιμο, τὶς διάφορες ψυχικὲς διαθέσεις κλπ. Τὸ βιβλίον τοῦ κ. Γάλδι ἐνῶ συμπληρώνει ἓνα κενὸ στὴν ἱστορία τῆς ρουμανικῆς, ἀποτελεῖ συγχρόνως ἀνεκτίμητο μνημεῖον γιὰ ἓνα σπουδαῖο κεφάλαιον τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἀνδρέας Χόρβατ.

Balogh Károly: *Lovagköltők.* Dalok a minnesang virágkorából. Középfelnémet eredetiből fordította, a bevezetőt és az életrajzokat írta — Budapest, Kir. M. Egyetemi Nyomda, 1935. 8°, 231 l. (13 felrag. hasonmással. Ára 4 pengő.)

A minnesang bemutatása művészien tolmácsolt és a fejlődés fonálán elrendezett szemelvényeken keresztül kívánatos, de nem éppen könnyű feladat. E hatalmas költői termés egyes darabjait már eddig is olvashattuk nyelvünkön, de B. vállalkozott először arra, hogy tervszerűbb antológiát adjon belőle. Bár a kiadvány ismertetése — egyik bírálójának szavai szerint — „kissé megkésett”,¹ a feladat nem közönséges voltánál fogva megokolt, hogy a történettudomány² és a műfordítói gyakorlat képviselői után tudományunk nézőpontjaiból is hozzászóljunk a munkálatához.

Ami az anyag kiszemelését illeti, már Váczy rámutatott (i. h. 110. l.) arra, hogy a könyv főcíme nem találó; de nem az alcíme sem, mert a minnesang virágkora csak a központi dúc, amely köré B. a kezdet és a hanyatlás korszakainak jelenségeit csoportosította. Sőt, a kiszemelést éppenséggel aránytalanak mondhatjuk, ha a virágkoron

¹ Vietórisz József: *Lovagköltők.* Budapesti Szemle 249 (1938.), 378. lap.

² Váczy Péter: *Századok.* 72 (1938.), 110. s. kk. ll.

a msg-nak fogalmilag legtisztább megnyilatkozását értjük, mert egyrészt 37 drb képviseli a vagansok költészetét, továbbá a fejlődés első és második korszakát, 21 pedig a Walther von der Vogelweide után esőt. Így a közölt 86 darabból 28 esik a virágzás korára, a Fr. v. Hausentől Waltherig terjedő időre. E számításba nem vettük bele az ú. n. Freidank gyűjteményéből adott 99 darabot, mert ez az anyag nem tartozik szorosabban a minnesanghoz. A kiszemelés azonban még e határokon belül sem arányos. Reimar d. Altenek például nem jutott oly hely a gyűjteményben, amely a klasszikus minnesang jellegzetes költőjét megilleti. Jóllehet B. négy darabot ad költészetéből, három a megfelelő teljes dalok helyében kiszakított strófa, egyet pedig (*Hódolat* 102. s. k. l.) Erich Schmidt, Hermann Paul és Carl v. Kraus vizsgálatai után ma már nem tarthatunk a költőének.³ Ami az előbbieket illeti, Kraus bebizonyította, hogy a 165, 28—36. szak (*Üdv néked, nő!* 102. l.) VI. szaka egy teljesebb összefüggésnek, a 165, 10—166, 15. terjedő ötstrófás dalnak, aminthogy a 153, 14—22. str. (*Bár megtudnám... 103. l.*) I. szaka a (Kraus elrend. szer.) 153, 14—154, 4 + 153, 5—13 + 154, 5—31. terj. hét strófásnak és a 151, 33—152 4. (*Megérek olykor egy napot... 103. l.*) II. szaka a (Kraus elrend. szer.) 152, 15—24 + 151, 33—152, 14 + 152, 24^a—24^k terj. négystrófásnak.⁴ B. eljárása aligha alkalmas Reimar bemutatására, amikor például Neidhart v. Reuenthal 13 darabbal lép elénk; az bizonyos, hogy a hagenauai csalogány finommunkájú, célzásokban és halk árnyalatokban gazdag művészetének tolmácsolása nem közönséges feladat.

Az eszmei összefüggés és a szerkezeti váz fölösleges széttörése az is, ha B. Walther Lachmann—Kraus 10. kiad. 41, 13—42, 14. terj. ötstrófás dalának csak az utolsó szakát fordítja le (*Mulandóság* 137. l.). Egyébként a Walther-szemelvények közé is került anyag, amelynél W. szerzősége kétes, mégpedig a 60, 34—61, 31. terj. két str., amelyek elsejét az életrajzban kapjuk (*Elosztom, mielőtt megyek... 125. l.*).⁵ Nem megokolt, hogy B. elhagyja Wolfram Lachm. 5. kiad. 7, 11—40. terj. ötstrófás dalának utolsó két szakát (*Szerelmi dal* 148. l.), amint az sem, hogy a Névtelen dalok 13. darabjában (27. l.) két különálló, egyébként is eltérő háttérű strófát (1—8. s. ∞ 105 a. fol. 59 + 9—20. s. ∞ 116 a. fol. 62.) kapcsolt egybe;⁶ és az sem, hogy a Kürenberginek két, valószínűen egybetartozó, strófáját (MF. [Vogt] 8, 1—8 + 9, 29—36.), amely ú. n. kétoldalú minneliednek mutatkozik, *Ballada* címen egybe szerkesztette a 9, 21—28. terj. szakkal, amely az alapul szolgáló élmény-helyzetre és a beszélő férfi felfogására merőben elüt az előbbiektől,⁷ tette pedig ezt oly módon, hogy az utóbbit az előbbieket

³ Kraus, C. v.: Die Lieder Reimars des Alten I. = Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss. Philos.-philol. u. hist. Kl. XXX. Bd. 4. Abh. München, 1919. 82. l.

⁴ V. ö. i. m. I, 25—26., 55—60., 11—15., II. = 6. Abh. 8—9., 19—21., 37—38., 42—43. és III. = 7. Abh. 43—44., 62—63., 29—30. ll.

⁵ V. ö. Kraus, C. v.: Walther von der Vogelweide. Untersuchungen. Berlin u. Leipzig, 1935. 237. s. kk. ll.

⁶ L. Lüers, Friedr.: Die deutschen Lieder der Carmina Burana. Hg. v.—Bonn 1922. = Lietzmann, H.: Kleine Texte 148:13. és 16. l.; továbbá: Schumann, Otto: Die deutschen Strophen der Carmina Burana. GRM 14 (1926.), 428 l.

⁷ V. ö. Ehrismann, Gustav: Die Kürenberg-Literatur und die Anfänge des deutschen Minnesangs. GRM 15 (1927.), 333—336. és 344—346. ll.

elé helyezte első szaknak (l. 36. s k. l.). Az önkénynek netovábbja, amikor Ulrich v. Liechtenstein Bartsch-Golther kiad. 139, 1—140, 40. terj. táncdalát úgy tolmácsolja, hogy a 2. és 3. szak hangulati és gondolati tartalmát egy szakba (2.) sűriti össze (l. *Künn az erdön*... 194. l.). Sajnos, nincs terünk ahhoz, hogy egyéb példákkal szolgáljunk a szerkezet főlölesleges megbontására. A mondottak alapján nem áll az, amit Vietórisz mond, hogy B. „huszonegy megnevezett író lírájának javarészét dolgozta fel.” (l. h. 379. l.) A fordító most jellemzett eljárása annál különösebb, mert általában jó szövegkiadásokat használt, és adataink vannak arra is, hogy a szövegkritikai apparátust is szorgalmasan forgatta. Néhol kívánatos lett volna az is, hogy a szövegvariánsokból a jó, sőt a legjobb olvasatra támaszkodjék. Így például nem volt szerencsés dolog, hogy Freidank Grimm 2. kiad. 146, 13—14. mondása lefordításánál MQ *in der wäge* olvasatát vette alapul a főszövegben álló *in dem wäge* helyett, mert ez arra vezethette, hogy két különböző jelentésű szót cseréljen föl egymással. Az eredetiben u. i. nem a *wäge* = „Wage, mérleg” erős fem. fordul elő, hanem a *wäges* = „Flut, Wasser” erős masculinum v. pedig — az MQ kéziratokban — a *wäge* erős fem., amely ugyancsak azt jelenti, mint az idézett masc., s ennek többeséből keletkezett. Így aztán a következő furcsa fordítást kaptuk: „Egy keszeg az asztalon jobb nekem, mint bármi remek hal a mérlegen ~ ein simele ist bezzer uf den tisch dann in dem wäge ein grözer visch.“* Nem kisebb furcsaság a következő: „Erősnek kell a kis szűnyognak lenni, ha egy nagy ökröt át akar repülni”, holott ugyancsak Freidank 146, 5—6. s.-ban ezt olvasuk: „diu mücke muoz sich sere müen, wil si den ohsen überlüen”. Itt is helytelen volt, hogy a főszöveg *überlüen* = „im Brüllen übertreffen, überbrüllen” olvasata h. *DF vber fliehen (fliegen F)* olvasata szolgált a tolmácsolás alapjául. (L. B. 59. 60. sz. 200. l.)

Már a szövegkritikai tájékozottság követelménye is mutatja, hogy régi költőknek és nem utolsó sorban a msg-nak átültetése oly feladat, amely nem lehet el bizonyos mértékű tudományos felkészültség nélkül. Amennyire elismerem, hogy B. forgatta az idevágó régibb irodalmat, annyira osztonom kell Váczy megállapítását (i. h. 111. l.), hogy fordítónk nem vette eléggé számba a msg-ra vonatkozó újabb irodalmat. Ha méltányosan 1930 körül vetünk határt, éppen az elmúlt három évtizedben jelentős vizsgálatokat kaptunk mind az eredet (Burdach, Brinckmann, Schwietering, Ehrismann stb.), mind pedig a szövegkritika és az eszmei megformai adottságok (C. v. Kraus, Günther Müller, Friedr. Neumann, Hans Naumann stb.) dolgában. Ha máshonnan nem, G. Müller áttekintéséből is tájékozódni lehetett volna az 1927-ig megjelent főbb anyagról.⁸ E tájékozódás megkímélte volna a fordítót attól, hogy a gyűjtemény bevezetésében oly közhelyeket ismételjen, amelyeket a tudomány már revidéált; így például nem szabatos, legalább is egyoldalú, ha azt mondjuk, hogy az udvari-lovagi-költészet közvetve a keresztes hadjáratok hatása alatt keletkezett (9. l.) avagy, hogy a msg kezdetben még a régi német népköltészet jellegét viseli magán (10. l.). A méltató részekből nem derül ki elég világossággal a fordító elvi állásfoglalása, de nem műfordító eljárásából

* A pontatlan fordítás kiemelésére szolgáló ritkítás itt s a következőkben tölem való.

⁸ Ergebnisse und Aufgaben der Minnesangforschung. DVjschr. 5 (1927), 106. s. kk. II.

sem. Nem domborodik ki eléggé mai felfogásunk a szó szoros értelmében vett msg-ról, amelyet a maga sajátosságában sem az eredetre vonatkozó elméletek, sem az általános értelemben vett szerelmi költészet fejlődése nem magyaráznak meg maradéktalanul. A msg egy zárt társadalmi rend világszemléletének, szigorúan meghatározott és kifinomult életformáinak kifejeződése, ahol az érzelmi és gondolati tényezők erőviszonya, G. Müller kifejezésével élve: poláris feszültsége ugyancsak zárt, mindinkább konvencióvá kikristályosodó eszközkészlet segítségével talál megoldást a műalkotásban. All ez a szerelmi élményről is, amelynek megjelenési és kifejező formái a szóbanforgó társadalmi rend adottságaiban gyökereznek, ahol az egyéni átélés megnyilatkozásait éppúgy rendi eszmény-képzetek és értékfogalmak minősítik és irányítják, mint az életnyilvánulás egyéb jelenségeit.⁹ Hogy mindezt világosan lássuk, határozottabb körvonalait kellett volna kapnunk a fejlődés egyes korszakainak, kivált a két nem egymáshoz való viszonyának alakulására vonatkozóan; erre ügyelve például a Kürenbergi mélyebbre ható jellemzésben részesült volna.¹⁰ Csak így értené meg közönségünk igazán, hogyan töri át a rendi konvenció merev falait egy oly nagy egyéniség, mint Walther, akinek szemlélete és kifejező művészete szélesebb, sőt kozmikus távlatok felé mutat. — De a tudomány az egyes költők pályájának vizsgálatában is termelt újabb eredményeket, itt-ott ezekre is ügyelni lehetett volna a megfelelő részekben. Csak egy-két példát ragadok ki. Már komoly ellenmondásra talált az a megállapítás, hogy Reimar „eleintén erősen befolyásolta“ a fiatal Walthert (118. l.), amint az is, mintha a két költő között nagyobb korkülönbség lett volna (u. o.).¹¹ Wildenberg nem Wolfram vára volt (146. l.), hanem a durnei uraké, mégpedig az Odenwaldban, Amorbach közelében. A költő közismert mondasát: „ine kan decheinen buochstap“ Parz. 115, 27. nem szabad szöszerint vennünk (146. l.). A Parz. végső sorait (827, 29—30.) Schreiber nem Vohburg Erzsébet órgrófnéra vonatkoztatja, hanem a költő nejére (147. l.).¹² Egyetértünk Baloghgal abban, hogy Wolfram hajnali dalai iskolát teremtettek (146. l.), de hozzá lehetett volna tenni, hogy ő az, aki 5, 34—6, 9. terj. dalában le is számol ezzel a műfajjal, amikor itt is felülemelkedve a konvención az „ein offen süeze wirtes wip“ (6, 9.) szerelmét dicsőíti.

Ez az elmélyedő tájékozódás azonban egyéb nézőpontból is fontos. A kfn. nyelvhasználat szinte elháríthatatlan nehézségek elé állítja a fordítót, a msg-é pedig különösen. „Die Minnesängersprache ist eine Sprache für Wissende, für Eingeweihte. Darum ist sie unübersetzbar“ — mondja Fr. Neumann (I. h. 82. l.). A magyar fordítónak valósággal a nyelvtéremtő géniusz ihletésére kell fogékonynak lennie, mert a

⁹ L. Neumann, Friedr.: *Hohe Minne* c. elvi jelentőségű berlini előadását, amelynek rövidített foglalata olvasható: ZfDk 39 (1925.), 81. s kk. II.

¹⁰ V. ö. Ehrismann id. tanulm. kívül: Kraus, C. v.: *Unsere älteste Lyrik. Festrede...* München, Bayer. Akad. d. Wiss., 1930. és Naumann, Hans: *Ritterliche Standeskultur um 1200* = Naumann, H.—Müller, Günther: *Höfische Kultur*. DVjschr. Buchreihe 17. 1929. 17. s kk. II.

¹¹ V. ö. Kraus: Reimar, 7. Abh. 27. és 26. l.

¹² Schreiber, Albert: *Neue Bausteine zu einer Lebensgeschichte Wolframs von Eschenbach*. Frankfurt a/Main 1922 = Panzer, Friedr.—Petersen, Jul.: *Deutsche Forschungen*, hg. von — Heft 7., 219. l. (Ism. Travnik: EPhK 49 (1925.), 135. s kk. II.)

társadalmi és költészeti fejlődés megfelelő szaka nincs meg nálunk, legalább is nincs meg emlékekben. Már csak a terminusok (höher muot, ere, stæte, gruo, wert, unmære, tiuren stb.) tolmácsolása az általános nyelvhasználat és az egyes költők egyéni gyakorlatára szerint, a sajátos vonzatok, a lovagi világgépet tükrözőtető szemléleti s egyéb stiluselemek mind megannyi buktatók a szegény fordító rögös útján. Készséggel elismerem, hogy B. derekas igyekezettel vette föl a harcot ez ellenálló tényezőkkel, s ebben segítségére volt gazdag és színes magyar nyelvi és verselő készsége, bő költői ere; azonban nem mindig választotta meg a szabatos megfelelést, olykor nem ismerte föl a mondatbeli vonzatot, tolla alatt itt-ott eltolódott az eredeti szemlélet, elszakadt egy-egy jellemző kép, elvéve modern stiluselem csúszott fordításába, és nem egyszer a forma, a vers kényszere elhajlásokra, szószaporításra és henye sorkitöltésekre vezette.

Szűkre szabott terünk csupán egy-két példát enged meg ezeknek a kisebb-nagyobb félreértéseknek és pongyolaságoknak feltüntetésére: A *rede* terminus esetében (= „Text eines Gedichtes, zusammenhängende Ausführung“) nem szabad a szó mai jelentéseire gondolnunk: „Hisz, mint egy szentbeszédet, úgy daloltad: Úd néked, Nő...“ (*Reinmar halálára* 1, 11—12. 136. l.), mert Walther (82, 34.) a műsőt Reimarnak éppen abból a dalából (165, 10—166, 15) veszi át (*mine rede* 166, 12.), amelyet itt kezdőszavaival idéz és általában magasztal. Az ú. n. ifj. Spervogel 20, 9. sora *bern*-jében nem vadkanokról van szó, hanem medvéről. B. (56. l. 2. drb.) felcserélte a *bër* gy. masc. a *bër* erős masc.-mal, amely tenyészkant jelent; *alterseine* nem = „régesrég mult napokban“, hanem „magamra hagyva, egyedül“ Neidhart Haupt-Wiessner kiad. 3, 22—4, 30. terj., különben is kétes szerzőségű d.-nak 4, 12. s.-ban (l. *Május* 4, 3, 167. l.); *frouwe* nem = „leány“ a Kürenbergi 10, 22. és *wîp* sem az Walther 53, 25. s.-ban; annál furcsább, hogy B. az előbbi str. címéül *Az asszony és a sólyom* kif. adta (v. ö. 37. l. és *Csodásan alkotott e lány*... 1, 1. 133. l.). Ha a Rietenburgi várgróf azt dalolja: *doch tuot mir sanfte guot gedinge* (= „schöne Hoffnung“; v. ö. 18, 20—21.), avagy Walther a Minne personificatiójához fordulva hálát ad: *deich sô rehte hân erkant wâ dienst werdeclîchen lît* (v. ö. 56, 9—11.), egyik helyen sincs szó a meghallgattatás boldogságáról; Walthert itt csupán a gondolat vigasztalja, hogy hölgye méltó szolgálatára. (V. ö. B. 51. l. 4—5. s. és 120. l. fel. a 11—14. s.). Nem világos, ha ugyancsak Walthernél a 74, 33. mondatát: *dô neic si mir schône igy fordítjuk: „még is hozzám ha jolt“* (131. l. 3, 6. s.), mert a kif. itt csak azt jelenti, hogy a leány illedelmes (schône) főhajtással köszönetet mondott. — Olykor a mondat szerkezet tagjainak helytelen viszonyítása, a vonzat föl nem ismerése okozta a félreértést: így pl. Neidhart 84, 32—85, 5. str. 85. l. sora: *sô müeste man dem voge le guoter meisters chefte jehen annyit* jelent, hogy bízvást kiváló tanulékonytságot, készséget tulajdoníthatnánk a madárnak, állíthatnánk (jehen) róla (dat.), ha az előrebocsátott feltételek szerint bánna vele gazdája; súlyos félreértésre vall tehát, ha B. a következményt a feltételekhez vonja: „s m adaraddal kedveskedve kellene beszélned“. (*Ha madárkád volna*... 6. s. 171. l.). Nem kisebb félreértés a „ha hûn szeretsz“ kif. Szerellem asszonyhoz intézve Ulrich v. Lichtenstein i. k. 140, 41—72. ss.-ban közölt táncdala utolsóelőtti sorának helyén, mert a „kanstu, Minne, triuwe minnen“ mondatban sem *triuwe* nem határozó, sem *minnen* nem a. m. szeretni; a költő itt annak a reményének ad kifejezést, hogy „frowe Minne“ segít rajta, ha értékeli, hajlandó megjutalmazni a költő hű érületét a szeretett hölgy iránt. (V. ö.

B.: *Szabaduljunk gondjainktól!* 4, 7. 196. l.). Nagyon fontos, hogy világosan álljon előtünk a szemlélet, amely a nyelvi kifejeződést kiváltotta. Ha tehát ez a költészet a lovag és a lovagi hölgy viszonyát a hűbéri függés jelenségének képeibe foglalja, ezt a fordításnak nem szabad elhanyagolnia. Már a Beureni dalokban is találkozunk e viszony kifejezésének terminusaival (*undertân sin, gebot, dienen, mit gewalte sliezen* stb.), amelyeket nem pótolhatunk általánosságokkal.

A szemléletet olykor nem kapjuk meg világosan és töretlenül a fordításokban. „En balga férfi! eld aloltam néki, mint fáj szívem. És csodák-csodája, édes pici (így!) szája még beszél velem!” (*Csodálva nézem...* 2, 1—6. 94. l.). Mit mond itt Morungen?! 141, 26—31. ez áll: „Swenne ich vil tumber ir tuon (praes!) mînen kumber mit sange bekant, sost ez ein wunder daz si mich tuot under mit rede zehant.“ B. tehát merőben hamisan fogja fel a helyzetet, mert undertuon a. m. „unterdrücken, überwinden“ és itt: „unterducken”.¹³ „Olykor újat énekelnek én is, csakhogy d é r l e p, míg nem hallom hölgyem biztató szavát...” (*Szerelmi dal.* 1, 3—4. 148. l.). Ezzel szemben Wolfram 7, 13—14.: „etswenn ich kan muwez singen, s ô der rife ligt, guot wîp, noch allez ân dîn lôn.“ A fordító itt nem ismerte föl a madarakra vonatkoztatott ellentétet, t. i. a költő időnként olykor is tud új dalt szerzeni, ha a d é r l e p i b e a t á j a t (tehát, amikor a madarak hallgatnak), és úgy is, ha nem számíthat hölgye jutalmára. — „J ó h í r e d e t n e j á t s z a d (recte: játsszad) e l — s a z é l e t é t. Ó hűségemben megbízott s kellek még máskor is talán” (*Hajnali dal* 3, 5—8. 149. l.) — így figyelmezteti fordítónknál az ő r a kedvesétől elválni nem tudó hölgyet, de Wolframnál 4, 33—35. s. nem éppen ez áll: „daz er behalte êr und den lip. er gab sich mîner triwe alsô, daz ih in bræhte ouch wider dan“; v. i. az ő r n e m a hölgy becsületét félti, hanem a lovagét, s az utolsó sorokban arra hivatkozik, hogy a lovag reá (az örre) bízta magát úgy, hogy az ő r a lovag háborítatlan távozásáról is gondoskodik.

Hogy a fordító ez anyagban minő nehézségekkel találkozhatik, arra csattanós példa Walthernek Lachm.—Kraus 10. kiad. elrend. szer. 53, 25—34+54, 27—36+53, 35—54, 26. terj. és Reimar 159, 1—160, 5., tov. 196, 35—197, 14. terj. dalaira célzó polemikus élű költeménye (*Csodásan alkotott e lány...* 133. s. kk. II.). Balognál az 1. és a 4. szakban eltorzul az értelem:

B. 1, 1—10: Csodásan alkotott
e lány! ∞

Tán jut nekem még jutalom,
Ha teste báját — mindahány —
Fenkölt dalomba foglalom.
Szolgálhatnám sok kellemét,
Hisz van elég! De mostan épp'
Ezt választottam. Szellemét
Dicsérje más. Az lesz a szép
— És nem haragszom én —
Ha dalban, hangban osztozunk
dicséretén.

W. 53, 25—34. Si wunderwol ge-
machtet wîp,

daz mir noch werde ir habedanc!
ich setze ir minneclîchen lip
vil werde in mînen hôhen sanc.
gern ich in allen dienen sol:
doch hân ich mir diese ûz erkorn.
ein ander weiz die sînen wol:
die lob er âne mînen zorn;
hab ime wîs unde wort
mit mir gemeine: lob ich hie, sô
lob er dort.

¹³ L. e dal ford. *Heinrich von Morungen*. Hg. v. Carl von Kraus. München, Bremer Presse, 1925. 73. l. Kraus ritmikus prózában adott fordításai mintái a szabatos és művészi tolmácsolásnak.

A *lip* szóképnek fel nem ismerése, ennek a konvencionális stílus-elemnek, amely az egész személyt jelenti, indította meg a félreértés folyamatát, mert az *in allen* nem a költő hölgyének „sok kellemére“ vonatkozik, hanem a többi (= valamennyi) lovagi hölgynek szánt udvariaság, akik nyilván szintén érdemesek a dalra, de ő most egyet választott ki közülük, az ő (szíve) hölgyét, tehát a *dise* nem a hölgy testi tulajdonságaira céloz; más költő — s ez célzás Reimarra, — aki ismeri a maga hölgye kiválóságát, ám dicsérje azt, ki-ki a maga módján. Nem akarnám hinni, hogy B. a *sínen* névmási alakot összetévesztette a *sín* főnévvel. A 4. szak még inkább próbára tette tudását:

B. 4, 5—8: *Kinek ajkára
csókot ad, ∞*

*De boldog órát tölthet ott!
Ízelve édes zamatát
S érezve balzsamillatot.*

W. 54, 11—14: *swá si daz* (t. i.
küssen) *an ir wengel legt,*

*dá wære ich gerne nâhen bi:
ez smecket, sô manz iender regt,
alsam ez vollez balsmen si.*

Fordítónk melegségére szolgál, hogy a szójáték, amellyel itt dolgozunk van, alig fordítható le, azonban erre a körülményre figyelmeztetni kellett volna az olvasót. A szójáték a *küssen* = csókolás, csók és a *küssen* = fejpárna szellemes felhasználásával történik. A szóalak a szak első soraiban kétféle értelemben vibrál, de a fenti idézetben (*swá* stb.) már csak a „párna“ jelentésében áll: a költő szívesen lenne ott, ahol hölgye azt (*daz*) v. i. a párnát orcája alá helyezi, de — folytatja, finoman élét véve a kényes helyzetnek — csak azért, mert olyan illatos (*smecket*, t. i. a párna), ha mozgatják stb. Meglehet, hogy B. az 54, 11—12. ss. átültetésénél az *A* kézirat olvasataira támaszkodott.¹⁴

Nem helyeselhető az sem, ha fordítónk fölöslegesen megtoldja a szöveget. Az ily sortöltelék sokszor csak arra jó, hogy idegen elemet vigyen a szemléletbe. „Szép teste, gyenge, mint selyem s fehérebb, mint a hó!“ (*Fölkelt a nap... 1, 3—4. 94. l.*) ∞ *Morungen 143, 24—25*: „noch wîzer danne ein snê ir lîp vil wol geslaht?“ — „Hogy majd a rany hajad virágfüzérrel ékesítsd a tánchoz!“ (*Boldog álom 1, 3—4. 131. l.*) ∞ *Walther 74, 22—23*: „sô zieret ir den tanz, mit den schœnen bluomen, als irs üffe traget“; hibás a mondatragok egymásra vonatkoztatása is. — Valóban fölöslegesen biedermeieres az ilyesmi: „Édesen — óh, de szépen, édesem! — májust köszönti, róla zeng minden dalos madárka (*A hosszú tél csak eljár... 1, 5—7. 169. l.*) ∞ *Neidhart 29, 31—33*: „wunneclîch, in sœzer stimme lobelîch, vrô singent aber (= ismét) die voegele, lobent den meien.“

A maga helyén meg kellett volna mondani, hogy a versek címei a fordítótól származnak. Általában nem ártott volna, ha itt-ott a szöveghez fűzött rövid jegyzet szolgálta volna a kfn.-ben aligha járatos művelt olvasó érdekét. „Világ Asszonyosság... megláttam hátad megett a számtalan gyalázatot (*Leszámolás 3, 1. és 7—8. 138. l.*) ∞ *Walther 101, 5. és 11—12*: „Frô Welt... doch was der schanden alse vil, dô ich dîn hinden wart gewar.“ A „hátad megett“ félreértést okozhat, helyesen: „téged hátulról, a hátadat“ kellene. Az allegorikus alakról, amely a szakemberek előtt Konrad v. Würzburg egyik művéből is ismeretes, fel kellett volna világosítani az olvasót. — „Vágyam az üdvösségnek örökszép koronája: ezt küzdenő ki egy vitéz kezében ott a dárda... (*Elé-*

¹⁴ A költemény magyarázatához v. ö. Kraus: *Walther. Unters.* 195. s. k. l.

gia 25—28. 141. l.) ∞ Walther 125, 7—8: Burdach találón ismerte föl e vonatkozásban Longinus lándzsáját, mint a keresztény világbirodalom és a Szentsír felszabadításának jelképét.¹⁵

Mindezek és hasonlók alapján, sajnos, nem érthetek egyet Vietóriszszal, hogy „írónk könnyen túlesett feladatának nyelvi nehézségein“ (i. h. 379. l.); nem, már csak azért sem, mert a mondottak után egyrészt gúnynak tetszhetnék, erre pedig buzgó fordítónk nem szolgált rá; másrészt azért sem, mert munkája éppenséggel nem volt könnyű, aminthogy nem is lehetett az. Ismétlem, benne a poéta a legteljesebb készséggel dolgozott. Verselése ügyes, dallamos, amint azt nem egy szemelvény, m. pl. a Névtelen dalok 9. 12. 15., Neidhart 1., Liechtenstein 1. 2. és 3. drbja stb. mutatja. Egy-egy elvétve akadó laposságért, ritmikai zökkenésért és erőltetett rimért nem akarjuk gáncsolni. Azonban az eredeti szemlélet és kifejezőmód síkján állva is szép csokrot köthetünk B. valóban sikerült fordításaiból, ha nem tekintjük, hogy itt-ott nem adja a teljes dalt; ide sorolom pl. a Névt. dalok 8. drbját (25. l.), Dietmar v. Aist *Vágyakozás és Egy asszony állt magában* . . . c. (64. s k. l.), Albrecht v. Johansdorf *Fohász és Búcsú* (89. s k. l.), Hartmann v. Aue *Van, aki így beszél velem* . . . c. (110. s k. l.), Walther *A hársak alatt és Elégia* c. (132. s k. l. és 139. s kk. ll.) költeményét, amelyek közül Dietmar sólyomdalának és Walther most említett két versének átültetése szabatosabb és a stílus korszerű és egyéni vonatkozásainál fogva is hivebb Vajthó, azaz Babits megfelelő fordításainál, amelyek egyébként igen fordulatossá alakították. Ha fordítónkban a msg szemléleti vonatkozásainak és nyelvhaználólatnak tolmácsa oly jeles lett volna, mint a költői készség birtokosa, a legteljesebb elismerés koszorúját kellene nyujtanunk feléje; azonban így is becsületes és úttörő munkát végzett a magyar műfordítási gyakorlatnak ezen az úgyszólván járatlan területén.¹⁷

(Budapest.)

Travnik Jenő.

*

Ritterliche Sänger. Lieder aus der Blütezeit des Minnesangs. Aus den mhd. Originalen übertragen, eingeleitet und mit Lebensumrissen versehen von Karl v. Balogh. Budapest, Kgl. Ung. Universitäts-Druckerei, 1935. 8°, 231 S. (Preis 4 P.)

Der Nebentitel könnte auf den ersten Blick irreführen, denn die Blütezeit des Msgs ist bloß der Grundstock, um den sich Proben sowohl aus älteren Zusammenhängen (Carmina Burana, Namenlose Lieder), wie auch solche aus der Zeit nach Walther v. d. V. lagern. Insgesamt sind

¹⁵ Der Judenspiess und die Longinussage (1916.) = Vorspiel I., 1, 183. Anm. 1. = DVjschr. Buchreihe 1. 1925.; tov. Kraus: Walther. Unters. 470. l.

¹⁶ V. ö. Vajthó L.: Német anthológia (1150—1900). Budapest, 1916. 12., 15—16., 17—18. ll. — Babits M.: Oedipus király és egyéb műfordítások. Budapest (1931?). 192—193. l.

¹⁷ A szövegrészek helyesírása itt-ott javításra szorul (pl. Willmans 130. l., Willmanns 10. l. Wilmanns h.); elvétve akad egy-egy sajtóhiba (pl. philomelumi 75. l. philomeliumi h.). Az Egyetemi Nyomda ismert szakavatottságával gondoskodott arról, hogy a könyv ízléses külöben keltse föl az érdeklődést jónevű műfordítónknak e nem mindennapi vállalkozása iránt. Ezt a külső diszt még fokozza a nagy heidelbergi és a weingarteni kézirat alapján közölt 13 költőkép is. Kár, hogy a megfelelőket nem kaptuk színes facsimilékben.

es 86 Stücke, denen sich noch 99 der Freidankschen Bescheidenheit entnommene und vom Ü. in Strophen abgesetzte Sprüche anschließen. Indem der Ü. aus der ansehnlichen Zahl der dem Namen nach bekannten Minnesänger 21 heraushebt und Persönlichkeit und Kunst eines jeden an bedeutenderen Stücken zu veranschaulichen bestrebt ist, wäre gegen die der Hauptsache nach in zeitlicher Folge getroffene Anordnung nichts einzuwenden, doch das Ausmaß der Stücke zeigt, besonders wo diese eben den bedeutendsten Vertretern des Msgs im strengern Sinne des Wortes, wie H. v. Morungen u. Reimar d. A., angehören, unstreitig ein Mißverhältnis. Während Neidhart v. R.-s Art durch 13 Lieder vertreten ist, bekommen wir von Reimar nur vier Stücke, deren drei eigentlich bloß herausgerissene Strophen aus den einzelnen Liedern darstellen, wie dies nach den Untersuchungen von C. v. Kraus feststehen dürfte. Überhaupt ist es grundsätzlich abzulehnen, daß man sich allzu willkürliche Eingriffe in die Komposition der Lieder gestatte, wie es hier gelegentlich durch Ersparung, Umstellung, ja sogar durch Verschmelzung von Strophen geschehen ist. Die Überlieferung der Minnesängertexte ist von einer Beschaffenheit, daß man bei jedem, der die schwierige Aufgabe der Übertragung auf sich nimmt, eine gewisse Umsicht im Punkte der Textkritik voraussetzen sollte. Will man die eigenartige Kunst des Msgs in einer modernen, ja wesensfremden Sprache erstehen lassen, so hat der Dichter sich bei dem Philologen Rat zu holen. Es ist dies um so mehr zu betonen, als manche Anzeichen dafür sprechen, daß unser Ü. sich der Schwierigkeiten, die gegebenenfalls fast unüberwindbar erscheinen, wohl bewußt war. Wir wollen seine redliche Hingabe und sein ernstliches Bemühen, in das Begriffliche und Sprachliche einzudringen, durchaus nicht verkennen, hat er doch mit wenigen Ausnahmen die besten Ausgaben und die ältere Literatur über den Msg herangezogen: aber wir vermissen eine befriedigendere Kenntnis der Untersuchungen und besonders der geisteswissenschaftlichen Darlegungen jüngerer Herkunft und als Folge dessen nicht bloß in den würdigen Teilen deutlichere Umrisse der stufenmäßigen Entwicklung, genauere Charakteristik der Persönlichkeiten und die Verwertung der neueren Ergebnisse schon im rein Biographischen, sondern vor allem im Bereich der Übertragungen eine ausreichendere Bewandtheit in der Anschauungs- und Begriffswelt des Msgs, eine artbedingtere Stellungnahme zu der Problematik. In unserem Ü. reicht der Philologe nicht an den Dichter heran. Daher erscheint die Aufgabe, was die einzelnen Stücke anbelangt, keineswegs immer gleichmäßig und glatt gelöst. Bisweilen geht die zugrunde liegende Anschauung in die Brüche, verschieben sich die Beziehungen des sprachlichen Ausdrucks, schleichen sich Unklarheiten und Vergrößerungen ein; hier und dort erliegt die zweifellos gewandte Kraft im Gebrauch des dichterisch-gemünzten Sprachgutes des Magyarischen dem Zwange der Form und verleitet den Ü. zu Abbiegungen, Tautologien und Flickwörtern. Allerdings machen es seine reiche poetische Ader, seine nicht geringe Fertigkeit in der magyarischen Ausdrucksweise und nicht zum letzten sein feines musikalisches Empfinden leicht verständlich, wenn der gebildete Laie manche wunde Stelle kaum bemerken dürfte. Aber auch von recht schön gelungenen Übertragungen läßt sich ein hübscher Strauß binden, wie es Stücke, wie z. B. Dietmars Falkenlied und Walthers Elegie (124, 1 ff.) beweisen.

Bei allem ist das Werk als das achtbare Ergebnis eines redlichen und bahnbrechenden Bemühens auf einem ziemlich vernachlässigten Gebiet der magyarischen Übertragerkunst anzusprechen. Der vom rührigen Verlag beigesteuerte Bilderschmuck, der 13 Miniaturen der

großen Heidelberger, bzw. der Weingartner Ldrhs. in einfarbigem Drucke wiedergibt, betont den Charakter und das gefällige Äußere des geschmackvoll ausgestatteten Bandes.
Eugen Travník.

Corvina: *Rassegna Italo-Ungherese diretta da Tiberio Gerevich e Luigi Zambra.* Nuova Serie. Anno I. 1938. Fascicoli: 1—10.

A Corvina havi szemle alakjában indította meg új folyamat. Szemmel kíséri a két nép politikai, irodalmi, művészeti életét és nemes feladatának tekinti a magyar történeti és népi problémák külföldi helyes megvilágítását. Az első év füzeteinek olaszországi és itthoni kedvező fogadtatása igazolja a szerkesztők újításának helyességét és cél-szerűségét.

Ha változott is a folyóirat jellege, mégis szükségképen megőrizte történeti érdeklődését. Hóman Bálint a történeti spiritualizmus érvényesítésével állapítja meg itt közölt cikkében (I rapporti culturali italo-ungheresi nel loro significato politico. 110. l.), hogy az olasz történelem legszebb feladata volt oly szellemi mozgalmak ajándékozása a művelt emberiség számára, amelyek meghatározták egész korszakok filozófiai, irodalmi és művészeti jellegét. Ezzel a megfontolással utalunk a számos történeti tárgyú dolgozatra, köztük Gerevich Tibor Szent Istvánról szóló, széles történeti távlattal rajzolt megemlékezésére. (15—25 l.) Alföldi András az Augustus-bimillennium alkalmából írt tanulmányában a Prima Porta reliefjének mellvértdíszítését értelmezte és két mellékalakban Daciát, illetve Germaniát ismerte fel. Horváth Henrik Zsigmond uralkodásának olaszországi politikai és szellemi kapcsolatait összegezte. (132. l.) A Nemzeti Színház centenáriumával kapcsolatban Németh Antal az olaszból fordított színdarabokról nyújtott rövid áttekintést; Szabó Mihály Ristori 1856-i vendégszereplését ismertette. (59., 592. l.) Külön kiemeljük Paulovics István tanulmányát a szombathelyi ó-keresztény bazilikáról. (219. l.) Ide sorozhatjuk még Agostino Gemellinek az eucharisztikus évvel kapcsolatos cikkét (350. l.), és Schütz Antal Prohászkaról szóló megemlékezését.

A Corvina megváltozott szerepe már jobban megnyilvánul az élő irodalom és művészet szemlájében. Kállay Miklós Massimo Bontempelli írásművészetét jellemezte; Silvio Gialcanto pedig Ugo Bettit mutatta be a folyóirat olvasóinak. A mai olasz irodalomról Gino Saviotti közölt általános áttekintést; a színműirodalom újabb fejlődését Nicola De Pirro vázolta.

Az olasszal egyenrangú mértékben jut szóhoz a magyar irodalom is. Kosztolányi Dezső írói egyéniségét Keresztury Dezső méltatja. A magyar népköltészetéről Villani Lajos báró tanulmánya tájékoztatja az olasz olvasót, aki népköltészeti szemelvényekben is gyönyörködhetik Füsü József—Gino Saviotti és Ruzicska Pál átültetésében. Babits Mihályról Bóka László és Sötér István, Mécs Lászlóról Ruzicska Pál írt jellemzést; a jelenkori olasz-magyar irodalmi kölcsönhatást viszont Füsü József vizsgálta tanulmányaiban.

A képzőművészetek és a zene köréből is találunk több figyelemre méltó megemlékezést: Pietro Marussigról Luciano Cherchi, Markó Károlyról és Molnár C. Pálról Kopp Jenő, Kodály Zoltánról Tóth Dénes tollából olvasunk egy-egy illusztrációkkal kísért tanulmányt.

Az olasz, illetve magyar politikai, társadalmi, gazdasági, népi, kulturális élet kérdéseit avatott tollú szerzők vitatják meg: Bonomi Oreste (turisztika), Erődi Harrach Béla (szociális politika), Manlio Paoletti és Szárazajtay Ince Kálmán (fegyverkezés), Saverio De Simone (corporazioni), Kelényi Béla (könyvészet), Éber Antal és Futó Mihály

(gazdasági), Rodolfo Mosca (nemzetközi kapcsolatok), Gáldi László (nyelvészet), Ortutay Gyula (folklore), Huszti Dénes (szociografia). Széleskörű bibliográfiai adatgyűjtés és az Istituto Italiano di Cultura időnkinti beszámolója egészíti ki az olasz-magyar kapcsolatok jelenéről és multjáról kialakuló változatos képet.

Az évfolyam utolsó kötetét Észak-Magyarország örvendetes visszatérése inspirálta. Hóman Bálint méltatta a történeti esemény horderejét, tisztázva egyúttal a középeurópai népek békés együttélésének feltételeit. Kassának Gerevich Tibor és Márai Sándor, Pozsonynak Pukánszky Béla és Kovács Ferenc szenteltek történeti szempontú ismertetést. Munkács és Ungvár visszatérését Rodolfo Mosca üdvözölte. A XI. századi felvidéki néprajzi viszonyokról Kniezsa István, a mostani néprajzi határok dinamizmusáról Garzuly G. László közölt beható tanulmányt. Talán ez az első évfolyam legnívósabb és legszebben illusztrált füzete, méltó őrzője a nagy esemény emlékének, éppen annak a nemzetnek a nyelvén, melynek barátságos támogatása perdöntő jellegű volt.

Szabó Mihály.

La Corvina uscita in nuova veste ha serbato l'interesse storico come ce lo dimostrano i numerosi articoli scritti dai più illustri storiografi ungheresi ed italiani. Si prefigge il nobile scopo di presentare ai lettori i migliori scrittori e artisti delle due nazioni e di chiarire i vari problemi che travagliano l'epoca nostra. L'ultimo fascicolo dell'anno è destinato a ricordare il ritorno dell'Alta Ungheria alla madre patria degnamente interpretando la gratitudine magiara verso l'Italia per il lodo arbitrato di Vienna.

Michele Szabó.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Otto Seel: *Römische Denker und römischer Staat.* Neue Wege zur Antike. I. 13. Leipzig und Berlin, 1937. Teubner. (VI + 98 l.) 5-20 Rm.

Ez az új szempontokat érvényesítő és minden részletében eredetiségre törekvő munka rövidsége mellett is igen sokat akar és tud mondani. Mint a szerző az előszóban (III—IV. l.) megemlíti, célja, hogy a politikai élmény s a szellemi teljesítmény összefüggéseit Róma példáján, mintegy madártávlatból bemutassa. Munkáját történelmi (1—60. l.) és rendszerző (60—97. l.) részre osztja föl. A történelmi rész Róma szerepének taglalásával (1—6. l.) kezdődik. Míg a görögök értéke meg nem ismételtető, pótolhatatlan és örökérvényű, addig Róma értéke időhöz kötött és viszonylagos: a görögség az örök cél, Róma ennek csupán első állomása, Róma ugyanis a föltétlen adottságú állam, ezért nem képzelhető el római irodalom, melynél az állam az ösztönző vagy a fékező erőt ne képviselné. Ez az elv a Sulla-féle zavargásoktól Hadrianus koráig terjedő időben állandóan érvényesül. Egyik jellegzetes alakja Cicero (6—12. l.), akiben a Sulla-utáni két súlyos évtized fölébreszti a vágyat az erős kéz, a princeps után, de a princeps földadata szerinte csakis a szenátus hatalmának helyreállítására lehet. Nem gondolkozhatott másképp: így gondolkodtak előtte még azok a nagy egyéniségek (az ifj. Scipio, Marius, Sulla, Pompeius), akik pusztán létükkel már veszélyeztették a szenátus hatalmát. Cicero a tragikus illúzió embere. A platonai bölcselertet ugyan nem minden erőszak nélkül akarja a római valóságához alkalmazni, mesterkélt ideálja az utána következő száz évben mégis szel-

lemi normaként él s nélküle Vergilius, Horatius, Livius, de még Augustus sem képzelhető el. Hogy miért, azt szerzőnk nem fejt ki, csak hangsúlyozza, hogy Caesart, az új, magános cselekvőt, a hagyomány és a kötöttség hegeli értelemben vett tökéletes feloldóját Sallustius érti meg a kortársak közül legmélyebben (12—17. l.). Csak egyet nem ért meg: Caesar világbirodalmi beállítottságát, nagyrómaiságát. Az ő hagyományban gyökerező s a korszakban élő kisorómai gondolkodásának célja és központja még csak az Urbs volt. Pesszimizistává kellett hát lennie, hiszen kisorómaisága és ezzel együtt járó realizmusa a hellén eszményképekhez való menekülést nem engedte meg számára. (V. ö. K. Latte, Sallust. NWzA. II. 4. 1935. *Ism. Ephk.* 59. 1935. 428—430. l. W. Schur, Sallust als Historiker. 1934. *Ism. Ephk.* 62. 1938. 121—127. l.) Sorsa tehát, más értelemben ugyan, de éppen olyan tragikus, mint Ciceróé. Hasonlóan férfias, de mégis egészen más jellem Vergilius (17—24. l.). Az örök értékek felé sóvárgó lelke (IV. és V. ekl.) lassan, észrevétlenül érik meg az új idők számára, de mégis úgy, hogy benne előbb valósul meg a császárság eszméje, mint a valóságban. Vergilius hisz, s amit ő hittel hirdet, ahhoz a Cicero-féle kritika s a racionális ellenőrzés hozzá nem férhet. Cicero még csak visszafelé tud nézni, Vergilius már előre néz. Sokkal mozgékonyabb, idegesebb, világiasabb Horatius (24—37. l.). Vergilius fölül és kívül áll az eseményeken, Horatius bennük él. Ő az a költő, akit Platon is meghagyott volna államában. Benne már erőteljesen érvényesül a folyamat, mely már Ciceróban megindult: a személyi különállóságnak valamely közösségképző érdek kedvéért való fölládozása. Cicerónál még bizonyos „dialektikus öncsalás“ akadályozza a probléma helyes fölismerését. Vergilius személye kívül marad az egyébként helyesen meglátott problémán, csak Horatius ragadja meg a kérdést kérérlhetetlen komolysággal. Az önmagával való szembe fordulás azonban nem semmisíti meg költészetét, hanem kibővíti s oly területre viszi, ahol több s egyben kevesebb is lesz, mint az „eszményi értelemben vett“ költészet. Több, mert nevelési célja és ereje következtében nem „aljasul“ kedves játékká, kevesebb, mert a költészet az ő számára nem az egész egyéniséget föloldó végcél. Költői személyisége az állam nélkül nem képzelhető el. Az államért küzdött Philippinél s az államot kellett a nagy csatavesztés után újra megtalálnia, ha nem akarta önmagát elveszíteni. Belátja, hogy a régi ideálokat új formában kell megvalósítani, nem áll tehát meddően félre s megtalálja népével együtt önmagát is. A harcias kisorómai s az építő nagyrómai szellem tragikus dilemmáját azonban csak Tacitus látja meg világosan (37—60. l.). Ennek ellenére képviselni meri az ősi harci szellemet. Érti, hogy nélkülül Róma legfőljebb a hellénisztikus satrapa-birodalmakhoz lenne hasonlóvá s teljesítménye nem volna a maga nemében egyedülálló a világon, bár lényegében ez a szellem állandó oppozíció volt a császársággal szemben. A dilemma átérzése nála a műformában is megnyilatkozik: az ősi, annalsztikus formát már a *Historiae*-ben is sűrűn megszakítják a különféle célzások és előretalások, melyeknek nem csupán az érdekkeltés a célja. A forma és a tartalom összefüggését írói fejlődése is jól mutatja. Az *Agricola* még csak *ιστορία κατά πρόσωπον*, a végén *consolatio*-szerű, a tiszta historikum még mellékes, egy kissé cum ira, még inkább cum studio készült. A *Germania* már inkább szolgálja a megismerést, de a benne rejlő „megértés“ inkább készség, mint szükségyszerűség, csupán pótléka az egész embert betöltő léttartalomnak. Az „egész“ megalkotásának első kísérlete a *Dialogus de oratoribus*. Itt kapcsolja Tacitus, a kiválóan képzett rhetor, először sikeresen egybe a teremtő alanyt a munka tárgyával s az eredmény — szerzőnk erősen Heidegger-izű fogalmazásában — az, hogy minden létező szükségképpen van s az ember

munkája nem annyira az akaratától függő alakításban, hanem inkább sorsának beteljesítésében rejlik. A személyiségnek s az időhöz-kötöttségnek e polaritásában él az emberi lét tragikumuma. E felfogással szemben a *Historiae* „haladást” s egyben „visszaesést” is jelent. „Haladást”, mert az alanyiség helyébe jórészt a történeti valóság kerül, „visszaesést”, mert az emberi lét tragikumuma nem ment át még egészen az író ábrázoló technikájába. (Ez a tulajdonság a *Dialogus* ábrázoló technikájában sem volt s nem is lehetett meg, tehát nem értjük, mily címen beszél a szerző „visszaesésről.”) A személyes vonatkozás utolsó, elmosódott nyoma is eltűnik az *Annales*-ben, ahol a jelen és a múlt a megismerés egyenlő értékű tárgya lesz. Ehhez a teljes személytelenséghez járul még a hagyományozott forma s az ebbe nem férő tartalom ellentétének teljes érvényesítése és átszellemítése. Az alanynak e maradék nélkül való szétesése együtt jár az egymást látszólag teljesen kizáró két művészi és létfrend tökéletes belső megtartásával, amiből egy új, komplex művészi és személyi egység alakul, s az annalisztikus forma ezzel a tacitusi önmegvalósítás integráns alkotórészévé lesz. (Nem hiszszük, hogy az ilyen erőltetett, nehézkes fejtegetések, melyekhez számtalan „Über-sich-selbst-Hinausgreifen“, „Über-das-Dichten-hinaus-Wirken“, „das schlechthinige Sein” és más, jórészt Heidegger nyomán gyártott furcsaságok járnak, a szerző egyébként érdekes meglátásainak megértését elősegíténék.) Sőt Tacitus két nagy történeti művének tagozódására is következtet ebből a találékony szerző. Hieronymus (*Comm. ad Zach.* 3, 14) szerint Tacitus e két műve összesen harminc könyvből állott. Minthogy az *Annales* a részben ránkmaradt 16-ik könyvvel minden bizonnyal befejezett nyert, a *Historiae* számára 14 könyv maradna. Ez a föltevés azonban az ú. n. hatos tagozódás elvében talál nehézségre, hiszen így egyik történeti munkát sem lehetne hat-hat könyvből álló csoportokra osztani. Szerzőnk szellemes huszárvagással segít a dolgon: a két művet tervszerűen előre megszerkesztett egységes munkának fogja föl s úgy véli, hogy Tacitus az Augustus halálától Domitianus haláláig terjedő korszak történetét visszafelé konstruálta meg. Ez az eljárás szerinte a tacitusi világnézetből indul ki: a személyiség lassan a sors játékvá „gyengül” és „mélyül” míg utoljára a végzet megnyilvánulásává lesz. Bizony bajos Tacitus életteljes ábrázolást a vélemények, motívumok és szempontok láncolatává „mélyíteni”, vagy helyesebben: redukálni. Az ilyen „magyarázat” elfeledkezik arról, hogy Tacitusnál, mint általában a vérbeli historikusnál, az ábrázolás öröme és ereje, a *ιστορειν* minden hátsó célzatosság nélkül, önmagában is ki tud teljesedni. (V. ö. ezt Herodotosra vonatkozóan Pohlenz, Herodot. NWzA. II. 7—8. 1937. *Ism. Ephk.* 62, 1938. 262—267. 1.) A lényeges azonban Tacitusnál bizonyára az, hogy ki tudott állani oly ügyért, melyet maga is elveszítettnek hitt. Ezt keserű életföladatként fogta föl, emberi tragikumá építette ki s a bűn és végzet meg nem fejthető létproblémájává tette. Nem pesszimista, hanem tragikus ember ő, akinek létrezése az optimizmus és pesszimizmus mértékével nem mérhető.

E nem éppen alapos, de érdekes, itt-ott mélyrepillantó megfigyeléseket az ú. n. rendszerező részben (60—96. 1.) igyekszik szerzőnk egy-egybe foglalni, főképp ama szempont alapján, hogy miképpen választották ki s miképpen tették magukévá a rómaiak a görög mintaképeket. A görög a római „Haßliebe” tárgya volt, rajta keresztül látta meg öntudatosan a római lélek a saját jellegét, erőit és korlátait. A görög, jobban mondva a hellénisztikus bölcseltesben azonban a római ifjú a legellenetesebb nézeteket találta együtt. A görögség ugyanis minden emberi vonatkozásban elfoglalta a maga álláspontját, a római pedig megtudta benne találni a maga lelki alapjait s kialakította belőle egyéni világ-

nézetét. Az így létrejött római bölcelet azonban csupán alkalmazott „Nutzphilosophie” volt s az igazi római lélek — Cicerót kivéve — inkább a történetírásban, a jogtudományban, vagy a költészetben talált magára, de azt is csak menedéknek, szükséges rossznak vagy mellékes dolognak vélte, mert számára csak a cselekvés jelentette az életet. Ha ily szempontok figyelembevételével keressük a római írók görög szellemi őseit, fejtegeti szerzőnk, látni fogjuk, hogy pl. Horatius költészetének anyagát a hellénizmustól, formáját s vele együtt lényegét azonban az archaikus görög költészettől kölcsönözte. Szerinte a szellemi ősök kutatásánál nem a szóbeli átvétel, hanem ugyanazon szellemnek más és más körülmények között való fölbukkanása a lényeges. Ily módon két „szellembeli családfát” készít („Herakleitos—Poseidonios—Sallustius—Horatius—Tacitus” és „Platon—Dikaiarchos—Panaitos—Cicero—Seneca—Lucanus”), melyeknek megalapozottságát, minden érdekességük és figyelemre méltó voltuk mellett is joggal mondhatjuk hiányosnak. Készséggel elismerjük ugyan, hogy a pusztán szóbeli átvételt az ily kutatásokban nem lehet egyedüli kritériumnak elismerni, de az indokolatlan, sőt kalandos következtetésektől a szigorú alaposággal végrehajtott és minden elérhető részletre kiterjesztett egybevetés óvhat csak meg bennünket. Ehhez azonban nem csupán mélyrelátás és kombináló készség, hanem hosszú, kitartó, elmélyedő munka is szükséges, ami szerzőnknek úgylátszik nem kenyere. Talán ennek a hiánynak s mellette nem kis mértékben az erősen egyoldalú beállítottságnak kell tulajdonítanunk, hogy sem Livius, sem Vergiliust nem tudja egészen egyik „szellemi családfában” sem elhelyezni, de még inkább azt a furcsa tényt, hogy Tibullusról, Propertiusról, Ovidiusról stb. nem esik a könyvben egy szó sem (hogy a régieket, mint Ennius, Cato, Plautus, Lucilius stb. ne is említsük), sőt a két legnagyobb és legeredetibb római költő géniusz, Catullus és Lucretius is csak egy semmitmondó kétsoros jegyzetet kapott (18. l.). Még kevésbé épületesek azok a fejtegetések, melyek a családfa nélkül maradt Liviusnak és Vergiliusnak a görögök-höz való viszonyát és Tacitus politikai erkölcsstanának lényegét óhajtják tisztázni. A római imperializmus erkölcsi alapját — szerzőnk szerint — Karneades felfogásával szemben Panaitios adja meg a „jobb” és az „erősebb” azonosságával. Az ő nyomaiban jár Lucilius és az egész Scipio-kör, majd Livius (23, 13, 11 melioribus parere), sőt Capelle szerint (Klio 25, 1932, 94 l.) Tacitus is (Ann. 13, 56 patienda meliorum imperia). Amíg azonban Liviusnál a „melior” fogalma a „iustitia“-t is magában foglalja, addig Tacitusnál ez csupán a „fatum” kérdése és erkölcsi mértékkel nem mérhető. Vergilius is Panaitios alapján áll ugyan, de azt is tudja — állítólag Poseidoniosból — hogy a „jobb = erősebb” alapjait bomlási folyamatok kezdik ki és teszik végül tönkre. Ezen segít az ő világevőkörforgásban való újpythagoreus hite. Ez a körforgás ugyanis állandóan visszahozza az eredeti „jót” s hite szerint a jónak ez a visszatérése éppen Augustus korára esik. Ebben rejlik Vergilius optimizmusa. A tetszetős formula alapos megindokolása persze itt is elmarad. Sőt az előbb még lenézően említett római „Nutzphilosophie” fölületességébe is betéved szerzőnk, amikor hangoztatja, hogy ugyanazon bölceleti álláspontra a politikai és társadalmi helyzet változása más és más értelmet adhat. Így a Panaitios-féle „humanitas” Antisthenesnél állami öntudatot kiölő kozmopolitizmust jelent, a legyőzött görögnél értékontudatot, sőt értéktöbblet-öntudatot eredményez, a rómaiaknál pedig nem más, mint „eine Torheit des dialektisch Übertölpelten”. (74 l.) Tacitus tehát a panaitios „humanitas” helyébe a „Romanitas“-t, az észszerű belátás helyébe a végzetszerű szükségességet állítja. Annál közelebb áll Tacitus Poseidonioshoz. Ezért lesz az ő politikai erkölcs-

tanának központi fogalmává a „fides“ (pontos meghatározását adja R. Heinze, *Hermes* 64, 1929, 140 skk. 1.) s távol áll tőle Liviusnak az észszerű belátáson alapuló panaitioszi optimizmusa. Ez a hit oly erős Tacitusban (s vele együtt Sallustiusban és Horatiusban is), hogy az idegen nép erkölcsi fölényének tárgyilagos elismerése (pl. *Hor. Carm.* 3, 24, Tacitusnál a germánok és a sarmaták, Sallustiusnál Jugurtha nyilatkozata) a római imperializmus végzetszerű „jogaira“ szerintük semmi kihatással sincsen. (Ennek ellenkezőjét állítja Horatiusról Horst Rüdiger, *Horaz als Römer* NJb. 12, 1936, 39. l.) A politikai amoralitásnak ilyen kiélezett módon való beállítása bizonyára erőltetett és igaztalan, ami Cicero jellemzésénél is kitűnik. Szerzőnk szerint Cicero mindig ügyvéd és pártember, rábeszéléssel és nem meggyőzéssel nevel, platonista államtervezetéből pedig csak a sikertelen, sőt csődbejutott politikus érződik ki. Ezekután persze sehogysem értjük a mű elején tett megállapítást, mely szerint Cicero szellemi normaként él az utána következő száz évben s nélküle Vergilius, Horatius, Livius, sőt Augustus sem képzelhető el.

Nem folytatjuk tovább szerzőnk szellemes, de nem mindig következetes fejtegetéseinek ismertetését s nem térünk ki arra a próbálkozására sem, mellyel a „görög“ és a „római“ szabatos körvonalait igyekszik (sikertelenül) meghúzni. Érdekes, de nem alapos könyvet szerkesztett, személyeit legtöbbször csak az időszerű politikai áramlatok nem mindig igazmondó tükrében látja, az eszmei magasságokba fölemelkedni nem óhajt, érdekes célzásai, figyelemreméltó sejtései pedig művésziesen kúszált stílusának szinte áldozatul esnek. Mégis érdemes könyvet elolvasni, mert gondolatokat tud kelteni mindenkiben, akit nem csupán a görögség és rómaiság, hanem az európaiság komoly és időszerű problémái is mélységesen érdekelnek.

(Mátyásföld)

Hári Ferenc.

Das anregende Buch bringt jedem Leser viel Nutzen. An den meisten Stellen finden wir jedoch statt einer scharfen und bestimmten Interpretation nur eine skizzenhafte Andeutung. Verfasser sieht seine Gestalten meist nur in dem nicht immer wahren Spiegel der aktuellen politischen Strömungen, daher verzeichnet er sie oft gewaltsam (Cicero) oder macht sie farblos (Livius). Die Beweise für seine allerdings geistreichen Hypothesen sind nicht zwingend, seine ganze Arbeit ist eher ein „genialer Wurf“, als ein echtes, methodisch aufgebautes, wissenschaftliches Werk.

F. Hári.

Benedetto Riposati: *M. Terenti Varronis de vita populi Romani*. Fonti, esegesi, edizione critica dei frammenti. Milano, 1939. 320 l.

Varro életművét ma sem lehetne szebben, találóbban jellemezni, mint Cicero szavaival (acad. post. 1, 9): *nos in nostra urbe peregrinantis errantisque tamquam hospites tui libri quasi domum reduxerunt. . tu aetatem patriae, tu descriptiones temporum, tu sacrorum iura, tu sacerdotum, tu domesticam, tu bellicam disciplinam, tu sedem regionum, locorum, tu omnium divinarum humanarumque rerum nomina, genera, officia, causas aperuisti...* Tehát már kortársai tisztában voltak a legnagyobb római tudós működésének jelentőségével. A πολυγραφώτατος Varro azzal, hogy a római műveltséget mintegy összegezte és saját egyéniségének feladása árán örök tulajdonul az eljövendő századokra hagyományozta, nem végzett csekélyebb, legfeljebb más természetű munkát, mint Aristoteles. A franciák a XVI. század nagy szellemeivel,

Henri Estienne-nel és Rabelais-vel hasonlítják össze, a németek a Grimm-testvérekre, az angolok Andrew Lang-re hivatkoznak, ha Varro munkásságát a modern kor emberével megközelítőleg érzékeltetni akarják.

Aki Varrot ismeri, Rómát ismeri meg kezdeteitől egészen fejlődésének legmagasabb csúcsáig. (Halálának éve éppen egybeesik a principatus forma szerint való elismerésével.) Nincs még egy római író, aki nemzetének életét olyan szeretettel iparkodott volna tudásával átölelni, mint Keate nagy fia. Magatartását nevezhetjük romantikusnak, ha tesszük, de le nem kicsinyelhetjük. Természetesen minél nagyobb valaki, annál többen próbálják kisebbiteni, és mégis ugyan ki nagyobb, Varro-e, vagy az a grammatikus, aki *arrogantia fuit tanta, ut Varronem porcum appellaret?*

Szeretik pl. etymológiáit naív nyelvészkedésnek minősíteni. A kicsinyes vád jogosultságát illusztrálja talán egy példa: *cura quod cor urat* (de l. L. 6, 46). Naívnak naív, de nem szemléletesebb, kifejezőbb, tanulságosabb, mint a modern etymologiai szótárak csupa kérdőjeles utalásai a görög τετηναι-ra, vagy a latin *cista* (!) szóra?

Augustinus azt mondja egy helyen, hogy más ember olvasni sem tud annyit, mint amennyit Varro összeirt. Ha valakinek a munkássága több, mint 600 könyvre terjed ki, természetes, hogy nem csiszolgathatja minden mondatát cicerói tökéletességűre, ismételni is fogja nem egyszer önmagát, hibák, tévedések, elhamarkodott következtetések is akadnak itt-ott. De kifogyhatatlan termékenységét, megható tárgyszeretetét csak elismeréssel és csodálkozással szemlélhetjük.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy „archaeologiai” munkásságának történeti jelentősége van. A régi római élet minden ágára kiterjedő kutató- és gyűjtőtevékenységét abban az időben fejtette ki, amikor Róma nagy magafeledtségében egyre jobban eltávolodott sajátmagától, ősei-nek példájától, akik, *cum aliam ac caepe eorum verba olerent, tamen optime animati erant* (sat. 63). Gondoljunk a *mos maiorum*, az *exempla maiorum* jelentőségére az augustusi reformkorban. Nem ennek a gondolatnak tudatos előkészítője-e éppen Varro? Munkássága nélkül hirdethette volna-e Augustus minden idők legnevezetesebb felíratát: *legibus novis me auctore latis multa exempla maiorum exolescentia iam ex nostro saeculo reduxi?* Nem Augustus vallásos és nemzeti meggyőződésének és ebben a szellemben fogant intézkedéseinek felele meg pl. az a tény, hogy Varro is elkeseredetten harcolt a keleti istenvilág beözönlése és térhódítása ellen? (Serv. Aen. 8, 698: *Varro dedignatur Alexandrinos deos Romae coli*; Suid. ἐγκατέσκηψε τὰ Αἰγυπτίῳν κακὰ τὰ ἐν τῇ Ἀλεξανδρείᾳ πόλει ἐγκατέσκηψε καὶ τῇ Πύμῃ. Οὐάρρων φησί.) Valahányszor csak kikel a század eszeveszett fényűzése ellen és összehasonlítja *horum temporum divitias et illorum paupertates* (Non. 162, 14), az aranykor igazi római érzéseit tükröző horatiusi intelmek jutnak az eszünkbe. Mikor a királyok korabeli állapotok érzékeltetésére felhossa Lucretia példáját (*cum interea in lucubrando faceret iuxta ancillas lanam*, Non. 321, 34), arra kell gondolnunk, amit Suetonius ír Augustusról: *filiam et neptem ita instituit, ut etiam lanificia assuefaceret* (64, 4); *veste non temere alia quam domestica usus est, ab sorore et uxore et filia neptibusque confecta* (73, 2).

Így jóformán valamennyi megnyilatkozása beleillik Augustus nemzetmentő és újraépítő programjába. Semmiképpen sem volt visszahúzódtott szobatudós — mint igazi római, odaadással felelt meg minden kötelességének *domi militiaeque*, — hanem az eljövendő aranykor útjának sorsrendelte egyengetője. Mommsen szerint ugyan az akkori Ró-

mában nem volt helye a magafajta embernek (RG⁵ 3, 611), de a *Sexagesis*, amelyre hivatkozik, éppen az ellenkezőjét bizonyítja: ha valaki félévészázados álmából felébredne, igen elsodálkoznék és aligha ismerne rá Rómára, — csakhogy Varro egész munkásságával, azzal, hogy a régi világ czernyi szebbnél-szebb megnyilvánulását serkentő például az elkorcsosult utódok elé állítja, nagyon is tevékenyen részt vett a későbbi gyökeres változás előkészítésében és megvalósításában. Augustus kora végeredményben ugyanazt akarta, mint Varro, legfeljebb több eredménnyel. Ezt az oldalát is nagyszerűen világítják meg Cicero odavetett szavai (l. c.): *ad impellendum satis, ad edocendum parum*

Egész munkásságáról ad hű képet az a kisebb irata is *de vita populi Romani*, melynek rekonstruálására és magyarázatára R. vállalkozott. A feladat nehézségeivel mindenki tisztában van, aki némileg is járatos a klasszikus tanulmányokban és „a nagy varriói tengere: hajózik” (*naviga nel grande pelago varroniano*, 272). A csak tudós sorsa az, hogy életének fáradsága, munkájának gyümölcse közkinccsé váljék, maga pedig elmerüljön. Így süllyedt el Varro megszámlálhatatlan műve is: két nagyobb, összefüggő iratán kívül mindent a későbbi grammatikusok és glosszografusok esetleges megjegyzéseiből kell kihámozni. Milyen boldog lesz az a filológus-nemzedék, jegyzi meg Norden, amely a teljes *Varronis reliquiae*-t olvashatja! Dicséretreméltó kezdeményezés ehhez a teljességében elérhetetlen célhoz R. vállalkozása. Majdnem másfélszáz kisebb-nagyobb töredéket tudott összegyűjteni, főképen Nonius *compendiosa doctrina*-jából. Néhányat ő maga állított először ebbe az összefüggésbe. Helyreállítani is megpróbálta mind a négy könyvet. Főbb vonalaiban (előző kutatások nyomán) sikerült is, bizonyosságot a részletekben a töredékek csekély száma miatt úgysem lehet elérni. Magyarázatai nem eredetiek, inkább összefoglalásszerűek, félreértés is akad, de legalább teljességre törekedett. Helyes, amint nyomatékosan hangsúlyozza a Varróban mindenütt megnyilatkozó római nemzeti önértetet, hivatástudatot és mély vallásosságot. Szinte megható az a szeretet és lelkesedés, mellyel R. — szintén sabinumi, mint Varro: *un figlio della eletta Sabina*, — „Róma dicsőségét, Reate büszkeségét”, a legnagyobb római tudóst új életre akarja kelteni. Kísérlete mindenesetre közelebb hozta, megfoghatóbbá tette az ókor egyik legérdekesebb, de majdnem ismeretlen alakját, a rómaiságnak erényeiben és hibáiban talán legjellegzetesebb képviselőjét.

Borzsák István.

*

Coloro che si occupano di studi classici, son tutti convinti dell'importanza dell'opera del polistore di Rieti. Ma per quanto sia necessario e inevitabile, è pur difficilissimo ogni tentativo che si assume il grave compito di ricostruire i frammenti sparsi e deformati di Varrone. Quanto alla conoscenza delle antichità romane, della storia, religione e civiltà aumenta d'importanza quell'opera, che il R. voleva richiamare in vita con gravi fatiche e risultati degni di approvazione. Le sue ricerche non possono essere considerate completamente originali, il significato dell'opera sta piuttosto nell'aver riassunti e sistemati i risultati finora avuti. Ci capitano quà e là alcuni errori: da es. non si serve troppo bene dei risultati avuti dalla tesi dell'ungherese Andrea Fischer (p. 14—), ma in questo poteva essere impedito dalla poca conoscenza della lingua. In fin dei conti è un libro, che a nessuno studioso di Varrone è permesso di passare sotto silenzio.

St. Borzsák.

Bartolomeo Nogara: *Gli Etruschi e la loro civiltà*, Milano, Hoepli, 1933. XXXV + 476 l. 238 képpel.

Pericle Ducati: *Le problème étrusque*. Paris. Librairie Ernest Leroux. 1938. 207 l., 8 lap képmelléklettel.

Az Olaszországban nemzeti tudományként művelt etruszkológia két kiváló alkotásával szándékozunk itt a hazai közönséget megismertetni. Azért is megfelelőnek látjuk e két munka együttes ismertetését, mert szemléltetően mutatnak két irányt. Az egyik az etruszk-itáliai kultúrközösség gondolatából táplálkozik, mely el sem tudja képzelni a két kultúra kései egybeolvadását, mégannyi intő jel ellenére sem, a másik pedig, mondhatnók, felszabadultabb, élesebben látja a különbségeket és nem riad vissza a következtetések levonásától.

Nogara, a kiváló archaeológus, művében felöleli az etruszk kultúra egészét és így főleg bevezetésnek nélkülözhetetlen, de szakembereknek is sok érdekeset mond. Mint az előszóban önmaga mondja (XII. l.), munkája, pár fejezetet kivéve, a Perugiában 1921 szeptemberében tartott előadásait tartalmazza. A IX. fej. és a XI—XII. fejezetek 1928 októberében Cambridgeben, illetőleg Oxfordban tartott előadásai, míg a XIII. fejezet egy Rómában 1927 áprilisában tartott rövid etruszkológiai kurzuson került felolvasásra. Eppen azért, mert e felolvasások anyagát változatlanul adja, szükségesnek látta a szerző, hogy hosszabb bevezetésben ismertesse az azóta felmerült kérdéseket és nézeteket, de semmi olyant nem talál, ami régebbi eredményeitől való eltérésre készíthetné.

Az I. fejezet (Gli studi etruscologici dal rinascimento fino ai giorni nostri) világos, áttekinthető képet ad az etruszk tanulmányok fejlődéséről a renaissance óta napjainkig. Az ötszázados fejlődést négy nagyobb periódusra osztja: I. 1400—1789, Luigi Lanzi nagyjelentőségű, háromkötetes művének, a Saggio di una lingua etrusca e di altre antiche d'Italia-nak megjelenési évéig; II. a Saggio-tól A. Fabretti korszakalkotó gyűjteményéig; Corpus Inscriptionum Italicarum (1867), melyre a következő kor összes kutatásai támaszkodnak; III. 1890-ig, a zágrábi múmiatekercs felfedezéséig. Fabretti művének termékenyítő hatása rögtön jelentkezik a nyelvi kutatások felélénkülésében: megindul az etimológikus és kombinatórius módszer harca (Corssen és Deecke, majd a kombinatórius rendszert odahagyó Deecke és Pauli között), melyben végül is az utóbbi győzött, vagyis az az elv, hogy az etruszk szavak jelentését nem szabad más nyelvekkel való rokonhangzás alapján megállapítanunk, hanem szigorú filológiai vizsgálódásokkal, az összes helyek figyelembevételével, az összefüggésből, kísérő körülményekből kell azt kihámozni. Ez mindenestre rögzös és fáradságos út, de az etruszk nyelvészet eddigi (habár kis) eredményei és megállapításai egyedül ennek köszönhetők. IV. A múmiatekercs felfedezésétől napjainkig. A különböző Supplementumok és Appendix ellenére Fabretti gyűjteménye elavult. Helyét hivatott pótolni a CIL mintájára készülő, 1893-tól megjelenő (még be nem fejezett) Corpus Inscriptionum Etruscarum (CIE; munkatársak Pauli-Danielsson, Herbig, Nogara, Sittig). A tudománytörténet mindig érdekes, de Nogara különösen érti a módját annak, hogy élvezetes olvasmánnyá tegye. Kifogásolni csak bizonyos részrehajlást lehet, amellyel kiemel olyan embereket, akik (később tárgyalandó) elméletének előfutáiraiként tekinthetők.

A II. fejezet (Origine del popolo etrusco ed estensione della sua potenza) a szerzőnek az etruszkok eredetére vonatkozó feltevését hozza. Ismerteti a különböző (mondhatnánk, logikailag lehetséges) hipotéziseket. Az etruszkok vagy északról, szárazföldön, vagy keletről, tengeren

jöttek (mint például Magna Graecia görög gyarmatosai). 'Keleti hatások' tagadhatatlannak tartó is művészet, építészet, haruspicina, alfabétum (8) terén. A keleti eredet mellett szól általános felfogás szerint két további adat is: egy Lemnos szigetén talált felirat, továbbá az, hogy Egyiptomban a XIII–XII. századok folyamán feliratokon szerepelnek bizonyos *trwrš* és *šrd* n', amely neveket Turusa és Sardana-nak szokás olvasni és a Tu(r)sci és *Sardani népnévvel azonosítani. Nogara Farina olasz aegyptológus olvasását: Sertene és Terese fogadja el és ezzel minden további megokolás nélkül elveti azt a nézetet, amely szerint éppen ezen népnév alapján fel kell tennünk, hogy a tursa-Etruszkok a XIII. század folyamán még Kis-Azsiában, ill. az Aegaeumban tartózkodtak. Pedig azt, hogy a kérdést nem lehet ilyen egyszerűen elintézni, mutatja az is, hogy E. Meyer, a világhírű ókortörténész, még 1928-ban is lándzsát tör a Turusa = Τυρσο-ντοι azonosítás mellett.¹ A másik adat a lemnosi felirat, egy 1885-ben Kaminiában, Lemnos szigetének egy falujában talált felirat, melynek nyelve általános felfogás szerint etruszkoid.² Erről már E. Lattes, Nogara szerett és híven követett mestere is elismerte, hogy etruszkoid, de ő az általános felfogással szemben ahhoz a feltevéshez folyamodott, hogy itt egy Itáliából kivándorolt etruszk kolónia nyomáról van csak szó. Ezt teszi Nogara is és ezzel a feliratot kiiktatja a keleti eredet mellett szóló bizonyítékok sorából. Pedig a felirat világosan Kis-Azsia felé mutat:³ alfabétuma görög-kiszásiai típusú és bizonyos phryg feliratokéhoz is közel áll; *φokiasiale*, *φoke*, *morinail* szavak pedig nyilván *ethnicumok* és *Phokaiat*, *Myrinát* jelentik, a kiszásiai partvidék jólismert városait! Mindez arra utal, hogy egy kiszásiai, talán lyd, mindenesetre tyrrhén katoná emlékének állították a síremléket. Nogara azonban a már említett módon eliminálja ezen keleti eredetet támogató adatokat, az összes nyilvánvaló egyezéseket tisztán kulturális és kereskedelmi kapcsolatokra vezeti vissza.

Az etruszkok eredetére vonatkozólag felfogása a következő: Helbig nyomán hivatkozva arra, hogy az Appenninen innen és túl levő kultúrák összefüggnek, az északi bevándorlás mellett dönt, amely az archaeológiai leletek tanúsága alapján a Kárpátok vidéke felől indult meg és az Italicusok bevándorlása után következett volna be. Ez a népvándorlás szerinte nem elszigetelt jelenség, hanem szorosan összefügg egy másikkal, amely Kis-Azsiában fejeződött be. E. Meyer hipotéziséhez csatlakozva, felteszi, hogy a hetiták a szarmata síkságról kiindulva, a Fekete-tenger nyugati partvidéke mentén haladva jutottak el Kis-Azsiába a Kr. előtti II. évezred első felében. A hetita és latin pedig olyan nyelvi kapcsolatokat mutat, hogy Nogara szerint fel kell tennünk „che Hittiti, Latini e Italic derivando in ultima analisi da un ceppo unico, abbiano avuto anche una sede primitiva comune, o sedi diverse, ma a contatto fra di loro“ (p. 44.). Másrészt pedig az etruszkok is annyi egyezést mutatnak az italicusokkal, hogy fel kell tennünk „che anche gli Etruschi senza essere strettamente imparentati cogli Italic, siano — per lo meno — vissuti con loro in condizioni sociali comuni, prima ancora di emigrare verso i confini dell' Italia). (u. o.) Amikor mármost a hetiták elindultak vándorútjukra, ez az Italicusokat is ki-

¹ E. Meyer, *Geschichte des Altertums* II² 1 (1928) 555 skk. II.

² V. ö. Herbig, *Eberts Reallexikon s. v. Etrusker* és *Cortsen Gl. XVIII* 101 skk.

³ L. Pettazzoni fejtegetéseit Ducati megbeszélendő művében 141 skk., különösen 143. l.

lendítette hazájukból, de ők már nem dél, hanem nyugat felé vonultak, mögöttük az etruszkokkal, akik a X. vagy IX. században érkeztek meg Etruriába. E hipotézisről csak annyit mondhatunk, hogy tetszetős, de azok a történelmi és kulturális feltételezések, amelyekre Nogara alapít, túlságosan gyengék ahhoz, hogy elméletét elfogadhatóvá tudják tenni.⁴ A fejezetet egy nagyon világos, történelmi adatokra épülő áttekintés zárja be az etruszk hatalom fejlődéséről, kiterjeszkedéséről, a VIII—VI. század közötti fénykoráról és lassú süllyedéséről.

A III—X. fejezetek, a munka háromötöd része, az etruszk kultúrát írják le a maga sokrétűségében. Ezekben a fejezetekben élénk táruul mindaz, amit az etruszkok kultúrájáról csak tudni lehet és amit igazán csak egy négyévtizedes tudós munkában eltöltött élet gyümölcszeként érthetünk meg. Megelevenedik előttünk az etruszkok föderációs államrendszere, kifejlett családi élete, melyben a nőnek előkelő helyzetét sokan matriarchatus-maradványoknak magyarázták; az állam lakóinak rétegződése a különböző foglalkozási ágak szerint; az etruszk életet már az antikok szerint is páratlan mértékben betöltő vallásosság; a disciplina etrusca, mely a történésekbe való belelátást és az istenségek állásfoglalását volt hivatva közvetíteni Etruria népének. Élénktáruulnak a városszerű temetők, az építészet páratlan remekművei, az etruszkok által Európára hagyományozott ívvel és boltozattal s a szobrászat és festészet alkotásai. E fejezetek gazdagságát még csak megközelítőleg sem lehet itt vázolni, de őszinte elismeréssel kell adóznunk a szerzőnek, hogy e munkával megajándékozott.

A két következő fejezet megint problematikus tárgykörrrel foglalkozik. A XI. fejezet (Cio che insegna l'epigrafia) az etruszk írásos emlékekből vonható következtetésekkel foglalkozik. A Marsiliana d'Albagna-ban talált elefántcsont-írótabla felső szélén bevéselt alfabétum alapján, mely még a három phönik spirans-jegyét (samech, sin és ssade) hozza, elismeri, hogy az etruszk alfabétum nem származhat a görögöből (mivel ott ezek nincsenek meg) s még kevésbbé éppen a cumae-iből. Az etruszk 8 = f jegyet, mely az etruszk és belőle származó alfabétumokon kívül lyd feliratokon is előkerült, még „keleti kapcsolatok“ el nem vitatható bizonyítékának tartja, érthetően, mert ebben az 1928 októberében tartott felolvasásában még nem ismerhette Sommer dolgozatát (SB Bayr. A. 1930, p. 1 sq.), melyben a 8 jelet Olympia, Laconia és Locris feliratain is kimutatta, úgyhogy Sommer a keleti kapcsolatok ezen bizonyítékát megdöntötte.⁵ De még ennek ismeretében sem lehetne az alfabétum-kérdést úgy elintézni, ahogy Nogara teszi, mert a három phönik spirans-jegy megtartása egész világosan arra utal, hogy az etruszkok ezt az alfabétumot Kis-Ázsiából hozták magukkal. A névrendszerral kapcsolatban viszont helyesnek tartjuk Nogara azon nézetét, hogy az a tény, hogy a feliratokon az apa neve mellett (de sohasem anélkül!) az anya neve is sokszor előfordul, egyáltalán nem matriarchatusi rendszer csökevénye, hanem csakis a családanya előkelő helyzetének dokumentuma. De nem hallgathatjuk el már az előbbi fejezetek olvasásánál támadt azon érzésünket, hogy Nogara sokszor szinte már előítéletserűen fordul el a Kis-Ázsia felé mutató bizonyítékoktól, így például akkor is, amikor Herbig munkájának (Kleinasiatisch-etruskische Namengleichungen, 1914.) tárgyalásakor

⁴ V. ö. pl. v. Duhn és Herbig cikkeit, Eberts Reallexikon s. v. Etrusker és Homo alább idézendő művét.

⁵ Mégis v. ö. Cortsen Gl. XXIII 147 Buonamici egy idevonatkozó cikkével kapcsolatban.

a Herbig által a kisázsiai és etruszk név- és suffixalis elemek között kimutatott egyezések értékelését a „jövő történéseire és nyelvészeire” bízva (377. l.). És nem tudjuk Nogarát követni akkor sem, amikor a római és etruszk névrendszer nagyfokú egyezéséből azt következteti, hogy e népeknek egymástól nem messze kellett élniök az óshazában (382. l.). Hisz a rómaiaknál meg kellett lennie egykor az indogermán névrendszernek, amint azt teljes állapotában például a görögöknél és germánoknál találjuk, és ennek az elvesztését csakis egy magasabb (az etruszk) kultúra hatásának tulajdoníthatjuk.⁶

A XII. fejezet (Sull'interpretazione della lingua) néhány lapon tárgyalja az etruszk nyelv komplikált problémakörét. Az etruszk nyelvről való pozitív ismereteink közlése helyett inkább a francia Butavandnak a zágrábi múmia-tekersben őseredeti etruszk Odysseia-költeményt kereső fantasztikus feltevését és Trombetti gyenge alapon álló értelmezését ismerteti, habár — ezt el kell ismernünk — hitetlenkedve. Az aprólékos nyelvi kutatásokat szükségesnek tartja mint „előkészítő munkát” (398. l.), de az etruszk szfinx megismerését — az etruszk nyelvtudomány hosszú és meddő munkájának tapasztalata alapján úgy látjuk, teljes joggal — csak egy etruszk „Momumentum Ancyrantum” vagy „Tabula Bantina” előkerülésétől várja.

A XIII. fejezet (Gli Etruschi ebbero una letteratura?) a dolog természeténél, vagyis emlékek abszolút hiányánál fogva inkább elméleti fejtegetésekkel igyekszik elfogadtatni azt, hogy az etruszkoknak volt irodalmuk és hogy a szent könyveken kívül irodalmi műveket is alkottak, melyek — sajnos — elvesztek, de irodalmuk, mint az óslatin, nem fejlődhetett ki, egyrészt ugyanazon általános okoknál fogva, mint Rómában a köztársaság utolsó századáig, másrészt vallási és kaszt-előítéletek folytán, melyek miatt az írás használatától az urak elfordultak, éppen a nemzet fénykorában.

Az utolsó fejezet (Etruria e Roma nella storia d'Italia) röviden átfutja Etruria emelkedését és bukását, mely utóbbi okát főleg az etruszk pacifizmusban látja és gondos szeretettel mutatja ki, hogy mit köszönhet Etruriának Róma az antikitástól szakadatlan összefüggésben a renaissanceig.

Ducatinak, a kiváló bolognai archaeológusnak a munkája 3 részre tagozódik. Az első rész (Histoire du problème, p. 1—56.) az első fejezetben meghatározza a problémát: az eredet kérdése és a nyelv megfejtése az etruszk probléma két főkérdése. Ezután röviden ismerteti az etruszkok történetét a történeti adatok világánál. Majd vázolja az etruszkokra vonatkozó teóriákat, kezdve az antikitáson (elsősorban Dionysius Halicarnassensis és Herodotos adatait ismertetve) egészen napjainkig. Tárgyalja a legkülönbözőbb megoldási kísérleteket, melyek főleg a (relatív) autochthonia, a (rhaeti) Alpokon keresztül való bevándorlás és az Aegaeum keleti feléből történt bevándorlás gondolata körül jegecesedtek ki. Messerschmidt 1935-ös művének: *Bronzezeit und frühe Eisenzeit in Italien, Pfahlbau, Terramare, Villanova ignoramusáig.*

A második rész (Les données du problème, p. 56—165.), a mű magja, megszólaltatja az összes e kérdésben szólásra jogosult tudományágakat és éles kritikával szűri meg ítéleteiket.

Először az antik írókat veszi sorra. A kontinentális eredet hívei előszeretettel használják fel Lívius egy helyét (V. 33.), ahol az etruszkokról és rhaetusokról szól. Itt elmondja Lívius, hogy az etruszkok

⁶ L. a római névrendszer legutóbbi kiváló rendszerezését E. Fränkeltől RE. s. v. Namenwesen B.

előbb a tyrrheni tengerparton alapítottak 12 várost, majd ugyanannyit az Appenninen túl. Majd így folytatja: *Alpinis quoque ea gentibus haud dubie origo est, maxime Rhaetis, quos loca ipsa efferarunt, ne quid ex antiquo praeter sonum linguae, nec eum incorruptum tenerent.* Arra a kérdésre, hogy mikor lettek az etruszkokból rhaetusok, Plinius (N. H. III. 24., 133.) és Iustinus (ill. az általa kivonatolt Pompeius Trogus, Philippica, XX. 5.) válaszolnak: a negyedik század elején a gallok elől Cisalpinából etruszk seregek az Alpok felé menekültek és így született meg a rhaetus nép. Ezt a nézetet támogatják az archeológiai leletek és a talált rhaetus feliratok. Vagyis Lívius a helyett, hogy a kontinentális eredet mellett szólna, inkább Herodotos nézetéhez (I 94) csatlakozik, aki szerint az etruszkok a tengeren túlról jöttek. Ennek a nézetnek már az antikvitásban akadt kritikusa: Dionysius Halicarnassensis, aki (Ant. Rom. I 28 sk) Hellanikos adriai bevándorlás-elmélete ellen felhossa, hogy a pelasz *Κροτωνιῆται* a *Τυρσηνοί* szomszédságában másnyelvűek, és hivatkozik Herodotosra (I. 57). Csak-hogy — mondja Ducati (63. l.) — Dionysius itt nyilvánvalóan tévedett, mert Herodotos i. h. a *Κροτωνιῆται*-ról beszél s tyrrhénei nem az itáliai, hanem a thrákiai tyrrhének. De tévedése már Hellanikusra mehet vissza, aki mint pampelasgista minden nemgörögben pelaszgot keresett, mint ahogy a lesbosi Myrsilos (Kr. e. III. sz.) mindenütt tyrrheneket kutatott. Dionysius tehát itt tévesen támad egy, archeológiai adatok alapján megállapíthatólag helytelen nézetet.

De Dionysius Herodotosnak a nézetét is támadja, aki szerint az etruszkok Lydiából jöttek Tyrrhenos vezérlete alatt. Hivatkozik arra, hogy Xanthos, a lyd történetész (V. sz.), Lydiaka c. művében említést sem tesz Tyrrhenosról és Etruriáról mint lyd gyarmatosításról. Ezt Ducati (64. skk. II.) azzal cáfolja, hogy: 1. Xanthos hallgatásából nem lehet érvelni; 2. a Lydiakát Dionysius valószínűleg már csak samosi Dionysiosnak, a cyclographusnak (III—II. sz.) átdolgozásában, vagy inkább hamisításában olvashatta; 3. hivatkozik Dionysius egyebütt is észlelhető kritika- és akribiahiányára. Annyit azonban Dionysius alapján láthatunk, mondja Ducati (65. l.), hogy az etruszkok Augustus Itáliájában is elszigetelt jelenség voltak, ami nem lenne érthető, ha az indogermán réteghez tartoztak volna, amint sokan gondolják.

Herodotos i. h. azt mondja, hogy az etruszkok az *Ῥοβρυκόσ*-okhoz érkeztek. Ez nem jelenti azt, hogy az Adriai-tenger felől érkeztek, hanem inkább amellel szól, hogy a tyrrheni tengerparton kiszállva, az umbereket ők szorították keletre; hogy az etruszkok előtt Etruriában umberek laktak, mutatja már az, hogy Etruria főfolyója, az Umbro, a tyrrheni tengerpart egy részének neve 'tractus Umbriae' és még több, umberekre utaló nyom Etruriában (l. Ducati 67. l.).

Az antik írók után az archaeológia szólal meg. Bemutatja Ducati a különböző archaeológiai korszakokat Etruriában: a palaeo-, neo-, cupro-lithikumot, a bronzkort, a vas megjelenését a Villanova-kultúrával a X. században és e kultúra fénykorát a VIII. században. Ennek sajátságával, a halottégetéssel szemben Etruriában fellép egy dél-északi irányú ellentétes áramlat halott-temetéssel, amely az előbbivel keveredik. Ebből következtethetjük, hogy itt egy új etnikum lépett fel: az etruszkok keleties kultúrájukkal, mely átalakította a Villanova-kultúrát. A Po-völgyi kultúrák részletesebb, a délfelé való kapcsolatokat és különbségeket feltáró vizsgálatával fejeződik be az archaeológiai emlékek megszálltatása, hogy a nyelvtudomány vegye át a szót.

A nyelvi emlékeket rögzítő alfabetum kérdésében a nagyjelentőségű Marsiliana d'Albegna-i írotábla alapján Ducati is (Greiner és Ull-

mann nyomán) az alfabétum keleti, aegaeumi, nem cumaei eredetét fogadja el. Az etruszk nyelvtudomány fejlődéséről és egyes állomásairól pontos áttekintést nyújt Luigi Lanzi-tól egészen a legújabb időkig. A legkülönfélébb nézetek sokaságából kiemelkedik három tény (133. sk. l.): 1. az antik glosszákhöz járul egy sor biztosan megfejtett jelentésű szó; 2. nagy vonásokban megrajzolható az etruszk grammatika; 3. nagy valószínűséggel meghatározható az etruszk nyelv helyzete. Ez utóbbi kérdésben Trombetti („le linguiste hors pair de Bologne”, p. 137.) elméletét találja a legmegfelelőbbnek, aki szerint a Kaukázustól a Pireneusokig három egymásra rakódott nyelvi réteg található: 1. a legrégibb, basco-caucasusi réteg, mely a közbeeső vidékeken nagyon kevés nyomot hagyott; 2. a középső, mediterrán réteg (például a hetita); 3. a legújabb vagy indogermán réteg; az etruszk nyelv a második réteghez tartozik, de a feliratok vagy a zágrábi tekerics által fenntartott alakjában gyenge nyomai vannak az elsőnek is és erősebb hatást gyakorolt a harmadik. Az etruszk szfinx megszólaltatását Ducati is, mint Nogara, csak szerencsés bilinguisektől várja. Az etruszk nyelv prae-ídg. vagy mediterrán jellegét véve kiindulópontul, további érintkezési pontokat mutathatunk ki Kis-Azsiával. A Tyrsanoi név tursa-eleme a lyd Tyrria városra, továbbá a prae-ídg. *tursis 'torony' szóra mutat (τύρρις, lat. turris) és Turan-t, az etruszk Aphrodité Ducati így τύραννος-nak, 'várlakó'-nak veszi (140. l.), bár nem látjuk, hogy a turs-név s-elemének eltűnését Turan-ban hogyan magyarázza. Sokkal világosabb Tarquiniának és héros eponymosának, Tarchon-nak kapcsolata Kis-Azsiával (Tarkond, Tarku, Tarkunza stb., 141. l.). A lémnosi feliratot, mint már fent említettük, nagyon erős bizonyítéknak tartja a keleti felfogás mellett és az egyiptomi feliratok Tursáit sem tartja eliminálandóknak. Kelet felé mutat a vallás is: az aegaei eredetet támogatja az a tény, hogy az etruszk hármastagozású templomnak az isteni triásszal (Tinia Uni Menrva = Juppiter Juno Minerva) Krétában a kréta-mykénei kultúra idejéből (1000 előtt!) van megfelelése. A fascés bárdja az aegaei labrys-szel paralelizálható. Az etruszk fulmen-tan mezopotámiai kapcsolatait vagy eredetét Furlani, olasz orientalista, nyomán tagadja, de kihangsúlyozza éppen a villámtanban Róma és Etruria különbségét: ott a villámsujtott ember kiközösített, itt (Servius in Aen. II. 649): de fulminibus hoc scriptum in reconditis invenitur quod si quem principem civitatis vel regem fulmen afflaverit et supervixerit, posteros eius nobiles futuros et aeternae gloriae“. A haruspicia keleti eredetét viszont Furlanival szemben is fenntartja és a II. évezred közepe körüli asszír fénykornak a mediterrán keleti részére gyakorolt hatását látja benne (158. l.). Rámutatva még egy pár csalóka összefüggés-látszatra Kelet és Etruria között, áttér az anthropológiára, mely azonban nem tud és a fajok inconstantiája miatt nem is tudhat biztosat mondani.

Az összes illetékes tudományágak megszólaltatása után a III. rész (La solution du problème, p. 167—188. l.) a szerző nézetét adja elő, melyről ő maga azt mondja, hogy a jövő kutatások hozhatnak ugyan változást, de „pour le moment, il (a szerző) est pleinement convaincu que l'hypothèse proposée ici est la plus probable (188. l.).

Az autochthonia elmélete lehetetlen, mert Etruriában nagy ür van egyrészt a neo- és cupro-lithicum, másrészt a rájuk következő Villanova-kultúra között. Ez utóbbi népsűrűsége sokkal nagyobb, mint a szétszórt, ritka cupro-lithicumé és így lehetetlen, hogy a kulturális és népsűrűségi szempontból alacsonyabb nép adta volna nyelvét az új, nagyszámú és magasabb kultúrájú jövevényeknek. Belső, mediterrán népi vándorlás is lehetetlen, mert megdönthetetlen tény, hogy az etruszk

kultúra a tengerparttól kiindulva terjed a szárazföld belseje felé.⁷ De nem fogadhatja el a kontinentális eredetét sem. Ebben az esetben ugyanis az etruszkoknak a terramare- vagy Villanova-kultúra leszármazóinak kellene lenniök, már pedig ezen feltételek egyike sem valószínű, ellenkezőleg majdnem bizonyosan a terramare folytatói a latinok, míg a Villanova-kultúra hordozói az umberek.⁸

Egyetlen lehetőség marad tehát: a tengerentúli eredet. Az Adriai-tenger felől nem jöhettek az etruszkok — ennek ellene mond az archaeológia —, tehát Ducati a következő nézetet vallja (v. ö. Herodotos): az etruszkok a tengerentúlról, a kisázsiai partokról jött gyarmatosok, akik Etruria umberlakta területét foglalták el; ez megfelel ama archaeológiai tényeknek, hogy az etruszk kultúra a Villanova-kultúrára rétegeződött, melynek hordozói az umberek. Az etruszkok vándorlási irányát meghatározta az, hogy Itália déli része és Szicília a görög gyarmatosok, Sardinia és Corsica pedig a pún gyarmatosok érdekkörébe került már akkor, míg az Adriai-tengertől a gyakori viharok tartották őket vissza. Etruriában Tarquinia felől kiindulva terjedtek mind beljebb és a Villanova-kultúra hordozóival keveredve hozták létre azt az életerős, magas kultúrájú fajt, amelyre oly dicső jövő várt a következő századokban. A kiváló és a mai tudomány állását elsőrangú tudással és elmeéllél elénktró munkát nagyszerű, minden lényeges művet felölelő bibliográfia egészíti ki, az egyes munkákhoz fűzött rövid összefoglalásokkal.

Összegezve a két munkáról azt mondhatjuk, hogy míg Nogara olyan könyvvel ajándékozott meg, mely bevezetésre, az etruszk kultúra megismerésére kiválóan alkalmas, addig Ducati könyve már a tudományt viszi előbbre, az összes adatok ismeretében biztos szemmel választva ki a szerintünk is egyedül lehetséges megoldást, bár chronológiailag, úgy látjuk, egy kissé alacsony időpontot vesz kezdetnek.

Szemerényi Oswald.

Die Werke von Nogara und Ducati widerspiegeln zwei sich gegenüber stehende Einstellungen: die eine kann sich die innige kulturelle Verbundenheit zwischen Etruskern und Italikern nicht als etwas spät Gewordenes vorstellen, die andere sieht auch die Widersprüche klar und zieht daraus den Schluss. Nogaras Buch wird sich als treffliche Einführung in die etruskische Kultur bewähren. Er weiss in fesselnden Kapiteln die etruskische Hochkultur in ihrer Vielfältigkeit zu schildern. In den problematischen Fragen ist er jedoch zu sehr durch die geschichtlichen Wechselbeziehungen zwischen Etruskern und Italikern bestimmt, die er auch in die Vorgeschichte hineinträgt. Seine Auffassung über die Herkunft der Etrusker aus dem sarmatischen Steppengebiet, aus der Nähe der vermeintlichen gemeinsamen italisch-hetitischen Urheimat wird kaum Anhänger finden.

Ducatis Werk dagegen dient nicht zur Einführung, sondern zur Weiterführung der Wissenschaft. Er befragt alle hier in Betracht kommenden Wissenschaften, Philologie, Archaeologie, Epigraphie und Sprachwissenschaft, Religionsgeschichte und Anthropologie, um auf dieser breiten Grundlage zu dem folgendem, wie Rez. glaubt, heute best begründeten Ergebnis zu gelangen. Die Etrusker kommen von der kleinasiatischen Küste und landen an der Küste des Tyrrenischen Meeres. Hier finden sie die Villanova-Leute vor, die Ducati mit Recht

⁷ L. még v. Duhn i. h.

⁸ L. Homo, L'Italie primitive 51 skk., különösen 64. 1.

den Umbrern gleichsetzt, mit denen verschmolzen sie jenes Volk bildeten, das in den folgenden Jahrhunderten eine so glorreiche Zukunft haben sollte.

Im ganzen genommen ist Nogarás Buch als die beste Einleitung in die etruskische Kultur besonders für Anfänger zu empfehlen, während wir in Ducatis Werk die glänzendste Zusammenfassung und Auswertung unseres heutigen Wissens über die Herkunft der Etrusker begrüßen zu dürfen glauben. O. Szemerényi.

Pietro Sella: *Glossario latino emiliano*. A cura di—. Con prefazione di Giulio Bertoni. Studi e Testi, 74. Città del Vaticano, 1937. 8°. XXIV+407 l.

Az olaszországi középlatin ismeretéhez, melynek a X. századig való állapotát nemrégiben Arnaldi értékes anyaggyűjtése tárta fel (v. ö. Arch. Lat. Medii Aevi, X.), romanisztikai szempontból is fontos adalék P. Sella gondos, nagy körültekintésre, alapos munkára valló szógyűjtéménye. E mű, mely minden középkorkutató számára ezentúl épp oly nélkülözhetetlen lesz, mint az angol Baxter és Johnson más elrendezései, de hasonló célú szintézise (*Medieval Latin Word-List*, 1934), világsan bizonyítja, mekkora veszélyben forog a filológus, mikor a középlatin szókincset csak a klasszikus összefoglalások, Du Cange és Dietsenbach alapján ítéli meg, s ezek nyomán állapítja meg valamely szó előfordulását. Sella-nál seregestől találunk olyan szavakat és kifejezéseket, melyeknek Du Cange-ban nyoma sincsen. Amint e szótár alapján megítélhető, a XII—XIV. század olaszországi latinsága erősen tele volt vulgáris elemekkel, vagyis olyan szavakkal, melyek egyszerűen olasz környelvi vagy nyelvjárási terminusok átírásából, latinosításából származnak. Ilyen elemeket természetesen Du Cange-nál is nagy tömegben találunk (viszont elég ritkák a X. század előtt, amint azt Arnaldi gyűjtése igazolja), de távolról sem olyan bőségben, ahogyan Sella emiliani szövegeiből kitűnik. Mekkora gazdagodást jelent ez a szószedet az eddig ismert anyaghoz képest, annak bizonyítására elég egyetlen példára hivatkoznunk. A B betű kezdetén található szavak közül (27 l.) Du Cange mindössze kettőt-hármat ismer, s még az ilyen esetekben is adatai olyanok, hogy Sella pótlásai ismereteinket kibővítik. *Baffa* „lardo del maiale” (szalonna) első példája Du Cange-nál 1130 körülről származik; Sella már a X. századból idéz reá adatot. Du Cange-ban az olasz *bagnare* igének csak *bagnatus* part.-a van meg; Sellánál megtaláljuk az infinitívuszt (*bagniare*) egy 1323-i piacenzai okiratban. Du Cange-ból teljesen hiányzanak a következő szavak: *babaron* „iaro, gichero, pianta”, *babuinare* „miniare le iniziali di un manoscritto...” (XIII. sz.), *bachara* „nome di uva” (1414), *baciletus* „bacino, bacinetto, armatura del capo” (1291, v. ö. francia *bassinet*), *bacinus* „bacino” (XIV. sz.), stb. Egy-egy adat romanisztikai szempontból is igen fontos, amint arra már Bertoni rámutatott szép és elvileg is jelentős megállapításokat tartalmazó előszavában (VI kk. l.). A neolatin etymológiai szótárak az olasz *bagatella*, francia *bagatelle* szót rendszerint *baca* származékának tartják (v. ö. pl. Wartburg, FEW. I, 196 a, Rom. XXIV, 311 l. stb.). Sella szótárában a következő adatot olvassuk: *bagadellum* „indaco di Bagdad” (XIII. sz.). Vajjon nincs-e ennek a szónak valami köze az idézett neolatin vándorkifejezéshez? Ha így lenne, *bagatelle* eredetileg ilyen keleti festékanyaggal színezett csesebecsét jelenthetett volna. Igen érdekesekek azok az adatok is, melyek nem olasz, hanem ófrancia szavak visszalatinosítására utalnak. A *gialdus*, *ialdus* mellett jelentkező *ialnus* a francia *jaune* közvetlen rokona. Tiszta francia alak *toalea*, *toalia* (v. ö. francia *toile*),

mely az olasz *tovaglia* előzményét tükrözi. Néhány alak kifejezetten velencei jellegű, így pl. *zioxia* (399 l.) *gelosia* helyett. Sok „latin” szó még képzésmódjában is olasznak látszik, pl. *panisvendolus*, *panivendola* (248 l.), ami nem egyéb, mint az olasz *fruttivendolo* típusú összetételek visszalatinosítása.

Sajátságos az ingadozás az egyes népnyelvi suffixumok latin megfelelői körül. *Abbeveratoio* latin megfelelője *abeverator* (1 l.) s nem a várható* *abeveratorium*, de ugyanakkor *filatoio*-nak már a szabályos *filatorium* felel meg.

Igen sok szó persze olyan, mely minket magyar szempontból is közelebből érdekel. Ilyenek — hogy csak néhányat említsünk — *artoclea* „focaccia” (20 l. ∞ BesztSzj. 1268 : *aciotica*, SchlSzj. 1859 : *atroica*, recte: *artocreas*), *acupicla* „ricamato ad ago” (3 l. v. ö. s. v. vestis BesztSzj. 609, SchlSzj. 1174 : *aucupeta*), (*h*)*astiludium* „giostra con la lancia” (23 l. ∞ BesztSzj. 127 : *hastilegium*, SchlSzj. 598 : *hastiludium*). Megvan a BesztSzj. 689. *brusul* adatának megfelelője is: *pannus de Brucellis* (249 l.). A posztónevekkel kapcsolatban egyébként megjegyezni kívánom, hogy az a vélemény, melyet a BesztSzj. 674, SchlSzj. 1239 *genti* adatáról nemrégem kifejtettem (v. ö. L. Gáldi, Contributions à l'étude des lexiques latins-hongrois du moyen âge, Budapest, 1938, 43 l.) s melyet a Magyar Nyelvőrben Balassa J. is elfogadott (v. ö. LXVIII, 20 l.), hogy t. i. c szó magyar melléknévi alakulat (*Gent+i*), némileg helyesbítésre szorul. Sella szójegyzékében ugyanis ilyeneket olvasunk: *pannus Guanti*, *pannus Lille* (= *Lillae*), *pannus Londresii*, *pannus Mellini*, *pannus Zalaoni* (Châlons), ahol a városnév mindig gen.-ban áll. Azt kell mondanunk tehát, hogy a magyarországi szójegyzékekben is *genti* eredetileg *Gentum* gen.-a lehetett, s csak a magyar nyelvérzék azonosította ennek az alaknak latin *i* végződését a melléknévképző magyar *i*-vel.

E nagy gazdagság mellett szinte feleslegesnek tartjuk a hiányok felsorolását. Sajnáljuk pl., hogy az egyes szavakat semmi nyelvészeti magyarázat nem kíséri, s hogy a fordítás mindig csak mai olasz nyelven van megadva s nem emiliani dialektusban. Egy-egy ritkább szóval kapcsolatban különösen fontos lett volna a megfelelő olasz nyelvi környezetnek érzékeltetése. Így persze több munka marad a filológus olvasónak. Reméljük, hogy romanistáink felismerik Sella szójegyzékének kiváló értékét, mely középlatin szótári gyűjtésünkben is értékes segítséget nyújthat.

Gáldi László.

*

Il lessico emiliano di P. Sella offre un contributo assai pregevole alla conoscenza della latinità medievale d'Italia. Numerosissime sono le voci di cui non si trova nessuna traccia nel Du Cange. Questo vocabolario getta una luce particolarmente viva sulle possibilità d'espressione del latino preumanistico il quale, continuamente arricchito di neologismi d'origine volgare, partecipava effettivamente alla vitalità degli idiomi neolatini e si prestava facilissimamente a tutti i bisogni non solo delle scienze, ma anche della vita quotidiana (commercio, amministrazione, ecc.). È da deplorare che le forme dialettali corrispondenti alle voci „latine” o piuttosto rilatinnizzate non siano quasi mai indicate, e che l'autore non abbia creduto necessario dare alcune spiegazioni filologiche e glottologiche. In tali condizioni, per il romanista tutto rimane da fare. Dal punto di vista della latinità d'Ungheria, siamo lieti di stabilire che il latino emiliano ha molte voci in comune coi primi lessici latino-ungheresi del sec. XV.

Ladislao Gáldi.

Erich Trunz: *Dichtung und Volkstum in den Niederlanden im 17. Jahr hundert.* (Schriften der Deutschen Akademie, Heft 27.) Verlag von Ernst Reinhardt in München, 1937. 64 lap.

Trunz, aki már „Weltbild und Dichtung im deutschen Barock“ c. tanulmányában (Zeitschrift für Deutschkunde, 1937.) a barokk irodalom és szellem egyik legalaposabb ismerőjeként mutatkozott be, most a német barokk költészetéről tervezett könyve előjátékként Németalföld, főként Hollandia XVII. századi irodalmi műveltségét és annak alapjait adja élénk kitűnő munkájában. Megjelenése évében ünnepelte Köln, ez a régi, magasablakú házaival, öntudatos polgári hagyományaival már teljesen Hollandiára ütő Hansa-város nagy szülöttjének, Németalföld, sőt Shakespeare és Calderon mellett Európa legkiválóbb barokk-költőjének, Joost van den Vondelnak tricentennáriumát. A Wallraf-Richartz-múzeum szemléletes kiállításban tárta élénk Vondel Németalföldjének világát, Trunz könyve pedig irodalmi vonatkozásban teszi teljesebbé a képet és egészíti ki a látogató emlékeit.

Szerzőnk szemléletes vonásokkal rajzolja meg Hollandia polgári életelményét, amely egységbe foglalja össze a népet, mert a parasztsággal is kapcsolatot tart fenn, s így lehetővé teszi a szellem virágkorának kifejlődését, viszont távol áll minden nyárspolgáriságtól s vállalja a veszélyes életet is. Ebből a világból fakad a rederijker-költészet, amely az irodalomnak magasabb formáit népi közkinccsé tudja tenni, amely összejöveteleivel (landjuweelen) a nemzet egyetemet fogja össze, s a legnagyobb írót, Brederot, Hooftot, Vondelt is soraiban tudhatja. Ők is itt szerzik meg költői műveltségük alapjait, ebben a közösségben gyökereznek. Kívülük még több ilyen egyesülés áll fenn, ezek főként a dalköltészetet művelik, amelyben kispolgárok, sőt asszonyok is résztvesznek. De kapcsolatot tart fenn a néppel a tudomány is, hasonlóan a festészethez, s a humanisták becsülik a népieset, nem vetik meg, mint a klasszicista Opitz. Mindez természetesen nem gátolja a barokkizlés terjedését, ennek fő képviselője Starter. Bredero a népies és barokk vonásokat foglalja egységbe, Vondel pedig, a legnagyobb, a barokk univerzalizmus művészi hirdetője, amelyben azonban a népi is helyet kap, s így a nemzeti dráma megalapítójává válik. Igazi keresztény költő, akinek hősei üdvösségük tudatában bátran türik a szenvedést. Az alexandrinnak a germán nyelvekben ő a legnagyobb mestere és egyesíti magában Németalföld ábrázoló gazdagságát a római költészet méltóságával.

A költészet és az egész szellemi élet szerencsésen egyesíti a szabadságot a közösségi kötöttséggel, a humanizmust és a népi elemet. Németország barokk költészete ezzel szemben sokkal szétesőbb, elszigeteltebb, s inkább elszakad a hagyományoktól. Itt Németalföldön viszont ez a harmonikus viszony lehetővé teszi az egyéniség szabad kibontakozását. Ez azonban a gyakorlati vagy a vallásos életből fakad és nem válik minden kötöttség tagadásává, mint az olasz renaissance esztétikai mezbe öltöző egoizmusában. Így kialakulhat a vallási türelem, külön kis körök létesülhetnek, s olyan emberek élhetnek, mint Cornelis Pieterszoon Hooft, aki kritikai érzéket, türelmet és őszinte vallásosságot egyesít önmagában. A humanizmus emellett szabad kutatásban foglalkozhatik a földi dolgokkal, a szubjektivizmus pedig legmagasabb művészi kifejlődését érheti el Bredero költészetében és Rembrandt festészetében. Vondel viszont mindig objektív marad, s még övéinek halálakor sem a fájdalmat énekli meg, hanem kedvesei égi fölvetelét.

Befejezésül két fejezet a németalföldi-német kapcsolatokkal foglalkozik. Hollandiából veszi át Németország a barokk humanizmus tekin-

télyes részét. A kapcsolatok sűrűek, főleg Sziléziával, Keletporoszországgal. A népi egységet, a holland kultúra szerves megalapozottságát azonban nem, vagy csak kevéssé követik, ellenben átveszik a költői formákat, a bölselet és a tolerancia eszméit. Németország viszont mély misztikus vallásosságával termékenyíti meg Németalföld szellemi életét. Az antitrinitarista szociniánusok német, holland és lengyel földön — magyar részről Erdélyt tehetnék hozzá — szellemi egységet alkotnak, Böhme Hollandiában nagy kedveltségre tesz szert, s olvassák Tauler, Paracelsus, Arndt és a pietisták műveit is. Extatikus rajongók is eljutnak Németalföldre, így Quirinus Kuhlmann, aki itt ismeri meg Böhme tanítását.

Trunz könyve tömören, mintaszerűen, nagy gazdagsággal építi föl előttünk a XVII. század németalföldi világát és a belőle sarjadzó költészetet. Dicséretére emelhető ki, hogy a szellemi és művészi élet egészének érverésén tartja kezét, s a tőle már megszokott éleslátással elemzi a kérdéseket. Kiegészítésül csak azt jegyezhetjük meg, hogy Németországban is volt azért e korban szervezettebb, népi gyökerekből fakadó szellemi élet: Délen. Elsősorban Bajorországban, amint ezt Hugo Schnell oly ügyesen tárta föl. (Der bayerische Barock. München, 1936.)

Németalföld XVII. századi irodalmi műveltsége Trunzot elsősorban a német szellemmel kapcsolatban érdekli. Használja forgathatja azonban a könyvet a magyar irodalom kutatója is. Hisz a németalföldi művelődés az a talaj, amelybe XVII. századi szellemi életünk számos gyökérszála vezet, ez az a háttér, amelyből régi protestantizmusunk kiemelkedik. A magyar barokk világa sokban rokon a hollandéval, már csak vallási összetételénél fogva is. A karteziánizmus kezdetei, a misztika beáramlása, Apáczai Csere Mihály, Apáti Ferenc pályája, Otrokocsi Főris Ferenc lelki vívódásai és Vondelt, Lipsiust követő konverziója mind ideutal. S ott a sok lelkész, aki Leyden, Utrecht, Franeker egyetemén szerzi meg doktori grádusát, s ott merített tudását plántálja át a haza földjébe. Egészséges individualizmus és szerves közösségstudat harmóniája, amint ez Németalföldön kialakult, teszi lehetővé, hogy a messzi Nyugaton keleti nyelveket és modern filozófiát tanuló, Bibliát magyarázó, fiatal magyar humanisták itthon a rájuk bízott nyáj hűséges és kötelességtudó pásztorai lehetnek, népüknek lelki vezetői. E szellemet tápláló németalföldi világ ismerete nélkül csonka és tökéletlen a régi magyar irodalom ismerete! Odaváló tehát ez a szép és ügyesen megírt könyv mindenkinek kezébe, aki a magyar barokkot kutatja.

(München.)

Angyal Endre.

*

Erich Trunz, der durch seine Studie „Weltbild und Dichtung im deutschen Barock“ (Zeitschr. f. Deutschkunde, 1937.) als hervorragender Kenner barocker Geistigkeit bekannt ist, zeigt in diesem ausgezeichneten Buch die Welt des niederländischen Geistes im 17. Jh., und bietet dadurch eine wertvolle Ergänzung zur Schau altniederländischer Kultur, die das Kölner Wallraf-Richartz-Museum zur 300. — Jahrfeier Vondels veranstaltete. Mit anschaulichen Zügen schildert Vf. das bürgerliche Lebensideal, die Welt der Rederijker, das Verhältnis von Dichtung und Volk, die Unterschiede niederländischer und deutscher Barockdichtung, die Entwicklung des Persönlichkeitsbewußtseins und endlich die Wechselwirkungen zwischen Holland und Deutschland auf dem Gebiete des Humanismus und der Mystik. Mustergültig ist die Art, wie Trunz das Ganze des geistigen und mit ihm eng verbundenen volklichen Lebens uns zeigt. Bei der Beurteilung Deutschlands

müfte jedoch hinzugefügt werden, daß im 17. Jh. auch hier im Süden eine durchaus lebendige Verbindung zwischen Volk und Geist besteht. (vgl. H. Schnell: Der bayerische Barock. München, 1936.) Bedeutend ist das Buch nicht nur in Hinblick auf das deutsche Geistesleben, sondern auch in ungarnkundlicher Hinsicht. Ist ja doch das barocke Ungarn durch tausend Fäden mit Holland verbunden! Die Kulturentwicklung des ungarischen Protestantismus ist ohne diesen Hintergrund nicht denkbar und nicht deutbar. Das Werk ist deshalb auch für den Erforscher ungarischen Schrifttums ein unbedingt notwendiger Behelf.

(München.)

Andreas Angyal.

Mario Praz: *Storia della Letteratura Inglese.* Firenze, Sansoni, 1937. 417 l.

Az olasz tudományos világ a következő néhány év folyamán 30 kötetből álló enciklopédikus sorozatot készül kiadni, amely „La Civiltà Europea” címet fogja viselni és amelyet fémjelez a szerkesztő személye: Giovanni Gentile volt kultuszminiszter, a fasiszta Olaszország nagy filozófusa és kultúrpolitikus. Az egyes köteteket csupa kiváló szak tudós írja, a filozófia történetét például maga a szerkesztő. Így jutott az angol irodalomtörténet Mario Praznak, aki már több nagyvonalú munkával (angol-olasz nyelvi kapcsolatok, Chaucer olasz forrásai, Erzsébet-kori machiavellizmus, Marlowe, Hazlitt) és számtalan bírálattal gazdagította az angol filológiát és az összehasonlító irodalomtörténetet.

A könyv kisebb méretei ellenére is méltán illeszkedik bele az idegen nyelven írt nagy angol irodalomtörténetek, Legouis—Cazamian és Schirmer műveinek sorába. Színesen megírt, számos szép képpel díszített, világos és nagyvonalú áttekintést nyújt, még ott is, ahol az anyag gazdagsága és a kellő távlat hiánya miatt nehéz rendet teremteni, például a XX. századi angol lírában. Mindig az egyénekből indul ki és a költő lelki világából igyekszik műveit megmagyarázni; de azért állandóan utal a nagy irodalmi áramlatok, politikai eszmék és szellemi mozgalmak lecsapódásaira. Lélektani fejtegetései nem egyszer a modern pszichoanalízis és individuálpсихológia eszközeivel vezetik le gyermekkori hatásokból és lelki megrázkódtatásokból az író jellemét és működését (Shelley, Lamb, Thackeray, Swinburne).

Nagy előnye a könyvnek az is, hogy összeállít minden angol-olasz kapcsolatot és a nagyobb íróknál (Shakespeare, Byron, Shelley, Scott stb.) összefüggően át is tekinti a rájuk vonatkozó olasz fordítási és kritikai irodalmat. Ilyen módon ez az első nagyszabású olasz nyelvű angol irodalomtörténet egyszersmind hasznos kézikönyve is az összehasonlító irodalomtörténet angol-olasz fejezetének.

Természetes, hogy 374 oldalon csupán vázlatos képet lehet adni az angol irodalom fejlődéséről. Mégis vannak a könyvben olyan hiányok, amelyek még ilyen tömör szintézisben is elkerülhetők lettek volna. A középkor tárgyalásából, amely különben is aránytalanul rövidre sikerült, kimaradt a „Waldhere” című óangol elbeszélő töredék, pedig ennek a kis kéziratnak nagy szellemtörténeti jelentősége van, mert összefüggésbe hozható az ófelnémet Walthari-Lieddel, amelyet minden művelt olvasó ismer Scheffel Ekkehardt-jából. Kimaradt továbbá a XIV. század kedves krónikása, Trevisa, aki elsőnek írt az angol nyelv diadalmas térhódításáról, valamint Richard de Bury, a biblíofil angol püspök, aki 1330-ban Avignonban találkozott Petrarcával és ezzel megindította az angol humanizmus olasz kapcsolatait (v. ö. W. F. Schirmer: *Der englische Frühhumanismus*, 1931: 8—10). De a kései

angol humanizmus szellemi képe sem teljes, mert kimaradt belőle a cambridgei iskola (Cheke, Wilson), valamint William Thomas, az első olasz baedeker írója (History of Italy, 1549; v. ö. L. Einstein: The Italian Renaissance in England, 1902: 118.). Az újabb írók közül hiányzik Beverley Nichols, az angol esszé egyik legszellemesebb művelője, valamint Hugh Walpole, a Herries című híres regénysorozat szerzője. Feltűnő azonkívül, hogy több világhírű angol munka hiányzik, noha szerzőjükről egyébként sok szó esik, például Walter Scott verses elbeszélő költeményei (pl. Lay of the Last Minstrel), Dickens két híres regénye: Dombey and Son és The Mystery of Edwin Drood, Victor Hugo Notre-Dame-jának töredékben maradt angol visszhangja. Ugyanígy hiányzik a világsikerű modern angol regények közül Wells önéletrajzi regénye, a World of William Clissold, Aldington háborús regénye: All Men Are Enemies, valamint Maugham Gauguin-regénye: The Moon and Sixpence, és még sok más; a drámák közül Bernard Shaw ragyogó nyelvész-szatírája, a Pygmalion és Maugham nálunk is előadott színjátéka, a Sacred Flame; a regényes életrajzok közül Duff Cooper híres Talleyrand-életrajza, amely a legkitűnőbb „vie romancée“-k közé tartozik. Ezek a hiányok könnyen pótolhatók lettek volna és akkor ez a rövid könyv valóban teljes foglatatát nyújtaná az angol irodalom legjavanak.

Egyébként a szerző ítélete majdnem mindenütt biztos és tárgyilagoss. Legfőképpen a stílus terén mutatkozik időnként egy kis elfogultság; Praz harokkos stíluseszménye nem igen fér össze az angol klasszikus próza nagymestereivel, amilyenek Swift, Hazlitt, Macaulay és Cardinal Newman; ezért kissé igazságtalan velük szemben. Pedig ezek az írók nem csupán irodalmi ereklyék, hanem szerves tagjai a ma is élő és hatékony stílushagyománynak; hiszen korunk legismertebb angol írója, W. Somerset Maugham, nemrég megjelent önéletrajzi munkájában (The Summing Up, 1937) Voltaire és Anatole France mellett éppen ezekben az írókban találta meg stílusbeli eszményképét.

Az elfogultságok másik csoportja, amely azonban szintén csupán egy-két példára szorítkozik, olasz kapcsolatok kereséséből, illetőleg túlértékeléséből adódik. Az utóbbira példa a második romantikus nemzedék (Byron, Shelley, Keats) olasz ihletének szertelen eltúlzása (268. l.); meg nem lévő kapcsolatok keresésére pedig a Chaucer Canterbury Tales-jére vonatkozó fejtegetés. Ha ennek a műnek csakugyan vannak az alapeszmére vonatkozó olasz mintái, ezek csupán a Dekameronban kereshetők, bár ez a kapcsolat sem valószínű (v. ö. Farnham: England's Discovery of the Decameron, Publications of the Modern Language Association of America 1924.: 123—140.). Praz viszont Dante Divina Commediájára utal és úgy látja, hogy itt is egy vándorút élményei hozták össze a költőt a legkülönbözőbb embertípusokkal, csak hogy a próza és realista angol költő a zarándoklást a metafizika világából a mindennapi élet síkjára vetítette át. Főlöszleges fejtegetni, hogy ez a kapcsolat milyen erőszakolt; ezért nem tesz róla említést a Chaucer és Dante közti érintkezések egyetlen kutatója sem (Ten Brink, Lowes, Looten, Bethel).

Ezek a részlethibák azonban korántsem befolyásolják az egész mű heurisztikus és rendszertani értékét. Hozzájárul még ehhez az egyes fejezetek végéhez fűzött részletes és kitűnő bibliográfia, amely a szakirodalom felsorolásában nemcsak tökéletesebb, mint Cazamian és Schirmer nagyobb méretű munkái, hanem néha még a Manly-féle modern bibliográfiánál is teljesebb (v. ö. pl. Arthur Symons). A nagy tudományos erények ritka színes, lendületes és erőteljes stílussal párosulnak és ezzel

ismét bebizonyítják, hogy a nagyszabású irodalomtörténeti szintézisekhez nemcsak tudás, hanem művészi erő is szükséges.

Ullmann István.

*

Mario Praz, l'eminente specialista dei rapporti anglo-italiani, ha dato in questo volume una sintesi esatta e vivace dello sviluppo della letteratura inglese e nello stesso tempo un interessante manuale di filologia comparativa. Il suo metodo psicologico penetra nelle profondità dell'anima degli autori e arriva così a una spiegazione originale delle loro opere poetiche. Benchè l'autore non possa evitare alcune omissioni e certi pregiudizi nazionali e stilistici, il libro ha un cospicuo valore euristico e sistematico, aumentato ancora dalla ricca e poliglotta bibliografia. L'energia e la vivacità pittoresca dello stile fanno un'opera d'arte di questa brillante sintesi della letteratura inglese. St. Ullmann.

Un cinquantennio di studi sulla letteratura italiana (1886—1936). Saggi dedicati a Vittorio Rossi. Firenze, 1937. Sansoni. I—II. XVI + 397 + 273 l. 8°.

E két vaskos kötet, melyet az olasz irodalomtörténészek Rossinak, a talán legelterjedtebb olasz irodalmi kézikönyv szerzőjének ajánlottak, az emlékkönyvek, „Mélanges“-ok és „Miscellanea“-k egészen új fajtáját igyekezik meghonosítani. Nem apróbb cikkek és adalékok szokásos tarka tömegét találjuk itt, hanem olyan elvszerűen átgondolt és mesteri módon megalkotott szintézist, melyre bármilyen ország tudományossága büszke lehet. Az első kötet lényegében véve nem más, mint pompás, részletekre is kiterjedő, cikkszerűen megírt áttekintés az olasz irodalomtörténet utolsó félszázadának legjelentősebb eredményeiről, a második kötet pedig Olaszországnak más európai irodalmakkal való kapcsolatait tárgyalja, *Italia e paesi di lingua francese*, *Italia e paesi di lingue germaniche* stb. című, párhuzamos összefoglalásokban. Ezért a kiváló elrendezésért — amint azt Umberto Bosco előszava is kiemeli (I., IX. 1.) — minden dícséret Migliorinit, a firenzei egyetem fiatal, nagyráhatott nyelvész-professorát illeti.

Az első kötetnek korszakok szerint tagolt fejezeteit két általánosabb seregszemle vezeti be: F. Pintor az összefoglaló irodalomtörténeteket s a folyóiratokat tárgyalja, M. Pelaez pedig az olasz klasszikus szövegek kiadásához fűződő aktuális problémákról számol be. Igen érdekes és tanulságos Monteverdi tanulmánya a *Duecento*-ról s az olasz irodalom megindulásának nagy kérdéseiről (hasznosan egészíti ki ezt L. Russo eredeti gondolatokban gazdag cikke: *La storiografia moderna e le letterature romanze. Le origini della civiltà e della lingua italiana*, mely a debreceni „Hélicon“ I. számában jelent meg). A magasabb igényű tudományos esszé színvonaláig emelkedik M. Barbi-nak, a híres „Studi Danteschi“ tudós szerkesztőjének az újabb Dante-irodalomról adott, óvatos és bölcs kritikai szempontoktól sugallt áttekintése. Az újabb korokra vonatkozólag értékes G. Mazzoni *Ottocento*-ja, de kissé elnagyolt Galletti *Ultimo Ottocento e primo Novecento* c. adaléka. Az utóbbi tanulmányt szerencsére jól egészíti ki az a *Novecento*-kötet, melyet Galletti a *Storia letteraria d'Italia* számára írt.

A második kötet legnagyobb meglepetése talán Migliorininek rendkívül őszinte, nyílt vallomása az olasz „lingua normale“-ra vonatkozó

szakirodalom viszonylagos szegénységéről. Migliorini mindenben magáévá teszi M. Barbinak új, céltudatosabb munkára serkentő megállapításait: „Noi manchiamo per questo studio di tutto; di una storia della lingua; di una grammatica storica vera e propria, specialmente per la sintassi, che dia l'avviamento a una preparazione scientifica in tale materia; di buoni vocabolari, specialmente per la parte antica, che possano andare per le mani di tutti; di glossari speciali, a cui facilmente ricorrere per casi dubbi“ (Pan, 1935 szept. 19 l.). Valóban különös, hogy pl. az olasz művelt köznyelvnek az egyes dialektusvidékekre való behatolását senki sem tette még oly beható vizsgálat tárgyává, amilyen a franciának provençal területen való elterjedésére nézve A. Brun ismert tanulmánya (*Recherches historiques sur l'introduction du français dans les provinces du Midi*, Paris, 1923). Az olasz nyelv legrégebb korszakára nézve sem rendelkezünk olyan, az egykorú latin nyelvi anyagot is figyelembe vevő szintézissel, amilyen a spanyoloknál R. Menéndez Pidal hatalmas könyve, az *Origenes del español*. Migliorini természetesen tudatában van az olasz etimológiai kutatások elégtelenségének is; Zambaldi, Pianigiani és E. Levi kísérleteit kellő szigorral bírálja meg (24 l.). Sajnáljuk, hogy az olasz nyelv idegen elemeire s az idegen nyelvekbe átkerült olasz szavakra vonatkozó kutatásokat nem kísérte több kritikai megjegyzéssel: összefoglalásából nem tűnik ki az a jelentős különbség, mely pl. Bezzolanak az olasz nyelv régi gallicizmusairól szóló, művelődéstörténetileg is elmélyített munkáját (*Abbozzo di una storia dei gallicismi italiani nei primi secoli*, Zürich—Heidelberg, 1925) egy olyan felületes gyűjtéstől elválasztja, aminő, mondjuk, a Helbigé (*Die ital. Elemente im Albanesischen, Jahresber. Inst. rum. Sprache*, Leipzig, 1904. 10 k.). Kőrösinek a magyar nyelv olasz elemeiről szóló tanulmányát is érdemes lett volna több óvatossággal ajánlani olasz olvasók figyelmébe.

Az egyes nemzeti irodalmak olasz vonatkozásai általában bibliográfiailag is kimerítően vannak összefoglalva. Egyike a legjobbaknak az, melyet R. Ortiz az olasz-oláh kapcsolatokról írt. Carducci oláh fordításaira vonatkozólag Ortiz már használhatta volna Maria Dell'Isolának Carducci európai hatásáról szóló alapos monografiáját (*Carducci nella letteratura europea*, Paris, 1936, v. ö. Gáldi L. Arch. Europae Centro-Or. II. 386—8 l.), melyről egyébként a többi cikkíró is egészen megfeledkezett. A magyar-olasz irodalmi kapcsolatok kutatásáról Miskolczy Gyula számol be (*Italia e Ungheria*, II, 231—243 l.) s tanulmánya szerencsésen népszerűsíti Várady nagy összefoglalásának eredményeit. Kissé meglep Kardos Tibor humanizmus-kutatásának indokolatlan háttérbe szorítása. Helyenként itt is nagyon hasznos lett volna az egyes magyar adalékok megfelelő kritikai értékelése.

Köteteinknek bizonyos mértékben hibája az, hogy a szerkesztő nem tüntette el kellő gondnal az egyes fejezetek közt mutatkozó eltéréseket, a felesleges ismétléseket, stb. A Carducci- és a Pascoli-irodalomról mind Mazzoni, mind Galletti megemlékezik, s ami a legkülönösebb, egymástól elég eltérő módon. Pintor említi Parodinak tervezett olasz nyelvörténetét (I, 8 l.), de Migliorini erről a nyelvészeti bibliográfiával kapcsolatban semmit se mond. Az egészen modern irodalomra vonatkozó részben nemcsak a szöveg, de a jegyzetek is elnagyoltak; Govonira vonatkozólag pl. említésre méltó L. Fiumi kiváló tanulmánya (1918). Sajnálattal nélkülözzük az olasz verstani kutatásoknak teljes elhanyagolását: ilyen fejezetet hiába keresünk, s így nemcsak D'Ovidio klaszszikus tanulmányai maradnak említés nélkül, de hiányzik Dante verselésének újabb könyvészeti áttekintése is (erre nézve v. ö. EPHK. LXII,

mellett, s minden reményünk meg lehet arra nézve, hogy e kitűnő áttekintés nagy mértékben fogja szolgálni az olasz tanulmányok haladását nemcsak Olaszországban, hanem külföldön is. *Gáldi László.*

*

I saggi dedicati a V. Rossi offrono allo studioso non solo un orientamento generale per la bibliografia delle varie epoche della letteratura italiana, ma anche una serie di studi ben condotti sulle relazioni delle lettere italiane coll'estero. Le osservazioni critiche di M. Barbi sono profondamente meditate, e quelle di Br. Migliorini sulla scarsezza relativa dei lavori di linguistica italiana serviranno certamente di stimolo per le ricerche future. Sarebbe stato utilissimo consacrare un capitolo separato agli studi di versificazione italiana, i quali, non si sa per quale ragione, sono quasi completamente trascurati. Ladislav Gáldi.

AL. Rosetti: *Istoria limbii române. I. Limba latina, II. Limbile balcanice.* Bucuresti, 1938. I—II. 219 + 132 l. 8°.

Densusianu klasszikussá vált oláh nyelvtörténete után minden romanista örömmel üdvözölheti a kiváló bukaresti nyelvésznek, Rosettinek új összefoglalását, melynek első két kötete az oláh nyelv latin anyagát, illetve balkáni elemeit tárgyalja. Rövidre fogott, de világos, könnyen olvasható szintézis ez, melynek egyik fő érdeme a széleskörű tájékozottság s a legújabb bibliográfiai adatok pontos megnevezése és módszeres feldolgozása. Az a „bibliographie raisonnée“, mely az I. kötetet bevezeti, a népi latinságra vonatkozó munkáknak egyik legjobb áttekintése.

Az első részben, általános bevezetés után, melyben kissé vitatható a vulgáris latin egységének túlzott kiemelése (42 kk. l.), latin hang-, alak- és mondattant, valamint szótörténetet találunk, mindenütt különös tekintettel az oláh nyelvre. A magánhangzórendszerrel kapcsolatban a franciás kultúrájú Rosetti elfogadja a Grammont—Meillet-féle „tendance phonétique“ felfogást s a vulgáris latin hangfejlődést a hangszin általános zártabbá válásával igyekszik megértetni („tendința de închidere“, 55. l.). E tendencia érvényesülése bizonyos magyarázatokat kívánt volna, mert ha ezzel magyarázzuk is az $e > i$ és $o > u$ változást, akkor sem tudjuk beleilleszteni az $i > e$ és $ü > o$ fejlődést, mely természetesen nyíltabbá válásról tanúskodik. A vulgáris latin hangrendszer táblázatába egyébként beveendőek lennének a diftongusok is (56. l.), még pedig Tamás L. fonológiai megfontolásainak értelmében (v. ö. Arch. Eur. Centro-Or. III. 340—46). A konsonantizmussal kapcsolatban hasznos lett volna az általános, rendszert adó jelenségek élesebb aláhúzása (a keleti latinságban nincs gemináció, nincs „lenizione“, vagyis zöngésülés magánhangzóközi helyzetben stb.). Rosetti fonetikai szempontból is csak ritkán tesz éles különbséget keleti és nyugati romanizmus között (v. ö. pl. 61. l.). Ugyanez a megjegyzés áll bizonyos mértékben az alak-tani áttekintésre is. Az *-ora > -uri* többesképzés délolasz, szárd, sőt katalán vonatkozásai említés nélkül maradnak (97. l.). A *-le* végződésű vokativuszok latin eredetét Rosetti a kelleténél biztosabbnak hiszi (103. l., de v. ö. Tagliavini, Rum. Konv. Gramm. 1938, 100. l.). A szóképzésben a görög *-lzw* oláh megfelelőseivel kapcsolatban érdekes volna utalni arra a tényre, hogy ez a képző később is átkerült *-isi*, illetve *-iză* alakban (v. ö. *ilectrisi* < ἤλεκτριζω. *-iow*, *electrică* < *electriciser*). Az *-os* melléknévképző (123. l.) belső oláh történetében fontos körülmény, hogy

elterjedését a sok francia *-eux*, olasz *-oso* nagyon befolyásolta. Az I. ige-290 l.). Eme hiányok természetesen elenyésznek a munka nagy értékei ragozás perfektumának *cântă*-féle alakjairól szólva (131. l.) nem lett volna felesleges rövid utalás az ismert román kettősségre (*cantaui* > olasz *cantò*, de *cântă* > francia *chantà*). Bizonytalan, vajjon a *cântară*-perfektum a latin *plusquamperfectum*-ból származik-e, ahogy Rosetti gondolja¹ (u. o.), avagy egyszerűen *cantă(ve)runt* (< *cantaverunt*) folytatója, mint az olasz *cantàro*, később analógiásan *cantàrono*. A mondatnani részben a *super* > *spre* 'felé' fejlődéssel kapcsolatban párhuzamul idézhető fordulat a *Marcia su Roma*, vagy a franciában *marcher sur Paris* (főleg katonai értelemben). A szótörténeti fejezetben nevezetes megállapítás, hogy a keleti latinság irradációs centruma Itália volt (158. l.). Kár, hogy e tételt, melynek helyességéről a mai olasz dialektusok vizsgálata is meggyőző, Rosetti nem tartotta szükségesnek mód-szeresen igazolni.

Igen érdekes és tanulságos, csekélyebb terjedelme mellett is, a második rész, mely a balkán nyelvi környezettel való kapcsolatokról szól. E zavaros és bonyolult anyagot szerzőnk biztos érzékkel tudja áttekinthetővé tenni. Csak olyan megállapításokat közöl, melyeket maga is feltétlenül elfogadhatóknak tart. Annyira kerüli a homályt, hogy szinte elmossa a még megoldásra váró s épp e területen igen nagyszámú probléma körvonalait. A kétes értékű előmunkálatokból ügyesen szűri le a maradandó eredményeket (l. pl. a régi görög hatásról szóló fejezetet, mely igen nagy haladást jelent Diculescu bizonytalan etimonjaihoz képest, 55. kk. l.). A trák hatást óvatosan elválasztja az albán-oláh egyezésektől, s így nem követi el azt a hibát, amit Iorga, ki szinte minden olyan szót, mely az albánban is megvan, hajlandó a Krisztus előtti „géta-dák” nyelvből („langue gétodace”) származtatni (v. ö. *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, Bucarest, 1937, I. 124—5. l.). A trák eredetű *Argeş* folyónévvel is foglalkozik Rosetti (53. l.), s közli a XIV. századi *Argyas* változatot. Ez, szerintünk, magyar jellegű is lehet (v. ö. még Melich, Magyar Nyelv, XXIV. 163; XXV. 147). A subsztráttal kapcsolatban sokszor emlegetett oláh „hátratett névelő” latin mondattani, sőt mondathangtani módon van megmagyarázva (*homo ille-bonus* > *homo-ille bonus*, 84. kk. l.). A balkáni szövegyezések közé egy-egy hangutánzó jellegű szó is becsúszott (pl. *ciupi* 'cueillir, pincer' v. ö. *csip*, *csipeget*, 101. l.). *Mînz* 'poulain' töve az olaszban is megvan (*manzo*). *Murg* 'brun' mellett *amurg* 'alkonyat' is említendő (v. ö. olasz *all'imbrunire* 'alkonyatkor'). A közös kifejezőkészlet (111. l.) sok példája mellé a magyar megfelelő fordulat is odatehető (pl. *cantă-ți de treabă*, bulg. *gledaj si rabotata* 'occupe-toi de tes affaires', magyarban nézz a dolgod után; *într'un ceas bun* 'bonne chance', v. ö. *jó órában* stb.).

Befejezésül meg kell állapítanunk, hogy Rosetti felfogása a dáko-román kontinuitás merev állítása szempontjából is bizonyos haladást mutat, amint arra más helyen már utaltunk (v. ö. Gáldi L. *Román tudo-*

¹ A *plusquamperfectum* segítségével azért volt szükség, mert az oláh *cântară*-alak végződését nem lehet közvetlenül *cantarunt*-ból származtatni, v. ö. Meyer—Lükke, Gramm. rom. Spr. II. 300. l., Tiktin, Rum. Elem. buch, 107. l. Könnyen feltehető azonban, hogy az *-ă* egyszerűen analógiás eredetű s arra szolgál csupán, hogy az igeragozásban egészen szokatlan *-o* > *-u* végzet kiküszöböltessék. Alighanem hasonló „Systemzwang” eredménye a *cântă*-alak *-ă*-je is a várható *cantaui* > *cântau* helyett.

mány, Magyar Szemle, 1939. május, 42. l.). Munkája, bármily vázlatos is, értékes, okos, hasznos könyv. Gáldi László.

Le nouveau manuel de M. Rosetti, le chef des jeunes linguistes roumains de Bucarest, présente toute une série de conclusions nouvelles, appuyées d'une documentation particulièrement riche et soigneusement contrôlée. Même quand il s'agit des problèmes complexes de la linguistique balkanique, l'auteur sait exposer ses vues avec une clarté remarquable qui fait preuve de sa formation bien française. L'importance du milieu balkanique dans la genèse de la langue roumaine est soulignée à juste titre. On attend avec impatience les volumes suivants qui jetteront un jour nouveau sur les éléments slaves et magyars, ainsi que sur l'évolution moderne de cette seule langue néo-latine du Sud-Est européen.
Ladislav Gáldi.

Beküldött könyvek:

Boda István: A magyar nevelői eszmény és a hazánkban élő emberfajták. Uj Élet Felé. 6. sz. Budapest (1939). Kny. Kereskedelmi Szakoktatás, 1939. jún. 453—473 l.

Bartoniék Emma: A magyar királykoronázások története. Tört. Társ. Kiad. (Budapest, 1939); 178 l.

Györffy István: A néphagyomány és a nemzeti művelődés. Budapest 1939; A Magyar Táj- és Népmismeret Könyvtára I., 90 l.

A magyar népkutatás nagyszabású programját adja itt a kiváló etnográfus, melynek végrehajtása nemzetszemléletünket gyökeresen megmagyarosítaná és eleven tartalommal tölténé meg.

Hainiss—Trón, Marthe: Le subjectivisme de Charles d'Orléans. Debrecen 1939. Études de litt. et de ling. fr. de l'Inst. Fr. à l'Univ. de Debrecen. Cahier X. 68 l.

Herzog József: Skóciai Szent Margit származásának kérdése. Budapest 1939; 42 l., in-4°. (Kny. Turul LIII.)

Bőséges anyaggal bizonyítja Fest Sándorral és másokkal szemben, hogy Skóciai Szent Margit anyja, Agáta, nem Szent Istvánnak, vagy II. Henriknek, hanem III. Henrik testvéreinek leánya volt, és semmi alapja nincs annak az állításnak, hogy Margit Rékavárban született vagy lakott volna.

Horváth Konstantin: A Bernardinum — a ciszterci rend hittudományi és tanárképző-intézetének Emlékkönyve. Az intézet fennállásának ötvenedik esztendejére szerkesztette —. Kiadja a Ciszt. Rend zirci kongregációja. Budapest, 1939. 180 + 141 l.

A budapesti ciszterci tanárképző tudós igazgatója, kinek a magyar középkor kutatása már nem egy értékes tanulmányt és felfedezést köszönhet, e kötetben megírta a rend budapesti tanárképzőjének történetét és ismerteti az egész intézmény belső életét. Az emlékkönyvben közölt tanulmányok közül kiemeljük Brisits Frigyesét, ki A nyelvszeretés epochája címen közöl egy részletet az azóta már megjelent A XIX-ik század első fele című irodalomtörténetéből, P. Halász Piusét: A misztikus élmény Szent Tivadarról nevezett Vilmos tanításában, Varga Ottóét: Régészet a Szentföldön, ki a palesztinai régészeti kutatások mai állásáról számol be.

Jenei Ferenc: Régi magyar irodalmunk és a győri Streibig-nyomda. Kny. a Győri Városi Közkönyvtár Évkönyvéből. Győr, 1939; 11 l.

Erdekes adalék a magyar nyomdák történetéhez. Révai Miklós műveinek kiadása jelenti a győri Streibig-nyomda magas pontját. Különben Rájnis, Ráth Mátyás, Kis János, Pétzeli József, Sándor István, Pálóczi Horváth Ádám, Guzmics Izidor, Kovács Pál („Hazánk“) műveit hozza ki a győrvidéki szellemi életnek ez a szorgalmas központja.

Marót Károly: Amicitia. Szeged 1939; Acta Univ. t. XIII. f. I. Szeged. 72 l.

Pap Károly, Emlékkönyv — főiskolai (akadémiai és egyetemi) tanári működésének harmincadik évfordulójára. Irták barátai és tanítványai. Debrecen 1939; 638 l., in-4°.

A sok tanulmány közül kiemeljük a következőket: Angyal Dávid Mikszáth egyik anekdotájának forrására mutat rá Degré emlékirataiban, Csengerly János Martialis-fordításait adja, Csűry Bálint a Debrecen-kutatás programját adja és irodalomtörténeti kérdésekre is utal, Ember Ernő sok új szempontú tanulmányt ír Kazinczy és Debrecen ellenségeskedéséről, v. Fehérváry Dezső Kisfaludy Sándor költészetében fajtisztasági öntudatot vél felfedezni, Hankiss János Lenau francia népszerűségét vizsgálja, Kékly Lajos az alföldi táj irodalmi visszhangjáról elmélkedik. R. Kiss István új argumentumokat hoz fel annak a különben nem kedvezően fogadott elméletnek bizonyítására, hogy a krónikában és Laskai Osvát beszédeiben Szent László szenttéavatási jegyzőkönyvének nyomait lehet kimutatni. Lazár Béla Pekár Gyula párizsi éveiről közöl visszaemlékezéseket. Melich János a Strém-patak nevét magyarázza, Molnár Pál Debrecen irodalmi életéről értekezik. Otrokócsi Nagy Gábor kódexainkban a „késő-gótikus” jelleget ismeri fel. Némédi Lajos a Kártigám purizmusaíróiról ír tanulmányt. Papp István a „Nyelvtan lélektani alapvetése” címen elég terjedelmesen kifejtett nyelvelméletet állít fel. Péter Zoltán az irodalom és a világnézet kapcsolatát elemzi, S. Szabó József a debreceni Kollégium irodalmi életét festi, Törös László a Debreceni Grammatika vitás kérdéseiről értekezik, Varga László egy elfeledett XVIII. századi magyar filológusnak, Simai Miklósnak Minucius Felixről írott kéziratot tanulmányát elemzi, Zlinszky Aladár a Helység Kalapácsának keletkezéséről közöl új adatokat, Zoltai Lajos Barta Boldizsárról, Debrecen XVII. századi krónikásáról ír tanulmányt, Zsigmond Ferenc a nyelvújítás korabeli homonim szavak írói alkalmazását elemzi. — Mint látjuk, az érdemekben gazdag tudós tisztelői helyes érzékkel többnyire a debreceni szellemi élet mint központ körül csoportosították mondanivalóikat, és nem egy értékes eredménnyel gyarapították filológiai irodalmunkat.

Pillias, Emile: Études sur François II. Rákóczi, prince de Transylvanie. (Bibl. des „Études Hongroises“ t. VIII). Leroux, Paris 1939. Préface du Prof. Jules Szekfű.

A nagy fejedelem francia kapcsolatainak szerenésés kezű és finom tollú francia kutatója itt adja eredményeit. Külön tanulmányban mutatja ki, hogyan játszott XIV. Lajos a magyar ütökártyával, anélkül, hogy komolyan vette volna, de azt is, hogy a kapcsolatok Rákóczi részéről indultak meg. Majd ismeretlen Rákóczi-levelek következnek, aztán a párizsi játékházra vonatkozó levéltári anyag; külön tanulmányt szentel a grosboisi éveknél, ahol szintén teljesen ismeretlen anyaggal rendelkezik, közli Rákóczinak Brenner abbé részére küldött utasításait, megsétáltat a Rákóczi-korabeli Párizsban, ismertetve a szét-szórt Rákóczi-emlékeket.

Tolnai Gábor: Régi magyar főurak. Történelmi Társ. Kiad. (Budapest, 1939); 176 l.

Zolnai Béla: Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Acta Univ. Szeged. t. XII. Szeged 1939; 202 l.

Zrinyi Miklós, gróf — prózai munkái. Sajtó alá rendezte Markó Árpád. Magyar Szemle, Budapest, 1939; 380 l.

A kiadásért felelős: Huszti József.

LE PROBLÈME DU STYLE DANS LA CRITIQUE ROMANTIQUE (1815—1830)

Il n'est point nécessaire d'insister sur l'importance de la critique des journaux et des revues dans l'histoire littéraire. Ch.-M. Desgranges,¹ M. P. Trahard² et d'autres critiques et historiens illustres encore en ont donné la preuve par leurs ouvrages. L'étude de la critique littéraire des journaux et des revues peut être riche en enseignements dans une époque de transition surtout, comme était le romantisme avant 1830, d'une part pour la critique elle-même considérée comme genre littéraire,³ et d'autre part par les renseignements qu'elle fournit à l'histoire des oeuvres et de la doctrine.

Dans cette étude on se propose d'examiner quelques problèmes concernant le style, vus par les critiques de l'époque 1815—1830. Les énumérer tous, faire une espèce de stylistique partielle de l'époque, basée sur la critique journalière, serait très difficile, vu le caractère complexe des problèmes stylistiques du romantisme. Je me suis donc borné à examiner les problèmes les plus saillants et les plus généraux qui reviennent pour ainsi dire à chaque page de critique. Ces chapitres ne sont donc que des fragments d'une étude plus ample qui devra embrasser l'ensemble des problèmes relatifs à l'histoire du style dans la critique romantique.

I

„Le romantisme est un style nouveau“

Une des principales préoccupations des théoriciens et des critiques français à été de tout temps le problème du langage poétique et du style.¹ Certains textes prouvent clairement que

¹ La presse littéraire sous la Restauration, Paris, 1907.

² Le romantisme défini par le Globe, Paris, 1924.

³ La critique du Globe et de La Revue Française a été considérée de tout temps comme une „critique supérieure“ qui n'a jamais reparu depuis. V. CH.-M. Desgranges, o. c., p. 181.

¹ Le Globe y voit un danger pour la poésie: „Le style a tenu de tout temps une si grande place dans notre littérature, qu'on est venu à regarder l'art d'écrire des vers comme toute la poésie.“ (Charles Rémusat.) Globe, VI. (1828), 155.

dès le 11e siècle la distinction des genres et des styles existait déjà „comme règle“.² Après la critique de style plus ou moins fantaisiste, pour ne pas dire impressionniste d'un Montaigne et les préceptes et la pratique trop crûment antiquisants, pour être unanimement acceptés, de la Pléiade, les rhétoriques du 17e siècle imposent une doctrine stylistique qui règnera sans conteste pendant deux siècles.³ Naturellement le caractère éminemment social en même temps que philosophique de la littérature du 18e siècle modifiera jusqu'à un certain point l'idéal du style: l'idée de la clarté sera inséparable d'un bon style français qui sera considéré désormais comme le style exclusif de tout écrit philosophique,⁴ mais quand il s'agira de juger un ouvrage quelconque on reviendra aux vieux principes de ces rhétoriques et aux ouvrages du siècle précédent qui représentent comme les produits de ces principes.

On a dit que Voltaire a voulu être plus Boileau que Boileau lui-même. En général il y aurait une étude à faire pour démontrer combien on s'efforce d'approcher les modèles du 17e siècle. Chez certains écrivains ce soin archaisant du style domine tout. Stendhal tout jeune encore veut faire „un dictionnaire du style poétique“ où il mettrait toutes les locutions qu'il pourrait s'approprier.⁵ Il veut que dans trois cents ans on le croie contemporain de Corneille et de Racine.⁶ Il en est de même de la critique. Parfois elle se réduit à une analyse de style. Marmontel, qui n'est pas toujours romantique comme l'aurait voulu Brunetière,⁷ ne juge souvent les écrivains que du seul point de vue du style et du langage.⁸ Comme Rémusat, Villemain reproche à la critique du 18e siècle — „la forme la plus générale de cette littérature“ — qu'„elle s'attache presque exclusivement à l'élégance et à l'art du style“.⁹ Et même des „préromantiques“ comme Abel Hugo n'hésitent pas à déclarer qu'„en poésie le style est tout“.¹⁰

² Dictionnaire des Lettres Françaises, p. sous la direction de Mgr. Georges Grente, fasc. I. Paris, 1939, pp. VIII—IX.

³ Cette doctrine n'est guère touchée dans l'ouvrage magistral de M. R. Bray: *La formation de la doctrine classique en France*, Paris, 1927. V. I. Sôtér, *La doctrine stylistique des rhétoriques du 17e siècle*, Budapest, 1937.

⁴ Diderot, *Lettre sur les avcugles*; Rivarol, *Discours de l'Universalité de la Langue Française*, etc.

⁵ Stendhal, *Racine et Shakespeare*, Paris, Champion, 1925, I., XII.

⁶ Stendhal, *Journal*, Paris, 1888, p. p. Casimir Stryenski et François de Nion; p. 28.

⁷ *Évolution de la critique*, Paris, 1898, p. 162.

⁸ H. Bauer, *Jean-François Marmontel als Literarkritiker*, Leipzig, 1937, 203.

⁹ *Tableau de la littérature au 18e siècle*, Paris, 1891, III. 241, 199, I. 22.

¹⁰ *Conservateur littéraire*, éd. J. Marsan, Paris, 1922, I. 79.

C'est que le langage et le style sont considérés comme définitivement fixés ayant atteint leur point de perfection.¹¹ Toute volonté de réforme — et il n'en manque pas dans la 2e moitié du siècle — est accueillie comme hérésie et révolution. La Harpe fait une guerre acharnée contre le néologisme.¹² Il accuse même certains poètes d'avoir voulu imiter Ronsard (avant 1801) et d'en avoir fait de nouveau le „législateur de notre Parnasse“.¹³

On peut remarquer même que la notion „classique“ ne comporte quelquefois que certains „genres de style“ bien déterminés et uniquement ceux-là. La phrase de Buffon passée en proverbe: „Le style est l'homme même“ a une valeur historique assez relative, si on prend en considération l'espace que la critique des La Harpe laisse à l'individualité en matière de style. Tous ceux qui osent toucher certaines convenances stylistiques, compromettent toute la doctrine classique, et bien plus, toute la supériorité de la civilisation française.¹⁴ C'est ce qui explique l'indignation de caractère presque national de certains critiques contre les premières manifestations du romantisme en France. Il y aura des moments dans l'histoire du romantisme où la critique traditionnelle et même la critique romantique identifiera le romantisme avec une réforme du style et du langage poétique, non sans raison d'ailleurs.¹⁵

Le mot „romantique“ — „adjectif de deux genres“ — est appliqué de très bonne heure à un genre de style nouveau mais permis, au genre descriptif: „Il se dit ordinairement des lieux, des paysages qui rappellent à l'imagination les descriptions des poèmes et des romans“ — dit la définition du Dictionnaire de

¹¹ Citons à ce propos quelques passages du Discours de Rivarol: „Les styles sont classés dans notre langue comme les sujets dans notre monarchie. Deux expressions qui conviennent à la même chose ne conviennent pas au même ordre de choses, et c'est à travers cette hiérarchie des styles que le bon goût sait marcher... Les grands écrivains ont tout fait... Oeuvres choisies, Paris, s. d., Flammarion, pp. 56—57.

¹² La Harpe, Lycée, Paris, 1801, I. Introduction, p. XIX, et VI, 164—169.

¹³ Les jugements de La Harpe jouissent d'une autorité incontestée en 1825 encore, cf. Stendhal, Racine et Shakespeare, I. 142—143, Correspondance, éd. H. Martineau, I. 11, 34, 37, 72—73, voir Lamartine, Correspondance, p. p. Valentine Lamartine, I, 144. „La Harpe est sur ma table, il m'encourage et me retient, il me rend sage malgré moi... C'est un bon maître de littérature.“

¹⁴ Sur l'importance de l'idéal stylistique dans la conscience nationale des Français du 18e siècle v. Eckhardt Sándor, A francia szellem, Budapest, 1938, pp. 96, 139—140.

¹⁵ „Alors (à l'époque de la Pléiade), comme du temps de Malherbe, comme du temps de Boileau, comme du temps de La Harpe, et comme dernièrement en 1828, la question du langage éclipsa les autres. Nos critiques n'ont jamais été que des grammairiens.“ A. de Michiels, Histoire des idées littéraires en France au XIXe siècle, Paris, 1848, I, 15.

l'Académie, édition de 1798.¹⁶ Avec le mot „pittoresque“ il sert à traduire l'anglais „romantic“.¹⁷ Remarquons encore une fois: le „romantique“ appliqué au style n'est pas encore un terme de dénigrement; à la fin du siècle on n'entend à peine quelques voix inquiètes ou franchement désapprobatrices.

Au commencement du 19e siècle, dans les premiers manifestes romantiques, le mot prend de nouvelles significations: le moyen-âge, le genre troubadour, la tradition chevaleresque, certains aspects de la personne physique et morale, certaines circonstances et situations, certains genres littéraires seront pourvus de l'étiquette „romantique“.¹⁸ Il n'y est guère question de style. Il est même curieux de voir à quel point les premiers manifestes romantiques sont loin d'avoir une doctrine stylistique nouvelle. Ils ne parlent que d'idéal et ils veulent repousser l'idée même des couleurs et des formes:

„Oh! que j'aime bien mieux le nouveau disciple de ces grands hommes que vous avez l'air de livrer à vos lecteurs comme un fou assez original, mais qui dans la liberté de sa pensée saute pardessus vos petites barrières, brave les préjugés devant lesquels rampent vos petits esprits, et s'élançait à travers l'espace, affranchi de tout obstacle, vers le vrai but des arts et vers l'idéal, le surnaturel, le merveilleux, vers ce monde intellectuel, enfin, qui renferme tout ce qu'il y a de noble et de pur, de haut et de grand, *qui repousse les formes et les couleurs, vils attributs de la matière*, ouvre à l'imagination un champ immense et tout rempli de charmes et de prestiges.“¹⁹

Cette longue citation ne prouve point que l'école naissante n'ait point un style à part, tout au plus semble-t-elle démontrer qu'elle n'est pas consciente d'avoir créé ce style et que bien au contraire elle paraît afficher un mépris surprenant pour tout ce qui est forme et style.

La même conception „immatérielle“ du style romantique se révèle dans une définition proposée par un correspondant du Globe en 1825 encore: „... le genre classique est celui où il est toujours possible d'exprimer en tableau ou en statues ce qu'on veut dire, au lieu que cette représentation physique n'est jamais dans le genre opposé. Ainsi le romantique n'a pas de forme matérielle; le classique en peut toujours

¹⁶ Cité p. P. Moreau, *Le classicisme des romantiques*, Paris, 1932; p. 6.

¹⁷ A. François, *Où en est „romantique“? Mélanges Baldensperger*, Paris, 1930; I, 321—331. La plus ancienne des références apportées par A. François porte la date de 1675.

¹⁸ A. François, o. c., 323—325.

¹⁹ Edm. Egli—P. Martino, *Le débat romantique en France, 1813—1830*, Paris, 1933; p. 465. *Mercure de France*, 1er juin 1816, Lettre à MM. les Rédacteurs du M. de F., signé: „Herman“, v. encore *Muse Française* I, 129; un compte-rendu de G. Desjardin: „... cette poésie nouvelle, fille de l'harmonie universelle, étend ses accords et ses vues bien au-delà du son positif et tout sensuel de la poésie des mots...“

recevoir une.²⁰ D'autres, un critique de la Minerve Française p. e., ne voient pas du tout pourquoi le „genre romantique“ ne serait point compatible avec la „pureté du style“. Le „genre nouveau“ veut exprimer „l'ordre nouveau d'idées et de sentiments né de nouvelles combinaisons sociales; il tient tout entier à la substance, et nullement aux formes, dont il est tellement loin d'exclure la pureté, que c'est d'elle seule qu'il peut recevoir tout son éclat“.²¹

Chateaubriand „qui se mettait à l'abri des critiques, sous le nom de Bossuet“,²² se garde de louer certaines hardiesses de Milton malgré son admiration trop apparente:

„Milton a surtout le mérite de l'expression. On connaît les *ténèbres visibles*, le *silence ravi*, etc. Ces hardiesses lorsqu'elles sont bien sauvées, comme des dissonances en musique, font un effet très brillant; elles ont un faux air de génie: mais il faut prendre garde d'en abuser; quand on les recherche, elles ne deviennent plus qu'un jeu de mots puéril, pernicieux à la langue et au goût.“²³

On croirait entendre l'écho des sévères condamnations des rhétoriques classiques²⁴ et de Boileau répétées par tous les critiques du 18e siècle.

Les critiques classiques de leur part ne tardent pas à apercevoir quelques chose de neuf dans le style des manifestes romantiques même, sans qu'ils parviennent d'ailleurs à le définir proprement. Bien souvent ils n'aperçoivent que la nouveauté du style même et pas autre chose. C'est ainsi qu'ils arrivent parfois à identifier le romantisme à un style nouveau qu'ils condamnent sévèrement, alors que de leur part les romantiques ne prétendent aucunement innover dans le domaine du style. L'explication de ce paradoxe se trouve parfois dans le texte même des premiers manifestes romantiques.

L'auteur de l'„Antiromantique“,²⁵ ce „lettré un peu suranné, royaliste et voltairien“²⁶ arrive à cette identification en exagérant tant soit peu le sens d'une phrase de Sismondi: „Je trouve ailleurs: „Il était *classique* et non *romantique*. La correction le frappait plus que le génie.“ On voit ici percer l'intention de la nouvelle école, qui sans oser le dire hautement, voudrait insinuer que *classique* indique correction sans génie, et *romantique* génie sans correction“ C'est que Schlegel a trouvé étrange que le „talent de style“ fût ce qui décide presque seul

²⁰ Globe II, 874, 8 oct. 1825. Lettre au Rédacteur par un Allemand.

²¹ Minerve Française, IV, 55, nov. 1818. Aignan, Sur la littérature allemande.

²² P. Moreau, o. c., 89, 97.

²³ Génie du Christianisme, IIe partie, livre I, chap. II.

²⁴ Sôtér, o. c. 52—53.

²⁵ Antiromantique ou Examen de quelques ouvrages nouveaux, par M. le vicomte S*** (Saint-Chamans), Paris, 1816; Egli—Martino, 317. ss.

²⁶ R. Bray, Chronologie du romantisme, Paris, 1932; p. 237.

en France du succès d'un ouvrage,²⁷ tandis que les Hoffman s'étonnent qu'il soit possible de ne pas entendre par style la seule correction.²⁸

Les romantiques n'aperçoivent que les idées là où les classiques ne voient qu'une ignorance totale de forme et de style. Aignan, en 1818, formule la même idée mais déjà sur un ton beaucoup plus conciliant:

„Les Allemands (romantiques) étudieront chez nous les savants artifices de la composition et du style; nous nous enrichirons de leurs belles et grandes idées.“²⁹

Mais avant d'en arriver à cette quasi-compromission, les classiques déversent tout leur vocabulaire d'imprécations sur le style de Schlegel, Sismondi,³⁰ Mme de Staël, Constant, etc. Chateaubriand lui-même, malgré les corrections de Fontanes, doit subir quelques attaques violentes. Leur plus grand grief est de découvrir chez ces auteurs une imitation trop visible de la manière allemande. Et quand la traduction du Cours de Schlegel paraît, la critique classique et libérale, un peu bonapartiste déjà — donc antiallemande — pousse les hauts cris contre une invasion dans la propriété la plus intimement nationale, le style français:

„En voilà le style qu'on nous propose comme un exemple du vrai beau! Et les Cimbres, les Teutons, les Ostrogoths, les Vandales et les Hérules auront le droit de nous nommer intolérans, parce que nous n'admirons pas des amphigouris que nous ne pouvons comprendre“ — écrit Hoffman dans le Journal des Débats.³¹

Ailleurs son langage est appelé celui „du plus insigne radeur qui jamais ait abusé de l'art d'écrire“.³² L'idée de l'influence pernicieuse du style allemand est amplement développée dans l'Antiromantique:

²⁷ Egli—Martino, 268, 327.

²⁸ Journal des Débats, 5 janv. 1815.

²⁹ Minerve Française, IV. nov. 1818. Saint-Chamans exprime la même idée avec beaucoup plus d'animosité: „La différence générale entre eux et nous, c'est qu'en France tout est fixe, clair, bien établi. Chez eux tout est vague, obscur, et rien n'est reconnu généralement.“ Egli—Martino, 443.

³⁰ V. les articles de Dussault dans le Journal de l'Empire; Egli—Martino, 69—79. „Rien que le désordre, la confusion et la licence“, 4e article, 11 mars 1814.

³¹ 8 févr. 1815. Les scrupules littéraires de la baronne de Staël, 2e article.

³² Gazette de France, 23 mars 1814; 2e article d'Esménard sur Sismondi; Egli—Martino, 139, v. encore Nain jaune. 20 déc. 1814. „... toute l'obscurité des langues du Nord... l'enflure et les concetti des langues du Midi...“

„Son style comme sa naissance la placent sur les frontières de la France et de l'Allemagne; et je dirai (dût-on m'accuser de vanité nationale) que suivant quelle s'incline d'un côté au de l'autre, elle écrit bien ou mal: car je porterai toujours ce jugement sur les phrases obscures, les mots recherchés, les rêveries désordonnées et la prose poétique, quand le sujet n'y élève pas naturellement. Elle a enfin l'esprit français et l'imagination germanique.“³³

Le romantisme étant considéré comme une invasion étrangère dans le style, on arrive assez tôt à en trouver une des causes dans l'émigration et on invente l'étiquette „style réfugié“ et „style cosmopolite“, „c'est celui des hommes qui successivement habitent plusieurs contrées et parlent plusieurs langues“. Ce style est constitué de „locution bizarres et affectées“ comme

„rejeter dans la vague la nécessité d'agir qui dénaturent l'expression des idées les plus simples et des sentiments les plus naturels“.

Ce style est loin d'avoir „le naturel, la grâce, l'abandon, la douceur qui conviennent dans les ouvrages de goût ou d'imagination“,³⁴ ajoutons: et qui sont des qualités éminemment classiques. Un critique du Journal des Débats adresse le même reproche à Népomucène Lemerrier sans reprendre l'étiquette même:

„On sent dans tout cela quelque chose qui n'est pas national. M. Lemerrier ressemble à un homme qui, à force d'avoir parlé une langue étrangère, a un peu oublié la sienne; il a contracté un accent, il s'est fait une espèce de jargon, qui blessent les oreilles délicates. Qu' il ne parle plus, s'il veut les perdre, que la langue pure et mélodieuse de Racine.“³⁵

Chateaubriand dit aussi son mot, et d'assez bonne heure, en 1801, „de la querelle qui, divise aujourd'hui le monde littéraire“. Il trouve des causes analogues à la „corruption littéraire“ de son époque et à celle de la littéraire latine dans son second siècle. La *confusion des dialectes* dans l'empire romain fut funeste pour le goût d'Horace et la langue de Cicéron. De même

„pour peu que l'on continue en France à étudier les idiomes étrangers, et à nous inonder de traductions, notre langue perdra bientôt cette fleur native et ces gallicismes qui faisaient son génie et sa grâce.“

Et il continue par une exhortation éloquente à l'étude de la littérature ancienne qui „est là pour modèle invariable“. ³⁶ Ainsi

³³ Egli—Martino, 417.

³⁴ Journal Général de la France, 27 juin 1816; Adolphe par M. Benjamin de Constant, art. signé p. Auger; v. Egli—Martino, 474.

³⁵ Journal des Débats, 9 août 1816; compte-rendu sur le „Charlemagne“ de N. Lemerrier; v. Egli—Martino, 485.

³⁶ Chateaubriand, *Shakespeare* ou *Shakespeare*, avr. 1801; *Mélanges politiques et littéraires*, p. 404—405, Paris, 1886, Firmin—Didot.

dès le commencement du siècle c'est la langue et le style qui occupent principalement ceux qui se prononcent sur le romantisme.

Le Globe, qui cherche dans le romantisme bien autre chose qu'une vaine dispute de mots, ne tarde pas à protester. L'occasion est fournie par quelques attaques des classiques. Ainsi par une épître de J.-P.-G. Viennet³⁷ vivement commentée par un grand nombre de journaux. Viennet ne voit qu'une affectation puérile dans le romantisme. Voici quelques passages incriminés par le Globe:

„C'est une vérité qui n'est point la nature,
Un art qui n'est point l'art; de grands mots sans enflure;...
C'est un monde idéal qu'on voit dans les nuages,
Tout, jusqu'aux sentiments, y parle par images...
Des figures enfin qu'un pinceau ne peut peindre.
C'est un je ne sais quoi dont on est transporté,
Et moins on comprend plus on est enchanté...
Jean-Jacques, trop diffus, manque de profondeur.
Fénelon est sans nerf, sans pompe, sans couleur.
Corneille, qui soutient une vieille énergie,
S'il n'était inégal, n'aurait point de génie...“

Notre journaliste proteste tout d'abord contre *cette manière de faire la critique*, à son avis il vaudrait mieux déguster le public de ce qu'on appelle style romantique par une „critique éclairée et mordante“ plutôt que par une „frivole et froide parodie“. Une de ses remarques est caractéristique de l'esprit toujours en éveil pour les petits détails de style des critiques de cette époque: il condamne la „prétention si commune aujourd'hui de discréditer la manière d'un auteur par le simple emploi grotesque d'un mot qu'il affectionne.“ Puis il donne, avec un peu de mépris, l'explication de cette attitude des critiques classiques: „... c'est que pour lui le genre romantique se confond avec les formes du style qu'affectent quelques écrivains du jour, mélange de raffinement et de niaiserie, d'enflure et de trivialité, de néologisme et de vieux langage“. D'une manière générale, il trouve qu'une grande confusion d'idées et de termes règne dans les controverses littéraires de l'époque. Il serait temps qu'on voulût bien poser les questions et consentir à se comprendre, du moins à discuter³⁸.

L'attitude du critique anonyme du Globe est neuve et très significative en ce sens qu'après beaucoup d'années de persiflage, c'est la première fois qu'on se propose d'examiner sérieusement et sans parti pris la question du style nouveau.

Un autre critique du Globe (M. D. = Després) tout en déclarant que le romantisme n'est autre chose qu'un „système de haute philosophie“, proteste aussi contre la prétention d'identifier la nouvelle école à une révolution dans le domaine du style et d'en faire „l'épouvante des grammairiens“.³⁹

³⁷ Épîtres et dialogues, Brochure in-8°, Ladvocat, 1825.

³⁸ Globe, I. (1824), 299—301. n° 62.

³⁹ Annales littéraires et artistiques, X. (1823), 1.

Il donne le titre: „Du romantisme considéré historiquement“ à son article et en effet il jette un coup d'oeil historique très perspicace sur l'évolution de la notion „romantisme“ dans les esprits: „... nous primes d'abord le romantisme pour de la bizarrerie dans le langage, et nous le vîmes dans le néologisme et l'emploi de certaines inversions ou de certaines épithètes, parce que des traductions trop littérales transportaient dans notre langue les idiotismes des écrivains romantiques étrangers. Comme les écrivains s'occupaient beaucoup du spectacle de la nature dans ses effets sur notre âme, nous en conclûmes que la peinture du monde matériel était l'objet du romantisme, et nous le confondîmes avec le genre descriptif, qui de tous est précisément celui qui a le moins de rapport avec cette littérature“.⁴⁰

Duvergier de Hauranne, un autre critique du jeune Globe, n'est pas si objectif en réfutant cette identification si chère à certains milieux classiques:

„Demandez à un assidu lecteur de la *Pandore* ce qu'il entend par *romantique*, et il vous répondra que ce sont les inversions de M. d'Arincourt, et les néologismes de MM. Hugo et Devigny (sic)“.⁴¹

Les autres milieux romantiques ne protestent pas contre cette simplification des faits, comme le fait l'école doctrinaire et philosophique du Globe et même ils semblent se soucier encore très peu de mettre au point le problème du style. La Muse Française met pour épigraphe le vers d'A. Chénier en tête de sa première livraison: „Sur des pensers nouveaux, faisons des vers antiques“, ce qui ne trahit pas des intentions réformatrices en matière de style.

La position des deux partis, la différence de leurs points de vue est bien caractérisée par un critique du Journal des Débats:

„Les classiques ne sortent pas de ce raisonnement: lorsque la langue a été formée par les grands écrivains, il n'est plus permis de changer; il faut écrire comme eux, ou l'on écrit mal. — Les romantiques se retranchent dans ce syllogisme: la littérature est l'expression de la société; or la société n'est plus la même, donc la littérature doit être différente.“⁴²

Les romantiques visent donc plus haut que quelques détails de style.

Charles Nodier va déjà plus loin: il reconnaît que le style de la nouvelle école diffère du style de l'ancienne, mais ce critique de la Quotidienne reste dans les généralités, il n'essaie même pas de définir le caractère du style nouveau, il se contente de paraphraser la vague définition de Bonald:

⁴⁰ Globe, II, 855; 1er oct. 1825.

⁴¹ Globe, I. (1824), 423—424. Du romantisme, par O. (Duvergier de Hauranne).

⁴² 3 sept. 1826.

„...et s'il n'en diffère que par l'application des formes éternelles du beau à de nouvelles modifications de la pensée, à de nouveaux faits de la civilisation, à de nouveaux besoins du cœur humain, pourquoi ce style serait-il absurde, si ces faits et ces besoins ne le sont pas?“⁴³

Ce quasi-consentement du chef du premier Cénacle à reconnaître qu'il existe quand même un „style nouveau“ n'empêche pas V. Hugo de se mettre sous la tutelle de quelques autorités classiques, voire même pseudo-classiques quand on essaie de démontrer par des citations tirées de ses Anciennes et Nouvelles Odes (2e édition) que le romantisme, c'est „la révolution du style“.

L'idée principale du raisonnement de Hoffman est la vieille opposition du monde réel et du monde idéal, opposition que l'art doit résoudre, par les moyens du style. Entre les genres romantique et classique „il n'y a que le style qui puisse nous fournir une ligne de démarcation“ — dit-il, mais il pense naturellement aux images surtout; les classiques puisent leurs images dans le monde réel et les romantiques dans le monde idéal, donc ils font des images „qu'aucun pinceau ne peut peindre“ (Viennet). Voilà l'argumentation que Hoffman prête aux romantiques: les facultés et qualités intellectuelles et morales sont d'un ordre plus noble que les qualités physiques. Jusqu'ici ils ont raison, mais ils ont tort en ajoutant: „Puisque le monde moral et intellectuel est supérieur au monde matériel, les images, les impressions qui ne peuvent être perçues que par l'esprit sont préférables à celles qui tombent grossièrement sous les sens. Ainsi quand il s'agit de poésie et de tout ouvrage d'esprit et d'imagination, c'est dans le monde idéal, et non dans le monde réel qu'il faut chercher ses inspirations, ses formes et ses couleurs“. De là — selon lui — leur mépris pour toutes les „formes naturelles“ et leur maxime: „Il n'y a de beau que ce qui n'existe pas.“ Et il ne tarit pas en exemples pour prouver que les auteurs classiques ont affectionné les images „réelles“ entre toutes.⁴⁴

V. Hugo dans sa lettre-réponse prend acte de l'accusation de Hoffman et la prenant pour base, il démontre qu'il n'existe aucune différence entre romantiques et classiques.

Il était d'ailleurs très facile de prouver que toute image trouve nécessairement son origine dans le monde réel,⁴⁵ même les images romantiques en général, mais ce qui est étonnant c'est la facilité avec laquelle le poète trouve des citations de classiques latins et français (quelques passages de J.-B. Rousseau sont ceux auxquels il semble attacher la plus grande importance) qui paraissent approuver les vers relevés par Z (Hoffman); sa conclusion est que les romantiques sont des classiques!

⁴³ Muse Française, II, 193. De quelques logomachies classiques.

⁴⁴ Journal des Débats, 14 juin 1824. Inutile de s'arrêter à l'insanité de ce raisonnement.

⁴⁵ Ibid., 26 juillet 1824, „Le travail simultané de la pensée et de la parole est une traduction perpétuelle des réalités en abstractions et des abstractions en réalités.“

Mais le moment viendra où même les romantiques reconnaissent que leur romantisme est essentiellement une question de style. Le *Globe*, dont nous verrons l'attitude réservée en face de ce problème à ses débuts, déclare en 1827 que „le procès se réduit à une question de style“, tout en insistant naturellement sur l'importance primordiale de la pensée. Il proteste contre la conception du style de certains critiques qui n'y voient que „l'art d'écrire correctement et avec une élégance convenue“. Pour lui le style est „le corps de la pensée“.⁴⁶

Hugo et Vigny (*Le Maure de Venise*) par quelques essais poétiques purement formels, Sainte-Beuve surtout par son *Tableau*, contribuent aussi à accréditer cette opinion⁴⁷ et déjà le *Globe* met par la plume de Charles Rémusat quelque peu de réserve dans les louanges qu'il distribue à Sainte-Beuve „pour diriger principalement la réforme sur le style“.⁴⁸ Il y voit de l'artifice déjà. Cette unique préoccupation de la forme et du style valut à Sainte-Beuve plusieurs attaques même après 1830, date de son revirement.

Michiels lui reproche vivement — et avec un peu d'injustice — d'avoir négligé à la fois les idées et les événements et de s'être occupé uniquement de la forme: encore cette forme ne la comprend-il qu'au sens le plus étroit et le plus matérialiste du mot. „Pour lui, l'art tout entier consiste dans le maniement du langage, dans le choix des termes, dans l'habile emploi de la césure et des rythmes divers. Les mots, la prosodie, les formes grammaticales sont l'éternel point de mire de son observation. Au delà ses yeux n'aperçoivent qu'une nuit immense.“⁴⁹

Faguet l'accuse de même d'une certaine étroitesse d'esprit à cette époque: „Sainte-Beuve n'est pas loin à cette date de penser que le romantisme, cela consiste à faire des enjambements“.⁵⁰

On ne ménage pas en général les tentatives stylistiques de 1820—1830. Le premier historien de la littérature de la Restauration, A. Nettement trouve dangereuse la tentative de l'école nouvelle qui a voulu „renouveler les idées par le style“, au lieu de „faire sortir de la jeunesse des idées la jeunesse du style“.⁵¹

Fortoul et un grand nombre de critiques socialistes jusqu'à Zola commencent dès 1833 leurs attaques contre le romantisme qu'ils confondent avec „l'art pour l'art“. Ils ne voient dans le romantisme

⁴⁶ V, 450—452; 8 oct. 1827. Lettre à l'Éditeur par O. (Duvergier de Hauranne).

⁴⁷ v. *Journal des Débats*, 24 juillet 1829.

⁴⁸ *Globe*, VI, (1828), 806—808.

⁴⁹ Michiels o. c., II, 147.

⁵⁰ E. Faguet, *La jeunesse de Sainte-Beuve*, Paris, 1914; p. 122.

⁵¹ *Histoire de la littérature française sous la Restauration*, Paris, 1853; II, 383.

que le „trionphe de la forme“; „l'art romantique s'est arrêté“ pour eux „aux phrases et n'est pas allé aux choses“.⁵² Pour Zola les poètes et critiques romantiques n'auront été que des „grammairiens et des rhétoriciens“.⁵³

Mais Sainte-Beuve déjà, dans une des pensées de Joseph Delorme, se voit obligé de se défendre contre l'accusation de vouloir réduire l'art à une question de métier en disant qu'il prétendait pas contester la prééminence des sentiments et des conceptions.⁵⁴

De cette revue tant soit peu complète des divers manifestes littéraires des années critiques de 1815 à 1830 il ressort du moins ce fait que la question du style occupe une place éminente dans les débats littéraires, quelquefois jusqu'au point d'en effacer de plus importantes peut-être.

II

Langue et style

Dans la critique romantique le problème du style est inséparable de la question du langage poétique et de la question de la langue en général. Un des résultats du romantisme a été le renouvellement de la langue,¹ et si le romantisme n'a point été une bataille de mots, souvent les critiques classiques ne se contentent pas moins de chicaner les fautes de grammaire de leurs adversaires pour toute analyse, ou d'exprimer leurs craintes de la décadence complète de la langue française. Si nous lisons attentivement les critiques de cette époque, nous ne trouvons presque jamais une distinction nette entre le point de vue du style et celui du langage. On glisse insensiblement de l'examen du style — qui est en général assez sommaire — à de longs développements sur la langue; ces observations grammaticales deviennent quelquefois plus importantes que l'analyse du style même et s'élèvent à des idées générales. Cette confusion et surtout la prédominance de la question du langage, dont résultent de longues énumérations de fautes de grammaire et de minutieux commentaires sur des images, étonnent non sans raison le lecteur de notre temps.

Inutile de dire que cette préoccupation vient de la haute idée que le 18e siècle s'est faite de la langue française. La langue est devenue un bien national, le suprême orgueil de tous les Français. Elle est arrivée pour eux à son point de perfection

⁵² Revue Encyclopédique, oct.-déc. 1833; Souvenirs romantiques.

⁵³ Documents littéraires, Paris, 1917; Th. Gautier; Sainte-Beuve.

⁵⁴ Pensée 3e.

¹ Brunot, Le romantisme et les lettres; Paris, 1929. V. le chapitre: „Les romantiques et la langue poétique“; „...il faudrait une ou plusieurs vies de philologues pour étudier à fond cette matière“, p. 9.

comme les langues de l'antiquité; désormais tout changement peut provoquer sa corruption. Voltaire et La Harpe surtout, mais aussi tous les critiques de la fin du 18e siècle, même ceux qui sont connus comme des préromantiques, sont de vigilants gardiens de la langue, car les esprits mécontents de la tyrannie de „l'usage“ ne manquaient pas dans la 2e moitié du 18e siècle déjà.² Rivarol même qui a formulé de la manière la plus classique l'idée de l'universalité de la langue française, cherche à montrer la „roture de chaque famille de mots“,³ ce qui est une préoccupation plus ou moins romantique. Mais selon lui encore la langue française, une fois parfaite, doit rester stationnaire. Il cherche les causes principales de sa corruption et les examine même dans son Discours. Ce sont „l'affectation à outrer les images“ et „la bassesse des images“.⁴ Un La Harpe n'a jamais eu l'idée de faire de pareilles recherches,⁵ il a toujours accepté les lois de „l'usage“ combattues déjà par Marmontel.⁶ Si Diderot déclare hautement la supériorité de la langue française comme langue philosophique, il ne se fait pas faute de condamner sa „noblesse prétendue“, de regretter sa pauvreté en expressions énergiques et d'admirer l'idiome de Montaigne et d'Amyot.⁷ Une conception historique de la langue se dessine dans ces assertions; Voltaire voit encore dans cette admiration un danger: „J'entends souvent regretter le langage de Montaigne, c'est son imagination qu'il faut regretter“.⁸ Et Sainte-Beuve n'est pas le premier qui pense à la langue de Ronsard, pour la prendre comme point de départ à une réforme de l'expression poétique. Les esprits sont hantés par quelques souvenirs de sa langue et de sa technique, du moins c'est ce que font deviner quelques sorties de La Harpe contre ce „méca-

² Voir un grand nombre d'ouvrages récemment parus sur le préromantisme: D. Mornet: *Le romantisme au 18e siècle, La clarté française*; Folkierski, *Entre le classicisme et le romantisme*; Monglond, *Le préromantisme français*, Grenoble, 1930.

³ v. Lebreton, Rivarol, Paris, 1896; p. 291.

⁴ *Oeuvres choisies*; Paris, s. d., Flammarion; cf. I, pp. 53—54; v. à ce propos Michiels, o. c., I, p. 439.

⁵ Pourtant, La Harpe même ne commence pas l'étude de la littérature avant de faire „l'examen comparatif de la langue française et des langues anciennes“; seulement, cet examen est tout grammatical: il voudrait commencer par revenir aux „premiers éléments, les noms, les verbes, les articles, les prépositions, les particules“, etc. Il ne peut s'élever à un point de vue esthétique. v. Lycée, I. chap. 3., p. 102.

⁶ V: *Éléments de littérature*, art. „Usage“.

⁷ *Oeuvres compl.* éd. Assézat, I, p. 388—9.; Roucher dans la préface de ses *Mois* demande grâce pour les mots anciens qu'il a employés; et il ajoute: „Si nous sommes pauvres, c'est notre faute; Montaigne ne l'était pas“; v. *Les Mois*, poème en XII chants; Paris, 1779, 2 v. in 4°; v. I. p. 48.

⁸ *Oeuvres complètes*, p. par Condorcet, XXV, 210.

nisme grossier“.⁹ Un passage très caractéristique du Lycée résumera les idées régnantes des dernières années du siècle sur les questions de la langue. C'est une présentation du point de vue des littérateurs académiciens et des aspirations nouvelles:

„Nos grands écrivains avaient fait de la langue et de la versification ce qu'il est possible d'en faire, et l'ambition du talent doit être de produire des beautés nouvelles par les mêmes moyens, reconus les seuls bons, les seuls praticables. Cela est difficile, il est vrai; ... on a trouvé plus court de dire qu'ils n'y entendaient rien, que la langue de Racine et de Voltaire était usée, qu'il fallait *en créer une nouvelle*, que notre poésie... *se mourait de timidité*; qu'il n'y avait point de mots qu'on ne pût faire entrer dans la poésie noble, et cent autres assertions aussi folles, ... on s'est mis ... à chercher les *vieux mots*, quand ceux qui sont en usage valaient mieux...“

Nous voyons là en germe toutes les revendications romantiques concernant le langage poétique et l'unique et éternel argument des classiques. Le poète est un arrangeur de mots, mais d'un tiers seulement de „l'idiome national“.

„Il n'a pour lui qu'un certain nombre de mots convenus, et le génie du style consiste à en varier les combinaisons... Ce secret n'est connu que de trois ou quatre hommes dans un siècle.“¹⁰

Un manifeste de grande importance pour la formation de mots nouveaux, mais qui n'a pas eu un grand retentissement au grand regret du romantique Alfred de Michiels, fut la „Néologie“ de L. S. Mercier. Ce dictionnaire est précédé d'une préface composée sans méthode, mais riche en idées, où l'auteur développe des principes de langage très romantiques.

Il y a d'abord l'idée de l'évolution spontanée et libre des langues, idée qu'il semble oublier parfois dans son ouvrage même: „Il en est d'une langue comme d'un fleuve que rien n'arrête, qui s'accroît dans son cours, et qui devient plus large et plus majestueux, à mesure qu'il s'éloigne de sa source.“¹¹ Amyot et Montaigne y sont mentionnés probablement sous l'influence directe de Diderot. Son exigence du „mot propre“, un trait contre le „ciseau académique“, son attitude d'en appeler au peuple, „juge souverain du langage“ sont aussi des éléments romantiques de cette préface qui voulait être révolutionnaire parfois même dans son langage.¹²

⁹ La Harpe, Lycée, VI, 108—111.

¹⁰ Lycée, VI, 108—111, Chapitre sur Ronsard; I, 297 et I. Intro. XIX.

¹¹ Néologie ou vocabulaire de mots nouveaux, à renouveler ou pris dans des acceptions nouvelles; par L. S. Mercier membre de l'Institut National de France, I—II; Paris, 1801, an IX. Préface, VII.

¹² „une phalange de trois mille mots“, p. XXIII; „et moi, j'ai dit à tel mot enseveli, lève-toi et marche“, p. XX.

Si Mercier est une exception, il n'en est pas moins vrai que beaucoup d'écrivains sentent le besoin de chercher quelque chose de neuf; on est opprimé par le sentiment de l'appauvrissement de la langue.¹³

Rivarol remet sa traduction de Dante à Chênédollé avec la recommandation de le lire comme une „mine d'expression“;¹⁴ Bernardin de Saint-Pierre se plaint de manquer d'expressions pour faire la description d'une montagne¹⁵ et de ne trouver que des périphrases. On parle souvent de „création dans l'expression“, d'„expressions créées“, de „style créé“, donc on demande une certaine originalité dans le langage même.¹⁶ L'importance de la correction, la première règle du style classique, est mise en doute par Suard: il préfère la facilité, l'abandon, l'énergie et la hardiesse — „même sans correction“ — à une élégance et à une correction „dénudées de chaleur et de force“.¹⁷

Avant d'arriver à notre période, autour de 1800, presque toutes les questions débattues plus tard se trouvent déjà posées par la critique. Cependant tout ce qui est volonté d'innovation, n'est pas en même temps romantique, comme plus tard beaucoup de romantiques seront très contents de la langue du siècle de Louis XIV.

Mme de Staël demande: „La langue n'est pas fixée chez les Allemands; ... est-ce un mal“;¹⁸ et Stendhal quelques années plus tard: „Toutes les fois qu'une idée a déjà un tour qui l'exprime clairement, pourquoi en produire un nouveau? On donne au lecteur le petit chatouillement de la surprise“ et il répète maintes fois l'idée de Chénier „soyons classiques — les expressions et les tours“.¹⁹

Quant aux revues classiques, elles fulminent du commencement à la fin contre les corrupteurs de langage et ne tarissent pas en éloges quand elles parlent de la perfection de la langue aux siècles classiques. Il est facile d'établir qu'on se rappelle parfois textuellement quelques passages de La Harpe.²⁰

¹³ Même Delille, la bête noire des romantiques se voit gêné par l'emploi presque obligatoire de la périphrase à cause de la division du vocabulaire français en termes „roturiers“ et nobles. Grâce aux poètes, auxquels il attribue le droit de plier la langue à leur gré, il voit un certain progrès; il cite p. e. une périphrase, véritable énigme, dont le mot („briquet“) a obtenu „droit de cité“ à l'époque où il écrit la préface de ses *Géorgiques* (publiés la première fois en 1770); v. J. Delille, *Oeuvres*, éd. Michaud, 1824; 302—306.

¹⁴ Sainte-Beuve, *Chateaubriand et son groupe littéraire*; II, 169.

¹⁵ Cité par Sainte-Beuve: *Nouveaux Lundis*, VI, 303.

¹⁶ Sainte-Beuve, *Chateaubriand* .. II, 162, 172; v. encore L. Bertrand, *La fin du classicisme et le retour à l'antique*, Paris, 213—214.

¹⁷ V. A. de Michels, o. c., 317.

¹⁸ De l'Allemagne, Paris, s. d., Garnier, Partie IIe, chap. 12.

¹⁹ Stendhal, *Racine et Shakespeare*, II, 249 et 250.

²⁰ Débats, 8 mai 1823; compte-rendu de la „Diction française de la langue oratoire et poétique“, p. J. Planche.

Une édition des oeuvres de Démosthène et d'Eschine donne l'occasion à un critique de dissertar sur le caractère fixe du grec et la prompte corruption du latin. La raison en est naturellement l'infiltration des idiomes étrangers.²¹ Toutes ces spéculations déjà historiques ont toujours un rapport plus ou moins conscient avec les problèmes de l'époque.

La langue impose aux écrivains une espèce de „joug“ salubre, dont il est dangereux de s'affranchir.²² Souvent on ne voit dans la nouvelle école qu'une prétention de créer une nouvelle langue qui pécherait contre les qualités éminemment françaises: la clarté et l'élégance. Charles Rémusat veut bien excuser les fautes de grammaire et de style de Lamartine: il les aurait commises simplement par faute de soin et de travail et non par préméditation comme une „certaine école poétique qui a érigé en système l'incorrection négligée et le mauvais langage“.²³ Plus tard un autre critique, Desprès semble s'excuser au nom du Globe de l'avoir prise d'abord „pour de la bizarrerie dans le langage“ et de l'avoir cherché „dans le néologisme et l'emploi de certaines inversions ou certaines épithètes“. Le Globe, nous le voyons, romantique et doctrinaire, repousse toute idée d'innovation dans la langue; la déclaration de Duvergier de Hauranne est catégorique:

En un mot, asservissement aux règles de la langue, indépendance pour tout le reste, telle doit être au moins la devise des romantiques.²⁴

Mais cette attitude est particulière au Globe. L'autre clan des jeunes romantiques a déjà en 1824 à défendre la position qu'elle a prise pour la langue, en pratique — sinon en principe. En effet les jeunes rédacteurs de la Muse Française sont accusés d'avoir des „principes subversifs“ quant à la langue française et de mordre „avec rage la lime dont les Racine et les Boileau avaient poli leurs chefs-d'oeuvre“,²⁵ et cela quelques années après les critiques de Hugo dans Le Conservateur Littéraire où presque chaque jugement recélait une réminiscence de Boileau.

A côté du Journal des Débats et de la Quotidienne, c'est décidément le Mercure du 19e siècle qui est le plus ardent défenseur de la langue classique. Léon Thiessé, un de ses prin-

²¹ Ibid. 19 déc. 1821; Oeuvres complètes de Démosthènes et d'Eschine, traduites par l'abbé Auger, compte-rendu par „R“.

²² Débats, 10 févr. 1824, Alexandre Soumet, Poèmes et chants élégiaques par Alexandre Guiraud. (Soumet appartient encore au Cénacle de la Muse Française.)

²³ Globe, I. (1824), 284; De l'état de la poésie française, par „R“, 1er art., et 396, IIIe art.

²⁴ Globe, II, 855; 1er oct. 1825; Le romantisme considéré historiquement; et 24 mars 1825.

²⁵ Mercure du 19e siècle, VII. (1824), 236.

cipaux rédacteurs, consacre tout un article au style où, pour ainsi dire, il n'est question que de la langue.

Il voit avec crainte que des langues qui n'ont jamais pu „obtenir la perfection et la stabilité de la langue française“ prennent la suprématie sur celle-ci.“ Il examine l'argument principal des romantiques: l'épuisement progressif de la langue française; la foule des écrivains originaux a tellement battu le sentier, que pour être original, soi-même on doit s'en frayer un autre, disent-ils. La réponse n'est pas trop rassurante: „C'est le sort des derniers venus de ne trouver plus qu'à glaner où les autres recueillirent une ample moisson. Mais de cette difficulté de réussir commune à tous les siècles postérieurs devons-nous conclure qu'il faille refaire la langue et même la littérature?“ Pour lui l'art d'écrire se compose de deux parties essentielles, la *grammaire* et le *bel usage*.²⁶

Un critique du *Globe* regrette aussi que la langue du 17e siècle,

„cette langue forte, plus savante à la fois et moins pédante“ que le français du 19e siècle, „quoiqu'un peu embarrassée dans ses mouvements“, soit disparue. Mais les motifs de son regret sont bien différents; c'est surtout la fraîcheur, la nouveauté, la possibilité de créer qu'il admire en elle; il lui semble que chaque écrivain a pu créer „une expression pour sa pensée, au lieu de l'emprunter aux formules reçues du langage“. La langue de son époque est peut-être plus propre à rendre les impressions, mais elle n'en est pas moins „travaillée et fatiguée en tous sens, par cela seul qu'elle s'est modifiée avec les idées et les moeurs de chaque génération“.²⁷

Ces coups d'oeil „historiques“ sur l'évolution de la langue deviennent de plus en plus fréquents après 1815. C'est surtout Ch. Nodier qui aime à se lancer dans de longues méditations sur le caractère jeune, vieux, frais ou fatigué des langues. Tout cela sort de la philosophie et de l'esthétique du 18e siècle, mais l'attitude est romantique déjà, en ce sens que ces spéculations perdent leur caractère objectif; on se passionne pour ces questions en y mêlant un sentiment patriotique. Nodier, par exemple, peint un tableau sombre de „l'agonie“ des langues:

„L'effort du génie consiste alors à varier quelques formes, à inventer quelques moyens, à modifier quelques phrases dans leur mécanisme, quelques mots dans leur acception, à faire dans la langue où l'on écrit une langue nouvelle qui en use les dernières ressources, et qui en révèle l'agonie...“²⁸ Une langue jeune ravit son imagination par ses „mystères pleins de charmes“. L'idée de la décadence, la fatigue et l'appauvrissement de la langue hantera Ch. Nodier jusqu'à la fin. Il se complait à faire des exercices de style dans *Smarra*, qu'il recom-

²⁶ *Mercur* du 19e siècle, VI. (1824), 471—477; L. Thiessé, *Du style*.

²⁷ *Globe*, I, (1824), 391—2, critique anonyme des *Pensées* de Louis XIV.

²⁸ *Journal de l'Empire*, 4 avr. 1815, *Compte rendu* de Ch. Nodier de l'*Antigone* par P. S. Ballanche, 1er art., cf. Egli, I, 294—5.

mandé aux „grammairiens un peu philologues“: „Ils verront que j'ai cherché à y épuiser toutes les formes de la phraséologie française...“ Il a prétendu faire „une étude, un centon, un pastiche des classiques“.²⁹

Il n'est pas le seul dans ce genre d'études. Des „poetae minores“ s'amuse à pasticher la langue de certaines époques et la critique s'intéresse vivement à ces tentatives. Ferdinand Langlé fait des fabliaux et le *Mercur* du 19e siècle le félicite de ses „longues et studieuses recherches sur le moyen-âge“.³⁰ Le „bibliophile“ P. L. Jacob imite avant Balzac le style et la langue de Rabelais et le *Globe* trouve que „c'est une étude littéraire très remarquable“.³¹ A ce propos on tâche de définir ce qu'il faut entendre par la richesse et la pauvreté des langues. La tenacité des deux partis prolonge le débat jusqu'en 1830. Selon les classiques ce n'est pas le grand nombre des mots, mais la faculté d'exprimer „clairement toutes les nuances de la pensée la plus abstraite“ qui fait la richesse d'une langue. „En ce sens la (langue) française n'a pas de rivale.“³²

En 1823 un critique (***) de la *Quotidienne* analyse avec une ironie amère „les symptômes d'une prétendue renaissance“ de la langue française.

Dans les époques où la langue, ayant atteint sa perfection, ne peut plus évoluer, un „besoin qui ressemble à la curiosité“ pousse les écrivains à la recherche „des premiers essais d'une langue encore incertaine“. Cette curiosité appartient au temps des littératures déjà corrompues; les efforts tentés alors pour innover ressemblent aux premières créations dans cette langue, „comme l'affaiblissement des organes ramène la vieillesse aux premiers bégayements de l'enfance“.

On croirait entendre des paroles prophétiques qui semblent prédire les aspirations de Sainte-Beuve en 1829. Mais il paraît évident que les idées du *Tableau* sont suffisamment préparées par la curiosité littéraire des contemporains:

„Rabelais, ... Amyot, Charron, Malherbe, Montaigne, Rénier, ont été réimprimés plusieurs fois, sont dans toutes les mains ou du moins dans toutes les bibliothèques, et plus d'un auteur moderne a rajeuni son style en leur empruntant leur vieux langage, sans compter l'académicien de nos jours qui a cherché et obtenu enfin la gloire de reculer jusqu'à Ronsard“ (Mercier?). Et l'auteur mentionne la réédition des oeuvres de Balzac comme un grand service rendu à la langue.³³

²⁹ Smarra ou démons de la nuit, 1821, Préface nouvelle; dans le volume: Contes fantastiques; Paris, 1913, Charpentier; 298.

³⁰ XX, (1828), 101.

³¹ *Globe*, VII, (1829), 332—3.

³² *Mercur* du 19e siècle, l. c. Le critique anonyme des „Ballades, fabliaux et traditions du moyen-âge“ n'oublie pas de condamner ceux qui veulent faire revivre la langue marotique sans pouvoir faire revivre en même temps les mœurs, les usages et les idées du siècle.

³³ *Quotidienne*, 28 déc 1823; *Oeuvres choisies de Balzac de l'Académie française*, compte-rendu par ***.

Nous voyons donc que jusqu'en 1825 tous les problèmes concernant la langue poétique ont été soulevés et débattus. La position des deux partis est claire; il n'y aura que quelques hésitations de la part de certains critiques du *Globe*.

L'intérêt qu'on porte aux questions de vocabulaire poétique se fait observer dans le grand nombre de dictionnaires qu'on publie en peu d'années.

C'est de 1821 à 1825 que Ch. Pougens publie son „Archéologie française ou Vocabulaire des mots anciens tombés en désuétude“ en deux volumes. Mais la résistance des classiques est tenace: on publie presque en même temps un „Dictionnaire de la langue oratoire et poétique“ et un „Manuel de la pureté du langage“. Et même en 1828, en pleine victoire de „l'école shakespeareienne“, on ne cesse de lutter contre „l'anglomanie“ du langage.³⁴

Mais il suffit de jeter un coup d'oeil dans une bibliographie pour voir dans quelle mesure le purisme littéraire préoccupe la critique française après 1930 même.

Il est aisé d'observer la transformation plus ou moins lente des opinions.

Le „*Globe*“, qui jusqu'en 1825 ne quittait pas son attitude réservée, accepte en 1827 l'idée d'une modification lente et raisonnable de la langue, puisque „les langues sont nécessairement modifiées par l'aspect du pays, la nature du climat, les institutions, les moeurs, la religion“. Il reconnaît qu'on a tendu la „pauvre langue“ jusqu'à la „faire craquer“, pourtant il voit de beaux exemples de nouveaux accents dans les oeuvres de Chénier, Béranger, Lamartine et même dans quelques strophes de Hugo.³⁵

A la même date un autre rédacteur du „*Globe*“ (D.) peint un tableau désolant de „de l'état d'appauvrissement et de langueur“ de la langue à la fin du siècle précédent.

En 1827 Hugo, déjà chef reconnu de la jeune école, déclare catégoriquement qu'une „langue ne se fixe pas“. Le „*Globe*“, ne prévoyant pas les conséquences de cette maxime, l'accepte pour le moment; il consent même à la création d'une nouvelle langue, mais voici comment il l'entend:

„Créer une langue! Eh pourquoi non? tous les grands poètes n'ont-ils pas créé la leur? Corneille... Racine... Pascal...? Les mots, les phrases les plus simples ne prennent-ils pas une acception toute nouvelle et une physionomie imprévue sous sa plume? C'est là créer une langue“.³⁶

³⁴ V. Lanson, *Bibliographie*, 1921. J. Améro, *L'anglomanie dans le français, ou les barbarismes anglais usités en France*; Paris, 1828.

³⁵ *Globe*, V, (1827), 450; Lettre à l'Éditeur par Duvergier de Hauranne.

³⁶ *Globe*, VI, (1828), 856—8; Ancelot, Marie de Brabant; compte-rendu par C. M.

Le critique des „Débats“ proteste naturellement contre la thèse de Hugo, et il allègue après l'autorité des langues classiques celle de Chateaubriand qui est „devenu tout à fait antique par son style“ et qui „parle la langue du siècle de Louis XIV.“ L'idiome nouveau, se fait reconnaître par l'absence des règles positives de la grammaire et par les locutions les plus vulgaires et les plus triviales.³⁷

Les aperçus de Villemain sur le développement du langage poétique, dont ses leçons — fréquentées par un grand nombre de jeunes littérateurs — sont parsemées, ont une importance remarquable.

On y peut observer la même manière de voir pour ainsi matérialiste: la langue représente pour lui, comme pour tous les critiques de ce temps, tantôt quelque chose de palpable qui est formable au commencement comme l'argile et qui devient plus tard dur comme le marbre sculpté; tantôt un être vivant qui passe par les divers âges de la vie. La question de la fixation de la langue y revient souvent, mais ce brillant orateur ne l'examine pas avec assez de profondeur et d'autre part son attitude non plus n'est pas nettement déterminée.³⁸ C'est ce qui explique que le Globe le complimente à la fois pour son esprit de modération dans la question de la langue — en face de quelques écrivains qui considèrent „la correction et la pureté du style comme des ornements superflus“ — et pour sa lutte contre l'esprit de routine.³⁹

1827 est l'année où Sainte-Beuve commence à publier les premiers fragments de son Tableau dans le Globe. Nous avons vu que l'exemple du 16e siècle — surtout celui de Ronsard — a hanté les esprits déjà au 18e siècle par ses innovations dans le domaine de la langue et de la forme. Les mots qui ouvrent le premier article⁴⁰ de Sainte-Beuve peuvent nous convaincre que c'est surtout la langue et la forme qui l'ont intéressé. Mais dans les premiers articles, Sainte-Beuve est loin encore de trouver les précurseurs des romantiques dans les poètes de la Pléiade: il trouve que leur tentative de créer une langue fut absurde, pitoyable:

„que devait-il advenir de cette langue savante, construite sur la langue populaire? La langue populaire a fait un pas, et tout l'échafaudage de la langue savante a croulé: l'accident était soudain; et comme

³⁷ Journal des Débats, 6 août 1828; Cromwell par V. Hugo; compte-rendu par R.

³⁸ Villemain, Tableau de la littérature au 18e s. Paris, 1891; II, 176—7; I, 5—6; I, 36; Eloge de Pascal, Discours et mélanges littéraires, Paris, 1857; 141.

³⁹ Globe, 27 avr. 1824; Cours de M. Villemain.

⁴⁰ Globe, V, (1827), 216; État de la poésie française à la fin du quinzième et au commencement du seizième siècle; 1er art., signé S.-B. „La langue poétique n'était pas formée en France au commencement du 16e siècle...“

le sublime désappointé touche au grotesque, un long rire a éclaté comme à une chute de trétaux... Nous comparons à ces nobles coeurs qui se débattaient contre une langue rebelle à leur pensée... Tant d'efforts, après tout, n'ont pu rester sans effets. La langue y a gagné une foule de mots et de tours".⁴¹

Plus il avance dans la publication des résultats de ses recherches — et surtout dans l'édition en forme de livre de 1828 — plus l'intention de lier les aspirations de son école à celles de l'époque étudiée se fait jour. C'est surtout par ce côté-là que l'étude de Sainte-Beuve intéressa les contemporains.

Dans le *Globe* même ce fut Ch. Rémusat qui s'en occupa d'abord dans une série d'articles élogieux tout en faisant des réserves. Il lui impute carrément l'intention de renouveler la langue en se rattachant à la Pléiade et de vouloir être ainsi le Du Bellay de la nouvelle Pléiade.

Le jeune philosophe, déjà épris de l'idée du progrès en toute matière, voit naturellement dans cette intention un immense pas en arrière: un danger „de faire contraster l'âge des pensées avec celui des mots...“ „Mieux vaut inventer ses bizarreries soi-même“ qu'imiter une époque déjà surpassée. Un autre de ses griefs c'est le caractère purement formel de la critique de l'auteur; il a négligé les problèmes d'un ordre plus général: „comme s'il ne fallait point commencer par les choses pour arriver aux mots...“ C'est le caractère de l'inspiration qui doit décider du langage. La langue que Sainte-Beuve voudrait créer serait une langue savante, par conséquent une langue morte qui manquerait absolument de *naturel*. Elle ne serait qu'une autre langue *classique* dans le sens mauvais du mot.

L'argument le plus important de Rémusat contre la création individuelle d'une langue nouvelle semble être tout moderne, mais il est inspiré par sa conviction politique plutôt que par une profonde intuition de linguiste: la langue est „la même pour tous“ ... „chacun la conserve et la crée en même temps“, car „la démocratie est partout“. En dernière analyse la conclusion de ce romantique doctrinaire ne diffère guère de celle des classiques: l'invention consiste pour lui à employer la langue d'une manière nouvelle, mais ses arguments sont bien différents. La célèbre maxime de Bonald, espèce de règle nouvelle, fournit l'argument concluant: „ce qui faut à ce siècle de liberté et d'égalité, c'est une littérature... qui soit, pour ainsi dire, à l'image de la société“ et cela est impossible dans une langue exclusive.

Ses griefs contre certains passages de la Préface de Cromwell et les Odes de Hugo, écrites selon lui d'après les théories de Sainte-Beuve, sont ainsi les mêmes que les critiques classiques ont répétés depuis Voltaire et La Harpe:

il les trouve „bizarres jusqu'au ridicule“; il y voit de la contrainte, „une obscurité étudiée“ et „une incorrection savante“; son idéal est le langage de Lamartine manié selon la fantaisie du poète dont l'incorrection est pardonnable parce qu'elle n'est pas systématique.⁴²

⁴¹ *Globe*, V, (1827), 387—8, Poésie française au 16e siècle, 5e art.

⁴² *Globe*, VI, (1828), 806—808; 3e art.; signé C. R. (Charles Rémusat.)

Le long article que le rédacteur de la Revue Française a consacré aux quatre grandes oeuvres du romantisme triomphant⁴³ s'occupe aussi longuement du langage poétique, mais il est beaucoup moins profond que l'article de Rémusat.

C'est une longue dissertation sur l'enfance, „la virilité“ et la vieillesse des langues. Il en explique la lente décrépitude par la multiplication de la signification des mots et des tours; le temps viendra où la recherche de *l'élégance*, de la *force* et de la *finesse* aboutira fatalement à *l'affectation*, la *bizarrierie* et la *subtilité*. Quant aux moyens de la réforme de la langue, il se contente de condamner le néologisme et la multiplication de l'acceptation des mots existants — sans indiquer ceux qu'il trouve bons. Hugo et son école ne lui inspirent aucune inquiétude; ils respectent la grammaire et haïssent le néologisme.⁴⁴

Naturellement les petits articles où les classiques attaquent Sainte-Beuve et Hugo — car désormais ils représentent pour eux le même système — sont très nombreux.

On reproche à Hugo „sa naïveté trop naïve“ et sa langue qu'il a apprise de Ronsard.⁴⁵ Partant de l'idée que tout mérite en littérature consiste à vaincre les difficultés de l'expression (vieille théorie de la „difficulté vaincue“) — c'est-à-dire à sauvegarder la correction — Saint-Marc Girardin s'occupe dans les Débats du parallèle banal entre Ronsard et l'école nouvelle et il prédit à cette dernière le sort qu'a eu l'école de Ronsard.⁴⁶

„Vie, poésies et pensées de Joseph Delorme“ agite de nouveau les problèmes soulevés par le tableau. L'attitude du Globe est cette fois bien déterminée: il reconnaît la nécessité de certaines réformes, mais il demande au critique qu'il distingue soigneusement les incorrections qui le seront toujours de celles qui ne sont qu'éphémères.

L'auteur de l'article, Ch. Magnan — comme Rémusat — ne veut signaler que les défauts qui découlent d'un système erroné faisant ainsi une critique d'équilibre entre la critique des défauts et celle des beautés. Il a l'impression, par exemple, que l'auteur se complaît dans une „certaine crudité d'expression“ disparue de la littérature française depuis Régnier; Sainte-Beuve préfère toujours le mot le plus âpre.⁴⁷

Naturellement l'opinion du Globe n'est pas acceptée unanimement. Un critique du Mercure répond à Rémusat en tâchant de réfuter ses principaux arguments.

⁴³ Odes et Ballades, Les Orientales, Cromwell de V. Hugo et le Tableau de Sainte-Beuve.

⁴⁴ Revue Française, janv. 1829, n° 7; 219 et ss. Art. signé Guizard.

⁴⁵ Quotidienne, 4 déc. 1828; Odes et Ballades de M. V. Hugo; signé J. J.

⁴⁶ Journal des Débats, 6 févr. 1828.

⁴⁷ Globe, VII—VIII, (1829), 186—7; Vie, poésies et pensées de Joseph Delorme; signé Ch. M.

Selon lui les innovations, celles du langage surtout, ne s'opèrent jamais par les masses. „Il faut que chaque siècle se fasse homme en la personne d'un grand représentant“. D'ailleurs, ce n'est pas la langue que la nouvelle école voudrait emprunter à Ronsard, mais „sa manière de colorer, ... ses allures indépendantes, hardies, rapides, ... ses coupes larges, ... elle lui a pris sa gamme et son instrument...“ Et d'autre part les théories de Sainte-Beuve ne représentent point un pas en arrière, puisque la lutte n'a jamais cessé entre les deux systèmes rivaux de Malherbe et de Rénier, „c'est la continuation d'une chaîne parfois faible“.⁴⁸

Tout le monde reconnaît donc la nécessité d'une *certaine* rénovation de la langue. Le Journal des Débats même donne plus d'espace à Ch. Nodier, son critique romantique, en cette année de 1829.

Il en reste une fois de plus à ses considérations sur la langue arrivée à son point de perfection, inspirées par La Harpe. Pour lui il ne s'agit point d'une révolution; les jeunes écrivains ne font que „fouiller et retourner“ la langue pour y trouver quelques trésors cachés, quelques „formes vives et naïves“ et inconnues pour les mêler aux formes „d'élite“ consacrées par les grands écrivains.⁴⁹ Ses points de vue ne sont pas très neufs. Il lui arrive même de faire de la critique des défauts après plusieurs années de propagande pour la critique des beautés. Il reprend avec un peu de sévérité A. de Vigny de „blesser par des fautes systématiques notre vieil idiome national“. Malgré son effort pour comprendre, son goût est resté classique, l'idée des „genres de style“ le hante encore; il ne peut comprendre le mélange de la „langue privilégiée“ avec „la langue triviale“.⁵⁰

Le critique se double en Nodier d'un érudit; il publie en 1828 son „Examen critique des dictionnaires de la langue française, ou recherches grammaticales et littéraires sur l'orthographe, l'acception, la définition et l'étymologie des mots“ accueilli très favorablement par la critique.

Le Globe le félicite d'avoir „exhumé“ un bon nombre de termes heureux tombés en désuétude.⁵¹ Si Nodier n'est point content des incongruités de style et de langage de la jeune école, il garde sa nostalgie d'une époque, comme celle de Montaigne, où il n'y avait pas de critique qui accusât le poète de violer une grammaire traditionnelle, „et lui présentât l'inflexible Dictionnaire de l'Académie“.⁵²

⁴⁸ Ibid., XXIV, (1829); Odes et Ballades par M. V. Hugo; 4e éd.; art. de D. J. E.

⁴⁹ Journal des Débats, 6 janv. 1829; Odes et Ballades par M. V. Hugo; 4e éd.; par N.

⁵⁰ Ibid., 24 juillet 1829; Poèmes par M. le comte A. de Vigny, 2e éd.; par N.; v. Voltaire, Dictionnaire philosophique, t. IV, art. „Style“: Un des plus grands défauts de ce siècle, qui contribue le plus à cette décadence, c'est le mélange des styles.

⁵¹ Globe, VII—VIII, (1829), 47—48; compte-rendu par A. J.

⁵² Journal des Débats, 11 mai 1829; Essais de Montaigne; par N.

Hugo, qui a su toujours donner la formule la plus frappante aux idées élaborées et débattues longuement avant lui, a le mieux exprimé ce que tout le monde était prêt à accepter. C'est ce qui explique peut-être que le passage correspondant de la Préface de Cromwell a passé presque inaperçu. Il a très bien compris que le point délicat de la discussion est la question de la „correction“ et que pour éviter les apparences d'un destructeur de la langue il suffit de donner une nouvelle acception au mot „correction“:

„Non cette correction toute de surface, qualité ou défaut de l'école descriptive, ... mais cette correction intime, profonde, raisonnée, qui s'est pénétrée du génie d'un idiome;...“ Cette idée de correction reste vague dans l'esprit de V. Hugo, témoin la phrase suivante, déjà relevée par A. Nettement:⁵³ „Notre-Dame la grammaire mène l'autre aux lisières; celle-ci tient en laisse la grammaire“.⁵⁴ Malgré le caractère frappant de la formule de Hugo, elle ne fut pas très vulgarisée: le seul Emile Deschamps l'utilise en la généralisant pour le style dans la préface de ses „Études françaises et étrangères“⁵⁵ en 1828.

Mais l'idée que l'incorrection peut aussi être belle est déjà profondément enracinée dans les esprits. Sur ce point on désarme les classiques par leurs propres arguments, en citant des exemples latins, Tacite par exemple:

„Figurons-nous — dit J. V., critique des Débats —, pour excuser le seizième siècle, l'apparition soudaine des Annales au milieu de ces doctes écrivains de la renaissance des lettres, persuadés que la langue morte qu'ils faisaient revivre pour eux était invariablement fixée par César, Cicéron, Tite-Live. Combien leurs oreilles, ... doivent être blessées d'une langue nouvelle qu'ils n'ont pas encore imitée, d'un style bref, heurté, qui rompt à chaque instant l'harmonie! Un cri s'élève; on proclame que Tacite écrit à peine en latin, qu'il faut le bannir des écoles; on la condamne on le proscriit“.⁵⁶

Langue et style sont inséparables dans les esprits avant 1830. Leroux, rédacteur et propriétaire du *Globe*, dans son article sur le style romantique part de considérations générales sur la langue et en somme c'est en l'honneur de la langue qu'il paraît avoir étudié le style de ses contemporains.

Il n'accepte pas la théorie de l'influence des langues du Nord: les changements de la langue poétique française ont des causes internes. La question du romantisme quant au style se ramène pour lui à „l'introduction dans la langue d'un trope, non pas nouveau, mais inusité

⁵³ A. Nettement, o. c. II, 403.

⁵⁴ V. Hugo, La préface de Cromwell; éd. M. Souriau; Paris, s. d. 286—289.

⁵⁵ E. Deschamps, La préface des Études françaises et étrangères; p. par Girard; Paris, 1923; 57.

⁵⁶ Journal des Débats, 22 juillet 1830; Oeuvres complètes de Tacite, traduites par M. Bournouf; compte-rendu par J. V.

pendant deux siècles“ qu'il appelle „la comparaison symbolique“ et qu'il ne distingue pas trop bien de „emblème“ des traités classiques. Introduire un trope nouveau dans la langue, c'est une question de grammaire.⁵⁷

*

En feuilletant les journaux des années 1815—1830 on est enclin à accepter le jugement de Zola: „je veux insister sur ce fait qu'il (le romantisme) a été une pure émeute de rhétoriciens... On s'est battu en 1830 sur le terrain du Dictionnaire“.⁵⁸ Hugo, lui-même, en 1834, dans le rapide coup d'oeil qu'il jette sur les premières années de sa carrière littéraire, semble déclarer que le romantisme avant 1830 n'a été qu'une suite de „querelles de mots“.

Pour lui la réforme de la langue s'est accomplie en ordre, avec une méthode presque scientifique. Elle n'était pas comme on l'a cru d'abord une „levée en masse de tous les solécismes et de tous les barbarismes. On a taxé d'incorrection tel jeune écrivain consciencieux, honnête et courageux, philologue comme Dante en même temps que poète, nourri des meilleures études classiques, lequel avait peut-être passé sa jeunesse à remporter dans les collèges que des prix de grammaire“. De leurs efforts il est sorti une langue qui réunit en elle toutes les belles qualités du français de tous les âges.

L'ampleur que le poète donne à ces développements montre que pour lui la conquête la plus importante des dernières „quinze années“ a été la réforme de la langue, mais en même temps il n'oublie pas de faire de fréquentes professions de foi de „grammairien“.⁵⁹

III

Le „pittoresque“

La notion du „pittoresque“ prend une importance de plus en plus grande dans la critique à partir des premières années du 19e siècle, témoin la fréquence même des termes qui ont quelque rapport avec cette notion, tels que: coloris, couleurs, pinceau, palette, etc.

La question du „pittoresque“ en littérature est aussi vieille que la découverte et la fausse interprétation du vers d'Horace: „Ut pictura poesis erit...“¹ Dès le 17e siècle on commence

⁵⁷ Les Tropes de Dumarsais, avec un commentaire raisonné destiné à rendre plus utile que jamais à l'étude de la *grammaire*, de la littérature et de la philosophie cet excellent ouvrage classique... par M. Fontanier, Paris, 1818.

⁵⁸ E. Zola, *Le roman expérimental*; Paris, 1880; p. 65.

⁵⁹ V. Hugo, *Littérature et philosophie mêlées*; Paris, s. d. Charpentier et Fasquelle; 8; 13—14; 15.

¹ Horace veut dire tout simplement: „Il en est d'une poésie comme d'une peinture“; „la comparaison du poète et du peintre était classique et revient plusieurs fois dans la poétique d'Aristote“; Horace, *Épîtres*, Paris, 1934. Collect. Budé; 221, 202.

à bâtir des systèmes sur cette phrase devenue maxime,² mais c'est surtout au 18e siècle qu'elle passe comme une vérité incontestable dans la critique. Ce qui est étonnant c'est que les ouvrages théoriques qui l'ont prise pour base n'arrivent pas à dépasser quelques idées générales; les rapprochements qu'ils essaient de faire sont tout à fait superficiels. C'est le plus grand grief de Diderot contre l'ouvrage le plus important de ce genre, les „Beaux-arts réduits à un seul principe“ de Batteux (1746): un grand nombre de questions ne sont même pas soulevées dans cet ouvrage,

„rassembler les beautés communes de la poésie, de la peinture et de la musique; en montrer les analoges; expliquer comment le poète, le peintre et le musicien rendent la même image; saisir les emb.èmes fugitifs de leur expression; examiner s'il n'y aurait pas quelque similitude entre ces emblèmes, etc., c'est ce qui reste à faire, et ce que je vous conseille d'ajouter à vos Beaux-arts réduits à un même principe.“³

Les contemporains sentent même que le problème de l'expression est presque entièrement négligé dans l'ouvrage de Batteux. Il en est de même de l'ouvrage de Du Bos⁴ qui porte pour devise la célèbre phrase d'Horace. Il se contente de quelques comparaisons plus ou moins justes entre la poésie et la peinture: une phrase de Virgile est comme une figure de Raphaël:

„altérez tant soit peu le contour de Raphaël, vous ôterez l'énergie de son expression et la noblesse à sa tête. De même pour peu que l'expression de Virgile soit altérée, sa phrase ne dit plus si bien la même chose.“ L'harmonie et le nombre sont comparables au coloris d'un tableau et la „poésie du style“ au „dessin et à l'expression“. Ailleurs il compare les estampes au romans en prose ou bien il comparerait volontiers „le coloris avec cette partie de l'art Poétique qui consiste à choisir et arranger les mots, de manière qu'il en résulte des vers qui soient harmonieux dans la prononciation. Cette partie de l'art poétique peut s'appeller (sic) la mécanique de la Poésie“.⁵

² On dit dès le 17e siècle que l'Éloquence est „la peinture de la pensée“, on parle des „couleurs de la rhétorique“; l'auteur de l'Abbrégé explique la fonction des figures par l'analogie de la peinture et „le Père Bouhours voit dans l'antithèse les effets de la peinture et de la musique“; cf. Sôtér, o. c., 8, 24, 37, 47.

³ Diderot, Lettre sur les sourds et muets, Oeuvres (J. Assézat); I., p. 385.

⁴ Réflexions critiques sur la Poésie et sur la Peinture, Utrecht, 1732. (La première éd. est de 1719.) I, 385.

⁵ Du Bos, o. c., IIe partie, sections 35, 49, 34. Pour la „poésie de style“ v. Batteux, Principes de la littérature; 35e éd.; Paris, 1774; 190, „... la Poésie du style, ainsi nommée par opposition à celle des choses, contient cinq parties. 1° les pensées, 2° les mots. 3° les tours, 4° les nombres, 5° l'harmonie. Tout cela se trouve dans la prose même“.

De quelques analogies artificiellement établies entre la poésie et la peinture il déduit des principes de critique qui le font ranger parmi les préromantiques.⁶

Etant donné (selon l'esthétique du 18e siècle) que la peinture est d'un effet beaucoup plus grand sur l'homme que la poésie, surtout par le coloris — et que le coloris correspond à la „poésie du style“ — „c'est (donc) par la poésie du style qu'il faut juger d'un Poème, plutôt que par sa régularité et par la décence des mœurs“. La „poésie du style“ fait que nous croyons „voir pour ainsi dire, en écoutant des vers: *ut pictura poesis*, d't Horace“, c'est le plus grand mérite d'un poème, mérite qui vient „de la convenance et de la continuité des images et des peintures“.⁷

Telle est la théorie de Du Bos. Les autres théoriciens ne poussent pas avant et on peut se demander si cela était possible à cette époque. Dans son Discours sur le style, Buffon en reste à répéter sous une forme éloquente les faux résultats de Du Bos.

Le poète „doit joindre la finesse des couleurs à la vigueur du pinceau, les nuancer, les condenser ou les fondre“. Pour lui les phrases tracent un dessin et les mots présentent des couleurs mieux que le pinceau et les couleurs du peintre si le poète a du génie.⁸

Ce sont en général des comparaisons dépourvues de tout fondement scientifique, qui ne paraissent être quelquefois qu'un ornement de style.

Mably compare ainsi l'historien à un peintre „qui ne paraît point sur la toile qui s'anime sous sa main“.⁹ Diderot lui-même se p'ait à cette sorte de rapprochements: „on retrouve les poètes dans les peintres, et les peintres dans les poètes...“, dit-il dans la première de ses Pensées détachées sur la Peinture. On pourrait citer des définitions de cette sorte dans un nombre considérable; celle de Marmontel est classique: „La poésie est une peinture qui parle, ou si l'on veut, un langage qui peint“.¹⁰

A ces écrits théoriques d'une portée trop générale vient s'ajouter un peu plus tard tout ce que la poésie descriptive — qui se forme à cette époque en France — a fait naître de doctrines littéraires. Marmontel dans ses *Eléments de litté-*

⁶ Cf. Monglond, o. c., 37—39.

⁷ Du Bos, o. c., 167, 153, 158.

⁸ Buffon, *De l'art d'écrire*; Pages choisies p. par P. Bonnefon; Paris, 1903, 333.

⁹ Mably, *De la manière d'écrire l'histoire*, 1783; cité par F. Vial—L. Denise, *Idées et doctrines littéraires du 18e siècle*; Paris, 1930; 390.

¹⁰ *Oeuvres complètes*, Paris, 1818—1819, éd. de l'Académie; XV, 532. Cf. encore la définition de Voltaire: „la peinture est une poésie muette et la poésie une peinture parlante“, cité par L. Bertrand, o. c., 278.

rature s'efforce déjà d'attacher aux mots image, tableau, peinture, description, coloris, des notions bien déterminées.

Il donne, par exemple, une définition de l'image du point de vue du „coloris du style“ et établit les relations de ces notions: „la description diffère du tableau en ce que le tableau n'a qu'un moment et qu'un lieu fixe. Ainsi la description peut être une suite de tableaux, le tableau peut être un composé d'images, l'image elle-même peut former un tableau, mais l'image est le voile matériel d'une idée; au lieu que la description et le tableau ne sont le plus souvent que le miroir de l'objet même“. Il distingue nettement le „coloris de l'objet“ et le „coloris de l'image“. En opposition avec l'abbé Du Bos il est pour le premier: „Une suite continue d'images qui se succèdent rapidement“ ne fait point la beauté de „la poésie du style“; il faut colorer, embellir ce qui n'a pas assez de couleur et d'éclat; mais il faut ne rien prodiguer, et se souvenir que dans un *tableau* il y a des *ombres* et des *demi-teintes*: si toutes les *touches* en étaient brillantes, il n'y aurait plus aucun effet“.

Quoiqu'il arrive à des résultats diamétralement opposés à ceux de Batteux, comme lui, il tire ses principaux arguments de la peinture. D'autre part il va plus loin que ses devanciers, pour qui „image“ signifiait quelque chose de visuel, quelque chose qui a des rapports avec la peinture; Marmontel n'oublie pas que les images peuvent être puisées au domaine de tous les sens; il établit même une certaine hiérarchie des sens selon leur participation aux images.¹¹

Il voit „un rapport étroit et une étroite correspondance du sens de la vue avec celui de l'ouïe, et de l'un et de l'autre avec le sens intime, qui est l'organe des passions. Ce qui est doux à la vue nous est rappelé par des sons doux à l'oreille, et ce qui est riant à l'âme nous est peint par des couleurs douces aux yeux“.¹²

Mais Marmontel est une exception. Les autres critiques ne se soucient guère d'approfondir les questions qui se soulèvent sous le rapport du pittoresque malgré la pratique d'un Bernardin de Saint-Pierre. Ils se contentent d'appliquer aussi fréquemment que possible — et sans se préoccuper autrement de leur propriété — les termes „picturaux“ qui sont devenus des lieux communs. L'union des poètes et des peintres inaugurée par Diderot¹³ ne change rien à cet usage. Le verbe „peindre“ même semble perdre sa signification pour prendre celle d'imiter: du moins c'est ce qui paraît sortir d'une phrase de Marmontel: „C'est un principe reçu en France comme en Italie et partout ailleurs, que la musique doit exprimer et peindre“.¹⁴ Mais

¹¹ V. l'art. „Image“, éd. de 1879 en 3 vol. Vol. II. pp. 262—279.

¹² Art. „Analogie“.

¹³ Cf. L. Bertrand, o. c., p. 245 ss., „André Chénier est déjà un véritable „artiste“ au sens que les romantiques donnaient à ce mot“; v. encore pp. 277—278 et p. 182 sur les couleurs de Saint-Lambert.

¹⁴ Cité par H. Bauer, o. c., 186, Mercure, juillet 1759.

malgré cette confusion des termes on cherche le peintre dans chaque poète. Marmontel dit ailleurs que Virgile „peint à grands traits“ et il loue les Géorgiques de Delille „parce que tout s'y peint.“¹⁵ Et Voltaire préfère Homère à Virgile parce qu'il a été „un peintre sublime“. ¹⁶ Un autre type de ces „métaphores critiques“ est celle du *pinceau*; nous le rencontrons chez Boileau déjà:

D'un pinceau délicat l'artifice agréable
Du plus affreux objet fait un objet aimable.¹⁷

Delille qui atteint le plus haut degré de popularité vers la fin de sa vie, dans les vingt années qui précèdent l'époque que nous étudions, a versé à flots ces métaphores.

Dans ses préfaces et dans ses poèmes il n'est question que de „chastes pinceaux“, de l'Imagination dont la tristesse rembrunit les couleurs, que d'égaliser la palette du peintre avec la lyre du poète; que du vieil accord qui „unit le peintre et le poète“, que de surpasser le Lorrain (sic) et de faire envie à Van Huysum, de teindre son langage „comme un rayon pur colore un beau nuage“, de pinceaux, toiles et couleurs, de la „palette de l'imagination“ et il s'appelle lui-même le „peintre des champs.“¹⁸

L'oeuvre de La Harpe, critique de cette génération de poètes et de théoriciens, montre des exemples frappants de cette décoloration ou plutôt de cet emploi métaphorique des mots comme couleur, peintre et pittoresque. Il parle souvent de la „couleur des rôles“ d'une tragédie, d'hémistiches „pittoresques“ et voici un long passage des *Mois de Roucher* qu'il trouve merveilleusement riche en couleurs:

Il détend par degrés les chaînes de la glace.
La neige sur les rocs élevée en monceaux,
Distille goutte à goutte et fuit à longs ruisseaux,
Ils coulent à travers les terres éboulées,
Et creusant des ravins, inondant les vallées,
Retraçant à nos yeux un globe submergé,
Qui des profondes mers sort enfin dégagé
Etc., etc...¹⁹

Remarquons qu'il n'y a ici aucune notation de couleur, excepté le mot neige.

Cependant la poésie descriptive et pittoresque fait de grands progrès dans la deuxième moitié du siècle surtout avec

¹⁵ Oeuvres complètes, XIV, 139, 174.

¹⁶ Voltaire, Oeuvres complètes, éd. Condorcet; Paris, 1877—1885; t. VIII, p. 18.

¹⁷ Art poétique, chant III, vers 3—4.

¹⁸ J. Delille, Oeuvres complètes. Paris, 1855; pp. 124, 60, 106, 16—17, 7, 3, 9.

¹⁹ Lycée, XVI, 238; I, 88; XII, 120—121.

Bernardin de Saint-Pierre, par la „notation de peintre“ qu'il sait donner à sa description, par l'heureux ménagement des tons qu'il sait fondre et qu'il „prend comme sur une palette“.²⁰

Les préromantiques et les romantiques héritent naturellement de cette conception picturale de la langue et du style. Chez Sébastien Mercier „mot“ équivaut à „couleur“, la „langue“ à „palette“: le poète en combine ses nuances, c'est-à-dire son style:

„... l'on ne risque donc rien d'avoir une palette riche en couleurs, et je me suis mis à *arranger la palette*. Voilà des couleurs toutes broyées, mais c'est de leur mélange heureux que l'écrivain fera sortir son tableau; ... Je laisse donc au peintre le soin de combiner ces *mois-couleurs* de toutes les manières possibles“.²¹

Et Chateaubriand — comparant la littérature moderne à l'ancienne — constate en ces termes le progrès que le pittoresque a fait en littérature:

„L'art d'écrire semble avoir suivi l'art de la peinture: la palette du poète moderne se couvre d'une variété infinie de teintes et de nuances: le poète antique compose ses tableaux avec les trois couleurs de Polygnote.“

Dans les parties critiques du Génie il consacre toujours quelques phrases au pittoresque de quelques auteurs latins ou français: „Ces *larges pleurs*, ces *pieds enflés*“ du grand Virgile attirent son attention, car ce sont „les petites circonstances que choisit toujours le grand peintre“.²²

Dans le grand désarroi qui a précédé l'avènement de la première grande génération romantique on croit souvent que l'école qui commence à se dégager n'est qu'une forme outrée de l'école descriptive.²³ Voici une des premières ébauches de cette idée:

„Il me semble que dans la littérature actuelle on s'attache beaucoup plus au brillant de l'expression et ces effets que l'on appelle *pittoresque* (expression singulière lorsqu'on l'applique au discours), qu'à cette

²⁰ Lanson, L'art de la prose; Paris, s. d., Fayard; p. 277.

²¹ Mercier, o. c., p. XXIX de la préface.

²² Chateaubriand, Génie du Christianisme, IIe partie, Livre II, chap. 2; IIe partie, livre IV, chap. 9.

²³ Rappelons-nous la première définition du Dictionnaire de l'Académie (1798) du mot romantique: „Adjectif de deux genres. Il se dit ordinairement des lieux, des paysages qui rappellent à l'imagination les descriptions des poèmes et des romans“; cité p. P. Moreau, Le classicisme des romantiques, Paris, 1932; p. 6: v. encore toutes les références de A. François des années 1775—1785 dans son étude: Où en est „romantique“? Mélanges Baldensperger, Paris, 1930; I, 321—331; Voir aussi Monglond, o. c., I, 111—115.

simplicité qui donne un si grand charme à la lecture des anciens et à celle des écrivains du siècle de Léon X et de Louis XIV.²⁴

C'est naturellement la déformation de quelques phrases de Mme de Staël qui a dit la première en France — après quelques ouvrages allemands — que la poésie antique ressemble à la sculpture et la poésie romantique à la peinture et que „la poésie chrétienne a besoin des mille couleurs de l'arc-en-ciel pour ne pas se perdre dans les nuages“.²⁵ A cet ordre d'idées appartient la comparaison de Schlegel qui voit dans la tragédie grecque un groupe comme le Laocoon et dans celle des modernes un vaste tableau. Cette comparaison est reprise et vivement commentée par les journaux,²⁶ donc très vite répandue dans le public. Naturellement on réagit au nom d'Aristote.

L'Adolphe de Benjamin Constant fournit l'occasion à un collaborateur du Constitutionnel de mieux approfondir la question des images:

„Je remarquerai en passant, que l'un des secrets du langage romantique est de rapporter ce qu'ils appellent »les phénomènes du monde intellectuel« au phénomènes du monde visible. C'est ainsi qu'une femme transportée par la colère est un *bel orage*, et que les émotions ressemblent à des *feuilles décolorées*. Un ancien rêveur nommé Aristote, a condamné dans sa rhétorique la bizarrerie de ces rapprochements; mais M. W. Schlegel les approuve et les admire. Qui oserait balancer entre ces deux autorités?“²⁷ Cependant il ne peut ne pas reconnaître que les anciens connaissaient ces sortes de rapports.

Autour de 1815 „coloris romantique“, „enluminure romantique“,²⁸ „verniss romantique“ et „enluminé de romantisme“²⁹ sont déjà des lieux communs de la critique littéraire et les protestations contre „les usurpations réciproques de la poésie et la peinture“ deviennent de plus en plus fréquentes à propos du genre romantique à mesure que nous avançons vers 1820. Nodier dans la préface de *Trilby* (1822) proteste encore contre la confusion du genre descriptif et du genre romantique qu'il tient pour „un fort mauvais genre, surtout tant qu'il ne sera pas défini“ et défend avec beaucoup de chaleur et même avec un peu d'anxiété le „style descriptif“ car:

²⁴ *Mercure de France*, 1814, mai; p. 241; compte-rendu de l'Allemagne de Mme de Staël par „M. S.“; cf. Egli, o. c. 157.

²⁵ De l'Allemagne, IIe partie, chap. IX; éd. Garnier, s. d., 153, 155.

²⁶ *Mercure de France*, 18 mars 1815; pp. 135—139; Egli, o. c., p. 285; *Journal de Paris*, 31 août 1815; Egli, o. c., p. 303; *Gazette de France*, 6 avr. 1816; Egli, o. c., p. 445.

²⁷ *Constitutionnel*, 23 juin 1816, compte-rendu anonyme de l'Adolphe de B. Constant.

²⁸ *Mercure de France*, juillet 1816, p. 401; „enluminure moderne“ dans la *Quotidienne*, 16 juin 1822.

²⁹ *Journal des Débats*, 2 févr. 1826.

„si on enlève ces dernières ressources, empruntées d'une nature physique invariable, aux nations avancées chez lesquelles les plus précieuses ressources de l'inspiration morale n'existent plus, il faudra bientôt renoncer aux arts et à la poésie.“³⁰ On voit que Nodier lui-même considère cette distinction entre les deux genres un peu artificielle — c'est l'impression du critique de la Quotidienne aussi³¹ — et nécessitée par l'opinion publique qui identifie facilement avec le genre romantique tout ce „qui est essentiellement détestable“.³² Il finit par invoquer le jugement d'un „autre Chateaubriand“ et d'un „Bernardin de Saint-Pierre à venir“ ce qui montre qu'une espèce de conscience de continuité existe déjà en ce qui concerne le style descriptif.³³

Un autre facteur — celui-ci de provenance toute classique — qui contribue à la diffusion de certains termes picturaux est le grand nombre de „voyages pittoresques“ qui paraissent surtout à partir de 1820. Quelquefois on trouve l'épithète „romantique“ à côté de „pittoresque“.³⁴

Leur prototype est le voyage de Taylor en Espagne, en Portugal et sur la côte d'Afrique que l'auteur appelle „l'album d'un artiste qui écrit ses sensations sur le verso d'un feuillet, après avoir dessiné sur le recto le monument ou le site qu'il a cru digne d'être reproduit par le crayon“.

Évidemment ces faibles essais — quant au texte — sont de tardives et lointaines réalisations des théories littéraires et artistiques du siècle précédent — (on voit paraître quelques-unes de ces publications dès 1780) — mais dans la confusion d'autour 1820 ils sont considérés comme romantiques.

La fortune littéraire de Delille serait intéressante à étudier dans le romantisme. Sa gloire ne diminue pas dans les vingt années qui suivent sa mort. Le seul grief qu'on a contre lui, c'est qu'il a favorisé „l'essor de la muse germanique“.

³⁰ Ch. Nodier, *Trilby ou le lutin d'Argail*, Préface; 1822.

³¹ 23 août 1822.

³² Ch. Nodier, o. c., I. c.

³³ Rappelons à ce propos une anecdote sur Bernardin de Saint-Pierre recueillie par Sainte-Beuve (Chateaubriand et son groupe littéraire, Paris, 1889, Calmann-Lévy; I. 210, note), publiée en 1826 (*Revue Britannique*, VII, 357). Bernardin de Saint-Pierre aurait dit à propos de l'oeuvre de Chateaubriand que „la nature ne lui avait donné qu'un petit pinceau, tandis que M. de Chateaubriand avait une brosse“.

³⁴ Voici le titre de quelques-uns: *Voyage pittoresque de la Grèce*, par le comte Choiseul-Gouffier, t. I. (1782)—II. (1820); *Voyage pittoresque et historique à Lyon...*, p. M. F. M. Fortis, 1820; *Voyages pittoresques dans l'ancienne France*, par MM. Ch. Nodier, Taylor, Cailleux, 1820; *Voyage pittoresque dans la Vendée et dans le midi de la France*; suivi d'un voyage pittoresque en Suisse, par M. Eug. Gonoude, 1821; *Voyage pittoresque et romantique dans l'ancienne Normandie*, par MM. Ch. Nodier, Taylor et Cailleux, 1822; *Voyage pittoresque en Espagne, en Portugal et sur la côte d'Afrique de Tanger à Tétouan*, par M. Taylor, 1828; etc.

Car le genre descriptif, qui ne peut être qu'accessoire dans un poème, „est devenu sous Delille, une espèce de poésie particulière, laquelle n'exigeant aucune forme d'instruction ni de pensée, nous fait inonder chaque jour d'un déluge de vers romantiques!“ — dit P.-F. Tissot, un des piliers de la critique classique.³⁵ Après ce reproche il lui reconnaît naturellement le mérite d'avoir fait de la poésie „une véritable rivale de la peinture“. Si les jeunes poètes de l'époque „trouvent sur leur palette les plus vives couleurs“, c'est à Delille et à Chateaubriand qu'ils le doivent, qui, à son avis, appartiennent à la même catégorie de poètes descriptives.³⁶

D'autres critiques plus intelligents que Tissot ne s'arrêtent pas à déclarer, comme A. D.*** dans les Débats, que le style romantique „c'est l'abus du genre descriptif“,³⁷ mais s'efforcent de faire des distinctions plus ou moins fines comme S. D. dans le Mercure. Toujours restant dans le jargon pictural, il compare Bernardin de Saint-Pierre à Chateaubriand :

„Dans Paul et Virginie les couleurs du style se fondent par une dégradation et par une transition de nuances; dans Atala les coups de pinceau se brisent à force d'être heurtés.“³⁸ (Nous sommes dans l'année du Massacre de Chio.)

Cependant la réaction ne tarde pas à venir de la part des romantiques: il refusent toute communauté avec le genre descriptif dans un article célèbre du Globe:

„Comme des écrivains (les écrivains étrangers et leurs imitateurs français) s'occupaient beaucoup du spectacle de la nature dans ses effets sur notre âme, nous en conclûmes que la peinture du monde matériel était l'objet du romantisme, et nous le confondîmes avec le genre descriptif, qui de tous est précisément celui qui a le moins de rapport avec cette littérature.“³⁹

Ce ton objectif est bientôt remplacé par celui de l'ironie dans le Mercure passé au mains des romantiques.

Alors la muse de Delille sera „élégamment ennuyeuse“ et son poème des Jardins aura „une richesse stérile“. Le nouveau dieu est déjà A. Chénier qu'on méconnaît au moins autant que Delille.⁴⁰ Là en-

³⁵ Mercure du 19e siècle, IX. (1825), 339.

³⁶ Ibid., II. (1823), compte-rendu des Méditations de Lamartine (9e éd.), par Tissot.

³⁷ Débats, 1er déc. 1825.

³⁸ Mercure du 19e siècle, V. (1824), „Les écrivains malades de la peste“, par S. D.

³⁹ Globe, 1er oct. 1825; II, 855; M. Desprès, Du romantisme considéré historiquement.

⁴⁰ Mercure du 19e siècle, t. XIX. (1827), p. 9; compte-rendu de D. des poésies de Ch. Nodier. V. à ce propos Robert de Souza, Un précurseur du romantisme, Delille; Le Cas Delille et Sainte-Beuve, dans Mercure de France, 15 juil. et 1er oct. 1938.

core V. Hugo — qui de 1827 à 1828 remplace l'épigraphe „ut pictura poesis“ d'une de ses odes⁴¹ par deux strophes de Ronsard — donne le coup de grâce à „l'homme de la description et de la périphrase“⁴² et le passe à ses admirateurs pour faire disparaître jusqu'à son souvenir.

Malgré la transformation des idées sur Delille et son école la critique littéraire suit les chemins qu'a tracés le 18e siècle et dans quelques revues „préromantiques“ comme le *Conservateur Littéraire*, et dans les journaux nettement classiques.

Abel Hugo trouve fâcheux que le style de Lemercier soit „comme le faire de certains peintres fameux dont les tableaux demandent à être vus de loin. Il faut juger plutôt l'effet d'un morceau que la manière dont il est écrit“. On croirait lire un jugement impressionniste dans le genre de Sainte-Beuve et de Théophile Gautier, mais on sait que l'idée qu'il exprime là est bien plutôt un cliché banal de la fin du siècle précédent. Ailleurs on ne manque pas de répéter les lieux communs des „traits de pinceau“, peintre, palette, etc.⁴³ Quand il s'agit de louer le style de quelqu'un, on n'oublie jamais le compliment „pittoresque“⁴⁴ ou même „couleurs orientales“⁴⁵ et et l'on s'empresse de faire l'éloge de la „vigüeur de son pinceau“.⁴⁶

Quelquefois c'est un mélange raffiné du jargon de la critique littéraire et artistique:

„Tantôt ce sont des teintes légères et transparentes; tantôt un coloris mâle et sombre. Cependant dans ce mélange harmonieux de tous les tons et de tous les styles, on sent que l'auteur a toujours sur son pinceau quelques couleurs de plus pour les images élégantes et gracieuses. Il ne peint rien mieux qu'un massacre...“⁴⁷

Ce refus de toute communauté avec le style delillien ne signifie point une rupture avec le style pittoresque. Au contraire, les années 1825—1830 sont célèbres — à faux titre d'ailleurs — de „l'union des artistes“. Par une erreur rétrospective ce sont les romantiques mêmes qui ont contribué le plus à la formation de cette légende; nous la trouvons formulée dès 1831, date à laquelle la „Jeune France“ est encore à peine formée:

„Le jeune-France est né (sic) du jour où la peinture a fait alliance avec la littérature romantique, le poète a dit au peintre: Vous peignez, mais vous ne savez pas parler; prenez mon jargon... Le peintre

⁴¹ Portrait d'un enfant, cf. L. Séché, Sainte-Beuve, Paris, 1904; p. 99.

⁴² Préface de Cromwell, éd. Souriau, p. 268.

⁴³ *Conservateur littéraire*, éd. J. Marsan, Paris, 1922; p. 120, 153.

⁴⁴ *Journal des Débats*, 27 nov. 1822; *Quotidienne*, 12 mars 1822, etc.

⁴⁵ *Quotidienne*, 3 déc. 1821.

⁴⁶ *Journal des Débats*, 24 déc. 1824.

⁴⁷ *Quotidienne*, 30 déc. 1824; un compte-rendu de Ch. Nodier.

a répondu au poète: Vous écrivez, mais vous ne savez pas peindre; prenez ma barbe...⁴⁸

De telles assertions émises par quelques poètes et critiques de la „jeune France“ ont fait croire généralement que poètes et peintres „frayaient ensemble, ... ils se comprenaient, s'aidaient par de mutuels emprunts“.⁴⁹

S'attachant peut-être un peu trop au point de vue de la peinture et à l'examen des relations personnelles des poètes et peintres, Léon Rosenthal⁵⁰ et après lui A. Cassagne⁵¹ ont suffisamment réfuté quelques affirmations outrées sur l'influence réciproque de la peinture et de la poésie à cette époque, mais leurs arguments ne sont pas assez persuasifs quand ils veulent nier catégoriquement la conscience des artistes de cette époque d'être „un même monde“.⁵² Ne citons à ce propos que la pièce intitulée „Le Cénacle“ de Sainte-Beuve.⁵³ L'éducation même des poètes et peintres — une éducation toute littéraire et dogmatique — fait qu'ils ne peuvent ne pas s'intéresser à leurs travaux respectifs et dès lors une certaine influence idéologique est pour le moins inévitable. D'ailleurs c'est une vérité générale qu'„il est presque fatal que les révolutions des techniques, ... comportent avant tout des alliances nouvelles, des emprunts plus ou moins imprévues à des techniques voisines“.⁵⁴

La critique, sol fertile de toutes les théories et doctrines littéraires, souvent même de celles qui ne sont pas justifiées par la pratique des écrivains — se ressentira de la double action de la tradition des théories du 18e siècle et de celle — si peu importante soit-elle — de l'union réelle des artistes de toute espèce. Les critiques ne se gênent pas beaucoup de ce que Delacroix s'occupe de l'idée de faire „une sorte de mémoire sur la peinture“ où il pourrait traiter „des différences des arts entre eux“, qu'il

⁴⁸ Figaro, 30 août 1831., cité par René Jasinski, Les années romantiques de Th. Gautier, Paris, 1929, p. 77.

⁴⁹ L. Séché, V. Hugo et les artistes, Paris, 1902; p. 186; Remarquons que Séché n'étend pas — avec raison — cette „union“ sur Hugo et Delacroix.

⁵⁰ La peinture romantique. Essai sur l'évolution de la peinture française de 1815 à 1830, Paris, s. d. Cf. livre 6e, chap. 2e: La littérature et la peinture romantiques.

⁵¹ La théorie de l'art pour l'art en France chez les derniers romantiques et les premiers réalistes, Paris, 1906; pp. 354—368.

⁵² G. Lanson, Histoire de la littérature française, Paris, s. d., p. 935.

⁵³ „Fraternité des arts! union fortunée!“ dans Vie, poésies et pensées de Joseph Delorme. V. encore Mercure du 19e siècle, t. 20 (1828); l'auteur d'une lettre à l'Éditeur sur le Cromwell de Hugo demande la réforme de l'art dramatique en invoquant l'exemple de la révolution qui a transformé la musique (Rossini), la peinture (Ingres, Delacroix, Déveria, Boulanger) et les autres genres de la littérature (Chateaubriand).

⁵⁴ Fernand Baldensperger, Sensibilité musicale et Romantisme, Paris, 1925; p. 111.

n'aime pas l'art de V. Hugo⁵⁵ et qu'il ne le connaît même pas à l'époque des Orientales; ils ne voient que les oeuvres et se hâtent de faire des rapprochements qu'ils tâchent d'exprimer sous forme de théories parfois, selon leur éducation et leurs idées reçues. On ne doit pas oublier d'autre part que la critique artistique est exercée à cette époque presque exclusivement par des hommes de lettre, qui appliquant des points de vue tout littéraires à la peinture, n'en empruntent pas moins quelques termes techniques de la peinture pour en faire usage dans leur critique littéraire.

C'est ainsi qu'il arrive à L. Vitet d'écrire que dans l'âme de Scheffer il y a de la poésie, „mais il n'a pas la patience de la mettre en vers, il écrit en prose, et, qui plus est, au courant de la plume“. C'est lui encore qui a établi la fameuse analogie entre Scheffer et Lamartine.⁵⁶ Le critique de l'exposition du Louvre en 1824 parle consécutivement d'„école, système, doctrine shakespeariennes“ à propos de certains tableaux et il y voit une influence „inoculée par les doctrines littéraires“ qui règnent à l'époque.⁵⁷ Réciproquement, on connaît le parallèle entre Hugo et Delacroix — trop brièvement indiqué — pour être devenu tellement célèbre.⁵⁸ Stendhal voit dans le même Delacroix un émule de Guiraud et de Vigny en peinture,⁵⁹ et dans le *Mercur* du 19e siècle on parle de „certains Marivaux de la peinture“.⁶⁰ Ce sont des aperçus pour ainsi dire imposés d'avance par un tour d'esprit façonné par des lectures classiques et pseudo-classiques. Boutard apparente le génie de Delacroix à celui de Goethe; non seulement l'esprit, mais les procédés seraient analogues chez ces deux artistes: „Tous deux sont grands coloristes, dessinateurs peux scrupuleux, hardis jusqu'à la témérité dans la composition de leurs tableaux“.⁶¹

On se passionne pour des cas où plusieurs talents artistiques se joignent dans un seul individu. En 1826 A. Varcolier traduit les poésies de Michel-Ange Buonarotti. Ludovic Vitet est visiblement désappointé de ne pas y trouver de grandes images: „Ce style si pur est presque toujours décoloré et abstrait; jamais vous ne l'attribueriez à un peintre“.⁶² Il conclut de là que Buonarotti n'a pas été un véritable poète. Cette critique, si fruste soit-elle dans son jugement, est significative: elle révèle

⁵⁵ Delacroix, *Journal*, I—III, Paris, s. d.; I, 59; 210—211.

⁵⁶ *Globe*, IV. (1826), 45; Exposition de tableaux au profit des Grecs, par L. V. (Vitet).

⁵⁷ *Journal des Débats*, 1824, 11 articles sur l'Exposition du Louvre, par D.

⁵⁸ *Globe*, IV. (1826), 186—187; Poésies par M. V. Hugo; article de Dubois: „...ce goût des images incohérentes, cette rudesse de rythme... M. V. Hugo est en poésie ce que M. Delacroix est en peinture: ...ces traits incohérents et heurtés...“

⁵⁹ *Salon* de 1824; *Mélanges d'art et littérature*, Paris, 1927, p. 150.

⁶⁰ VII. (1824), 205.

⁶¹ *Journal des Débats*, 7 août 1825; *Faust* trad. par A. Stapfer avec 17 dessins sur pierre par Eugène Delacroix.

⁶² *Globe*, IV (1826), 124—126.

un changement d'attitude envers le „pittoresque“. „Peindre“ en littérature, ce n'est plus „imiter“; „pittoresque“ n'est plus une certaine manière de représenter la nature, c'est une notion qui se rapporte presque exclusivement au *style*. Il ne s'agit plus, comme au 18e siècle, d'emprunter des sujets à la peinture et vice versa. C'est en ce sens que L. Vitet proteste contre les transports d'un art à l'autre.

„Sans doute la poésie est un composé de peinture et de musique, ... mais transporter ces tableaux sur la toile, ce ne sera point de la peinture; notez ces mélodies et ce ne sera point de la musique... Toute imitation littéraire d'un art par un autre art ne se fait qu'aux dépens de l'imitateur.“⁶³

Peut-être, — L. Rosenthal l'affirme — il n'y a pas eu d'influence entre les arts, mais, nous le voyons, la critique s'en occupe d'autant plus fréquemment.

Nous avons remarqué déjà que la réaction des classiques ne tardait pas à venir. La presse classique réserve en effet beaucoup de place et beaucoup de sympathie à l'ouvrage d'un esthéticien oublié aujourd'hui, à l'„Essai sur la nature, le but et le mode de l'imitation dans les Beaux-Arts“ de Quatremère de Quincy (Paris, 1823). Les critiques en citent surtout les passages où il est question des „usurpations d'un art sur un autre et du style descriptif du genre nommé *romantique*“.⁶⁴ L'Essai est très peu original, il cherche à concilier l'esthétique française du 18e siècle avec quelques idées nouvelles de l'esthétique allemande.⁶⁵ De là l'attitude réservée qu'il prend envers Dubos et la question de l'union des arts; en général, l'influence⁶⁶ de Lessing y est sensible. Quant au *genre descriptif*, il est selon lui :

„celui qui embrasse les rapports moraux, les détails de sentiments, les effets qui ont prise sur l'âme, à l'aide d'analogies et de transpositions...“ En passant aux poètes modernes, il constate qu'ils semblent „avoir pris pour tâche d'accréditer le goût opposé, dans ce qu'on appelle le *style descriptif*“. Il en voit la raison dans le fait qu'on se méprend facilement en général sur les rapports qui existent entre la poésie et la peinture. Cette opinion erronée est „fortifiée par le fait d'une influence réciproque de leurs ouvrages, influence devenue de nos jours plus active, soit sur les écrivains, soit sur les artistes“. Nous voyons que Quatremère n'est pas de ceux qui — comme L. Rosenthal — nient l'influence réciproque des arts à l'époque romantique. Pour définir le „genre romantique“ qu'il identifie avec un „genre descriptif“ mal interprété, il prend pour point de départ la préface de Trilby: le „romantique“ c'est „l'esprit descriptif appliqué plus en grand à la nature

⁶³ Globe, VII (1829), 388; Vignettes pour les chansons de Béranger; compte-rendu par L. V.

⁶⁴ Journal des Débats, 13 oct. 1823.

⁶⁵ Voir les chapitres „De l'idéal“, IIe partie, paragraphes V, XII, XII, etc.

⁶⁶ IIIe partie, paragr. XII.

physique". Le poète romantique „emprunte les yeux du peintre pour considérer la nature" et se croit devant une toile, „il rêve qu'il a le crayon et le pinceau en main et se figure que des mots et des phrases vont faire sur l'auditeur l'impression que la nature au spectateur".

Les exemples qu'il allègue montrent clairement que c'est du style qu'il s'agit. Si Virgile veut peindre la nature, c'est par son effet général sur les créatures qu'il le fait.

„Tantôt il fait dormir l'homme, les animaux, les vents, les flots de la mer, tantôt il place le voyageur au milieu de la forêt sombre, ... mais il n'a point la prétention de rivaliser avec le paysagiste. Le même sujet se compose chez le poète romantique presque exclusivement d'images visuelles: ... la nuit aura des ailes de gaze noire. Elle tapissera le ciel de crêpe funèbre, et les étoiles en seront les clous dorés; ailleurs, le miroir du lac voisin réfléchira sa pâle figure, etc."

Ce style le fait penser à un clair de lune de Claude Lorrain et il se demande „si c'est le peintre qui a cru se traduire en récit ou le poète a-t-il imaginé se faire peintre en second". C'est ce qu'on appelle le „pittoresque du crayon". — Décidément, Quatremère de Quincy exagère un peu: les romantiques n'en sont pas encore là à cette date. Ces critiques, appliquées au pittoresque du jeune Musset ou à celui de Joseph Delorme seraient très justes:

„... il (le poète romantique) colore les fleurs de *minium*, peint le firmament d'outremer. Il drape les montagnes de neige, les coiffe de frimats (sic). ... Il passe des glacis sur l'aurore, et des demi-teintes sur le crépuscule. Ne craignez pas qu'il oublie les vapeurs de la perspective aérienne dans les fonds, ... ni le ton verdâtre de la moisissure de la pierre tumulaire." Ce qu'il reproche surtout à cette poésie, c'est „de s'attacher aux images tirées des objets *matériels*".⁶⁷ La Quot'dienne, qui s'attache surtout aux passages cités plus haut, s'empresse de déclarer docilement que „romantique" „n'est à parler exactement qu'une invasion de la poésie dans le domaine de la peinture".⁶⁸

C'est à cette constatation que se réduisent à peu près les aperçus de Hoffmann aussi au sujet du pittoresque dans le Journal des Débats, opinion qu'il contredira singulièrement en moins d'un an au plus tard dans sa critique des Odes et Ballades de Hugo.⁶⁹

Quatremère est sur le point de lancer le terme „matérialisme poétique", mais il faut attendre d'autres événements littéraires jusqu'en 1829 pour qu'il paraisse la première fois.

⁶⁷ pp. 75 et ss; 77, 78, 83—5. Pourtant, on cite déjà en 1824 les vers: „Mais la lune, du haut de sa sérénité — Verse au gazon *bleuâtre* un regard *argenté*" avec la remarque: „le nec plus ultra du genre"; Mercure du 19e siècle, V (1824), p. 10.

⁶⁸ Quot'dienne, 9 déc. 1823.

⁶⁹ Journal des Débats, 13 oct. 1823 et 14 juin 1824.

„La vie, poésies et pensées de Joseph Delorme“ a la même importance dans la question du pittoresque que le Tableau a eue dans les discussions au sujet de la langue poétique. Quelques „pensées“ de ce recueil provoquent toute une petite guerre littéraire. C'est Sainte-Beuve qui a formulé la première fois la théorie du pittoresque dans la nouvelle acception du mot. Il répond d'abord à ceux qui veulent mêler la jeune école à la suite de Delille par sa distinction peu nette entre „descriptif“ et „pittoresque“.

La poésie de Delille est du „badigeonnage descriptif“ et la poésie moderne est „une profusion pittoresque“. A en juger d'après les pensées nos XV et XVI, Sainte-Beuve réduit la question du pittoresque au problème de l'épithète de couleur: „Au lieu du mot vaguement abstrait, métaphorique et sentimental, employer le mot propre et pittoresque: ainsi, p. e., au lieu de *ciel en courroux* mettre *ciel noir et brumeux*; au lieu de *lac mélancolique* mettre *lac bleu*; préférer aux *doigts délicats* les *doigts blancs et longs*“.⁷⁰

Il mentionne en passant l'accusation de „l'école genevoise“, fondée par Mme de Staël, qui leur a reproché „un matérialisme nouveau“, mais il en fait peu de cas. Les couleurs simples et crues ne lui suffisent pas, il veut des nuances:

„Les couleurs naturelles des choses sont des couleurs sans nom... ces couleurs ondulent à l'infini, et permettent au poète et au peintre d'inventer aussi à l'infini...“ Les grands poètes et peintres reproduisent cette couleur „intime, plus rare, plus neuve, plus piquante“.

Un rédacteur du Globe, critique d'une grande culture, se cachant derrière le pseudonyme „un abonné du Globe“, analyse surtout ces idées de Sainte-Beuve. On ne peut pas dire que sa réaction soit toute classique, mais il est indubitable que son jugement esthétique fut sensiblement influencé par la lecture des esthéticiens du siècle précédent. Le nom de Claude Lorrain qu'il allègue comme exemple fait penser qu'il se rappelle bien certains passages de l'Essai de Quatremère de Quincy.

Sa première constatation est une vérité devenue banale à cette époque jusqu'à son expression: la poésie moderne „parle aux yeux“ pour arriver à l'âme „par une voie détournée“, de là tant de descriptions et d'„inventaires détaillés“. Autrefois on cherchait à transmettre à l'âme par „quelques mots larges et profonds“ l'émotion qu'un beau paysage a fait naître dans l'âme: c'est ce qu'il appelle „manière directe“; l'école nouvelle „décrit le paysage avec toutes ses particularités“, et cela est une manière détournée à son avis, qui ne peut pas atteindre toujours le but: éveiller l'émotion. Un autre de ses arguments est d'ordre pour ainsi dire linguistique: la langue ne possède pas assez de termes pour exprimer toutes les nuances que peut reproduire le peintre. Une certaine monotonie devient ainsi inévitable en poésie

⁷⁰ Pensées, XIV, XV et XVI.

pittoresque: „C'est que les arts, uns par le sentiment, uns par la pensée, diffèrent essentiellement par leurs moyens de rendre cette pensée, d'exprimer ce sentiment; chacun a ses instruments et son domaine. Ils ne sauraient franchir leurs limites sans s'égarer, se transformer sans périr“. Voilà une idée, qui par son expression même, semble sortir directement de l'Essai de Quatremère. Cependant notre critique témoigne d'une juste modération dans ses réserves. Les arts peuvent bien „se faire quelques emprunts mutuels“, mais avec beaucoup de discernement. „Suivant le temps et la disposition de l'âme, l'épithète abstraite ou l'épithète pittoresque doit, ce me semble, être préférée“, car il y a des moments où un lac, par exemple, frappe par sa beauté tout extérieure — et d'autres où il nous plaît par les sentiments qu'il éveille en nous.⁷¹

La théorie nouvelle du pittoresque, esquissée par Sainte-Beuve et commentée par le critique du Globe, a pour base les essais de Hugo en ce genre, surtout les Orientales parues quelques mois avant Joseph Delorme.⁷² Les Orientales offrent une merveilleuse occasion de développer quelques idées sur le „matérialisme poétique“, idées latentes depuis 1820.⁷³ Le critique de la Revue Française parle de „manie descriptive“ chez Hugo. Cela vient de ce que „le monde intellectuel, le monde des idées existe à peine pour lui, le monde des impressions fugitives et toutes *sensuelles* qui en procèdent, obtient seul ses hommages“. Cette critique, qui n'est d'ailleurs pas très profonde en compréhension, définit assez bien la grande différence qui sépare cette manière de décrire de celle de Delille:

„... lorsqu'il décrit, il ne suit pas, comme l'abbé Delille. Le procédé du naturaliste qui examine, analyse et raconte, mais bien plutôt celui du peintre qui, forcé de renoncer à rendre la réalité de la nature extérieure, se contente d'en reproduire l'ensemble et l'effet. Aussi sa poésie est un feu roulant de formes, de dimensions, de couleurs, enluminures purement pittoresques, et qui ne servent presque jamais à laisser des choses une idée plus précise. Les couleurs surtout y jouent un grand rôle... Les flots sont *bleus* ou *clairs*; le ciel *bleu* se mêle aux eaux *bleues*; c'est une fille *blanche* aux yeux *noirs*, un fruit *vert* sur un arbre *d'or*; le blé est toujours *jaune*, le sang toujours *rouge* ou *noir*; et quand l'auteur ne sait quelle teinte donner aux choses dont il parle, c'est *grises* qu'il les fait.“ Tout cela est la „triste conséquence du *matérialisme poétique*“ qu'il trouve incompatible avec les exigences d'un peuple de civilisation raffinée et riche en idées. Et il répète la vieille leçon du Globe: toutes les réformes doivent être commencées par la réforme des idées.⁷⁴

⁷¹ Globe, 15 avr. 1829; VII, 237—239.

⁷² Les Orientales ont paru en janvier 1829 et Joseph Delorme en avril.

⁷³ Le mot a été appliqué à la littérature par Villemain pour la première fois, à notre connaissance. Il parle du „matérialisme théâtral“ de Diderot chez qui „tout parle au corps“. V. Tableau... II, 24. Il trouve ailleurs que Saint-Lambert a des „images matérielles“; II, 172.

⁷⁴ Revue Française, janv. 1829, n° 7; pp. 219 et ss.

Leroux, dans son article du *Globe* cité plus haut, arrive à peu près à cette même conclusion:

Hugo a fait „de la poésie pour les yeux“⁷⁵ et il a introduit „une sorte de matérialisme poétique“, mais — selon lui — ce n'est pas par une manie d'employer des épithètes matérielles, mais par une sorte de „métaphore symbolique“ ou de trope. Cette figure nouvelle consiste à ne pas développer „l'idée morale en termes abstraits, mais qui prend toujours un emblème de cette idée qui pour elle donne un symbole et procède par allégorie“.⁷⁶

Il n'y a presque personne qui applaudisse à cette nouvelle interprétation du „pittoresque“, excepté le *Mercury* du 19e siècle. On rappelle à Mérimée dans la *Revue Française* que même les grands peintres ne „s'en tinrent uniquement aux formes et à la couleur“⁷⁷ et dans le *Globe* un petit reproche se mêle aux compliments:

„point de vapeurs à l'horizon, ni de demi-teintes; mais des lignes nettes, des couleurs fortes dans leur sobriété, des ciels un peu crus, des tons graves et bruns, ... exactitude sévère“.⁷⁸

Le mot „matérialisme poétique“ a fait une longue carrière; Michiels s'en souvient encore en 1842 et l'emploie justement par rapport aux épithètes de couleur.⁷⁹ Sainte-Beuve fut très vite à renier ses opinions de 1829 pour ainsi dire mot pour mot.

„Les épithètes métaphysiques de Mme Valmore m'ont remis en idée ce que j'ai eu le tort de trancher autrefois. Non, l'épithète propre et pittoresque ne remplace pas toujours la première avec avantage; non, toutes les nuances du prisme, en les supposant exprimables par des paroles, ne suppléent pas, ne satisfont pas aux nuances infinies du sentiment.“ Il va jusqu'à nier la nécessité de „l'analogie continue“ dans les images, parce qu'elle les „matérialise trop“ à leur désavantage et „elles s'adressent en dernière analyse à l'esprit“.⁸⁰

Si, pour résumer, nous essayons de retracer le chemin du „pittoresque“ dans la critique en 1820—1830, nous devons con-

⁷⁵ V. encore le *Globe*, 21 janv. 1829. Article de Dubois sur les Orientales: „Un luxe tout extérieur. — une poésie pour les yeux... je ne sais quel amour des petits détails vulgaires relevés d'un éclat prétentieux“.

⁷⁶ *Globe*, VII—VIII, (1829), 220—223; comme exemple il cite „Les deux îles“ de V. Hugo.

⁷⁷ *Revue Française*, 1829. n° 8, 310—321; Chronique du temps de Charles IX; par l'auteur du Théâtre de Clara Gazul.

⁷⁸ *Globe*, 1831, p. 96, Théâtre de Clara Gazul.

⁷⁹ O. c., II, 166

⁸⁰ *Portraits contemporains*, II. 106. Madame Débordes-Valmore (1833); cf. encore *Portraits contemporains*, I, 332, Lamartine, Jocelyn (1836).

stater d'abord qu'au commencement il est l'écho de l'école descriptive décadente dans la critique. Autour de 1820 classiques et romantiques expriment leur jugement en utilisant les clichés fabriqués par la critique du XVIIIe siècle. La réaction romantique contre l'identification avec l'école de Delille ne change rien au jargon „pictural“ de la critique. Tout au plus dans les dernières années peut-on sentir — grâce à Sainte-Beuve, qui reste d'ailleurs seul de son genre — un progrès vers une critique plus impressionniste, plus dégagée des lieux communs de la terminologie traditionaliste. Mais lui-même est enfermé plus ou moins dans cette terminologie mise en circulation par un ou deux siècles de pratique qu'il enrichira naturellement dès le commencement de beaucoup de nuances nouvelles. Il suffit d'analyser une phrase de „Chateaubriand et son groupe littéraire“ rédigé en 1849 pour voir ce mélange curieux de l'ancien et du nouveau jargon critique:

„... le *coup de pinceau* y est large, plein, facile. grave encore et ferme, bien que souple et gracieux; il semble qu'il n'y ait rien à désirer. Rien en effet qu'un je ne sais quoi de velouté qui y manque, le *lumen purpureum* du poète“.

Les impressions du critique s'attachent à la métaphore banale du „coup de pinceau“.⁸¹

IV

La méthode de la critique de style

La manière dont on envisage le style des écrivains, c'est-à-dire la méthode de „l'analyse du style“ — qui a toujours eu une importance et parfois une profondeur incomparables dans la littérature et dans l'enseignement français — a déjà une forte tradition à l'époque que nous étudions. Deux questions se posent tout naturellement à ce sujet: quels sont les points de vue nouveaux dont cette époque aux tendances si complexes enrichit l'ancienne méthode? — et d'autre part: quelles sont les survivances de la tradition du 18e siècle si fortement enracinée dans les esprits sous l'influence de facteurs multiples?⁸² Et enfin, on peut supposer que la critique littéraire d'avant 1830 — ainsi que la littérature de cette époque si riche en commencements — renferme en elle les germes de certaines manières de voir nouvelles qui ne deviendront des méthodes que bien plus tard.

•

Le premier point à examiner est la question de la „critique des beautés“ qui a atteint une telle célébrité que Brunetière⁸³

⁸¹ Paris, 1889, Calmann-Lévy, t. I, p. 240.

¹ D. Mornet, *La clarté française*; Paris, 1929; 115—117.

² O. c.; 184, 196—197.

lui-même a jugé à propos de la combattre. Si on remonte au texte de Chateaubriand qui est le point de départ de ce terme, on voit clairement que Chateaubriand a pensé en premier lieu à la critique de style.

Remarquons cependant que ce n'est point par une velléité de réforme qu'il propose „d'abandonner la petite et facile critique de défauts pour la grande et difficile critique des beautés“, mais pour ramener les critiques aux sains principes des „anciens, nos maîtres“, Aristote, Horace, Quintilien. Les exemples, qu'il apporte pour prouver le bien fondé de sa proposition, sont pris exclusivement dans la littérature classique et dans le domaine de la critique de style: „Boileau eût-il ramené Racine aux principes du goût, s'il n'avait fait que reprocher durement au jeune poète les vices de son sty'e? ... Si la critique, trop choquée de quelques phrases bizarres, eût harcelé un homme aussi ardent que l'évêque de Meaux, croit-on qu'elle l'eût corrigé? Non, sans doute...“

Son autre argument, celui des défauts „inhérents à des beautés“ — qui se fait prévoir dès le 18e siècle dans la notion du génie³ et qui semble inspirer directement certains passages de la Préface de Cromwell⁴ et de celle des Études françaises et étrangères⁵ — se rapporte également au style:

„Otez à La Fontaine ses incorrections, il perdra une partie de sa naïveté; rendez le style de Corneille moins familier, il deviendra moins sublime.“ Mais naturellement tout cela ne veut pas dire „qu'il faille être incorrect et sans *élégance*“.⁶

La formule une fois lancée, on tâche de prendre l'attitude convenable. C'est surtout Charles Nodier qui devient le propagateur zélé de l'idée de Chateaubriand:

il ne laisse échapper aucune occasion d'envoyer ses flèches aux „jurés priseurs de diphongues“ qui font preuve „du facile talent de peser des syllabes, de disséquer des mots, de souligner une épithète hasardée...“⁶ Après avoir allégué soigneusement l'autorité d'Horace, il va jusqu'à se flatter ironiquement, mais avec une satisfaction visible de manquer de „cette délicatesse de perception“: c'est l'ensemble qui le charme.⁹

La Muse Française s'empresse naturellement d'adhérer au nouveau principe inauguré par son inspirateur. L'Avant-propos promet une critique „plus avide d'embrasser la composition d'un ouvrage que de le poursuivre dans ses détails; assez indolente à punir les hardesses ou

³ D. Mornet, *Le romantisme au 18e siècle*, Paris, 1912; pp. 207—208.

⁴ Éd. M. Souriau; p. 286.

⁵ 2e éd. corrigée et augmentée...; Paris, 1928; L—II.

⁶ Chateaubriand, *Mélanges politiques et littéraires*; Paris, 1886; 497; Sur les *Annales littéraires*... de M. Dussault, févr. 1819

⁷ *Quotidienne*, 7 juillet 1825; *Le dernier chant du pèlerinage de Child Harold*.

⁸ *Quotidienne*, 4 oct. 1823; *Nouvelles Méditations poétiques*, par M. de La Martine (sic).

⁹ *Quotidienne*, 10 févr. 1827; *Odes et Ballades de M. V. Hugo*.

les négligences de langage...“ qui s'efforcera „à régulariser et non à paralyser“ la marche de la littérature nouvelle.¹⁰

Autour de 1825, les critiques, même quelques-uns du *Globe*, bien que persuadés de l'utilité de leur travail, semblent être pris de honte, lorsqu'il leur arrive de faire de la critique des défauts:

„J'ai eu honte de me livrer ainsi à une critique minutieuse: mais quoi qu'on dise, il est des soins de détail qui ne rabaissent nullement le langage des dieux“, dit un critique du *Globe* pour s'excuser de quelques remarques grammaticales.¹¹

Les jeunes rédacteurs du *Globe* prévoient dans cette nouvelle attitude un heureux mouvement vers une „critique cosmopolite“,¹² une élévation à des vues plus larges pour ne pas dire „synthétiques“.

Chateaubriand parle déjà dans le passage mentionné plus haut de „*combinaisons* inexplicables“ et semble s'opposer à l'esprit par trop analytique de la critique contemporaine. Surtout la „critique désenchantée, stérile“, la „tâche facile“ de relever les défauts ne conviennent pas à l'esprit du *Globe*: „on demande quelque chose de plus, on voudrait que ces remarques fussent subordonnées à des vues plus hautes, à une intelligence plus profonde“, déclare L. S. à propos d'une traduction de Denys d'Halicarnasse, tout en reconnaissant l'utilité du genre de critique linguistique et stylistique exercé par cet auteur dont il voit le pareil dans celui de Condillac.¹³

Ainsi, comme il arrive souvent, une maxime lancée par un chef d'école, celle de Chateaubriand aussi, reçoit de différentes interprétations selon l'éducation et le bagage littéraire de ceux qui l'intègrent à leur terminologie. Ce sont peut-être quelques critiques classiques¹⁴ et Brunetière¹⁵ qui ont raison en soutenant contre la thèse de Chateaubriand l'idée que les classiques aussi — un La Harpe par exemple — ont connu la critique des beautés et en insinuant que Chateaubriand s'est tout simplement trompé.

Toutefois la formule des Chateaubriand fait son chemin.

En 1830 même le *Journal des Débats* parle avec ironie „de débats surannés de grammairiens“¹⁶ et le *Mercur* du 19e siècle blâme dès 1826 „ceux, qui pesant froidement les hémistiches et les mots... ferment

¹⁰ *Muse Française*, éd. Jules Marsan, I, 4—5.

¹¹ *Globe*, II (1825), 658—9.

¹² *Globe*, V (1827), 450—2; *Lettre de Duvergier au Rédacteur*.

¹³ *Globe*, VI (1827); 630, 294 et 473—5.

¹⁴ *J. des Débats*, 25 janv. 1824; *L'école des vieillards*, (Delavigne), par „C“.

¹⁵ o. c., p. 186.

¹⁶ 22 juillet 1830.

les yeux sur les beautés".¹⁷ Emile Deschamps sait la formule par coeur et la cite plusieurs fois.¹⁸

Avec Villemain la critique des beautés entre à l'Université.¹⁹ La tendance à opposer la critique des beautés — comme une invention de la nouvelle école — à la critique des défauts — occupation ridicule des classiques — se fait sentir dès le commencement, quoique Chateaubriand, comme nous l'avons vu, n'ait point eu cette intention.

„J'abandonne cette commode facilité d'analyse (des tâches légères) à ceux qui aiment mieux dissenter que sentir; je l'abandonne aux vétérans des classiques"²⁰ dit un critique du *Mercur*.

Cette conception première de la critique des beautés qui règne autour de 1830 (— on peut considérer les aspirations philosophiques du *Globe* comme un fait isolé —) s'étend bientôt en partant du domaine du style à tout le domaine de la critique. On entendra par critique des beautés une critique „admirative"²¹ en général, dont plus tard Sainte-Beuve reculera les origines jusqu'à Diderot.²²

Si l'on examine ce que la critique des beautés a produit dans la pratique, on doit constater qu'elle est restée à l'état de promesse avant 1830. Les partisans de la critique des beautés voulant donner une forme positive à la critique de style, sont arrivés à un résultat négatif, ils ont supprimé justement ce qui en avait été la partie matérielle.

Ils s'abstiennent, parfois avec un peu d'hésitation, d'énumérer des fautes et ils restent dans les généralités; s'il leur arrive de juger ou louer quand même, ils n'arrivent pas à se débarrasser des concepts et de la terminologie de l'ancienne stylistique. Ce sont de brèves indications, épithètes banales, abstractions sorties des arts poétiques et des rhétoriques du siècle dernier. On trouve une foule de critiques soi-disant „des beautés" qui se réduisent à constater que le style de tel ouvrage est „pur, élégant et pittoresque".²³

¹⁷ XII., 55; Des lettres et de la critique, par Ulrich G(uttinger); XXV, (1829), 118, XIX (1827), 9.

¹⁸ *Mercur* du 19e siècle, t. 20 (1828); Lettre à l'éditeur du *Mercur* sur le *Cromwell* de M. V. Hugo; et *Revue des Deux Mondes*, 1831, II., 313, M. de Balzac.

¹⁹ *Tableau... II.*, 172, „On était alors (au 18e siècle) plus sévère qu'aujourd'hui; on croyait que les détails font l'ensemble, et qu'il n'y a pas de bon style avec beaucoup de fautes“.

²⁰ *Mercur* du 18e siècle, t. 19 (1827), p. 9.

²¹ Shakespeare; Paris, Hetzel, 294—5; „Quoi donc! pas de critique? Non. Pas de blâme? Non. Vous expliquez tout?... Quant à moi, qui parle ici, j'admire tout comme une brute...“

²² *Causeries du Lundi*; Diderot; III, 299—300.

²³ *Mercur* du 19e siècle, XXV (1829), 118.

Le fait est intéressant: les critiques qui montrent le plus d'enthousiasme pour la critique des beautés, ne font qu'appauvrir une tradition vigoureuse sans pouvoir la remplacer par une nouvelle manière d'apprécier le style, faute d'une stylistique nouvelle.

Cet appauvrissement, non pas de valeur, mais matériel de la critique de style, se fait observer encore mieux, si nous remontons un peu plus en arrière et redescendons vers 1830 en suivant le cours de la critique de style traditionnelle.

C'est La Harpe qui représente „le dernier état de la doctrine classique“ et c'est dans son „Lycée“ qu'on peut étudier le mieux la manière dont le dernier quart du siècle a compris la critique.

Si on cherche avec Brunetière²⁴ une partie dispositive et des considérants en tout jugement littéraire, on doit constater que dans la critique de La Harpe le dispositif est plus important que les considérants qui sont tirés presque exclusivement de la rhétorique et — ajoutons — de la grammaire logique et raisonnée de l'époque. L'admiration la plus „classique“ ne peut empêcher un La Harpe d'énumérer toutes les fautes de grammaire et de style; d'autres fois il se livre à des explications interminables qui pourraient fournir des documents très intéressants à un traité de stylistique pour compléter et rectifier — du point de vue classique les „Éléments de Littérature“ de Marmontel. Quelques exemples donneront une idée approximative de ce vaste magasin de „jugements“ littéraires.

La première constatation qu'on peut faire, c'est que cette critique est essentiellement analytique. Il aime, par exemple, à transcrire de longs passages pour attacher à chaque incorrection une remarque décisive. Il accompagne une citation de Garnier de la liste des fautes que nous transcrivons pour montrer quelques-uns de ses „considérants“ et le ton de son jugement:

- „1. Monotone amas d'exclamations et d'épithètes.
2. Termes prosaïques, au-dessous de la tragédie.
3. Les *coeurs* des tours et des palais!
4. Fanfaronnade.
5. *Mariniers* terme de prose.
6. Mauvaises rimes.
7. Mauvaise expression en parlant du soleil.
8. Épithète à la Ronsard.
9. Inversion vicieuse...
10. Mauvaise figure...
11. Tous ces vers sont du style épique...
12. Hiatus... etc., etc.“²⁵

Derrière ces remarques on aperçoit aisément les convenances et les règles des différents genres de style dont le mélange est un grand défaut, et celles du „goût“ dirigé par ses lois insurmon-

²⁴ Brunetière, o. c., 162, 179.

²⁵ Lycée, VI., pp. 198—9.

tables, celle du choix des épithètes et de la logique rigoureuse des images.

D'autres fois — à propos des tragédies de Voltaire qu'il admire — il consacre de petits chapitres au style de chaque tragédie qui ne sont en dernière analyse que des énumérations de „fautes“ comme les „Commentaires“ de Voltaire sur les tragédies de Corneille.

Il lui arrive parfois de dépecer une phrase ou une image jusqu'à la dernière fibre. Voici comment il dissèque une phrase mal tournée:

„Lorsqu'il arrachait ses propres entrailles et *tirait avec ses propres mains son âme vénérable, que le fer eût souillée*“. Ce phœbus fait pitié: ne fallait-il pas écarter cette image des *entrailles arrachées*? Cela est d'un furieux plus que d'un sage (il s'agit de Caton). Mais ce qui est indigne de tout écrivain sensé, c'est de *tirer son âme avec ses mains*, c'est cette pensée si folle et si contradictoire, que *le fer eût souillé l'âme de Caton* plus que *ses mains*, comme si l'un eût touché l'âme plus que l'autre, comme si Caton en se frappant n'eût pas employé *le fer*, et comme si le fer pouvait *souiller* une âme plus que les *mains*: trois absurdités en trois mots: *cela est d'une trempe rare ...*, etc.²⁶

De pareils raisonnements „à perte de vue“ peuvent nous paraître aujourd'hui fades, même inutiles, mais on ne saurait pas nier les services qu'ils ont rendus au maintien de l'idéal de clarté à une époque où tout le monde lisait et savait par cœur son „maître de littérature“, La Harpe. On ne prétend point que la critique de style fût généralement pratiquée ainsi, mais — selon plusieurs témoignages du commencement du 19e siècle — la méthode de La Harpe et de Voltaire est considérée par les critiques pseudo-classiques comme l'idéal à suivre.²⁷

M.-J. Chénier est, par exemple, un fidèle imitateur de la méthode de La Harpe en faisant la célèbre analyse d'Atala. Il fait un résumé ironique du roman tout en y mêlant toutes les expressions qu'il trouve bizarres: „Il (le père Aubri) est le *chef de la prière*, il est aussi *l'homme des anciens jours*, il est de plus le *vieux génie de la montagne*, il est encore le *serviteur du grand esprit*, il n'en est pas moins *l'homme du rocher ...*“ „...elles lui apportaient de la *sagamite*, des *jambons d'ours* et des *peaux de castor ...*“²⁸

Cependant dans la critique des journaux — d'une part à cause de la place relativement petite qui lui est réservée,

²⁶ La Harpe, Lycée, V., 289.

²⁷ En 1828 encore la „Poétique de Voltaire“ de Lacombe (1766) est rééditée par Eloi Johanneau sous le titre de „Rhétorique et Poétique de Voltaire, appliquées aux ouvrages des siècles de Louis XIV et de Louis XV; ou principes de littérature, textuellement tirés de ses oeuvres et de sa correspondance“; v. Ilona Gyalui, Voltaire művészeti és irodalmi kritikája; Kolozsvár, 1916; p. 44.

²⁸ M.-J. Chénier, Tableau historique de l'état et des progrès de la littérature française depuis 1789, 3e éd., Paris, 1819, p. 132, 130.

d'autre part à cause du mouvement général des esprits — nous ne trouvons pas des développements et des énumérations aussi étendus que ceux de La Harpe.

Il n'y a guère que le Journal des Débats et la Quotidienne qui admettent des remarques plus détaillées. Souvent le critique établit des catégories de défauts qu'il fait suivre d'exemples.²⁹ Cela est un pas en avant après les simples énumérations de La Harpe. Mais en général, les revues classiques, et dites „romantiques“ se contentent de mentionner les mauvaises ou les bonnes qualités du style de leurs auteurs.

Par la suite, la critique des revues devient une nouvelle espèce d'énumération, abstraite celle-là. Quelquefois on s'étonne de lire ces longues listes de termes abstraits et on doute si le critique qui les a employés voit un rapport clair entre ces notions et le style des ouvrages qu'il juge. C'est peut-être cette impression qui a décidé Jouffroy à s'exprimer ainsi sur la critique de son temps:

„La critique est aussi une science. *Elle est aujourd'hui dans les mots comme une vieille religion*: il faudrait la rappeler au sentiment des faits et à l'intelligence des vérités qui la fondent.“³⁰

L'observation est remarquable; en effet, ces longues énumérations de mots techniques semblent souvent vides de signification bien déterminée. Plus tard un Michiels, qui a su regarder la littérature de sa nation avec un éloignement salutaire, fait à peu près la même remarque que Jouffroy:

„Nous voulions ensuite prouver (dans les Études sur l'Allemagne) en détail ce que nous avions affirmé en général, à savoir: que les critiques français, n'étudiant pas même le sens des mots qu'ils emploient, des mots techniques, bien entendu, exercent une action funeste sur l'art. Lequel de nos illustres censeurs prend la peine de chercher ce qu'il veut dire quand il parle du beau, de la grâce, du sublime, du laid, du grotesque...“³¹

C'est bien le cas de la critique de style moyenne à l'époque de 1820—1830. Pour soutenir l'opinion de Jouffroy par des exemples, on n'a que l'embarras du choix.

L'évolution vers l'abstraction de l'analyse de style s'accélère vers 1820.

²⁹ Cf. Quotidienne, 17 avr. 1830, Hernani, compte-rendu p. Ch. R.; Débats, 14 juin et 31 juillet 1824, Anciennes et nouvelles odes de M. V. Hugo, par „Z“. „... cependant quand j'ai vu paraître *les gloires et les courages, les foudres qui couronnent, la gloire qui habite des néants, les robes de vapeur et les manteaux d'azur, un dieu revêtu de mystère, l'Eternel donnant le temps à l'éphémère et l'espace à l'atome, une nudité parée, les coursiers du Soleil qui hcnissent sous l'onde sonore*... j'ai cru reconnaître la langage des muses germaniques...“

³⁰ Globe, v. II; 13 janv. 1827.

³¹ Michiels, o. c., I., XVII.

Le Conservateur Littéraire des frères Hugo garde encore quelque peu de la „matérialité“ de l'analyse de La Harpe. D'autre part les abstractions qu'ils emploient n'ont pas perdu encore tout contact avec les théories et règles dont elles sont l'expression concentrée. On reconnaît çà et là la présence d'un vers de Boileau à l'expressions près, ce qui peut être expliqué par la jeunesse des auteurs. Mais les termes abstraits, substantifs et adjectifs sont déjà nombreux. La formule qui consiste à déterminer la qualité du style de certains écrivains par l'opposition d'adjectifs et de noms à acception abstraite, est souvent employée: „La phrase poétique de M. Bignan est élégante sans précision, et vive sans rapidité“, on parle souvent du „mérite de la difficulté vaincue“ et de la „trivialité dans la grandeur“.³²

La Quotidienne, le Journal des Débats, le Mercure du 19e siècle, etc., le Globe même pratiquent cette manière d'analyser.

„Le style des romantiques a de l'éclat, mais il est forcé, il manque de naturel et de simplicité, vise à l'enflure et tombe dans l'obscurité et l'inintelligible...“ écrit un critique anonyme de la Quotidienne.³³ Et voici une autre énumération de termes stylistiques: „Un sentiment remarquable d'harmonie, un heureux choix d'expressions... de l'audace dans les formes... mais en même temps des inégalités choquantes, ... peu de cohérence dans les images, de logique dans le style, parfois une simplicité trop nue, ou, ... de la recherche de l'affectation, des locutions précieuses; enfin, des hardiesses bizarres, et d'incroyables négligences..., il n'a pas cette sévérité de correction, ce jansénisme du mot propre ... précision, ... concision, ... force, ... vivacité... etc.“³⁴

D'autres fois le nom abstrait est affublé de trois à cinq adjectifs employés comme des étiquettes dont les plus fréquents sont:

élégant, harmonieux, naturel, simple, plein de grâce et de charme, noble, brillant, hardi, élevé, original, clair, correct, flexible, abondant, vif, facile, rapide, sobre, etc.

qui reviennent à tout propos. On pourrait dresser une liste pareille — mais plus longue celle-là — pour les défauts.

La critique de style se faisant presque exclusivement par ces énumérations de termes techniques, la manière la plus exacte de la caractériser serait de faire un inventaire de ces mots, une espèce de dictionnaire statistique avec l'indication de la fréquence de chaque terme. Ce vocabulaire d'esthétique marquerait l'extrême décadence de la doctrine classique. Il se composerait d'antiquailles qui se démoderont peu à peu et de lieux communs qui seront toujours indispensables pour toute critique sérieuse de style.

³² Conservateur littéraire, éd. J. Marsan, II, 28; I, 19.

³³ 22 avr. 1824, „Du romantique“.

³⁴ Mercure du 19e siècle, IX, (1825), 340.

L'époque 1815—1830 n'a donc rien produit de véritablement nouveau dans le domaine de l'analyse du style. On ne peut mentionner que le seul Sainte-Beuve qui ait introduit une manière nouvelle, mais il n'arrive à la maîtrise entière de son talent qu'à la fin de la période étudiée.

Jusque là il subit différentes influences: lui-même, il n'a jugé que les études parues en 1829—1830 dignes d'être recueillies dans ses *Critiques et Portraits littéraires*. A part ses études et critiques, on ne trouve dans tout le fatras de la critique contemporaine que quelques aperçus formulés d'une manière originale.

Quant à la méthode de Sainte-Beuve, elle a été suffisamment étudiée par G. Michaut.

Contentons-nous de dire que jusqu'au „Tableau“ ses remarques concernant le style sont assez sommaires et vagues.³⁵ C'est l'ancienne méthode exercée avec la connaissance des littératures modernes et étrangères. Il lui arrive même de faire parfois de la critique des défauts. En faisant son „Tableau“ il découvre — presque en même temps que Villemain — le point de vue historique. Sa tolérance naturelle, sa facilité de comprendre et de se plier aux faits gagnent aussi beaucoup à cette étude. Mais, à tout prendre, le „Tableau“ est essentiellement un ouvrage d'érudition, de grammaire et de versification qui au moyen d'une terminologie parfois surannée exprime des idées neuves sur la langue, le vocabulaire, la dégradation sémantique des mots etc. Il est très rare encore qu'il s'élève à une vue d'ensemble et qu'il exprime en une image l'impression que lui impose l'oeuvre littéraire. Il dit bien que la phrase poétique „se déroule et serpente sans effort à travers les sinuosités de la rime“,³⁶ mais la comparaison de la phrase poétique et du serpent est un lieu commun dans l'antiquité déjà. Ce qui est certainement plus ou moins neuf c'est qu'il essaie de comprendre et d'expliquer le style de tel ou tel écrivain par des moyens psychologiques, en prenant son point de départ de l'âme de l'auteur même. Mais cette méthode est pratiquée accidentellement même par lui. Dans sa célèbre lettre à V. Hugo, après la lecture de Cromwell, il écrit: „Vous proposez à votre imagination l'espèce de problème suivant: Trouver une métaphore qui lie au figuré le mot qui rime bien avec le sens de la pensée. De là un surcroît de métaphores qui ne se seraient pas présentées naturellement à l'imagination, mais que celle-ci produit par provocation...“³⁷

Même en 1829 il est encore à mi-chemin entre le dogmatisme pur et l'impressionnisme. Ses épithètes prennent quelque chose de matériel et de plastique, mais un ou deux termes conventionnels s'y mêlent presque toujours.

Certains vers de la nouvelle école lui rappellent ceux de quelque poètes de la Pléiade: „pleins et immenses, drus et spacieux, tout d'une

³⁵ Sainte-Beuve avant les *Lundis*, Paris, 1904; 125—6.

³⁶ *Globe*, V. (1827), pp. 387—388; *Poésie française au 16e siècle*; 5e art., Du Bellay.

³⁷ *Correspondance générale*, p. par J. Bonnerot; Paris, 1935; I, 81.

venue et tout d'un bloc..." et il ajoute: „jetés d'un seul coup de pinceau"³⁸ ce qui est un lieu commun de plus de cent ans. Certaines pensées de Joseph Delorme ne sont qu'une suite d'observations grammaticales, et Michiels³⁹ a plus ou moins raison de lui reprocher d'avoir rattaché Lamartine à la nouvelle école à cause de „cette foule de participes présents tour à tour quittés et repris, ces phrases incidentes jetées adverbiallement, ces énumérations sans fin qui passent flot à flot, ces *si*, ces *quand*, éternellement reproduits..."⁴⁰ Mais Michiels, aveuglé par son amertume, n'aperçoit pas que cette analyse grammaticale ne sert qu'à expliquer l'impression „de l'insouciance, de la profusion" et de la fluidité inspirée par la poésie de Lamartine.

À côté de Sainte-Beuve on doit mentionner Stendhal qui, lui non plus, ne peut se défaire du jargon de l'esthétique pseudo-classique, mais qui sait l'employer avec originalité. Le style n'est pas pour lui uniquement une question de grammaire; il éveille en lui une série d'idées accessoires, étrangères au style. Ce sont des notes éparses, jetées çà et là dans des cahiers selon l'ordre fantaisiste de l'inspiration et de l'impression. Ce n'est pas proprement parlant de l'analyse de style, mais des saillies, des trouvailles sur le style. Voici un passage où des échantillons de la nomenclature stylistique du pseudo-classicisme (vestiges de la théorie des „genres de style") se mêlent étrangement à des trouvailles d'un dilettante qui cherche déjà partout le problème psychologique:

„...le style de Buffon n'admet ni le *doux*, ni le *comique*... il ne regarde en tout que l'utilité à nos intérêts, pour ainsi dire, pécuniaires. Le bonheur de sentiment semble ne point exister pour Buffon; il est *sec* et *tendu*; il vise à la *majesté*: c'est le style qui conviendrait à un gouvernement...; nous croyons même que, pour écrire l'histoire naturelle, le ton doux, tendre, touchant d'un bon allemand vaudrait mieux que celui de Buffon." Ailleurs,⁴¹ il cherche la „volupté" dans le style de Montesquieu.

La critique impressionniste reste donc une promesse de l'époque 1815—1830, quoique Marmontel en ait donné parfois l'exemple.⁴² Sainte-Beuve recueille et cite volontiers les quelques exemples isolés qu'il en a trouvé avant 1830.

Le Recueil des Pensées de Joubert⁴³ qui n'a rien publié de son vivant, est riche en aperçus qui semblent préluder à la „critique plastique" et impressionniste de Théophile Gautier. Les vers de Chénedolé sont pour

³⁸ Joseph Delorme, I, 154, pensée VIe.

³⁹ Michiels, o. c., II, p. 155.

⁴⁰ Joseph Delorme, I, p. 155.

⁴¹ Mélanges de littérature, p. par H. Martineau; III, 99—100, 102.

⁴² Il compare le style de Bourdaloue à „l'impénétrable solidité et l'impulsion irrésistible d'une colonne guerrière qui s'avance à pas lents..." Oeuvres complètes, III, 411; c. p. Bauer, o. c., p. 140.

⁴³ Publié par Chateaubriand en 1838.

lui „d'argent“; „ils font sur moi l'effet du disque argenté de la lune...“, „...ils me donnent la sensation d'un clair de lune“.⁴⁴

Pour conclure, on pourrait affirmer que la critique de style est loin d'avoir renouvelé totalement ses points de vue et ses moyens d'expression comme la littérature qu'elle est appelée à juger. Il semble que la seule nouveauté introduite par elle soit toute idéologique: le principe de la liberté, l'idée que le style peut avoir une beauté individuelle. Citons pour finir une phrase de la lettre à Lord*** qui exprime cette idée, en l'appliquant au drame, dans un langage qui est celui du Lycée:

„Faut-il... que chaque personnage se serve des mêmes mots, des mêmes images que tous les autres emploient aussi? Non, il doit être concis ou diffus, négligé ou calculé, prodigue ou avare d'ornements selon son caractère, son âge, ses penchants.“⁴⁵

*

Comme dans toutes les révolutions littéraires en France, la principale préoccupation et des auteurs et des critiques est la question de la forme, à tel point qu'on déclare mainte fois que réforme de style et romantisme sont la même chose.

Dans la critique romantique la question de la langue prend une importance inconnue jusqu'alors; cela se comprend: il s'agissait de défendre et d'attaquer la stabilisation classique de la langue.

Le jargon „pictural“ du 18e siècle atteint son plus haut degré de popularité entre 1820 et 1830. Vers 1830 ce jargon prend de nouvelles acceptions et tout ce qui a été appelé „pittoresque“ au 18e siècle aura le nom malsonnant de „descriptif“.

Quant à la méthode de la critique du style, il semble qu'elle ne se détache point de celle du 18e siècle. En 1825 elle est encore nettement classique. C'est que le romantisme est antidogmatique et la poétique nouvelle tarde à se former. En 1829 encore Charles Magnan semble douter qu'elle paraisse en peu de temps: „Ravivée par la liberté, une nouvelle poésie n'enfantera-t-elle pas une nouvelle poétique? Sans doute, ... mais si ce retour au dogmatisme est probable, au moins n'est-il pas prochain. Notre jeune poésie n'est qu'à son lever; son 18 Brumaire est encore loin...“¹

Ernest Kenéz.

⁴⁴ Sainte-Beuve, Chateaubriand...; I, 248, récit de Chênédollé.

⁴⁵ A. de Vigny, Oeuvres complètes, Théâtre, Paris, s. d., Delagrave; II, 84.

¹ Globe, VII (1829); p. 636; Précis d'un traité de Poétique et de versification par M. Viollet-Leduc; signé: C. M.

MEGJEGYZÉSEK SULLA DIKTATÚRÁJÁHOZ A RÓMAI ÁLLAMREND FEJLŐDÉSE SZEMPONTJÁBÓL.

Csak Sullának államférfiúi működéséről és alkotásairól akarok szólni. A téma az ókori tudomány körébe tartozik. De annyi benne a história és államelmélet, hogy egyedül philológiai módszerrel nem oldható meg. Ha ugyanis forrásidézetek segítségével meg is alapítható az, hogy minek tartották és mondták a régiek Sulla uralmát, az, hogy micsoda volt tényleg, a forrásidézetekkel nem alapítható meg, sőt még az sem, hogy Sulla maga minek tartotta azt. A legjobb bizonyíték Appianos, aki hol a régi római regnum felújításának, hol a hellenisztikus monarchiához, hol a görög tyrannishoz hasonló alakulatnak tekinti. Márpedig ez a három egymástól teljesen különböző valami. Mégis találkozott kiváló modern író, aki ezt egyszerűen utána csevegi. Pedig ezek a forrásadatok csak egyéni nézeteket fejeznek ki és nem tényeket állapítanak meg, és ahol az ítéletek alátámasztására tényeket is hoznak fel, gyakran hol a tényekként felhozott adatok, hol még többször a felőlük levont következtetések hamisak. Mint-hogy pedig az adatok hitelességét gyakran, a következtetéseket rendszeren jobban áll módunkban megállapítani, mint azoknak az íróknak, akiknek művei forrásokul szolgálnak, a forrásadatokat inkább csak a modern művekben foglaltak ellenőrzésére használtam fel. Ezért többnyire csak olyanokat hoztam fel, amelyek kritikailag megvilágíthatók és amelyekből tárgyamra bizonyíték vagy cáfolat alakjában megbízható következtetés vonható. Az ugyanazt, még ha csekély eltéréssel is megismétlő forrásadatokat, túlnyomóan kerültem. Egyáltalán a forrásadatok halmozásától tartózkodtam. Erre azért sincs szükség, mert itt ókori stúdiumról lévén szó, a forrásadatok összegyűjtése a rendelkezésre álló segédeszközök útján aránylag könnyű és a felhasznált bővebb modern munkákban is akár forrásáttekintések alakjában (pl. Homonak a. i. Sulla monográfiája végén) akár citátumokként ill. testimóniumokként (pl. Carcopinonak a. i. Sulla monographiájában) megelhető.

A modern történetírók a lényeg megvilágítása végett, néha analógiákat is vesznek igénybe. Már Mommsen (R. G. II.³ 381., 378., 379.) Sullát Don Juanként állítja be, aki azonban Washingtonként végezte, de e mellett Cromwellhez is hasonlítható... Leutwein (Der Diktator Sulla u. die heutige Zeit 1920. p. 40.) inkább Bismarckra gondol, aki későbbi nézete alapján az általa túlkorán létesített alkotmányt módosítani akarta, de azt nem tehette, mert egy fiatal uralkodó szeszélye ekkor távozásra kényszerítette; ezzel ez a fiatal uralkodó saját dinasztiáját buktatta meg, Németországot pedig nyomorba taszította, miért is ő, Leutwein, Sullához hasonló diktatúra-féle uralmat kíván Németországnak. Bár az ilyen, gyakran erőszakos analógiák néha a lényegre is világot vethetnek, mégis ab ovo kerülendők. A tör-

ténet teljesen azonosan sohasem ismétlődik, még ott sem, ahol pusztá utánzásról van szó.

Az analógiázásnak legelrettetőbb példája Jaques Bainville könyve: *Les Dictateurs*. Páris 1936, amelyben a görög tyrannosok, Marius, Sulla, Pompeius és Caesar uralma mellett elsősorban az általa diktatúráknak nevezett modern és egykorú uralkalmak egyhuzamban tárgyaltnak, holott még az utóbbiak sem férnek teljesen össze egymással, még kevésbé a görög tyrannisszal és a római diktatúrával. Közben elfelejti, hogy a görög tyrannosokat nem is hívták diktátoroknak, hogy a diktatúra eredeti római, mégpedig köztársaságkorabeli római intézmény volt (a latin diktatúrától bátran eltekinthetünk), és mint intézmény Rómában is csak addig maradt, illetőleg éledt fel újból, míg Róma köztársaság volt, bár némi hasonlóság ezen uralkalmak közt valóban észlelhető.

Ez a hasonlóság, ezek az analógiák okozták a diktatúra és diktatórikus kormányzat elnevezések elterjedését a köznyelvben. Azonban megjegyzendő, hogy itt mindig csak hasonlóságról van szó, azonosságról nem, miként teljes azonosság azonosan nevezett kormányzatok közt is ritkán található. Ezért a közbeszédben diktatórikusoknak nevezett kormányzatok gyakorisága éppen mai nap indokolttá teszi, ha minél több szempontból vizsgáljuk meg Sulla diktatúráját, az első római diktátorét, akinek kormányzása sokban hasonlít a manapság diktatórikusoknak nevezett kormányzatokhoz.

Az analógiákra pedig kár sok szót pazarolni. Ehelyett inkább a diktatúra keletkezéséből, fejlődéséből, illetve átalakulásából, lényegeseknek tetsző vonásaiból, a kor és viszonyok szükségleteitől és a szereplők természetéből kell igyekeznünk megismerni Sulla diktatúrájának természetét és sorsát. Ennél a műveletnél a forrásadatokat és a modern írók nézeteit és megfigyeléseit egyaránt figyelembe kell venni, de mégis saját okoskodásunkat kell előtérbe helyezni. A feladat akkora, hogy csak néhány pontnak, részletnek kifejtésére szorítkoztam, másokat csak jeleztem.

I. Sulla egyénisége.

Hogy Sulla államférfiúi tulajdonságait és törekvéseit megértsük, előbb meg kell ismerkednünk Sulla emberi tulajdonságival. Már ezek is sejtetni engedik, hogy ha kezdetben távol is tartotta magát a közügyektől és politikai szerepléstől, előbbutóbb feléjük sodródik, és akkor nagy hatást gyakorol nemcsak ezen ügyek leonyolódására, hanem rövidebb-hosszabb időre a római államformának, sőt az egész római életnek átalakulására is. Ámbar ez nem tartozik szorosan vizsgálataim tárgyához, azzal sok tekintetben mégis összefügg. Ezért kénytelen vagyok erre is, különösen amennyiben a jellemre és nem élettörténetre vonatkozik, itt-ott, ha szűk keretben is, kitérni; kiváltképen azért, mert felfogásom ebben a tekintetben is néha lényegesen eltér,

éppen a Sulla-féle diktatúráról alkotott meggyőződés miatt, más modern tudósokétól.

Sullára igen kedvező jellemzést találunk beleékelve Sallustius bellum lugurthinumába (c. 95.). Minthogy pedig Sallustius nagy pártfogója, Julius Caesar, ki Sulla ellenségeivel, Mariusszal és Cinnával is rokonságban és személyes jóviszonyban volt (CAH IX. 342) később hozzájárult Sulla alkotásainak lerombolásához,¹ sőt róla mint államfértiről is elítélőleg nyilatkozott. (Suet. Div. Iulius 77.) Carcopino is (Sylla 15.), Homo is² Sallustius emez elismerő nyilatkozatának nagy fontosságot tulajdonít. Másrésztől azonban tekintetbe veendő, hogy Sulla jellemében időközben változás is állhatott be. Mindenek felett pedig Julius Caesar már csak azért sem vehette túlságosan rossz néven Sulla dicsőítését, mert bármennyire eltért is felfogása Sulláétól, mégis csak Sulla volt előtte és rajta kívül az egyetlen *dictator rei publicae constituendae*, aki mint ilyen némileg közjogi állásának igazolására és így mintaképül szolgálhatott neki. Amennyiben pedig a Sallustius-féle Sulla-képben Sullára kedvezőtlen jellemvonások is találhatóak, közeleső feltevés, hogy ezek olyan vonások, amelyeket eredetileg a proscribáltak hozzátartozói találtak ki és kezdetben egymás közt suttymban elbeszéltek, majd a Sulla-féle rendszer végleges bukása után, kiszinezve telekiáltták a világot velük. Ama munka pedig, amely ezeket leginkább megörökítette, Plutarchosnak Sulla-életrajza.

Hogy Sullának milyen hibáira kell itt gondolnunk, amelyek ilyen módon kerülhettek a Sulla-képbe, azt Sallustiusból és Plutarchosból közvetlenül nem tudjuk meg. De ha meggondoljuk, hogy Sallustius jellemzésében túlnyomóan a haza javára értékesíthető és értékesített tulajdonságairól van szó, még ha azokat, különösen később, gyakran saját érdekében is használta fel, valószínűnek tetszik, hogy első sorban a Sallustius által is megemlített gyönyörökre (*voluptates*) vágyásra, vagyis kéjelgési hajlamra, és a pazar életmódra (*luxuriosus*) kell gondolnunk. Annál is inkább kell ezekre a tulajdonságokra gondolnunk, mert azok Plutarchosnál is előfordulnak, mégpedig túlozva és adatokkal illusztrálva. Míg Sallustius határozottan azt állítja róla, hogy csak szabad idejében dőzsölt és a gyönyörvág kötelességeinek teljesítésétől sohasem vonta el, addig Plutarchos (Syllas 2) szerint dőzsölései által olyan ügyek elintézésétől is elvonatta magát, amelyek egész figyelmét igényelték volna, és lakomái közben komoly dologról vele nem lehetett beszélni.

¹ Így 63-ban a főpapi testületekre vonatkozólag a Sulla által elrendelt cooptatiót Labienus által eltöröltetvén és a 104-i *lex Domitia*-t helyreállítván magát *pontifex maximus*-szá választatta; CAH. IX. 487; így 14 évi küzdelem után 49-ben elérte azt, hogy a Sulla által proscribáltak leszármazottai polgárjogukat ismét visszanyerték; u. o. 489. 655.

² Sulláról írt monográfiájában Duff és Gallynél a „Hommes d'État”-ban, Paris, 1936. p. 211.

Ezzel szemben Sisennánál, akinek művét Sallustius egyébként magasztalja, a dözsölésekre és kéjelgésre vonatkozó megjegyzések nem voltak meg. Valószínűleg erre vonatkozik Sallustius megjegyzése, hogy Sisenna nem merete az igazságot egészen őszintén megírni. Igaz, hogy akkor Sulla már meghalt, de a Sulla-féle rendszer még egy ideig tovább tartott, és ott voltak a Corneliusok és veteránok, akik egykori bálványukról csak jót akartak hallani. Sallustius tehát azt véli, hogy Sisenna ismerte Sulla rossz tulajdonságait, de az ő kedvéért elhallgatta. Hogy Sisenna valóban ismerte ezeket a Sulla rossz tulajdonságairól terjesztett meséket, csakugyan valószínű, mert az ilyen mesék leginkább az illetőnek életében szoktak keletkezni, ellenfelei ajkán, és Sullának éppen elég ellenfele volt, aki legalább ilyen módon akart bosszút állni. Sisenna tehát alighanem csakugyan ismerte e meséket és szándékosan elhallgatta. De ez az elhallgatás nem félelemből történt, hanem azért, mert ő, mint kortárs, ismerte keletkezésüket, tudta ró'uk, hogy egyszerű rosszakaratú pletykák. Sajátságos, hogy ezek a tulajdonságok hiányzanak a sokkal későbbi Appianosnál is, aki máskülönben elég tanújelét adja Sulla gyűlöletének. Arra lehetne gondolnunk, hogy Appianos sokat használta Sisennát. De Sulla kéjelgéseinek és dözsöléseinek elmaradása Appianosnál azzal is magyarázható, hogy azok miként Valerius Maximus (VI. 9. 6.) állítja, még a numidiai hadjárat elé esnek, és Sulla később velük felhagyott. Csakhogy Plutarchos (Syllas 2. 36) szerint ezeket vénkorában is folytatta, noha ekkor, Metella halála után egy előkelő származású nőt vett feleségül, akitől posthumus leánygyermek is született. Vajon kicsapongásaival hozták-e egyesek összefüggésbe az átrázatán levő piros foltokat, amelyek között fehér varrat éktelenkedett, úgyhogy egy Plutarchos által közölt állítólag athéni származású vers azt lizttel behintett szederhez hasonlította, az kétes. Plutarchos legalább itt összefüggést nem állapít meg, sőt másutt (Syllas 2. 5.) őt határozottan szép embernek mondja. Ellenben határozottan összefüggésbe hozza kicsapongó életmódjával azt az iszonyú betegséget, mely szerinte halálát is okozta, a tetvességet, amely abban állt, hogy egész hústömege tetvekké változott. Plut. Syllas 36.) Mivel azonban a görögök szerint az istenség ezzel a betegséggel több embert sújtott, akiket istentelen gonosztettekkel vagy istenkáromlással vádoltak, arra is lehetne gondolni, hogy a betegséget egyesek az istenség büntetésének tartották gonosztetteiért. Különben a modern orvostudomány szerint ilyen betegség egyáltalán nincs.

Plutarchos Sulla haláláról még más verziót is közöl (Syllas 37.). E szerint Sulla Granos dikaiarchiai főmagistrátust, aki az államnak beszolgáltatandó pénzüsszeg befizetését folyton halogatta, házába hívatta és ott szolgálai által megölette, az e közben támadt lármára pedig akkora izgalomba jött, hogy vért hányt, ami annyira legyöngítette, hogy másnap meghalt. Hitelt ez a verzió sem érdemel. Túlságosan emlékeztet az általa elrendelt állítólagos vagy tényleges gyilkosságokra. Appianos (b. c. I. 105.)

szerint élete végéig egészséges volt. Akkor rossz álomlátás után megcsinálta testamentumát. Még este láz lépett fel, amely másnap végett vele.

Hogy mennyit érnek ezek a botrányos életmódjára vonatkozó adatok és azok alapján készült jellemzések, ez leginkább a Nikopolissal való, Plutarchosnál elmesélt viszonyából tűnik ki. Ez a Nikopolis kiérdemesült hetaira volt, akivel Sulla magát fiatalos szépsége (és talán patriciusi származása által is) megszerettette, úgyhogy ez őt örökösévé tette. A kapcsolatot úgy találjuk meg, ha emlékezetünkbe idézzük Sullának Sallustius által is igazolt dicsőségvágyát, és meggondoljuk, hogy Rómában a magasabb magistrátusi pályák, az ezekkel kapcsolatos hadvezérségek és így még a nagyobb haditettek révén elérhető hadidicsőség is meglehetősen pénzösszeget emésztettek fel, mivel a megválasztás csaknem teljesen a népgyűléseken szereplő és elsősorban panis et circenses után sóvárgó csöcseléktől függött; ugyanis a szenátus előzetes jóváhagyása a választásokhoz akkor már nem volt szükséges, a választást vezető magistrátus minden a megválasztatáshoz szükséges kellékekkel rendelkező jelöltet elfogadni volt kénytelen és inkább csak a jelöltek sorrendjének megállapítására volt befolyással. A renunciatiót ugyan megtagadhatta, de ezzel a joggal inkább fenyegetődni, mint élni volt szokás. A korrupciónak így tág tere nyílt. A 2-ik pún háborút követő keleti háborúk a nobilitáshoz tartozó magistrátusokat, mint hadvezéreket és ezek családjaikat nagy vagyonhoz juttatták, amelyen az elszegényedettek földbirtokait összevásárolták és így mérhetetlenül meggazdagodván az elharapódzott korrupció révén a magistrátusokat maguknak és családtagjaiknak kaparintották meg. A római államnak birodalommal alakulása ugyan hozzájuk nem tartozó egyéneknek, az equites publicaninak is alkalmat nyújtott arra, hogy kereskedelem és pénzügyletek révén nagy vagyonokat gyűjtsenek. Minthogy azonban a pénzügyítésnek ez a módja a szenátoroknak meg volt tiltva, az államhatalom teljesen a patriciusi és plebejusi gazdag, illetőleg meggazdagodott nobilitásnak kezében volt és csak elvétve jutott nem abból származott egyén, úgynevezett homo novus, miként például Marius, magasabb magistrátushoz. A népgyűléseken szereplő tömeg pedig a magistrátusok betöltésénél e gazdag nobilitás, az optimates hatalmába jutott, részévé lett a korrupció által teremtett új clientelának, úgyhogy a valóságban a választásokat 2—300 család irányította (Bloch Carcopino Glotz Histoire Générale-jában I. 28).

Sulla teljesen elszegényedett patriciusi családból származott (Plut. Syllas I); tehát noha származásánál fogva arra igényt tarthatott volna, egyhamar magistrátusra nem számíthatott, miként a magasabb magistrátusokat mind csak jóval a törvényes minimális korhatár után érte el. Akkor ezek közül először aedilissé volt szokás választani. De Sulla elvárta, hogy tekintettel érdemeire, mindjárt praetorrá választják. Ebben alaposan csalódott, mert a választók azt várták tőle, hogy előbb mint aedilis legalább circus-

játékokkal szórakoztassa őket és így nyerje meg kegyüket. Annál inkább várták el ezt tőle, mert azt hihették, hogy az semmibe sem kerül neki, mert Bocchus mauretaniai király, aki neki Jugurthát kiszolgáltatta és ezért megjutalmaztatott, ezekhez fölös számban vadállatokat bocsát majd rendelkezésére. Így nem választották meg akkor. Ezért később az aedilitást a cursus honorumból ki is törölte, mint csak arra szolgálót, hogy a választók a választandó magistrátust megzsarolják. Minthogy azonban a főhatalmat akkor még nem érte el, a helyzethez alkalmazkodott, Aedilitásra ugyan nem pályázott, de a praeturára pályázatát a következő évben megújította, amikor is azt hízelkedéssel és a legdurvább megvesztegetéssel el is nyerte. (Plut. Syllas 5.) Majd pedig a legbefolyásosabb optimata genssel, a Caecili Metellivel, házassága révén közeli családi összeköttetésbe lépve előbb consulságot és a Mithridates elleni háborúban a fővezérletet kapta, majd az utóbbiban aratott győzelmei által egy személyéhez ragaszkodó és tőle el nem tántorodó hadsereget szerzett, amelynek segítségével a hatalomnak teljes birtokába jutott. Minthogy pedig azt a pénzt, amely a praetura megvásárlása által karrierjét megalapozta, egy mostoha anyjától reá szállt örökségen kívül elsősorban állítólag Nikopolisnak köszönhette, ezzel azt akarták mondani, hogy Sulla karrierjét leginkább egy kiérdemesült hetairának köszönhette. Ez olyan állítás, amely nyilvánvalóan ellenfeleitől származott, amiből az is kiténik, hogy dözsölésénél és kéjtelmesen társainak közlése nem igazolja az elbeszélések hitelességét. Hogy olyan Don Juan volt, amilyenek az említett adatok alapján Mommsen festi, nézetem szerint tehát alaposan vitás, amivel nem akarom kétségbe vonni, hogy ő, aki életének nagy részét különféle harctereken és izgalmak között töltötte, aki élete utolsó éveiben is kötelességérzetből egy egész erejét felölélő feladatot vállalt magára, szellemes ember létére ne kívánt volna néha egy-egy szabad órájában szellemes emberekkel szórakozni.

A Sallustius-féle jellemzésben fel nem sorolt vonások közül még megemlítem gúnyolódásra hajlandó szellemeskedését mint olyant, amely részben magyarázatul szolgálhat az olyan társaság keresésének, ahol fesztelenül nyilatkozhatott, noha ezt akkor is tette, mikor kevésbé volt helyénvaló.³

Nagy szerepet játszott Sul'a életében, a babonára való hajlam, az álomlátások isteni eredetében és megbízhatóságában való hit. (Lásd Sulla önéletrása Plut. Sulla 6.) Talán már Iugurtha

³ Pl. a delphoi templomkincsek elrablásánál Plut. Syllas 12. Athén elfoglalásakor a bocsánatért könyörgő kevésszámú életben maradt athéniaknak adott, még azt a kis kegyet is csak ősek érdemeinek tulajdonítva beszéd; u. o. 13. 14.; az aidepsosi kurája alatt őt hallal megajándékozott Halieis városbellekhez intézett gúnyos kérdés, u. o. 26.; a 6000 elfogott samnit legyilkolása közben a senatusban tartott beszédje, u. o. 30.; Ophella meggyilkolásának gúnyos igazolása. App. l. e. I. 101.

elfogatását is inkább a szerencsének, mint diplomáciai ügyességének tulajdonította és azóta mindinkább megrögződött benne a hit szerencsében. Berve (Sulla. Neue Jahrbücher 1931. p. 673—682.) nézete szerint valószínűleg kilikiai helytartósága alatt K. e. 92-ben megismerkedett egy Kisázsiaiában, a többiek közt a kariai Aphrodisiasban, tisztelt istennő kultuszával, akit a görögök Aphroditével, ő maga később Venussal azonosított és aki őt különös kegyelmébe fogadta, amiért ő benne bízva, nyugodtan várhatott, míg a siker ölébe hull, mert a szerencse az istenség támogatása folytán nem hagyhatja el. E mellett azonban egyes jelenségek erőszakolt magyarázásával is meggyőzni kívánta katonáit arról, hogy ő különös isteni kegyben áll (Labernenél a bellum socialeben), úgyhogy kétséges, vajon csakugyan mindenkor meg volt-e arról győződve, hogy vállalkozásai az isteni segítség folytán feltétlenül szerencsésen végződnek, vagy ezt a nézetet nem inkább maga terjesztette-e és igyekezett azt felhasználni híveinek, katonáinak buzdítására, ellenségeinek megremítésére.⁴ De, hogy volt benne vallásos érzés, illetőleg babona, azt mutatja Pontius Telesinusnak Róma elleni támadásakor egy általa viselt Apollon-amulett szereplése, valamint az a mese, hogy halála előtti napon álmában megjelent neki Metellától született már meghalt fia, felszólítván őt, hogy hagyja abba földi munkáját és sietve egyesüljön vele és Metellával a nyugalom boldogságában, melyet ők már elértek, mire ő megcsinálta testamentumát és másnap meghalt. A szerencséről való meggyőződés tehát csakugyan vallásos, illetőleg babonás meggyőződés is lehetett nála. Ezért a fiatalabb Marius legyőzése után hivatalosan is felvette a szerencsés Felix nevet, (Velleius P. II. 27.), miként az Epaphroditus nevet is felvette (O. G. I. S. 441. Sylloge.³ 747. 52) két gyermekét pedig Faustusnak és Faustanak hívta.

Még arról akarok röviden megemlékezni, ami a közte és Marius között a Jugurtha elleni háborúból kifolyólag kitört féltékenységre, irigységre és ellenségeskedésre vonatkozik, hogy t. i. a triumphust Plutarchos szerint (Syllas 3) ugyan Marius tartotta, de a dicsőség teljesen Sullanak jutott osztályrészül, mert a régi római felfogás szerint a dicsőség végeredményben sem Sullat, sem Mariust nem illette, hanem illette a capitoliumi Jupitert, aki a győzelmet az auspiciumban odaajándékozta, mégpedig mindig a főhadvezérnek, tehát ebben az esetben Mariusnak, aki azt az auspiciumot tartotta, amely alatt a háború folyt. A triumphus betetőzése egy Jupiternek, a capitoliumi templomban a győzelemért bemutatott hálaáldozat volt és még a triumpháló hadvezér is a diadalmenetben tulajdonképen csak Jupitert helyettesítette. Az auspicium tehát lényeges kellék volt, amelynek hiányában semmiféle elért eredmény nem jogosított fel triumphusra. Ellenkezőleg, minden a háború folyamán elért ered-

⁴ on s'évertuerait en vain à distinguer la part de la conviction de celle d'imposture. Carcopino; Sylla, p. 105.

mény csak a főhadvezér rendelkezéseinek végrehajtásaként szerepelt. Ilyenként szerepelt tehát Jugurtha elfogatása Sulla által is, aki így minden önálló cselekvési szabadsága ellenére is végeredményben Mariusnak alantasa, a reábizott feladatok egyszerű végrehajtója volt. Hogy Sulla állítólag aranygyűrűt viselt, amelybe azt a jelenetet vésette, mikor Bocchus neki Jugurthát kiszolgáltatta (Plut. u. o.), legfeljebb Marius privát bosszantása volt. Jobban fájhatott Mariusnak egy Bocchus által állítólag Rómába küldött és ott alighanem nyilvánosan felállított arany szoborcsoport, amely ugyanezt a jelenetet, Jugurtha kiszolgáltatását Sullának ábrázolta (Plut. Syllas 6.). Appianios ezt nem említi meg, meglehet, hogy csak azért nem, mert a Numidica vége, ahol róla esetleg szó volt, elveszett. Különben a kimberek és teutonok felett aratott megsemmisítő győzelme Mariussal csakhamar elfelejtethette azokat az apró tüzúrásokat, amelyeket Sulla egy alapjában mégis csak csekély jelentőségű sikernek emlegetésével rajta ejteni igyekezett.

Még pár szót Sulla kegyetlenségéről, dühéről és bosszúvágyáról. Itt is észlelhető különbség Plutarchos és Appianios előadása közt. Előbbi szerint (Syllas 9) Sulla Róma első elfoglalásakor, mikor a városba hatolt és katonáira a háztetőkről téglákat dobáltak, a házakat felgyújtatta, sőt maga égő fáklyával eluljárt a gyújtogatásnál. Appianios (b. c. I. 58) szerint a házak felgyújtásával csak fenyegetődött, az ellenséget rendszeres csatában győzte le, sőt (b. c. I. 59 szerint) a rákövetkező éjjel öröket állított fel, nehogy akár barátan, akár legyőzött ellenfélen sérelem essék. Egyébként csak egy tucat vezetőembert ítéltetett halálra. Ezek közül is csak P. Sulpicius Rufus öletett meg, a többiek még idejében megszöktek (Plut. Syllas 10 App. b. c. I. 60). Róma emez első elfoglalásánál történeteket messze felülmúlták Sulla vérengzései, gyilkolásai és proscriptiói a Mithridates elleni háborúból való visszatérése után. Ámde túlzásokról és szeszélyeskedésekről az ő részéről itt is alig szólhatunk. Hogy Sulla intézkedései folytán talán az ő tudta nélkül, sőt akarata ellenére előfordultak oknélküli kegyetlenségek, az minden emberi intézkedés gyengeségének következménye, amint azt Cicero pro Roscio Amerino tartott beszédje is mutatja. A marianusok az ellenpárt vezető embereivel, sőt közkatonáival szemben nem voltak Sullánál irgalmasabbak. És Sulla eljárása legalább céltudatos és következetes volt. Sőt, néha magasabb cél is lebeghetett előtte. Ő elsősorban mégis csak a főkolomposok proscriptióira szorított, ami által példát statuált és hasonló esetek ismétlődését megakadályozni igyekezett. A kismembereknek, akik megtévesztetteknek voltak feltüntethetők, túlnyomóan megkegyelmezett. Ahol ilyeneket is sújtott, ott is rendszerint következetesen járt el. Ha az általa hozott törvényeket nem respektálták, párthívei, sőt olyanok ellen is eljárta, akiknek egyébként sokat köszönhetett (Ophella). A samnitokat azért irtotta ki, mert jól tudta róluk, hogy a rómaiakkal együvé olvadni sohasem fognak. Már pedig az etruszk nyelvnek az ő kora óta fokozatos eltűnése azt

mutatja, hogy eltökélt célja volt Itália elrómaisítása. A proscriptiókat elrejtésének büntetésével, gyilkosaiknak megjutalmazásával proscriptióit hatályosakká kívánta tenni. Azonfelül a tizezer Corneliusból maga körül olyan testőrséget szervezni, amelynek támaszára bármikor, még esetleges lemondása utánra is számíthat. Ugyanez volt a célja azon egész Itáliában foganatosított konfiskációkkal, amelyek által az ellenséggel tartott népességnek birtokait teljesen vagy részben, veteránjainak, ill. volt katonáinak juttatta, ami által kb. 120 ezer embert nyert meg, akikre ugyancsak számíthatott, hogy miként a Cornéliusok is, nemcsak esetleges lemondása után személyét, hanem az általa alkotott államrendet, constitutiót, is megvédi. Mindamellett a gyilkosságok, proscriptiók rossz vért szültek és emlékét bemocskolták. Ezért Sallustius utolsó éveit a jellemzésénél mellőzi és csak azt mondja róluk, hogy szégyenteljesek voltak.

A modern jellemzések többnyire a régieken alapulnak, bár azokat néha adatokkal illusztrálják, gyakran kritika nélkül. Csak Homoét említem meg, aki élettörténetének alapján kidomborítja azokat a tulajdonságokat, amelyek őt a maga és a köz érdekében kiváló diplomatává, hadvezérré és államférfiúvá tették. Kiemelem megfontoltsággal párosult, de szükség esetén magát és katonáit a legnagyobb veszélynek is kitevő bátorságát. Ide számítható kötelességérzete, amely noha politikai funkciókra nem érzett nagy hajlandóságot, az államügyek rendezésére készítette és így lehetővé tette egy, a változott viszonyoknak megfelelni igyekvő, mégis a felforgatásoktól tartózkodó és konzervatív szellemtől áthatott constitutió megteremtését (Lsd. Duff és Gally: *Hommes d'État*).

II. Sulla diktatúrájának nem állandó monarchia létesítésére vagy előkészítésére irányuló jellege.

Sulla Appianos szerint (b., c., I. 63., 82., 98.) visszatérése óta, sőt talán már azelőtt is monarchikus hatalomra, korlátlan abszolutisztikus egyeduralomra törekedett és azt végül el is érte, nem választás által, hanem erőszakkal, túlnyomó hatalma révén.

Most már arról kellett gondoskodnia, hogy az általa betöltendő állásnak megfelelő címet és annak betöltésére jogalapot találjon. A tényleges állapotnak az felelt volna meg, ha magát királynak, egyeduralkodónak vagy tyrannosnak neveztetni. Csak hogy a rómaiak akkor még túlságosan ragaszkodtak a köztársasági államrendnek, ha nem is lényegéhez, de legalább formájához, semhogy az egykori királyságot megújítani, vagy hellenisztikus monarchiát alapítani tanácsos lett volna, a tyrannist pedig még a görögöknél is jobban gyűlölték. Ezért inkább egy régi, igazán római és igazán köztársasági, mert a köztársaság idejében létesült magistrátust elevenített fel, a kezdetben magister populinak nevezett diktátorét, amely sohasem lett eltörölve, bár akkor már 120 év óta betöltetlen volt.

Nehogy pedig a diktatúra felújítása és vele való betöltése általa kieroszakoltnak lássék, ezek végrehajtásának idejére a város területét elhagyván, a kormányzat legfőbb irányításával megbízandó szenátus által választott interrexnek, akkor egyszerűsmind princeps szenátusnak, M. Valerius Flaccusnak, aki 100-ban Marius consultársa volt, javaslata alapján a comitia által az ő saját tetszése szerinti időre legibus scribendis et rei publicae constituendae diktátorrá választatta és erre a célra míg talán egyébként is széleskörű és a régebbi diktátorok által nem gyakorolt jogokkal is felruházta magát. (App. b., c. I. 99.)

Ennek megfelelően Appianos (b. c. I. 3. 99.) szerint Sulla a diktatúra intézményéből csak a nevet vette át, a valóságban egészen új magistrátust létesített, amely őt tényleg egyeduralkodóvá tette. A régi szokásnak már csak az sem felelt meg, hogy diktátorrá nem a consulok egyike nevezte ki, hanem interrex választatta, hogy a diktatúrát addig tarthatta meg, ameddig neki tetszett, mert annak megszűnése határidőhöz nem volt kötve, végül, hogy hatásköre sokkal szélesebbkörű és egészen más természetű volt, mint a régi diktátoroké.

Mommsen (R. St. R. II. I. 663), Sulla diktatúráját nem is a diktatúráról, hanem a rendkívüli konstituáló magistrátusokról szóló fejezetben említi meg, amelyek legrégebbikének a decemviri legibus scribendis tekintti. A legújabb írók közül is Heinrich Siber⁵ megkü'önbözteti az új diktatúrát, t. i. Sulláét és Julius Caesarét, a régi diktatúrától úgy a jögalap, mint a cél, rendeltetés tekintetében. Mindamellet Sulla diktatúráját a régi tradícióból fejlődöttnek tekintti, bár ő is ezt Sullánál a decemviratusról szóló hagyományyal összekevertnek tartja (i h. p. 105).

Velük szemben azonban az, aki a legalaposabban és a legeredetibb módon írt Sulla diktatúrájáról, Carcopino⁶ miként már régebben Lange, teljesen magáévá teszi Appianos álláspontját és egy egész sereg idézettel igazolni igyekszik, hogy Sulla az antik írók általános felfogása szerint, bár diktátornak nevezte magát, tulajdonképen abszolutisztikus egyeduralkodó, vagyis közönséges zsarnok volt. De ha el is tekintünk arról, hogy itt csak ítéletről van szó, érdemes szemügyre venni, hogy kiknél és milyen formában hangzik el ez az ítélet. Carcopino különösen értékeseknek tartja Cicerónak, mint Sulla olyan kortársának nyilatkozatait, aki ügyvéd és politikus volt és államelmélettel is foglalkozott.⁷ Csakhogy Cicero gyakran változtatta nézeteit és elfogult is volt

⁵ Cäsars Diktatur und das Prinzipat des Augustus. Zeitschr. d. Savignystiftung 55. Bd. Roman, Abt. Weimar 1935.

⁶ Sylla ou la monarchie manquée. Paris, 1931 és u. ő a Glotz-féle „Histoire Générale“-ban, Paris, 1935.

⁷ A legfontosabb helyek, amelyekre hivatkozik: Cui respublica se totam traderet Verr. III. 35, 81; Hic (t. i. Valerius Flaccus) rei publicae tyrannum lege constituit, de leg. agr. III. 2, 5; De fin. III. 2, 75; ahol Sullat Tarquinius Superbushoz hasonlítja; ad Att. VIII. 11. 2 Sullanum regnumról; de har. resp. XXV. 54. Sullának regalis potestasáról szól.

Sullával szemben, akinek egyik kreatúráját, Chrysogonust még Sulla életében megtámadta Sex Roscius Amerinus védelmében tartott beszédjében, amelyben egyébként Sulla diktatúráját rendben levőnek tartja, sőt dicsőíti, úgyhogy ennek alapján Gelzer (Carpino bírálataiban Gnomon 1938. p. 606.) Cicero későbbi kijelentéseit, mint felületességből eredő, esetleg a változott viszonyok hatása alatt keletkezett elferdítéseket elhanyagolandónak véli. Sallustiusnak *Historiae*-iben (frg. I. 45. Kitzius) pedig fennmaradt egy beszéd, amelyben Sulla uralma ismételtén és határozottan tyrannisnak mondatik. De nemcsak, hogy ez a beszéd M. Aemilius Lepidus 78-diki consulnak egy Sulla elleni gyűlölettől áradozó beszédjeként van a munkába beleszöve, hanem még az is kétes, vajjon ez a beszéd csakugyan Sallustius munkájából ered-e.⁸ A *belum iugurthinum*ban legalább ilyesmiről nincs szó, sőt belőle azt is aligha lehetne kiolvasni, hogy Sullának zsarnoki hajlamai lettek volna. Annál inkább van róla szó Plutarchosnál, aki azt a monstruózus, már Appianos alapján is visszautasítandó kijelentést teszi, hogy Sulla önmagát nevezte ki diktátornak (Syllas 33.), sőt azt mondja Sulláról, hogy egyetlen szer választatván hadvezérré, egyfolytában tíz évig tartotta meg az impériumot, majd consulként, majd proconsulként, majd diktátorként, de mindig csak tyrannosként állván az ügyek élén (Plut. *Comp. Lys. et Sullae* I. 6), egy kijelentés, amely precizitás tekintetében önmagát jellemzi. Már pedig éppen ennek alapján fejti ki Carpino (Sylla 43), hogy Sulla a Mithridates elleni háborúban, a hellenisztikus monarchiával megismerkedvén, ezt a kormányformát Itáliába átplántálni igyekezett. Csak annyi engedhető meg, hogy ő a Mithridates elleni hadjárat folyamán a keleten dívó szokások hatása alatt sok tekintetben rómaintan viselkedést sajátított el. Ide tartoznak deszpotikus allűrjei, amelyek különösen akkor lettek szembetűnőkké, mikor Itáliába visszatérvén legyőzött ellenfeleinek vagyonával és személyével és a magához ragadt, vagy reá bízott hatalom gyakorlásában meglehetősen önkényesen járt el, bár erre már előbb Cinna és Marius példát mutattak. Autokrata íze van Haywood (Carpino recensio, *Am. Journ. of Philol.* 1932. p. 285) szerint annak is, hogy a triumphusának emlékére veretett pénzekre saját képét vésette és az „ex. s. c.” betűket elhagyatta, bár Giesecke szerint ezeket keleti használatra szánta. Munro (Carpino recensio, *Journ. of Rom. Stud.* 1932. p. 240) ide sorolja még lovaszobrát, lictorjait, a hadsereg és comitiak ellenőrzését, de mindjárt a hadseregre vonatkozólag megjegyzi, hogy Sulla, noha az egyetlen, azonnal mozgósítható haderő Itáliában az ő kezében volt és ezzel bármikor katonai diktatúrát létesíthetett, annyira nem gondolt ilyennek létesítésére, hogy mikor ennek pillanata

⁸ Carolina Lanzari: *L. C. Silla dittatore*. Hoepli, Milano, 1936. *Appendice II.*, bár Hohl Lanzani bírálataiban *Phil. Woch.* 1937. p. 1049. mégis Sallustius művének tekinti.

megérkezett, ahelyett, hogy ezt megtette volna, lemondott. Ami pedig az istenség általi inspirációt illeti, amelyre Sulla emlékiratában Lucullust figyelmeztette, Haywood (i. h.) inkább azt hiszi, hogy ott csak az álomlátásoknak tabonás figyelembevételéről van szó. Az uralkodónak ugyancsak hellenisztikus befolyás alatti deifikációját illetően pedig Munro (i. h.) figyelmeztet Augustus óvatos eljárására Sullával szemben, amely azt mutatja, hogy az utóbbi inkább hengegés volt, mint komoly törekvés. A „Felix“ melléknévnek felvétele más jelentőségű, mint az Augustusénak, az επαφροδίτος pedig csak átültetés egy olyan vidék szóhasználatába, ahol a theokratikus királyság már régóta szokásban volt. Az auspiciumok jogának megtartása pedig Sullát ebben a tekintetben is inkább a régi római királyokhoz és az örökükbe lépő magistratusokhoz fűzte, mert az tisztán római intézmény. Ehhez még csak azt fűzöm hozzá, hogy Sulla istennevet nem vett fel, de ilyent adott két ikergyermelének, Faustusnak és Faustának, akiket azonban aligha részesített istentiszteletben. Minderről azonban részletesebben nem szólok. A monarchikus és theokratikus elv csak később valósult meg a római birodalomban, részben régi római institúciók átalakulása által, részben hellenisztikus (esetleg részben eredetileg hellén) gondolkodás hatása alatt. Erről legáposabbán és legszebben írt Alföldi.⁹

Igaz, hogy Sullának diktátorrá kiszemelésénél a régi formákat nem tartotta be és azért a kiszemelés törvénytelennek is volt tekinthető (Mommsen R. St. R. 2. 1. 130, 131). Csakhogy itt tekintetbe veendő, hogy a diktatúra utolsó betöltése óta 120 év telt el, azóta pedig a többi magistratusra vonatkozólag megerősödött az az épen republikánusnak tartott felfogás, hogy ők tulajdonképpen csak a senatus és populus akaratának végrehajtói, aminek kiszemelésüknél is minél tisztábban kell kifejezésre jutnia. Már pedig Sulla ott, ahol a maga diktátorrá kiszemeltetésénél a régi hagyományon változtatásokat eszközölt, ezeket formailag éppen az imént jelzett irányban tette. Ezért került a kineveztetést, amelynek foszlányai a többi magistratus kiszemelésénél is szünőfélben voltak, amióta a választást vezető magistratusnak a kandidálására mindig kisebb befolyása lett és a renunciatio megtagadásával is inkább csak fenyegetődni, mint élni, volt szokás.

Különben az, hogy Sullat nem a régi gyakorlat szerint consul nevezete ki, azzal is volt magyarázható, hogy akkor egyik consul sem volt életben¹⁰ és így a főhatalom a senatusra szállt, amelynek nevében azt elődjeik által 5—5 napra kinevezett interrexek gyakorolták. A régi szokás szerint ezen interrexek, de először rendszeresen csak a második, tartottak consulválasztó gyű-

⁹ Insignien und Tracht der römischen Kaiser. Mitt. d. deutsch. Archäolog. Institutes Rom. Abt. 50. 1935.

¹⁰ Hogy Sulla éppen ezért követett el mindent, hogy ez az eset bekövetkezzék, Carcopinonak Sylla 45. tendenciózus beállítására.

lést és az ezen szabályszerűen megválasztott és a gyűlést vezető interrex által renunciált consulok egyike nevezhetett ki diktátort, ha a senatus a diktátor kinevezését szükségesnek jelentette ki.¹¹

Hibás Mommsennek az az állítása (R. 38. St. R. 2, 1, 138, 145), hogy itt a kéttagú főmagistratusi collegiumnak cooptatio útján háromtagúvá kiegészítéséről van szó. A diktátort kinevezési jog mindig csak az egyik consult illette, akinek a kinevezésnél sem a senatusnak, sem consultársának kívánságára nem kellett tekintettel lennie, még ha többnyire arra tekintettel volt is (Mommsen R. St. R. 2, 1, 134). Hogy pedig ki legyen a diktátort kinevező consul, azt abban az esetben, ha mind a két consul abban a helyzetben volt, hogy diktátort nevezhessen ki és erre készségét is kijelentette, de a consulok egymásközt nem tudtak abban megegyezni, hogy a kinevezést ki hajtsa végre, sorshúzás döntötte el (Mommsen i. h. 130). A diktátorkinevezést, olyan esetben, mikor azt consul nem végezhetette, valószínűleg praetor is eszközölhette (Plut. Marc. 24), bár ilyen esetben esetleg, miként 217-ben, comitia centuriata általi választást tartottak szükségesnek és a praetor kinevezési joga csak a választott renunciációjára szorítkozott. A consulhoz hasonlóan tribunus militum consulari potestate is nevezhetett ki diktátort (Mommsen. R. St. R. 161. A. 4. és 2. 1. 130). A diktátor (régábban magister populi) tehát Sulla előtt rendszerint kinevezés által nyerte magistratusát, bár választott magistratus általi kinevezés által, aki azonban a kiszemelésnél tetszés szerint járhatott el. Ha tehát Sulla magát diktátornak választatta, ezáltal csak a magistratusok felfogásában bcállt fentebb kifejtett változásnak tett engedményt. Arról pedig igazán meg lehetett győződve, hogyha az interrexnek jogában állt consulokat választani, a consuloknak csak nagyobb imperiummal bíró collegáját is választathatja.

Még egy elődje által kinevezettnél is jobban felelt meg a diktátorválasztás céljának egy a senatus által választott interrex, aki személy szerint is az államkormányzat legfőbb irányításával megbízandó ezen testület kívánságát is képviselhette. Éppen ezért volt erre legalkalmasabb az első interrex, mert a későbbiek legalább formailag mindig egy-egy ember által önkényesen kinevezettek, míg az első interrex kiszemelése, aki azonban a régi szokás szerint nem választathatott consulokat, különféle módon: sorshúzás útján, vagy egy senator sententiájának a senatus általi adoptiója, vagy pedig a senatus elnökének enuntiációja által történt, ha a senatus elnökét az első interrex kijelölésével külön megbízta (Wil'ems Le Sénat. II. 30), amikbe már könnyebben volt a senatus általi választás is belemagyarázható. Különösen kedvező volt, hogy a választás a princeps senatusra, Mariusnak egykori consultársára, esett. Már pedig ennek alapján az ő feladata volt a diktátorválasztásra vonatkozó javas-

¹¹ Erről bővebben Mommsen. R. St. R. 2, 1, 132, 133.

latot a comitia elé terjeszteni. Ilyeténképen Sullának diktátorrá kiszemelésénél a kinevezés teljesen kiküszöböltetett és Sulla diktatúrája úgy szerepelhetett, mint amely a megvalósult formában a senatus és populus egyöntetű akarata folytán létesült.

Ez azonban csak külső formáság volt. Maga Sulla avatta azzá a Valerius Flaccushoz intézett levele által, amelyet az alighanem a választás előtt felolvastatott, vagy legalább a rómaiak tudomására hozott. (App. b. c. I. 99.) A lényeg abban állt, hogy az interrexnek, a senatusnak és a populusnak hozzájárulását tulajdonképpen csak a mögötte álló katonaságnak köszönhette. Csak próbált volna valaki nem érte lelkesedni, vagy csak a hozzájárulás tekintetében ingadozni, a Corneliusok és a katonák mindjárt elbántak volna vele. És hogy mi várt Sulla részéről az ilyen renitenskedőre és családtagjaira, azt az előzmények után mindenki elképzelhette. Ezért a nép mindenbe belenyugodott, sőt még különös kegynek tekintette Sulla részéről, hogy magát diktátorrá választatni engedte és ezt a kegyét nagy lelkesedéssel fogadta.

Csakhogy ugyanez történt volna, ha L. Valerius Flaccus consulokat választat. Hogy mi történik az olysvalakivel, aki Sulla akarata ellenére consulságra mert pályázni, azt a következő évben Ophella meggyilkoltatása mutatta meg (Drumann Groebe p. 409. A. 12), és csak merészelt volna egy consulnak választott egyén őt nem, vagy nem őt diktátornak, vagy őt más hatáskörrel, mint maga óhajtotta, diktátornak kinevezni. Az eredmény tehát előzetes consulválasztás mellett sem lett volna más. Ámbr tehát Sulla a diktátorrá kiszemelés módját éppen a népszuverénitás irányában módosította, tényleges katonai hatalma miatt az ő megválasztásánál a senatus és a populus akarata a valóságban még kevésbé szabadon érvényesült, mint a régi diktátorok kiszemelésénél.

III. A régi diktatúrák és Sulláé.

Sulla tehát a diktatúrát valóságban a katonaságtól kapta. Diktatúrája katonai diktatúra volt. A senatus általi indirekt, a populus általi direkt választás mégis formailag azt jelentette, hogy ezen két szuverén testület egyöntetű határozatából nyerte el hatalmát. Sőt a diktátorráválasztásnál ezen két szuverén testület akarata formailag még erőteljesebben érvényesült, mint a régiebb diktátorok kiszemelésénél, bár az egyöntetű akaratnyilvánítás lehetővé tétele az említett körülmények között csak arra szolgált, hogy a diktatúrát olyan formában nyerve el, amint azt kívánta, hogy az a közakarat nyilvánulásaként elismerésre találjon, és mint ilyen megtámadható ne legyen. De bár a diktatúrán változtatásokat eszközölt, úgyhogy az ő diktatúrája eltért a régi diktatúráktól, lényegében mégis a régi diktátorok nyomába kívánt lépni.

A régi diktatúrák lényege tekintetében az újabb kutatók nézetei között két fontos eltérés van. Mommsen (R. St. R. 2. 1. 140)

azt állítja, hogy a meghatározott feladattal való megbízás, és ennek alapján a hatáskör, *competentia*, megállapítása kezdettől fogva a diktatúra lényegéhez tartozott és a *consulságtól* megkülönböztette. Régebben rendszeren egy az állam létét veszélyeztető külső támadás elhárításával (*rei gerundae causa dictator*), ritkábban egy ugyancsak veszedelmes belső lázadás elfojtásával (*seditionis sedandae causa dictator*) bízott meg és erre a célra a régi királyinak megfelelő *impérium militare* kapott, de ilyenkor is közvetlenül csak a gyalogsággal rendelkezett (*magister populi*), míg a lovasság vezetését egy általa kinevezett, de ugyancsak *impériummal* bíró *magistratusra* (*magister equitum*) bízta. Később, minthogy a diktátor a legfőbb *magistratusnak* tartatott, más, a legfőbb *magistratus* által végrehajtandóknak vélt, nem katonai természetű feladatok elvégzésével is diktátorokat bíztak meg, akik ennek megfelelően nem is kaptak katonai *impériumot* és, noha ők is legfőbb *magistratusokként* szerepeltek, gyakran csak jelentéktelen funkciókra kellett szorítkozniok. Így találunk *clavi figendi causa*, *comitiorum habendorum causa*, *comitiorum ludorumque faciendorum causa*, *Latiniarum feriarum causa*, *senatus legendi causa*, esetleg *quaestiniibus exercendis* diktátorokat. De ezek is, tár arra szükségük nem volt, többnyire *magister equitumok*at neveztek ki.

Mommsennel szemben W. Soltau¹² azt vitatja, hogy a meghatározott feladattal való megbízás és ennek alapján megállapított *competentia* a diktatúrától is eredetileg idegen. A köztársaság első másfél évszázadában csak *rei gerundae dictato*rok és mindnyájan a teljes egykori királyi *impérium* birtokában voltak. Később ezek mindig ritkábbak lesznek. A pún háború korában már csak három esetben találunk ilyeneket, t. i. 249-ben, 217-ben és 216-ban. Helyettük a *liciniusi törvények* óta mind gyakoribbak lesznek a meghatározott, nem hadvezéri természetű *specialis teendő*kkel megbízott és ennek megfelelően tényleges *impérium militare*t már csak ezért is alig gyakorolható, szűkhatáskörű diktátorok.

De még ha Soltauinak igaza is volna, Sulla a 202 óta szünetelő diktatúra felújításánál nem abból a fogalomból indulhatott ki, amely a diktatúrához keletkezésekor, hanem abból, amely hozzá betöltésének utolsó éveiben fűződött, mert ő államférfiú volt, nem pedig *antiquarizáló jogtörténész*, úgyhogy a diktatúráról aligha tudott többet, mint azt, hogy a legfőbb és leghatalmasabb köztársasági *magistratus*. Még kevésbbé lehetett tudomása Soltau okoskodásáról és, ha még Mommsen is a régi diktatúra fennállása történetének második fele alapján másképen foghatta fel a régi diktatúra lényegét, mint Soltau, ugyanezt tehette Sulla is.

Hogy pedig csakugyan ezt tette, azt a legjobban bizonyítja, hogy Appianos szerint, aki pedig őt a valóságban királynak,

¹² Ursprung der Diktatur. Hermes 1914. évf. 352—368.

monarchának vagy tyrannosnak tekinti, nem ilyenként lépett fel, hanem meghatározott feladatok elvégzése céljából legibus scribendis et rei publicae constituendae diktátorra választotta magát, ami közeljárt a specialis feladattal megbízott diktátorhoz, ha ez a speciális feladat szélesebb körű és nagyobb jogokat felölölő volt is. De ha valakit clavi figendi causa, vagy a senatus kiegészítése végett lehetett diktátorra kinevezni, legalább elvi akadály a annak sem lehetett, hogy másvalakit legibus scribendis et rei publicae constituendae diktátorra tegyenek. Igaz, hogy a régibb esetekben különben is magistratus, Sulla esetében ellenben a senatus és populus által, vagy legalább az ő közreműködésükkel gyakorlancó jogoknak átruházásáról volt szó. Csakhogy Sullának az lehetett a nézete, hogy valamely jognak tulajdonosa önkényt lemondhat jogáról, vagy legalább egy időre annak gyakorlásával mást bízhat meg, miként már egyszer a populus a senatus előzetes jóváhagyásával egy tisztagú testületre, a decemvirekre bízta rá a leges scribere jogát, miért is őket xviri legibus scribendisnek nevezték.¹³ Az a kívánsága is, hogy egyes, később is rendszeren a senatus és populus által gyakorlandó jogokat, ő mint diktátor maga is gyakorolhasson, hozzájárulhattak ahhoz, hogy a senatus és populus egyöntetű akaratából kifolyólag legibus scribendis et rei publicae constituendae diktátorra választottnak akart feltűnni. (V. ö. M. A. Levi *Costituz. Romana* 193—7.)

Igaz, hogy Sulla éppúgy, mint az ugyancsak rei publicae constituendae dictator Julius Caesar, magát rendszeren hivatalosan is egyszerűen diktátornak nevezte, de ugyanezt tették valószínűleg régebben úgy a rei gerundae diktátorok, miként a speciális feladatokkal megbízottak is. Csakhogy az utóbbi esetekben a feladat megjelölése, minthogy arról is magistratus által elvégezhető, ill. elvégzendő teendőkről volt szó, a diktátorkinevezést elrendelő senatus consultumban jelöltetett meg, a hatáskört pedig ebből önkényt folyónak tekintették. Mindamellettt hatáskörének túllépése miatt a volt diktátort magistraturájának megszűnése után akkor is beperelletőnek tartották (lásd L. Manlius Imperiosus esetét. Liv. VII. 3—5), miként Sulla is lemondása után késznek nyilatkozott a beszámolásra, ha bárki felelősségre vonná (App. b. c. I. 104). A felelősségrevonás különben Manlius esetében elmaradt, éppúgy, mint Sullában, mert egy gyerek csúfolódását nem lehet felelősségrevonásnak tekinteni. Mégis ezzel kapcsolatos az egyik különbség, amelyet Appianus Sulla diktatúrája és a régibb diktatúrák közt lát. Minthogy a régi diktáto-

¹³ Csak a Kr. u. 2-d'k századbéli L. Ampe'ius Liber *Memorialis*-nak 28. 1 tévedése, mikor őket x viri legibus scribendis et rei publicae constituendaenek nevezi; még inkább az, midőn már előtte Claudius császár Lyon beszédében annak hatása alatt, hogy Sulla dictator legibus scribendis et rei publicae constituendae volt, és Sullának ezen az alapon gyakorolt hatalmát már korán regnumnak nevezték, regnum decemvirale-ről szól.

rok competentiája a diktatúrát elrendelő senatusconsultumból önkényt folyt és e diktatúrák különben is rövidéletűek voltak és rendszeren csak egy meghatározott célra szoláltak — aligha látszott szükségeseznek, hogy a competentia minden egyes esetben pontosan megállapíttassék, bár erre vonatkozólag bizonyos szabályok a gyakorlatban alighanem kifejlődtek. Ezzel szemben Sulla diktatúrája törvényen alapult és minthogy a senatus és populus felségjogainak hosszabb időre tervezett reáruházását is involvcolta, a hatáskörre vonatkozólag is szabályokat kellett hozni, még ha ő fel is volt jogosítva azok alkalmazásától elállni. Ő is meghatározott feladattal volt megbízva, de e feladat megoldása igen széles hatáskört tett szükségessé. Minthogy pedig a diktatúrát törvény által a sentustól és populustól nyerte, a neki adott competentia is széleskörű lehetett, mivel az az egész római néptől eredt, úgyhogy magában foglalhatta régiebb intézkedéseinek jóváhagyását is. A hatáskör javát nagyrésztlen bizonyára a lex Valeria, mint teljes jogú törvény által nyerte, bár egyes jogokat külön törvényes intézkedések által is kaphatott.¹⁴ Magister equitumot is nevezett ki Sulla, mégpedig hálából megválasztásáért L. Valerius Flaccust (C. I. L. I² 27. 32. Drumann Groebe i. h. II. 405.). Tehát a törvényen vagy törvényeken alapuló szélesebb körű competentia volt Appianus szerint az egyik különbség Sulla diktatúrája és a régiebb diktatúrák között.

A másik különbség, amelyet Appianus a régie diktatúrák és Sulláé közt lát, az időtartamra vonatkozik és abban áll, hogy a régie diktatúra csak meghatározott időre (ἐς χρόνον ῥητόν App. b. c. I. 98) szólt, Sulla ellenben a diktatúrát addig tarthatta meg, ameddig neki tetszett. (ἐς ὅσον θέλοι App. u. o. I. 99.) A különbség itt sem akkora, mint amekkorának első látásra tetszik. Az időtartam sem a régiebb diktatúráknál, sem Sulláénál nem volt olyan értelemben megállapítva, mint pl. a consuloké egy évben.

A régiebb diktatúrára vonatkozólag Mommsen (R. St. R. I, 509. A. 3 és 2, I, 143, 144) helyesen jegyzi meg, hogy nem az időtartam, hanem csak annak maximuma volt megállapítva, mégpedig úgy, hogy a diktátor hivatalos ideje legkésőbb hat hónappal kineveztetése után, de azelőtt is, mikor az őt kinevező consul hivatalos ideje lejárt, megszűnt. Ezzel szemben, ha az őt kinevező consul, vagy akár ennek consultársa is, még hivatalos ideje előtt meghalt, a diktatúrát tovább is, a kinevező consul hivatalos idejének lejártáig megtarthatta. Ez azonban csak azt jelentette, hogy egy diktátor legfeljebb meddig maradhatott az.

¹⁴ A lex Valerianak Sulla hatáskörére vonatkozó részét már Mommsen R. G. II³ 1861. 341, 342. igyekezett rekonstruálni. A rekonstruációt Carcopino Sylla 40, 41. teljesen magáévá teszi. A forrásadatok nála és Drumann—Groebenél i. h. II. 404. Siber szerint a diktatúra-törvény Sullának nagyjában csak a régie rei gerundae diktatort megillető, különben egyenként fel nem sorolt jogokat adta meg, de ő emellett egyes külön felhatalmazásokat kapott. i. h. 107, 108.

Legalább elvileg minden meghatározott feladattal megbízott magistratusnak, és így a diktátornak is, hivataloskodása addig tartott, míg a reábízott feladatot el nem végezte. Mihelyt azt elvégezte, le kellett mondania. Így mondott le 458-ban L. Quinctius Cincinnatus rei gerundae causa dictator, minthogy feladatát, az Algidusnál az aequusoknak Grachus Cloeliustól vezetett serege által körülzárt római hadseregnek felszabadítását, elvégezte, már 16 nappal kineveztetése után a diktatúráról, sőt Q. Fabius Buteo, formailag valószínűleg ugyancsak rei gerundae dictator, aki azonban tulajdonképpen csak a senatus kiegészítése végett neveztetett ki, 216-ban alighanem még kineveztetése napján, miután a senatust kiegészítette, ugyanezt tette. Még kevésbé képzelhető el a senatusconsultum által pontosan körülírt speciális feladat elvégzésével megbízott diktátorról, aki teendőjét többnyire csak egy pontosan meghatározott napon gyakorolhatta, hogy hat hónapig vagy az őt kinevező consul hivatalos idejének leteltéig maradhatott diktátor. A diktatúra időtartamának maximálására csak azért volt szükség, mert különösen a rei gerundae causa diktátornál többnyire nem volt pontosan megállapítható, hogy mikor végezte be, vagy mikorra végezhetette el a reábízott feladatot; már pedig nem volt kívánatos, hogy a köztársasági idő leghatalmasabb magistratusa a hatalmat a szükséges időnél tovább kezében tartsa és azzal visszaélvén esetleg a köztársasági államformát veszélyeztesse. Ha feladatát a rendelkezésre álló maximális idő alatt sem végezhetette el, ami azonban alig volt várható, az éppen más magistratusokra, esetleg más diktátorra volt bízandó.

Sulla diktatúrájánál éppen ez az időmaximálás elmaradt. Ez csak amaz időpont meghatározásának elejtését jelentette, mikor a diktatúra *automatice* megszűnt. Hogy csak ennyit jelentett, kitűnik a *lex Valeriának* ama szavaiból, hogy a diktatúra ne meghatározott időre adassék, hanem addigra, míg a belviszályok és külfáborúk által megingott rend és nyugalom Rómában és a birodalomban helyreáll (*App. b. c. I. 98*). Ezen pillanat bekövetkezésekor tehát lemondani tartozott. Minthogy azonban az időmaximálás megszüntetése folytán a Sulla-féle diktatúra *automatice* nem volt megszüntethető, hanem csak lemondás által, a lemondás pedig legalább formailag a lemondó fél elhatározásától függ, ezzel *reá* bízott annak az időpontnak megjelölése, mikor a *lex Valeriában* meghatározott körülmények beállta következtében lemondani tartozott, bár a lemondás kötelezettsége ezzel nem szűnt meg. Tehát csak hibás következtetés, mikor Appianos más helyütt (*b. c. I. 3*) azt mondja, hogy Sulla örökös diktátornak (*εξ ατεϊ δικτάρωρ*) választatott. Lényegileg tehát éppen úgy, mint a régi rei gerundae, vagy a speciális teendőkkal megbízott diktátoroknak, neki is kötelessége volt feladatának befejezése után a diktatúráról azonnal lemondani, bár ez, akár csak a régieknél, nála is csak erkölcsi kötelesség volt.

Sulla tehát valóban a diktatúrának régi köztársasági intézményét egyszerűen felújította, még ha a változott viszonyoknak és a pillanatnyi helyzetnek és szükségleteknek megfelelően módosításokat is eszközölt rajta. Megmaradt a lényeg: a meghatározott feladatokkal való megbízás és ezzel egyetemben legalább elvileg a feladatok elvégzése után a lemondási kötelezettség. Azonban ezek a feladatok sokkal nagyobbak és sok tekintetben más természetűek voltak, mint a régi diktátoroké, nem kizárólag magistratusi jellegűek, hanem nagy részben olyanok, amelyek a senatus és populus jogkörébe tartoztak. Ezért volt szükséges a választás és törvényes felhatalmazás. Másfelől a feladatok elvégzése hosszabb, előre pontosan meg nem állapítható időt igényelt. Ezért ejtették el az idő maximálását. Sulla diktatúrája nem szűnhetett meg automaticae, hanem csak lemondás által, a diktátor saját elhatározásából.

IV. Sulla diktatúrájának átmeneti, egy új oligarchikus constitutio létesítésére szolgáló jellege.

Sulla tehát, noha diktatúrája törvényen alapult és ő a diktatúratörvény vagy esetleg más törvényes felhatalmazások által is nagyobb hatalom birtokába jutott, mint a régi diktátorok, éppoly kevésbé akarta a régi királyságot megújítani, tyrannist vagy a hellenisztikusokhoz hasonló monarchiát alapítani, miként azt egyes régi felületes vagy tendenciózus állítások alapján Carcopino (Sylla 42) hiszi. Legibus scribendis et rei publicae constituendae diktátorrá választván éppen úgy meghatározott feladatokkal bízott meg, mint a régi diktátorok és a feladatok elvégzése után lemondani tartozott. E lemondási kötelezettség Sulla diktatúráját is nem állandó, hanem átmeneti institutióvá tette. A leges scribere és rem publicam constituere azonban csak eszköze, bár végső és főeszköze volt tulajdonképeni feladatának, a rend és nyugalom helyreállításának. Ezért kapott más, erre a célra szolgáló meghatalmazásokat is, miként diktatúrája előtti intézkedései is jóváhagyattak. Ezért a diktatúra végső terminusaként a rend és nyugalom helyreállta mondatott ki. Mint-hogy azonban nem volt előrelátható, hogy mikor fejezheti be feladatait, hanem csak az, hogy azt a régi diktátoroknak engedélyezett időmaximum alatt nem teheti, az időmaximálás elmaradt, mert bíztak abban, hogy Sulla, aki mindent kötelelességként fogott fel, a terhes kötelezettségekkel járó diktatúrát sem fogja kelleténél tovább megtartani, hanem mihelyt feladatát bevégeztnek látja, önként le fog mondani és így időmaximálás nélkül is a diktatúrának nem állandó, hanem átmeneti intézményszerű jellegét megőrizni.

A diktatúra tehát nála is csak eszköz volt, hogy a reábízott feladatot végrehajthassa. A reábízott feladat pedig az volt, hogy

a rendcsinálás végett neki adott egyéb felhatalmazásokat¹⁵ is felhasználván, leginkább mégis megfelelő törvények és constitutio által neki tetsző módon a rend és nyugalom tartós biztosításáról gondoskodják, úgyhogy ilyenképen a leges scribere és a rem publicam constituere kötelességszerű feladatává vált. A leges scriberere különben azelőtt már a decemvirek is kaptak megbízást. Mégis Sulla munkája nagyobbnak és felelősségteljesebbnek tűnhetett fel, mert a decemvirek tizen voltak és törvényeik érvényességéhez valószínűleg a populus hozzájárulása volt szükséges (Liv. III. 34. Dionys. Hal. 55, 57, Zonaras 7, 18), amely tehát felelősségben velük osztozkodott, míg Sulla egy maga alkotott törvényeket (App. b, c, I. 99), úgyhogy a leges Corneliae valószínűleg nagyobb részükben leges datae és nem rogatae voltak, amelyekért a felelősség kizárólag őt terhelte, mégis olyan kiválót alkotott, ami a későbbi római büntető bírászkodás alapját képezte. A rem publicam constituere-re először ő kapott megbízást, rajta kívül utána, mint diktátor egyedül Julius Caesar, kettejükön kívül, de diktatúra nélkül még a köztársasági korban csak a második triumvaritus tagjai.

Ebben állt Sullának utolsó, államférfiúi működése, amely kizárólag diktatúrájának tartamára, két évnél alig hosszabb időre esett. Akkor már idős, a 60-ik év felé közeledő ember volt. Tett ugyan már azelőtt, 88-ban, Róma első elfoglalása után kísérletet, bár arról csak Appiancs (b. c. I. 59) szól, de ez valószínűleg csak néhány constitutionlis természetű törvénynek a populus által megszavaztatására vonatkozott, azonfelül csak ephemer természetű kísérlet volt, mert Sulla csakhamar távozott és akkor ellenségei intézkedéseit megsemmisítették. Egyébként mindig más teendőkkel volt elfoglalva. A Iugurtha elleni háborúban mint quaestor szolgált és különösen diplomáciai ügyessége által vált ki. Később a kimberek és teutonok elleni harcokban vett részt. Majd a bellum socialeben annyira kivált, hogy 88-ra consulnak választották, de ekkor is idejének legnagyobb részét az ellenfelei elleni küzdelem foglalta le. Azután mint proconsul a Mithridates elleni háborút viselte, amelyben kiváló hadvezérnek mutatkozott be, aki amellett katonáinak is bizalmát és szeretetét tudta megnyerni, amire már csak azért volt szükség, mert aközben Itáliában uralomra jutott ellenfelei mindent elkövettek, hogy az ő győzelmét és a háborúnak általa való befejezését megghiúsítsák. Mikor pedig Itáliába hazaérkezett, első teendője volt, hogy őket elpártolások által meggyengítse és azután megsemmisítőleg megverje. Ezt követte a proscripciók néven ismert bosszúállás, ellenfelcinek megbüntetése, híveinek megjutalmazása, hogy azontúl az ő szájaíze szerint rend és nyugalom legyen Itáliában. Diktatúrájának is egy részét ez a „rendcsinálás“ foglalta el.

¹⁵ Pl. az ellenpárt főkolompósainak kiirtását és utódjaik megbüntetését, a hirhedt proscripciókat, a birtokelkobzásokat és veteránletelepítéseket.

Közben azonban hozzáfogott államférfiúi működéséhez. Ő azt akarta, hogy a szájaíze szerinti „rend“ nem múló, hanem tartós legyen és belátta, hogy ez csak törvények és constitutio által lehetséges. Ez volt életének alkotó korszaka.

Alkotásának céljáról, jellegéről és értékéről a modern írók nézetei nagyon eltérők. Emlékének nagyon ártottak a cynismussal végrehajtott proscriptiók és egyéb kegyetlenségek. Ranke (Franz. Gesch. I. 238) őket a szent Bertalanéj és Hugentotta-üldözések borzalmaihoz hasonlítja és őt gyűlöletből és bosszúvágyból cselekvő bestiává teszi. Hasonló nézetben van Fröhlich (PW. R. E. IV. 1901. C. 1665), aki szerint bár királyi pozíciója volt, sohasem érezte magát királynak, hanem csak pártvezérnek.¹⁶ Államférfiúi tevékenységét is ebből az indokból fakadtak és erre a célra szolgálónak tartja. (J. L. C. 1558—1563.) Kegyetlenségeiről már az I. fejezetben volt szó. Ezek különben is inkább csak a diktatúra elejére esnek, közvetlen azutánra, hogy a hatalmat megszerezte. Hogy párthíveit, a hozzá csatlakozottakat és katonáit megjutalmazta és nekik sokat el is nézett, érthető, mert nekik köszönhette a hatalomrajutást egy kezdetben ötször akkora ellenféllel szemben. Ophella esete azonban azt mutatja, hogy velük szemben is tudott könyörtelen lenni. A rend és nyugalom helyreállításánál, törvényhozásánál és a constitutio megállapításánál nem egyoldalú pártérdek irányították tevékenységét. Ő komolyan vette a reábizott feladat megoldását. Békét igyekezett teremteni, bár tudhatta, hogy egyesekkel, mint pl. a proscriptáltak leszármazottaival, a kifejezett marianusokkal, akik az általa alakított törvényekbe és államrendbe nem akartak belenyugodni, a kibékülés lehetetlen, akiket az államból kiközösítve hagyni, ill. erőszakkal arra kényszeríteni kell, hogy a dolgok új rendjébe belenyugodjanak. És ha Ihne (R. G. V. 453) Sulla közkedveltségének bizonyítására felhozza a római matronák gyászát halálakor, megjegyzendő, hogy nem lehet tudni, vajjon a gyásznak leple alatt nem adtak-e sokan kifejezést örömüknek afelett, hogy Sulla végleg eltávozott és soha többé nem tér vissza. Ha pedig Ihne azt mondja, hogy egy ember nagyságát nem szabad az áldozatok száma szerint mérni, csak azt mondhatjuk, hogyha igaz is, hogy nagy feladat nagy áldozatot kívánhat, az igazi emberi nagyság emberboldogító törekvéseinek megvalósításához mégis csak minél kevesebb áldozatot fog követelni az általa boldogítandóktól. Sulla tehát államférfiúi tevékenysége közben, úgy a törvényhozásnál, miként a constitutio alakításánál csak azt tartotta szem előtt, ami — persze az ő felfogása szerint — az államnak, az összpolgárságnak javára válik. Mindamellett alkotása nem volt tartós, mert az annak megvaló-

¹⁶ Mochte Sulla auch eine königliche Stellung einnehmen, so fühlte er sich doch nicht als König, wie Caesar auch nicht als Staatsmann der dem Vaterlande dient, sondern nur als Parteihaupt. Aus diesem Gefühl hat er unbedenklich Tausende geopfert.

sításához szükséges hatalom megszerzése túlságos erőszak alkalmazásával járt, ami sok áldozatot kívánt és a senatusnak és comitiaknak, mint a populus szuverenitása tulajdonképeni képviselőinek igazi akarategyilvánításaként mégsem szerepelhetett.

A modern írók közül a régiebbek (így Mommsen R. G. II³ 1864. p. 341, Ihne R. G. V. 1879. p. 418, Duruy Hist. d. Rom. II. 703) Sulla tulajdonképeni céljának és életművének a régi republikánus államrendnek és a nobilitas uralmának helyreállítását tartják. („Il avait rendu le pouvoir aux grands“ mondja Duruy.) Ez a nézete Freemannek is (Historical Essays 1889. p. 351), aki hozzát teszi, hogy ez nem sikerült és nem is sikerülhetett. (To restore the power of the Roman aristocracy was a scheme vainer than the scheme of the Gracchi for regenerating the Roman people.) Sulla mégsem élt hiába, mert két más tartós eredményt ért el a római büntetőjog megteremtésével és Itáliának végleges egyesítésével és elrómaisításával. Az újabbak közül különösen Baker (Sulla the Fortunate London 1927. p. 267) helyez súlyt a régi republikánus kormányforma restaurációjára (he was carefull to refurbish and restore the old republican machinery of government), ami mellett még csak azt a törekvést tulajdonítja neki, hogy egy új arisztokráciát gyűjtsön maga körül (itt leginkább Pompeiusra gondol), és hogy széleskörű praktikus reformokat valósítson meg. Felelevenített régi intézkedésekből és velük összhangba nem hozott újításokból álló, minden egységet nélkülöző tákolmánynak tekinti Drumann-Groebe (III² 409) Sulla alkotását, úgyhogy ezt a régi államrendszernek tökéletlen, néhány újítási kísérlet által elrontott restaurációjának tekinti. Mindezekben a bírálatokban tehát elsősorban a Sulla-féle államszervezetről van szó, amely a régi, a Gracchusok előtti államszervezet restaurációjaként szerepel.

Pedig hát Sulla nem rei publicae restituendae, hanem constituendae diktátorrá választatta magát és az általa constituált államrend egykori intézmények és intézkedések felújítása, meglevőknek fenntartása és módosítása, egészen újaknak beleszövése, mindezeknek összeegyeztetése és rendszerbe foglalása által jött létre, és ezért egészben új alkotásként szerepelhet, amelyet Sulla a neki adott törvényes felhatalmazás alapján létesített, amely még annyira sem akart egy régi államrend felújításának látszani, mint Victor Ehrenberg (Neugründer des Staates) szerint egy VI. századbéli ephoros által alkotott és a spártaiak későbbi életét teljesen átalakító szervezet a Lykurgornak tulajdonított államrend felújításaként kívánt feltűnni. Ezért Livius 89-ik periochájában is a M. A. Levi által (Riv. d. filol. 1932. évf. p. 411) a restauráció igazolására tévesen felhozott helyen csak annyit mond Sulláról, hogy „legibus novis rei publicae statum confirmavit“, ahol csak általában a republikánus államforma megszilárdításáról van szó és a novae leges hangsúlyozása eléggé bizonyítja, hogy ez új intézmények és intézkedések beleszövése és nem egyszerűen a régieknek felújítása által történt. A republi-

kánus államrend ugyanis nem volt valami állandó, constans. Míg Athénben népgyűlési határozatok, psephismák, csak a mindenkori alaptörvények, nomosok, keretén belül hozhathattak, maguknak az alaptörvényeknek megváltoztatása egészen másképp, egy ember vagy testület által neki adott külön felhatalmazás által, néha perrendtartásszerű formák közt, de gyakrabban forradalmi úton ment végbe, addig a római népgyűlés az összehívó magistratussal és a senatussal egyetértően, sőt később, különösen a Gracchusok óta ilyen egyetértés hiányában is önállóbban járhatott el, éppen a constitutionális szabályok tekintetében, míg a magán- és büntetőjogi törvények inkább csak interpretatio útján változtak, miként azok általában a görögöknél is hosszú életűek voltak. Így a római államrend századok alatt átalakulván nem merev, hanem hajlékony volt és képes arra, hogy jellege a republikánus államforma fennmaradása mellett is teljesen megváltoztatható legyen. Polybios a római államformáról szóló híres fejezetében (VI. 11) a maga korára (Kr. e. 2. század) a római államrend előnyét abban látja, hogy benne a monarchikus, az oligarchikus és a demokratikus elem harmóniában egymás mellett volt található. A monarchikus elemet a magistratusok, az oligarchikust a senatus, a demokratikust a comitiakon határozó populus képviselték. A harmónia ugyan gyakran, különösen később, felbomlott, de a republikánus államforma alatt a három elem, bár időnként egymás ellen működve, megmaradt és éppen ez tartotta életben olyan sokáig, egy félévezredig, a republikánus államformát és hatott akadályozólag annak kimulására, mert így a római nép, noha intézményeihez ragaszkodott, képessé vált és kész volt azokat a viszonyoknak megfelelően átalakítani, bár az átalakításnál néha, mint Sulla esetében is erőszak alkalmazására került a sor. Az átalakítás által hol az egyik, hol a másik elem került túlsúlyba, ami az államforma jellegét megváltoztatta. Sulla sem a republikánus államformát, hanem annak csak akkori jellegét változtatta meg, ami által magát a republikánus államformát megszilárdíthatni vélte.

Már csak ezért is helytelen Thaddaeus Launak (L. S. Sulla, 1855, p. 334) az az állítása, hogy bár törvényes formában egy egyénnek absolut despotismusán alapuló államformát akart létesíteni és helytelen Carcopinonak sokban hasonló álláspontja is, amelyet már a második fejezetben megcáfolni igyekeztem. Már megfelelőbb az az álláspont,¹⁷ hogy Sulla, mint diktátor, csak a monarchia előfutárja, Julius Caesar és Augustus uralmának és így közvetve a későbbi császárságnak is útját egyengette, mert így rövid ideig tartó despotismusa csak átmenetként és Appianiossal szemben a Livius periocha értelmében arra szolgáló eszközként szerepelhet, hogy a republikánus kormány-

¹⁷ Paul Leutwein: Der Diktator Sulla und die heutige Zeit. 1820. Piganiol: La conquête romain. 1927. p. 332. Hugh Last. CAH. IX. 1932. p. 208 és 280—320.

formát, amelyben különben, mint Polybios alapján kifejtettük, monarchikus elem is volt, megszilárdítsa, úgyhogy ez az ideiglenes despotizmus sem állt teljes ellentétben a republikánus államformával. Különösen érdekes az összehasonlítás Augustussal Pigiániolnál. „Auguste devait confier la gouvernement de l'Empire à la noblesse et consommer la possession du peuple (a minék jeleként a tribunicia potestast adatta magának); Auguste est, si l'on veut un Sulla, qui n'a pas abdiqué.”

Itt tehát megemlítve van a demokratikus elem is Sulla és Augustus uralmában, úgyhogy még Augustus korában is a római államszervezetben megtalálható mind a három elem, amelynek harmónikus egymásmellettsége a római republikánus államformát jellemzi és így az ő principatusa még némileg a republikánus államforma egy változatának tekinthető. Csak utána szűnt meg a három elem egyike, mikor Tiberius a comitiakat eltörölte és jogaikat a senatusra ruházta. A Sulla-féle végleges államszervezetnek haladó demokratikus jellegét már régebben sokkal élesebben domborította ki Schvarcz Gyula (L. C. Sulla. Ak. Ért. Budapest, 1887), mert Mommsen (R. G. II³. 354), bár ez őt az oligarchikus kormányzat restauratorának tekinti, a senatusnak volt quaestorok általi automatikus kiegészítésében a modern képviseleti rendszernek csíráját véli felfedezhetni. Amde kétséges, vajjon az erre vonatkozó egyetlen forrásadatból¹⁸ ilyen messzemenő következtetés vonható-e, és ha igen, vajjon azután a senatorok kiszemelésénél a népakarat csakugyan befolyásmentesen érvényesülhetett-e, és vajjon ennek révén csak a politikailag iskolázottak, és ezek minden tekintet nélkül juthattak-e a senatusba. Erről az utolsó fejezetben lesz szó. Sullanak demokratikus kísérletéről Haywood (Carcopinorecensio. Amer. Journ. of Philol. 1932. p. 284.) megvetőleg nyilatkozik és szerinte is, éppúgy, mint Carcopin szerint is, Sulla minden osztályt elnyomott. Az utóbbi von Steinnek (Phil. Wochenschr. p. 460.) nézete is, bár szerinte inkább az alsóbb néprétegek, mint a nobilitas felé vonzódott.

Egvébként azonban Carcopinonak éppen az a fejtegetése, hogy Sulla a nobilitast üldözte és elnyomta, ellenzést váltott ki, Haywood i. h. Ciceronak pro Roscio Amerino tartott beszédjére (16., 135., 141—142.) hivatkozva állítja, hogy Sulla visszatérését Ázsiából és győzelmét a nobilitas győzelmének tartották, ami azonban persze még nem bizonyítja, hogy a nobilitast magától függésbe hozni és eszköznek felhasználni nem igyekezett. De a főérvet Sulla és a nobilitas közti ellentéthez mégis az a körülmény szolgáltatja, hogy Sulla, bár legalább Plutarchos (Syllas 1.) szerint, noha egykor vagyonos patriciusi családból származott és egyik őse, aki consul volt, luxusa miatt később a senatusból kizárattott és a család később annyira elszegényedett.

¹⁸ Tac. Ann. XI. 22, a lex de XX. quastoribusól ugyanis csak erre vonatkozólag felvilágosítást nem nyújtó töredék jutott ránk.

hogy a patriciusi származás ellenére atyja már magistraturát sem érhetett el, maga is — bár a kéjelgéseire, dözsoléseire és luxusára vonatkozó adatok ennek ellentmondani látszanak — szűkös viszonyok között töltötte fiatalabb éveit, Mariussal, aki mellett mint quaestor vett részt a Iugurtha elleni háborúban, sokáig jóban volt és csak később veszett össze vele egyéni hiúságból és ambícióból kifolyólag és bár örökségekhez is jutott, a minimalis korhatárnál csak jóval később érte el a magasabb magistratusokat. Ezzel szemben azonban meggondolandó, hogy később mégis nagy vagyonra tett szert, hogy 88-ban, consulsága évében leányát consultársának, Q. Pompeiusnak fiához adta nőül, maga pedig a nobilitásnak akkor legelőkelőbb nemzetségével, a Caecilii Metellivel lépett rokonságba, az ebből származó feleségével jó viszonyban volt, a házasságból három gyermek is származott és feleségétől halálos ágyán csak babonából vált el, de annak legközelebbi rokonával fenntartotta a kapcsolatot és mivel Pompeiussal ellentétbe jutott, lemondásának évére, 79-re Hispania kormányzását és az ottani marianusok elleni háborút Metellus Piusra bízta, aki már Itália elfoglalásánál is segített neki. Tehát még az is kétes lehet, vajjon Sulla, legalább consulsága óta, nem tartotta-e magát a nobilitashoz tartozónak, noha ősei magistratus lajstromában hiány volt. Méginkább kétséges, vajjon Sulla és a nobilitas között ellentét konstatalható-e. Az ugyan bizonyosnak látszik, hogy a nobilitashoz tartozó senatorok száma csökkent, a homines novié emelkedett és Munronak (Carcopino bírálat. *Journal of Rom. Stud.* 1932. p. 239.) abban igaza lehet, hogy a Sulla-féle lex annalis a túlnyomóan a nobilitasból kikerült magistratusok és promagistratusok jelentőségét csökkenthette és ezáltal a senatusét, mint testületét megszilárdíthatta. Amde erről csak Sulla és a senatus viszonyának megbeszélésénél lehet szó az utolsó fejezetben.

Ami Appianost és a modern kutatókat leginkább megtevesztette, az a körülmény, hogy bár Sulla meghatározott feladattal volt megbízva és annak elvégzése után erkölcsi kötelessége volt a diktatúrát letenni, minthogy azt csak addigra kapta, míg Rómában és Itáliában a rend és nyugalom helyreáll, mégis ő volt feljogosítva tetszése szerint ennek a pillanatnak bekövetkezését megállapítani. Minthogy neki kétségtelenül jogában állt legalább a republikánus államforma keretében ennek az államformának jellegét tetszése szerint átalakítani, módjában volt a diktatúrát is abba állandó, akár eleinte évenként vagy hosszabb időre, de mindjárt kezdetben vagy később is életfogytiglanra adandó, illetőleg meghosszabbítandó magistratusként beleilleszteni, miként rajta kívül az egyetlen reipublicae constituendae dictator, Julius Caesar második diktatúrája óta meg is tette. (Az elsőről vitium miatt már 11 nap mulva lemondott. *Siber i. h.* 110.) A második diktatúra, melyet 48 novemberében kapott, két évre szólt, a 46-ban kapott harmadik diktatúra 10 évre. (*Siber i. h.* 112.) Ezt követte 45-ben az utolsó, amelynek alapján

dictator perpetuusnak neveztetett, amely meggyilkolásáig, 44. március 15-ig tartott. (Siber i. h. 113.) Ő tehát legalább a valóságban 42. november óta állandó diktátor volt, *δικτάτωρ ἐς αἰεί*, mint Sulláról hibásan állítatik. Határozott terminusra szóló rendkívüli magistratusok voltak még a második triumviratus tagjai is (az első triumviratus magánszerződés volt). Folytatólagosan 5—5 évre nyerték hatalmukat és azt 735-ben, Lepidus lemondása után is megtartották, sőt Pompeius halála után Octavianus meghosszabbítás nélkül egyedül is megtartotta 27-ig. Imperiumok különben nem volt diktátori, sem proconsuli, csak a consulokéval egyenlő értékű. Nem volt benne jog az önkényes törvényhozásra; egyes tekintetben azonban Julius Caesar diktatúrájáét is felülmúló. (Siber i. h. 131.) A meghatározott időtartam kerülése tehát Sullánál mégis csak inkább azt jelentette, hogy ő diktatúráját nem állandó, vagy akár csak hosszabb ideig tartó intézménynek tervezte, hanem hagyománytisztelően azt, miként a régi diktátorok, minél rövidebb ideig akarta rendkívüli magistratusként megtartani, éppen csak addig, míg feladatát befejezettnek nem tartotta, és már kezdettől fogva és később is mindig akkor kötelességének tartotta lemondani. A diktatúra beleillesztését az általa alkotott államformába szándékosan kerülte, mert az egyike volt a legmonarchikusabb elemeknek a római republikánus államformában, már pedig ő még attól is óvakodott, hogy az általa alkotandó államformának valami monarchikus jellege legyen. A diktatúra csak arra szolgált, hogy új törvények alkotása és az államforma pontos megállapítása által rendet és nyugalmat teremtsen.

Ha tehát úgy a demokratikus, mint a monarchikus elem erősítését kerülte, mégis csak az tetszik legvalószínűbbnek, hogy az oligarchikus jelleget akarta a republikánus államformában kidomborítani, miként azt legszemben Homo fejtí ki. (Il ne reste dès lors, qu'une solution possible, l'oligarchie... stb. a Duff és Gally-féle „Hommes d'état“-ban, p. 291.) De ő nem egyszerűen restaurált, hanem reformokat is vitt keresztül. (U. o. p. 313. és kk.) Hasonlóképpen mondja Carolina Lanzani: „Senatus reformja által Sulla egy elsősorban oligarchikus regime létezését biztosította, amelyet ugyan szorosán a régi republikánus tradíciókkal kapcsolt össze, de amelynek mégsem adott elzárt és keresztül nem hatható alakot, hanem ellenkezőleg abba kapukat és ablakokat nyitott a néptömeg számára is.“¹⁹ Hasonlóan mondja Moskovits is rövid, de szépen írt élet- és jellemrajzában Sulláról, hogy „alapos munkát akart végezni, oly intézményekkel, alkotmánymódosításokkal erősíteni az előregedett köztársasá-

¹⁹ Con la riforma del Senato, Silla aveva assicurata l'esistenza sia pure di un regime oligarchico strettamente collegato alle antiche tradizioni repubblicane, ma che non costituiva tuttavia una forma chiusa e impenetrabile; esso apriva invece porte e finestre sulla massa popolare. L. C. Silla il dittatore. Milano, 1936. p. 258.

got, hogy azok most már véglegesek legyenek, megszűnjenek a Gracchusok óta folyó forrongások“. Mégis a legrövidebben és leghelyesebben fejezi ki magát Rostovzeff (*The social & economic history of the Rom. Empire* Oxford, 1926. p. 26.), hogy ideálja a senatusi minoritás kormányzásának hozzáalkalmazása volt a római birodalom szükségleteihez. (Was the adaptation of the rule of the senatorial minority to the needs of the Roman Empire.) Itt kellőképpen kiemelve van a kormányforma oligarchikus jellege, a senatusi minoritás uralma, annak átalakítása és az átalakítás iránya. A határozott névelő a „senatorial minority“ előtt azonban olybá tüntetheti fel a dolgot, mint hogyha az uralkodó kisebbségben nem történt volna változás. Hogy pedig történt változás, arról az utolsó fejezetben lesz szó. Lsd még Francisci: *Dir. Rom.* II. 1. 120. 123. és M. A. Levi *Costituz. Rom.* 76—86.

Mindezek alapján bizvást állíthatjuk, hogy a Sulla-féle államrend nem volt a régi Licinius korabeli, vagy akárcsak a Gracchusok korában a demagógia felülkerekedése folytán támadt államrend előtti államrendnek egyszerű restaurációja, noha a demagógia és a demagógok által teremtett visszás állapotokat csakugyan megszüntetni igyekezett. Bár nem volt demokráciaellenes, mégis inkább oligarchikus jellegűnek tetszett, mert egy összetételében átalakított és ezután is átalakulandó senatusba került kisebbség, minoritás akaratának érvényesülését előmozdítani törekedett. Annak is igyekezett gátat vetni, hogy egyes hadvezéreként működő provinciális helytartók a mögöttük álló hadseregekkel az állam és birodalom sorsának intézésére döntő befolyást nyerjenek, bár ebben a tekintetben kevés siker reményben, minthogy éppen a birodalom ügyeinek legfőbb irányításával megbízott említett minoritásnak kezébe nem adatott elegendő és kellő gyorsasággal felhasználható fegyveres erő, amellyel egy katonáinak feltétlen ragaszkodását megnyert hadvezérnek vele szembehelyezkedését hatásosan megakadályozhatta volna. Ez és Sulla uralomra jutásának példája volt sokkal inkább úttörője a monarchiának, mint a Sulla által létesített végleges államrend, amely különben is csak 9 évig, az utóbbiakban már jelentékeny mértékben módosítva maradt érvényben, és Sulla államjogi és közigazgatási reformjait aztán túlnyomórésztben elsöpörte a szél.

V. Sulla lemondása.

Tehát Sullának a fentiek szerint az volt a feladata, hogy más eszközöknek felhasználásával is, mégis elsősorban új törvények és az államszervezet átalakítása, illetőleg újjáalkotása által Rómában és Itáliában a rendet és nyugalmat helyreállítsa. Hogy feladatát elvégezhesse és míg ezt a feladatot be nem fejezi, legibus scribendis et rei publicae constituendae diktátorrá választatta magát. Diktatúrája autmatice nem volt megszüntethető, de minthogy az imént említett célra adatta azt magának, el lehetett várni tőle azt, hogy ennek elérése után, miként kötelessége volt, a diktatúráról önként le fog mondani. Különö-

sen szívéen feküdt az akkori államformának átalakítása, illetőleg újjáalakítása. Ezt úgy vélte elérhetni, hogy a törvényes republikánus államformának az akkoritól sok tekintetben eltérő, sőt újszerű oligarchikus jelleget adott. Mivel ebben az általa alakított oligarchikus constitutióban legfeljebb annak megvalósításához szükséges olyan monarchikus jellegű institutióknak mint a diktatúrának fenntartása nem volt helyénvaló, sőt az az oligarchikus jelleggel ellentétben állt, minthogy a reabízott feladatot amúgy is nagyjában megoldottnak tartotta, a diktatúráról lemondott.

A lemondás akkora hatalomról, amekkora Sulláé volt, azonban annyira feltűnő, hogy az itt adott egyszerű magyarázat — különösen a hatalmaskodó és vérengző Sulla esetében — nem látszott megfelelőnek és ezért régiek és modernek e lemondás okát másban vagy másban is keresték. Így már Julius Caesar Suetonius (*Vita divi Julii* 77) szerint, aki T. Ampius szerint töle eredő hetvenkedő nyilatkozatot közöl, állítólag azt mondta: „Sullam nescisse litteras, qui dictaturam deposuerit.” Carcopino (*Sylla* 211.), aki Julius Caesar nyilatkozatában látja az igazságot, a fiatal Caesarnak tulajdonítja ezt a nyilatkozatot, a „qui dictaturam deposuerit”-et pedig így fordítja: „qui n'a pas gardé sa dictature”, ami közelfekvővé teheti azt a gyanút, hogy Caesar szerint Sulla a politikában való járatlansága miatt nem tudta megtartani a diktatúrát. Gelzer (*Gnomon Carcopino bírálata*, 1932. p. 606.) helyesebben az öregedő Caesarnak szája adja a nyilatkozatot és azt annak tulajdonítja, hogy Caesar akkor már nem hitt a republikánus államforma életképességében. Hozzátehetjük, hogy Julius Caesar, mint diktátor, mégis csak köztársasági magistratust töltött be, ha azt élethossziglanná tette is, hogy a regnum felújítását visszautasította és hogy Sulla Appianos szerint is önként mondott le a diktatúráról. Ha pedig Plutarchos fecsegései alapján arra gondolnak (Így már Zachariä I. 158.), hogy azért mondott le, hogy mégegyszer kitombolhassa magát, vagy hogy rendetlen életmódja folytán megbetegedett és halálának közeledését érezte, az aggkori kicsapongásairól és betegségéről szóló elbeszélésekről már az első fejezetben szoltunk. Legfeljebb annyit engedhetünk meg, hogy hosszú, izgalmas tevékenysége után pihenés és némi szórakozás után vágyódott. Appianos (b. c. I. 104., 105.), minthogy szerinte visszavonulása után is a halálát megelőző estéig egészséges volt, a visszavonulás okát sem kicsapongások utáni vágyában, sem a kicsapongások által megromlott egészségi állapotában, hanem abban látja, hogy megúnta a háborúkat, az uralkodást, a római tartózkodást és hirtelenül vágya támadt falusi életre, hogy így a magányba visszavonulva halászzattal és vadászattal töltse idejét. Ez a magyarázat is mesterkéltnek látszik. Lehetséges persze, hogy ebben is valami igazság rejlik. De a kötelességtudó Sulláról nem tehető fel, hogy a diktatúrát hirtelenül támadt kedvére való tekintetből tette volna le, ha annak további megtartását az általa

képviselt ügy szempontjából szükségesnek, vagy akárcsak előnyösnek is tartja.

Montesquieu (*Dialogue de Sylla et d'Eucrate*) szerint lemondásával csak azt akarta igazolni, hogy a diktatúrát nem tekinti menedékhelynek, eszköznek a saját személye épségének biztosítására. Csakhogy ennek bebizonyítása fölösleges volt. Mindenki tudhatta, hogy a 10 ezer Cornelius és az Itáliában általa földbirtokokhoz jutott 120 ezer egykori katonája személyének épségét jobban biztosíthatta, mint a diktatúra. Niebuhr (R. G. V. 446.) azt a gondolatot veti fel, hogy embergyűlölet vett rajta erőt, mint később Tiberius császáron, de ezt a gondolatot mindjárt el is veti.

Ezért az újabbak inkább arra helyeznek súlyt, hogy a hatalmat megtartani nem is akarta. Ihne (R. G. V. 453.) szerint valamikor olyan hatalmi pozíciót töltött be, hogy kisebb jelentőségű állást, mint a diktatúrát, nem is fogadhatott el, neki vagy az állam élén kellett maradnia, amit pedig nem akart, vagy teljesen visszavonulnia. Freeman (*Hist. Essays*. 1889. p. 352.) szerint sem törekedett állandó uralomra a maga számára, még kevésbbé akart a maga családjában királyi vagy diktátori dinasztiát alapítani. Drumann—Groebe (II². 422.) szerint sem tülekedett a hatalomért, hanem egyszerűen elfogadta azt, amit a sors, vagy — miként ő maga mondani szokta — szerencséje ölébe ejtett, és azt, amit ebből tényleg megtartani akart, lemondásakor sem adta fel. Fröhlich (PWRE. IV. c. 1562.) a lemondást üres színészkedésnek bélyegzi, mert ellenségeinek lemészárlása után a 10 ezer Cornelius és 120 ezer veterán által azt, amit akart, mégis keresztülvihette. Adcock C. A. H. IX. 694 szerint fatalizmusa készítette lemondásra.

A fejezet élén kifejtett állásponthez még közelebb jutnak az újabb nézetek. Már Schvarcz Gyula (i. h. p. 79.) a lemondást egyszerűen azzal magyarázza, hogy reformműve befejezést nyert, és ő most távolról akarta szemlélni, hogy az beavatkozása nélkül önmagában miképen fog működni. Sokkal újabban M. A. Levi (*Silla Milano*, 1924. p. 135.) is, bár a lemondást kissé theatricalisnak mondja, lemondásának okát mégis abban látja, hogy új rendet teremtett (*credendo di aver dato alla Patria, un nuovo ordine di cose*), mert nem gyanította, hogy az ő törvényhozása csak ephemer természetű lehet, mióta a hadsereg politikai eszköznek volt felhasználható. Baker (*Sulla the Fortunate*, 1927. p. 279.) azt mondja, hogy Sulla már a consullá választatása által előkészítette lemondását, mert már akkor kíváncsi volt arra, hogy az általa teremtett rend miképen fog önmagában működni. A diktatúrát ebben és a következő évben csak azért tartotta meg, hogy ha tapasztalatai alapján szükségesnek véli, ezen a renden javításokat eszközölhessen. Mindamellet így már előre készített végleges lemondása meglepetésszerűen hatott és elégtelenséget keltett (i. h. p. 290.). Hugh Last (C. A. H. IX. 1932. p. 309.) is súlyt helyez a lemondás előkészítésére, amelyet már

consullá választásával kezdett meg és consulsága alatt folytatott, midőn a következő, 79. évre nem vállalta a consulságot, hanem két, a Metellusokkal rokon családból származó egyént jelöltetett consulokká és aztán, mihelyt consulsága véget ért, megbízáván hiveinek ragaszkodásában ő hozzá és alkotásához, a diktatúráról is lemondott.

Már Carcopino által némileg befolyásolva, mindamellett túlnyomóan e fejezet elején kifejtett álláspont felé hajolva írnak a legújabb Sulla élet- és jellemrajzok a lemondásról. Idetartozik Carolina Lanzani könyve is.²⁰ Lanzani, bár elismeri (i. h. 211—238.), hogy Sulla egykori hiveinek száma diktatúrája folyamán fogyott, ellenségei növekedett, mégis azt tartja (i. h. 315—320.), hogy a lemondás nem volt kényszerhelyzet folyománya, hanem egyszerű következménye annak, hogy feladatát befejezettnek tartotta. Sőt ő — tekintettel arra a senatushatározatra, amely az általa provinciaként létesített Gallia Cisalpina kormányzását reábizta — lehetségesnek véli, hogy visszavonulását rövid pihenésnek tekintette,²¹ mert ő úgy is, mint Gallia Cisalpinának jövődjé proconsulja, úgy is, mint senator és augur, mégis első-sorban mint államrendjének megalkotója kötelesnek és képesnek is érezte magát alkotásának ellenőrzésére, biztosítására és megvédésére, úgyhogy lemondását is tulajdonképpen csak ideiglenesnek tekintette, amihez azonban megjegyzendő, hogy ha ilyen szándékai voltak, aligha vonul vissza campaniai birtokaira, eltekintve attól, hogy nagyon kétséges, vajjon a senatus által neki csakugyan felajánlott proconsulságot consulsága után egy évnél hosszabb idő múlva a saját lex annalisa értelmében mint lemondott diktátor, elfogadhatta-e. Homo is (Hommes d'État I. 323.) hangsúlyozza, hogy a lemondás önként történt, mert miután Sulla constitutiója elkészült, semmi akadályja sem volt annak, hogy az azonnal teljes egészében működésbe lépjen, csak éppen az ő diktatúrája, amely abba semmiképpen sem illeszkedett bele és amelyet csak addigra kapott, míg célját megvalósítja. Amellett azonban megengedi, hogy a diktatúrája végére eső kellemetlenségei siettették már előbb megfogant elhatározását. Lényegében ezt mondja Moskovits Gvörgy is (L. C. Sulla, Róma diktátora. Pécs, 1838. p. 46.) „Gondoljunk arra, hogy a diktatori hatalmat törvények alkotására és a köztársaság helyreállítására kapta, helyesebben vette igénybe... Meg kellett reformálnia az alkotmányt, ezt tisztán látta, de sem ő, sem kortársai nem sejtették, hogy a birodalom államéletének fejlődése máshova vezet, a monarchia felé. Sulla ezért nem tartotta meg a monarcha hatalmát, mert egyszerűen nem akart az lenni.“

²⁰ L. C. Silla Dittatore. Biblioteca della Rivista Historia del Popolo d'Italia Hoepli. Milano, 1936.

²¹ un breve riposo, una spezie di vacanza, non diverso, in certo modo da seno, da quella che terminata la guerra Mithridatica egli si era presa ai bagni de Edepsa, in Grecia prima di intrapendere la guerra d'Italia, i. h. p. 323.

Az emberek tehát már régóta csodálkoztak azon, hogy aki harc árán szerzett és önkényesen gyakorolt akkora hatalmat Itáliában, hirtelen elhatározással önként lemondott erről a hatalomról, a diktatúrát letette és visszavonult a magánéletbe. Appianos (b. c. I. 103.) szerint ő volt az első és egyetlen ember, aki ezt tette. Igaz, hogy — mint említettük — már azelőtt Cincinnatus és Fabius Buteo még ha a speciális teendőkkal megbízott diktátoroktól el is tekintünk, még az időmaximum eltelte előtt önként letették a diktatúrát. Csakhogy ezek nem hatalmaskodtak és így nem is szereztek maguknak annyi ellenséget, mint Sulla. Vajjon Sullát a hatalom megszerzésénél az a cél vezette-e, hogy azt kedve szerint gyakorolhassa, vagy pedig elsősorban az a cél, hogy ellenségein hiveinek üldözéséért bosszút álljon, vagy hogy rendet teremtsen és ezt a rendet állandósítsa, ebből a szempontból mellékes, mert bármilyen cél is lebegett előtte, igen sok esetben erőszakot alkalmazott, ami pedig legelőbb az ezáltal érintett egyénekben rendszeres visszatetszést kelt, gyűlöletet ébreszt. Ezért Appianos és Plutarchos (Syllas 34.) nem annyira a lemondáson csodálkoznak, mint inkább azon, hogy lemondani merészelt, miután annyi embert meggyilkoltatott és változtatásai és újításai által az akkori államrendet teljesen fel forgatta. Csakhogy ő, miután személye és rendszabályai ellenségeinek egy része a polgárháborúban elesett, a dúsan jutalmazott 10 ezer Corneliusból és földbirtokhoz juttatott 120 ezer veteránból olyan gárdát teremtett magának, amely lemondása után nemcsak személyének biztonságáról gondoskodott, hanem azt is megakadályozhatta, hogy az általa alkotott szabályokat hamarosan és hirtelenül megszüntessék vagy megváltoztassák, úgy hogy még a constitutionalisok is még 9 évig nagyjában érvényben maradtak. Így tehát nincs csodálkoznivaló azon, hogy Sulla, miután feladatát és annak nézete szerint legfontosabb részét, az általa tervezett és létesített constitutiót befejezettnek tartotta, a diktatúráról lemondott.

Ezzel szemben Carcopino, aki szerint Sulla diktatúráját állandónak tervezte, úgy hogy az tulajdonképpen, mint Appianos mondja, diktatúra mezébe burkolt királyság, hellenisztikus monarchia ill. tyrannis volt, ennek megfelelően rendkívül szellemesen írt könyvében egyszerűen elveti az önkéntes lemondást és azt állítja, hogy ő csak kényszerűségből mondott le. Szerinte Sulla (Carcopino, Sylla p. IX. 120—146.) a marianusok leverését nagyrészt annak a két hadseregnek köszönhetette, amelyet Metellus Pius és Pompeius szervezett, akik magukat neki alárendelték. Metellus Pius Sulla felesége atyjának atyai nagybátyja volt, miért is a Metellusok, az akkori római nobilitásnak legelőkelőbb családja, Sullát magukhoz tartozónak tekintették és azért diktatúrájában is tévesen a Róma feletti uralomnak az ő családjuk számára való megszerzését látták, nem ismervén fel, hogy ők is csak eszközökként szerepeltek Sulla önző terveinek megvalósításánál. Sulla Pompeiust is akarta családi kötelék által

magához láncolni, ami azonban nem sikerült. Kieszközölte ugyan, hogy Pompeius első feleségétől, Antistiától, elvált és nőül vette Sulla mostohaleányát, Metella leányát első férjétől, M. Aemilius Scaurustól, Aemiliát, de ez a házasság utáni napon meghalt. Kárpótlásul fiatalember léteére és anélkül, hogy magistratust viselt volna, proconsullá lett és Sulla őt azért is, hogy Itáliából eltávolítsa, hat legio élén, 3 nehéz tengerentúli vállalkozással bízta meg, a szicíliai, numidiai és afrikai háborúval. Minthogy azonban Pompeius a reábízott feladatokat fényesen megoldotta, féltékenykedett és őt háttérbe szorítani igyekezett. Senatus consultum által meghagyatta neki, hogy 6 legiója közül ötöt feloszlasson, a hatodikkal pedig Afrikában várja be az őt felváltandó praetort. Midőn a katonák Pompeiust engedetlenségre buzdították, noha ez színelég vonakodott reájuk hallgatni, Sulla előbbi intézkedéseit visszavonván, megengedte Pompeiusnak, hogy hat legiója élén visszaterhessen Rómába. A bizalmatlanság azonban megmaradt és mikor 79-ben a Sertorius elleni háború vált esedékessé, azt nehogy Pompeius újabb babérokat arathasson, nem öreá, hanem Metellus Piusra bízta. Így a három férfiú közti coalitció, amelynek Sulla uralomrajutását köszönhette, már korán bomladozni kezdett.

Tovább tartott a barátság a Metellusokkal, bár Sulla feleségének halála azon is rést ütött. Különösen közelállt hozzá Metellus Pius. De a többi Metellusokkal is a barátságot legalább színelég fenntartani igyekezett, mikor két, ezzel a családdal szoros rokonságban levő férfiút választatott 79-re consullá: Claudius Pulchert és a később Servilius Isauricusnak nevezett Servilius Vatiat. Tőlük elvárta, hogy meghiúsítsák Pompeius triumphusát és előmozdítják Pompeius katonáinak szétszórását egész Itáliában, hogy így Metellus Pius veteránjai földbirtokhoz jussanak.

Azonban Servilius Vatia és Claudius Pulcher csakhamar észrevette a Metellusoknak, akikhez ők is számították magukat és Sullának céljai közti ellentétet. A Metellusok az oligarchia restitutióját akarták, amely az ő uralmuk helyreállítását jelentette, Sulla állandó monarchiát akart. Sulla is, a Metellusok is egymást csak eszköznek kívánták felhasználni. A Metellusok végre is megúnták, hogy csupán a dicsőség kedvéért Sulla szekekrét tolják és a tényleges haszon mindíg Sulláé legyen. Végre magának Sullának is be kellett látnia, hogy sem az általa 79-re választatott két consulnak, sem általában a Metellusoknak támogatására többé nem számíthat. Ez történt a Sex. Roscius Amerinus elleni perben, akinek érdekében Cicero által tartott védőbeszéd ránkjutott.

Ennek a beszédnek analízise és politikai hátterének megvizsgálása alapján igyekszik Carcopino megvilágítani a Sulla és a Metellusok közti ellentét kitörését, amely végre is Sulla lemondásához vezetett. Cicero szerint a vádlottnak két rokona gyilkoltatta meg a vádlott atyját és azután, hogy birtokait megszerzhessék, Sullanak egy fényűzésre vágyó, befolyásos szaba-

dobocsátottja, Chrysogonus által a meggyilkoltnak nevét a proscibáltak jegyzékébe becsempésztették, noha ez a jegyzék akkor már le volt zárva és a meggyilkolt Sulla hadseregében szolgált. A meggyilkolt földieit emiatt emelt panaszkodnak Sulla elé jutását is Chrysogonus akadályozta meg. A birtokok, minthogy proscibáltéi voltak, a kincstárra szálltak és árverésen eladtván, a gyilkosok által potom áron, a valódi érték harmincad részén, megvásároltattak és Chrysogonusnak is jó rész jutott belőlük. Sőt a proscibáltak fia és ennek esetleges gyermekei, nemcsak az öröklendő vagyont, hanem még a polgárjogukat is elvesztették. A meggyilkolt fia ekkor támogatót keresett és talált is ilyent egy Caecilia Metellanak nevezett előkelő származású hölgyben, akinek hajadonságából Carcopino azt következteti, hogy az istenkultusznak szentelte életét. Szerinte Cicero szavai-ból kitűnik, hogy nagy tekintélynek örvendett, mert a *bellum sociale* elején az odamenekült nők által megfertőzött Juno Sospita-templomot purifikálta és az istennőt maradásra bírta. (Cic. de div. I. 44, 99. Obsequens 55). Már pedig ez a Caecilia Metella a Metellusoknak ama ágához tartozott, amely hivatva volt Sullával szemben is a nobilitas érdekeit képviselni, melyen nemcsak maga adott a Kr. e. II. és I. században számos consul a rómaiaknak, hanem rokonságban volt a nobilitasnak más előkelő családjaival is. E Caecilia Metella atyjának egyik sógora volt P. Scipio Nasica, 111. évi consul, a másik ugyan csak a praetorságig vitte, de az ő fia volt P. Servilius Vatia, a 79-iki consulnak egyike. A másik 79-iki consul, App. Claudius Pulcher pedig magának ennek a Caecilia Metellanak sógora volt. A pert Cicero (pro Rosc. Am. 51, 149.) szerint M. Messala készítette elő és csak fiatalsága miatt engedte át a nyilvános szereplést Ciceronak. Cicero két védőtársát is nevezi meg. Az egyik P. Scipio, fia vagy unokája a 111-ik évi consulnak, akik közül az unoka később Metellus Pius által adoptáltatván, plebejussá lett. Ciceronak másik védőtársa egy Q. Metellus, aki szintén Caecilia rokonságához tartozott. Maga Cicero is (pro Rosc. Am. 6, 15). a vádlott atyjáról állítja, hogy jóban volt a Metellusokkal, Serviliusokkal és Scipiokkal. Mindebből azt következteti Carcopino, hogy a Metellusok örömmel fogadták Roscius felmentését, mert ez nemcsak Chrysogonusnak, hanem pártfogójának, Sullanak, kudarcát és így az általuk visszavágyott oligarchikus uralom győzelmét is jelentette Sulla diktatúrája felett.

Ez okozta a Metellusok szövetségését Pompeiussal, amely Sulla lemondásához vezetett (Carcopino Sylla p. XII., XIII. 186—211). A Metellusoknak ugyanis nagy tekintélyük volt a senatusban, de sem a senatusnak, sem a Metellusoknak, a Sullával tartó Metellus Piuson kívül, nagyobb haderő nem állt rendelkezésükre, amelynek segítségével Sulla lemondását kudarc után kieroszakolhatták volna, Pompeiusnak azonban még mindig rendelkezésére állt az általa Itáliába visszavezetett 6 legio, amelyhez tartozó katonaság igényeit Sulla nem akarta kielégí-

teni, míg a saját veteránjait bőségesen kárpótolta. Ezek készek voltak Pompeius hívó szavára bármikor Sulla ellen fegyvert fogni. Így jött létre a *coalitio Pompeius* és a *Metellusok*, ill. a *senatus* ama tekintélyes része között, amely a *Metellusokra* hallgatott. Befolyásuk hatása alatt a *senatus* Sulla akarata ellenére Pompeiusnak megadta a *triumphus* jogát és Sulla, bár vonakodva, abba beleegyezett. Sőt a *senatus* tovább ment. *Granius Licinianus* (p. 38. Bonn = 32 *Flemisch*) szerint 79-re provinciául adta Sullának *Gallia Cisalpinat*, ami által kifejezésre jutatta, hogy akkorra a diktatúra megszűnjék és ismét 2 szabadon választott *consul* legyen a *főmagistratus*. Első helyen pedig *consulnak* a Sulla által is pártolt *Catulus* helyett *M. Aemilius Lepidus* jelöltetett, aki noha Sulla-féle *proscriptio* folytán meggazdagodott, most Sullat szidalmazta és *zsarnoknak* nevezte, mégis Pompeius pártfogása alatt annak választatott meg. Pompeius egykori katonái is Sulla ellen készülődtek. A *polgárháború* tehát akkor megújult volna. Bár Sulla veteránjainak nagyrésze ekkor már *Metellus Pius* vezérlete alatt *Hispaniában* volt, ill. oda indult, Sulla még mindig képes volt a küzdelmet felvenni Pompeiussal. Csakhogy a küzdelem kockázatos volt és ha sikerrel is végződött, mint ahogyan nem is látszott sikertelennek, új rendezést, átalakításokat tett szükségessé. Mindez pedig azért, hogy a monarchikus elvet reprezentáló diktátori állás állandósuljon. Csakhogy Sullának meg kellett gondolnia, vajjon öneki magának megéri-e a kockázatot, a vérömlesztést, az első kísérlet meghiúsultának bevallását, az önmeghazudtolást, a monarchia létesítése. Szorosabb hozzátartozói között nem akadt megfelelő egyén, akire az általa megteremtett, de még mindig ingónak látszó alapon nyugvó monarchikus uralom megszilárdítását és állandósítását nyugodtan rábízhatta volna, miért is ennek érdekében egy újabb küzdelem megkezdése nem állt egyéni érdekében állónak. A lemondás pedig minden gondtól és fáradtságtól megszabadította, sőt lehetővé tette neki azt is, hogy kedvező körülmények között az uralmat ismét magához ragadja. Ezért váratlanul lemondott. Ez a lemondás tehát nem volt önkéntes, hanem a viszonyok kényszere alatt következett be. Állandóvá csak nemsokára ezután bekövetkezett halála tette. Másrésztől igaz, hogy a lemondás nem fegyveres erő által erőszakoltatott ki, tehát önkéntesnek látszott, de csak annak látszott, mert a valóságban kikényszerített és nem állandónak gondolt volt. Sulla mégis csak egyeduralomra törekedett és erről a törekvéséről véglegesen sohasem mondott le, ha legalább egy időre szükségesnek is tartotta a lemondást. Ezért nevezi *Carcopino* Sulla uralmát „la monarchie manquée“-nek.

De bármilyen szellemes is *Carcopino* okoskodása, alapjában elhibázottnak látszik. Nem akarok olyan különös súlyt vetni arra, hogy *Gellius* (N. A. 15, 28. 3) a *Roscius* beszédét határozottan 80-ba és nem 79-be datálja, amint azt *Gelzer* (*Gnomon* 1932. p. 607) v. *Stein* (*Phil. Woch.* 1932. p. 462) és *Haywood*

(*Americ. Journ. of Philol.* 1932 p. 285) teszi, mivel ez látszik az egyedüli pontos időmeghatározásnak, minthogy a consulok neveinek megjelelőlésével történik. Én eltekintve a datálástól is elhibázottnak tartom a pro Roscio Amerino beszéd analiziséből levont túlzó következtetést a Metellusok és Sulla közti viszonyban beállt változásra. Cicero csak azt bizonyítja, hogy Chrysogonus Sulla bizalmával rútol visszaélt. Ha ez igaznak bizonyult, Sulla, aki barátaival szemben is tudott könyörtelen lenni, csak hálás lehetett Ciceronak, hogy előtte Chrysogonus érdemtelen-ségét kegyeire feltárta. Hogy a Metellusok közül néhányan asszisztáltak Ciceronak, azt Sulla tőlük rossznéven nem vehette. A Metellusok barátsága mégis csak többet ért neki, mint egy bizalmára érdemtelen szabadonbocsájtottjának jóindulata.²² A legkülönösebb mégis az ellentét az id. Roscius proscriptioja és a fiú ellen atyagyilkosság miatt emelt vád között, hiszen a proscibálnak meggyilkolása nemcsak kötelesség volt, hanem érte még jutalom is járt. Ez szúrhatott szemet Sullának is. Ezért különös, hogy mikor Carcopino (Sylla 155) azt találgatja, hogy miért engedett Sulla az eljárásnak szabad folyást, mindenféle okot hoz fel, csak a legegyszerűbbet, legtermészetesebbet mellőzi, t. i. azt, hogy talán Sulla maga is, aki esetleg maga sem emlékezett vissza arra, vajjon az id. Rosciust proscibálta-e vagy nem, midőn az atyagyilkossági per folyamán arról értesült, hogy a név benne van a lajstromban, hogy a megkegyelmezés érdekében az ameriniumiak deputatiót is menesztettek hozzá, amely azonban sohasem juthatott színe elé, gyanusnak tartotta Chrysogonus viselkedését és tisztázandónak, miképen került a név a jegyzékbe. Cicero beszéde aztán meggyőzhette őt arról, hogy valami rendetlenség történt. Akkor inkább az lehetne gyanus, Chrysogonust nem büntette meg, amiért a nevet felhatalmazás nélkül utólag a jegyzékbe iktatta. Csakhogy ez perszerűleg valószínűleg bebizonyítva nem lett és bebizonyítható sem volt, még ha az indiciumok emellett szóltak is. Ezért Sulla a dolgot tovább nem feszegette. Chrysogonus pedig ezért hálás lehet neki, még abban az esetben is, ha mint valószínű, az összeharácsolt birtokokat elvesztette. A per is csak az ifjú Roscius állítólagos atyagyilkossága körül forgott. Az id. Roscius igazi gyilkosai valószínűleg nem voltak biztosan kimutathatók és így az ifj. Roscius felmentése is inkább csak indiciumok alapján történt. Mivel azonban a felmentést egy Sulla által hozott törvény alapján, egy általa létesített törvényszék mondta ki, az végleges volt és a legkevésbé sem tételezhető fel, hogy az Sulla intencióival ellentétben állt. Tehát evvel kapcsolatban a Metellusok és Sulla között ellentétet konstruálni nincs jogunk. Metellus Pius küldése 79-ben Pompeius helyett Hispaniába Sertorius ellen pedig azt mutatja, hogy legalább ezzel a Metellussal, egykori consul-társával, azután is barátságban maradt. Tehát Sulla feleségének

²² V. ö. Munro *Journ. of Rom. Stud.* 1932. p. 241.

halála sem volt befolyással a Metellusok és Sulla közti viszonyra. Igaz, hogy Sulla haldokló feleségét elvitette házából és tőle elvált, de ez csak babonából történt. A páratlan pompa, amellyel eltemettette, mutatta, hogy halála után is a magáénak tekintette.

De éppen Metellus Pius megbízatása a Sertorius elleni háborúval Pompeius helyett, azt is mutatja, hogy Sulla és Pompeius közt csakugyan ellentét támadt. De az ellentét keletkezésének időpontját és okait aligha lehet pontosan megállapítani. Gelzer (i. h.) kétesnek tartja, vajjon Carcopino helyesen teszi át Pompeius triumphusát 81-ből 79-be, de ebben a tekintetben Carcopinonak igaza lehet, valamint abban is, hogy a Pompeius és Mucia közti házasság, amely Pompeiust a senatusban helyet foglaló nobilitáshoz közel hozta, ebbe az évbe esik. Az ellentétet Sullával nyíltan mutatja Lepidus támogatása Pompeius által. De itt megjegyzendő, hogy Sulla mostohalányát, akit Pompeius nőül vett, de aki hamarosan elhunyt, Aemilianak nevezték, tehát ugyanabból a gensből való volt, mint Lepidus, bár annak más ágából. Talán ez ébresztett Sullában reményt, hogy Pompeius vele kibékülvén, elejti Lepidust és miatta kenyértörésre nem viszi a dolgot, sőt ha hiúsága kielégülést nyer, Lepidussal szemben is a Sulla-féle államrendet megvédelmezi, ami csakugyan be is következett. De még hogyha Lepidus kedvéért Sullával komolyan szembeszállni is akart, vállalkozásánál csupán 6 légióra támaszkodhatván, amelyek igényeit nem elégítette ki, Sullának még Metellus Pius távozása után is nagy számban Itáliában maradt kielégült veteránjaival szemben sikerre nem számíthatott. Így Lepidus mellé állása talán csak inkább Sulla bosszantása volt, esetleg előkészület arra, hogy szükség esetén a Sulla által teremtett rend védelmével, ill. helyreállításával ő bizassék meg. Végül is, ha úgy érezte volna, hogy Pompeius nála erősebb, de ő a monarchiát mégis fenn akarta tartani, módjában volt ezt megtenni esetleg Pompeius adoptálása által (Munro. Journ. of Rom Studies p. 241).

Ami pedig Gallia Cisalpinának helytartóságát illeti, igaza lehet Carcopinonak abban, hogy ezzel a senatus, nem mint Cary véli, 88-ban a Mithridates elleni fővezérelt elvételeért akarta kárpótolni, hanem hogy ez csakugyan diktatúrájának végére esik (Munro i. h.). Amde helyesen jegyzi meg Munro, hogy ez nem olyan kárpótlás volt, mint mikor Julius Caesar a senatus-tól a „silvae collesque“ provinciát kapta. Hiszen éppen Galliából kiindulva vetette alá magának Julius Caesar Itáliát és az egész római birodalmat. A polgárháború megindításakor Caesar-nak éppen nem volt kedvezőbb helyzete Sulláénál. Sulla 5 legioval és görög segédsapatokkal kötött ki Brundisiumban, Julius Caesar egyetlen legioval lépte át a Rubicont. De egészen más volt a két polgárháború lefolyása. Sulla maga csak Itáliának elfoglalására szcrítkozott, a szicíliai, numidiai és afrikai háborút Pompeiusra bízta, Sertorius ellen csak lemondása körül küldte Metellus Piust. Julius Caesar nem állapodott meg, míg a pompeianusokat a provinciákban, az egész római birodalomban le

nem győzte. Sulla proscriptióival szemben állt a clementia Caesaris. Sulla éppen megelégedett egy többé-kevésbé állandónak gondolt rendnek megteremtésével. Julius Caesar az egész római birodalomnak általánosan elismert urává akart lenni. Célját ő sem érte el, a republikánus államforma megmaradt, ill. helyreállt. A monarchia ideje még akkor sem következett be. Julius Caesar meggyilkoltatott, Sulla legalább betegágyban halhatott meg, mert Sulla kegyetlensége és erőszakoskodása ellenére is az általa alakított államformát republicanusnak tekintette, míg Julius Caesar megpróbálta megkezdeni az átalakítást monarchiává.

Tehát még ha a senatus Sullanak csakugyan akkor szavazta meg Gallia Cisalpina helytartóságát, alig hihető, hogy ő ezt azért tette, hogy Sullat magáról lerázza és tudatára adja, hogy mondjon le a diktaúráról. Valószínűbb, hogy a provincia odaítélése csak a diktatúráról való lemondás után történt, mikor a senatusnak skrupulusai támadtak abban a tekintetben, hogy hátha Lepidus csakugyan az államrendet felforgatni készül és erre az esetre Sullanak lehetővé akarta tenni, hogy ellene eljárjon, mint-hogy az általa alkotott államrend védelme mégis csak elsősorban az ő kötelessége volt. Hogy a kötelességtudó Sulla ezt miért nem tette meg, csak találgatás tárgya lehet. A legvalószínűbbnek tetszik, hogy ő a saját államrendjével összeférhetetlennek tartotta, hogy consulsága után több mint egy évvel proconsul-ságot vállaljon. De meg lehet az is, hogy azt remélte, hogy államrendje az ő beavatkozása nélkül is életképes marad, sőt éppen úgy mutatja ki életképességét, ha minden erőszakos beavatkozás nélkül fenntartható. Az sincs kizárva, hogy arra számított, hogy Pompeius hamarosan meggondolja magát, mert Lepidus támogatását csak bosszúnak tartotta azért, mivel helyette Lucullust tette fia gyámjává és Pompeiusra semmit sem hagyott (Plut. Sulla 38. Pomp. 15. Lucull. 4). Sőt még az is lehetséges, hogy csak halogatta a provinciába távozást, de idő előtt meghalt. Különben, ha a provinciát 79-re kapta, az elfogadás az ő államrendjének biztosítása végett alig volt szükséges, mert ezt akkor még nem fenyegette veszély. Vajjon azt pedig 78-ra. Lepidus évére megszavazhatta-e neki a senatus, legalább is kétes, miután közvetlenül azelőtt sem consul, sem praetor, de még diktátor sem volt. Mindebből pedig az következik, hogy nem monarchiára, hanem a republikánus államformának korszerűvételét által állandósítására törekedett, mégpedig, minthogy ez felelt meg legjobban gondolkodásának és azért annak keresztülvitelét tartotta feladatának, úgyhogy az átalakított, részben újjáalakított republikánus államforma minél erősebben oligarchikus jellegű legyen, miután pedig ezt, amit reábizott feladatának tarthatott, keresztülvitte, a diktatúráról, mint meghatározott teendőkre kreált magistrátusról való lemondási kötelezettségének eleget tett.

Mindamellet mégis meghagyhatunk valamit Carcopino történetkonstrukciójából, azt amit belőle Homo is meghagy: a lemondás siettetését. Carcopino szerint (Sylla 206, 207) Sulla győ-

zelme kétségesnek tetszhetett. Mi fentebb kifejtettük, hogy ha Pompeius és Sulla veteránjai között egyáltalán összeütközésre kerül a sor, Sulla győzelme legalább is valószínű volt, mert az esetleg Hispaniába küldötteket is szükség esetén visszahívni lehetett és azok Sullától kapott birtokaik védelme végett szívesen vissza is jöttek volna. Akkor Sullának pedig majdnem négyszer annyi katonája volt, mint Pompeiusnak. Igaz, hogy Pompeius földbirtokigérés által másokat is megnyerhetett. De addig semmi bizonyítékát sem adta, hogy ígéreteit betartani akarja és képes. Sőt, mikor katonái Sulla ellen tüzeltek, sírás között megfogadta, hogy inkább öngyilkossá lesz, semhogy Sullának engedetlenkedjék (Plut. Pomp. 13). Sulla katonáit mégis csak jobban jutalmazta, mint Pompeius az övéit.²³ Így, ha kölcsönös csábítgatásokra kerül a sor, Sulla alighanem több katonát szerez ilyen módon, mint Pompeius. Carcopino azt hiszi, hogy Sulla győzelme csak nagy véráldozat árán volt kivívható és ő ezt a véráldozatot a fentebb említett körülményeknél fogva céltalannak, kerülendőnek tartotta. Ha kisebbnek is tartjuk a véráldozatot és biztosabbnak Sulla győzelmét, már Lepidusnak consullá választása is amellet szölt, hogy zavargásokra, összeütközésekre kerül a sor. Már pedig, hogy az új alkotmány zavartalanul funkcionálhasson, ilyenek is kerülendők és azok Carcopino szerint Sulla lemondása által kikerülhetők is voltak. Így lehetséges, hogy Sulla, miután feladatát, a republikánus államforma nézetének megfelelő constituálását nagyjában amúgyis befejezette tartotta, az említett meggondolások hatása alatt valamivel előbb mondott le, mint tulajdonképpen szándékozott és az utolsó simításokat az általa alkotott constitúciónak automatikus továbbműködésére bízta, amelybe egyáltalán nem, vagy esetleg interpretátoraként és csak a legnagyobb szükség esetében conservátoraként és kiegészítőjeként kívánt beavatkozni.

VI. Sulla államrendjének bevezetése.

Sullánál a diktatúra időtartamának maximálása a fentiek szerint elmaradt. Így számára csak a lemondás maradt hátra, mint ahogyan tényleg önként mondott le (App. I. 104). Amde lemondani a diktátor a szokás szerint csak akkor mondott le, ha kiszemelésénél vitium állapított meg, vagy ha feladatát befejezte. Vitium miatt pl. lemondott 338-ban C. Claudius Regillensis (Liv. VIII. 15.) feladatának befejezése miatt Cincinnatus. Sullának diktátorrá választásánál vitium nem állapított meg. Akkor különben sem lett volna a lemondás teljesen önkéntes és ő alig tarthatta volna meg 2 évnél tovább a diktatúrát. Julius Caesar is első diktatúrájáról már 11 nap mulva, valószínűleg vitium miatt mondott le. Tehát azt kell tartanunk, hogy Sulla

²³ Az utóbbinak Aзиából való visszatérése után is katonának csak Julius Caesar juttatott földbirtokokat a lex Vatinia által 59-ben. CAH. IX. 575, 576.

lemondása azért történt, mert feladatát bevégeztnek tartotta. A kérdés tehát csak az, vajjon annak tartotta, ill. tarthatta-e azt. Ha annak tartotta, nemcsak joga, hanem kötelessége is volt lemondani.

Tehát Sullánál az időtartam maximálása miatt a diktatúra *automatice* nem szünhetett meg. A lemondás időpontjának meghatározása az ő tetszésére volt bízva, bár amikor feladatát befejezte, neki is mint a régi diktátoroknak, kötelessége volt a lemondás. Sőt a *lex Valeriana*, bár a lemondás időpontja nem volt fix dátumhoz kötve, annak végső ideje mégis meg volt határozva, noha úgy, hogy annak megállapítása, hogy mikor következik be ez az idő, mégis tőle függött. A törvény t. i. azt mondta, hogy ő nem határozott időre kapja a diktatúrát, hanem addigra, míg a belzavarok és háborúk által megingott rend és nyugalom, Rómában, Itáliában és az egész birodalomban helyre nem tér. (ὄρχειν οὐκ ἐς χρόνον ῥητόν, ἀλλὰ μέρι τὴν πόλιν καὶ Ἰταλίαν καὶ τὴν ἀρχὴν ὄλην στάσει καὶ πολέμοις σεπορευμένην στηρίσειν). Feladata tehát két részre oszlott: rendcsinálásra és e rend állandósítására. Az előbbire elsősorban a már diktatúrája előtt végrehajtott és utólag jóváhagyott, de a diktatúrája elején is végrehajtott kegyetlen intézkedések, különösen a hirhedt proscriptiók és a samnitok meggyilkolása szolgáltak. Ezt a feladatot, mikor az új rend ellenségei elhallgattak, úgyhogy a proscriptiókat már 81. jún. 1-én lezárta, nagyjából befejeztnek tekinthette (Cicero *pro Rosc. Am.* 44, 128). Egyéb feladatokat talán nem diktátorminőségben, hanem külön felhatalmazások alapján végzett, miként a polgárháborúban leégett *capitoliumi Juppiter* templom felépítésén is bizonyára külön megbízás alapján dolgozott és azt be sem fejezte (Plin *n. h.* VII. 138. Val. Max. IX.). Feladatának második, fontosabb része, az általa teremtett rend állandósítása, az új rendnek szabályokba foglalása által volt csak keresztülvihető. Évgett választotta magát *legibus scribendis et rei publicae constituendae* diktátorrá. Itt csak azokat a szabályokat akarom vizsgálat tárgyává tenni, amelyek a *res publicae* constituere-re vonatkoznak, amelyek által a republikánus államformát átalakítani, ill. újjáalakítani, gondolkodásának megfelelően oligarchikussá tenni iparkodott és arról, vajjon ezek a szabályok neki alkalmasoknak tűnhettek-e fel ennek a célnak megvalósítására, úgy hogy keresztülvitelük után, mint olvasvalaki, aki legalább feladatát teljesítette, nyugodtan mondhatta le a diktatúráról. Főképen a *senatus*ról kell itt szólnom, mint arról a testületről, mely Polybios szerint is a római republikánus államformában az arisztokratikus, helyesebben oligarchikus elemet képviselt, amelyet az általa újjáalakított republikánus államformában olyan szerephez juttatni kívánt, amely azt fokozott mértékben oligarchikus jellegűvé tenni volt hivatva.

Cobban (*Senate & provinces Cambridge* 1935. p. 3. l.) szerint különösen három intézkedése által emelte a *senatus* hatalmát és befolyását: 1. hogy semmi törvényjavaslat sem kerülhetett a *senatus*

tus előzetes hozzájárulása nélkül népgyűlés elé, 2. hogy úgy a régiebb és csak átalakított, valamint az általa létesített büntető-törvényszékek csupán senatorokból álltak, akik az eléjük került perekben, bár a Sulla-féle büntetőtörvényszékhez kötve voltak, de ezek alapján végleges ítéletet mondtak, 3. hogy a réppribunságot eddigi hatalmától, befolyásától és tekintélyétől megfosztotta. Ami az elsőt illeti, igaz ugyan, hogy Appianos szerint ezt azt consultársával egyetértésben beterjesztett javaslatára már SS-ban maga a népgyűlés határozta el (Εισηγησαντο τε, μηδέν έτι άπρο βούλευτον ές τόν δήμον έσπέρεσθαι. App. I. 59). ámde kétségtelen, hogy az fenntartva, vagy ami még valószínűbbnek tetszik, a marianusok bukása után felújítva, a végleges intézkedések között foglalt helyet, amit Carcopinonak már csak azért is meg kell engednie, mert éppen ezért tarthatja a Sulla és a Metellusok által befolyásolt senatus között állítólag kitört ellenségeskedést Sullára nézve olyan veszélyesnek, hogy amiatt lemondott. Az is igaz, hogy amit a senatus határozott, valamikor csak tanács (senatusconsultum) volt. Csakhogy a senatusconsultum legalább a magistratusok számára már régóta kötelező erejű volt, úgy hogy Sulla rendelkezése folytán más javaslatot, mint amelyet a senatus előzetesen elfogadott, a népgyűlés elé terjeszteni nem is lehetett. Ami az első és második pontot együttléve illeti, arra vonatkozólag megemlíthető az is, ami a senatorok számának emelésével kapcsolatban erről mondható. Erről alább evvel kapcsolatban is lesz szó. Ott még szólni fogok a második pontra külön vonatkozórról is, amennyiben az a senatorok számának emelésével összefüggésbe hozható. A legnagyobb kétség lehet a harmadik pontot illetőleg. Hogy a néptribunság letörése is a senatus ellen irányuló cselekedet volt, amit abból következtetnek, hogy a senatus gyakran felhasználta a néptribuni intercessiót, neki nem tetsző törvényes intézkedések megghiúsítására (Carcopino Sylla p. 52. v. Stein Phil. Woch 1932. p. 461) nem nagyon valószínű. M. A. Levi helyesen jegyzi meg, hogy a néptribunok megvásárlása és a néptribunság elvállalása a nobilitáshoz tartozó egyének által mégis csak inkább a senatus által felhasznált védőeszköz volt, a tömegben izgatás által kiváltott szélsőséges irányokkal szemben (Riv. d. Filol. 1932. p. 411) és Munro is (Journ. of Rom. Stud. 1932. p. 239) megfelelőbben mondja, hogy Sulla a senatus megerősítése után a néptribunság akkor a senatus számára már inkább fölösleges, de egy Gracchus vagy Julius Caesar által egyaránt a senatus ellen annál hatásosabban felhasználható intézmény volt. Ezért ezt inkább, mint már régebben Leutwein (i. h. p. 65) a demagógia letörésére irányuló eszköznek tekintem, bárkinek szolgálatába is szegődött ez a demagógia.

Az első és második pontban megjelölt szempontokból kifolyólag szüksége volt a senatorok számának emelése és a senatus összetételének megváltoztatása. A senatus addig 300 tagú volt, többnyire idősebb urak foglaltak benne helyet, úgy hogy az üléseken rendszeren csak kevesen jelentek meg, ők döntöttek,

ha ugyan nem tartották jobbnak a döntés elhalasztását. Ilyen csekélyszámú testületre olyan fontos feladatot bízni, mint Sulla a senatusra bízni szándékozott, nem látszott ildomosnak. Mint-hogy Sulla több egészen új büntetőtörvényszéket létesített és ezeknek, valamint a régiebbeknek tagjait, mind a senatorok közül sorsoltatta ki, úgy hogy a senatoroknak nagyrésze itt volt elfoglalva, a senatorok számának emelése még szükségesebbé vált (Cobben i. h. 5, 6). Amde a senatus összetételén is változtatni kellett. Addig Fabius Buteo lectiója óta a senatusban csaknem kizárólag volt magistratusok foglaltak helyet, mégpedig a magistratusi rangsor rendjében a censorok által kiszemelve: 1. censorii, 2. consulares, 3. praetorii, 4. aedilicii curules, 5. aedilicii plebei, 6. tribunicii, 7. quaestorii (Bloch Carcopino Glotznál *Histoire Générale* p. 5). Igaz, hogy a méltatlanoknak találtakat a censorok átugorhatták. Ez azonban azon, hogy csak volt magistratus juthatott a senatusba, nem változtatott és azon sem, hogy mivel a quaestorok a rangsorban utolsó helyen álltak, közülük csak nagyon kevesen foglalhattak benne helyet. Azonfelül voltak, akik kereskedelem, pénzügyetek, a provinciák adóinak és jövedelmeinek bérbevétele által nagy vagyonra tettek szert, az equites publicani, akik az államnak és birodalomnak békében is, háborúban is nagy szolgálatokat tettek és ezért, ha nem is értek el magistratust, igényt tarthattak a senatusi tagságra és arra annál is inkább igényt emeltek, mert a provinciabeliek állítólagos, vagy tényleges kifosztása miatt, gyakran senatorokból álló törvényszék által vonattak felelősségre. C. Gracchus, midőn hatalomra jutott, panaszaiknak helyt adott, de hogy miben állt és mire terjedt ki a törvényszékek összetételének általa eszközölt módosítása, az eltérő adatok miatt kétes (Münzer S. *Sempronius Gracchus* PWRE 1938) és én a magam részéről legkevésebbé valószínűnek tartom Livius 60. Periochejének azt az adatát, hogy C. Gracchus, mint Gelzer (*Gnomon* 5, 654) és Strassburger (*Concordia Ordinum* 1931. p. 7) vélik, ezt a javítást azáltal eszközölte, hogy magában a senatusba a 300 volt magistratus mellé 600 equest sorolt. Különben a törvény csak rövidéletű lehetett és C. Gracchus bukása után nemsokára alighanem megszűnt. A politikai viszonyoknak megfelelően más kísérletek is történtek a zsarolási perekben ítélkező bíróságnak homlokegyenest ellenkező megszervezésére. Arravonatkozólag, hogy miképen akarta Livius Drusus a quaestiones perpetuae-ben ítélkező gracchusi esküdszékeket felújítani vagy módosítani, szintén eltérő adataink vannak és a kérdésnek megvilágítása már azért sem érdemes, mert ő idő előtt megöletett (CAH. IX. 179). Strassburger (i. h. p. 9) szerint compromissumot tervezett, de mivel nem voltak elég erős támaszai, elbukott.

Azon szerepnél fogva, amelyet a senatus teendőinek gyarapításával és jelentőségénél fogva, a Sulla-féle államrendben játszott, elsőrangú fontosságú, hogy milyen változtatásokat eszközölt ő a tagok számán és a senatus összetételén. Appianus

(b. c. I. 59, 100) két senatus-kiegészítésről szól; az elsőt 88-ba, a másodikat Sulla-diktatúra idejére teszi, de mindkettőt hasonló szavakkal ecseteli, amennyiben szerinte mindkét esetben 300 az equites vagy leginkább az equites sorából kikerült új tag lépett a senatusba, úgy hogy az angol Hardy (The number of the Sullan senate. Journ. of Rom. Stud. 1916. 59—62) arra a következtetésre jut, hogy tulajdonképen csak egy taglétszám-emelés történt. Csakhogy van különbség a két taglétszám-emelés közt is. 88-ban mind a két consul, Sulla és Q. Pompeius által és valószínűleg törvényes felhatalmazás alapján történt a senatus kiegészítése, a diktatúra idején Sulla által egyedül, de úgy, hogy mindegyik senator felett a comitia tributa leszavazott. Hardy a kettőt úgy egyezteteti össze, hogy első esetben a két consul a népgyűlés által csak jogot nyert a kiegészítésre, de ezzel a joggal a Milthridates elleni háború sürgőssége miatt nem élt, és ezen jog alapján a kiegészítést a diktatúra idején Sulla, minthogy Q. Pompeius akkor már nem élt, egyedül hajtotta végre. Hogy kétszer emelték a senatorok számát és mindegyik esetben ugyanannyi taggal, és azért, mert a taglétszám kicsiny volt, magam is valószínűtlennek tartom. Amde először is a szöveg szerint a taglétszám-emelés 88-ban tényleg megtörtént (κλιθέεσθαι ἐς τὸ βουλευτήριον, διφανθρωπότατον δὴ τότε μάλιστα ὄν, καὶ παρὰ τοῦτ' εὐκαταφρόνητον, ἀσφόδους ἐκ τῶν ἀρίστων ἀνδρῶν τριακοσίους). Aztán még kétes, vajjon Sulla, mint diktátor a neki mint consulnak adott megbízást, mikor egykori consultársa nem is volt többé életben, elvégezhette-e. Azért én inkább azt hiszem, hogy a 88-as adat egyszerű dittographia, vagy talán helyesebben egy Sulla diktatúrája alatt foganatosított intézkedésének az ő első consulsága idejébe való önkéntes áttétele. A rei publicae dictatura fogalmában rejlett, hogy ezt diktatúra idejében külön felhatalmazás nélkül is megtehetette, miként Appianosnál kifejezetten 88-ban sincs a népgyűlés által adott külön felhatalmazásról szó, bár akkor ilyesmi csakugyan valószínűleg csak külön felhatalmazás alapján történhetett. Vajon az egyes senatorok felett külön történt-e szavazás, vagy pedig Sulla fontosnak tartotta-e, hogy ennyire életbevágó intézkedésénél a comitia tributát legalább egyetemlegesen leszavaztassa, azt nyílt kérdésnek hagyom, és ez közömbös is, mert amit Sulla kívánt, azt a megfélemlített népgyűlés úgyis megszavazta. Ambár valószínűlen, hogy Sulla ennél a senatuskiegészítésnél a nobilitást teljesen kizárta, mégis elhíhető, hogy akkor csakugyan nagyon sokan jutottak a senatusba, akik ahhoz semmiképen sem voltak számíthatók, mert sem maguk, sem elődeik magistratust nem töltötték be. A dolog mégsem volt túlságosan veszedelmes, mert így csak a maguk, vagy még inkább elődeik üzletei által meggazdagodottak kerülhettek a senatusba, akik azonban maguk legalább kinevezésük után ilyenekkel nem foglalkozhattak, mert azoktól a senatorok és fiaik el voltak tiltva. Ezek tehát életmódban már a nobilitáshoz simultak, vagy simulni kezdtek,

mint egykor a patriciusi és megvagyonosodott plebejusi családok új arisztokráciává, éppen a nobilitassá, összeolvadtak. Sulla is talán a hozzá hű maradt nobilitasból és az ugvan nem a nobilitashoz tartozó, de annak életmódját elsajátító legkiválóbb híveinek összeolvadásából új nobilitást akart teremteni, egy minoritást, amelyre a senatusnak fokozott teendőit és hatalmát rábízni lehet, különben is ez az egyszeri taglétszámemelés nem felelt meg annak, hogy a senatus mint elegendő számú megfelelő egyénből álló testület, új feladatának megfelelhessen. Állandó utánpótlásról kellett gondoskodni.

Sulla ezt a jogot magának nem tartotta fenn, sőt attól magát megfosztotta, nyilvánvaló jelül annak, hogy a diktatúrát és kivételes hatalmat letenni szándékozik. De a censorok általi lectio senatust, amely valamikor a censorok legfontosabb teendője volt, és ezért magát a censurát sem állította vissza, bár azt nem törölte el (Mommsen R. St. R. 2. 1. 310. n. 2. Willems Sénat. 409, 410), mert a másik főteendőjüket, a census megtartását nekik meghagyni akarta, de ezt hosszabb időre kitolni is lehetett és ez a kitolás neki az akkori viszonyok között tanácsosnak is tűnhetett fel, a többi, kisebb jelentőségű ügyet pedig más magistratusok is végezheték. A senatorok kiszemelése már régóta nem volt a censorok önkényére bízva, hanem mindinkább automatikussá lett, úgyhogy megért az idő arra, hogy teljesen automatikus legyen és Sulla nyilvánvalóan azzá is akarta tenni. Hogy miképpen akarta azt Sulla kieszközölni, azt egészen pontosan nem mondhatjuk meg, mert a Sulla-féle lex de XX. quaestoribusból (Bruns, Fontes 712), ha ugyan egyáltalán belé volt foglalva, az erre vonatkozó rész nem maradt fenn. Tacitus (Annal. XI. 22) pedig csak annyit mond: „viginti [quaestores] creati supplendo senatui“, amikor a quaestoroknak a közvetlenül Sulla reformja előtti számát nem ismerjük. Mégis a Tacitus-féle hely valószínűleg helyesen úgy interpretáltatik, hogy a senatusnak azontúl csak olyan tagjai legyenek, akik quaestorok voltak (Schvarcz Gyula i. h. 46), hogy a quaestorok (talán helyesebben volt quaestorok, (ha a senatus taglétszáma pillanatnyilag teljes volna, esetleg megválasztásuk sorrendjében) automaticamente legyenek a senatus tagjaivá (C. A. H. IX. 287) és a censurának a lectio senatus szempontjától eltörlése folytán életfogytiglan azok is maradjanak. Így lett a senatusnak a censorok által azelőtt eszközölt nem teljesen automatikus kiegészülése teljessé, a senatusi tagság pedig élethossziglanivá. Így lassanként be kellett következnie egy pillanatnak, amikor a senatus kizárólag volt quaestorokból állt, és mikor, minthogy csak volt quaestorokból lehetett praetor vagy consul, az utóbbiakká is kizárólag senatorok voltak választhatók, akik senatusi tagságukat vagy a praetori és consuli tisztség viselése alatt is megtartották, vagy annak betöltése után ismét elfoglalták, végül minthogy a praec-

turát és consulságot aránylag csak kevesen érték el,²⁴ a senatus többségét olyanok alkották, akik csak a quaestorságig vitték, az ú. n. quaestoriusok. Schvarcz Gyula (Sulla 43) a senatusi tagságnak a quaestura viseléséhez kötését ideális állapotnak tartja, mert ez szerinte „mindenkire nézve megközelíthető gyakorlati tanfolyamát nyitotta meg a politikai életnek”. Itt csak két hiba van. Először is a legtöbb quaestor quaesturája alatt, minthogy csak egy- vagy kétféle quaesturát töltött be, csak hiányos közigazgatási ismereteket szerezhetett. Másodsor is azokból a quaestorokból is lettek senatorok, akik quaestoroknak sem váltak be, mint ahogy a bukott diákok a jelesen végzett egyenrangúsítanók. Tény azonban, ahogy eltekintünk a Livius periochanak C. Gracchusra vonatkozó fentebb említett adatától, Sulla volt az első, aki legalább a Fabius Buteo-féle reform óta nagyobb mértékben nyitotta meg a senatust a homines novi előtt (Schur: Homo novus. Bonner Jahrbücher. Heft 134. p. 64, 65). De magasabb magistratusig Sulla előtt, alatt és után is csak ritkán vitte homo novus. Már pedig Munro (Journ. of Rom. Stud. 1932. p. 239) helyesen jegyzi meg, hogy Sulla lex annalisa által azontúl is leginkább a nobilitásból kikerülő magasabb magistratusok, de különösen promagistratusok, propraetorok és proconsulok, elhatalmasodását megakadályozván ezáltal, a senatusnak, mint testületnek erejét szilárdította meg egyes kiemelkedő és hatalomsóvár tagjaival szemben. Más szóval ő éppen azt akarta megakadályozni, hogy a senatus regime romjain ismét katonaságra támaszkodó monarchikus jellegű uralom emelkedjék. A homo novusok is az átalakított senatusban bizonyára hamarosan összeolvadtak a nobilitásnak ott helyet foglaló tagjaival, és azok a senatorok is, akik csak a quaestorságig vitték, hozzásimultak előkelőbb társaikhoz. Egy életfogytiglan választottakból, kisorsoltakból vagy kinevezettekkel álló testület mindig konzervatív, a folyton változó hangulatok által egykönnyen nem befolyásolható, hanem megfontolásokra, sőt a változó áramlatoknak ellenállni is hajlandó, miként valamikor a spártai gerusia, vagy az athéni areopag. Fokozatosan kifejlődhetett benne bizonyos testületi szellem, annál inkább, mert már régebb idő óta a választásoknál az új clientela folytán tulajdonképpen csak 200—300 család játszott döntő szerepet (Bloch Carcopino Glotznál i. h. 28. l.), amelyeknek számára a quaestura, mióta senatusi tagsággal járt együtt, önmagában is, nemcsak mint gradus ad Parnassum volt kívánatos. A senatus, talán Sulla intenióinak megfelelően, oligarchikus egységgé olvadt össze, amelyben a főszerepet azonban hamarosan ismét a régi nobilitas ragadta magához, a vezető szerep pedig az optimates példányképének tar-

²⁴ Sulla rendelkezései értelmében az előbbi évenként nyolcan-nyolcan, az utóbbi legfeljebb ketten-ketten, de esetleg annyian sem, mert a practuránál az iteratio 2 évenként, a consulságnál 10 évenként meg volt engedve.

tott Pompeius kezébe siklott át. Különben az oligarchian belül a csoportosulásnál a családi kapcsolatok nagy szerephez jutottak és az optimates, populares, democrates elnevezések is csak korlátozott mértékben szerepelhetnek mint pártnevek (Terms such as Optimates, Populares, Democrates have only a very limited application. Gobban i. h. 10). A C. Gracchus idejében felbomlott, majd ismét időnként helyreállt concordia ordinum Sulla után újból felbomlott és az equites 10 évig nem jutottak szerephez az államban. (Gobban i. h. 27.)

Sulla államférfiúi alkotásának többi részéről, minthogy azok inkább csak közvetve állnak kapcsolatban az alkotásnak általam vitatott oligarchikus jellegével, csak röviden szólok. A senatorok bíraskodó tevékenységének meghatározásával szoros összefüggésben áll a bűnöket, büntetéseket és a felmentés eseteit megjelölő büntető törvények megállapítása, amelyeknek alkalmazása az equites helyett senatorokból kisorsolt törvényszékekre bízott, amelyeknek elnökei a vizsgálattal és a per vezetésével megbízott praetorok voltak, akiknek éppen ezért egyévi magistratuskodások alatt Rómában kellett maradniuk, csak ezután mehettek provinciába, miként a consulok is. Az előbbieket számát a büntetőperek száma miatt is 6-ról 8-ra emelte. A provinciai helytartóság az ő terve szerint, nehogy a helytartók ott befészkelhessék magukat, csak egy évig tartott, bár később sok magistratusoknak a helytartóskodástól tartózkodása miatt mind gyakrabban prorogáltatott. Az aedilitas, mint csak a néphangulat megnyerésére szolgáló eszköz a cursus honorumból kivétel. Még fontosabb volt a néptribunok hatalmának és jelentőségének erős megszorítása, mert ők demagóg eljárásokkal szították az ellenségeskedést a senatussal szemben és okozták a legtöbb egyenetlenséget a senatus, az equites és a köznép között. A comitiák közül a centuriata első helyre emelkedett, bizonyára nem régi servius-tulliusi formájában, hanem abban, amelyben közvetlenül C. Gracchus reformja előtt volt. A diktatúra pedig véget ért.

Sulla államférfiúi alkotása tehát jelentékeny, messze kiható reformokat tartalmazott. Mégsem volt egység. Sulla még végleges alkotásait is tulajdonképpen csak átmenetieknek képzelte, mert ő mindig a római államszervezet természetéből indult ki és annak talaján maradt. Már pedig a római államszervezet mindig változásra képes, folyton változó, átalakuló, fejlődő szervezet volt. Az államszervezet gerincét alkotó alaptörvényeket a rómaiak nem képelték állandóaknak, mint a görögök, akiknél a lényeges változások rendszeren forradalmi úton mentek végbe, míg a rómaiaknál a szuverén hatóságoknak joguk volt még az államforma leglényegesebb részeit is megváltoztatni. Már pedig Sulla ezt az állapotot továbbra is fenntartani akarta. Sem a népgyűlést, sem a senatust, sem a magistratusokat, sem a néptribunuságot nem törölte el, csak változtatott, ha ezt szükségesnek vélte, de meghagyta annak lehetőségét, hogy az ő intézke-

désein is később változtatni lehessen. Bár régi intézményeket felújított, nem volt reakcionárius. Reformjai mutatják, hogy haladó szellemben is tudott okoskodni. Az államformának adott oligarchikus jelleg csak irányt jelölt, nem megkötöttséget. „A senatust nyeregbe emeltem, ám lássuk, tud-e lovagolni.“ (I have lifted the Senate into the saddle; let us see if it can ride. Gobban, i. h. 4.)
(Budapest.)

Heinlein István.

Bemerkungen zur Diktatur Sulla.

Nachdem ich in der Einleitung auf das Zeitgemässe des Themas hingewiesen hatte, versuche ich die Nachrichten über einige Züge in Sulla's Persönlichkeit zu prüfen, besonders wo meine Auffassung von der allgemeinen moderner Gelehrten abweicht. Vor allem versuche ich nachzuweisen, dass die stark pointierten Quellenangaben über seine Schweregei und Genussucht meist auf verleumderischen Klatsch seiner persönlichen Feinde zurückgehen, die ihn dadurch in der Achtung herabsetzen und sich auf diese Weise für die ihnen und ihren Angehörigen zugefügten Leiden einigermaßen rächen wollten. Dabei bespreche ich aber auch andere seiner wirklichen oder angeblichen Eigenschaften und versuche das Zutreffende in ihnen zu prüfen; so seine durch die Proscriptionen berüchtigt gewordene Grausamkeit, den Cynismus, mit dem er die grössten Greuelthaten rechtfertigte und die schwer Betroffenen noch dem Gelächter preisgab, seine Eitelkeit, die den Zwist mit Marius hervorgerufen haben soll, seine im Orient angeeigneten autokratischen Allüren, die ihn den Verdacht brachten, er wolle die dort übliche absolute Herrschergewalt auch in Italien, Rom und dem ganzen Reiche als ständige Regierungsform einführen, seinen Aberglauben, der ihn dazu verleitete, sich als besonderen Schützling der Gottheit oder gar als überirdisches Wesen zu betrachten und betrachten zu lassen, etc.

Was das eigentliche Thema betrifft, so versuche ich vor Allem nachzuweisen, dass Sulla weder das alte römische Königtum zu erneuern, noch eine absolutistische Monarchie auf hellenistische Art, noch eine Tyrannis zu gründen trachtete und dass ihm die Diktatur nicht nur als Deckmantel zur Einschmuggelung des Absolutismus diente, wie dies noch neuerdings auf Grund alter, doch nur als individuelle Meinungen geltender Angaben behauptet worden ist, sondern dass er die Diktatur im Sinne der Altdiktatoren ernst nahm, und als Mittel betrachtete die ihm zugewiesene Aufgabe zu erfüllen. Diese Aufgabe aber war, durch ihm besonders verliehene Rechte und Machtmittel, insbesondere durch seinem eigenen Sinne entsprechende neue Gesetze und eine entsprechende Umgestaltung der Verfassung dem durch Bürgerzwiste und äussere Kriege heimgesuchten Reiche Ordnung und Ruhe zu verschaffen und hiedurch auch die republikanische Regierungsform zu befestigen. (Liv Per. 89.) Da aber die hierzu nötigen wichtigsten Befugnisse sich nicht einfach auf magistratuale Funktionen beschränkten, wie die der Altdiktatoren, sondern zum grossen Teil in das Machtbereich des Senats und der Komitien eingriffen, liess er durch diese ein Diktaturgesetz schaffen, das die dem Senat und den Komitien zukommenden Rechte ihm einräumte, und sich auf Grund dieses Gesetzes zum *dictator legibus scribendis et rei publicae constituendae* wählen, so dass alle Machtbefugnisse ihm gesetzlich durch einheitlichen Willen beider die Volkssouveränität verkörpernden Faktoren übertragen erschienen, wenn dabei auch die Furcht vor seiner Gewalt einen grossen Anteil hatte.

Die Diktatur Sullas war daher ebenso, wie die Altdiktaturen, ein ausserordentliches, zur Erfüllung einer genau angegebenen Aufgabe verliehenes und nur bis zur Erfüllung derselben währendes, einen integrierenden Bestandteil der republikanischen Verfassung bildendes, erst nach Iulius Caesars Tode abgeschaffenes Amt. Selbst wenn Soltau's Behauptung richtig wäre, dass in den ersten anderthalb Jahrhunderten der Republik nur die *rei gerundae causa* Diktatur bestand und die sog. Spezialdiktaturen erst nach der licinischen Gesetzgebung aufkamen, selbst dann ist zu bemerken, dass auch die *rei gerundae causa* Diktatur sich auf einen genau angegebenen, wenn auch auf mehreren Kriegsschauplätzen zu führenden, also mehrere Feldzüge und vielleicht auch andere mit diesen zusammenhängende Geschäfte in sich schliessenden Krieg beschränkte, dass ausserdem diese Art der Diktatur seit dem Anfang der punischen Kriege nur ausnahmsweise, nach Soltau nur dreimal verliehen wurde, die übrigen Diktaturen aber alle Spezialdiktaturen waren. Schliesslich ist zu beachten, dass Sulla, als er 120 Jahre nach der letzten vorhergehenden, in die Endzeit des sog. zweiten punischen Krieges fallenden Diktatur die Diktatur erneuerte, dies sicher nicht in der Form tat, die sie am Anfang, sondern in derjenigen, die sie in der letzten Zeit ihres Bestandes besass. Nach Appianos änderte er die Form der Altdiktatur nur in zwei Punkten. 1. Indem die ihm zugewiesene Aufgabe eine andere war, grössere Machtfülle erforderte, als die der Altdiktatoren, und er zu ihrer Lösung auch solche Rechte benötigte, die damals den die Volkssouveränität vertretenden Versammlungen dem Senate, den Komitien und den Conciliis plebis vorbehalten waren, hielt er es für notwendig seine Diktatur von den die Volkssouveränität vertretenden Gewalten mit weitgehenden, im Diktaturgesetz oder auch anderwärts gesetzlich festgesetzten Rechten auszustatten und so seine ganze Diktatur auf gesetzliche Basis zu stellen. 2. Da es nicht voraussehen war, wann er seine Aufgabe beenden würde, und er die Diktatur länger, als bis zur Beendigung seiner Aufgabe notwendig war, nicht behalten, bis dahin aber diese auch nicht aufgeben wollte, liess er die Maximalgrenze der Dauer der Diktatur ganz fallen, so dass diese nicht automatisch, sondern nur durch freiwillige Abdankung aufhören konnte, wobei ihm aber die Pflicht auferlegt wurde nach Beendigung seiner Aufgabe die Diktatur freiwillig niederzulegen. Die erste Änderung lag im Sinne der dadurch wenigstens äusserlich geförderten Volkssouveränität; die zweite wurde ihm in der Voraussetzung gewährt, dass er die Diktatur nicht länger, als nötig, behalten würde.

Die Herstellung der Ordnung bestand darin, dass er seine Hauptgegner ermorden liess (proscribierte), ihre Nachkommen bis ins dritte Glied bestrafte und ihre Güter konfiszirte. Die grosse Masse der „Verführten“, soweit sie nicht im Kriege umkam, erhielt wohl Verzeihung, doch wurden die Gutsbesitzungen der Anhänger seiner Gegner in ganz Italien ganz oder teilweise konfiszirt; mit diesen belohnte Sulla die ihm getreuen oder zu ihm übergetretenen Soldaten; schliesslich wurden einzelne oder ganze Haufen, wie die meisten der ihm verhassten, weil dem Römertum gegenüber nicht angleichungsbereiten Samniten einfach hingeschlachtet, so dass durch die Anwendung dieser Mittel ein Terrorismus entstand, dem sich jedermann beugen musste. Indessen war dies schon in der ersten Zeit seiner Diktatur im Grosseen vorgefallen, so dass z. B. die Proskriptionen schon am 1. Juni 81 offiziell aufhörten. Nun war nur noch das Wichtigere, die Neuordnung des Staates übrig. Sulla war berechtigt neue Gesetze zu geben und die Konstitution neu zu

gestalten. Von staatsmännischem Gesichtspunkte aus war das Letztere wichtiger. Es stand in seiner Macht und es war sein Recht eine ganz neue Regierungsform, z. B. die monarchische einzuführen. Er aber wollte die republikanische beibehalten, und es war damals auch nicht zeitgemäss, an dieser zu rütteln. Im Gegenteil wollte und sollte er diese befestigen. Aber die römische republikanische Regierungsform schloss drei Elemente in sich, ein monarchisches, ein aristokratisches und ein demokratisches (Polyb. VI. 11) und das Hervortreten des einen oder andern Elementes ermöglichte es der republikanischen Regierungsform ein anderes Gepräge zu geben. Das monarchische Element wurde durch die Magistratur, das aristokratische oder oligarchische durch den Senat, das demokratische durch den in den Komitien abstimmenden Populus vertreten. Da Sulla die Regierungsform beliebig ändern durfte, war es ihm gestattet, auch mit Beibehaltung der republikanischen Regierungsform die Diktatur als ein in gewissen Zeiträumen zu erneuerndes oder gar lebenslänglich auszuübendes regelmässiges Amt einzuschalten, wie dies wahrscheinlich Iulius Caesar tat. Hiedurch wäre die republikanische Regierungsform noch nicht beseitigt worden, aber sie hätte ein monarchisches Gepräge erhalten. Dass Sulla nichts dergleichen tat, beweist, dass er selbst von einem monarchischen Gepräge nichts wissen wollte, viel weniger natürlich von einer Umgestaltung in eine Monarchie. Ebenso hütete er sich davon, das demokratische Element zu stärken. Wohl hat er die Komitien nicht beseitigt, aber jeden in diesen vorgebrachten Vorschlag eines Magistrats oder Volkstribunen, insofern er letzteren überhaupt das Vorschlagsrecht belies, an das Probuleuma des Senats gebunden. Hiedurch und durch Vermehrung der ihm zugewiesenen Quaestionen durch Gründung eines festgesetzten, unabhängigen und endgültigen Verfahrens in Strafprozessen, hat er den zwar stark geänderten, aber eben seither aus wirklich auf Lebenszeit auserlesenen bzw. gewählten und dadurch unabhängig gewordenen Mitgliedern bestehenden Senat, als eine geringe Minorität der Staatsbürger, zum führenden Faktor der römischen Politik erhoben und so der republikanischen Regierungsform ein stark hervortretendes oligarchisches Gepräge verliehen.

War dies sein Hauptzweck, hat er seinen Zweck erreicht und dadurch seiner Meinung nach im Staate und Reiche die Ordnung und Ruhe gesichert, so durfte er, — ja es war eigentlich seine Pflicht — die Diktatur niederlegen. Von dem in allen seinen Handlungen durch ein starkes wenn auch falsches Pflichtgefühl geleiteten Sulla war auch nichts anderes zu erwarten, als dass er dann freiwillig abdanken werde, was er auch wirklich tat. Carcopino meint nun auf Grund alter, teilweise sogar von Zeitgenossen herrührender, dann aber meist oberflächlicher und tendenziöser, oder doch auf falscher Beurteilung beruhender Angaben, Sulla habe eine immer währende Diktatur gründen, oder die Diktatur wenigstens lebenslänglich behaupten wollen, und kommt in seinem genial-geschriebenen Buche (*Sulla ou la monarchie manquée*) zu dem Schlusse, Sulla habe die Diktatur nur gezwungen niedergelegt, teilweise infolge des Auftretens des zu Aufruhr und Erweckung eines neuen Bürgerkrieges geneigten Pompeius, teilweise infolge des Eingreifens der der höchsten Nobilität angehörenden Verwandten seiner verstorbenen Gattin Metella, schliesslich infolge der Haltung des durch ihn neugebildeten Senats, auf den die Meteller doch einen so grossen Einfluss übten, dass er Sulla durch Übertragung des Proconsulats in Gallia Cisalpina zu Wissen gab, dass er die Beendigung der Diktatur für wünschenswert und notwendig betrachte. Allein es ist erstens frag-

lich, ob Pompeius, wenn er je einen Bürgerkrieg gegen Sulla entfachen wollte, auch nur einige Aussicht hatte in diesem zu siegen. Auch der durch Analyse der Cicerorede im Prozesse des jüngeren Roscius versuchte Nachweis der Verteidigung zwischen den Metellern und Sulla kann kaum als sicher betrachtet werden, da die Cicerorede sich nirgends gegen den in ihr hochgepriesenen Sulla, sondern nur gegen einen von dessen einflussreichen Freigelassenen wendet, und Sulla dem Cicero nur dankbar sein konnte, wenn dieser ihm bewies, dass der Freigelassene, dessen Anhänglichkeit übrigens auch Sulla nicht so wertvoll erscheinen mochte, als die der auch im neugebildeten Senate einflussreichen Meteller, das in ihm gesetzte Vertrauen schnöde missbrauchte, wobei es Cicero wahrscheinlich erreichte, dass Sulla Verdacht fasste. Schliesslich wäre es möglich, dass die Zuweisung der Provinz Gallia Cisalpina gleichzeitig mit der Kandidatur des Lepidus erst nach Sullas Abdankung erfolgte und dann einen ganz anderen Zweck haben mochte. So viel mag indessen Carcopino zugestanden werden, dass infolge der Haltung des Pompeius ein Bürgerkrieg zu befürchten war und Sulla einen solchen, wenn er in ihm auch sicher auf seinen Sieg rechnen konnte, vermeiden wollte, so dass die Haltung des Pompeius die Abdankung Sullas einigermassen beschleunigt haben mag.

Da jedoch oben behauptet wurde, dass Sulla mit Ausnahme der zwei angegebenen Punkte ganz im Sinne der Altdiktatoren vorging, ergibt sich die Frage, ob er auch berechtigt war abzudanken, als einer, der seine Aufgabe oder was er für diese hielt, beendet hat. Für seine Aufgabe hielt er nun die Befestigung der republikanischen Regierungsform, die er dadurch zu erreichen glaubte, dass er ihr ein stark oligarchisches Gepräge gab. Als Hauptmittel hiezuhin gab er aber die Neubildung und Neuberechtigung des Senats. Daher beschränke ich mich bei der Entscheidung der Frage, ob er seine Aufgabe als beendet betrachten durfte, auf die Untersuchung dessen, wie weit diese von ihm neugeformte Körperschaft durch seine Massregeln dauernd so umgestaltet wurde, wie er es wünschte, um als Hort der republikanischen Verfassung gelten zu können. Dabei komme ich zu dem Ergebnis, dass die Neubildung und Neuberechtigung des Senates kaum so umwälzend wirkten, wie er es dachte. Indem ihm diese nur als Mittel zur Befestigung der republikanischen Verfassung dienten, durfte er die letztere selbst nicht antasten. Nur war es aber ein Grundsatz der römischen republikanischen Staatsordnung, die diese von der vieler griechischer Staatsordnungen unterschied, dass eben die konstitutionellen Grundgesetze in viel grösserem Masse, als die meist längere Zeit dauernden Grundgesetze auf dem Gebiete des Privat- und Strafrechtes, durch Zusammenwirken der im Besitze der Staatssouveränität befindlichen Gewalten auch auf friedlichem Wege, durch Evolution stets geändert werden konnten. Der Fortbestand der genannten Gewalten zeigt, dass Sulla daran nicht ändern wollte, und daher auch nicht daran dachte, die Mittel, durch die er der republikanischen Staatsform ein oligarchisches Gepräge gab, dauernd unveränderlich zu machen, da dies ja die Vernichtung der republikanischen Staatsform, deren Grundzug eben die Veränderlichkeit der konstitutionellen Grundgesetze war, bedeutet hätte. Er wollte also nur eine Richtschnur zu ihrer Weiterentwicklung geben, die hauptsächlich an seinen Anhängern und ehemaligen Soldaten eine Stütze fand. Aber indem auf diese Weise die Veränderung seiner Gesetze und Verfügungen möglich blieb, trat bald eine Zeit ein, in der sein Konstitutionswerk zerbröckelte. Selbst die Nachkommen der Proskribierten konnten nach vierzehn Jahren durch Iulius Caesar in die

Rechte ihrer Ahnen wiedereingesetzt werden. Was erhalten blieb, war insbesondere das Strafrecht und Strafverfahren, ferner die Romanisierung ganz Italiens, die teils durch Ausrottung des dagegen sich sträubenden Teiles der Bevölkerung durchgeführt wurde.

Stefan Heinlein.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

A L'Association Guillaume Budé és a klasszika-filológia.

A klasszika-filológia tanárának, a görög-latin tanulmányokkal foglalkozó egyetemi hallgatónak és a klasszikus kultúráért lelkesedő francia polgárnak 1920 óta izlésesen kiadott, szép betűtípussal nyomtatott kötetekben adja a klasszikus görög-latin írók szövegeit és a szövegek francianyelvű fordításait az *Association Guillaume Budé*, a Guillaume Budé Társaság. A kötetek kiadásának szellemi előkészítője tehát a nevezett Társaság, amely a kiadások gyakorlati keresztülvitelét a *Société d'Édition „Les Belles Lettres“* kiadóvállalat által valósítja meg, s a görög-latin szerzők szövegeit és fordításait e kiadóvállalat „*Collection Des Universités De France*“ elnevezésű gyűjteményében adja ki.

Ha e kötetek külső megjelenési formáját, a Társaság nevét és működését vizsgáljuk, már első tekintetre feltűnik, hogy itt lehetőség szerint minden mozzanat a klasszikus multból táplálkozik. A görög kiadványok sárgafedélű kötetein Minerva kedvencének, a bagolynak, a téglapiros színű latin szövegeken a capitoliumi farkasnak a képe van kinyomva. Amaz, amint ezt a Társaság Értesítőjének egy külön, erről szóló tanulmánya megállapítja, a Louvre egy kis görög vázájáról, a görög kerámia egyik mesterművéről való,¹ emez, amint szintén egy erről írt régészeti tartalmú eszmefuttatásban olvashatjuk,² a római archeológia egyik legérdekesebb emlékét szemlélteti, a piros szín pe lig azt a kicsike zászlót vetíti elénk, amely a testőri sátorra volt kitzúve.

A nevét pedig a Társaság a francia humanisztikus tudomány nagy mesteréről, az előttünk jól ismert Guilelmus Eudaeusról, a „*De asse et partibus eius*“ című, első metrológiai tudományos alapvetés szerzőjéről vette, akit Calvin: „*primum rei litterariae decus et columen*“ nek nevez,³ s akinek sugalmazására I. Ferenc a Collège de France-ot életre hívta. Évi közgyűléseit is ezen intézmény ősi falai közt tartja a Társaság.

A Budé-Társaság 1920-ban megkezdett szövegkiadói tevékenysége rohamos lépésekkel halad előre, 1926 végén már több mint 130 kötet forog közkezen, működési területét csakhamar új gyűjtemények kiadásával szélesíti, organizációjába belevonja a vidéket, a külföldet és hatósugarába kerül pár év alatt ma minden európai állam, sőt az Egyesült Államok és Dél-Amerika tudományos világa is. Mindez azt mutatja, hogy a klasszikus kultúra védelmére és terjesztésére alakult kis Társaság néhány esztendő alatt terebélyes fává nőtte ki magát,

¹ Ed. Pottier: La chouette d'Athéné, Bulletin de l'Assoc. G. Budé, 1924. jan. szám.

² J. Carcopino: La louve du Capitole, Bulletin, de l'Assoc. G. Budé, 1924. júl. szám.

³ A. Gudeman: Gdr. d. Gesch. d. klass. Philologie, 188 lap.

s így egyrészt a Ts. működésének tudományos eredményei, másrészt kultúrpolitikai tevékenysége és kultúrpropagandájának eszközei is, kell, hogy közlelő érdekeljenek bennünket. Így talán nem lesz haszon nélkül való, ha a Ts. megalakulási körülményeit, szervezetét, a görög-latin frók szövegeinek kiadásában való munkásságát és a klasszikus kultúra terjesztésében való tevékenységét közelebbről megismerjük. A Társaság Értesítője,⁴ a kiadványok fozezetései és a Ts. működését ismertető Füzet⁵ jó forrásokként szerepelnek munkánkban.

Az Association Guillaume Budé 1917-ben, tehát az elmúlt világháború napjaiban alakult meg Párizsban. A francia klasszika-filológiai szakirodalomnak a szövegkiadások területén megnyilvánuló terméketlensége a világháború éveit válságos helyzetet teremtett a francia egyetemeken. A múlt század 70-es éveitől kezdve t. i. a franciák is a mérőföldes lépésekkel előretörő német klasszika-filológia szövegkiadásait használták, de ezek beszerzése a világháború alatt pénzügyi nehézségek következtében nagy akadályokba ütközött. Francia eredetű, kiadott szövegsorozatok viszont, amilyen a Panckoucke-féle 213 kötetes „Bibliothèque latine-française“, vagy Lemaire: „Collection des classiques latins“ 144 kötetes gyűjteménye, vagy a Nisard-féle: „Bibliothèque des auteurs latins avec la traduction en français“ 27 megjelent kötete, és Firmin Didot: „Collection d'auteurs grecs avec traduction latine“-sorozata már elévült, se szövegközlési módjával, se fordításával a tudományosság akkori színvonalát el nem érte és komoly szövegmagyarázat alapjául nem szolgálhatott. Ekkor állott össze néhány tudós Párizsban s a már hajlottkorú Maurice Croiset vezetésével, aki a Collège de France adminisztrátora volt, elhatározták, hogy a zsákutcába jutott franciaországi görög-latin kultúra megmentésére és terjesztésére egy társaságot alapítanak. A Ts. első és legsürgősebb feladatát a görög-latin szövegek kiadásában jelölték meg.

A Budé-Társaságot tehát nemcsak egy kényszerhelyzet hívta életre. Bölcsőjénél ott találjuk a francia klasszika-filológia nemzetiszínű öntudatraébredését, amely már a háború alatt mentesíteni akarja magát az idegen filológia hatása alól. És e kiindulásnál ott láthatjuk annak a francia hivatástudatnak fellángolását is, amely kötelességének tartja, hogy a görög-latin világ örök értékeit a világháború poklából nemzete és az egész művelt világ számára átmentse. Így indult el a Budé-Társaság útjára, a francia tudományos és művelt társadalom nemzeti, és az európai, valamint a tengerentúli államok nemzetközi védjegyével ellátva.

1917 júliusában tartotta alakuló közgyűlést a Collège de France épületében, a Ts. szervezkedése azonban csak a háború utáni időre esik.⁶

A Ts. ideális céljára és szervezetére rávilágít a lapszabályzatának néhány fontosabb pontja. A Ts. célja ezek szerint görög és latin szerzők egy vagy több gyűjteményének kiadása, foglaljanak ezek magukban akár kizárólag szövegeket, vagy magyarázatos szövegeket, fordításokat, történeti vagy archeológiai emlékeket. Ezenkívül céljaul tűzi ki a Ts. azt is, hogy megteremtí és fenntartja az összekötőkapcsokat azok közt, akik érdeklődnek a görög-latin kultúra iránt.

A Ts. tagjainak táborába, amely tiszteletbeli, jótékonyági, alapító és pártoló tagokból alakul, bárki, tehát külföldi is beléphet.

⁴ Bulletin de l'Assoc. G. Budé, 1923, 1924, 1926—38, 1939. 1—3. füz.

⁵ L'Association Guillaume Budé et la Société d'Édition „Les Belles Lettres“.

⁶ Bulletin 1937.

A Ts.-nak van egy tiszteletbeli és védnöki választmánya (Comité d'honneur et de patronage), amelyben a francia állami és társadalmi élet magasrangú vezetőit találjuk.

Erdemes a rendelkezésünkre álló legutolsó névsoron rövid szemlét tartanunk, hogy meglássuk, milyen helyet foglal el a francia tudományos és társadalmi életben a Ts. Ott van: Mme G. Doumergue, a volt köztársasági elnök felesége, ott találjuk a Cité Universitaire elnökét, a Le Temps igazgatóját, a Nemzeti Múzeumok Tanácsának elnökét, több akadémikust, az államvasutak vezérigazgatóját, a Francia Bányabizottság főtítkárát, a Francia Automobil Club elnökét, az „Air-France” Légitforgalmi Ts. Igazgatótanácsának elnökét, a Francia Aéro-Club elnökét stb., szóval a francia állami és társadalmi élet legmagasabb vezetői támogatják a Budé-Társaságot céljaiban.

A Budé-Társaságot egy 45 főből álló Igazgatótanács (Conseil d'administration) vezeti, amelyet az évi közgyűlés négy évre titkos szavazással választ a négyféle tagok sorából. Köztük találjuk a francia klasszika-filológia legjobb nevű tudósait, egyetemi tanárait. A tanács-tagok száma kétharmadrészben franciákból áll.

Az ügyvezetést a Ts. tisztkara (*Bureau de l'Assoc. G. Budé*) vezeti. A tisztkar: elnök, két alelnök, főtítkár, pénztáros, alpenztáros és a főmegbízottból áll.⁷

A Ts. főcélja a görög-latin szövegek kiadása lévén, e területen kezdi meg működését. Első ténykedése az volt, hogy 1919-ben *Société d'Édition „Les Belles Lettres”* néven egy könyvkiadóvállalatot létesített, amelynek alaptökéjét kizárólag az antik kultúra barátai adták össze. A munka gyors ütemére jellemző, hogy 1920-ban már megjelent Plato egyik *Dialogusa*, M. Croiset és Lucret. us I. kötete, Alfréd Ernout fordításában.

A „Les Belles Lettres” kiadóvállalat már 1923-ban három értékes intézménnyel siet a Ts. segítségére: 1. Megnyit új helyiségében, a boulevard Raspail-on egy könyvkereskedést: ez a *Libraire G. Budé*, ahol a kiadóvállalat könyvein kívül minden alapvető munka kapható. 2. Könyvbeszerző szervet állít fel e könyvkereskedésben: *Service de Commission*, amely a legrövidebb idő alatt beszerzi és szállítja úgy a francia, mint a külföldi megrendelt könyveket. 3. Bibliográfiai útbaigazító irodát állít fel ugyanott: *Office Bibliographique*, amely szakszerűen felszerelt katalógusaival nemcsak könyvekre, de szakkérdések egész irodalmára vonatkozó felvilágosítást tud adni a tanároknak, de különösen a külföldi egyetemi hallgatóknak. Ha a szükség úgy kívánja, itt összeköttetésbe léphetünk magunkkal a szerzőkkel, sőt ez az útbaigazító iroda kész kutatásait esetleg egészen a Bibliothèque nationale-ig is kiterjeszteni. A Budé-Ts. a „Les Belles Lettres” kiadóvállalat útján teljesen egygyé forrott érdekközösségben, szolid, okos, előrelátó vezetéssel irányítja e könyvkiadói munkáját. A Ts. egész vezetősége és munkatársai, akik közt az ókortudomány legkiválóbb képviselőit találjuk, mindig tántoríthatatlan kötelességtudattal végezték munkájukat, erős hittel bíztak a görög-latin világ kultúrtartalmának irányítóképeségében s mindig tisztán látták maguk előtt e megoldandó feladatokat s azoknak nemzeti és nemzetközi jelentőségét. 1923-ban egy állami végzés a Ts.-ot közérdekű intézménynek nyilvánítja, s ez anyagi szem-

⁷ A Ts. első elnöke: Maurice Croiset volt, jelenleg Aimé Puech, a l'Institut tagja, a párizsi egyetem tiszteletbeli tanára ül e székben; első és jelenlegi főtítkára Paul Mazon, egyet. tanár, a l'Institut tagja; első és jelenlegi főmegbízott Jean Malý.

pontból nagyot lendít rajta, tevékenységének ütemét gyorsítja, fejlődését lehetővé teszi, mert ez közjogi szempontból annyit jelentett, hogy adományokat, hagyatékokat fogadhatott el ettől az időponttól kezdve. Ezt az első anyagi lehetőséget azonnal egy összekötő és propagáló közlőnek, a „*Bulletin de l'Assoc. G. Bude*”-nek kiadására használja fel, amely negyedévenként azóta is állandóan megjelenik s amelyet a tagok ingyen kapnak. Ez a Bulletin az első perctől kezdve igen fontos szerepet tölt be a Ts. szervezetében: összeköti a tagokat, képet ad a Ts. működéséről, közli a Ts. szervezetében beállott változásokat, a központ minden lépését, tervét, úgyhogy a vidéki vagy külföldi épp annyira maga előtt látja a Ts. egész működését, mintha annak központjában, a boulevard Raspail 95 alatt laknék. Ez az oka annak, hogy az Igazgató Tanács a Ts. életének nehéz anyagi körülményei között se gondolt soha ennek megszüntetésére, noha költségvetésének jelentős tételeit képezi.

A Bulletin három részből áll: 1. Adminisztratív rész, amelyben a Ts. szervezetével kapcsolatos közlések vannak. 2. Filológiai rész, amelyben a Ts. kiadványainak munkatársai nyilatkoznak kiadásaikban követett módszereikről. De találunk e részben nagyon komoly, értékes cikkeket a filológia, pedagógia, antik filozófia köréből s e részben kapunk képet a Ts. terjeszkedési műveleiről, s a kirándulási beszámolók is e részbe tartoznak. 3. Bibliográfiai rész, amelyet a „*Les Belles Lettres*” szerkeszt, ismerteti a megjelent nagyobbbszabású műveket. E résznek van négy állandósult rovata is: a „*Les Belles Lettres*” utolsó háromhónapi könyvtermelésének jegyzéke, a legutolsó évnegyed szellemtudományi tartalmú francia könyveinek a jegyzéke, a bel- és külföldi filológiai folyóiratok tartalmi feltüntetése, amit a cserepéldányok tesznek lehetővé, végül a beküldött könyvek jegyzéke.

A Ts. anyagi alapjait a tagdíjakon kívül 1923 óta ajándékozások is képezték. A külügyminisztérium állandó összeggel segítette munkáját. Ez az összeg kezdetben évi 3, majd 6, majd 14 ezer frankot tett ki, 1930-ban azonban, — amint a főtítkár jelenti —, ezt a subvenciót a tárca minisztere megvonja s a közoktatásügyi minisztériumhoz utasítja a vezetőséget. Az elvesztett összeget azonban megkapja a Ts. még az évben máshonnan, mert a Caisse des recherches scientifiques 15 ezer frankkal támogatja legott, s a közoktatásügyi minisztérium a tárca költségvetési szakelőadójának, M. Ducosnak indítványára még ez évben évi 25 ezer frankot állít be a Ts. részére, 1931-ben pedig a külügyminisztérium költségvetési előadója, M. Paganon évi 100 ezer frankot illeszt be a Ts. céljaira. De az államon kívül más közületeknél és magánosoknál is megtalálta a pénzügyi támogatóit. Párizs város tanácsa nem egyszer évi 3 ezer frankkal segíti, s ugyanakkor több mint 30, a legkülönbözőbb pártba tartozó tanácsstag lép be a tagok sorába. A Société d'études et d'informations économiques többször adott évi 1500 frank adományt, az Académie des Inscriptions et Belles Lettres 1927-ben 6 ezer frankot ad Cicero levelei és Kantakuzenos császár emlékiratai fontosabb kéziratának fényképeire; az athéni Nemzeti Bank fedezi a Collection byzantine-t és segíti a görög kiadványokat. A Banque Rotschild, a Banque de France, a Crédit Lyonnais szintén támogatják. Ha megnézzük a Homerosi himnuszok kiadását, amelyet Jean Humbert, lille-i egyet. tanár készített, a címlap előtt a szöveget találjuk: „La publication de cette édition a été facilitée par le généreux concours de: la baronne de la Grange, MMe. Helen Mackay, MMe. Béatrice Chanler, Ms. John Moffat, Ms. Morton Fullerton.

Az államon, a névtelen adományzókon kívül ily tekintélyes pénz-

ügyi központok nyitják ki szekrényeiket a Ts. előtt otthon és külföldön, hogy az antik kultúra eszmei kincseinek is támpontjai legyenek.

Igy halad a Ts. mindig előre és előre, még a nagy frankesés idején is, és hol egy okos pénzügyi intézkedéssel, hol egy váratlan anyagi injekcióval lábál át a nehéz időközön, de könyvkiadói munkálkodásában megállni semmiképp nem akar: „La Collection des Universités de France est l'objet principal de notre activité et nous ne le sacrifions pas à aucun autre“ — mondja Mazon főtitkár 1934. évi jelentésében.⁸

A Budé-Ts. első főcélja tehát az, hogy az összes ismert görög-latin írók műveit az Université de France gyűjteményben kiadja. A Ts. működésének ez a része érdekel bennünket elsősorban, s ezért érdemes e pontnál rövid megállót tartanunk.

A művek háromféle alakban kerülnek kiadásra: szöveg és fordítás együtt, csak fordítás, csak szöveg. A szöveg és fordítás tudományos színvonalon álló együttest képez, s minden ilyen alakban megjelent kötet a következő, kötelezően előírt részekből áll: 1. Tudományos bevezetés (Introduction), 2. a szöveg és a véle párhuzamos francia fordítás (Texte et traduction), 3. a műre vonatkozó rövid ismertetés (Notice). Szükség esetén a szöveget jegyzetek is kísérik (Notes. Notes complémentaires).

A bevezetésnek az a célja, hogy a kiadott művet az antik irodalom keretébe, az irodalmi műfaj- vagy eszmetörténet megfelelő helyére állítsa, s ezek révén, — amint P. Mazon mondja, — az olvasó maga előtt láthatja a görög-latin irodalom egész eszmetörténetét. Ezen irodalmi beállításon kívül az introdukcióknak majdnem állandósult fejezeteit a szövegtörténet, a kiadások, az előző fordítások ismertetése és kritikája képezik. E bevezetések irodalomtörténeti részeiben itt-ott elég erősen tör elő a német filológia eredményeitől való függetlenítés és eredeti felfogások leszögezése. Pl. Suetonius De vita Caesarum művének kiadója, H. Ailloud, a chambery-i liceum tanára, ügyesen cáfolgatja Fr. Lea „Die griechisch-römische Biographie“ c. nagy művének állításait.⁹ Ennek tudható be, hogy itt-ott néha hallgatással mellőznek nagyobb szakmunkákat. Nézetem szerint Goelzer Vergilius-kiadása semmit se veszített volna értékéből, ha kiadója Norden szép munkáját, „Virgils Aeneis Buch VI.“, legalább megemlítette volna. Kezdetben még a nemzeti szenvedélyesség hangja sajnálatos módon áttör itt-ott e bevezetésekben. Legelsőnek Alfréd Ernout, akkor lille-i egyetemi tanársegéd Lucretius-kötete jelent meg a kiadványok közt 1920-ban, aki Lachmann „In T. Lucretii Cari de rerum natura libros commentarius iterum editus“ 1855-ben megjelent művének egyik állításáról így ír:¹⁰ „Lachmann parancsoló és prófétai hangja, az arrogáns durvaság (l'insolence arrogante), amivel ellenfeleit kezeli, hatott a tudományos világban.“ E hangnem, amint maga Ernout is kénytelen a Bulletin 1924. júliusi számában bevallani,¹¹ megütközést keltett a semleges, a baráti, sőt a szövetséges államok tudományos gárdájában, germanophóbiát vetettek szemére, s ő kénytelen volt „Lucretiana“ című cikkében szenvedélyességének igazi hátterét megmagyarázni. Ez — szerencsére — ritka jelenség, és általábanvéve elmondható, hogy a kiadványok mindig hűen szemmel tartják, különösen szövegkritika és szövegtörténet területén, a német filológia eredményeit.

⁸ Bulletin, 1934. okt. száma.

⁹ L. i. mű XXVII. lapját.

¹⁰ L. id. mű XVI. lapját.

¹¹ Bulletin, 1924. júl. szám, 21. lap.

A szövegeket a Ts. Havet: „Regles pour éditions critiques“ c. művének kívánalmai szerint adatja ki. A szöveg kiadásának alapjául lehetőleg mindig az eredeti kézirat s nem egy későbbi kiadás szolgált. Ezért a kéziratok fényképmásolataira s általában a kiadások tudományos előkészületeire állandóan tekintélyes összegeket áldoz a Ts. Lafay, a párizsi egyetem tanára, Ovidius Metamorphoses-ének kiadója örömmel hozza tudomásunkra, hogy mily értékes kézirati segítséget kapott amerikai egyetemi hallgatóktól. Amikor u. i. az École Supérieure Barringer (Newark) növendékei megtudták, hogy a Budé Ts. új kiadást készít a Metamorphoses-ból, tanáraiknak tanácsára felajánlották a Ts.-nak a mű legjobb kéziratának, a „Marcianus 225“-nek a fotografiáját. Szövegközlés tekintetében a Ts.-et szigorúan konzervatív, tehát kézírathoz ragaszkodó irány jellemzi. Ernout szerint¹² „a Budé Ts. kiadói elhatározták, hogy lehetőleg mindig a kézirat szövegéhez kötik magukat, valahányszor az megvédenhető, hogy az archaizmusokat figyelembe veszik, amikor azok igazolva vannak, de saját kezdeményezésükből nem vezetik be azokat“. H. Goelzer Vergilus: Bucolique-kiadásában¹³ így ír: „Talán csodálkozni fognak azon, hogy a szövegen úgyszólván semmiféle javítást nem végeztünk. De szerencsére vége annak az időnek, amikor egy kiadás értékét csak a javasolt korrekciók alapján ítélték meg... Rendszeresen azért javítottak, mert nem fordítottak elég fáradságot a szöveg megértésére. Alaposan behatolni a szerző gondolatvilágába... ez volt a mi főelvünk.“ A szövegmegállapítás tehát egy ókori író művének kiadásában a legfontosabb mozzanat, s ezért ezt a munkát néhány esetben más szakemberrel végezteti a Ts., mint a fordítást. A kéziratok alapján így megállapított szöveget a tudományos szövegmegállapító, a Ts. alapszabályzata szerint, addig ki nem adhatja, amíg azt egy úgynevezett szakközlettség jóvá nem hagyta. Ez a szakközlettség a tudósok köréből egy tagot biz meg a szöveg revíziójával, s ez végzi rendszeren a szövegmegállapítóval együtt a korrigálási munkát is. Erre a Ts. annvira kényes, hogy a kiadások címlapja előtti oldalon egy állandósult formában közli a revízióval megbízottnak a nevét. Ez a művelet lehetőleg mindig valóban szakavatott emberek bevonásával történik. Például Dufour, a lille-i egyetem tanára, Aristoteles Rhetorikájának kiadója, a szöveg felülvizsgálására a Ts. főtítkárától Octave Navarre-t, a toulouse-i egyetem tanárát kéri, mert ennek a szakkörbe vágó munkájából nagyon hasznos ismereteket szerzett. A kritikai apparátus a szövegközlési mód igazolására szolgál, s a Ts. kiadványaiban lehetőleg rövid és könnyen kezelhető. A szövegváltozatok részletesebb megvitatására a Ts. két más gyűjteményében ad helyet, ezek: „Commentaires d'auteurs anciens“ és „Nouvelle Collection de textes et documents.“ Az ily lelkiismeretes eljárással végzett szövegmegállapítás valóban megadja azt a biztonságérzetet, amely oly elengedhetetlen feltétele annak, hogy egy szövegből nyugodtan dolgozhassunk. „Nous voulons que ceux qui étudient nos textes aient avant tout un impression de sécurité. Nos publications doivent correspondre à l'état de la science“, mondja Mazon 1923, illetve 1931-es beszámolóiban.

A Ts. a kiadványokat francianyelvű fordításokkal kíséri, és pedig a görög-latin szöveggel párhuzamosan. De la Ville de Mirmont, Bordeaux-i egyetemi tanár, Cicero első beszédeinek kiadója, szíven megmagyarázza ennek fontosságát. Szerinte¹⁴ „a fordító munka elengedhe-

¹² Lucretius I. köt. XXII. i. kiadás.

¹³ L. id. mű, 21. lap.

etlen annak, aki szövegmegállapítást végez, mert a szöveg nehézségeit akkor értékeli az ember, ha a szöveget le is fordította". A szöveg értelmébe való behatolás megment attól a veszélytől, hogy azt vakmerő javításokkal kiforgassuk, és a német filológusok néhány merész szövegjavításának is volt az oka, szerinte, hogy nem fordították le a szöveget egy modern nyelvre. Ezért a bordeaux-i egyetem bölcsészeti kara be is hozta határozatilag, hogy azon doktorjelöltektől, akik egy szövegkiadást és a szöveg szerzőjére vonatkozó irodalmi tanulmányt választottak értekezésük tárgyául, a szöveg lefordítását is megkívánja. Ily disszertációs tétel volt egykoron J. Vesserau, versailles-i liceumi tanár Rutilius Namatianus „De reditu suo” című munkája, amelyet a Ts. 1933-ban adott ki kiadványai közt. „A fordítás az igazi szövegkiadók próbaköve”, amint azt Jean Maly írja:¹⁴ „Pierre de touche des vrais éditeurs de textes.” E fordítások legtöbbször nagy előkészülettel történnek, s néha több éves speciális előtanulmány előzi meg azokat. Jean-Pierre Waltzing, a liège-i egyetem tanára remek kiadásban és fordításban adja ki Tertullianus Apologeticum-át 1929-ben. Kiadványát a következő előtanulmányok alapján csinálta: 1. tanulmány a Codex Fuldensisről, 2. e codex kiadása, 3. a mű kiadása, fordítása és magyarázata. A fordítás tehát elsősorban a szövegmegállapítást végző tudósnak válik hasznára, de hasznos a szakvezető professzornak is, mert a fordítás maga pótolni tudja a kommentárt; hasznos az egyetemi és középiskolai növendékeknek, meg a művelt közönség azon részének, amely görögöt és latint nem tanult, de érdeklődik e világ kultúrkincsei iránt. A fordítói munka ilyenképpen nehéz feladatot ró a vállalkozóra, mert munkájával egyszerre a művelt közönség és a tudományos filológus igényeit kell kielégítenie. Ezt mondja ki nyíltan Constans,¹⁵ párizsi professzor Cicero leveleinek igazán szép kiadásában. Igen sok fordító előtt felmerül tehát a kérdés: Milyen is a jó fordítás? Elérhető-e ez? És itt látjuk, hogy a Budé Ts. fordítói munkájának nagyon érdekes, tiszteletreméltó és komoly elvei vannak. Lafay, párizsi tanár a régi auktorok fordítását éppúgy, mint azok kommentálását kollektív jellegű munkának tekinti, mert minden fordító és magyarázó, még ha hosszú évek sora választja is el egyiket a másikatól, valami újat hoz a közös munkához. Ezért nem igazságos, nem szerény dolog az előző századok fordítóit lefitymálni, mert a fordító gondoljon mindig arra a sorsra, ami órára vár. A fordítói munka nehézségéről igen sok helyen találunk vallomásokat. Mindegyikük érzi, hogy a munka sokféle feltétel megvalósítását kívánja meg. Marcel Prévost, akadémikus, aki Ovidius Epistulae heroidum művének fordítását csinálta, így állítja e feltételeket sorrendbe:¹⁷ „Hűség, annak a sorrendnek a követése, amelyben a gondolatok az olvasó elé tárulnak, a stílári fordulatok visszaadása, ha versfordításról van szó, akkor a ritmus visszaadása” és az, hogy az eredeti szöveg irodalmi értékét a francia fordítással egyenlővé tegyék. E sok feltétel közül nemcsak Prévost, hanem a legtöbben, a szöveghez való hűséget tartják a legfontosabb feladatnak. „Egy szót hozzáadni, veszélyt jelent, egyet abból elhagyni majdnem csalással egyenlő” — mondja ugyanő. Különösen kárhoztatja az ú. n. magyarázó fordítást, amely világosabb akar lenni, mint a szöveg. Villeneuve, Plinius leveleinek fordítója szintén a pontosságot hangoz-

¹⁴ Lásd id. mű, XV. lap.

¹⁵ Bulletin, 1932. júl-i szám, 10. lap.

¹⁶ Cicero: Correspondence I., 8. lap.

¹⁷ Ovidius: Lettres des Heroides, XXII. lap.

tatja. Szerinte a Budé-kiadványok fordításaitól az olvasók lelkiismeretességét és a szöveg pontos megértését kívánják.

A Ts. sokszor az egyes szaktudományok képviselőinek segítségét is igyekezett a fordítók segítségére megnyerni. Az 1930. évi főtítkári jelentés örömmel közli, hogy Cicero beszédeinek második kiadásánál sikerült Ed. Cuq-nak, a jogtörténet híres képviselőjének a közreműködését megnyerni. H. Bornccque, lille-i egyetemi tanárt Cicero Topicájának jogi részeiben Lefas jogtanár segíti, Constans, Cicero leveleinek jogi hátterét Lévy-Bruhl jogi professzorral beszéli meg fordító munkája közben.

A Budé-Ts. görög-latin kiadványainak harmadik jellegzetes része: a Notice, azaz rövid ismertetés a mű keletkezési idejéről, forrásairól stb., szóval a mű történeti, biográfiai és kritikai szempontból való megvilágítása. E fejezetben itt-ott hazai szakirodalmunkra is találunk utalást (Ovidius, Tibullus).

Ily átgondolt, egységes központi vezetéssel irányítja a Budé-Ts. görög-latin szöveggyűjteményének kiadását. A tudományos felkészültséggel megírt bevezetések, a szövegnek a legújabb kézirati anyag alapján való közlése, a mű lehetőleg pontos, de mindig a gondolatot, értelmet kereső és az irodalmi műfajhoz idomuló fordítása nagyon ügyesen tudta e kiadványokban egyesíteni a tudományos világ és a klasszikus kultúráért lelkesedő amatőr olvasóközönség igényeit. És nem kell attól se félnünk, hogy a Ts. e módszerrel tudományos szinten mozgó munkateljesítmény helyett egyszerűen az ókortudomány népszerűsítését végezteti a francia klasszikus-filológusokkal. Találón megadja erre a Ts. felfogását Jean Maly egy előadásában:¹⁸ „Ha egy tudomány szak, egy kultúra csak önző mandarinok zártkörű társaságának az osztályrésze, ha nem eleven és nem képes életelemeket vinni társadalmunkba, akkor az tárgytalan, haszon nélküli és elítélendő.”

Ha végig nézzük a kiadványokat, úgy látjuk, hogy a szövegkiadás és a fordítást nagyrészt francia egyetemi professzorok, aztán líceumi tanárok, középiskolai igazgatók, egyetemi lektorok végezték. A fordítások egyes részletei itt-ott a bölcsészeti kar vagy az École Normale Supérieure növendékeinek sikeresebb egyetemi próbálkozásai-ból kerülnek ki. (Lásd Goelzer: *Bucolica* és *Georgica* kiadását.)

Ami az eddig megjelent kötetek számát illeti, az 1939. jan. 1-én kiadott könyvjegyzék a *Collection des Universités de France* görög-latin köteire nézve a következő helyzetképet mutatja: 1939. január 1-ig megjelent: fordításos görög szövegből: kb. 101, latinban: kb. 99; csak fordítás görögben: kb. 87, latinban: kb. 85; csak szövegből görögben: kb. 84, latinban: 79 kötet.

Még néhány szót a kötetek nyomdatechnikai részéről. A betűtípus mindkét szövegben jól megválasztott, könnyen olvasható betűkből áll. A görög számára egészen speciális, függőlegesen álló, szép betűket választott a Ts. Ennél szebb görög betűket eddig csak a Mussolini védnöksége alatt legújában kiadott *Scriptores Graeci* et *Latini* görög szöveggyűjteményben láthatunk. A görög tragédiák francia szövegében kétféle betűtípussal találkozunk: más, oldalt dülő betűt kapott az énekelt rész és más, rendes betűtípust az elbeszél és elszavalt rész.

Ami a gyűjtemény egyes kötetének tudományos értékét illeti, a Ts. tárgyilagos felfogása e területen se fest álomképeket önmaga elé. Nagyon jól tudja, hogy nem minden kötet érte el a megkívánt mér-

¹⁸ Bulletin, 1937, 17. lap.

téket, de a gyűjteménynek, mint együttesnek értékét senki kétségbe nem vonhatja. Minden elfogyott kötetet az új kiadás alkalmával átjavitának, tökéletesítenek.

A Budé-sorozat kötetei nagy sikert arattak a tudományos világ nemzetközi piacán is. Hollandia, Itália, Görögország, Egyiptom, az Egyesült Államok, Németország, Spanyolország, Magyarországon ismeretekesek, sőt eljutottak Braziliába és Argentínába is. Részben ez a siker, részben az a felfogás, hogy a görög-latin világ megértését más-irányú szakmunkák kiegészítik és elősegítik, már korán arra ösztönözte a Ts.-ot, hogy az antik kultúra egyéb területére tartozó szakirodalom számára is gyűjteményes sorozatot nyisson. Ily elgondolásból indult ki a kollektívok egész sorozata a Les Belles Lettres-vállalat kiadásában, lassan, tervszerűen, a sürgősségi sorrend és a Ts. anyagi körülményeinek bölcs mérlegelése mellett. Ezek:

Collection de commentaires d'auteurs anciens.

Nouvelle collection de textes et documents; itt jelent meg többek közt a Glossaires latins du Moyen âge öt kötetben.

Collection Byzantine, egészen új, kiadatlan szövegek gyűjteménye francia fordítással.

Collection Émile Senart; ez egy szanszkrit sorozat, francia fordítással.

Collection Latine du Moyen-Âge.

Collection d'études anciennes, nagyon értékes kötetekkel.

Collection „Le monde Hellenique“.

Collection „Le monde Romain“.

Collection d'études Latines, tudományos és pedagógiai sorozattal.

Collection de bibliographie classique, J. Marouzeau szerkesztésében, amely a „Dix années de Bibliographie classique“ I–II. és a „L'année philologique“ ismert kötetéből áll s a tudományos munkához nélkülözhetetlen.

La vie publique et privée des anciens Grecs, Jaques-Léon Heuzey szerkesztésében, gyönyörű kivitelben.

Supplément critique au Bulletin de l'Association G. Budé, amely évente jelenik meg s a külföldi klasszika-filológiai irodalom ismertető és kritikai szemléje.

Ezek a Les Belles Lettres kiadóvállalat azon sorozatai, amelyek a Budé Ts. auktoritása alatt jelennek meg.¹⁹

A Budé Ts. könyvkiadó munkásságával párhuzamosan folytatott egy másik tevékenységet is, amelyet az alapszabályzat első pontjában működésének második céljával leszögezett: a görög-latin kultúra megerősítését és terjesztését. E kettős működése közben hamarosan kinőtt első keretei közül, s egyrészt szervezetének tágításával simult ügyesen e kibővített feladatkörhöz, másrészt ügyes, a modern idők szelleméhez alkalmazkodó propagandaeszközökkel szinte szívügygé tudta tenni a görög-latin kultúra sorskérdését nemcsak otthon, hanem külföldön is és nemcsak a szaktudomány képviselői, de a társadalom azon köreiből is, ahol még nem halt meg teljesen a humanisztikus ideál.

Nézzük e szervezeti kiépítést és tartsunk rövid szemlét a propagandaeszközökön. A Ts. már működésének első idejében igyekezett munkáját a vidékkel és külfölddel is megismertetni. Ahol elegendő

¹⁹ A Les Belles Lettres-vállalat kiadási tevékenysége más, modern, különösen francia szövegek területére is kiterjed, ezekből a gyűjtemények egész sorozatát adta ki, ennek ismertetése azonban nem tartozik a mi tárgyunkra.

számú tagot tudott toborozni, ott felállította az ú. n. vidéki és külföldi választmányait: *Comité De l'Association G. Budé*. Ezek a központok öntevékenyen fejtik ki a maguk hatáskörében az antik kultúra terjesztését minden rendelkezésükre álló eszközzel, elnökből és titkárból álló vezetőkkel élükön. A Ts.-nak eddig a következő vidéki központjai vannak: Marseille, Nice, amely a kongresszus eredménye, Lyon, Alger és alakulóban van Bordeaux-ban és Strasbourgban.

Külföldön, Amerikában a főmegbízott tanulmányútja már 1924-ben életre hívta az amerikai Budé-központot. Az európai államok közül Belgium, Hollandia, Spanyolország, Románia szervezett ilyen választmányokat, a svájci most van alakulóban.

A külföldi szervezés irányítása a Ts. egy fáradhatatlan főmegbízottjának, Jean Malynak a munkája, aki hazánkban is járt többször s tudományos vezetőembereinket személyesen ismeri. Ez a nagyon tevékeny ember beutazza majdnem az egész világot; először Amerikára veti magát, majd Barcelónában jár s előadássorozatot tart, beutazza többször Angliát, jár Hollandiában, Jugoszláviában, beutazza Itália és Németország egyetemi városait, kint jár Skóciában, Görögországban, de beutazza Franciaország vidéki városait is és mindegyik toboroz.

Hogy a Ts. az egészen fiatal generáció tagjaival is felvehesse az érintkezést és azokkal is megismertesse működését, megszervezte a középfokú iskolák tanárai közt az ú. n. levelező tagokat: *Membres Correspondents De l'Assoc. G. Budé*, akik révén nemcsak a párizsi, de a vidéki, sőt a francia gyarmatbeli és külföldi iskolákkal is megteremtette kapcsolatát.

1937-től rendszeresíti a könyvkiállításokat: *Expositions Budé*. Az elsőt külföldön, Amszterdamban szervezi meg, annak hálájául, hogy ebben az országban fogadták kiadványait igen nagy érdeklődéssel. A kiállításoknak az a célja, hogy a Collect. des Université de France-sorozaton kívül bemutathassa a Ts. egyéb kiadványait és megismertesse mindenirányú munkálkodását. 1938-ban Belgiumban, Strasbourgban, Nancyban tartott ilyen kiállítást s ugyanakkor tervbe vette, hogy Budapesten, Bukarestben, Anvers, Bruxelles és Liège ben is szervez ilyen.

1938-ban tartja az első Soirée de l'Assoc. G. Budát, a párizsi archeológiai intézetben, amikor Aischylos „Heten Th bae ellen“ c. tragédját olvasta fel Copeau prof., P. Mazon fordításában.

Az okos, intelligens utazás meghonosítása érdekében megszervezte az ú. n. Történelmi és irodalmi turisztikát: *Tourisme historique et litteraire*.

A Ts. résztvesz minden franciaországi és külföldi tudományos kongresszuson s az antik kultúra terjesztésére felhasználja a nemes propaganda minden eszközt: előadásokat otthon és külföldön, rádióban, zenét, a színházat, sőt újabban a mozit is be akarja venni eszközei közé.

A Ts. elvei szerint a görög-latin oktatás a nemzetnevelés alapja s ezért a klasszikus nyelveknek a francia középiskolákban való sorsát  ber szemmel kíséri.   területen nemcsak megfigyelő, hanem kezdeményező is és mindig bátran hallatja szavát, amikor e két nyelv sorsát valami veszely fenyegeti. 1926-ban a k zgyl s elhatározza, hogy felirattal fordul a közoktatásügyi miniszterhez s ebben minden olyan kísérlet ellen, amely a klasszikus oktatást nem egy általános reform keretében, hanem rendeleti úton akarja gyengíteni, élesen tiltakozik.²⁰

²⁰ Bulletin, 1926.  vi főtitkári jelent s.

Fellépését nem kísérte ugyan siker, de megmozdulása mégse maradt hatás nélkül, mert felhívta a francia közvélemény humanistabarát részének figyelmét erre a veszélyre. A Ts. e tekintetben szigorú és meg nem alkuvó álláspontot képvisel és semmiesetre se megy bele egy olyan reformba, amely a görög feláldozásával mentené meg a latin sorsát a középiskolákban. Klasszikus műveltség alatt a Ts. a görög-latin kultúrát együttesen érti, s ha ezek közül az egyiket elnyomjuk vagy megcsonkítjuk, akkor a klasszikus tanítást is megcsonkítottuk. 1930-ban Léon Blum, a sailly-i liceum tanára tesz javaslatot a széptudományi licenciátus megszerzésének megszorítására. Szóval a Ts. az ő tevékenységét a pedagógia területére is átviszi, és pedig kötelességtudatból. A Bulletin lapjain többször megjelenik e kérdés, és a tagok állandó tájékoztatást kapnak arról, hogy az egyes államokban hogyan áll a klasszikus nyelvek kérdése.

A Budé Ts. vezetősége már régen érezte annak szükségét, hogy tagjait közös eszmecserére, a Ts. működésével kapcsolatos kívánságok megbeszélésére olykor-olykor egybevűjtse. Ez az elgondolás hívta életre a Budé-Ts. kongresszusait (*Congrès de l'Association Guillaume Budé*). Eddig három ilyen összejövetelt tartottak Nîmes-ben 1932, Nice-ben 1935, és Strasbourgban 1938-ban. Szervezés tekintetében mind a három alkalommal egyforma alapelveket látunk. A komoly tudományos rész mellett ott szerepelnek minden kongresszuson a kirándulások, a séták, a turisztika. A kongresszus mindig szakosztályokba tömörül, amelyeknek külön munkaköre, külön vezetősége van. Az első két összejövetelnek öt ilyen szakosztálya foglalkozott a szakkérdésekkel: filológiai, archeológia és művészettörténeti, a nemzetközi tudományos kapcsolatok, az oktatás és a humanizmus szakosztálya. Nice-ben a nemzetközi tudományos kapcsolatok szakosztálya helyett a byzantinológia lépett, míg a strasbourg-i összejövetel egy hatodik: „Religion et philosophie de la Grèce et de Rome“ szakosztállyal bővült. A szakelőadások az elmélet és gyakorlat síkján mozognak. A nice-i kongresszusnak különösen az oktatással foglalkozó osztálya fejtett ki tevékeny munkát, s a görög oktatás érdekében hozott határozatait azonnal fel is küldte a közoktatásügyi minisztériumba. A nice-i kongresszus programjának középpontjában az új, felfrissített humanizmus állott, és e kérdés megvitatására a humanisztikus szakosztály három alcsoportot létesített. Az egész kongresszus fénypontja — amint ezt a beszámoló mondja —, az az ülés volt, amikor e három alosztály közös ülésen igyekezett megállapítani az új humanizmus fogalmának tartalmi jegyeit, egy oly humanizmusét, amelyben az utódok is megtalálják a maguk eszményét. Erről még később fogunk pár szót szólni. Minden kongresszusra nemcsak a francia tudományos élet vonul fel, hanem a külföld is elküldi képviselőit nagy számban.²¹

A kongresszusokon ott találjuk a Budé Ts. új szervét: *La Commission pour le développement de l'Association G. Budé-t*. Itt közlik a tagok a Ts.-ra vonatkozó indítványait.

Az összejövetelek lefolyását, az elhangzott előadásokat, indítványokat a Ts. egy külön sajtótermékben, az *Actes du Congrès*-ben teszi közzé. Minden ilyen kongresszus új erőtartalékokat szerez az antik kultúrának nemcsak Franciaországban, hanem külföldön is. Szakszerű kérdések megvitatásával, az egyes disciplinák mai állásáról szóló beszámolóival tudományos szempontból végez fontos munkát. A klasszikus nyelvek pedagógiája is kap állandóan megtermékenyítő gondo-

²¹ Hazánkat a nice-i kongresszuson Huszti József prof. képviselte.

latokat a tanítási módszer, a tanárképzésre és hasonló gondolatkörre vonatkozó eszmecserékből. Tudománypolitikai szempontból minden kongresszus ébren őrt áll a klasszikus nyelveknek a francia középiskolákban elfoglalt helye felett s nemcsak leszögez kívánságokat, de azok megvalósítása érdekében harcba is száll előkelő képviselői által. Minden ilyen összejövétel szorosra fűzi a szálakat nemcsak a Budé Ts., a klasszikus kultúráért lelkesedő francia közönség, de a francia és a külföldi tudományos képviselők közt is. A Budé Ts. életében ezek új tervek megindítói. Mindegyik nyomában új vidéki és külföldi központjai létesülnek, itt kap a Ts. biztatást, őszinte kritikát, innen szöhet terveket, vonhat le tanulságokat. A nemzetközi sajtó révén, amelyben mindig élénk visszhangra találtak ezen összejövetelek, a francia tudományosság kapja meg a maga külföldi hírnevét. Ha pedig arra gondolunk, hogy Franciaország vidéki városaiban rendezett *ókortudományi* kongresszus elnökségét maga a köztársasági elnök vállalja s azokon ténylegesen részt vesz, akkor fényt vetettünk ily összejövétel társadalmi horderejére s egyben arra is, hogy a Budé-Ts. nemes és kitartó munkájával rövid idő alatt milyen nagy helyzeti erők birtokosává lett. A kongresszusok sikerében az eszméért való lelkesedés mellett kétségtelenül nagy része volt annak az ügyes szervezésnek, amely az összejövetelek napirendjén a szellemnek és a testnek egyformán osztotta a javakat. Ez az a józan mérték, amely a Budé-Ts. minden megnyilvánulásán felismerhető.

Az antik kultúra terjesztésére a Ts. 1930 óta egy kétségtelenül nagyon ügyesen megválasztott eszközt hozott be, a tudományos körutazásokat (*croisière*). A cél az volt, hogy ezen utazások révén a résztvevők az antik életet magukhoz közelebb hozzák. Eddig 11 ilyen körutazást bonyolítottak le.

A Budé Ts. ezen körutazásainak megvannak a maguk jellegzetes és kitűnő szervezésről tanúskodó ismertető jegyci. A vezetőség minden körutat egy előre meghatározott céllal tervez meg, s minden állomás e célt szolgálja. A programm pontos megállapítása után a főmegbízott előre beutazza a kijelölt állomásokat. A jelentkezők jó előre megkapják az útra vonatkozó fontosabb művek jegyzékét, hogy az útra előre felkészülhessenek. A hajó magával viszi a Budé-könyvkereskedés minden idevágó alapvető munkáját, a szükséges irodalmi szövegeket, fordításokat. A körútnak mindig van egy tudományos vezetője is, aki magyarázataival a tudományos háttérrel szolgáltatja. Ez mindig az ókortudomány egy kiváló francia képviselője. Az eddigi utak leg-többjén André Boulanger, strasbourgi egyetemi tanár töltötte be e szerepet, hol egymaga, hol E. Albertininek, a Collège de France tanárának, majd egy ízben Jean Gagé, strasbourgi egyetemi tanárnak közreműködésével, míg az 1937. évi X-ik körúton egy triász: J. Copeau, C. Bouglé és Y. Béquignon professzorok szerepeltek e minőségben. Valóban csak a Budé-Ts. tagjának kitüntető privilégiuma az, hogy ily kiváló szakemberek vezetik útjukban. Minden körutazás az antik kultúra egy részéből igyekszik egységes képet adni; így az I.: Görögországot, a II.: Görögországot, a szigeteket, Konstantinápolyt, Brussát stb. fűzte ilyen egységbe. Az első út megszervezése Görögország százéves függetlenségi ünnepével volt kapcsolatban 1930. húsvétján. Ügyvédek, orvosok, mérnökök, művészek, kereskedők, férfiak, nők, természetesen sok tanár és közép- és főiskolai hallgató vett részt ebben. Az útról írt beszámolóok hangulatos képekben írják le a Bulletin hasábjain az élményeket s azt a hatást, amit az antik világ színterének, emlékeinek, jelenkori állapotának közvetlen szemlélete a résztvevőkből ki-

váltott. Elképzelhető, hogy például mit jelent egy görög szakos tanár számára az, amikor oly helyeken járhat, ahol az ókori történet sorsdöntő eseményei peregték le, ha romokat, műemlékeket, múzeumokat, új ásatásokat tekinthet meg szakszerű vezetés mellett. Csak pár jelenetet vetítsünk a beszámolók alapján ezen utazásokból: a homerosi eposzok eseményeinek színhelye mellett halad a X. körútban résztvevő utasok hajója, a Campana, s a fedélzeten Copeau professzor az Odysseia s az Ilias megfelelő részeit olvassa V. Bérard és P. Mazon fordításában. Ugyanezek az utasok Delphiben töltenek egy feledhetetlen emlékű napot. „A szentélyek megtekintése után — írja Y. Béquignon beszámolója — Copeau professzor a színházban felolvasta az Eumenides főbb részeit, s azt hitte az ember, hogy szavára életre kelnek a romok.“ Így utaznak az antikvitás, a görög-latin kultúra „zarándokai“ — amint őket Boulanger nevezi — a Budé-Ts. megszervezett tanulmányútjain.

Természetes, hogy ilyen sikerült tanulmányutak szaporítják a tagok számát s összeforrasztja a Ts.-ot a külföldi szaktudósok egész gárdájával. Ernout azt írja, hogy egy ilyen körút használ annyit a Ts.-nak, mint egy szövegkiadás.

Ha a Ts. mozgalmának vizsgálódásunk e második pontjában fejtegetett részére visszatekintünk, azonnal feltűnik, hogy a lelkes tábor e tevékenységével már átlépte a francia határokat, hogy az antik kultúra kérdését világüggyé igyekezett szélesíteni, és hogy ennek védelmére egységes nemzetközi frontot létesített. Felületes szemléletre valana, ha a Ts. ebbeli tevékenységének indítékaiban csak az erőre kapott francia klasszika-filológiának, e tudomány szak nemzetközi piacán is befolyását erőszakkal érvényesíteni akaró, egoista törtetését látnók, ha a Ts. gyors megizmosodását csak a szervezés kétségtelenül ügyes fogásaiban és eszközeiben, nemkülönben a háború utáni kedvező francia társadalmi és közgazdasági viszonyokban keresnök. Kétségtelen, hogy a Ts. ily irányú munkálkodásával e tudomány szakban is helyre akarta állítani nemzetközi hírnevét s tudományos befolyását külföldön is érvényesíteni kívánta, — egyébként ez az, amit mindig nyíltan ki is mondott —; tény az, hogy a háborús győzelem nemcsak gazdasági területen teremtett számára előnyös feltételeket, hanem a francia társadalmi felfogást is bizonyos fokig türelmesebbé tette a humanisztikus világszemlélettel szemben, jól tudjuk, hogy nem kellett olyan heroikus erőfeszítéseket tenni, aminőket például a „Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft“ tett a német háború utáni tudományos munka megteremtésében, de nem ez, az egyébként jogos tudományos becsvágy volt eszmei rúgója, s nem közgazdasági és társadalmi konjunktúra, sem szervező készség nem volt főoka a Ts. nemzetközi szereplésének és sikeres működésének. Nem nemzeti hiúság, hanem, — amint azonnal látni fogjuk, — mélyebben fekvő okok terelték a harcot a nemzetközi arcvonalra és nem materiából, hanem egy magas eszmény mélységes hitéből szívta magába a Ts. az öt kibontakoztató erőket. Az a harc, amely a humanisztikus művelődési eszmény ellen a XVII. századtól úgyszólván állandóan folvik, s amelyet kiindulásakor Kornis Gyula szavai²² szerint az „egyoldalú természettudományos világnézet“, majd a XVIII. században az úgynevezett „pan-oekonómikus élet szemlélet“ táplált, századunk háború utáni évtizedeiben új fegyvertársakat kapott. „Egy új civil záció, keletkezett...., amely azt állítja, hogy elég önmagának, amely csak a legújabb technika taní-

²² Kornis Gyula: Kultúra és politika, Budapest, 1928. 55 lap.

tásait respektálja“, — mondja Albert Rivaud, sorbonne-i tanár a Ts. 1935. évi, Nice-ben tartott kongresszusán. „...Összerogyva a roppant gazdagság terhe alatt, kiszolgáltatva uralkodó szenvedélyeinknek... elvesztjük, mint hajdan a tyrannusok, a megvalósítható iránti érzékünket és önrendeltetésünk értelmét. Kiűztük a világból az erkölcsöt, a költészetet, a szépséget, a szellemi értékeket. Engedjük, hogy kiszabadítsák magukat azok az erők, amelyek úgy az egyént, mint a társadalmat elpusztítják. Rohamosan közeledünk azon időhöz, amelyet a görögök a rendtelenség uralmának neveztek.“ Eddig Rivaud. Doumergue, köztársasági elnök, a kongresszus elnöki székéből ugyanily szemszögből nézi századunk emberválságának fejleményeit. Szerinte ugyancsak a technika zabolátlan haladása az, amely elrabolja tőlünk a tisztánlátást, a helyes mértéket, amelyek nélkül szenvedélyeink biztosan vezetik az emberiséget a legborzalmasabb katasztrófa felé.

Igy kong a vészharang 1935 áprilisának egy napján, a nice-i egyetem nagytermében, a l'Institut, a Sorbonne, az összes francia vidéki egyetemek, középfokú iskolák képviselőinek, negyszázöt művelt közönségnek, Anglia, Belgium, Spanyolország, Portugália, Svájc, az Egyesült Államok és Itália tudós kiküldötteinek jelenlétében és segítségért kiált közös emberi értékeink megmentésére. Ily mélyen fekvő, komoly okai és indítékai vannak, hogy a Budé-Ts. a humanizmus védelmében a nemzetközi porondra kiállott.

Ez az ok. Ha a védekezés eszmei forrásait és eszközeit vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy a Ts. tábora a megnagyobbodó támadó arcvonalal szemben védelmi sáncait kiszélesíti és eszmei fegyvertárát újabb elemekkel felfrissíti. E védekező harc főforrása, — amint már említettük —, az a mélységes hit, hogy a görög-latin humánium még ma is regeneráló erő, e védekező harc eszmei eszközei pedig az új, megújított, felfrissült humanizmus fogalmának kikristályosodásához vezetnek. Ez az új humanizmus mindenekelőtt eleven és a modern élet feltételeihez és szükségleteihez alkalmazott: „l'humanisme vivant adapté aux conditions et aux besoins de la vie moderne“, — amint ezt Jean Malý nem is egyszer emlegeti. Ez a humanizmus, — amint P. Mazon mondja: „nem zártkörű, nem abból áll, hogy szembeállítsa a régieket a modernekkel, az irodalmat a természettudománnyal, a régii filozófiát a kereszténnyel, a latinokat más fajokkal és még kevésbé akar ... a mult nevében minden jövőre irányuló reményt megtiltani“. Ez az új humanizmus, amelynek fogalmi meghatározására a nice-i kongresszus külön ülést tartott, Malý találó megfogalmazásában így hangzik: „L'humanisme n'est pas seulement littéraire, il ne pas seulement philosophique, il est aussi scientifique. La notion de la science est partie integrante de l'humanisme“.

Ime az új támadásokkal szemben új védekező szempontok: az antik kultúra eszmetartalmának eddig ki nem domborított, kevésbé kihangsúlyozott elemei. És ez a kultúrárték ezen új beállítás által tartalmában azért nem értéktelenedett, eszményi magasságából lejjebb nem került, csupán megmutatta, hogy van még melegebb sugarakat is kilövelni képes erőtartáléka, s hogy — modern életünk sokrétősége mellett is — ma még pótolhatatlan.

Most pedig összegezzünk! Association Guillaume Budé. Société d'édition „Les Belles Lettres“ Librairie G. Budé, Service de commission, Office bibliographique, Bulletin de l'Assoc. G. Budé, az Université de France-gyűjteménysorozat több száz kötete, körülbelül 12 más gyűjtemény igen sok kötettel, Comité de l'Assoc. G. Budé-központok bel- és külföldön. Membres correspondents de l'Assoc. G. Budé

bent, külföldön és a francia gyarmatokon, Expositions G. Budé több kül- és belföldi városban, Soirée de l'Assoc. G. Budé, Tourisme historique et littéraire, rádióelőadások, pedagógiai működés, három nagy kongresszus, Commission pour le développement de l'Assoc. G. Budé, Actes du Congrès, 11 croisière: rövid két évtized munkája! Valóban igaz, amit a Ts. vezetősége több helyen leszögez: „L'Assoc. G. Budé est partout“, és valóra vált a terv, mert az Association Guillaume Budé tényleg a humanizmus tűzhelyévé, gyújtópontjává lett: „un véritable foyer de l'humanisme“. Önzetlen működésük, eredményeik csak a legteljesebb elismerést válthatják ki bennünk, saját magunk irányában pedig önszemlélődésre készítetnek.

(Budapest.)

Tomasz Jenő.

L'Association Guillaume Budé et la Philologie Classique.

Depuis l'année 1920, c'est en des volumes présentés avec goût et imprimés avec de jolis caractères que l'Association Guillaume Budé offre les textes et la traduction française des auteurs classiques gréco-latins aux professeurs de philologie classique de même qu'aux étudiants des Facultés et aux simples amateurs de la culture antique. Rien qu'en regardant de plus près la forme extérieure de ces volumes puis le nom et l'activité de cette Société, nous apercevons à première vue qu'autant que possible tous les détails de cette magnifique entreprise plongent leurs racines dans le passé classique. On voit la chouette, oiseau de Minerve, sur la couverture jaune des éditions grecques tout comme la louve du Capitole sur celle, orange, des éditions latines, tandis que le nom même de l'Association vient du grand maître de l'humanisme français qui avait inspiré à François Ier la fondation du Collège de France. A partir de 1920, année de ses premières publications de textes, l'influence de l'Assoc. se développe à vue d'oeil; elle étend le domaine de son activité en multipliant ses publications, elle fait entrer dans son organisation d'abord la province puis l'étranger, elle rayonne bientôt sur tous les pays d'Europe, sur les États-Unis et sur l'Amérique du Sud. Tout cela montre que cette petite société fondée en vue de la défense et de la propagation de la culture classique est devenue en très peu d'années un puissant organisme scientifique dont les résultats aussi bien que les moyens de propagande doivent nous intéresser de plus près.

C'est en 1917, donc pendant l'autre guerre mondiale que l'Association Guillaume Budé a été fondée à Paris. La stérilité de la littérature de philologie classique en France, en ce qui concerne la publication de textes gréco-latins, pendant la guerre a créé aux Facultés françaises une situation assez précaire. C'est que, depuis les années 70, les Français aussi avaient l'habitude de se servir constamment d'éditions de textes allemandes, éditions que, par suite de la guerre, ils ne pouvaient plus se procurer facilement; d'autre part, les éditions de textes françaises, telles que les Collections Panckoucke, Nisard, Lemaire ou Firmin-Didot, étaient déjà trop vieilles pour pouvoir servir à des explications de textes sérieuses. C'est alors que quelques savants se réunirent à Paris pour décider, sous la direction de Maurice Croiset, celui-ci déjà très âgé, mais administrateur encore du Collège de France de fonder une Association en vue de la sauvgarde et de la diffusion de la culture gréco-latine en France. C'est ainsi que l'Assoc. G. Budé fut constituée avec comme tâche la plus urgente de publier les textes gréco-latins.

L'Assoc. G. Budé ne doit donc pas sa naissance uniquement à une situation désespérée. Nous voyons à son berceau la prise de conscience

nationale de la philologie classique de France, philologie qui, déjà pendant la guerre, veut voler de ses propres ailes. Mais nous y voyons en même temps la renaissance de cette mission française qui considère comme son devoir de sauver de l'enfer de la guerre les valeurs éternelles du monde gréco-latin, non seulement pour sa propre nation, mais aussi pour le monde lettré tout entier. C'est ainsi que notre Assoc. prend son premier élan, marquée au sceau du monde scientifique et littéraire français proprement dit, de plus de celui, international, de tous les pays d'Europe et d'outre-mer. Elle tint sa première séance en juillet 1917, à l'édifice du Collège de France; cependant, sa véritable organisation n'a pu commencer qu'après la guerre.

Pour mieux faire connaître cette organisation et le but de l'Assoc., nous allons étudier d'abord quelques points de ses statuts. Le but de l'Assoc. est d'abord „la publication d'une ou plusieurs collections d'auteurs grecs et latins; elle se propose en outre d'établir et d'entretenir des liens de solidarité entre tous ceux qui s'intéressent à la culture gréco-latine". N'importe qui, donc étranger aussi, peut entrer parmi ses membres qui sont des membres honoraires, bienfaiteurs, fondateurs ou adhérents. Elle a en outre un Comité d'honneur et de patronage où nous trouvons le plus hauts représentants de la vie spirituelle et sociale française. L'Assoc., est dirigée par un Conseil d'Administration composé de 45 membres. Nous trouvons dans les rangs de ce Conseil les plus grands savants et professeurs de la philologie classique française. Enfin, c'est le Bureau de l'Assoc. qui s'occupe de ses affaires courantes. Le premier pas de l'Assoc. a été de fonder, en 1919, une maison d'édition sous le nom de „Société d'Édition Les Belles Lettres" qui, déjà en 1923, a créé trois institutions en vue de seconder les efforts de l'Assoc.: 1. elle a ouvert une librairie, celle de l'Assoc. G. Budé, 2. un service de commission pour les livres, enfin 3. un office bibliographique dont les catalogues méthodiques peuvent donner des renseignements sur des questions spéciales aux professeurs et aux étudiants étrangers.

Par „Les Belles Lettres“, l'Assoc., déploie son oeuvre d'édicions avec une prévoyance exemplaire. La direction et les collaborateurs ont toujours travaillé de leur mieux et avec une foi inébranlable dans la puissance d'inspiration vivace de la civilisation gréco-latine et ils ont toujours vu clairement les problèmes qu'ils avaient à résoudre, avec leur importance nationale et internationale à la fois.

En 1923, le gouvernement français a fait de cette Assoc. une oeuvre d'utilité publique ce qui lui est très précieux du point de vue matériel, puisque cela signifie juridiquement qu'elle peut accepter les dons et les legs. Cette possibilité matérielle fut aussitôt exploitée en vue de la publication d'un organe de propagande, le „Bulletin de l'Assoc. G. Budé" qui paraît depuis tous les trois mois et reste gratuit pour les membres. Ce Bulletin joue, depuis sa fondation, un rôle très important dans cette organisation; c'est pourquoi le Conseil d'Administration n'a jamais songé à le supprimer bien qu'il fasse une partie importante de son budget annuel.

En dehors des cotisations annuelles de ces membres, ce sont surtout les subventions qui alimentent le budget de l'Assoc. Outre l'État et les donateurs anonymes, les grands centres financiers du pays, tels que la Banque de France, la Banque Rotschild, le Crédit Lyonnais, la Banque d'Athènes ouvrent aussi leurs caisses à l'Assoc., aussi bien en France qu'à l'étranger. C'est ainsi qu'elle arrive à traverser les crises financières les plus graves, grâce à telle sage mesure financière ou par suite d'un secours matériel aussi heureux qu'inespré. En tout cas, elle ne veut pas arrêter le fonctionnement de ses éditions.

Le premier but de l'Assoc. est donc de publier toutes oeuvres de tous les auteurs gréco-latins connus dans la „Collection des Universités de France“. C'est cette partie de son activité qui nous intéresse en toute première ligne. Les oeuvres classiques sont publiées en trois formes différentes: le texte et sa traduction, le texte seul, la traduction seule. La publication d'un texte avec sa traduction forme un ensemble scientifique et chaque volume publié de telle sorte se compose des trois parties suivantes d'ailleurs obligatoirement prescrites: 1. une introduction scientifique; 2. le texte et sa traduction française parallèlement avec le texte; 3. une notice se rapportant à l'oeuvre. En cas de besoin, le texte est accompagné de notes ou de notes complémentaires. Le but de l'introduction est d'inscrire l'oeuvre dans les cadres de la littérature antique. Dans les parties littéraires de ces introductions, nous trouvons bien des fois des conceptions tout à fait originales. En dehors de ces parties littéraires, les autres parties sont constituées par le résumé et la critique de l'histoire du texte publié, par ceux des éditions diverses, par ceux des traductions précédentes.

Les textes même sont publiés conformément aux exigences du livre d'Havet intitulé: „Règles pour éditions critiques“. Du point de vue de la publication des textes l'Assoc. appartient au parti strictement conservateur, en d'autres termes elle s'en tient exactement aux manuscrits. Le texte, une fois arrêté sur la base des manuscrits, ne peut pas être publié selon les règlements de l'Assoc. avant d'avoir été approuvé par une commission dite technique. A cet égard, l'Assoc. est tellement sensible et même sévère que sur la page de garde des volumes elle publie dans une formule permanente le nom de celui de ses membres qui est chargé de la revision. Un texte arrêté par des procédés tellement consciencieux, nous offre ce sentiment de sécurité qui est la condition indispensable de tout travail tranquille sur un texte.

Le texte des publications est accompagné de sa traduction française. La nécessité de ces traductions est toujours joliment développée dans l'introduction des éditeurs et des traducteurs. Selon la conception de l'Assoc., la traduction d'un texte est indispensable pour la bonne édition de ce texte. La traduction, comme dit Jean Malys, est „la pierre de touche des vrais éditeurs de textes“. En général, ces traductions sont faites avec beaucoup de soin et sont les fruits, bien souvent, de plusieurs années d'études préliminaires. Les traducteurs parlent souvent des difficultés de leur tâche ce qui prouve que leur travail se fait selon des principes sérieux et honorables. Souvent, les meilleurs représentants de telle ou telle science spéciale offrent leur aide aux traducteurs.

Le 3e partie caractéristique de ces éditions gréco-latines est la Notice, c'est-à-dire un compte-rendu bref de l'oeuvre même, de ses origines, de ses sources etc. Dans ces chapitres, quelquefois, nous trouvons des références se rapportant à nos spécialistes hongrois (à propos d'Ovide et de Tibulle).

C'est donc selon des principes si sages et si bien exécutés que l'Assoc. dirige toujours la publication de ces textes gréco-latins. Les introductions écrites toujours avec une pleine compétence scientifique, la publication soignée des textes d'après les meilleurs manuscrits, enfin la traduction de chaque texte aussi exacte que raisonnable ont très bien su accorder les exigences du monde scientifique avec celles des amateurs de la civilisation antique.

En considérant ces publications, nous voyons qu'elles sont l'oeuvre, pour la plupart, de professeurs des Facultés françaises, puis de professeurs ou de proviseurs de lycée et de chargés de cours universitaires. Certaines parties des traductions sont dues à la plume des meilleurs

élèves soit des Facultés des Lettres, soit de l'École Normale Supérieure. Quelquefois l'éditeur d'un texte n'est pas le même que son traducteur.

En ce qui concerne les caractères, ils sont toujours très lisibles, très bien choisis dans les deux textes. Pour les textes grecs, l'Assoc. a choisi de beaux caractères verticaux d'un effet tout à fait spécial.

Les volumes de la collection Budé ont remporté un très beau succès, et cela non seulement en France, mais aussi dans le monde scientifique international. D'une part ce succès, d'autre part la conception que, pour mieux comprendre le monde gréco-latin il fallait encore publier des ouvrages spéciaux complémentaires, ont poussé l'Assoc. à publier d'autres collections se rapportant aux autres domaines, de la civilisation antique. Les nouvelles séries de livres publiées par „Les Belles Lettres“ doivent leur naissance à cette conception; elles paraissent selon un plan bien établi, dans un rythme prudent et plutôt lent, conformément à leur urgence et au budget de l'Assoc.

Parallèlement avec cette activité, l'Assoc. s'occupe encore d'une oeuvre également importante, fixée comme second but de son existence, à savoir la sauvegarde et la diffusion de la civilisation gréco-latine. Cette activité double a bientôt débordé les premiers cadres de l'Assoc. qui s'est vue ainsi obligée d'élargir d'une part son organisation et de trouver, d'autre part, des moyens de propagande appropriés pour la diffusion en France et à l'étranger de la question de la culture gréco-latine.

Partout où elle a su recruter un nombre suffisant de membres actifs, elle a constitué des Comités et en province et à l'étranger. Le chef de cette organisation à l'étranger est Jean Malys, ce travailleur infatigable, qui ayant visité plusieurs fois notre pays, connaît bien les meilleurs savants de la philologie classique hongroise. Par l'organisation des „Membres correspondants“ cette Assoc. a su créer des liens solides et durables non seulement avec les lycées de Paris, de province et des colonies, mais aussi avec ceux de l'étranger.

Depuis 1937, elle organise méthodiquement des expositions de livres en France et à l'étranger. L'Assoc. participe à tous les congrès scientifiques français et étrangers et met en oeuvre tous les moyens d'une propagande supérieure en faveur de la civilisation antique, comme p. ex. des conférences en France et à l'étranger, des auditions à la T. S. F., le tourisme, la musique, le théâtre, les soirées et tout récemment encore le cinéma. Elle étend son activité au domaine même de la pédagogie. Elle veille, vigilante, aux destinées des langues classiques dans les lycées français et fait toujours entendre sa voix lorsque ces deux langues sont menacées de quelque danger. Elle tient enfin de grands congrès pour y discuter les idées chères à tous et pour y entendre les désirs de chacun se rapportant aux grands buts communs. On a vu jusqu'ici 3 de ces congrès: à Nîmes, en 1932, à Nice, en 1935, et à Strasbourg, en 1938. Nous trouvons déjà à ces congrès le nouvel organe de l'Assoc.: „La Commission pour le développement de l'Assoc. G. Budé.“ Les rapports, les interventions et les discussions de ces congrès sont publiées par un nouvel organe de presse de l'Assoc., par les „Actes du Congrès“. Chaque congrès procure des réserves de forces nouvelles à la civilisation antique et à l'Assoc. puisqu'on y voit non seulement les célébrités du monde scientifique français, mais aussi celles, en grand nombre, de l'étranger. Au congrès de Nice, par exemple, c'est le professeur Joseph Huszti qui a représenté notre pays. En dehors de l'enthousiasme pour les grandes idées de l'Assoc., l'organisation habile de ces congrès, contribue puissamment à leur succès, puisqu'on y distribue toujours dans un parfait équilibre et les biens du corps et

aux de l'esprit. D'ailleurs, c'est cette sage modération qui caractérise toutes les manifestations de l'Assoc.

Depuis 1930, l'Assoc. a encore trouvé un nouveau moyen de propagande, à savoir les croisières scientifiques par lesquelles les participants se rapprochent davantage de la vie antique. Jusqu'ici, on a organisé 11 voyages de ce genre. Ces croisières, comme toutes les autres entreprises de l'Assoc., ont des signes très caractéristiques qui témoignent tous d'une excellente organisation. Les participants reçoivent d'avance la liste des meilleurs livres spéciaux se rapportant à leur voyage; de plus, à chaque croisière il y a un conducteur scientifique qui fournit aux participants toutes les explications nécessaires et qui est en général, un illustre représentant de la philologie classique française. Ces croisières, brillamment réussies, augmentent toujours le nombre des membres et créent des liens durables entre les membres français et les savants étrangers.

Si nous considérons encore une fois l'activité de l'Assoc. concernant son deuxième but, nous voyons que ses cadres débordent les frontières françaises, qu'elle tâche d'élargir en une question universelle la question de la culture antique et que, pour la défense de celle-ci, elle a su créer un front international. Il serait superficiel de croire que les motifs d'une telle activité se ramènent tout simplement aux egoïstes ambitions de la philologie classique française renouvelée, ou de chercher les raisons d'un tel succès dans les habiles moyens de sa propagande ou dans les conditions sociales et économiques favorables de la France d'après-guerre. Il est certain qu'avec son activité l'Assoc. a voulu rétablir sa réputation internationale et faire valoir à l'étranger aussi son influence scientifique, chose qu'elle n'a jamais niée d'ailleurs; et il est également certain que la guerre victorieuse lui a créé économiquement des conditions favorables et a rendu la société française plus sensible à la conception humaniste du monde. Cependant il serait vain de chercher les motifs spirituels de l'Assoc. dans une ambition scientifique d'ailleurs légitime, tout comme son succès et son rôle internationaux ne peuvent s'expliquer uniquement par une situation économique et sociale favorable ni par une habileté organisatrice. Ce n'est pas la vanité, et c'est ne pas la matière, c'est la foi dans un idéal élevé qui a donné la force et le courage à l'Assoc. de se développer.

Et si nous regardons sous cet aspect les sources spirituelles et les moyens de cette lutte, nous voyons, que l'Assoc. en face du front d'attaque toujours plus grand, élargit également son front de défense et invente des armes toujours nouvelles. La source même de cette lutte de défense est, comme nous le disons plus haut, la foi profonde dans la force régénératrice de l'humanisme gréco-latin, foi qui a permis la cristallisation d'une nouvelle conception de l'humanisme. Ce nouvel humanisme est avant tout: „vivant, adapté aux conditions et aux besoins de la vie moderne“, selon le mot souvent cité de Jean Malve. Sa définition, discutée et acceptée au congrès de Nice, est également de Jean Malve et la voici: „L'humanisme n'est pas seulement littéraire, il n'est pas seulement philosophique, il est aussi scientifique. La notion de la science est partie intégrante de l'humanisme.“ Voilà donc les nouveaux points de vue pour la défense de l'humanisme: les éléments des grandes idées antiques que, jusqu'ici, on n'a pas assez soulignés. Et, sous leur nouvel aspect, ces mêmes idées n'ont rien perdu de leur valeur, ni ne sont descendues de leur hauteur; au contraire, elles ont démontré qu'elles sont encore pleines de sève capable de rayonner sur notre monde moderne et que, dans ce monde moderne même, elles sont, elles restent indispensables.

E. Tomasz

Kódexirodalmunk szelleméről.

E szerényigényű sorok megrására az a két bíráló ösztönzött, melyet Gábrriel Asztrik írt nemrég megjelent dolgozatomból.¹ Bírálóm írja, hogy tanulmányom „nagyon alkalmas arra, hogy vitát támasszon e mindenképen kényes és hajszálvékony felfogásokon libegő kérdésről”.² Ha csakugyan vita indul meg a magyar irodalmi misztika sokáig elhanyagolt, újabbban azonban annál inkább a filológiai érdeklődés előterébe kerülő problémájáról, szükséges, hogy először is azokat az alapelveket tisztázzuk, melyek alapján magyarnyelvű kódexirodalmunkat vizsgálat tárgyává tesszük.

Az a módszer, mellyel a misztikának a magyar irodalomra tett hatását, illetve a misztikának a középkori magyar irodalomban való megnyilvánulását vizsgáljuk, nem lehet más, mint az önelvű irodalomtörténetírás módszere. Ennek hangsúlyozását azért tartom fontosnak, mert kódexirodalmunk vallásos irodalom lévén, az egyház-, illetve dogmatörténet érdeklődési körébe is beletartozik. Ahhoz azonban, hogy e tudományok kódexirodalmunkat forrásanyagként fel tudják használni, szükséges, hogy már készen kapják a filológia elfogultságtól, főleg felekezeties elfogultságtól mentes megállapításait. Az irodalomtörténet az irodalmat önmagáért vizsgálja, s megállapításait nem akarja valamelyik felekezethez sem kárára, sem javára felhasználni. De másrészt azért is feltétlenül előbbvaló az egyetemes művelődéstörténeti szempontokat szem előtt tartó filológiai módszer, mert ennek látóköré tágabb, segédtudományai nagyobb területet hálóznak be, mint a dogmatikai alapon álló és csak a saját területét vizsgáló egyháztörténet.

De nemcsak irodalomtörténeti, hanem önelvű irodalomtörténeti módszer használatát hangsúlyoztuk. Ez azt jelenti, hogy mikor kódexirodalmunk sajátos szellemiségét akarjuk meghatározni, tekintetbe kell vennünk az irodalmiság fejlődésének azt az állomását, melyet kódexirodalmunk éppen képvisel. Mivel kódexirodalmunk szinte teljes egészében fordítás-irodalom, s mert ez irodalom létrejöttében sokkal nagyobb szerepe van a közönség kezdeményezésének, mint pl. a mai irodalmi életben, éppen ezért kódexirodalmunk szelleme nem feltétlenül azonos az egyes fordítás-szövegekben tükröződő szellemi háttér összegezésével: kódexirodalmunk szellemének megrajzolásához egységesebb szempontot kell keresnünk, ez irodalmat létrehozó kezdeményezőknek, kolostori irodalmi közönségünknek szellemi, jelen esetben vallásos igényeit kell kiemeleznünk és meghatározunk.

Mindezek előrebocsátását azért tartottam szükségesnek, mert a Gábrriel Asztrik által bírált dolgozatomban én ezeknek az alapelveknek megfelelően igyekeztem a felvetett problémát megoldani, ő viszont nem a dolgozatomból vett, hanem külső, tőlem távolosó szempontokat érvényesít tanulmányom bírálatában. Elfelejtí, hogy irodalomtörténeti értekezést írván, a „misztika” szó jelentésének fejlődése csak annyiban tartozik rám, amennyiben ennek vázolásával a szó mai, irodalomműveltségtörténeti jelentését meg tudom érteni. Szándékosan kerültem azt a frazeológiát, s azoknak a dogmatikai disztinkcióknak használatát („szemlélődéssel beöntött” és „tudományos vizsgálódással megszerzett ismeret” stb.), melyeket Gábrriel Asztrik hiányol dolgozatomban,

¹ A misztika kódexirodalmunkban. Debrecen, 1937. — *Gábrriel Asztrik* bíráta: *Irodalomtörténet* 1938. évf. és *Egyet. Philol. Közl.* 63. évf. 95—98. l.

² *Egyet. Philol. Közl.* 63. évf. 95. l.

mert ezáltal is ki akartam fejezni azt, hogy a „misztika“-szó az irodalomban egészen mást — az irodalomban megnyilvánuló vallásos művelődésnek egy történeti irányát jelenti, nem pedig azt, amit a katolikus dogmatika vagy theologia practica ért rajta.³

Bírálom legsúlyosabb állítása azonban az — és ezt a vádját különösen élesen bírálata francia „kivonatában“ szegzi ellenem —, hogy én kódexirodalmunkból csak azért szedegettem ki a misztikus étellel kapcsolatos szövegrészeket, „afin de démontrer que dès le début du XVIe siècle il y a dans notre littérature mystique un courant d'inspiration protestante“. A tévedés gyökere megint csak az, hogy Gábiel Asztrik nem irodalomtörténeti tanulmányként, hanem protestáns apologetika vagy más teológiai értekezésként kezeli dolgozatomat. Elsősorban is nem szedegettem ki kódexeinkből a misztikus étellel kapcsolatos szövegrészeket, mint azt pl. Vas Olga: A misztika hatása kódexirodalmunkra című dolgozatában tette, hiszen — mint dolgozatomban from — ennél fontosabbnak tartom „annak a világnézetnek a megértését, magyarázását és a történeti fejlődésbe való beleillesztését, mely kódexeink fordítóinak szöveg-kiválasztó tevékenységében nyilvánult meg“.⁴ Dolgozatomban azután éppen arra az eredményre jutottam, hogy a középkori misztikának az a magasrendű irodalmi megnyilvánulási formája, mely pl. Clairvauxi Bernát, Bonaventura, vagy Eckhart mester irodalmi oeuverjében megvan, a mi kódexirodalmunkból hiányzik. Kolostori közönségünk irodalmi igénye egyrészt fejletlenebb volt, semhogy az említett nagy misztikus teológusok elvont és komoly teológiai előképzettséget feltételező fejtegetéseit megértették és olvasmányul kívánták volna; másrészt sokkal inkább benne éltek korukban és sokkal inkább gyakorlati vallásos jellegű volt irodalmi szükségletük: úgyhogy ha a középkor delén élő nagy misztikusok műveiből vannak is kódexeinkben fordítás-részek, ezeknek a szövegeknek a szellemi háttere nem azonos a „Hochmittelalter“ misztikájával. E negatív megállapítás mellett azonban pozitív eredményre is jutottam. Ugy találtam, és ezt dolgozatomban ki is mutattam, hogy kódexirodalmunknak a misztikával kapcsolatba hozható szövegei egy fajta lefokozódott, az Istennel való egyesülés élménye helyett könnyebben elérhető vallásos célt kitűző, hanyatló erejű, későközépkori misztikát tartalmaznak. Ezzel azonban korántsem akartam mondani azt, hogy kódexirodalmunk létrehozóinak világnézete nem egyezett a hivatalos egyházi felfogással. Éppen ellenkezőleg. Tanulmányaim arról győztek meg, hogy a nagyon is konzekvensen végiggondolt vagy végigélt misztika volt az, ami a hivatalos középkori egyházi felfogással könnyen, bár nem feltétlenül, ellenkezésbe kerülhetett. Gondolok itt pl. arra a mellőzésre, melyben egy ideig Assisi Szent Ferencnek része volt, azután az ú. n. spirituális ferencesek eretnokség felé hajlására, de mindenekelőtt Eckhart mester misztikus tanainak exkommunikálására. Az, amit Gábiel Asztrik könyvében „protestáns felfogású“-nak mond, csupán annak a megállapítása, hogy kódexirodalmunk hanyatló, másodlagos misztikája a vallásos műveltségnek azt a fejlődési állomását képviseli, melyből már az újkor művelődési áramlatai (reformáció, ellenreformációs katolicizmus) felé is kilátás nyílik. Más szóval: a szóbanforgó tanulmányomban felsora-

³ Aki a szónak ez utóbbi jelentésére kíváncsi, az haszonnal forgathatja Müller Lajos S. J.: Aszkétika és misztika című műve 2. kötetét — de mindez nem tartozik az irodalomtörténetre.

⁴ Id. dolg. 8. l.

kozottatott érvek alapján azt állítom, hogy a kódexirodalmunkban tükröződő vallásos műveltség sok tekintetben egyezik azzal a későközépkori vallásos irányzattal, melyet „devotio moderna” néven ismer a szakirodalom. Ez tudvalevőleg nem volt a katolicizmus szempontjából eretnek mozgalom, de benne a középkori eszmények már haldoklóban voltak. Hogy a „középkori vallásos eszmény” és a „katolikus vallási eszmény” között különbséget teszek, megint csak azért tehetem, mert nem dogmatikai, hanem történeti szempontból nézem a jelenségeket. Dogmatikailag lehet a két fogalom azonos, de ha az eszményeknek akár az irodalomban, akár az életformák, akár az általános műveltség területén való megvalósulásait tekintjük, feltétlenül különbséget kell köztük tennünk. Én pedig mindenütt a középkori és nem a katolikus eszmények hanyatlásáról beszéltem. Ezzel szemben viszont megint tény, hogy a középkori eszmények hanyatlása készítette elő az újkor művelődési eszményeinek a kifejlődését, s így érthető az, hogy a devotio moderna kiindulási pontja, szellemi elődje lehetett egyrészt a későbbi protestáns művelődési eszményeknek, másrészt az ellenreformációnak. Az azonban, amit ezekből kódexirodalmunk tartalmaz, még csak ígélet, lehetőség, de nem megvalósulás.⁵

Ezek után — gondolom — elhiszi bírálóm, hogy nem azért mutattam ki kódexirodalmunkban a misztika nyomait, hogy egy erre tett protestáns hatást állapítsak meg. Szerfelett merész és céltalan, tőlem mindenesetre távolálló vállalkozás lett volna ez.⁶

A részletekre térve most már, nem értem, miért kívánná bírálóm, hogy Erzsébet hercegasszony és a tössi zárda misztikájának rajzolásánál a használt forráskiadványok helyett⁷ az általa ajánlott feldolgozásokra támaszkodjam. Ismerek e tárgykörrel kapcsolatban feldolgozást is,⁸ de adatokért elsősorban a forrásokig mentem vissza. — Bírálóm szerint azért gondolom, „hogy az érsekújvári kódexben a csillagjósítás mint bünnélküli tudomány jelenik meg”, mert „a renaissance a tudás felfokozásával szeretne az igazság részesévé lenni”. Nem tudom, honnan veszi Gábriel, hogy én e két megállapítást okozati összefüggésbe hoztam volna: sehol ilyesmit nem írtam. A csillagjósítást maga az Alexandriai Szent Katalin-legenda mondja „vétők nélkül”-inek.⁹ Azt

⁵ A *devotio moderna*hoz, mint a renaissance és az újkor szellemi mozgalmainak kiindulási pontjához, v. ö. *J. Hashagen: Die Devotio Moderna in ihrer Einwirkung auf Humanismus, Reformation und Gegenreformation. Zeitschrift für Kirchengeschichte* 55. Bd. 1936. és az itt idézett irodalmat.

⁶ Hogy a fentebb hangoztatott objektív, önelvűsége törekvő irodalomtörténeti módszer milyen nagyszerű eredményességgel alkalmazható középkori irodalmunk vizsgálásánál, arra *Horváth János* könyve (A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp., 1931.) a legfényesebb bizonyosság. V. ö. még u. ö: *Irodalomismeret. Minerva*, 1. évf.

⁷ *Das Leben der Schwestern zu Töss beschrieben von Elisabeth Stigel samt der Vorrede von Johannes Meier und dem Leben der Prinzessin Elisabeth von Ungarn.* Hrsg. v. *F. V. Vetter*. Berlin, 1906. és *Deutsche Mystikerbriefe des Mittelalters.* Hrsg. v. *W. Oehl*. München, 1931.

⁸ *Deutsches Nonnenleben. Das Leben der Schwestern zu Töss...* Eingel. u. übertr. v. *M. Weinhandl*. München, 1921.

⁹ *RMKT* 1. köt. Bp., 1877. 326—330. sor.

pedig, hogy ez „a skolasztikusokéval ellenkező szellem hajtása“, Horváth Cyrill is elismerte.¹⁰

Ami Clichtoveus újplatonizmusát és Gosztonyihoz való barátságát illeti, ezt csak mellékesen említettem meg, s nem úgy, mint saját megállapításomat: csupán Eckhardt Sándor egyik tanulmányát idéztem.¹¹ Ha bírálóm be tudja bizonyítani, hogy Clichtoveus nem volt újplatonista, Eckhardt Sándorral kellett volna vitába szállnia.

A misztikus út ismertetésénél azért haladtam „taposott ösvényen, mert kódexeinkben nem találtam a misztikus út felosztását“. Ha tehát külső felosztást kellett igénybe vennem, természetesen, hogy a legáltalánosabban elfogadott, s a misztikus lelki fejlődését leginkább szemléltető frazeológiát használtam.¹² A Gábiel Asztrik által ajánlott szimbolikus megjelöléseket azért nem említettem, mert a fogalmak meghatározásánál a hasonlatoknak nincs reális értékük. Azt szívesen elismerem Gábiel Asztrikkal, hogy az évszázadokkal későbben élő kutatóknak igen nehéz azt megállapítani, hogy kódex-szövegeink fordítói megértették-e az „*unio mystica*“ titokzatos élményét, vagy nem. Ilyen irányú határozott állítást nem is tettem, csupán arra mutattam rá, hogy a Karthauzi Névtelen nem értette meg Sienai Katalinnak az Istenben való teljes én-feladását, misztikus megsemmisülését. Katalinnak az Úrtól hallott szövegát: „Te az vagy, ki nem vagy, én kedég az vagyok, ki vagyok“, nem a misztikus ön-megsemmisülés kifejezésének értette, hiszen filozófikus és más értelmű magyarázatát adta ennek a misztikus tételnek.¹³

Arra, hogy kódexirodalmunk idején kódexirő kolostorainkban a transzcendentális kihalóban volt, nem abból következtettem, hogy fordítóink olyan szövegeket választottak ki, melyek Krisztust leginkább érzékelhető, legemberibb alakjában mutatják be. Tudom, hogy a misztikus „*ordo cognitionis*“ szerint is szükséges, hogy „ez emberi állat ... természet szerént az láthatandókból láthatatlanokra és a testiekből lelkiekre járuljon“,¹⁴ de igenis joggal lehet bizonyos realizmusra, konkretizáló hajlamra következtetnem akkor, ha Krisztus kódex-szövegeinkben úgyszólván kizárólag csak „láthatandó“, „testi“ alakjában szerepel. Azt jelenti ez, hogy kódexirodalmunk létrehozói és olvasói elindultak a misztikus istenismeret útján, de szellemi igényükön kívül esett a tiszta „*cognitio intellectiva*“ eszméje.

Ami kódexirodalmunkban a hit által való megigazulás tanának előkészítését és a predesztináció gondolatának jelentkezését illeti, téved Gábiel Asztrik, ha azt hiszi, hogy én ezekből a jelenségekből kódexeink „eretnek“ szellemére akartam következtetni. Azt, hogy kódex-szövegeink a misztika eretnek állásfoglalás felé vezető útjára nem léptek rá, könyvem 85. lapján kifejezetten megírtam. Hogy mégis megemlítettem olyan később protestáns dogmákká váló gondolatokat, melyek már kódexirodalmunkban megvannak, jóllehet más katolikus hittételekkel kiegyensúlyozva, s így az eretnek állásfoglalást elkerülve,

¹⁰ Irod.-tört. Közl. 43. évf. 198. l.

¹¹ Magyar humanisták Párizsban. Minerva, 8. évf. 72. s. köv. l.

¹² E tekintetben a legelfogadottabb szaktekintély hatalmas művét (E. Underhill: *Misztik*. München, 1928.) használtam vezérfonalként.

¹³ Erdy-k. 279b—280a. l. és id. dolg. 35. l.

¹⁴ *Nagyszombati-k.* 28—29. l. (*Seuse* Horologiumának fordításából.) V. ö. *Vargha Damján*: *Seuse* Henrik Armand a magyar kódexirodalomban. Bp., 1910. 53. l.

— csak azért tettem, hogy ezzel is bizonyítsam azt a tényt, hogy a protestantizmus későbbi elterjedésének szellemi alapjai már kihámozhatók a későközépkori devotio moderna-szerű vallásosságából is. Hogy azonban ezek a szellemi alapok még milyen távol állnak pl. a hitvalló református felfogástól, a továbbiakban erre is rámutattam. (86—87. l.)

Dolgozatom irodalmára vonatkozólag végül magam is tudom, hogy mivel a misztika irodalma ma már szinte beláthatatlan terjedelmű, még néhány száz e tárgykörbe tartozó művet végigolvashattam volna. Nekem azonban nem volt szándékom monográfiát írni az európai vagy éppen az egyetemes misztikáról, megelégedtem azzal, hogy kódexirodalmunknak a középkori misztikához való viszonyát, s e nézőpontból kódexeink létrehozóinak szellemi (vallásos) igényeit vizsgáltam. Ha ezen a téren sikerült időálló megállapításokat tennem, nem volt hiábavaló a fáradozásom. Otrokocsi Nagy Gábor.

L'esprit de la littérature religieuse hongroise médiévale.

L'auteur qui a publié une thèse sur le sujet indiqué ci-dessus, se défend contre l'accusation d'y avoir suivi des points de vue confessionnels. Il veut distinguer entre une définition théologique de la mystique dont il ne tient pas compte dans son travail, et une littérature qu'il prétendait appliquer dans son ouvrage. Quant aux traducteurs hongrois des textes mystiques, il a cherché à établir qu'à ceux-ci manquait le sens de la grande littérature mystique; leurs connaissances se bornaient aux auteurs de la „devotio moderna“ que la critique française a désignée du nom de „préréforme“, et que d'ailleurs l'Église catholique ne range pas parmi les mouvements hérétiques. Au surplus, l'auteur reconnaît avoir insisté sur les thèses mystiques qui plus tard, seront devenues les points de départ d'hérésies flagrantes. Gabriel Nagy de Otrokocs.

Ismeretlen Petőfi-vers?

Ezzel a címmel Bach Vera az EPhK. mult számában közölte Chassin egyik, 1860-ban megjelent munkájából egy magyar költeménynek a fordítását, melyről a francia író azt állítja, hogy Petőfi utolsó verse. Ő Teleki Sándornétól kapta s így elvileg nem volna valószínűtlen a francia író állítása.

A sárospataki könyvtár kéziratárából közlöm itt a költemény magyar eredetijét (3158. sz.). A vers alatt itt is „Petőfy“ neve szerepel, azonban egy másik, 1865-ből származó kéziratban (Gebérol) ezt olvassuk a címben: „1853. aug. 18“ és szerzőként Vörösmarty Mihály van feltüntetve. Egy harmadik kézirat ilyen címen hozza: „Aug. 18-i üdvözlés“ és alatta Tompa neve szerepel. A kéziratok közt csak apró eltérések vannak. (V. ö. még: Pataki diákvilág anekdotakincse I. 131).

NÉV NAPRA.

Bort fiúk, bort, bor kell a pohárbal
 Borba fojtsuk a borongó kedvet.
 Aldomásunkat ne rongtsa a bú,
 Felvidítsuk az őszinte keblet.

A magyar nép első emberének,
 A királynak van ma neve napja.

Furcsa lenne, hogy hát felköszöntést
A magyartól a király ne kapna.

S érdeméhez mérve a köszöntést,
Vérpiros bort töltsünk a pohárba
És igyuk ki azt száraz fenéig,
Hogy belőle csepp se menjen kárba.

Amily áldást adtál e hazának,
Olyan áldás szálljon életedre,
Mennyi béklyót ártatlanra fűztél;
Fűzze a sors mind a te kezedre.

A szerencse légyen úgy sajátod,
Amint azt a magyar nép kívánja,
Almaidat sátányok zavarják,
Te akasztott emberek királya.

Kolduss botra juss, mint annyi ezek,
Kiktől mindent, mindent elraboltál,
Mert te e hazának nem királya,
Gyilkolója, s megrablója voltál.

Alamizsnát koldulj palotádban
És a részvét könnye meg ne szánjon,
Ne legyen e földön nyugodalmad,
Isten, ember s állat megutáljon.

Agyad váljék izzó tűz-parázszsá,
Étkedet fel a férgek emésszék,
Italul nyelj a kiontott vérből,
Vérpad legyen, melyre ülsz le, a szék.

És amennyi napot e hazának
Ugyvivői tömlöcökben éltek,
Élj te is tömlöcben annyi évet,
S szenvedj, amint azok szenvedének.

Majd ha méltó büntetésed eltejt,
Testedből a párat kiereszted,
Poraidat forgószél seperje
S a bitófa legyen sírkereszted.

A költemény stílusából ítélve, aligha lehet Petőfi műve, még
kevésbé Vörösmartyé.
(Sárospatak.)

Gulyás József.

Une poésie inconnue de Petőfi?

Dans notre dernier numéro Mlle V. Bach a publié la traduction d'une poésie hongroise attribuée en 1860 par son premier éditeur, Louis Chassin, à Alexandre Petőfi. Nous publions ci-dessus le texte de l'original qui, étant donné sa langue et sa versification assez primitives, n'est certainement pas de la facture du grand poète hongrois. Chassin et son ami, le comte Teleki furent victimes de la „légende“ de Petőfi.

Joseph Gulyás.

Egy régi magyar verstördék.

A budapesti egyetemi könyvtár egyik incunabulumában (Historia Alexandri Magni, Argentinae, 1494), az utolsó lap szélén, kurzív írással, a következő versszakot olvashatjuk:

Még bantunk Mi Bwntelen Tégedet, mert nem hallgattuk (?) || a Te B. igedet, sok bwninkel Ingerlwnk Tégedet, || De kegwlnes vagy nem hatsz aBert minkett.

A további részt a könyvkötő levágta és csak ennyi olvasható:

TenBed (?) gonöbul kel el Budosasad mel||lett

Nehéz volna ma már megállapítani, milyen korból származik a beírás. Feltevésem szerint inkább a XVI. századból, mint az előző végéről való. Annyit mindenesetre tanusít, hogy Nagy Sándor középkori hagyománya eleven olvasmány volt még a renaissance második századában is.

Eckhardt Sándor.

HAZAI IRODALOM.

Jeney János: *Cicero és Szent Ambrus erkölcstana.* Veszprém, é. n. (1939.), 32 l. 8°.

Szent Ambrus, a Liguria és Aemilia kormányzójából lett milánói püspök, a legrómaibb egyházatya. Nemcsak jellemében, stílusában és egész, főleg az erkölcsi kérdések felé forduló érdeklődésében mutatkozik ez, hanem abban is, hogy az ő filozófiai gondolkozásában az a rendszer érvényesül legerősebben, amely a római szellemmel elválaszthatatlan szintézisbe lépett és sok tekintetben egyszerűen a római filozófiának nevezhető: a stoicizmus. Annál érdekesebb az a körülmény, hogy egy olyan művet igyekezett a kereszténység igényeinek megfelelően átdolgozni, amely a római-stoikus szintézis egyik legérdekesebb emlékének mondható: Cicero de officiis című művét a „de officiis ministrorum“ c. munkájában át akarja ültetni a keresztény gondolatvilágba. Azt az erkölcstant, melyet Cicero Panaitios nyomán írt, szem előtt tartván a római államférfiú, a római senator életideálját és élethelyzetét (ezt a szempontot a szerző figyelmen kívül hagyta a 23. lapon), azt Szent Ambrus a keresztény „minister“-ek, a püspökök és papok vezető és felelősségteljes hivatására alkalmazza ebben a könyvben.

A sok hasonló és közös vonással szemben, amelyre már sokszor rámutattak, indokoltnak látszik egyszer annak a világos kidolgozása is, ami elválasztja a két művet egymástól éppen az alapeszmék, a vezérelvek tekintetében. Erre a munkára vállalkozik a jelen tanulmány. Az etikai parancsoknak az Istenre való visszavezetése és a boldogságnak a földi életből a túlvilági életbe való áthelyezése az a két főmozzanat, amely lényeges és áthidalhatatlan ellentétet létesít Szent Ambrus keresztény felfogása és Cicero stoicizmusa között.

Nagyon helyes az a megjegyzés, hogy a lelkiismeretnek tulajdonképpen egy olyan pantheista rendszerben, mint amilyen a következőes stoicizmus akarna lenni, nincs helye, és hogy Cicero filozófiai alapjával ellentmondásba kerül, amikor — erkölcsileg egészen helyesen — az erkölcsi megítélést a lelkiismeret szavától teszi függővé (24. lap). A szabadság problémáját azonban nem lehet olyan röviden elintézni, mint ahogyan ezt a szerző a 26. lapon teszi. Ha az ő megállapítása helyes

volna, hogy Cicero cselekvésemélete kizárja az akarat szabadságát, akkor ugyanez áll az aristotelesi erkölcsstanra is. *Ivánka Endre.*

*

J. Jeney: *Die Morallehre Ciceros und die des hlg. Ambrosius.*

Man hat oft auf die gemeinsamen Züge hingewiesen, die die ciceronianische Schrift „de officiis“, eines der interessantesten Denkmale des römischen Stoicismus, mit ihrer christlichen Überarbeitung, der Schrift des hlg. Ambrosius „de officiis ministrorum“ verbinden. Gegenüber der unlegbaren Gemeinschaft dürfen aber doch nicht die grundlegenden Unterschiede übersehen werden, die gerade im Prinzipiellsten — der transcendenten Fundierung des Ethischen und der Verlegung der Seligkeit ins Jenseits — zwischen beiden obwalten. Diese Züge herauszuarbeiten ist das Anliegen der besprochenen Arbeit, die mit der Lösung der so gestellten Aufgabe auch eine gelungene Charakterisierung beider in Frage stehender Werke verbindet. E. v. Ivánka.

Nagy Tibor: *A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig.* Dissertationes Pannonicae ex instituto numismatico et archaeologico universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapestiensis provenientes. Ser. II. No. 12. 4°. Budapest, 1939. 249 l.

A pannoniai egyháztörténet kutatása elhanyagolt területe volt egészen a legújabb időkig a magyar történettudománynak, de az egyetemes egyháztörténetnek is, noha jelentőségével, azaz az ilyen irányú kutatás szükségességével mind a kettő tisztában volt. Az első lépést a pannoniai őskereszténység sorsának megvilágítására az egyháztörténet tette meg, de a legutolsó ilyen tudományos kísérlet, a francia Ze. ler munkája több mint 20 éve látott napvilágot, tehát az azóta nagy fejlődésnek indult régészeti kutatások eredményeire még nem támaszkodhatott, s amellet nem is korlátozta tárgyát csupán Pannonia kereszténységének a történetére, hanem a dunai provinciák helyzetét együtt vizsgálta a kereszténység befogadása szempontjából. Így a magyar régészeti és egyháztörténeti kutatás a maga feladatává tette a pannoniai kereszténység legrégebb korszakainak a felderítését és valóban a magyar régészeknek főleg az utolsó két évtizedben végzett eredményes munkája a magyar föld honfoglaláselőtti történetének újabb és újabb fejezeteire derített napfényt, hogy másrésről a Szeffkú Gyula által sürgetett és az ő irányítása mellett dolgozó katolikus egyháztörténeti kutatás a magyarországi kereszténység még homályban levő kérdéseit vigye a történeti megismerés felé. E két irány találkozásának szerencsés gyümölcse a szerző munkája, amely a pannoniai kereszténységnek éppen legtöbbet vitatott korszakát, a római védőrendszer összeomlásáig — eleveníti meg a fáradhatatlan szorgalommal összegyűjtött adatok világosságában.

Az a munka, amely a szerzőre nehezedett feladata megoldása közben, amilyen mértékben igényli a történést, ugyanolyan arányban követeli meg a tudós teológus szakképzettségét. A keresztény igék terjedése a provinciákban lépten-nyomon ütközött bele a pogány államhatalom ellenállásába. Ahol azonban ez az ellenállás megszűnt, ott sem hiányoztak a nehézségek, melyek a Szentírás tanainak szándékos vagy öntudatlan félreértéséből, az igehirdetők politikai céloktól irányított becsúgyából stb. eredtek. Ebből a szempontból a pannoniai kereszt-

ténység sorsa ugyancsak tanulságos. A pannóniai keresztény mártírok sorával idézi fel a szerző annak a hosszú korszaknak az emlékezetét, amikor a római császárok tüzzel-vassal igyekeztek a pogány kultuszok tisztogatását helyreállítani a feltartóztatlanul terjedő keresztény tanokkal szemben. De amikor ezeknek a mártíroknak a vére megerősítette a kereszténység helyzetét Pannóniában, hazánk földjén a „racionálisztikus-filozófikus” Arius-féle eretnokség vert gyökeret, mely kitűnő talajra talált a negyedik század elején még meglevő görög-keresztény műveltségű rétegekben.

A már ismeretes szövegek gondosabb magyarázata és a még fel nem használtaknak a tudományos kutatásba való bevonása révén új eredményekre jut a szerző. az arianizmus pannóniai uralmát illetőleg. E tekintetben különös figyelmet érdemel a munka VII. fejezete, ahol a pannóniai arianus episcopatus világtörténelmi jelentősége bontakozik ki. II. Constantinus uralkodásának tíz esztendeje alatt (351—361) a birodalom egyházpolitikáját teljhatalommal intézik az udvari püspökök élén álló Mursa, Singidunum és Sirmium egyházfői. Az egyházi béke megteremtésére alkalmasnak vélt hitformulákat Sirmiumban, Valens és Ursacius vezetése alatt a pannóniai püspökök állítják össze. Ezek közül a formulák közül a 359. évi sirmiumi symbolumot fogadta el a 360. évi konstantinápolyi zsinat. A Constantinopolitanum, amely így végső fokán a pannóniai egyházfők munkája, később az arianus tant elfogadó germán népek Hiszekegy-e lett.

A pannóniai kereszténységben az orthodoxia és az arianizmus mellett a IV. század 40-es éveinek közepe táján egy másik vallásos mozgalom is talajra talált, amelyet röviden photinianizmusnak nevezhetünk el. Ez a mozgalom tulajdonképpen reakciót jelent a racionalista arianus újítókkal szemben és a niceai zsinat előtti atyák tanításához kapcsolódva a dinamikus-monarchianizmust szövegezte meg újra. Ezzel kapcsolatban a szerző — Loofs kutatásait továbbvívve — igazolja, hogy a mozgalom pannóniai vezetőjének, Photinosnak tanítása tulajdonképpen a 343. évi philippopolisi symbolum továbbfejlesztése. Új eredmény számba kell vennünk emellett Photinos tanításának és munkásságának itt található teljes értékelését, kapcsolatban kora egyházpolitikai és teológiai mozgalmával.

A negyedik század végére válik igazán drámaivá a pannóniai kereszténység helyzete. Az orthodoxia megerősödik, most már egyenlő erővel küzd az arianizmussal a lelkek meghódításáért; de ez a megoszlás éppen arra az időre esik, amikor a barbár népek ostroma a leghevessebbé válik a birodalom határain. Nem lehet csodálkoznunk azon, hogy ez az önmagával viaskodó kereszténység nem tudta a kívánt erővel terjeszteni a Hitet a határokon túl támadásra készen álló barbárok között és végül összeomlott a népvándorlás viharában — hogy mint minden hanyatlás után — annál diadalmasabban találjon magára.

Nagy Tibor munkája komoly szolgálatot jelent a magyar történettudomány és az egyetemes egyháztörténet számára. Eredményeire jogosan lehet büszke az a régészeti irány, melynek iskolájából a szerző kikerült, s melynek tudományos kiadványsorozatában — a *Dissertationes Pannonicae* kötetei között — munkája megjelent. A pannóniai egyháztörténet német nyelven megjelenő — a szerző által ígért — teljes összefoglalása iránt érdeklődéssel tekint a magyar tudományos közvélemény.

Fischer Endre.

Tibor Nagy: *Geschichte des Christentums in Pannonien bis zum Zusammenbruch des römischen Grenzschutzes.*

Der Aufsatz von Tibor Nagy schildert die kampfreichsten Jahrhunderte des in Pannonien entstehenden Christentums, und ergänzt die Ergebnisse der bisherigen Forschungen. Besonders wertvoll sind diejenigen Partien des Aufsatzes, wo Verfasser die Herrschaft des Arianismus in Pannonien und die herrschende Rolle der pannonischen Bischöfe in der Kirchenpolitik des römischen Reiches darlegt. Andreas Fischer.

Karácsony Sándor: *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja.* Budapest. Exodus-kiadás. 1939. 303 l.

Karácsony Sándor ízig-vérig romantikus lélek. Gondolatai, ötletei bőven ömlenek, mint valami kiapadhatatlan forrás vize. Szertelen gondolatcsapongását, váratlan képzettársítását nem fékezi se a forma szigorú, se a szerkezet következetessége. De mindezekért kárpótol előadásának egyéni és közvetlen hangja, mondanivalójának megnyerő őszintesége, szándékának igaz tisztasága.

Sokrétű könyvében hosszan foglalkozik nyelvünk magyarságának vizsgálatával. Szerinte nyelvünk magyar voltát „artikulációs bázisa, grammatikájának mellérendelő elve és szavai jelentésének szemléletességén alapuló eleven képi ereje“ határozza meg. Megállapítja, hogy „a magyar nyelvben sajátosan, megváltozhatatlanul magyar a magyar nyelv dikciója, lejtése, a kiejtés, a hangsúly, a rhythmus, közös szóval: az artikulációs bázis“ (113. l.). Vizsgálódásainak ez az eredménye azonban nem nagyon meglepő, mert hiszen ugyanezt minden más nyelvről is bátran elmondhatjuk. Szerzőnk bő fejezetben (12 lapon) fejtegeti a mellérendelés elvét: szerinte ez a magyar észjárás egyik legjellemzőbb vonása. Nincs terünk állításait sorra venni, nem is kísérni okfejtését. Annyi bizonyos, hogy nézetei igen egyéniek, és nem mindenben megnyugtatóak. A fejezet vége felé például ezt olvassuk: „...mellérendelő formákul a mondatpár, mondatforma, állítmány, mellékmondat tekintendő, alárendelőkül a kifejezésforma, alany, bővítőmény és a szó“ (151. l.). Ebből is látható, hogy a szerző teljesen sajátos fogalmakkal dolgozik, ezeket azonban elfelejti pontosan meghatározni és rendszerbe foglalni, pedig e nélkül olvasója nehezen követheti fejtegetéseit. Általában úgy érezzük, hogy szerzőnk a nyelv bonyolult dolgait túlságosan egyszerű formulákba szeretné beleszorítani. Ugyanez áll a szavak „szemléletességén alapuló képi erejére“ is. Azt olvassuk Karácsony Sándor könyvében, hogy a legtöbb környező nyelv képi ereje haloványabb a mi nyelvünk képi erejénél. Ez a régi vitához vezet, hogy melyik nyelv szebb, gazdagabb, kifejezőbb, szemléletesebb! Egészen bizonyos, hogy mindenkinek a magáé.

Karácsony Sándor romantikus voltából következik, hogy a művelt osztály nyelvét betegnek, erőtlennek tartja. Fordításnyelv: mondja rá. A felsőosztály nyelve kiejtés, hanglejtés dolgában idegenszerű, aztán tele van németességekkel, jellemzi még a képi erő elsatnyulása, a főnevesülés, a stereotyp-fordulatok. Viszont a népnyelv ép, egészséges, szemléletes: ez a tulajdonképeni magyar nyelv. — Ebben a merev szembeállításban is sok a túlzás. Nem minden helyes és szép, mert népi, másrészt nem lehet túlságosan megleckéztetni művelteinket sem, amiért nem mindig népies kénekben fejezik ki gondolataikat. Minden nyelvnek megvannak a társadalmi osztályok szerint elkülönülő rétegei, s csppet sem csodálatos, hogy a felsőbb rétegek nyelve kerüli a túlságosan szemléletes képeket, a kellemetlen hangulattal járó sza-

vakat. Ezért nem fog soha *kerekes kocsmát* mondani *étkezőkocsi* helyett, akármilyen szemléletes, ízes, magyaros, tősgyökeres az előbbi, és akármilyen szintelen, vértelen, magvaszakadt, idegen az utóbbi.

A magyar köznyelv stilsztikája mindmáig megíratlan. Ch. Bally pompás könyve (*Traité de stylistique française*) nem talált erősebb visszhangra nálunk. Pedig jó lenne megírni, s tisztázni vele sok-sok fontos fogalmat.

Sajátságos, hogy Karácsony Sándor nem nézi jó szemmel a magyarosító mozgalmat, noha a műveltek fordításnyelvét erősen elítéli. „Nincs szükség erőszakos magyarosításra, artikulációs bázisunk, grammatikánk és nyelvünk képi ereje az igazi megmagyarosító képességünk” (129. l.). Nem tudom, hogyan működik a szerző szerint ez a megmagyarosító képességünk, és hogyan magyarosodunk meg általa.

Hogy igenis mennyire szükség van (persze ésszerű és hozzáértők irányította) tudatos nyelvművelésre, azt éppen szerzőnk stílusa bizonyítja. Előszavában így nyilatkozik: „...még mindig a magyar felsőosztály nyelvén értek inkább s nem tudok, főképen nem merek eléggé magyarul írni” (7. l.). Szerzőnk valóban csak úgy ontja az idegen szavakat: *descriptio*, *generáció*, *szubjektíve*, *konstatál*, *aequivalens*, *produkál* stb., pedig majdnem mind felesleges és könnyen elkerülhető. Találomra kiragadva: a 81. lapon 30 idegen szót használ. Így ír például: „...álmvilágot teremtenek maguknak, melyben a jelent élők betűszerint, földhözragadt *fantáziával lekópizálva* azt, csak *megkorrigálják* a maguk *gusztusa* szerint” (84. l.). Aztán a sok *amely!* S ha magyaros észjárásról írunk, ajánlatos elkerülni az ilyen csúnya germanizmusokat: alsó néposztály *alatt* csak az elemít végzettekét értjük (*verstehen unter*), *különböző* művészetek (*verschieden*), a reformokat *kiváltó* ok (*auslösen*), *képet nyer* (*gewinnen*), *győzelem*, amely nem azért *állott* be (*sich einstellen*), ha eddigi megállapításaink helytállóak, *úgy ezek...* (*wenn — so*), stb. Lekonfirmál, lecsökken, stb. szintén csúnya szavak. Ezt a szerkezetet is jobb kerülni: későben majd *rá kell, hogy öijjünk*.

Sajnáljuk, hogy ennek az érdekes és tartalmas munkának a nyelvi része felépítésében és alapelveiben nem mindig szerencsés. De egyes részletek itt is igen eredetiek és ötletesek. Bence István.

*

Alexandre Karácsony: *La mentalité hongroise et la réforme de l'enseignement hongrois.*

L'auteur de ce livre qui a fait une certaine sensation dans le monde des lettres fait aussi des incursions dans le domaine de la linguistique. Nous ne croyons pas que dans l'ignorance des principes de la linguistique on puisse formuler des idées précises et justes sur les problèmes de syntaxe, de phonétique etc. L'auteur, un fervent apôtre de l'esprit magyar, n'est pas du tout un puriste; il se sert de barbarismes même là où des mots purement hongrois suffiraient à l'expression de son idée.

Étienne Bence.

Zolnai Béla: *Szóhangulat és kifejező hangváltozás. — Remarques sur l'expressivité des éléments sonores du langage.* Acta Universitatis Szegediensis. Tomus XII. Szeged, 1939. 202 l. 8°.

Az idealisztikus nyelv szemlélet legkiválóbb magyar képviselőjének finom tollal és éles megfigyelőkészséggel megírt munkája ez a könyv, melynek közel 20 lapos francia összefoglalása is eredeti tanulmány-számba megy. Túlságosan körülhatárolt magyar címénél talán kifejezőbb

és teljesebb francia címe, hiszen Zolnai a nyelv kifejezőképességének összes kérdéseit oly széles alapú szintézisbe foglalta össze, melynek problémaköre jóval túlszárnyalja „szóhangulat” és „kifejező hangváltozás” szerényebb kategóriáit.

Zolnai a szavak hangtestének tetszőleges jellegéből indul ki, s határozottan szembehelyezkedik minden nyelvmetafizikai próbálkozással, vagyis minden olyan kísérlettel, mely a „hangok a priori értelmének nyomozásában” áll (7. l.). Ennek ellenére sem tagadja viszont, hogy a nyelv hangjai bizonyos hangulatot tudnak felkelteni. Részletesen vizsgálja nyelv és zene, névhangulat, jelentés keltette hangulati benyomás, nyelvszépség kérdéseit, s külön fejezetet szentel az ismétléssel járó hangulati elemek különféle változatainak. Ez az utóbbi probléma vezeti el a költői technika, rím és ritmus problémáihoz. A következő részben (Kifejező hangok) kissé ellentétbe kerül saját bevezetésével, mivel megállapítja, hogy „a jelentéskifejező, a priori jelentéstartalommal bíró hangok... sokfélék lehetnek” (75. l.).¹ Ezután rátér az indulatszavakra, valamint hangutánzás, hangmetafóra, hangsúly és hangmelódia kérdéseire. Ezekhez csatlakozik a reduplikációról szóló rövid fejezet, s utána az expresszív hangváltozások tárgyalása, mely a kvantitatív hangváltozások természetét világítja meg s egyszersmind felöleli a kvalitatív hangváltozások néhány típusát (ablaut, nazalizáció) is. Véleményünk szerint itt lett volna helye az expresszív gemináció tárgyalásának is, annál inkább, mert ez a jelenség nemcsak a latinban közönséges (*totus* > *tottus*, stb. v. ö. A. Graur, *Les consonnes geminées en latin*, Paris, 1929), hanem a magyar igeképzés egyik jellemző sajátága is (a gyakorított *ropog* alakban egyszerű *p* van, de gemináta jelentkezik a pillanatnyi *roppan* származékban, v. ö. *lebeg* és *lebben*, *lobog* és *lobban*, *polyog* és *polytan* stb.). Nem egészen nyugtat meg a hangváltozások szellem-történeti átértékelése sem (153. l.). Fontos lett volna megjegyezni, hogy Naumann, kinek egyik cikkére Z. hivatkozik (*Versuch einer Geschichte d. deutschen Sprache als Geschichte des deutschen Geistes*, Deutsche Vierteljahrschr. 1923, 139. kk. l.), távolról sem akarja a nagy germán hangváltozásokat hangulati s egyéb szubjektív elemekre visszavezetni, hanem ezeket — nyilván Hirt és mások nyomán — nyelv- és népketredéssel magyarázza. Ilyen értelemben kell tehát felfognunk Naumann tételét, melyet Z. is idéz: „zu allermeist wird jeder Lautwandel, wie jeder Bildungs-, Kultur-, Geisteswandel im Psychischen seinen Ursprung haben“ (i. m. 140. l., Z-nál így: „nincs hangtörvény, amely ne gyökerezne mélyen valamely lelkiségben”). S ha már a hangváltozásokról van szó, kötelességünknek tartjuk megjegyezni, hogy Gombocz sokszor említette előadásáiban a vogul igék valóságos „ablaut-sorait” (v. ö. a magyarban is *ál-om*, *al-szik*, *ol-t*; *van*, *vol-t*, *al-it*, stb.), tehát bizonyos megszorítással fogadható csak el az az általános tétel, hogy „a finnugor gondolkodás és hangfantázia számára elképzelhetően a hangmetafórának ily módon való kiterjesztése” (163. l.).

E könyvnek is, mint Z. többi szép nyelvészettikai munkájának, legnagyobb érdeme a páratlanul gazdag anyag s ezzel kapcsolatban a példák változatossága és gyors, meglepő asszociációkon alapuló csoportosítása. Z. biztos intuícióval tudja a magyar és külföldi nyelv- és stílustörténetből a legjellemzőbb tényeket kiragadni, s azokat mindvégig

¹ Ha itt, Gombocznak a 105. jegyzetben idézett véleménye szerint, általános megkülönböztetés történnék expresszív és inexpresszív szavak között, az ellentét azonnal sokat enyhülne (v. ö. még 187. l.-on a francia szöveggel).

áttekinthető, színes és plasztikus szintézisbe foglalja. A magyar anyag nagyszerűen illeszkedik bele az általános európai fejlődés keretébe. A tudományos irodalmat kiváló gondnal használja fel, s tekintve a felöltött problémák szétágazó voltát, oly tájékozottságról tesz tanúságot, mely őszinte tiszteletet és elismerést érdemel. Ha az alábbiakban a — reméljük — hamarosan megjelenő második kiadás számára néhány adalékkal szolgálunk, ez természetesen semmit sem vonhat le ezen igen becses munka értékéből.

A „hírhedt“ Rimbaud-sonettel kapcsolatban (17. l.) érdemes lett volna figyelembe venni Henri Héraut cikkét (Nouvelle Revue Française, 1934. október), melyet a magyar irodalomban már többször említettek (Techertné—Lovass R. Nyelvtud. Közl. L. 252. kk. 1., Kállai M. Napkelet, XII. 720. l., Gáldi L. ÉPhK. LXII. 260. l., stb.) s amely Rimbaud gyermekkori ábécéskönyvének emlékképeire joggal hívta fel a figyelmet. — A nyelvek szépségéről szóló fejezetben (26. kk. l.) a szótagok nyíltsága és zártsága is számbajöhet (v. ö. Tolnai V. Magyar Nyelv, XVII. 32. l.; erre hamarosan magunk is visszatérünk) s általában a mássalhangzótorlódások kellemes vagy kellemetlen volta alapjában véve jól magyarázható a könyvben nem említett saussure-i szótagelmélettel (v. ö. Cours de linguistique générale, 77., 86. kk. l.). — A rímről szóló fejtegetésekhez figyelembe veendő Kosztolányinak a Balassa-Emlékkönyvben (1934) írt szép és mély eszmefuttatása, hol egyébként Carduccinak a rímhez írt ódája is idézve van. — A 48. l.-on levő Arany-idézetben nyilván *ülök* és *repülök* olvasandó, a ritmus is ezt kívánja. — Az 59. l.-on félreértésre adhat okot ez a megállapítás: „Leghalkabb melódiájú a francia vers, amely teljesen negligálja az időmértéket, sőt majdnem a hangsúlyt is... A verselés ilyenformán alig áll egyébből, mint szótag számlálásból“. A francia alexandrinek a „szótagszámláláson“ túl is pontosan meghatározható más kritériumai vannak, s Lote könyvéből jól tudjuk, hogy a szótagok relatív és abszolút hosszúsága az iktusok megformálásában szintén fontos szerepet játszik (v. ö. F. Lote, L'Alexandrin français d'après la phonétique expérimentale, Paris, 1913—4. és Etudes Hongroises, 1937. 81. l. jegyzet). — A kifejező hangok elméletét (75. kk. l.) még teljesebbé tenné Grammont egyik régebbi cikke (Onomatopées et mots expressifs, Revue des Langues Romanes, XLIV. 97—158. l.), mely sok szempontból pontosabb és kimerítőbb, mint ugyanazon szerző újabb szintézisei. — 88. l.: „a *prücsök* intenzívebb alakja a *tücsök* szónak“. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy az eredeti alak *ptrücsök* volt, ugyanazzal a bilabialis tremulánssal, mely régi *ptrüsszent* szavunkban s a finn *prukotella* (lovak megállítást jelző ige) szóban is jelentkezik. — 103. l. Igen kétes, mennyire van elterjedve a nyelvhasználatban Gamillscheg (s nem Gamillscheg!) példája: *la belle affaire* (hangsúly a névelőn). Az érzelmi hangsúly modern elterjedésének okairól (106. l.) részletesebb okfejtést is örömmel olvastunk volna (Z. szerint: „Mi az oka ennek az érzelmi hangsúly túltengésnek a franciában? Talán a háborús évek érzelmi chaosza és a háború utáni viláगतalakulás, amely a francia gondolkodás higgadt, racionális rendszerét is megbolygatja?“). — A „petit-nègre“ nem mindig alkalmi nyelv, ahogy a 137. l.-on olvassuk; a „mauricien“ és a középamerikai francia-kreol nyelvjárások 3—400 éves történeti multra tekinthetnek vissza és tökéletesen őrzik a XIV. Lajos korabeli franciaság egyes ejtéssajátságait (v. ö. J. Faine, Le Créole dans l'Univers, Port-au-Prince, Haïti, 1939). — 149. l.: A magánhangzók affektív nyújtásához pompás adalékot ad Tagliavini, Rum. Konversa-

tions-Grammatik, 1938. 3. l. („staii“ *stai* helyett; „taaare“ *tare* helyett). — 154. l.: „a mai olaszban van *in iscuola* az irodalmi *scuola* mellett“. Az *iscuola* alak (vagy Pirandellónál: *con istudio*, v. ö. P. Calabrò, *Antologia di prosa e poesia*, Budapest, 1937. 42. l.) szintén *irodalmi*, csak persze használatát a mondatfonetikai helyzet szabályozza. — U. o. „*prostatikus*“ magánhangzó helyett *prosthetikus* irandó (v. ö. πρόσθεσις). — A mássalhangzók megváltozhatnak néha affektív okokból nemcsak quantitative (l. fentebb, a geminációval kapcsolatban), hanem qualitative is. *V*-ből affektív okokból lett *f* az oláh *sclifosi* igében (< újjörög στυλιβώνω mivel a szó jelentéséhez („pleurnicher, faire des chichis“) a fintorgatást, affektálást kiejező *f* hang jobban talál (v. ö. A. Graur, *Bulletin Linguistique*, IV, 115). — 168. l. A nagyon németes *diakronisztikus*² helyett jobb műszó *diakronikus*, melyet egyébként a 176. l.-on *Z*. maga is használ.

Mindent összevéve csak örvendhetünk, hogy a kiváló szerző nyelvészettikai irodalmunkat ezzel az értékes művel gazdagította, s ismét mindnyájunk számára világossá tette, hogy a nyelv története nem csupán önmagukban vizsgált apró tények halmaza, hanem eleven élet s integráns része az emberi szellem történetének. Gáldi László.

M. Béla Zolnai, le meilleur représentant hongrois des tendances idéalistes de la linguistique moderne, résume dans cette étude magistrale, issue de ses cours faits à l'Université de Szeged, tout ce qu'il faut savoir de l'expressivité des éléments sonores de la langue. L'auteur du compte-rendu fait voir que M. Zolnai, doué d'une rare faculté d'observation, a réuni dans cet essai beaucoup d'exemples tirés de la littérature hongroise pour les placer dans le cadre des grandes tendances évolutives des langues européennes. Il en ressort très nettement que les écrivains hongrois, même quand ils recourent aux mêmes procédés stylistiques que leurs confrères étrangers, n'oublient jamais de profiter des excellentes possibilités d'évocation expressive qui sont propres à leur langue maternelle. Le compte-rendu apporte aussi un certain nombre d'additions dont l'auteur pourra faire état dans la seconde édition de son ouvrage. Ladislav Gáldi.

Ernyey József és Karsai (Kurzweil) Géza: *Német népi színjátékok*. (Deutsche Volksschauspiele aus den Oberungarischen Bergstädten.) Második kötet. 1—2. rész. Budapest, 1938. A Magyar Nemzeti Múzeum kiadása. 8° [4], 524 l.; [4], 525—901 l. XXV t.

Nem pusztá véletlen, hogy a „Kassai Magyar Dal- és Színjátszó Társaság“ a Nemzeti Színház első gárdájának ez a legfőbb „plánta iskolája“ Felső-Magyarország fővárosában virult ki. A felvidéki közönséget hosszú, a középkorig visszanyúló, több évszázados játékkultúrája tette fogékonnyá a színművészet iránt.

Nincs Magyarországnak egyetlen olyan tája sem, ahol még ilyen egyenes fejlődési vonal vezetne a középkori népi játékoktól iskolai szín-előadásokon és műkedvelő társulatokon keresztül a hivatásos színpadig.

² Egy-egy ilyen — *istisch* képzésű melléknevet (pl. ezt: *strukturalistisch*) maguk a németek is kerülni igyekeznek, v. ö. H. Lindroth, *Wie soll unsere Wissenschaft heissen?* *Acta Linguistica*, Copenhague, I, 79. l.

Ennek oka Felső-Magyarországnak viszonylagosan védett helyzete volt. Ez a védettség korántsem jelentett nyugalmat; cseh betörések, török portyázások, belső sűrlődások, kuruc felkelések állandóan megzavarták ennek az országrésznek békés fejlődését is. De itt nem volt tartós, minden hagyományt megszakasztó, minden fejlődést megbénító, lakosság-irtó török megszállás.

Felső-Magyarország lakossága foglalkozásánál és földrajzi helyzeténél fogva élénk gazdasági összeköttetésben állott Németországgal, főkép Sziléziával. De eljutottak a felvidéki árusok szekerei dél felé Olaszországig is. A kereskedők útja szellemi közeledési vonalat is jelölt. Két olyan néppel, a némettel és olasszal kerültek összeköttetésbe, melynek ősi játékos ösztöne dús hajtású népi színjátékokban öltött testet. A felvidéki bányák urai, a Fuggerek, nemcsak árut és pénzt hoztak és vittek: az ő közvetítésükkel kerültek Felső-Magyarországra Hans Sachs drámái is. Itt azután behatoltak a néphez, ez őrizte őket évszázadokon keresztül, szent és élő hagyományként egészen napjainkig. A Thurzók nemcsak anyagi jólétet teremtettek itt, hanem dús-hajtású renaissance műveltséget is.

A kereskedés, ipar, főkép a bányászat virágzó városi életet teremtett és zárt társadalmi szervezeteket. A színjátszás nélkülözhetetlen előfeltétele pedig mindenütt a társadalom szervezettsége és a városi élet. A népi játékok legfőbb művelői Felső-Magyarországon a bányászok és a szénégetők. A bányászoknak nagy fegyelmezettséget, nagy befelé forduló kíváncsi foglalkozásuk után szükségük van arra, hogy énjüket más életkebe, sorsokba vetítsék, röghözkötöttségükben a képzelt szárnyán járjanak be sok földet, a szellem erejével szétfeszítsék a tárnák falait, a költészet varázserejével tarkára fessék a földalatti homályt. A szénégetőknek a hatalmas erdősegek mélyén sokszor több-napi járásra minden lakott helytől, ez egyetlen szórakozásuk; a kártyát nem ismerik, hangszereket nem vihetnek magukkal ilyen nagy távolságokra; kezdetleges szabadtéri színpadukon, melyhez a természet adja a pazar díszleteket, messzi évszázadok és mesebeli vidékek életét varázsolják színre.

A lakosság soknyelvű és soknyelvűek a Felvidék népi játécai is. Egyformán gazdag termésű a magyar, német, a tót és rutén népi színjátékok töve. De a nyelvi különbözőség itt nem jelent stílushatárt. Olyanok ezek a többnyelven szóló drámák, mint egyazon tőnek gyönyörű virágai. Ugyanazok a tárgyak, alakok, ugyanaz a levegő, a magyar Felvidék egyedülvaló, üde levegője.

Ernyey József és Karsai Géza kitűnő gyűjteménye a német játékok egy részét teszi közzé a Magyar Nemzeti Múzeum kiadásában. Külföldi talán csodálkozik, hogy a magyar tudomány először a német népi játékok felé fordul, mikor a magyarok még kiadatlanok, bár belőlük is a legnagyobb részt már egybegyűjtötték. De aki a magyar tudományosság szüklátóköri sovínizmustól ment szellemét ismeri, nem akad fenn rajta. A magyar tudomány és a magyar közvélemény sohasem tett különbséget a történeti Magyarország területén lakó magyar és nem-magyar közt; ezeket is idegen nyelven beszélő magyaroknak tartotta, mint ahogy ők is mindenkor annak érezték magukat. A magyar néprajz is mindig elsőrendű feladatának ismerte el a nemzetiségek népköltészetének gyűjtését és feldolgozását; hisz a magyarság az ország nagyobb felében nem-magyar anyanyelvűekkel élt és lakott együtt s kölcsönösen hatottak egymás népköltészetére. A magyar néprajz a nemzetiségek népköltészetének gyűjtésével és kiadásával szilárd alapot rak a magyar népköltészeti kincs tudományos feldolgozásához.

Az anyagot Ernyey József gyűjtötte össze a század elején, a tizenkettedik órában, mikor sok helyen a hagyomány már kezdett veszendőbe menni s csak öreg emberek emlékeztek már a szövegekre. Gyűjtési munkáját a háború szakította félbe. De ami most kiadásra került, mégis kerek egész, az ú. n. alsó bányavárosok: Körmöcbánya, Selmecebánya, Besztercebánya, Ujbánya, Bakabánya és Libetbánya környékének népi játékeit a maguk teljességében bocsátja közzé. Ez a vidék történeti egységet is alkot. Mária királynő 1521-ben, a magyar rendek tiltakozása ellenére, az osztrák kamara fennhatósága alá rendelte ezeket a városokat s 1548-ban mint magántulajdonát adta el Ferdinánd királynak. A magyar törvények alól kiemelve, külön jog, a Bergrecht alatt éltek. A különböző időben érkezett német telepesek a faji egység fogalmát nem ismerték; a városok viszályban éltek egymással. Nemzetiségi ellentékek helyett társadalmi türelmetlenség jellemezte őket s ennek folytán akadályozták meg a nemesek letelepedését városaikban. A beszivárgott magyarok lassan elvesztették nemzetiségüket, még magyar nevüket is. A helyzet csak akkor változott meg, mikor a török harcok idején a városok mégis kénytelenek megnyitni kapuikat a menekülő magyar nemesek előtt. Később az idők viharai erősen megtizedelték a német polgárságot s helyüket lassan a beszivárgó tótok foglalták el. A nemzetiségek arányszáma folyton változott, lényegében azonban mindig egy magyar-német-tót népkverék alkotta a bányavárosok lakosságát.

A népi játékok fő lelőhelyei Kapronca, Németpróna, Dobsina, Jánosrét, Jánoshegy, Kunosvágása, Turcsek és Körmöcbánya vidéke. A gyűjtés munkája nehéz volt; meg kellett küzdeni az írott szövegek hiányával, a lakosság bizalmatlanságával. De nem kevésbé nagy és sokágú feladatot jelentett a tudományos feldolgozás. A kiadók fényesen oldották meg s nem estek a szakkutatók rendes hibájába, az egyoldalú korlátozottságba. Bár aránylag kis terület népi játékeit közlik, kísérő tanulmányukban ennek a részletnek széles látókört nyitnak. Az egész felvidék multjának színes és mozgalmas képét kapjuk s ebből értjük meg a távolibb összefüggéseket. A nagy filológiai pontosság nem viszi őket a részletekben való elmerülésre. Nemesak szövegelemzést kapunk itt, nemcsak forrásismertetést, hanem a népi színjátszás történeti, társadalmi, gazdasági előfeltételeinek bő és alapos ismertetését, a színclóadások valóságos eleven rekonstrukcióját.

Ezekre a történeti fejtegetésekre feltétlenül szükség volt itt. Mert a játékok ugyan a XIX. században megmerevedett formájukban maradtak ránk, de csodálatos egymásmellettségben őrzik a történeti fejlődés különböző fokait. A karácsonyi játékok hagyománya a legerősebben népi gyökerű s részben a középkorig nyúlik vissza. A színjátékok élénkebb és rendszeresebb művelését a városi polgárság kezdte a XVI. században. A játékok ápolására alakult testület, a Sternspielbruderschaft tagjai kizárólag evangélikus polgárcsaládok fiaiból állottak. Emellett a bányászok is korán megszervezték színjátszó társulataikat. Virágzott a Felvidéken a protestáns iskolai színjáték is és különösen Stöckel Lénárd bántfai tanító előadásai lettek nagyhatású kisugárzó központokká. De nemcsak felnőttébb diákok játszottak itt, már sokkal korábban megkezdődött a színi nevelés, mint Eisenberg Péter eperjesi iskolamester példája mutatja, aki kicsi, öt-tízéves gyerekekkel adatott elővizkeresztji játékot. A jezsuita színjáték nemcsak virágzott a Felvidéken, különösen Kassán és Rozsnyón, hanem megcsúfolva a jezsuita nemzetköziség célzatosan terjesztett babonáját, itt lett Kunicz Ferenc és Illei János műveiben tősgyökeres magyarrá. A nagy és mélyen gyökerező játékkultúra az összes társadalmi osztályokat áthatotta s a bányá-

vidéken a legutolsó időkig, századunk elejéig élt a műkedvelő szín-társulatok divatja. Legvirágzóbb példája a szomolnoki, nagyrészt bányamezőmérnökökből és tisztviselőkből alakult műkedvelő-társaság. Hivatásos színjátszók korán szívárogtak be; főképp németek, olaszok, sőt a hagyomány németalföldiekről is tud. Itt épültek az első állandó színházak Pozsonyban és Kassán. A magyar színészek itt találtak a legmelegebb fogadtatásra, második otthonra, nemcsak városokban, hanem vidéki udvarházakban is s ha képzeletben felülünk az ekhós-szekérre, mely Dérynét a hazában szerteséjjel vitte, a legtöbbet a Felvidék utait rójjuk.

S a népi játékokban egymás mellett, sokszor egymást általszöve ott van elevenen mindenféle színházi hagyomány, tárgyban, szövegben, feldolgozásban. A középkori gyökerű karácsonyi játékokban a pásztorokat Titrionnak, Menalkasnak, Koridonnak hívják, ami nyilvánvalóan a barokk pásztorjátékok emléke; egy másiknak a neve a német szövegekben Mox; ez a barokk Mopsusból származik, ami a magyar játékokban Moxsus és Mocsos lett s a németekben magyar közvetítéssel kapta legújabb, megmerevedett alakját.

A renaissance-dráma hagyományát őrzi a jánoshegyi Jedermann-játék. A mesterdalnok dráma él a kunosvágási bányászok Hans Sachstól származó játékszövegében. Ez páratlan példája annak, hogy népi játékok évszázadokig őriztek meg irodalmi hagyományokat. Az iskoladráma emlékei a Stöckel előadásainak hatására visszavezethető Zsuzsanna-játékok, a jánosréti József-dráma. A tékozló fiú históriájának dramatizálása a barokkdráma utóhajtása. A Sámson-játék a Haupt- und Staatsaktion-ok emlékét őrzi. A Genovéváról és Hirlándáról szóló drámákban a jezsuita színpad hatását követhetjük nyomon. Egy nagy csoport: Oktavian, Pontian, Drei Königssöhne, Prinzessin Delfine, Rinaldini, újabb népkönyveknek önálló feldolgozásai hazai talajból fakadtak, itthoni színjátszók készítették őket régi hagyomány szentelte módjukon. A műkedvelő játékok hatására vezethető vissza a Die Rose aus dem Paradies s talán a hivatásos színjátszók előadásainak utórezgése a Delfine von Comburland, mely egy Offenbach-operett emlékét őrzi. Egy példánk arra is van, hogy miután annyi idegen világot hoztak színre, feltámadt bányászainkban a vágy, hogy végre saját életüket, saját súlyos bányász-sorsukat vetítsék színpadra. Így keletkezett a jánoshegyi bányászjáték, a Die Klänge von der Teufe.

A mélyenszántó tanulmány végigfejtja a játékok hagyományának minden gyökérszálát. Mindenekelőtt azokat, melyek a német néphagyományokhoz kötik őket. Tárgytörténeti kapcsolataik felvezetnek a brit és skandináv szigetekig s a balti tengerig; a legtöbb szál azonban közép- és délnémet területre visz. A terjedés útjai a kereskedelmi kapcsolatok; Hans Sachs műveinek Fugger Ulriknak ajánlott folió kiadását, melyből felsőmagyarországi német Hans Sachs-játékaink valók, egy Fugger-ügnök, Pausius Antal hozta Körmöcbányára. A terjedés másik útját a németországi egyetemeken tanuló felsőmagyarországi diákok s a Németországból nagyszámban bevándorolt tanítók, kántorok, inokok adták.

De a magyarországi változat sohasem fedi teljesen a németországi formát. Van ezekben a felsőmagyarországi játékokban egy helyi, hazai elem, mely a német tudomány oldaláról nem fejthető meg. Ezekre az elemekre is utal a szövegeket kísérő tanulmány. Részletes fejtegetésükben nem bocsátkozik egyrészt, mert ezeknek a kapcsolatoknak a teljes tudományos kifejtése ma, a magyar és tót szövegek nagyrésznél kiadatlanúsága folytán, még egyelőre nem lehetséges. Másrészt ennek

a ránk nézve legérdekesebb kérdésnek beható vizsgálata egy további, különálló mű feladata.

A kísérő tanulmány s a közölt szövegek egyaránt fényesen igazolják, hogy a magyarcéú filológia nem állhat meg a magyar nyelvhatáronál. Ezek a német szövegek bizonyára nagyon érdekesek a német tudomány számára is. Mindenesetre új és értékes változatokat közölnek a népszínhátékok német szempontú kutatói számára. Nekünk azonban többet jelentenek: az ezer éven át magyar Felvidék szellemi életének egy darabját. A felsőmagyarországi német játékok közelebb állnak az ottani magyar és tót játékokhoz, mint német eredetijükhöz. Mert mindannyian különböző nyelven egyazon életből, egyazon szellemiségből fakadtak. A felvidéki tót Dorottya-kultuszt tükrözik a német Dorottya-játékok, amelyeknek képzőművészeti lecsapódása a löcsei Szent Jakab-templom Dorottya-képciklusa. A német játékokban gyakran találkozunk magyar népmesék, népkönyvek feldolgozásaival. A körmöcbányai játék a tékozló fiúról egy balladaszerű költeménnyel végződik, melynek szövege teljesen megegyezik az ünneprontók Arany János balladájában is feldolgozott tárgyának magyar vásári nyomtatványokban található szövegével. A legszembeötlőbb példája ennek a három királyf.ról szóló német játék, mely egy Pesten, Bucsánszky, Bagó és Rózsa nyomdájában 1860 óta többször kinyomott népkönyv dramatizálása. A három királyfi: Zoltán, Arpád és Sigfrid mintegy jelképezik az egységet a Felvidéken együttélő magyarság és németség között. S ha a Dobsinai Sternspiel-ben a három királyok közül kettőt Caspernek és Melchernek hívnak, a harmadik neve Boldizsár. Éppúgy megférnek egymás mellett a különböző nevek, mint az előadásban a különböző nemzetiségű játékosok. A dobsinai vízkereszti játékban együtt szerepelnek Abafi, Lux, Kirschner, Quittke és Uhrinsko nevű bányászok. Ilyen tarka, nemzetiségi szempontból a Die Klänge von der Teufe szereplőjegyzéke, melyből szemelvényül néhány nevet adunk: Kurutz, Sebastian, Daubner Pál, Grosch György, Mucha Flórián. De a neveken túlmenően magyar viszonyok, magyar társadalmi berendezések tükröi ezek a szövegek. Mikor a Delfine von Comburlandról szóló jánoshegyi játékban a hercegnő kijelenti, hogy nem vágyik sem hercegre, sem fejedelemlre, sem mágnásra, kétség-telenül elárulja a darab magyarországi eredetét, mert a „Magnat“ kifejezést még a régi Ausztriában sem ismerték.

A legröghözkötöttebbek a karácsonyi játékok, egyben a legélet-szerűbbek is. A Kárpátok levegője, erdei, mezői élnek bennük. A betlehemi pásztorok hátborzongató valóság-érzéssel mesélik a farkasok betörését nyájukba, a kicsi Jézusnak brinzát és brinzalevest hoznak. A felsőmagyarországi játékokban a pásztorok mindig tótok, sőt lengyel pásztor is akad, éppúgy, mint ahogy az erdélyi darabokban mindig oláh pásztorokkal találkozunk. Ezzel szemben a huszár mindig magyar. De ezek a tót és lengyel pásztorok a pásztorélet magyar kifejezéseit szövik német beszédjükbe.

„Als ich in meinen Szállás kam,
Der Wolf mir eine Ziege erhascht...

und wan ich nicht wär hinter meiner Keil gessen
hätt mich das wilde Gethier freiaus gefressen,
sie gingen in den Kosár hinein
und nahmen ihn zwei Böckelcin.“

Majd egyszerre tót szóba csapnak át:

„Passolse Federofse fon Pharof Toderum fon Tarum.“

Csak ott keletkezettek ezek a játékok, ahol magyarok, németek és tótok évszázadokon át békés együttesben éltek. A karácsonyi játékokban csak az anyagi üdvözlés és a dalok német eredetűek. Különbösen a karácsonyi pásztorjátékok mindhárom nyelven teljesen ugyanabban a formában jelentkeznek. Végső alakjuknak közös kútfeje a magyarországi barokk pásztorjáték. Ezekre megy vissza a nyelvi különbség nélkül az összes játékokban egyaránt feltalálható több elrontott latin szövegrész.

Az összes felsőmagyarországi játékok jellemző sajátága — akár magyarok, akár németek vagy tótok — a tömörség. Ez a magyar játékok hatása, melyeket a külföld hasonló játékaitól épp rövidségük, a lényegre szorítóköző dikciójuk különböztet meg. Erre a rövidségre különben is szükség volt, mert több, két vagy három nyelven játszottak, felváltva adva elő magyar, német és tót játékokat. Ahol még élt a népi játékok hagyománya, a játékok az összeomlás után is ragaszkodtak ehhez a hagyományhoz és magyar darabbal kezdték előadásukat.

Tévedés volna azt hinni, hogy ezek a magyar talajból fakadó vonások csak járulékok vagy lényegtelen külsőségek. A játékok számára épp ezek jelentették a játék lényegét. A legújabb korban a katolikus legényegyletek vezetői, papok és tanítók kísérletet tettek a népi játékok anyagának felfrissítésére. A kékelői plébános az úgynevezett paderborni gyűjteményből, könnyen előadható szindaraboknak egy népszerű kiadásából egy Genovéva-darab előadásával próbálkozott. A drámát csak egyszer lehetett előadni, mert a közönség zajosan tüntetett ellene s a régi, hagyományoszenelté, hazai talajból fakadó Genovéva-játékokat követelte, amint azt Jánoshegyen, Kunosvágásán vagy Turcseken játszották. Ugyanígy csodót mondott a németországi betlehemes játékok átplántálásának kísérlete is. A Pailler-féle szindarabgyűjtemények (Volks-tümliche Krippenspiele, Fromm und Froh, Religiöse Schauspiele für Mädchen) több példányban közkézen forogtak a falvakon, szívesen is olvasták őket, de a színpadon nem kellettek a papíros-ízü irodalmi pásztorok. A nép a maga tót pásztorait követelte, akik a hazai csörgő pásztorbotot, a fafringát tartják kezükben magyar, német és tót játékokban egyaránt.

A felsőmagyarországi népi játékok nem állottak meg az Északi Kárpátok lejtőin. A terjedés útja nem a népiség volt. Sokszor a legközelebbi azonos nyelvű szomszédok sem vették át őket. De a másutt munkát vállaló bányászok szerény poggyászában mindig helyet találtak a játékszövegek, ami nyilván mutatja, hogy milyen nagy kincset jelentettek a szegény bányászok életében. Így terjedtek át a felsőmagyarországi bányavárosokból a máramarosi sóbányákba, a nagybányai aranyvidékre, az erdélyi aknába, a krassószőrényi vas- és sóbányákba, sőt arra is van adatunk, hogy a körmöcbányai ökör- és szamárjáték egy körmöcbányai tanító révén a temesmegyei Varjas községbe került s ott gyökeret vert.

Ugyanazok a játékok hol magyar, hol rutén, hol oláh nyelven jelentkeznek, felszívják saját vidékük játékanyagait, másképp színeződnek, de gyökerükben egyek, magyarországiak maradnak. Egy felvidéki német játék közelebb áll az erdélyi magyarhoz vagy olához, mint németországi változatához. A történeti Magyarország egysége ez, melynek szellemi élete nem ismer nyelvi választófalat. A magyar szellemi élet képéhez szorosan hozzátartozik a nemzetiségek szellemi élete is s a magyar és nemzetiségi nyelven megszólaló irodalom ezer szállal fonódik össze a történeti Magyarország irodalmává. Még erősebb kapcsolatok tartják össze a különböző nyelvű népköltészetet, melyben az egyes

népcsoportok zavartalan együttélése tükröződik. Kívülről importált befolyások ezt az egységet sohasem tudták megzavarni.

A közölt szövegek helyes megértését szolgálja az a gazdag történeti anyag, melyet Erneyi József szerényen a felsőmagyarországi bányavárosok életéből vett képeknek nevez. Valóban nem elvont, száraz élettelenségben, hanem színes esetekben, szinte élményszerűen pereg le előttünk ezeknek a városoknak változatos multja. A német telepesek eredetét illetően cáfolatát kapjuk a szász lovagoktól vett eredet hamis legendájának, aminek forrása egy rossz etimológia; a Sachsendorf, Sachsenstein nevekben előforduló „Sachse” név helytelen fordítása a magyar „Záz”-nak, mely nem „Soxo”-t jelent, hanem az akkor nagyon elterjedt Sabbas név magyar rövidítése s az alapító Comes Záz emlékét őrzi.

A városok élete az egymás ellen a szabadalmakért folytatott küzdelmekben telt el. A szövetségre való törekvések mindannyian, így az 1623-ban megújított „Communitas civitatum montanarum” meddőknek bizonyultak. A városok a térképen közel, a valóságban áthághatatlan hegyekkel elválasztva, elzárkózva éltek egymástól s egymás útpítéscit makacsul elgáncsolták. Szomszédi viszonyuk kölcsönös vádaskodásban merült ki. Lakosságuk folyton hullámozott: a jobb konjunktúra hamar csábította a polgárokat a könnyebb megélhetést ígérő östermelő vidékekre, de különösen az ígéret földjének tetsző, újonnan feltárt erdélyi bányákba. Ez a kivándorlás kulturális javak, így különösen a népi játékok terjedésének is útja lett. Hullámozott a lakosság társadalmi úton is: a nemességet kapó polgárok a környék magyar nemességével olvadtak össze, míg a városba telepedett magyar nemesek a maguk családjától szakadtak el s eltűntek a német polgári tömegben. A nyelvhatár így nem jelent itt faji határt s a nemzetiségi ellentétek soká ismeretlenek is voltak. Annál inkább dúltak a társadalmi harcok s a városok nem létező szabadalmakra hivatkozva utasítják ki az ott lakó nemeseket s ezzel a magyar elemet. Ebben nincs különbség magyar és német város között. Az 1605-iki korponai országgyűlés határozatai, melyeket a bécsi béke ratifikált, kimondják a nemzetiségek egyenjogúságát.

Harcolnak a városok a Fuggerek és Thurzók ellen is; a tőlük külföldről behozott német pénzverőket be sem engedik a városba, hiába van szó azonos nemzetiségű népről. A török háborúk alatt egyre panaszkodnak a katonaság önkénykedései ellen s gyakran kerül sor összeütközésekre a polgári lakosság és a huszarak között. A háború menekülteivel szemben az amúgy is lakáshiányban szenvedő megerősített városok ridegen elzárkóznak s erre az 1546 : 41., 1552 : 45. és 1563 : 62. t.-c. törvényes alapot is ad nekik. De mindezeknek az ellentéteknek — nem számítva egyes elszigetelt eseteket, mint aminők főképp Besztercebányán történtek — alapja sohasem a nemzetiségi gyűlölködés; gyökereik sokkal inkább keresendő társadalmi és gazdasági ellentétekben. A társadalmi kategóriák pedig akkor még az esetek legtöbbszörében egybecstek a nemzetiségi különbözőséggel. A közhangulat a bányavárosokban a magyarság iránt mindig barátságos volt. Bocskay felkelése folyamán a városok nem a hajdúktól szenvedtek, mert ezeknek Bocskay minden fosztogatást megtiltott, hanem a visszavonuló császári csapatoktól és török portyázóktól. Ugyanez a helyzet Bethlen felkelése idején. A magyarság nem játszott jelentősebb szerepet a városok igazgatásában, bár a XVII. századtól kezdve többször találkozhatunk magyar városbírókkal. Ennek okát azonban elsősorban abban kell keresnünk, hogy a jelöléshez a kamara hozzájárulása volt szükséges. A német céhek szűkkeblű elzárkózása nem növelte a németség erejét; ahelyett, hogy a beszívárgott

tót elemek beolvadását előmozdította volna, a gazdaságilag mindinkább elerőtlenedő németiség eltörosodásának volt előidézője.

Pukánszkyne Kádár Jolán.

Erney, Josef und Karsai (Kurzwel) Géza: *Deutsche Volksschauspiele aus den Oberungarischen Bergstädten. II. Bd. I—II. Teil.* Budapest, 1938.

Eine eingehende, anerkennende Besprechung der für die Erforschung der deutschen Volksschauspiele grundlegenden Veröffentlichung. Besonders ausführlich behandelt die Rezension die einzelnen Kultur-schichten — mittelalterliches Hirtenspiel, Renaissancedrama, Meister-gesang, Schuldrama u. a. m. — aus deren Beständen sich das Volks-schauspiel in Oberungarn zusammensetzt. Diese Bestände machen im Laufe ihrer Entwicklung einen eigenartigen Umschmelzungsprozess durch, in dem sich das Zusammenleben der verschiedenen Völkerschaf-ten Oberungarns bis in die Namengebung der einzelnen Personen widerspiegelt.

Jolathe Pukánszky-Kádár.

Brazília üzen. *Mai brazil költők.* Rónai Pál fordításai. Octavio Fialho előszavával. Budapest, 1939. A Vajda János Társaság kiadása. 72 l.

Európai viszonylatban is bátor és úttörő kezdeményezés a Rónai Pálé, ki olaszból és latinból átköltött műfordításai után arra vállalkozott, hogy megtanulja a „brasileiro“-t s a mai Brazília lírai terméséből mutasson be egy kötetre valót. A szép és tökéletesen hű fordításokat Octavio Fialhonak, Brazília budapesti követének okos és megértő előszava vezeti be s a fordító érdekes tájékoztatója, mely kitűnő képet ad a brazil költészet nálunk szinte teljesen ismeretlen modern fejlődéséről. Igaza van Rónainak, mikor megállapítja, hogy „a brazil líra egy mély szellemi életet élő kultúrnép kulturált költészete“. A legfőbb ihlető — mint a legtöbb neolatín népnél — a francia költészet, s érdekes megfigyelni, egy-egy műfajban (pl. a szonettköltészetben) mily szerencsésen keveredik Camões klasszikus portugál hagyománya a parnasz-szizmus formaáhitatával. A brazil líra általában tökéletesen tükrözi a különböző, egymást követő francia ízléshullámokat — náluk is van romantika, parnaszizmus, szimbolizmus, szimultanizmus stb. —, de ez a kultúrhatás mindig kiindulópont csupán, mely a költői kifejezés alap-tónusát adja meg. A kidolgozás, a gondolat, a versek légköre már egészen a brazil lélek vetülete. Egy-egy vers, például Vicente de Carvalho-nak „Levél V. S.-hez“ című költői episztolája, kitűnően érzékelteti a primitív indián lélek s a modern európai szellem összeütközését. Rendkívül finomak Ribeiro Couto — néha kissé Larbaudra emlékeztető — hangulatképei (pl. „Lány a vidéki állomáson“), a modern szociális ihlet érdekes megnyilatkozása a „Kaucsukfacsapoló altatódala“ (Mario de Andrade verse), megdöbbentően primitív s mégis művészi a bennszülött Lobivar Matos költeménye egy indián törzsfőnök haláláról („Taguimegera halála“), s a brazil öntudat valóságos ditrambusa egy szárnyaló szabadvers: „Brazília“ (Ronald de Carvalho). Hálásak lehetünk Rónainak, hogy romanisztikai érdeklődésében ily messzi lírai tájat fedezett fel irodalmi életünk számára.

Gáldi László.

L'anthologie de M. Paul Rónai qui réunit les meilleurs poètes du Brésil d'aujourd'hui, révèle au public hongrois un aspect jusqu'ici tout à fait inconnu du lyrisme américain qui, outre l'influence prépondérante

de la poésie française, présente un très curieux mélange des éléments indigènes avec les traditions classiques de la poésie portugaise. Le traducteur, excellent connaisseur du „brasileiro“, a rendu ces poèmes complexes avec un art consommé de sorte que ses versions reflètent toutes les beautés des textes originaux. Ladislav Gáldi.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Görög könyvtárak és levéltárak magyarországi vonatkozásai.

1. Ἀντωνίου Σιγάλα: Ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθηκαὶ Δυτικῆς Μακεδονίας. Θεσσαλονίκη, 1939, VI + 221, 8°.

2. Μιχ. Ἀθ. Καλινδέρη: Σημειώματα ἱστορικῶ. Πτολεμαῖς, 1939, 70, 8°. Ismeretes, hogy görög telepeseink — akik jobbára Macedóniából és Epirusból származtak —, szülőföldjükkel állandó kapcsolatban voltak. Az otthon maradtakkal kereskedelmi vagy családi vonatkozású levelezésben voltak. A vagyonosabbak régi hazájukat kulturális és jótékonyossági alapítványokkal gazdagították.

Érthető tehát, hogy a görög — elsősorban az északgörögországi — könyvtárak és levéltárak állománya számos magyarországi vonatkozást tartalmaz. A nyugatmacedóniai levéltárak és könyvtárak anyagába bepillantást nyújt Σιγάλας szaloniki egyetemi tanár helyszíni tanulmányok alapján készült rendszeres áttekintése, valamint Καλινδέρης kozányi gimnáziumi tanár „Történelmi jegyzetek“ c. könyvecskéje.

A szóban forgó gyűjtemények közt kimagasló Kozányinak — Harris Pál szülővárosának — 300 esztendőös könyvtára. Eleinte iskolai könyvtár volt a mindenkori iskolaigazgató felügyelete alatt. A XIX. század elején önálló jelleget nyert és külön épületbe került. 1923 óta „Városi könyvtár“.

A gyűjtemény gyarapítói közt magyarországi görögök is szerepelnek, mint: Εὐφρόνιος Πόποβιτς és Π. Μουράτης. — 15.000 kötet nyomtatványt, 197 kéziratot, levéltára pedig több ezer iratot foglal magában. Ez utóbbiak tartalmuk szerint: a konstantinápolyi pátriárka leiratai, török hatóságok rendeletei, Kozányi és a vele szomszédos Szervia városka metropolitáinak az egykorú tudósokkal és kereskedőkkel folytatott levelezése, az iskolafelügyelésnek, az egyházi bíróságnak és a helyi tanácsnak (Δημογεροντία) határozatai, adás-vételi szerződések, számadatok, adóbevételek lajstromai stb. Mindezek az iratok nem csupán Kozányi város gazdasági, szellemi és adminisztratív életére vonatkozó adatokat tartalmaznak, hanem sok esetben felvilágosítást nyújtanak a külföldön, elsősorban Magyarországon élő kozányiak működéséről is. Másfelől, a helyi vonatkozásokon túl, fontosak ennek a gyűjteménynek az adatai a török hódoltságban élő görögök egyházközségeinek kormányzatával és gazdasági életével, valamint a görög iskolák történetével foglalkozók számára s nem utolsó helyen azoknak a számára is, akik a görög diaszpóra egyházközségeinek a történetét kutatják.

Σιγάλας munkája csak a kéziratok és a levéltári anyag közzétételére szorítkozik, tekintettel arra, hogy az 1821 előtt kiadott nyomtatványok katalógusát Ν. Δελιαλής, kozányi városi könyvtáros most készíti elő közzététel céljából.

Megjegyezzük, hogy a könyvtár állományában számos magyar

nyomdából kikerült újrögög könyv van (1821 utáni időből is). Ezekről, a helyszínen végzett kutatások alapján másutt számolunk be.*

A kozányi könyvtár frott anyagában számos adat vonatkozik Διονύσιος illetőleg Εὐφρόνιος Ραφαήλ Πόποβιτς nevére. Előbbi, mint Buda püspöke, utóbbi mint a görög iskola tanítója, az 1800-as évek körül, görög telepeseink tudós rétegének jól ismert személyisége volt. A család eredeti neve: Παπαγιαννούσης. Az első, eredeti keresztnévén: Δημήτριος, a Kozányi mellett fekvő Σέρβια helységben született 1736 körül. Ezért a pesti görög templom oldalán olvasható egyik felirat „Μακεδονοσερβίτην” jelzővel látja el. Egy darabig Kozányiban mint pap és tanító működött. Valószínűleg itt született Χαρίτων másképpen Χαρίσιος nevű fia, aki később Εὐφρόνιος Ραφαήλ nevet vett fel. Miután özvégységre jutott, magasabb papi méltóságokat érhetett el. Így szentelték Belgrád püspökévé Διονύσιος néven. Ugyanekkor családi nevét Popovicsra változtatta. 1789-ben a török alól felszabadító ostrom idején tanusított magatartásának jutalmazására 1790-ben Buda püspökévé nevezték ki. 1797-ben Ferenc király fiával együtt a nemesek sorába iktatta. Főpapi hivatalát 1828-ban bekövetkezett haláláig viselte.² Idegennyelvű kiadványai — köztük egy görögből fordított szerbnyelvű, Budán 1823-ban megjelent könyve — révén Popovics Dénes néven az egykori Δημήτριος Παπαγιαννούσης bekerült a Szinnyi-féle „magyar írók” sorába. (XI. k.)

Az idősebb Popovicsot Σιγάλας névszerint nem említi. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy elsősorban rávonatkoznak a 66. lapon X. Ξ. 9 és X. Ξ. 9^A alatt említett iratok: a Popovics-család nemesi levelének latinnyelvű eredetije és másolata egyéb okmányokkal. Σιγάλας — tévesen — II. Józsefnek tulajdonítja a nemesség adományozását, pedig a tőle is idézett és ismert Δελιαλή: Ἀναμνηστικὴ εἰκονογραφημένη... Παύλου Χαρίση (Κοζάνη 1935) c. könyvben (109—113. l.) az 1797. január 20-ról keltezett oklevél görög fordításban egész terjedelmében olvasható s ezekkel a szavakkal kezdődik: „ΗΜΕΙΣ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ...” — Σιγάλας a „Görög okiratok” c. fejezetben (73. l.) 35. sz. alatt a következő rövid leírást közli: „E. Popovics iratcsomó: iratok, levelek és egyéb. — E. Popovicsra vonatkozó — jegyzetek 1774—1853.” Σ. könyvének általános érdekű célkitűzése teljesen érthetővé teszi a megjegyzés rövidegét. A magyar kutatót azonban bizonyára közelebről érdekli az iratcsomó részletezése. Kozányiban készített jegyzeteink nyomán az alábbiakban egészíthetjük ki Σ. idevonatkozó adatait. 1. Az első irat „Dionysius Poppovich Episcopus Budensis” 1792. augusztus 25-én kelt folyamodványa, melyben a püspök a „Sacratissima Caesareo-Regia et Apostolica Majestas”-tól nemességet kér. Ajánlják: Cardinalis Josephus a Battiany és Comes Carolus Zichy, judex Curiae Regiae. 2. Sopronban 1795. augusztus 30-án kelt bizonyítvány arról, hogy Chariton Popovics „in schola rhetorum” 2 éven át jól tanult és jól viselkedett. Aláírás: Daniel Stanislaides és Jonathan Wietoris. 3. Chariton Euphronius Raphaél Popovitsról szóló bizonyítvány Késmárk 1798. szept. 22. kelettel. Joan Asbóth, philosophiae et physices prof. aláírással. 4. Németnyelvű irat. Johan Terzi (Τερζής) Schulvorsteher Pesth, 1. April 1804. dátummal igazolja, hogy E. R. Popovics a pesti „görög-oláh” iskolában 2 és fél évig tanított görög és

* „Magyar-görög bibliográfia”. A „Magyar-görög tanulmányok” egyik legközelebbi kiadványa.

² Szentendrén temették el. Az egyik szentendrei templom falán ma is látható a sírfelirata.

német nyelvet, nyelvtant, retorikát, geographiát, bibliai történetet matematikát és jó viseletű volt. 5. A késmárki lyceum 1798. okt. 22-én kelt bizonyítványának 1806-ban kiadott másolata, mely szerint Popovics 2 évig tanult Késmárkon. 6. 1820. június 14-ről keltezett bizonyítvány arról, hogy Popovics 4 évig tanított Pesten, azelőtt pedig Bécsben és Temesváron működött. A bizonyítványt Csernovitzba való távozása előtt kapta. 10. Az általa a kozányi könyvtárnak adományozott könyvek jegyzéke: Κατάλογος τῶν ὑπὸ τοῦ μακαρίτου Εὐφρονίου Ραφαήλ Πόποβιτς εἰς τὴν τῆς Κοζάνης Σχολῆν ἀπικερωθέντων βιβλίων 1851." Egyéb iratok: Popovics 1817-ből való útlevele Csáky gróf aláírásával, egy magánjellegű levél 1821-ből Burján aláírással, német versek, németnyelvű periratok stb.

Popovics magyarországi kapcsolataira vonatkozó igen értékes adatokat tartalmaz még a Σιγάλας könyvében — a „Kéziratok“ közt — röviden (47. l.) jellemzett „Λεύκωμα τοῦ Χαρίτωνος Πόποβιτς = Popovics Chariton emlékkönyve“. Σ. adatait itt is a helyszínen készült jegyzeteinkből egészítjük ki a magyar kutatókat érdeklő részletekkel. A piroskötésű album német-, görög-, latin-, magyar- és francianyelvű beírásokat: bölcs mondásokat és jó tanácsokat tartalmaz az 1796—1819-ig terjedő időből. A személy- és helynevek magukban is beszédes tanúbizonyságai annak, hogy a hazánkba vetődött görög ifjú milyen szoros érintkezésbe került a különböző magyar városokkal és azok lakóival. A görög diaszpóra szellemi életében fontos szerepet betöltött Δημήτριος Νικολαΐος Δάρβαρις, Πολυζώης Κορνός és Μαρκίδης Πούλιος mellett igen sok magyar, illetőleg magyarországi nevet találunk a beírások végén. A szöveg tartalmának jellemzésére idézzük a következő példákat:

„Pénzes lánytól szalagy el,
a jó erkölcsüt pedig ved el.

Örök emlékezetnek okáért irtam Sziget Eszláron 1799 die 15. 7-bris. Isaki Antal compossessor.“

„Édes az Hazai kedves Emlékezet
Mindenféle Nemzet tsaphat erre kezet.
Baranyai József írja ezt jeléül
Hiv barátságának emlékezeteül.

S. Patak, 799. 20 Martii.“

Popovics magyarországi barátainak sorában, többek közt, a következők szerepelnek: *Késmárkról* Andreas Ujházy, Anton Ujházy, Georgius Csutsay, Γεώργιος Μετζίππας, *Nagyváradról* Ansziosz Theodor, Δημήτριος Ποποβιτς, *Tokajból* Joh. Georg Kiszely, *Miskolcraól* Ἰωάννης Ἀποστολίδης ὁ Αἰτωλός, *Sárospatakról* Michael Pongracz, Alexander Kövi caus. advoc. et iuris Hung. prof. *Debrecenből* St. Lónyai (... „comilitoni suo quondam dulcissimo“...), Frau Finete, Joannes Vass, *Budáról* Joannes Burián secretarius episcopalis, Sophia v. Burián, *Pestről* Ladislas Meiser actuaire, *Sopronból* Δημήτριος ὁ Κάρζαυος, Paulus v. Bajetz, Therese v. Artner, Samuel Torkos, Joh. Mich. Asbóth, Doris Asbóth, Petrus Raitsch, Eleonora v. Artner, Jonathan Wietoris („Praenobili juveni, egregio et sibi caro Popovich auditori et amico), Daniel Stanislaides, Susanna Stanislaides stb.

A Σιγάλας-tól felsorolt kozányi kéziratok közül E. R. Popovicsra vonatkoznak a következők. 18. sz. Ἰσοκράτους λόγοι, μεθ' ἔρμηνείας. Be-

írások: „Τέλος Νοεμβρίου 1 έν Πέστη 1802 Ἀναστάσιος Βρούσιου ὁ γράψας τόν κώδικα . . .“ . . . „Τέλος ἔλαβεν ὁ παρῶν λόγος 1802 έν Πέστη Ἀναστάσιος Βρούσιου Λότζου.“ . . . „Τόν ἐπαράδωσεν (= a beszédet előadta) ὁ σοφολογιώτατος Χαρίσιος Πόποβιτζ διδάσκαλος τῆς Πέστας.“

A „vegyes kéziratok = X. Σ. közül iskolai használatra készült munkák: az 1. sz. „φυσικὴ ἱστορία“ (1811-ből), a 12. sz. „Σύνοψις λογικῆς“ (1822-ből), a 15. sz. „Στοιχεῖα τῆς γεωγραφίας.“ (Mind Popovics kézírása.) Valószínűleg tőle valók még a „Περὶ τῆς Οὐγγαρίας“ c. kézirat és az Ἰσοκράτης hez fűzött magyarázatok (63. l.).

A görögnyelvű kéziratok közül kiemeljük a Σιγάλας-tól külön nem említett szép beszédet, melyet Popovics 1819. aug. 5-én a pesti görög iskolába járó tanulók szüleihez intézett.³

A kozányi könyvtárban őrzött idegennyelvű kéziratok közül — a már említett nemesi oklevél mellett — figyelemreméltók Popovics sajátkezű iskolai jegyzetei a magyarországi tanulói éveik idejéből (Σιγάλας 65—66 l.). Ezek: a X. Ξ. 5. sz. „Historia naturalis in compendium revocata per Auditores classis III. Sopronii 1792“, X. Ξ. 6. „Religionem a theologia distinctam quod essentiales et fundamentales articulos ad arta membra revocatam recensuerunt Ill. Coll. Sopronienses auditores minores. Anno 1793 Sopronii.“, X. Ξ. 2. I. rész „Logicam cell. Federi notis et animadversionibus dispunxerunt auditores classis III. Sopronii 1794.“, X. Ξ. 3. „Institut. Philos. Sectio praeliminaris . . . 1795. Sopronia.“, X. Ξ. 2. II. r. „Iuris Hungarici civilis liber I. . . Deo juvante finem imposuit . . . E. R. Popovich. Patakini (Σιγάλας-nál hibásan Parakini) anno 1799. 15 Aprilis.“ X. Ξ. 10. II. r. „Brevis introductio in ius natur.“ (é. n.)

Mint a „Νέος Λάσκαρις. Pest 1808“ c. könyv szerzője Popovics neve a Kozányi könyvtárban őrzött nyomtatványok közt is szerepel. Εὐφρόνιος Ραφαήλ Πόποβιτς a soproni, késmárki és pataki iskolák egykori növendéke, később a temesvári, pesti stb. görög iskolák tanítója nem egyedülálló jelenség a görög diaszpóra szellemi életének történetében. Ő egy a sok közül a külföldre szakadt görögség ama rétegéből, amely a magyarországi iskolákban és főiskolákon szerzett műveltséget a görög iskola katedrájáról, a szószékről és nyomtatványok útján az elnyomatásban vagy szétszórtan élő honfitársaknak közvetítette.¹

Életével és működésével — elsősorban éppen a felsorolt könyvtári és levéltári adatok felhasználásával —, külön tanulmányban kell foglalkoznia a magyar-görög szellemi érintkezések kutatójának.²

A 30. sz. (Σιγ. 18. l.) „φαρμακολογία“ c. kézirat Χαρίσιος Δ. Μεγδόνης munkája. A szerző hosszabb ideig működött mint tanító a pesti görög iskolában.³

A 82. sz. (Σ. 41. l.) „Στιχηράριον“-t (egyházi énekgyűjteményt) bizonyos thesszáliai Δημήτριος Temesváron írta 1778-ban. — Pestről került Kozányiba a „Ρητορικὴ τέχνη“ (Σ. 15. l.) a rajta olvasható meg-

¹ L. Δελιαλῆς i. m. 52—57. l.

² V. ö. Zavirász Gy. élete és munkái: Magyar-görög tanulmányok 3. 115—116 l.

³ Az e téren megnyilvánuló tájékoztatlanságnak jellemző példája a „Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία Τόμ. ΙΘ. σ. 191—196, „Οὐγγαρία“ című hibáktól hemzseggő cikke, melynek írója a püspök és a tanító Popovicsot — az apát és fiút —, egy és ugyanazon személynek tekinti.

³ V. ö. Δελιαλῆς i. m. 50. l.

jegyzés tanubizonysága szerint: „Κτήμα του Δημητρίου Ψ. Τακιατζή 1818: Πέστη.“

A 108. sz. (Σ. 49. l.) egyházi vonatkozású szövegmagyarázat Pesten keletkezett 1786-ban. Szerzője, a szíatiisztai (Macedonia) származású Μιχαήλ Παπαγεωργίου, Zavirász György nagybátyja volt; családjának leszármazottai ma is élnek Kecskeméten. M. Παπαγεωργίου tudós tevékenységével a diaszpóra szellemi életének irányítói közé tartozott.

A 111. sz.⁴ kézirat: „Περὶ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης“ nem más, mint Péczeli József egyik értekezésének görög fordítása Zavirásztól, melyet később — a szerző és a fordító nevének elhallgatásával — a pesti egyházközség egyik lelkésze mint saját munkáját tett közzé. A kézirat a magyar-görög szellemi érintkezések értékes documentuma.

A 130. és 149. sz. kéziratok egyebek mellett magyar kalendáriumokat tartalmaznak újjörög nyelven névtelen fordítóktól.

A Kozányi levéltár állományában a Popovics-családról szóló iratokon kívül egyéb magyarországi vonatkozásokat is találunk. Ezek a következők (Στφ. 83—84. l.): 94. sz. „Κώδιξ του Μουρατείου Κληροδοτήματος. 1866—1917.“ (A Murátság-féle hagyatéki iratai.) Az első irat keltezése: „Ἐν Πέστῃ τῇ 18 Ἰουνίου 1866.“ 95. sz. A Haris Sándor-hagyatéki iratainak a másolata (1889—1912), 96. A Haris Sándor-hagyatéki bizottságának üléseiről szóló jegyzőkönyvek (1897—1919). 97. A Haris Pál-féle hagyatéki bizottságának ülései (1902—1904). 98. A Haris Pál-féle hagyatékra vonatkozó levelezés. (167. l.)

Ezek az utóbbi — a magyar-görög kapcsolatok szempontjából —, értékes levéltári dokumentumok nemcsak arról tanuskodnak, hogy a hazánkba szakadt görögök nem feledkeztek meg szülőföldjükről, hanem azt is bizonyítják, hogy a vendégszerető új hazában annyira meggazdagodtak, hogy jelentékeny adományokkal segíthették elő a régi hazában élő vérrokonok kulturális haladását. Itt jegyezzük meg, hogy az újabbkori magyar-görög szellemi érintkezések hathatós előmozdítójának: Haris Pál életrajzában a megírása a magyar neogrecisták feladatai közé tartozik.

Kozányiban a municipális könyvtáron kívül egyéb gyűjtemények is vannak. Ilyen a Διάφορ-*c*-család könyvtára, mely a következő magyarországi származású kéziratokat tartalmazza: 1. „Θεωρία τῶν ὄνειράτων...“ (= Az álmok elmélete) Γ. Κ. Σακελλάριος fordítása újjörögre franciából, 1791-ből „Ἐν τῇ Πέστῃ τῆς Οὐγγαρίας“ beirással. (Στφ. 112. l.) 2. Χαρίσιος Δ. Μεγδόνης Magyarországon kiadott „Ἑλληνικὸν Πάνθεον“ c. nyomtatványának másolata. — A Τυφώλου-*c*-család könyvtárában pesti leveleket őriznek. (Στφ. 198.)

Egy másik gyűjtemény Kozányi telekkönyvi hivatalának levéltárában található. Ebben egyebek közt 106 töröknyelvű kódexet találunk. A 7. sz. Στφ. 102—103 l.), mely Thesszáliának Görögországhoz való kapcsolása után Larissza városból került Kozányiba, az 1662—1664. esztendőből származó számos török rendelet másolatát foglalja magában. Ezek az iratok *magyar történelmi* vonatkozásuk miatt közelebről érdekelnek bennünket. A következőkben közüljük Στφ. 103. sz. ismertetését: „Egy részük (1662-ből) a következő év tavaszán Ausztria ellen indítendő háborúról szól és sürgős körleveleket és parancsokat tartalmaz még az ősz folyamán esedékes csapatszervezésről, kecskék és juhok lefoglalásáról, valamint lovak beszolgáltatásáról az ágyúk és lőszer

⁴ Στφ. 49. l. V. ö. Péczeli József görög fordításban. EPhK 61 (1937) 361—368.

szállítása céljából. A rendeletekben felsorolják a különféle fegyvernemekhez tartozó katonák nevét azzal a felszólítással, hogy a helyükön tartózkodjanak, különben büntetésben részesülnek.

A janicsárok parancsnokait kötelezik, hogy azonnal vonuljanak be csapattestükhöz. Azzal fenyegetik őket, hogy az engedelmesség megtagadása esetén példaadásul fejüket veszik, vagyonuk pedig az állam tulajdonába kerül.

Néhány hónap múlva — a későbbi iratok tartalma szerint —, a szultán fermán útján közli alattvalóival, hogy Ausztria a Törökországgal kötött szerződések megszegésével az ottomán birodalom ellenségeit rávette, hogy azok a török alattvalókat gyilkolják, a városokat pusztítják és fosztogassák. Mindezek — mondja a fermán — a szultán tudomására jutottak, aki Achmet pasa nagyvezérnek megparancsolta, hogy intezzen ellenük támadást és szórja szét őket. A nagyvezér megostromolta „Oiβάρ“ erődöt, nehéz ágyúival szétrombolta falait és arra kényszerítette a várban lévőket, hogy megadják magukat. 1663. Szafer 21. napján¹ bevonult a török hadsereg a városba, ahol hálaadó könyörgéseket tartottak a Mindenhatónak a győzelem örömeire. A szultán a továbbiakban elrendeli, hogy a győzelemről szóló jelen fermán vétele után diszítsék fel szokásos módon a városokat és falvakat, hét napon és éjjel puska- és ágyúlövésekkel ünnepeljék ezt a győzelmet, általában az ilyen körülményekhez illő módon fejezzék ki örömlüket, egyidejűleg pedig mondjanak hálaimákat a mecsetekben és osszanak ki segélyeket a szegények közt.² Először is ki kell javítanunk a Σηγάς könyvbe került chronológiai hibát. E szerint 1663. Szafer 21-ike március 31-nek felel meg. Pedig éppen a tőle is idézett „Wüstenfeld—Mahler'sche Vergleichungs-Tabellen der mohamedanischen und christlichen Zeitrechnung, Leipzig, 1926“ szerint 1663-ban a Szafer szeptember 4-én kezdődött, tehát a fermánban idézett időpont szeptember 25-ének felel meg. Ezek szerint a fent ismertetett török iratok Érsekújvár ostromára vonatkoznak, melyet Forgách Adám kis csapátával hosszú ideig hősiessé védett abban a reményben, hogy Montecuccoli segítségére siet. Ismeretes, hogy a felmentő sereg nem érkezett meg s miután a bombázás következtében puskapor- és fegyvertára felrobbant, feladta a várat s a magyar történelem adatai szerint szeptember 26-án kivonul Érsekújvárból. A fent idézett török iratoknak a hálaadó imákra vonatkozó része annak a magyar történelemből is ismert ténynek felel meg, hogy a bevonuló török az érsekújvári templomokat azonnal mecsetekké alakította át.

A macedóniai Sziátisza városka gyűjteményeiben (Σηγ. 121. l.) az egyik 1773-ból származó kereskedelmi jegyzék Zimonyba szállított árukat sorol fel. Egy szaloniki magánkönyvtárban (Σηγ. 145.) egy 1767-ben Lipcsében kiadott magyarból fordított újjörög könyv kézirat másolatát őrzik. Címe: „Καλενδάριον ήτοι προγνωστικόν παντοτεινόν μεταφρασθέν ποτέ έκ της ούγγρικής γλώσσης εις την ήμετέραν άπλην παρ ά τινος άνωνύμου. Έν Λειψία της Σαξωνίας έτει 1767 έν τή τυπογραφία του βρεϊτκόπφ.“

Végül a szaloniki egyetemi könyvtárban található a következő magyarországi származású kézirat (Σηγ. 163. l.): „Περί του άπο του θανάτου φόβου . . . 1814: μαρτίου. 3. Νέον. Πέστα.“

Σηγάς könyve szerint március 31-én.

Καλινδέρης fent idézett, részletkérdésekkel foglalkozó, könyvecskéje megemlékezik a szíatísztai származású tokaji, kassai, kecskeméti, szikszói görög telepekről általában (9. l.), azonkívül Ἰωάννης Ἀθ. Παοχαλιᾶς kecskeméti görög hagyatékáról (27. l.) és a Miskolcon élő Γεώργιος Πάτακῆς bizonyos adományáról. (37. l.)

Valószínű, hogy Nyugat-Macedónián kívül egyéb görögországi könyvtárak és levéltárak is tartalmaznak a magyar kutatók által értékesíthető adatokat.

Horváth Endre.

Βιβλία, χειρόγραφα καὶ ἀρχεῖα στὴν Ἑλλάδα σχετιζόμενα μὲ τὴν Οὐγγαρία.

1. Ἀ. Σιγάλα: Ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθήκαι Δυτικῆς Μακεδονίας. Θεσσαλονίκη 1939.

Τὸ συστηματικὸ βιβλιογραφικὸ ἔργο τοῦ Κ. Σ. ἀποτελεῖ ἀφετηρία καὶ βάση ἀπαραίτητη γιὰ τὸν ἐρευνητὴ τῆς ἱστορίας τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ βιβλίου ἐπεκτείνεται σὲ πολὺ εὐρύτερους κύκλους τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας. Τὸ πλούσιο ὕλικὸ πὸν περιγράφει ὁ κ. Σιγάλας πέρα ἀπὸ τὴν τοπικὴ σημασία του, παρέχει πολὺτιμες πληροφορίες γενικὰ γιὰ τὴν πνευματικὴ, κοινοτικὴ, οικονομικὴ κλπ. ζωὴ τῶν ὑποδοῦλων Ἑλλήνων καὶ τῶν ἐποίκων τῆς Ἑλληνικῆς Διασποράς. Γιὰ μᾶς τοὺς Οὐγγυροὺς τὸ βιβλίον τοῦ κ. Σιγάλα ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία χάρις στὰ πολυάριθμα στοιχεῖα του, πὸν ἀναφέρονται στὴν Οὐγγαρία.

Οἱ διαφορὲς δημόσιες καὶ ἰδιωτικὲς συλλογὲς τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας — καθὼς τὸ δείχνει τὸ βιβλίον τοῦ κ. Σιγάλα —, περιέχουν πολλὰ καὶ σημαντικὰ ἔγγραφα καὶ χειρόγραφα σχετιζόμενα μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τῶν κορυφαίων τοῦ πνευματικοῦ καὶ τοῦ οικονομικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων ἐποίκων τῆς χώρας μας: τοῦ Γ. Ζαβίρα, τῶν Διονυσίου καὶ Εὐφρονίου Ρ. Πόποβιτς (= Παπαγιαννοῦση), Μιχ. Παπαγεωργίου, τῶν οικογενειῶν Μουράτη, Χαρίση κλπ. Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες ὑπάρχουν στὴν Κοζάνη γιὰ τὴν πολιτορκία τοῦ οὐγγρικοῦ φρουρίου „Οἰβάρ“ (= Érsekújvár) πὸν ἔπεσε στὶς 25 Σεπτεμβρίου 1663 (21. Σαφερ 1663 = 25 Σεπτ. 1663, ὄχι 31 Μαρτίου, καθὼς τὸ ἐξηγεῖ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Σ.).

2. Μ. Α. Καλινδέρη: ημεῖώματα ἱστορικὰ. Πτολεμαῖς; 1939.

Τὸ βιβλιᾶριον τοῦ κ. Καλ. ἀναφέρει μερικὰ στοιχεῖα πὸν σχετίζονται μὲ τοὺς ἐμπόρους τῶν διαφορῶν πόλεων τῆς Οὐγγαρίας. Ἀνδρέας Χόρβατ.

Waltherr von Wartburg: *Die Entstehung der romanischen Völker*. Halle, 1933. 180 lap és 5 térkép. 8°.

Α κινάλὸ lipcsei romanista, ki nagy francia etimológiai szótárának (Französisches Etymologisches Wörterbuch) szerkesztése közben állandóan szakít magának időt arra, hogy összefoglaló s részben népszerűsítő jellegű művekben mutassa be a romanizmus általános problémáinak mai állását (v. ö. EPhK. LXII, 150—1. l.), e tanulmányában a neolatin népek kialakulásának főbb vonásait tárja fel, a történelmi tényeknek s a nyelvészeti tanulságoknak okosan összehangolt felhasználásával.

Α kitűzött feladat nehézsége mindenki számára nyilvánvaló, hiszen e területen éppen a népi fejlődés változásait igen nehéz, tudásunk mai állapotában, nyomon követni. W.-nak sok nehézséget sikerült elhárítania vagy óvatossággal megkerülnie, s bár új tények köz-

lésére, az előszó tanúsága szerint (V. l.), nem törekedett, általában józan, meggyőző szintézist adott. Egy-egy nehezen összegezhető problémát (pl. a nyugati praeromán alpesi szubsztrátumét, 20. kk. l.) világosan, további kutatásra ösztönző elevenséggel fejtett ki. Persze itt sem tűnt el egészen az a más művekben is megnyilatkozó egyenetlenség, hogy W. Franciaország nyelvi és népi viszonyait ismeri legjobban s ezekből néha kissé merészen következtet a többi romanizált provincia állapotára is. Azt a tételt, hogy Franciaországnak és a 'Provence-nak, valamint Itáliának a Spezia—Rimini vonaltól északra és délre történt nyelvi tagozódását a germán betelepülés (frankok, longobárdok) hozta létre, ezúttal sem támasztotta W. bővebb okfejtéssel alá. Annál feltűnőbb ez, mert szerzőnk ezúttal a hangváltozások etnikai indokolásában elég óvatosnak mutatkozik; a magánhangzóközi zöngésülést például nem meri kelta hatással magyarázni, s inkább arra figyelmeztet, hogy ugyanezen jelenség Észak-Afrikában is kimutatható (56. l.). Nagy fontosságú, bár éppen népi oldalról nem egészen megvilágított az a részlet is, mely a galloromán és rétoromán terület hajdani nyelvi összefüggéséről szól (125. l.).

A nyugati provinciák fejlődésének hű és sokszor szellemes bemutatása mellett elszomorító az a bizonytalanság, mellyel W. Dácia, a Balkán s általában a keleti romanizmus problémáiról nyilatkozik. Már a Dácia kolonizációjáról írt — s egyébként erősen változatos — szakaszban szembeszökő ellentmondást találunk. W. előbb idézi Eutropius ismert sorait („Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas“), majd így nyilatkozik: „Der Bericht des Eutropius findet eine gewisse (!) Bestätigung im anthropologischen Befund der heute in diesen Gebieten wohnenden Romanen: ihr physischer Habitus nähert sich dem der Oberitaliener und der Südfranzosen...“ (46. l.) Ez a megjegyzés igen megtisztelő lehet az oláhokra nézve, de a kérdést közelebbről nem ismerő olvasóban azt a gondolatot kelti, mintha Dáciát *északitaliai* gyarmatosok szállták volna meg, holott jól tudjuk — s ezt maguk az oláh tudósok is elismerik —, hogy ebben a korban, Trajanus után az italikus elem kirajzása már megszűnt, sőt el is tiltatott (Iorga szerint is „Trajan lui-même n'admet la colonie qu'avec des éléments pris *autre part* que dans le centre de l'Empire“, Histoire des Roumains, I. 2. Bukarest, 1937, 215. l.).

Sajnos, hasonló meglepetésekkel bőven szolgál a „Die Balkanromanen“ című fejezet is. A balkáni lakosság s így az őslakosság életében W. a Kr. u. IV. sz. után erős kulturális visszaesést tételez föl („Von *emsigem* Ackerbau und *hochentwickeltem* Handwerk kehren sie immer mehr zurück zu primitivern Lebensformen“, 157. l.), és szerinte ez magyarázná e népek túlnyomó pásztorkodó életmódját. Egyébként állandóan „Donau- und Balkanromanen“-t emleget, sőt egyszer odáig megy, hogy Erdélyt — az oláh nyelvatlasz tanítása alapján! — az oláh települési terület (Siedlungsraum) „Kerngebiet“-jének nevezi. Ezzel a túlzó kijelentéssel jár együtt Drăganu (Románii în veacurile IX—XIV) magyar részről végérvényesen megcáfolt eredményeinek váratlan elfogadása: „Seit dem zehnten (!) Jahrhundert finden wir in den Dokumenten dieser selber Gebiete auch rumänische Personennamen. Urkunden aus Transsylvanien zeigen uns vereinzelt rumänische Wörter... schon im zwölften und elften Jahrhundert“ (159. l.). Ha W. a magyarságnak a keleti romanizmussal való érintkezéseit négy szóval intézi is el („die spät eingesprengten Magyaren“, 4. l.), azért indokolatlan az erdélyi oláh inkolátussal kapcsolatban a magyar tudósok

ellenkező érvelésének teljes elhallgatása s munkáiknak a könyv végéhez csatolt bibliográfiából való kirekesztése.

W. a látszólagos tárgyilagosság kedvéért mond néhány szót az albán-oláh szövegezéséről is. Ezeket persze ő is albán-oláh együttéléssel magyarázza, melyet természetesen a Dunától délre képzel el. Ez alkalommal az előbbi lapon kifejtett „Kerngebiet“-elmélet helyét Pușcariu gigantikus őshazájának engedi át: „Wenn man so den ganzen Sachverhalt überblickt, erscheint es als wahrscheinlich, dass romanisches Volkstum ununterbrochen fortgelebt hat in den transsylvanischen Alpen (igy!) sowohl als auch südlich der Donau, und dass in späterer Zeit viele romanische Elemente vom Balkan her über die Donau wieder dem alten Dazien zugewandert sind“ (160. l.). Ezt a felfogást még romantikusabbá teszi a végkövetkeztetés, a „Das Ergebnis“ című fejezetben: „Das Rumänische, das in den waldigen und gebirgigen Teilen des Balkans und Transsylvaniens eine Zuflucht gefunden hatte...“ (166. l.).

Nem tudjuk, mi szükség volt arra, hogy W. a maga nemzetközi viszonylatban is kiváló tekintélyvel próbálja alátámasztani az erdélyi dákoromán kontinuitás roszakag épületét, hiszen erre a politikai okok miatt nehezen kiírható elméletre még jobban áll az, amit W. a roesleriánus tanításról mond: „Sie stützt sich auf viele Argumente, von denen manche heute *morsch geworden sind*“ (158. l.).

A kötetet sok érdekes és tanulságos térképvázlat és táblázat élénkíti. A függelékben levő II. térképen Pannónia ismét, mint a nyugati romanizmus keleti bástyája szerepel, s csak a Dráva környékén kezdődik a keleti latin és neolatin világ északnyugati határa.

Gáldi László.

Cette nouvelle synthèse du grand romaniste de Leipzig résume d'une façon très heureuse les faits essentiels de la formation des peuples néo-latins. Sans modifier sensiblement les lignes généralement connues de l'évolution, l'auteur insiste beaucoup sur l'importance de l'apport germanique. Il eût été désirable que l'auteur appliquât aussi aux problèmes, souvent très complexes, de la Romania orientale la même perspicacité libre de tout préjugé dont il fait preuve dans les chapitres consacrés aux provinces occidentales. M. Warburg prête trop souvent foi aux conclusions des savants roumains qu'il ne juge même pas nécessaire de confronter avec les résultats des récents travaux hongrois de MM. Tamás et Kniezsa, quoique ces derniers lui eussent été accessibles aussi en français et en allemand (cf. Archivum Europae Centro-Orientalis, I—II).

Ladislav Gáldi.

Bauer, Heinrich: *Jean-François Marmontel als Literarkritiker.* Leipzig, 1937. 203 l.

Bizonyos mértékben házagpótló ez a könyvnek is beillő doktori értekezés a meglehetősen szegény francia esztétika- és kritikátörténeti irodalomban. Brunetiére 1890-ben írt összefoglalásában¹ csak a nagy, újító egyéniségekkel foglalkozik — Marmontelt például alighogy megemlíti. Ő érezte először hiányát a részletmunkáknak, de azóta sem jelentek meg megfelelő számban tanulmányok egy nagyobb szabású francia

¹ L'évolution des genres, Introduction, L'évolution de la critique depuis la Renaissance jusqu'à nos jours. 3e éd. Paris, 1898; VIII—IX. l.

kritikátörténet előkészítésére. Bauer mindössze négy-öt tanulmányt talált a 18. sz.-i kritika történetére vonatkozóan.²

Bauer könyvének érdeme nagy anyaggazdagsága, de idézettömegét nem vizsgálta és rendezte át néhány elég fontos szempontból. Bevezető, alapul szolgáló fejezetében Marmontel kritikájának filozófiai-esztétikai háttérét kutatja; itt szempontjai nem valami eredetiek (a természet, mint a művészet törvényhozója: „le grand législateur des arts“; a művészet célja, a „limites des arts“ és a „réunion des arts“ kérdése, a „goût“, „génie“, „sensibilité“, „enthousiasme“ fogalma). Itt kellett volna megemlékeznie — esetleg külön fejezetben — Marmontel kritikai és elméleti írásainak preromantikus vonatkozásairól.³ A következő fejezetekben, amelyekben Marmontelnek ókori, külföldi és francia írókkal szemben elfoglalt kritikai álláspontját, valamint az egyes műfajokra vonatkozó megnyilatkozásait ismerteti bő idézetekkel, önként felvetődik Marmontel preromantikus voltának kérdése. — Ahol teheti Boileau, Voltaire, La Harpe és Palissot véleményeit szembe- vagy melléhelyezi Marmontel kritikáinak. Marmontel korához való viszonyát világosabban látnók, ha külön fejezetben tért volna ki erre a kérdésre. Altalában, idézettömegéből nem von le minden következtetést. Alig veszi észre például, hogy Marmontel kritikája mennyire grammatikai jellegű: csak a befejezés egy rövid mondatában utal erre, holott tanulságos lett volna összehasonlítani Marmontelnek mint stíluskritikusnak gyakorlatát az Élémens de Littérature elméletével.

Kenez Ernő.

Cette „inaugural-dissertation“, malgré sa documentation bien fournie, ne donne pas une idée assez nette de la critique de Marmontel. L'auteur se contente de classer ses matériaux selon quelques points de vue tout extérieurs: l'attitude de Marmontel dans la Querelle des Anciens et des Modernes, sa critique des auteurs anciens, étrangers et modernes, la position qu'il a prise dans la question des genres, etc. Il est regrettable M. Bauer n'ait pas essayé de définir le preromantisme de la critique de Marmontel et le caractère de son analyse de style.

Ernő Kenez.

Beküldött könyvek:

Alföldi, A.: Chars funéraires bacchiques (!) dans les provinces occidentales de l'Empire Romain. Kny. Antiquité Classique, t. VIII, fasc. 2, 1939.

Hankiss János: Hungarica. Magyar vonatkozások idegen munkákban. Gyűjtötte. — I. füzet. Debr. Szemle kiad. 1939.

A Debreceni Szemlében közölt magyarvontatkozású cikkekcskék és kuriózumok gyűjteményes kiadása. Értékes anyag a magyarság külföldi képét tanulmányozók számára.

² Bachier, J.—C., L'évolution de la critique, Paris, 1890. — Braunschwig, Marcel, Du Bos, rénovateur de la critique au XVIIIe siècle; Toulouse, 1904. — Edlich, Bruno, Jean-François La Harpe als Kritiker der französischen Literatur im Zeitalter Ludwig XIV.; Bona, Leipzig, 1910. — Faguet, E., Voltaire critique, ses idées littéraires; Revue des cours et conférences, 1899/1900, 1910/1911.

³ Feltűnő, hogy nem is említi bibliográfiájában Folkierski fontos könyvét: Entre le classicisme et le romantisme.

L'humanisme en Alsace. Paris 1939; „Les Belles-Lettres“ kiad. 241 l.

Az Association Guillaume Budé 1938. áprilisában, Strassburgban tartott kongresszusának előadásait tartalmazza ez a csinos kötet. Sturm János, a „sapientia et eloquens pietas“ hirdetője állott természetesen az előadások középpontjában. Miért nincs a strassburgi egyetemen tanuló cseh és lengyel diákokról szóló cikk mellett egy a magyarokról is? Pedig Chelminska, a „Sturm et la Pologne“ előadás szerzője említ egy Ostororog nevű lengyel humanistát, aki 1581-ben ilyenformán magasztalja Sturmot: „Interroga Hungaros, Gallos, Danos, Polonos, Boemos, aut alios quos voles, cuius huc se contulerint gratia? Sturmii, inquam, respondebunt omnes.“ A legrégebb francia nyelvtanok egyikének szerzője is strassburgi kiadványának ajánlásában magyar neveket sorol fel pártfogói között.

Magyar Könyvszemle. LXIII. 1939. okt.—dec. Szerk. Trócsányi Zoltán.

Ez az igen gazdag tartalmú szám méltán kelti fel a filológus figyelmét. Rákóczi újságának a „Mercurius Veridicus ex Hungaria“-nak újonnan előkerült ismeretlen számainak adja ki itt facsimilében Szimonidesz Lajos. Az 1710-es évek tragikus eseményeinek visszhangját kapja benne az olvasó (Ocskay elfogatása és kivégzése stb.). Radó Polikarp a legrégebb, Szent István-korabeli liturgikus könyvet, a remek táblájú Szelepchényi-kódexet ismerteti, melynek régiségét és frank-francia vonatkozásait csak most ismerte fel a tudomány Kniewald zágrábi tudós kutatásai nyomán. Így az utóbbi évek kutatásai kimutatták a Szelepchényi-, Hahóti- (zágrábi) és Pray-kódexek összefüggéseit: jelentéktlenebb német befolyás csak a legutóbbiban érezhető. Valamennyi kódex bencés jellege is nyilvánvaló. Kniewald maga külön tanulmányt szentel a Pray-kódexnek. Szerinte a Hahóti-kódex mintája a Fontenelle-i Saint-Wandrille apátságából, a Roueni egyházmegyéből származik. A Pray-kódex, melynek keletkezését az 1192/3 és 1195/6. évekre teszi kitűnő érvek alapján, szerinte a sacramentariumi részében v. sz. egy a corbie-i apátságából származó mintára megy vissza. Az egész Pray-kódex, a két sacramentarium, a Micrologus-másolat és a nagy krónika a Miskolc melletti boldvai bencés apátság számára készült és III. Béla fényes korszakának egyik legszebb emléke. III. Bélával hozza össze a kitűnő tudós a kódex frank és keleti elemeit is, melyek a liturgikus és a kalendáriumi részben jelentkeznek.

Michelangelo versei. Ford. Rónai Pál. Officina (1938), 99 (+ 5) l.

A tragikus életű nagy művész legintimebb megnyilatkozásainak kitűnő magyar változatát kapja itt az olvasó magyarázó jegyzetekkel.

Molnár Antal: Magyar-e a cigányzene? Bp. 1937.; szerző kiad. 20 l.

Szarvasi Margit: Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Orsz. Széchenyi Könyvt. kiadv. VII. Bp. 1939.; 132 l.

Igen jó áttekintése a XVIII. századi könyvgyűjtés történetének. Saját kutatásaival kiegészítő elemzi itt a szerző főpapi, főúri és egyéb jellegzetes magánkönyvtárak anyagát. Csépan István 1802-ből való könyvjegyzékét adja a függelékben.

Szekfü Gyula: Mi a magyar? Szerkesztette — Magyar Szemle Társ. kiad. 1939. 558 l. Magyar Szemle Könyvei XV.

A filológust különösebben érdeklő cikkek Eckhardt Sándor: A magyarság külföldi arcképe; Keresztúry Dezső: A magyar önismeret útja; Zsirai Miklós: Nyelvünk alkata; Zolnai Béla: A magyar stílus; Farkas Gyula: A nagy költők tanúságtétele; Kerecsényi Dezső: Magyar irodalom.

A kiadásért felelős: Huszti József.

32 250. — K. M. Egyetemi Nyomda. Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXIII

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1939

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

63. ÉVF.

JANUÁR–ÁPRILIS

1–4

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, IV., Reál-
tanoda-u. 9.; **Eckhardt Sándor** (modern filológia) Budapest, I., Attila-körút 19.

Felolvasások az I. titkárnál, Pukánszky Bélánál (I., Herterlendy-u. 13.) jelen-
tendők be.

Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen
Teiles Prof. Dr. Josef Huszti (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.

Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum,
doit être adressé à M. Joseph Huszti, professeur à l'Université de Budapest,
Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.

TARTALOM.

	Lap
Simon Sándor: Horatius és a fabula Aesopea	1
De Horatio fabularum Aesopearum imitatore	13
Giuseppe Huszti: Poesia di Piattino Piatti su Janus Pannonius	15
Pukánszky Béla: Magyar-német szellem a Szepességen	25
Deutschungarische Geistesart in der Zips	35
Lovass Gyula: A középkori Párizs-eszme	36
L'idée de Paris au moyen âge	56

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Nagy Ferenc: Grammatikus és grammatika. (Szómagyarázat)	57
Grammaticus and grammatica	65
Vargha Anna: Bartholomeus Frankfordinus Pannonius	65, 73
Graf András: Újabb adalékok a Szent László leányára vonatkozó bizánci szövegekhez	74
Nouvelles contributions aux textes byzantins relatifs à la fille de Saint Ladislas	76
Waldapfel József: A magyar végek lengyel költője	76
Un poète polonais, soldat de la Hongrie au XVI ^e siècle	84
Nagy Sándor: Gróf Kuun Géza	84
Le comte Géza Kuun	89

HAZAI IRODALOM.

Laureae Aquincenses memoriae V. Kuzsinszky dicatae. (Diss. Pann. II. 10. <i>Láng Nándor</i>)	90
---	----

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

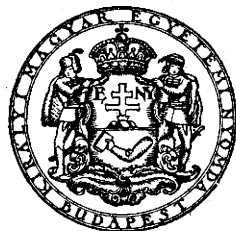
Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes
füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, Lelkes
Istvánhoz (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8, bölcsészeti kari dékáni hivatal)
intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni
a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

	Lap
Gyóni Mátyás: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. — Ungarn und das Ungartum im Spiegel der byzantinischen Quellen. (Magyar-Görög tanulmányok. 7.) (<i>Macartney C. A.</i>)	92
Moskovits György: Lucius Cornelius Sulla, Róma diktátora. (<i>Fischer Endre</i>)	93
Barsay-Amant Zoltán: A Komini éremleret a Kr. u. III. századból. — The Hoard of Komini (Antoninian of the 3rd century A. D.). (Diss. Pann. II. 5.) (<i>Finály Gábor</i>)	94
Otrokóesi Nagy Gábor: A misztika kódexirodalmunkban. (<i>Gábel Asztrik</i>)	95
Gondolatok az egységes német köznyelvi ejtés körül lefolyt vitáról. (<i>Mollay Károly</i>)	98
Somos Jenő: Baudelaire és az új magyar líra. (<i>Sipos Lajos</i>)	101
J. Szalay: Grammaire française à l'usage des Hongrois. (<i>Gábel László</i>) ..	102
Charles Molnár: Charles-Louis Chassin historien français de la Hongrie. (<i>Bach Vera</i>)	105
Studi e Documenti Italo-Ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma. I—II. (<i>Szabó Mihály</i>)	106

KÜLFÖLDI IRODALOM.

K. Slechta: Goethe in seinem Verhältnis zu Aristoteles. (<i>Visy József</i>) ..	109
Emploi des signes critiques, disposition de l'apparat dans les éditions savantes de textes grecs et latins. Conseils et recommandations par J. Bidez et A. B. Drachmann. Edition nouvelle par A. Delatte et A. Severyns. (<i>Moravcsik Gyula</i>)	111
Hermann Riefstahl: Der Roman des Apuleius. Beitrag zur Romantheorie. (<i>Borzsák István</i>)	113
Hermann Tiemann: Das spanische Schrifttum in Deutschland von der Renaissance bis zur Romantik. (<i>Angyal Endre</i>)	116
Kr. Sandfeld: Syntaxe du français contemporain. II. Les propositions subordonnées. (<i>Gábel László</i>)	118
N. N. Condeescu: La légende de Geneviève de Brabant et ses versions roumaines. (<i>Gábel László</i>)	121
P. Christophorov: Ivan Vazov. La formation d'un écrivain bulgare. (<i>G. L.</i>)	123
Társasági ügyek	124

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXIII

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF és ECKHARDT SÁNDOR

1939

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

63. ÉVF.

SZEPTEMBER

II.

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, VIII.,
Múzeum körút 6—8.; Eckhardt Sándor (modern filológia) Budapest, I., Attila-
körút 19.

Felolvasások az I. titkárnál, Pukánszky Bélánál (I., Her'elendy-u. 13.) jelen-
tendők be.

Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen
Teiles Prof. Dr. Josef Huszti (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.

Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum,
doit être adressé à M. Joseph Huszti, professeur à l'Université de Budapest,
Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.

TARTALOM.

	Lap
Szidarovszky János: A latin nyelvrokonság kérdése	129
Zur Frage der lateinischen Sprachverwandtschaft	143
Borzásák István: Martialis, a római öntudat költője	143
Martial und das römische Nationalbewusstsein	152
Gáldi László: Árgirus históriája az oláh irodalomban	153
Le conte d'Argyrus dans la littérature roumaine	172
Ullmann István: Synaesthesiák az angol dekadens költészetben	173
Synaesthesia in the English Decadents	181

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Marót Károly: „Kultische Motivverschiebung“ und „Praedeismus“	181
Szabó Árpád: Circumferre	191, 194
Bach Vera: Ismeretlen Petőfi-vers nyomában?	195
Une poésie inconnue de Petőfi?	196
Elek Oszkár: Savoyai Jenő a francia költészetben	197
Eugène de Savoie dans la poésie française	206

HAZAI IRODALOM.

Ianus Pannonius költeményei Hegedüs István fordításában. (Ifj. Horváth János)	206
Ernusz Johanna: Adrianus Wolphardus. (Vargha Anna)	207
Hajnóczy Iván: A kecskeméti görögség története. (Graf András)	209

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes
füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, Lelkes
Istvánhoz (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8, bölcsészeti dékani hivatal)
intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni
a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámlára is lehet.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

Ladislás Gáldi: Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes. (<i>Horváth Endre</i>)	210
Balogh Károly: Lovagköltők. (<i>Travnik Jenő</i>)	213
Corvina: <i>Rassegna Italo-Ungherese diretta da Tiberio Gerevich e Luigi Zambra</i> . N. S. Anno I. 1938. (<i>Szabó Mihály</i>)	222

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Otto Seel: Römische Denker und römischer Staat. (<i>Hári Ferenc</i>)	223
Benedetto Riposati: M. Terenti Varronis de vita populi Romani. (<i>Borzsák István</i>)	227
Bartolomeo Nogara: Gli Etruschi e la loro civiltà. — Pericle Ducati: Le problème étrusque. (<i>Szemerényi Oswald</i>)	230
Pietro Sella: Glossario latino emiliano. (<i>Gáldi László</i>)	237
Erich Trunz: Dichtung und Volkstum in den Niederlanden im 17. Jahrhundert. (<i>Angyal Endre</i>)	239
Mario Praz: Storia della Letteratura Inglese. (<i>Ullmann István</i>)	241
Un cinquantennio di studi sulla letteratura italiana (1886—1936). Saggi dedicati a Vittorio Rossi. (<i>Gáldi László</i>)	243
Al. Rosetti: Istoria limbii române. I. Limba latina, II. Limbile balcanice. (<i>Gáldi László</i>)	245
Beküldött könyvek	247

A Közlöny most megjelent füzete igazodott az új sajtótörvény rendelkezéséhez s mint nem időszaki folyóirat új számozással jelent meg. Ez a füzet a II. s nem az 5—8. szám. A III. füzet december havában jelenik meg.

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, VIII.,
Múzeum-körút 6—8; Eckhardt Sándor (modern filológia) Budapest, XI.,
Wolff Károly-út 75.

Felolvasások az I. titkárnál, Pukánszky Bélánál (I., Hertelendy-u. 13.) jelen-
tendők be.

Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen
Teiles Prof. Dr. Josef Huszti (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.

Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum,
doit être adressé à M. Joseph Huszti, professeur à l'Université de Budapest,
Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.

TARTALOM.

	Lap
Ernest Kenéz: Le problème du style dans la critique romantique (1815—1830)	219
Heinlein István: Megjegyzések Sulla diktatúrájához a római államrend fejlődése szempontjából	301
Bemerkungen zur Diktatur Sullas	346

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Tomasz Jenő: A L'Association Guillaume Budé és a klasszika-filológia ..	350
L'Association Guillaume Budé et la Philologie Classique	364
Otrokoesi Nagy Gábor: Kódexirodalmunk szelleméről	369
L'esprit de la littérature hongroise médiévale	373
Gulyás József: Ismeretlen Petőfi-vers?	373
Une poésie inconnue de Petőfi?	374
Eckhardt Sándor: Egy régi magyar verstörödek	375

HAZAI IRODALOM.

Jeney János: Cicero és Szent Ambrus erkölestana. (<i>Ivánka Endre</i>)	375
Nagy Tibor: A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. (<i>Fischer Endre</i>)	376
Karácsony Sándor: A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja. (<i>Bence István</i>)	378
Zolnai Béla: Szóhangulat és kifejező hangváltozás. (<i>Gáldi László</i>)	379

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes
füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, Leikes
Istvánhoz (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8, bölcsészeti kar dékáni hivatal)
intézendők. Előfizetési díj évi 8 pengő. Tagsági díj évi 8 pengő. Befizetni
a 312. sz. postatakarékpenzlári folyószámlára is lehet.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 (Kir. M. Egyet. Nyomda).

	Lap
Erney József és Karsai (Kurzweil) Géza: Német népi színjátékok. II. köt.	
(<i>Pukánszky Kádár Jolán</i>)	382
Brazília üzen. Mai brazil költők. Rónai Pál fordításai. (<i>Gáldi László</i>)	389

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Görög könyvtárak és levéltárak magyarországi vonatkozásai. 1. Ἀνω- νίου Σιγάλα: Ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθήκαι Δυτικῆς Μακεδονίας. 2. Μιχ. Ἀθ. Καλινδέρη: Σημειώματα ἱστορικά. (<i>Horváth Endre</i>)	390
Walther von Wartburg: Die Entstehung der romanischen Völker. (<i>Gáldi László</i>)'	396
Heinrich, Bauer: Jean-François Marmontel als Literarkritiker. (<i>Kenéz Ernő</i>)	398
Beküldött könyvek	399

Társaságunk üléseit 1940-ben a következő napokon tartja: jan. 24., febr. 21.,
márc. 13., ápr. 17., május 15., jún. 19., szept. 18., nov. 20., dec. 18.

